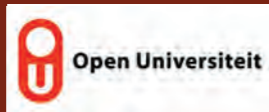

Nadat in 1609 de laatste Kleefse hertog was overleden braken er roerige tijden aan in de Kleefse erflanden en dus ook in Huissen. In Huissen werd het stadsbestuur van oudsher door de bevolking gekozen. Nadat keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg in 1640 aan de macht was gekomen veranderde dit. Deze wilde zijn macht uitbreiden ten koste van steden en adel. De Huissense bevolking wilde zich aanvankelijk daar niet bij neerleggen. Het kwam dan ook regelmatig tot confrontaties tussen stad en keurvorst. De stad trok daarbij aan het kortste eind. De Pruisische koning Friedrich Wilhelm I (1713-1740) maakte een einde aan de vrije magistratsverkiezingen. Het aantal leden van het stadsbestuur kromp en vooral mensen van buiten kregen het voor het zeggen. De grote oorlogen van die tijd en de economische politiek van de Pruisische koningen waren desastreus voor Huissen. De bevolking verarmde en het stadje verviel. Pas nadat Huissen in 1816 bij Nederland was gekomen nam de welvaart enigszins toe en kreeg de bevolking weer enige inspraak.

Jan Zweers

Jan H.F. Zweers

Het verdwijnen van de stedelijke zelfstandigheid van Huissen in de 17^e en 18^e eeuw

Het verdwijnen van de stedelijke zelfstandigheid van Huissen

in de 17^e en 18^e eeuw

De politiek-bestuurlijke ontwikkeling in de oude Kleefse enclave Huissen: een exemplar van de Brandenburgs-Pruisische centralisatiepolitiek

Jan H.F. Zweers

**Het verdwijnen van de stedelijke zelfstandigheid
van Huissen in de 17^e en 18^e eeuw**

**De politiek-bestuurlijke ontwikkeling in de oude
Kleefse enclave Huissen: een exempel van de
Brandenburgs-Pruisische centralisatiepolitiek**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Open Universiteit
op gezag van de rector magnificus
prof. dr. Th.J. Bastiaens
ten overstaan van een door het
College voor promoties ingestelde commissie
in het openbaar te verdedigen

op vrijdag 17 mei 2024 te Heerlen
om 16.00 uur precies

door

Johannes Hendrikus Franciscus Zweers
geboren op 24 september 1955 te Arnhem

Promotor:

Prof. dr. L.H.M. Wessels, Open Universiteit

Copromotor:

Prof. dr. M. Wensky, Universität Bonn

Leden beoordelingscommissie:

Prof. dr. R.P. Fuchs, Universität Duisburg-Essen

Prof. dr. M.R. Prak, Universiteit Utrecht

Prof. dr. J. Prieur-Pohl, Universität Paderborn

Prof. dr. T.H.G. Verhoeven, Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoud

Dankwoord	9
Ter verantwoording	11
1 Inleiding	11
2 Historiografische context	15
3 Onderzoeksvragen; opzet van het boek	26
Hoofdstuk 1	
Kleef en Huissen tot 1614	29
A. Onder het bestuur van graven, hertogen en possiderende vorsten	29
1 Het graafschap en hertogdom Kleef tot 1592	29
2 De politieke ontwikkeling vanaf 1592 tot 1614	37
3 Bestuurlijke ontwikkeling	52
4 De economische ontwikkeling van het hertogdom Kleef	53
5 Godsdienstige ontwikkelingen tot 1614	56
6 De Kleefse steden	60
B. De enclave Huissen	65
1 Leggende met deze landen tusschen deselve Rivieren geenclaveert	65
2 De vestingwerken	71
3 De bevolking	73
4 De godsdienstige situatie	77
Hoofdstuk 2	
Keurvorst Georg Wilhelm en graaf Adam von Schwarzenberg (1619-1641)	85
A. Onder het bestuur van keurvorst Georg Wilhelm (1619-1640)	85
1 Brandenburg en de internationale ontwikkelingen	85
2 De ontwikkelingen in de Kleefse erflanden	88
B. Van Landsheer naar Pandheer	96
1 Het ontstaan van het Schwarzenbergse Pandschap	96
2 Adam Graf von Schwarzenberg	97
3 De verpanding van Huissen aan Schwarzenberg (1615-1633)	100
4 De positie van Schwarzenberg in Huissen	103

C. Het Schwarzenbergse Pandschap (1623-1641)	109
1 De militaire, religieuze en politieke situatie in Huissen tot 1623	109
2 De graaf aan de macht	115
3 Graaf of magistraat?	122
4 Het conflict tussen de magistraat en de richter	127
5 Waterstaatkundige problemen	130
6 De Staatse bezetting	134
7 De Hoeffijserse Schuld en Huissen	137
8 De Hessische bezetting	140
D. Van Pandheer naar Landsheer	151
1 De verhouding tussen Friedrich Wilhelm en Adam von Schwarzenberg	151
2 Diplomatiek verkeer	153
3 Brandenburg aan de macht	157
4 De nieuwe magistraat	164
5 Een Schwarzenbergs intermezzo	166
E. De politieke afwikkeling van het Schwarzenbergse Pandschap	171
1 Het begin van het einde	171
2 Uitgerangeerd	184
3 Het definitieve einde	190

Hoofdstuk 3

De Grote Keurvorst (1640-1688)	195
A. Onder het bestuur van de Grote Keurvorst (1640-1688)	195
1 Brandenburg en Pruisen onder de regering van Friedrich Wilhelm	195
2 De algemene bestuurlijke ontwikkelingen	201
B. De Kleefse erflanden onder de Grote Keurvorst	204
1 De politieke ontwikkelingen tot de Vrede van Westfalen	204
2 De interne ontwikkeling tot 1649	209
3 De interne ontwikkeling tot het einde van de Kuhkrieg in 1651	215
4 De Rijksdag in Regensburg in 1653 en zijn gevolgen	217
5 De Noordse oorlog en de Kleefse erflanden (1655-1660)	221
6 De bestuurlijke ontwikkelingen vanaf de Vrede van Oliva (1660) tot 1666	225

C. De terugkeer van Huissen onder Brandenburgs gezag in 1641	229
1 Inleiding	229
2 De bestuurders en hun houding	229
3 De burgers	231
4 Het gericht	236
5 De magistraat	243
D. Onder Brandenburgs gezag	247
1 De gijzeling van de secretaris	247
2 Rumoer rond de inkwartiering	250
3 Het recht van vrijstelling	254
4 De gevolgen	254
5 Het einde van de Staatse bezetting	256
6 Nieuwe heren, geen nieuwe hekken	258
7 De terugkeer van drost Von Wylich zu Lottum	265
E. De aantasting van de stedelijke autonomie	273
1 De economische en religieuze ontwikkelingen tussen 1650 en 1660	273
2 De magistraatsverkiezingen van 1661	275
3 De magistraatsverkiezingen van 1668	280
F. De magistraatsverkiezingen in 1678	285
1 De magistraat in 1677	285
2 Verdeeldheid binnen de protestantse gemeenschap	286
3 De verkiezingen van de magistraat in 1678	290
4 De nasleep	295
5 Resumé	301
G. De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in het hertogdom Kleef onder keurvorst Friedrich Wilhelm	303
1 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden onder keurvorst Friedrich Wilhelm	303

Hoofdstuk 4

Onder het bestuur van keurvorst Friedrich III en de koningen in Pruisen 313

A. Onder het bestuur van Friedrich III / Friedrich I (1688-1713)	313
1 De regering van keurvorst Friedrich III / koning Friedrich I	313
2 Huissen onder de regering van Friedrich III/I	322
3 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden onder Friedrich III/I	327
B. Onder het bestuur van koning Friedrich Wilhelm I (1713-1740)	329
1. De jeugdijaren van Friedrich Wilhelm I	329
2. De algemene bestuurlijke ontwikkeling onder Friedrich Wilhelm I	334
3 De algemene bestuurshervormingen in de Kleefse erflanden onder Friedrich Wilhelm I	341
4 De juridische ontwikkeling in de Kleefse erflanden onder Friedrich Wilhelm I	341
C. Huissen onder Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers	343
1 De sociaal-economische situatie in Huissen in de achttiende eeuw	343
2 Het Huissense gericht onder Friedrich Wilhelm I en Friedrich II (1740-1786)	345
3 Het stadsbestuur en de bestuurshervormingen vanaf 1713	346
4 De salarissen van de leden van de magistratuur	354
5 De magistratuur van 1713 tot 1795: samenstelling en religieuze verhoudingen	356
6 De magistratuur van 1713 tot 1795: sociaal –economische positie	379
7 Leven op een (dode) vulkaan	386
8 Verlos ons toch van deze mens	388
D. De Kleefse erflanden onder Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers	393
1 De inperking van de stedelijke autonomie in de Kleefse erflanden	393
2 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden onder koning Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers	407
2a De bestuurlijke situatie in 1718 en in 1731	407
2b De bestuurlijke ontwikkeling in een aantal Kleefse steden.	416
2c De bestuurlijke situatie in een aantal Kleefse steden in 1789	442
3 Nawoord	443

Hoofdstuk 5

De politiek-bestuurlijke ontwikkeling in enkele belangrijke Gelderse steden (1672-1748). Een beknopte schets ter vergelijking	445
1 De bestuurlijke ontwikkeling in de Gelderse hoofdsteden in de tweede helft van de zeventiende eeuw	445
2 De Plooierijen in Gelderland 1702-1718	451
3 Opnieuw een stadhouder (1722)	459
4 De Oranje-omwenteling 1747-1748	460

Hoofdstuk 6

Terugblik. Enkele (historiografische) reflecties en conclusies	465
1. Inleiding	465
2 Huissen in de zeventiende en achttiende eeuw	465
3 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden	471
4 Interpretaties en opvattingen van Duitse historici getoetst aan het onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkelingen in Huissen en de andere Kleefse steden	477
5 Politiek-bestuurlijke veranderingen in Gelderland gedurende de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw	482
6 Kleefse en Gelderse steden vergeleken	484

Bijlage 1	487
Stadsrechtbevestiging van 13 juli 1348	487

Bijlage 2	491
<i>Rathäußliche Instruction</i> van 8 maart 1717	491

Summary	498
----------------	------------

Zusammenfassung	504
------------------------	------------

Lijst van afkortingen	509
------------------------------	------------

Overzicht van geraadpleegde archieven	510
--	------------

Overzicht van gedrukte bronnen	512
---------------------------------------	------------

Geraadpleegde literatuur	514
---------------------------------	------------

Lijst van kaarten en tabellen	527
Kaarten	527
Tabellen	527
Afbeeldingen	529
Register	532

Dankwoord

Het boek dat voor u ligt is het product van zeer lange adem. Het begon in de zomer van 1979 tijdens ons eerste bezoek aan het *Zentrales Staatsarchiv der DDR* in Merseburg. Staand onder een viaduct, schuilend voor een zomers buitje, zei ik tegen Emile Smit: "Ik heb zojuist iets gezien over de magistraatsverkiezingen in Huissen in 1661. Misschien een leuk artikel". "Misschien iets voor een proefschrift" antwoordde Emile. Het was het startpunt van, zoals achteraf blijkt, een langdurig onderzoek. Professor dr. J.J. Poelhekke, hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de toenmalige Katholieke Universiteit te Nijmegen, die kort na het bezoek aan Merseburg begeleider van mijn doctoraalscriptie werd, was onmiddellijk enthousiast en verklaarde zich bereid als promotor op te willen treden. Met genoegen las hij de eerste versie van het onderzoek, kort voor zijn overlijden in 1985.

Ondertussen doemden ook nieuwe inzichten op, onder andere dat het onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkeling in de Brandenburgs-Pruisische enclave Huissen diende te worden vergeleken met de ontwikkelingen in andere Kleefse en in een aantal Gelderse steden in de zeventiende en achttiende eeuw, al is op dit gebied veel nog steeds onbekend. Ook kwam gaandeweg naar voren dat de bestuurlijke ontwikkelingen in Huissen in de achttiende eeuw nog zeer onderbelicht waren. Het gevolg was dat de eerste onderzoeksresultaten jarenlang vrijwel onaangeroerd in de kast bleven liggen. Rond 2016 werd de draad weer opgepakt. Inmiddels waren de archieven vanuit Merseburg overgebracht naar Berlijn waardoor ze makkelijker bereikbaar en beter toegankelijk zijn. De ontdekking, onder andere in Berlijn maar ook in veel andere plaatsen, van interessante archivalia met betrekking tot zowel het bestuur in Huissen als dat van een aantal andere Kleefse steden in de zeventiende en achttiende eeuw maakte dat het onderzoek een nieuwe impuls kreeg en uiteindelijk kon worden afgerond.

Vanaf deze plaats wil ik allen bedanken die bij de totstandkoming van dit onderzoek behulpzaam zijn geweest. In de eerste plaats de mensen uit mijn directe omgeving. Mijn ouders die mij altijd steunden en helaas de voltooiing ervan niet meer hebben mogen beleven. En natuurlijk ons gezin dat mij, met name tijdens de schoolvakanties vaak moest missen omdat papa weer eens naar een archief moest of zat te studeren. Anja, Jan en Annemarie, dank voor jullie steun en begrip gedurende al die jaren.

Daarnaast ben ik dank verschuldigd aan de Historische Kring Huessen die de eerste twee studiereizen naar de DDR alsmede de studiereis van Emile en mij naar het archief van de familie Schwarzenberg in Český Krumlov deels mogelijk maakte. Emile Smit bedank ik omdat hij steeds als luisterend oor en als klankbord fungeerde. Professor Poelhekke wil ik postuum dank zeggen omdat hij ondanks zijn tanende gezondheid toch bereid was mij tot kort voor zijn verscheiden te begeleiden. De leden van de beoordelingscommissie prof. dr. R.-P. Fuchs (Universität Duisburg-Essen), prof. dr. M. Prak (Universiteit Utrecht), prof. dr. J. Prieur-Pohl (Universität Paderborn) en prof. dr. D. Verhoeven (Radboud Universiteit) dank ik hartelijk voor hun judicium. Last but not least mijn beide promotoren professor

dr. L.H.M. (Leo) Wessels (Open Universiteit) en em. professor dr. M. (Margret) Wensky (Universität Bonn). Zij hebben zich niet alleen kritisch gebogen over de teksten, maar maakten mij ook attent op de discussie die naar aanleiding van het verschijnen van het boek van Nicholas Henshall in 1992 onder historici gevoerd werd over het absolutisme. De opvattingen van met name Duitse historici over de vraag of en in hoeverre de Pruisische koningen absoluut regeerden konden zo worden vergeleken met de onderzoeksresultaten op lokaal niveau. Ook recente studies over koning Friedrich Wilhelm I en een aantal Kleefse steden kwam ik dankzij hen op het spoor.

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van het Vlinderfonds Lingewaard en het dr. Hendrik Mullerfonds. Rest mij tenslotte de hoop uit te spreken dat u als lezer evenveel plezier beleeft aan het lezen van mijn bevindingen als ik had tijdens mijn onderzoek en de verslaglegging daarvan.

Huissen, 18 maart 2024

Ter verantwoording

1 Inleiding

Hoewel er over de geschiedenis van Huissen tot 1975 al vrij veel was gepubliceerd was de kennis over Huissens verleden toch beperkt te noemen. Voor wat de geschiedschrijving van Huissen betreft vallen een viertal fases te onderscheiden te weten de zeventiende eeuw, de negentiende eeuw tot 1897, wetenschappelijke publicaties en bronnenstudies door Gelderse historici vanaf 1897 en ten slotte publicaties door plaatselijke amateur-historici over de periode 1937-1975¹.

Egbert Hopp publiceerde in 1655 een korte beschrijving van de Kleefse steden waarin hij ook plaats inruimde voor Huissen. Johannes Pontanus en Arend van Slichtenhorst besteedden in hun historiewerken op verschillende plaatsen wel kort aandacht aan Huissen maar het zou tot 1856 duren vooraleer een boek over Huissens verleden het licht zou zien. In dat jaar verscheen *Huissen eene stad des vredes* van de hand van de Huissense predikant Roelof Hendrik Graadt Jonckers. Met zijn 34 pagina's was dit niet bepaald omvangrijke werk tot 1946 de enige samenhangende publicatie die over de geschiedenis van Huissen het licht zag. Daarnaast besteedde J.W. Staats Evers in 1891 in zijn boek over Gelderlands voormalige steden ook aandacht aan Huissen. Vooral vanaf de oprichting van de *Vereniging Gelre* in 1897 werd door Gelderse historici zoals J.S. van Veen, H.L. Driessen, J.H. Hofman en D.P.M. Graswinckel aandacht besteed aan aspecten van Huissens historie. Van Duitse kant dient hier het werk van Erich Liesegang uit 1897 over de Kleefse steden in de Middeleeuwen niet onvermeld te blijven². Over de plaatselijke amateur-historici later meer.

Daarnaast zag tot 1975 een aantal belangrijke bronnenpublicaties met betrekking tot de Middeleeuwse geschiedenis het licht. In de eerste plaats die van Werner Teschenmacher waarin de stadsrechten van Huissen staan afgedrukt. Zowel in Nederland als in Duitsland werden in de twintigste eeuw belangrijke bronnen in boekvorm voor een breder publiek toegankelijk gemaakt. Te denken valt hierbij aan de rechten van Huissen die door de al eerder genoemde J.S. van Veen in 1916 werden gepubliceerd. Daarnaast gaf Theodor Ilgen tussen 1921 en 1924 een groot aantal bronnen uit die betrekking hadden op de vroegste geschiedenis van Kleef³.

1 E. Smit en J.H.F. Zweers, 'De geschiedschrijving over Huissen (een analyse van de eerste fase: de zeventiende eeuw.)', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 69-83, 86-93.

2 R.H. Graadt Jonckers, *Huissen eene stad des vredes, benevens de nieuwste en oudste kunstweg in Neêrland* (Dordrecht 1856; facsimile: Huissen 1977). Erich Liesegang, *Niederrheinisches Städtewesen vornehmlich im Mittelalter. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der clevischen Städte* (Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 52. Heft) (Breslau 1897). Voor een overzicht van publicaties van andere hier genoemde auteurs raadplege men J.H.F. Zweers, *Bibliografie van Huissen VI. Voorlopige inventarisatie van literatuur die betrekking heeft op Huissen* (Huissen 2020).

3 *Annales Cliviæ ae, Juliae, Montiae, Marchiae, Ravensburgiæ ...* Werner Teschenmacher ed. (Arnhem 1638; Frankfurt/Lippe 1721) Verder te citeren als *Annales Cliviæ*; Zie in dit verband L.H.M. Wessels, 'Ex libris Har Schillings: *Landesgeschichte*' in: Babke Aarts, Ad van Pinxteren en Jos Schatorjé (red.), *Limburgensia. De schatten van Schillings* (Nijmegen 2019), 104-110, 241-242. Voorts Zweers, *Bibliografie van Huissen VI*.

Wanneer we bovenstaand overzicht nauwkeurig bezien dan kan worden geconstateerd dat men in de periode tot 1937 voornamelijk aandacht had voor de Middeleeuwse geschiedenis van Huissen. Dit geldt zowel voor de historische studies als voor de bronnenpublicaties.

Van de amateur-historici die vanaf 1937 over Huissen schreven dient in de eerste plaats Henny W.J. Derksen genoemd te worden. Derksen was secretaris van de in 1940 opgerichte Oudheidkamer Huissen en vanwege zijn kennis van Huissens verleden adviseerde hij de landbouwkundige Sam Oedin bij het schrijven van zijn hoofdstuk over de geschiedenis van Huissen. Dit hoofdstuk maakt deel uit van Oedins dissertatie over Huissen¹. Als journalist van het dagblad *De Gelderlander* kon Derksen vanuit die functie veel krantenartikelen over de geschiedenis van Huissen voor een betrekkelijk groot publiek publiceren. Veelal richtte hij zich op de historie van de beide gilden, religieuze wetenswaardigheden en op gebeurtenissen uit de meer recente historie van het stadje. Voor wat betreft het bestuderen van het oudere verleden was hij aangewezen op literatuur, de gildeboeken van de beide gilden, de kroniek van het St. Elisabethsconvent en het archief van de gemeente Huissen. Het archief van het St. Gangulphusgilde gaat terug tot de oprichting in 1536 terwijl van het St. Laurentiusgilde het gildeboek van na de heroprichting in 1777 bewaard is gebleven. De kroniek van het St. Elisabethsconvent werd in het begin van de achttiende eeuw aangelegd door de zusters franciscanessen van het St. Elisabethsconvent en was door Derksen grotendeels overgeschreven in de tijd dat het nog niet was overgebracht naar het Rijksarchief in Gelderland. Het gemeentearchief kende Derksen uit de periode dat hij gemeenteamtenaar was geweest. Hij had het zelfs mee in helpen pakken vlak voordat de bevolking van Huissen in oktober-november 1944 op last van de Duitse bezetter moest evacueren. Het merendeel van deze archivalia zou pas in 1977 weer worden uitgepakt en geleidelijk aan weer toegankelijk worden gemaakt voor onderzoek! Het oud archief van Huissen dat doorloopt tot 1816 is met een omvang van nauwelijks één strekkende meter niet alleen weinig omvangrijk maar bestaat daarnaast hoofdzakelijk uit stukken uit de periode van ná 1795. Dit is veroorzaakt door het feit dat de Fransen het archief bij hun intocht in Huissen op 11 januari 1795 in brand hebben gestoken. Het is daarbij overigens wel de verdienste van Derksen dat hij met behulp van relatief weinig bronnenmateriaal nog zoveel over de plaatselijke historie wist te ontdekken. De amateur-archeoloog Theo H. Janssen vulde de kennis van Derksen aan met name wanneer het ging over de plaatselijke situatie vanaf de prehistorie tot aan de stadswording in de veertiende eeuw.

Het beeld dat zodoende ontstond was dat van een, vanaf de prehistorie bewoonde nederzetting waar een Romeinse castra had gestaan. Ook in de Merovingisch-Karolingische tijd had de nederzetting bewoning gekend. In elk geval vanaf 1242 was te Huissen een Kleefs tolstation gevestigd en van daaruit had het plaatsje zich ontwikkeld tot een rijke koopmanstad die in eerste instantie belangrijker was dan Arnhem. Hoogtepunt was in hun

¹ S. Oedin, *De gemeente Huissen. Proeve eener sociaal-geographische analyse* (diss. Wageningen 1946). Daarin met name hoofdstuk V.

ogen de mislukte veroveringspoging door hertog Karel van Gelre in 1502. De Brandenburg-Pruisische tijd werd door Derksen vooral belicht vanuit religieus-historisch standpunt waarbij hij met name inging op de godsdienstvrijheid ter plaatse en de gevolgen daarvan voor zowel de katholieken als de protestanten in Huissen. Daarbij maakte hij gebruik van de kroniek van het St. Elisabethsconvent, het standaardwerk van L.J. Rogier over het katholicisme in Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw en een in 1949 verschenen geschiedenis van de N.H. Gemeente van Huissen. Hij beschreef deze periode nadrukkelijk vanuit zijn katholieke achtergrond. De opkomst van de tabaksteelt in de tweede helft van de zeventiende eeuw en de economische teruggang in de achttiende eeuw waren Derksen wel bekend maar werden door hem alleen belicht vanuit de slechte sociaal-economische situatie in Huissen in de negentiende eeuw.

Ook over de periode 1937-1975 kan worden gesteld dat de aandacht van de plaatselijke amateur-historici niet al te zeer was gericht op de Brandenburg-Pruisische geschiedenis. Dit was niet zozeer uit gebrek aan belangstelling maar meer door het ontbreken van bronnenmateriaal uit de onderhavige periode. Derksen schreef er tot 1975 vijf artikelen(series) over waarvan er vier betrekking hadden op de godsdienstige situatie.

Het al eerder genoemde jaar 1975 betekende in tweeërlei opzicht een verandering voor wat betreft het tot dan toe gangbare beeld over Huissens historie. In de eerste plaats verscheen een dissertatie over de overgang van de oude Kleefse enclaves naar Gelderland waarbij E.J.Th.A.M.A. Smit in zeer ruime mate gebruik maakte van andere dan lokale archieven. Eerder dat jaar werd de *Historische Kring Huessen* opgericht. Derksen, Janssen en Smit gingen in deze vereniging hun krachten bundelen en schrijver dezes mocht zich daarbij aansluiten.

Al in de zomer van 1975 werd een ambitieus plan opgezet. In kringverband zou worden getracht het in 1795 verloren gegane stadsarchief zoveel mogelijk te reconstrueren. Hiertoe werden allereerst de bestuursstructuren van het graafschap later hertogdom Kleef tot 1609 en van de Kleefse erflanden onder Brandenburg-Pruisisch bestuur tot 1806 onderzocht en chronologisch en schematisch in kaart gebracht. Daarna werd nagegaan waar de betreffende archieven worden bewaard. Tenslotte vond methodologisch onderzoek plaats met behulp van inventarissen naar wat zich in deze overheidsarchieven over Huissen bevindt. De destijds moderne technieken (fotokopiëren en microfilm) boden de mogelijkheid een soort "schaduwarchief" aan te leggen dat is ondergebracht in het Documentatiecentrum van de Historische Kring Huessen. Hierbij dient te worden opgemerkt dat het centralisme dat het Brandenburg-Pruisisch bestuur meer en meer ging kenmerken voor de toenmalige tijdgenoten in veel gevallen niet aangenaam was maar wel heeft geresulteerd in de aanwezigheid van veel bronnenmateriaal waar hedendaagse historici dankbaar gebruik van kunnen maken. Vanaf 1975 werden tot 2014 regelmatig bezoeken gebracht aan het *Hauptstaatsarchiv für Nordrhein-Westfalen* te Düsseldorf om daar naast de archieven van de graven en hertogen van Kleef ook de archivalische neerslag van de Brandenburg-Pruisische periode te onderzoeken. Deze archieven zijn vanaf 2014 ondergebracht in *het*

Landesarchiv Nordrhein Westfalen Abteilung Rheinland in Duisburg, alwaar het onderzoek nu wordt voortgezet. Een volgende stap volgde in 1979 en 1984 toen de archieven van de Brandenburg-Pruisische regering in Merseburg in de toenmalige DDR konden worden bezocht¹. Na de Duitse hereniging in 1991 werd dit archief overgebracht naar Berlijn waarna het nog een aantal malen is geraadpleegd. Uit archivalia in Düsseldorf / Duisburg kwam naar voren dat Huissen vanaf ongeveer 1623 tot 1641 verpand was geweest aan graaf Adam von Schwarzenberg. Dit had tot gevolg dat in 1982 een bezoek werd gebracht aan Český Krumlov in wat toen nog Tsjecho-Slowakije heette om daar het familiearchief Schwarzenberg te raadplegen. Ook de archieven van de Kleefse zustersteden werden bezocht op zoek naar archivalia waaruit contacten tussen deze steden en Huissen naar voren kwamen. Daarnaast werden ook nog het Nationaal Archief en het Koninklijk Huisarchief in 's-Gravenhage en de provinciale archieven in Gelderland en Utrecht geraadpleegd.

Hoezeer in een relatief korte periode de kennis over Huissen toenam kan misschien het best worden geïllustreerd met het voorbeeld over de periode 1675-1679. In die tijd verbleef het hoofd van de Hollandse Zending Johannes van Neercassel veel in Huissen. Smit schreef hier in 1975 een artikel over maar kon met behulp van nieuw ontdekt materiaal al in 1979 een volledig herziene versie publiceren².

Dankzij deze studiereizen kwam gaandeweg een omvangrijke hoeveelheid bronnenmateriaal over de zeventiende en achttiende eeuw in fotokopie voor bestudering ter beschikking. Met name na het eerste bezoek aan Merseburg ontstond de vraag of het mogelijk zou zijn de bestuurlijke ontwikkeling in Huissen in de zeventiende en achttiende eeuw inzichtelijk te maken. Bij het schrijven van mijn doctoraalscriptie over het Schwarzenbergse Pandschap in 1984 werd duidelijk dat het bronnenmateriaal afkomstig uit de archieven van de toezichthoudende instanties met name uit Merseburg en Český Krumlov toereikend was om een dergelijk onderzoek op te gaan zetten. Bovendien bestond nu eindelijk ook de mogelijkheid de hierboven geschetste lacune in de geschiedschrijving over Huissen in de zeventiende en achttiende eeuw aan te vullen. Professor dr. J.J. Poelhekke was het hiermee eens en was bereid als begeleider van mijn scriptie op te treden.

Bij het starten van het onderzoek was ik mij zeer wel bewust van het feit dat het resultaat van de studie nooit een volledig beeld zou kunnen geven van de bestuurlijke ontwikkeling in Huissen in de zeventiende en achttiende eeuw. Alleen al het ontbreken van raadssignaten alsmede van verslagen van de jaarlijkse magistraatsverkiezingen maakt dat een incompleet beeld ontstaat. Daar komt nog bij dat een deel van de beschikbare archivalia is opgesteld door en voor de toezichthoudende instanties. In deze stukken wordt de visie van het Huissense stadsbestuur vaak niet genoemd of onderbelicht. Opmerkelijk is echter

1 J.H.F. Zweers, 'De sectie bronneninventarisatie in de DDR (1979)', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 301-304.

2 E.J.Th.A.M.A. Smit, 'Neercassel en Huissen (1675-1679)', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 17 (1975) 203-225; E.J.Th.A.M.A. Smit, *Neercassel, Huissen en de Hollandse Zending. Uitgave ter herdenking van het verblijf van Apostolisch Vicaris Johannes van Neercassel in Huissen 1675-1679* (Huissen 1979).

wel dat in de archieven van deze toezichthoudende instanties, met name die in Berlijn, in een aantal gevallen wel het optreden van de plaatselijke bevolking is vastgelegd. Kennelijk vond men die reacties van voldoende belang om ze vaak uitgebreid en gedetailleerd ter beschikking te hebben. Tijdens dit onderzoek komt het gedrag van de Huissenaren dan ook uitvoerig ter sprake waarbij gekeken zal worden in hoeverre de Kleefse regering of de regering in Berlijn daarop heeft gereageerd.

De invoering van een nieuwe tijdrekening door paus Gregorius XIII in 1582 betekende in het door godsdienstoorlogen verscheurde Europa het ontstaan van twee kalenders. De kalender oude stijl liep tien dagen achter op de kalender van de nieuwe stijl. In november 1582 werd in het hertogdom Kleef de kalender nieuwe stijl ingevoerd. De Duitse protestantse vorsten voerden de nieuwe kalender pas in 1700 in en dat geldt ook voor Gelderland¹. Omdat in het hertogdom Kleef de Gregoriaanse kalender werd gehanteerd zijn de in dit boek gebruikte data aangepast aan de nieuwe stijl.

2 Historiografische context

Uit de voor deze studie geraadpleegde literatuur komen uiteenlopende visies naar voren die de verschillende auteurs hadden en hebben op het verloop van bestuurlijke ontwikkelingen in Kleef, Brandenburg en Pruisen en welke opvattingen zij hadden over de stedelijke autonomie. Daarnaast is gebruik gemaakt van literatuur die betrekking heeft op de betekenis en de inhoud van het begrip absolutisme. Uiteraard zal ook worden stilgestaan bij de stand van zaken ten aanzien van de geschiedschrijving over de Kleefse steden na de Tweede Wereldoorlog.

Duitse historici toonden in de negentiende eeuw over het algemeen weinig belangstelling voor de geschiedenis van steden in de zeventiende en achttiende eeuw. Zij hadden veel meer oog voor de ontwikkeling en opbouw van Brandenburg-Pruisen tot een machtige staat waarbij de grootsheid van zowel keurvorst Friedrich Wilhelm als die van zijn opvolgers centraal stond. De door de *Stände* en steden nagestreefde handhaving van hun autonomie werd door deze auteurs veelal beschouwd als een sta-in-de-weg voor de opkomst van de machtige, centraal bestuurde staat Brandenburg-Pruisen. Johann Gustav Droysen, bijvoorbeeld sprak over de *ständischen Mitregierung und Mißregierung* waaraan door koning Friedrich Wilhelm I een einde werd gemaakt. De magistraten bestonden volgens hem uit familiekliekjes en in de steden werd naar willekeur belasting geheven. Ook hieraan werd door de Soldatenkoning een einde gemaakt². Veelzeggend voor dit gebrek aan aandacht voor de stedelijke ontwikkeling is het gegeven dat in de vanaf 1864 verschenen omvangrijke serie *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg* geen plaatsnamenregister is opgenomen.

¹ Hermann Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (12^e druk; Hannover 1982) 26-27. Weliswaar werd in Pruisen in 1612 de Gregoriaanse kalender ingevoerd maar de keurvorsten van Brandenburg hielden nog tot 1700 vast aan de oude stijl.

² Zie o.a. J.G. Droysen, *Geschichte der preußischen Politik* (10 dln; Leipzig 1868-1886) III, Band 3, 187 en V, Band 3, 14 en 43.

In 1897 verscheen het standaardwerk van Erich Liesegang over de *Verfassungsgeschichte* van de Kleefse steden¹. De auteur ging vrijwel uitsluitend in op de situatie in de middel-eeuwen zoals de titel van zijn boek overigens ook aangeeft. De enige Kleefse historicus die in de negentiende eeuw in zijn geschiedschrijving over Kleef en de Kleefse steden aandacht besteedde aan de inperking van de stedelijke zelfstandigheid was de priester Robert Scholten. In zijn boek *Zur Geschichte der Stadt Cleve* beschreef hij in 1905 in een afzonderlijk hoofdstuk hoe vanaf 1628 de Kleefse regering en later de Brandenburgse en Pruisische ambtenaren zich meer en meer gingen bemoeien met de vrije magistratsverkiezingen. Vanaf 1723 mochten katholieken geen schepenen worden en aan het einde van het hoofdstuk concludeerde hij misprijzend *So wurde die freie Ratswahl in Cleve zu Grabe getragen*².

Ook in de twintigste eeuw is weinig aandacht besteed aan de bestuurlijke geschiedenis van de Kleefse steden na 1609. Vóór de oorlog verschenen de boeken van Gustav von Schmoller en Ilse Barleben respectievelijk in 1922 en in 1931. Beide schrijvers hielden zich bezig met de ontwikkeling van de steden waarbij Schmoller zich voornamelijk richtte op de ontwikkelingen in Pruisen en Barleben zich bezighield met de geschiedenis van de Kleefse steden tijdens de regering van koning Friedrich Wilhelm I. Voor de volledigheid dient nog het artikel van Erich Botzenhart over de rechtsgeschiedenis van Pruisen uit 1935 genoemd te worden³. Over één ding zijn alle vooroorlogse auteurs het roerend eens. Zij zetten de in de negentiende eeuw ingezette klaagzang ten aanzien van de Stände en de steden voort. Ook in hun ogen was het bestuur in de steden in de zeventiende eeuw slecht. Barleben constateerde dat in de zeventiende eeuw in de steden de macht in handen was van enkele families, iets dat een algemeen verschijnsel was in de steden in Brandenburg-Pruisen⁴. Deze algemene tendens werd ook door Schmoller genoemd, die spreekt over het woekeren van plaatselijk egoïsme en belangen, waarbij hij concluderend en instemmend *das Wort des alten Moser citeert Wenn Gott ein Volk wird strafen wollen, so wird er es künftig mit deutscher Freiheit heimsuchen*. Over het ingrijpen in het stedelijk bestuur stelt hij dat de augiasstal van het oligarchisch stadsbestuur door de koning uitgemest werd. Barleben constateerde ten aanzien van keurvorst Friedrich Wilhelm dat zijn staatkundig ingrijpen in een *bürgerfreundliche, man kann sagen demokratische Richtung ging*⁵.

1 Erich Liesegang, *Niederrheinisches Städtewesen vornehmlich im Mittelalter. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der clevischen Städte* (Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 52. Heft) (Breslau 1897).

2 Robert Scholten, *Zur Geschichte der Stadt Cleve aus archivalischen Quellen* (Cleve 1905; Fotomechanischer Nachdruck: Kleve 1980) 424-452. Citaat op 452.

3 Erich Botzenhart, 'Die Entwicklung der preußischen Stadtverfassung im 18. Jahrhundert', *Jahrbuch für Kommunalwissenschaft* 2, 1. Halbjahrsband (1935) 129-157.

4 Overigens zien we in de zeventiende eeuw ook in de Nederlandse republiek een sterk groeiende tendens tot oligarchisering.

5 Gustav von Schmoller, *Deutsches Städtewesen in älterer Zeit* (Bonn Leipzig 1922; reprint: Aalen 1964) (Bonner Staatswissenschaftliche Untersuchungen 5) 244 met Moser wordt waarschijnlijk Justus Moser (1720-1794) bedoeld; Ilse Barleben, *Die Entwicklung der städtischen Selbstverwaltung im Herzogtum Kleve während der Reform Friedrich Wilhelms I.* (Rheinisches Archiv Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn 18) (Bonn 1931) 42.

Over koning Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers was Barleben ook positief. Zij concludeerde dat het ingrijpen weliswaar grof was, maar dat het doel gerechtvaardigd was om een beter toezicht op de steden te verwerven. De vorsten probeerden de steden weer in de staat in te passen om te proberen ze zodoende meer levensvatbaar te maken. Op deze manier droegen de steden ook bij aan het nut van de staat in het algemeen. De hervorming van de magistraatsverkiezingen waren in haar ogen dan ook niet meer, dan het aanpassen van een oud systeem aan een nieuwe tijd. Botzenhart tenslotte heeft het over een bodemloze put van corruptie en een egoïstische heersende klasse die de stedelijke inkomsten gebruikte ten eigen voordeel. Volgens hem gold deze karakteristiek voor alle steden binnen het Heilige Roomse Rijk. De Soldatenkoning had de steden in zijn systeem gedwongen waarbij hij van eenieder de *Einsatz für die Gesamtheit, den Dienst am Ganze als ... Pflicht verlangte*¹. De politiek van de Soldatenkoning werd zo door Botzenhart ingepast in het nationaal-socialistische denken. Het blijkt dat al de hier genoemde auteurs begrip hadden voor het ingrijpen van de Brandenburgse keurvorsten respectievelijk koningen in Pruisen in het stedelijke zelfbestuur. Het hierboven weergegeven citaat van Botzenhart spreekt in deze boekdelen².

In naoorlogse algemene publicaties over de zeventiende en achttiende eeuw wordt hier en daar -veelal terloops- stilgestaan bij de bestuurlijke ontwikkelingen in de steden. De voor de nazi's uit Duitsland gevluchte F.L. Carsten publiceerde in 1950 een artikel over de Grote Keurvorst als grondlegger van het despotisme van de Hohenzollerns. Een jaar later verscheen van zijn hand *The Resistance of Cleves and Mark to the Despotic Policy of the Great Elector*. Hoewel de auteur de positie van de steden niet of nauwelijks belichtte, blijkt uit de titels van beide studies duidelijk welk standpunt hij innam tegenover de door keurvorst Friedrich Wilhelm gevoerde politiek. Hij stelde dat de stedelijke vertegenwoordigers in de *Stände* uiteindelijk in 1664 de strijd tegen de keurvorst hadden verloren maar dat zij er in vergelijking tot de steden in Brandenburg minder slecht aan toe waren. De strijd van de *Stände* werd door hem gezien als basis voor de grondlegging van een op mensenrechten gebaseerde parlementaire samenleving³. De *Stände* in Kleef en Mark waren sowieso beter af dan die in Brandenburg maar dat hadden zij te danken aan het feit dat ze tot 1655 gesteund werden door de Republiek. Carsten suggereerde dat Friedrich Wilhelm minder geïnteresseerd was in de ver weg gelegen gebieden in het westen maar het lijkt aannemelijker dat de keurvorst na 1661 genoeg geld uit zijn westelijke gebieden ontving en hij dus tevreden was. Het resultaat voor wat betreft de steden was wel, aldus Carsten, dat zij er economisch op achteruit gingen nadat de Staatse troepen de door hen bezette steden hadden verlaten en de bescherming van de Republiek verdween⁴.

1 Barleben, *a.w.*, 39, 42 en 99; Frank Göse, *Friedrich Wilhelm I. Die vielen Gesichter des Soldatenkönigs* (Darmstadt 2020) 192; Schmoller, *a.w.*, 244; Botzenhart, *a.w.*, 133.

2 Barleben, *a.w.*, 49; Botzenhart, *a.w.*, 135.

3 F.L. Carsten, 'The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism', *The English Historical Review* LXV (1950) 175-202; F.L. Carsten, 'The Resistance of Cleves and Mark to the Despotic Policy of the Great Elector', *The English Historical Review* LXVI (1951) 219-241.

4 Carsten, 'The Resistance of Cleves and Mark', 240-241.

Reinhold August Dorwart hield zich als hoogleraar aan Harvard voornamelijk bezig met de Pruisische geschiedenis onder koning Friedrich Wilhelm I. Zijn in 1953 verschenen werk over de bestuurlijke hervormingen onder de Soldatenkoning geldt nog steeds als een standaardwerk. Hij noemde Friedrich Wilhelm I een genie die zijn gelijke niet kent voor wat betreft de bestuurlijke organisatie. Hij voorzag Pruisen van een goed georganiseerd bureaucratisch bestuursapparaat. Aan de top stond de koning *majestic in his personal absolutism, unrestrained by parliamentary assembly or by bureaucracy*. De bedreiging van de Europese vrede door Duitsland in de eerste helft van de twintigste eeuw heeft tot gevolg gehad dat men -aldus Dorwart- de focus heeft gelegd op het militaire karakter van Pruisen in de achttiende eeuw. Daardoor heeft men naar zijn mening, de militaire ontwikkeling die tegelijkertijd plaatsvond in Rusland en in Frankrijk gebagatelliseerd. Als Pruisen zich onder Friedrich Wilhelm I niet militair had ontwikkeld was het land, zo stelde hij, net als in de zeventiende eeuw een speelbal geworden van andere mogendheden. In de ogen van Dorwart was koning Friedrich Wilhelm meer een bestuurlijk hervormer dan een militair¹. Dorwart besteedde in zijn werk geen aandacht aan de bestuurlijke positie van de steden onder Friedrich Wilhelm I.

Professor Ernst Opgenoorth speelt in de geschiedschrijving over de zeventiende eeuw en met name over de persoon van keurvorst Friedrich Wilhelm een belangrijke rol. Hij publiceerde veel artikelen over de geschiedenis van Brandenburg-Pruisen in de desbetreffende periode. Zijn belangrijkste werk is ongetwijfeld een tweedelige biografie over keurvorst Friedrich Wilhelm. Hoewel Opgenoorth nergens is ingegaan op de gevolgen van de keurvorstelijke politiek voor de steden in de Kleefse erflanden is zijn mening met name over het absolutisme en de *Stände* wel de moeite van het vermelden waard. Voor wat betreft het absolutisme verwierp hij vanuit zijn liberale achtergrond de negatieve Angelsaksische visie op het absolutisme. Hij stelde dat vrijheid niet bestaat uit het handhaven van Middeleeuwse standenprivileges. In dat kader verwierp Opgenoorth dus de visie van Carsten. Naar de mening van Opgenoorth heeft juist het continentale absolutisme onder andere geleid tot het idee van de dienende politiek, gelijkheid en tolerantie ten opzichte van religieuze en wereldbeschouwelijke vragen en het ontstaan van de parlementaire democratie. Overigens erkende hij wel dat in landen waar parlementen de macht hadden zoals in de Republiek en in Engeland eveneens parlementaire democratieën zijn ontstaan².

Ten aanzien van de positie van de *Stände* constateerde Opgenoorth dat de Europese staten in de zeventiende eeuw overgingen naar een machtsgeoriënteerde buitenlandse politiek waarbij het hebben van een staand leger essentieel was. De *Stände* in de verschillende

1 Reinhold August Dorwart, *The administrative reforms of Frederick William I of Prussia* (2e druk; Westport 1971) 30-32.

2 Ernst Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie* (2 dln; Frankfurt Zürich 1971-1978) II, 330 en 340; Ernst Opgenoorth, "Nervus rerum". Die Auseinandersetzungen mit den Ständen und die Staatsfinanzierung' in: Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8) (Berlin 1990) 99-111.

gebiedsdelen van de keurvorst hebben zich daar tegen verzet en dan met name tegen de opbouw van het leger. Zij hebben geen gebruik gemaakt van hun mogelijkheden mee te werken aan de opbouw van de nieuwe staat en zodoende waren zij ook niet bij machte zich een goede positie te verwerven binnen de nieuw ontstane constellatie. Belangrijk daarbij was ook dat de *Stände* van de verschillende delen niet gingen samenwerken tegen de gemeenschappelijke tegenstander i.c. de keurvorst en dat keurvorst Friedrich Wilhelm de steden en de adel binnen de *Stände* gemakkelijk tegen elkaar uitspeelde ten gunste van de adel. In de ogen van Opgenoorth kwamen de *Stände* in zijn westelijke gebieden er het beste af. Overigens was de keurvorst niet de man die de verworven rechten van de *Stände* principieel betwistte. Friedrich Wilhelm vond dat de *Stände* het recht hadden mee te beslissen waarbij de keurvorst de staatkundige situatie van de Republiek als voorbeeld voor ogen stond. Alleen wanneer naar de mening van de keurvorst de nood aan de man kwam, greep hij, desnoods gewapenderhand in. Wel merkte Opgenoorth in 1983 op dat de conflicten tussen de keurvorst en zijn *Stände* veel eerder plaatsvonden dan in de andere staten binnen het Heilige Roomse Rijk. Het idee van een staat waarin geen plaats meer was voor de *Stände* ontstond pas na 1713, dus nadat koning Friedrich Wilhelm I aan de macht was gekomen. De komst van deze koning betekende het einde van de politieke fase van het absolutisme en de komst van de administratieve fase ervan. Conflicten tussen keurvorst Friedrich Wilhelm en de *Stände* gingen om geld en niet om abstracte principes. Het element van de principiestrijd is pas naderhand door historici ingebracht¹. Over de stedelijke autonomie kwam Opgenoorth slechts één keer te spreken. Hij stelde - ten onrechte, zoals de onderhavige studie laat zien - dat het stedelijk en regionale zelfbestuur in het westelijk deel van het koninkrijk bleef bestaan tot aan het einde van de achttiende eeuw². Voor wat betreft de verhouding tussen katholieken en protestanten in de Kleefse erflanden stelde Opgenoorth dat de keurvorst en zijn Raden geprobeerd hebben de bestaande tegenstellingen te ontdoen van de scherpe kantjes en daarmee bijgedragen hebben tot het ontstaan van een relatief "moderne" vorm van interconfessioneel samenleven³.

De invloedrijke hoogleraar Gerhard Oestreich gaat in zijn biografie over koning Friedrich Wilhelm I ook uitgebreid in op het Pruisisch absolutisme. Naar zijn mening is er sprake van een absolute staat wanneer de macht zich concentreert in één persoon.

1 Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, II, 341-344; Ernst Opgenoorth, 'Stände im Spannungsfeld zwischen Brandenburg-Preußen, Pfalz-Neuburg und den niederländischen Generalstaaten: Cleve-Mark und Jülich-Berg im Vergleich' in: Peter Baumgart en Jürgen Schmädke (ed.), *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 55) (Berlin Boston 1983) 258; Opgenoorth, "Nervus rerum"; 101-102; Ernst Opgenoorth, 'Die rheinischen Gebiete Brandenburg-Preußens im 17. und 18. Jahrhundert' in: Peter Baumgart (Hrsg.), *Expansion und Integration. Zur Eingliederung neugewonnener Gebiete in den preußischen Staat* (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte 5) (Köln/ Wien 1984) 33-44; 37.

2 Ernst Opgenoorth, 'Johann Moritz von Nassau-Siegen als klevischer Statthalter' in: J.J. Poelhekke (e.a.), *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679* (Kleve 1979) 61-70; 64.

3 Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, II, 352.

Dit is meestal de koning en een enkele keer een minister-president. De wil van de heerser is wet maar wordt op twee punten beperkt; de bestaande wetten en Gods gebod. Hij merkt daarbij wel op dat ten tijde van de Soldatenkoning geen onafhankelijke instantie voorhanden was om de rechtmatigheid van het optreden van de koning te beoordelen. Omdat de Soldatenkoning een gelovig mens was legde hij zichzelf daardoor beperkingen op. Wel had deze koning te maken met zijn ambtenaren die hem soms trachtten te remmen. Oestreich constateerde dat men ten tijde van het schrijven van zijn biografie bezig was met onderzoek naar de uitwerking van het absolutisme op de laagste bestuurlijke niveaus¹. Het is een gemis te moeten constateren dat de resultaten van dit onderzoek nimmer zijn gepubliceerd.

In 1981, 280 jaar nadat Friedrich I de eerste koning in Pruisen was geworden, werd in West-Berlijn een grote tentoonstelling georganiseerd onder de titel *Preussen Versuch einer Bilanz*. Bij die gelegenheid verscheen een vijfdelige reeks boeken onder de gelijknamige titel. Hierin schreef Peter Baumgart een artikel met de titel: *Wie Absolut war der preußischer Absolutismus?* Hij betoogde dat in dictatoriaal geregeerde staten in de twintigste eeuw vaak het verband gelegd werd tussen de dictator en historische figuren. Zo misbruikte Hitler koning Friedrich II voor zijn eigen politieke gewin. De absolute staat van de achttiende eeuw kan niet zomaar vergeleken worden met de totalitaire staat zoals die bestond onder Stalin of Hitler. Vergeleken met de macht van de huidige staat was de invloed van de absoluut geregeerde staat op de samenleving als geheel en op het leven van de individuele burger veel geringer². In de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw bekeek men de ontwikkeling van Brandenburg-Pruisen vanuit het perspectief van de vorsten. Deze ontwikkeling werd gezien als een nationale opdracht en als een voortschrijdende rationalisering op weg naar de moderne staat. Baumgart citeert Gerhardt Oestreich die stelde dat moet worden uitgegaan van het *nichtabsolutischen im Absolutismus*. Kijkend naar keurvorst Friedrich Wilhelm constateerde de schrijver dat de keurvorst als “centrale” heerser van secundaire betekenis was. Zo lieten de bestuurders in zijn westelijke gebieden de huig veel meer hangen naar de Republiek dan naar Berlijn. Baumgart schilderde ook de strijd tussen de Kleefse *Stände* en de keurvorst. Volgens hem ging het niet om de vraag wie de eindoverwinnaar was maar om het behalen van op dat moment actuele politieke doelen. Na de Eerste Noordse Oorlog (1655-1660) werd de invloed van de *Stände* kleiner. Friedrich Wilhelm zag zichzelf niet als een despoot die zijn wil oplegde maar beriep zich telkens op het bestaan van een noodsituatie waar hij naar handelde. De *Stände* behielden echter hun positie tot 1806. Koning Friedrich Wilhelm I regeerde veel absoluter dan zijn grootvader; de Grote Keurvorst. Uiteindelijk bereikte hij met de aanstelling van *Steuerräte* dat hij zijn macht en invloed ook in de steden kon laten gelden. Uiteindelijk kwam Baumgart tot de conclusie dat Pruisen in de achttiende eeuw een gedisciplineerde en gereguleerde

¹ Gerhard Oestreich, Friedrich Wilhelm I. Preußischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus (Göttingen/ Zürich/ Frankfurt 1977) 47-49; Nicolas Rüge, *Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert* (Göttingen 2000) 11.

² Maarten Prak, 'De staat in opmars (vijftiende – zeventiende eeuw)' in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red), *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 152-178, 152-155.

staat was maar dat de instellingen uit de voor-absolute tijd zoals de *Stände* een rol bleven spelen. De liberalen uit de negentiende eeuw schetsten het Pruisisch absolutisme als een monster dat de vrijheid van de mensen opvrat. Het wordt volgens Baumgart tijd dat we afscheid nemen van die mythe¹. In 1990 nuanceerde Baumgart zijn hierboven geschetste beeld enigszins. Hij kwam toen tot de conclusie dat keurvorst Friedrich Wilhelm geen absolutistisch programma had waar hij naar handelde. De *Stände* werden door de Grote Keurvorst niet aan de kant gezet maar hun speelruimte werd dusdanig ingeperkt dat ze de politiek van Friedrich Wilhelm niet meer in de weg stonden. Baumgart constateerde net als Opgenoorth dat de *Stände* van de verschillende gebieden niet gingen samenwerken om zodoende hun positie te kunnen behouden².

In zijn artikel uit 2005 over de door koning Friedrich Wilhelm I gevoerde politiek ten aanzien van zijn steden besteedt Frank Göse nauwelijks aandacht aan de steden in Kleef. Wel constateert hij dat, in de gebieden die relatief laat deel uit waren gaan maken van de *gesamtpreußische Staat* zoals de westelijke gebieden en Pommeren, men het ingrijpen van de Soldatenkoning in de stedelijke autonomie als *Fürstenwillkür* had ervaren. Zowel aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw en ook vanaf het einde van de negentiende en gedurende de twintigste eeuw werd in die gebieden het stedelijk zelfbestuur verheerlijkt. In zijn biografie over de Soldatenkoning stelt Göse dat het onjuist is te denken dat de hervormingen van het stedelijk bestuur tot gevolg zou hebben gehad dat de participatie van de plaatselijke bevolking werd gemarginaliseerd. Hij baseert zich hierbij op het *Rathäusliche Reglement* van Koningsbergen en op steden in Achter-Pommeren. In de conclusie stelt Göse bovendien dat onder de regering van Friedrich Wilhelm I als gevolg van bezuinigingen het aantal ambtenaren niet noemenswaardig toenam. Hierdoor nam de *Grad der administrativen Durchdringung* af naarmate men verder afdaalde tot op provinciaal of lokaal bestuurlijk niveau. Naar zijn mening bleef zodoende voldoende handelingsruimte over voor lokale en plaatselijke bestuurders³.

In 1992 verscheen het opzienbarende werk van Nicholas Henshall waarin hij het absolutisme als begrip ter discussie stelde. Henshall poneerde dat de vorst een aantal prerogatieve rechten had. Deze exclusief aan de vorst toevallende rechten bestonden onder andere uit het mogen benoemen van ambtenaren, het mogen slaan van munten en het mogen beslissen over oorlog en vrede. In de uitoefening van deze prerogatieve rechten was de vorst absoluut. Echter wanneer het ging om de relatie tussen de vorst en zijn volk moest de koning wel degelijk rekening houden met de rechten en de belangen van zijn volk. Henshall spreekt in dit kader van een *balanced constitution* waarin de harmonie tussen

1 Peter Baumgart, 'Wie Absolut war der preußische Absolutismus?' in: Manfred Schlenke (Hrsg.), *Preussen Versuch einer Bilanz* (5 dln; Reinbek 1981) 2, 89-105.

2 Peter Baumgart, 'Der Große Kurfürst. Staatsdenken und Staatsarbeit eines europäischen Dynasten' in: Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8) (Berlin 1990) 33-57; 48-49.

3 Frank Göse, 'Die Städtepolitik König Friedrich Wilhelms I.' in: Hans-Christof Kraus en Frank-Lothar Kroll, *Historiker und Archivar im Dienste Preußens. Festschrift für Jürgen Kloosterhuis* (Berlin 2005) 63-101; 64; Göse, *Friedrich Wilhelm I*, 201, 471.

koning en onderdanen werd bewaard. Volgens Henshall was van despotisme pas sprake op het moment dat de macht van de koning de overhand krijgt¹. Het begrip “absolutisme” werd volgens hem voor het eerst gebruikt in 1823 door de Franse liberaal De Neuville en stond synoniem voor een land waarin geen grondwet, geen parlement en geen rechten voor burgers bestonden. Hoewel het door De Neuville werd gebruikt in relatie tot de regering van de toenmalige Spaanse koning Ferdinand VII raakte het begrip vrijwel onmiddellijk daarna in gebruik als een negatieve karakterisering van de periode van het *Ancien Régime*².

In 1989 verscheen *Das Zeitalter des Absolutismus* van de hand van Heinz Duchhardt; op dat moment hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Universität Münster. In dit boek besteedde hij aandacht aan de staatkundige ontwikkeling van Europa in de zeventiende en achttiende eeuw. Al in de inleiding stelde hij dat zijn studie vooral was gericht op de vorsten en dat weinig aandacht besteedt wordt aan de *Geschichte von unten* omdat daarover nog niet zoveel bekend is. Het absolutisme ontstond aan het einde van de godsdienstoorlogen. Het was op dat moment duidelijk dat binnen de oude bestuursstructuren men niet in staat was een einde aan deze bloedige conflicten te maken. Daarom werden de vorsten gedwongen de macht in eigen hand te nemen. Het dualisme dat bestond tussen de vorst en de *Stände* maakte plaats voor de macht van de vorst die zich ontwikkelde tot een alleenheerser waarbij het bestuur, het leger en het ambtenarenapparaat werden gecentraliseerd. Slechts het Goddelijk recht en het natuurlijk recht beperkten de macht van de vorsten. Hierdoor was het absolutisme overal in Europa “onaf” gebleven. In de negentiende eeuw beschouwde men het absolutisme als de wegbereider van de moderne staat. De totalitaire regimes van de twintigste eeuw maakten dat men zich ging bezinnen over de absolute staat. Men ontdekte dat het absolutisme toch minder absoluut was als men tot dan toe aangenomen had. Het beeld van een onbeperkt, willekeurig regerend vorst maakte plaats voor een koning die regelmatig noodgedwongen compromissen moest sluiten met (groepen) onderdanen. Met Oostreich was ook Duchhardt van mening dat het absolutisme op lokaal niveau zich het minst heeft voltrokken. Het was moeilijk de onderdanen te bereiken en hen *in den Staat einzubinden*. De discussie die op dat moment gaande was om het woord absolutisme te vervangen door het begrip “Barok” was, aldus de schrijver, terecht afgewezen³.

Duchhardt besteedde in 1994 in het *Historische Zeitschrift* aandacht aan het werk van Henshall. Duchhardt betreurde het dat Henshall geen bronnen had gebruikt. Ondanks het feit dat het niet geschreven was door iemand die aan een universiteit werkzaam is, maar door een *Schulhistoriker*, was het boek toch de moeite van het recenseren waard! Het was jammer, aldus Duchhardt, dat de schrijver zich beperkt had tot Engeland en Frankrijk

1 Nicholas Henshall, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy* (2e druk; London New York 1993) 120-147; Peter Rietbergen, ‘Staat, standen en klassen’ in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 116-149; 116-133.

2 Henshall, *a.w.*, 208-209.

3 Heinz Duchhardt, *Das Zeitalter des Absolutismus* (München 1989) XI, 36-39 en 167-171.

en niet had gekeken naar Spanje en Duitsland. Concluderend stelde de recensent dat de schrijver iedereen weer eens wakker had geschud en Duchhardt toonde zich op dat moment voorstander van het mogelijk gebruik van het woord “Barok” als aanduiding voor het tijdperk. Voor het hanteren van het begrip “Barok” pleitte onder andere het feit dat het een minder negatieve klank had en dat het daarnaast ook betrekking heeft op het hof en de kunst en dat het ook bij andere wetenschappen een bekend begrip is¹. Tussen 1989 en 1994 was de auteur dus duidelijk van mening veranderd ten aanzien van het gebruik van het begrip “Barok”. In 2015 verscheen een herziene druk van het hierboven genoemde boek *Das Zeitalter des Absolutismus*. Het kreeg nu de titel *Barock und Aufklärung* mee. In deze herziene uitgave ging Duchhardt in op de sinds de verschijning van het boek van Henshall ontstane discussie. Hij stelde dat een echt alternatief voor het begrip “absolutisme” niet direct voorhanden was maar dat “Barok” een mogelijk alternatieve aanduiding voor het tijdperk zou kunnen zijn². Overigens was zijn opvatting dat het absolutisme zich op de laagste bestuurlijke niveaus niet had doorgezet tussen 1989 en 2015 niet veranderd.

Peter Baumgart mengde zich in 2000 in de discussie over het begrip “absolutisme”. Hij verzette zich tegen het afschaffen van het begrip maar plaatst wel enkele kanttekeningen. Hij constateerde dat de parlementen wel bleven bestaan maar dat hun recht om mee te beslissen zoveel mogelijk werd teruggedrongen. In het Heilige Roomse Rijk was er lang niet overal sprake van een absoluut geregeerde staat maar daar, waar dat wel het geval was, oriënteerde men zich op het Frankrijk van Lodewijk XIV. Dat de Zonnekoning absoluut was zou in 1991 nog overtuigend zijn bewezen door Emmanuel Le Roy Ladurie zo meende Baumgart. Natuurlijk is het begrip “absolutisme” als aanduiding van een heel tijdperk in de Europese geschiedenis niet lading dekkend, aldus Baumgart³. Er waren immers staten zoals Engeland, de Republiek en Polen waar geen sprake was van een absoluut koningschap. De stelling van Ernst Hinrichs dat het absolutisme in Pruisen *ein überaus oberflächliches d.h. auf die Spitze des Staates beschränktes Phänomen geblieben* was en dus geen invloed had op de structuur van de maatschappij wierp Baumgart verre van zich. Naar zijn mening vond in de zeventiende en achttiende eeuw een *Verstaatlichungsprozeß* plaats dat verregaande gevolgen had voor de staat, de maatschappij en het individu. Ook hield Baumgart vast aan het begrip “verlicht absolutisme” en toonde zich een tegenstander van het gebruik van het begrip *Reformabsolutismus* omdat daarmee van de invloed die de Verlichting had op het denken en handelen van vorsten als Friedrich II van Pruisen en Joseph II van Oostenrijk worden veronachtzaamd. Hij was het er overigens wel mee eens dat de mate waarin de Verlichting van betekenis was verschilde van vorst tot vorst waarbij nog diende te worden opgemerkt dat de koningen bij de omarming en uitvoering van de verlichte denkbeelden soms ook nog werden tegengewerkt door de adel en door brede lagen van de bevolking.

1 Heinz Duchhardt, ‘Absolutismus – Abschied von einem Epochenbegriff?’, *Historische Zeitschrift* 258 (1994) 113-122.

2 Heinz Duchhardt und Matthias Schnettger, *Barock und Aufklärung* (Berlin 2015) 169-173.

3 De feitelijke situatie onder Lodewijk XIV liet echter een ander beeld zien. Zie: Prak, ‘De staat in opmars’ 159-160.

Hij kwam dus ook ten aanzien van het begrip “verlicht absolutisme” tot de conclusie dat het moet worden gehandhaafd¹.

Duchhardt, die door Baumgart in zijn bovengenoemd artikel was aangevallen, kwam in 2002 met een repliek. Hij bleef daarin vasthouden aan het idee dat de macht van de koningen beperkt werd en dat de laagste bestuurlijke eenheden op het niveau van de dorpen zelfstandig bleven en dat ook de adel door de vorsten werd ontzien. Duchhardt voerde verder als argument aan dat de Hohenzollerns zich in hun politieke testamente niet boven het recht plaatsten. Daar zorgden hun opvoeding, hofpredikanten en familieleden wel voor. Naar zijn mening vonden de door Baumgart genoemde ingrijpende bestuurlijke veranderingen pas plaats aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Duchhardt eindigde zijn verweer met de opmerking dat het ten voordele van de op Pruisen georiënteerde historici zou strekken niet langer vast te houden aan het begrip “absolutisme” maar om constructief mee te werken aan het zoeken naar een nieuw begrip voor de onderhavige periode².

De historicus Martin Faber, verbonden aan de *Albert Ludwig Universität* te Freiburg im Breisgau, wierp in 2017 een geheel nieuw licht op de discussie over het bestaan van het begrip “*absolutisme*”. Hij toonde aan dat de Polen het woord *absolutyzm* in elk geval al in de achttiende eeuw gebruikten. In 1733 overleed de Poolse koning August II *De Sterke*. Er moest dus een nieuwe koning gekozen worden. De meerderheid van de Poolse adel opteerde voor Stanislaw Leszczyński. Zijn dochter was namelijk getrouwd met de Franse koning Lodewijk XV. Zo hoopte de adel de steun te krijgen van Frankrijk tegen de machtige buurlanden Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Laatstgenoemde drie landen steunden juist daarom de kandidatuur van de uit Saksen afkomstige August III, de zoon van de overleden koning. Naar aanleiding van deze opvolgingskwestie verscheen een anoniem pamflet. Hierin stelt de schrijver dat de buitenlandse machten het machtsevenwicht willen handhaven en dus *niemals die Stärkung von irgendjemandem durch Absolutismus in Polen erlauben können*. In een publicatie uit 1761 van de hand van Stanisław Konarski maakte de schrijver een onderscheid tussen goede koninkrijken waarin de onderdanen nog vrijheid hebben en koninkrijken onder slechte heersers waarin geen vrijheid meer bestaat en die door hem als absoluut werden getypeerd. De eerste twee delen van het vierdelige werk van Konarski werden in het Duits vertaald en daar werd voor het Poolse woord *absolutyzm* het begrip *Selbstherrschaft* gebruikt. Overigens werd het Poolse woord *despotyzm* ook vertaald in *Selbstherrschaft* waarbij zij opgemerkt, aldus Faber, dat het woord *Despotismus* in het Duits toen al wel bekend was. In het vervolg van zijn artikel gaf de auteur nog meerdere voorbeelden van het gebruik van het woord *absolutisme* in Poolse politieke geschriften.

1 Peter Baumgart, ‘Absolutismus ein Mythos? Aufgeklärter Absolutismus ein Widerspruch? Reflexionen zu einem kontroversen Thema gegenwärtiger Frühzeitforschung’, *Zeitschrift für Historische Forschung* 27 (2000) 573-589.

2 Heinz Duchhardt, ‘Die Absolutismusdebatte - Eine Antipolemik’, *Historische Zeitschrift* 275 (2002) 323-331.

Naar de mening van Faber maakte men in de zeventiende en achttiende eeuw geen onderscheid tussen een absolute monarchie of despotisme danwel tirannie. Hij baseerde zich hierbij op een werk van de Duitse historicus Rink uit 1713 over de Romeinse keizers. Faber verkondigde hier een totaal andere mening dan Henshall¹. Tot zover de discussie die naar aanleiding van het boek van Henshall door Duitse historici is gevoerd en die hier niet uitputtend is behandeld maar alleen voor zover dat van belang is voor het onderwerp van ons onderzoek naar het verdwijnen van de stedelijke autonomie in de zeventiende en achttiende eeuw.

De Britse historicus Christopher Clark stelde in 2006 onomwonden dat de zeventiende en achttiende eeuw de ondergang betekende voor de stedelijke autonomie. Helaas beperkte hij zich in zijn beschouwing tot de steden in Brandenburg en Pruisen en besteedde hij geen aandacht aan de steden in de westelijke bezittingen van de keurvorst. De invoering van de *Akzise* betekende naar zijn mening de verzwakking en uiteindelijk de ondergang van de stedelijke zelfstandigheid. Werner Freitag stelt dat de invoering van de *Akzise* gecombineerd met het afschaffen van de nog bestaande stedelijke belastingen het einde betekende van de stedelijke invloed in de *Stände*².

Tenslotte nog een enkel woord aangaande de interpretaties van een aantal historici over de positie van de katholieken in Brandenburg-Pruisen. Ook hier is geen sprake van een eenduidig historiografisch beeld. De al eerder genoemde Johann Gustav Droysen besteedde in zijn standaardwerk over de geschiedenis van de Pruisische politiek aandacht aan de positie van de katholieken onder keurvorst Friedrich Wilhelm. Hij beweerde dat de Grote Keurvorst positief stond tegenover de katholieken die hun kerken en hun lidmaatschap van de *Stände* mochten behouden. Daarnaast, zo betoogde Droysen, had de keurvorst ook katholieke ambtenaren in dienst³.

Andreas Dederich, expert op het gebied van de lokale geschiedenis, constateerde echter al in 1867 op goede gronden dat ten aanzien van het overwegend katholieke Emmerich in de zeventiende en achttiende eeuw de bestuursposten veelal door protestanten werden bezet⁴.

Ilse Barleben stelde in 1931 dat koning Friedrich Wilhelm I de voorkeur gaf aan de aanstelling van protestantse leden in de magistraat ook wanneer de bevolking merendeels uit katholieken bestond. Voor wat betreft de aanstelling van burgemeesters werd er onder de Soldatenkoning voor gezorgd dat protestanten benoemd werden. Ook mensen van buiten de stad werden tot leden van de magistraat aangesteld. Deze politiek werd in een aantal gevallen ook eigenmachtig door de *Kriegs- und Domänenkammer* doorgevoerd⁵.

1 Martin Faber, 'Absolutismus ist doch ein Quellenbegriff', *Zeitschrift für Historische Forschung* 44 (2017) 635-659; 640. De vertaling van het fragment van 1723 uit het Pools naar het Duits is van de hand van de auteur.

2 Christopher Clark, *Preußen Aufstieg und Niedergang 1600-1947* Richard Bart (e.a.), vert. (München 2007) 182-183; Werner Freitag, *Westfalen Geschichte eines Landes, seiner Städte und Regionen im Mittelalter und Früher Neuzeit* (Münster 2023) 424-425.

3 Droysen, *a.w.*, III, Band 3, 184.

4 Andreas Dederich, *Annalen der Stadt Emmerich* (Emmerich 1867; facsimile: Düsseldorf 1971) 574.

5 Barleben, *a.w.*, 46 en 67.

Bij gelegenheid van de eerder genoemde grote tentoonstelling over de geschiedenis van Pruisen in 1981 wijdde de Berlijnse hoogleraar Gerd Heinrich in de begeleidende serie boeken een bijdrage aan de religieuze tolerantie. Hij stelde dat keurvorst Friedrich Wilhelm beslist niet tolerant stond tegenover andere godsdiensten zoals dat in de Republiek en in West-Europa gebruikelijk was. Friedrich Wilhelm had dus van zijn verblijf aldaar in dit opzicht niets geleerd. In het geheim werden de calvinisten door de Grote Keurvorst bevoordeeld¹.

De in Trier docerende hoogleraar Günter Birtsch constateerde in 1990 dat Samuel Pufendorf, de eerste biograaf van keurvorst Friedrich Wilhelm, al in 1695 vaststelde dat deze keurvorst de vrijheid van alle godsdiensten benadrukte. Dit beeld is altijd zo blijven bestaan. Hoewel Friedrich Wilhelm een hekel had aan katholieken heeft hij hen altijd getolereerd. Wat de keurvorst wel deed was het bevoordelen van zijn calvinistische geloofsgenoten als het ging om de benoeming van ambtenaren².

De Poolse historicus Andrzej Kamieński was in 1993 de opvatting toegedaan dat keurvorst Friedrich Wilhelm niet afwijzend stond tegenover zijn katholieke onderdanen in de Kleefse erflanden. Hij stelde dat de katholieke kerk na de *Religionsverträge* van 1665, 1666, 1668 en 1672 meer vrijheden en privileges bezat dan voordat het noordelijk deel van de Kleefse erflanden toeviel aan de Brandenburgers. Ook kregen de katholieke burgers van Wezel en Rees na het vertrek van de Staatse bezettingsmacht weer toegang tot stedelijke functies³.

3 Onderzoeksvragen; opzet van het boek

Centraal in dit onderzoek staat de vraag wat het centralisatiestreven van de keurvorsten van Brandenburg en de koningen in / van Pruisen betekende voor de zelfstandigheid van de magistraat in Huissen en zijn verhouding tot het centrale gezag tot 1795. Belangrijk is te weten in hoeverre de binnenlandse machtspositie van de pandheer, de keurvorsten en koningen van invloed was op de ontwikkeling van de zeggenschap van de Huissense magistraat. Daarbij moet ook worden gekeken hoe de magistraat zich verhiel tot het centrale gezag. Hoe reageerden zowel de magistraat als de plaatselijke bevolking op het centralisatiestreven? Daarnaast dient de vraag gesteld te worden of de bestuurlijke ontwikkeling van invloed is geweest op de machtspositie en de vertegenwoordiging van de verschillende religieuze bevolkingsgroepen binnen de plaatselijke magistraat. Tijdens de Zevenjarige oorlog (1756-1763) werden de Kleefse erflanden bestuurd door de katholieke

1 Gerd Heinrich, 'Religionstoleranz in Brandenburg-Preußen. Idee und Wirklichkeit' in: Manfred Schlenke (Hrsg.), *Preussen Versuch einer Bilanz* (5 dln; Reinbek 1981) 2, 61-88; 64.

2 Günter Birtsch, 'Pflichthandels und Staatsräson. Der Gründer des preußischen Staats Kurfürst Friedrich Wilhelm im Spiegel der Geschichtsschreibung' in: Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8) (Berlin 1990) 137-149; 147-148.

3 Andrzej Kamieński, 'Das Ringen der Stände von Kleve-Mark mit den absolutistischen Bestrebungen des Großen Kurfürsten' in: *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte neue Folge* 3. Band Heft 2 (1993) 145-166; 166.

keizerin Maria Theresia van Oostenrijk. Leidde deze bezetting tot katholiek verzet tegen de Pruisische koning Friedrich II en hoe reageerde de Pruisische overheid hierop? Daarnaast rijst de vraag of de, met name door koning Friedrich Wilhelm I doorgevoerde bestuurshervormingen leidden tot een verhoging van de bestuurlijke slagkracht en een efficiëntere werkwijze van de magistratuur? Een logische vervolgvraag is dan in hoeverre de ontwikkelingen in Huissen parallellen of verschillen vertonen met die in de andere Kleefse steden. Gezien het feit dat archiefonderzoek naar met name bestuurlijke ontwikkelingen in de andere 23 steden van de Kleefse erflanden te omvangrijk is, wordt hoofdzakelijk gekeken naar wat er via de literatuur over bekend is. Gezien de huidige staatkundige situatie waarin Huissen sinds 1 juni 1816 verkeert maar zo mogelijk nog meer vanwege de vele sociaal-culturele en economische banden met het omringend Gelders gebied leek ook een vergelijkend onderzoek -wederom op basis van literatuur- naar de politiek-bestuurlijke ontwikkelingen in enkele belangrijke steden van het vroegere hertogdom in de corresponderende periode voor de hand liggend.

Het eerste hoofdstuk wijkt qua opzet af van de overige hoofdstukken omdat hierin de ontwikkeling van zowel het graafschap, later hertogdom Kleef alsmede de geschiedenis van Huissen tot 1609 wordt geschetst. Deze inleiding is nodig voor het verkrijgen van een betere beeldvorming met betrekking tot de situatie zoals die ontstond na het uitsterven van het Kleefse huis. De volgende hoofdstukken bestrijken telkens de regeringsperiode van een keurvorst respectievelijk koning waarbij de korte regeringsperiode van keurvorst Johann Sigismund (1609/1614-1619) samen met die van zijn zoon en opvolger Georg Wilhelm (1619-1640) wordt gezien. Dit geldt ook voor de ontwikkelingen onder keurvorst Friedrich III, de latere eerste koning in Pruisen Friedrich I (1688-1713) en zijn zoon Friedrich Wilhelm I (1713-1740). Het grote doel van Friedrich III/I was het verwerven van de koningstitel. Zijn streven om koning in het buiten het Heilige Roomse Rijk gelegen Pruisen te kunnen worden had tot gevolg dat hij zich vooral bezig hield met buitenlandse politiek, die dan ook nog voornamelijk op het oosten was gericht. In tegenstelling tot zijn vader en zijn zoon hield Friedrich III/I zich veel minder bezig met binnenlandse aangelegenheden. Dit heeft tot gevolg dat hij in het kader van dit onderzoek hoofdzakelijk wordt besproken als grondlegger van het koninkrijk Pruisen. Voor zover relevant zullen bestuurlijke ontwikkelingen die plaatsvonden tijdens de regering van Friedrich III/I binnen de Kleefse erflanden in het algemeen en in Huissen in het bijzonder worden besproken bij de inleiding op de ingrijpende bestuurlijke hervormingen die tijdens de regering van koning Friedrich Wilhelm I hun beslag kregen. Wat de gevolgen op lange termijn waren, blijkt tijdens de regeringsperiode van de koningen Friedrich II (1740-1786) en Friedrich Wilhelm II (1786-1797). Voor deze aanpak is gekozen omdat de Brandenburg-Pruisische vorsten in meer of mindere mate alleenheersers waren waardoor de overgang van de regering van de ene vorst op de andere dikwijls ook een ander beleid tot gevolg had. De onderscheidende heersers gingen op verschillende manieren om met de stedelijke autonomie.

Deze aanpak heeft geresulteerd in een hoofdstukindeling waarbij de nadruk vooral is

komen te liggen op de ontwikkelingen van het bestuur tijdens het bestuur van de beide keurvorsten Georg Wilhelm en Friedrich Wilhelm (1640-1688) en op de toestand tijdens de hervormingen onder koning Friedrich Wilhelm I en, in mindere mate, onder Friedrich II en Friedrich Wilhelm II. Aan het einde van elk hoofdstuk wordt de situatie in Huissen vergeleken met die in de andere Kleefse steden. Een korte beschrijving van de ontwikkeling van de stedelijke autonomie in enkele belangrijke Gelderse steden komt na de bespreking van de gevolgen van de veranderingen onder Friedrich II en Friedrich Wilhelm II aan de orde. De afsluitende nabeschuiving is bedoeld om de onderzoeksvragen nog een keer te beantwoorden maar dan vanuit een doorlopende tijdslijn.

Hoofdstuk 1

Kleef en Huissen tot 1614

A. Onder het bestuur van graven, hertogen en possiderende vorsten

1 Het graafschap en hertogdom Kleef tot 1592

Aan de oostgrens van de Noordelijke Nederlanden lagen in de zeventiende eeuw Kleef, Mark, Gulik, Berg en Ravensberg. Dit samenstel van oorspronkelijk vijf verschillende territoria vormde vanaf 1496 een personele unie en stond vanaf 1521 onder één heerser. Het gebied strekte zich uit van de Maas tot aan de Weser en van de midden-Rijn tot aan de Waal. Het was geen aaneengesloten gebied, maar bestond in meer dan één opzicht uit losse delen.

De Kleefse graven ontleenden hun titel oorspronkelijk aan het besturen van rijks- en koninklijke bossen aan het ten oosten en zuiden van Nijmegen gelegen deel van het *Reichswald*. Op een hoog punt in het landschap, een klif, bouwden zij hun burcht. De oudste vermelding van deze Kleefse burcht dateert uit 1092. De vroegste geschiedenis van de graven van Kleef en hun territorium is in sagen gehuld. Zo zouden de Kleefse graven volgens de kroniekschrijvers uit de vijftiende eeuw oorspronkelijk afstammen van Helias de Zwaanridder. Nog in de zeventiende eeuw werd dit verhaal verteld. Historisch juist is echter de versie in de *Annales Rodenses*. Volgens deze in de abdij van Kloosterrade (later Rolduc geheten) rond 1160 geschreven kroniek zouden twee beroemde Vlaamse adellijke broers Gerardus en Rutgerus in de eerste helft van de elfde eeuw uit hun landen verjaagd zijn en in dienst zijn getreden van de Duitse koning. Gerardus zou de stamvader van de graven van Gelre zijn en Rutgerus Flamens zou de grondlegger zijn van het Kleefse huis¹.

Dirk III is de eerste Kleefse graaf die vanaf 1092 in oorkonden is terug te vinden. Arnold van Kleef (ca. 1120-1147) werd via zijn huwelijk bezitter van Wezel en beheerste zodoende de monding van de rivier de Lippe. Zijn zoon Dirk IV was zelfs gehuwd met een familielid van de Duitse koning. Hij werd mede hierdoor door zijn tijdgenoten als een invloedrijk man beschouwd. Ook Dirk V (1173-1200) wist door zijn huwelijk, in dit geval met de dochter van de graaf van Holland, zijn macht en invloed te versterken. Hij was nogal strijdlustig. Dit bracht hem meerdere malen in oorlog met het naburige Gelre. Onder leiding van keizer Frederik

¹ *Stam-Buch der hochgebornen und Beruhmten Grafen und Durchleuchtigen Hertzogen von Cleve* (Arnhem 1677; facsimile: Kleve 1978); Friedr. Wilh. Oediger, 'Die ältesten Grafen von Kleve', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 153/154 (1953) 263-268; P.J. Meij, 'Gelderland van 1492-1543' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 13-78; 46-47; *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen. Naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481* A.J. de Mooy ed. (Werken Gelre No. 24) (Arnhem 1950) XV.

Barbarossa ging hij in 1189 op kruistocht naar het Heilige Land. Daar was hij tot 1192 om er waarschijnlijk in 1198 opnieuw te verblijven. Gedurende zijn afwezigheid werd het land bestuurd door zijn broer Arnold (1193-1202), die een hoogstaand hofleven ontwikkelde.

Tijdens zijn lange regeringstijd slaagde vervolgens graaf Dirk VI (1202-1260) erin het verstrooide Kleefse bezit tot één graafschap te consolideren. Hij realiseerde dit door middel van oorlogsvoering en een geslaagde huwelijkspolitiek. Zijn eerste zoon Dirk trad in 1233 in het huwelijk met Isabella van Brabant, terwijl zijn dochter Margaretha het jawoord gaf aan Otto II van Gelre. Hierdoor wist de graaf zich verzekerd van de steun van zijn machtige burens in het westen. Omdat Dirk VI er in 1255 in slaagde een huwelijk tussen zijn zoon en opvolger Dirk VII (1260-1275) en Aleidis von Heinsberg tot stand te brengen werd het grondgebied van het graafschap aanzienlijk uitgebreid.

Dirk VI was ook de eerste Kleefse graaf die overging tot de stichting van steden in zijn territorium. In 1241 verkreeg Wezel als eerste stadsrechten een jaar later gevolgd door Kleef en waarschijnlijk ook Kalkar. In 1254 werd ook Grieth tot stad verheven. Dirk VIII (1275-1305) begon met de interne versterking van zijn gebied. Op buitenlands gebied slaagde hij erin een succesvolle neutraliteitspolitiek te volgen en te laveren tussen de opkomende macht van Brabant, het keurvorstendom Keulen en Gelre. Hij was dan ook als een van de weinige vorsten aan de Rijn niet betrokken bij de slag bij Woeringen (1288); het grote treffen tussen Brabant, Gelre en de keurvorst van Keulen. Dirk IX (1310-1347) was evenals zijn grootvader vooral bezig met de opbouw van het binnenlands bestuur. Onder zijn regering werd weer een aantal plaatsen tot stad verheven waaronder Huissen (±1314) en werd de organisatie van het bestuur van de niet-stedelijke gebieden grondig ter hand genomen. Daarnaast werd onder zijn bestuur een aantal kloosters gesticht. Dit was kenmerkend voor de vroomheid van deze graaf¹.

Toen Dirk IX in 1347 stierf, liet hij geen mannelijke opvolger na. Al in 1318 zegde hij zijn jongere broer Jan de erfenis toe, maar in 1333 bepaalde Dirk dat het graafschap na zijn dood onder zijn drie dochters verdeeld diende te worden. In 1347 ontstond een situatie, waarin zowel Johan van Kleef als Margaretha, de dochter van Dirk IX, hun rechten op de erfenis deden gelden. Reinald van Gelre steunde aanvankelijk de aanspraken van Margaretha maar begin 1348 sloot hij zich aan bij Jan, die zich vanaf dat jaar graaf Johan van Kleef (1347-1368) mocht noemen. In 1349 werd deze graaf als zodanig ook erkend door keizer Karel IV. Omdat Johan getrouwd was met Mechteld van Gelre, kreeg hertog Reinald er een trouwe bondgenoot bij in zijn strijd tegen zijn jongere broer Eduard, een aanhanger van de Bronckhorsten. Deze strijd begon in 1350².

1 Dieter Kastner, *Die Territorialpolitik der Grafen von Kleve* (Düsseldorf 1972) 182-206. De door Kastner hier gehanteerde nummering van de opeenvolgende graven alsmede de door hem opgegeven regeringsjaren zijn hier gehanteerd; Dieter Kastner, 'Die Grafen von Kleve und die Entstehung ihres Territoriums vom 11. bis 14. Jahrhundert' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 52-62; E.J.Th.A.M.A. Smit en J.H.F. Zweers, 'Oudste vermelding van Huissen als stad uit 1314', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 117, 119-121.

2 E.J.Th.A.M.A. Smit, *De Geschiedenis van Huissen van 1242 tot 1368* (Huissen 1992) 33-37; F. Schmidt, 'Die Herzöge von Geldern und die klevische Erbfolge im 14. Jahrhundert', *B.M. Gelre XXX* (1927) 31-34.

Het huwelijk van Johan van Kleef en zijn veel jongere echtgenote Mechteld van Gelre bleef kinderloos. Op 19 november 1368 overleed Johan van Kleef en kwam het graafschap in bezit van Adolf van der Mark (1368-1394). Deze graaf had zich verzekerd van de steun van de weduwe van de overleden graaf, Mechteld van Gelre, en van hertog Eduard van Gelre. Graaf Adolf verkreeg de steun op voorwaarde dat onder andere stad, slot, inkomsten en tol van Huissen Gelders zouden worden. Hiermee deden de graven en hertogen uit het huis Mark hun intrede in het Kleefse. Hoewel hertog Eduard op 5 december 1368 wel als Heer van Huissen ter plaatse werd ingehuldigd zou het stadje vooreerst niet onder het bestuur van Gelre komen te ressorteren maar zou Mechteld van Gelre het samen met een aantal andere plaatsen als weduwegift bezitten. Omdat bij de steunbepaling van 25 november 1368 echter bepaald was dat Huissen alleen op mannelijke erfgenamen van hertog Eduard zou vererven en deze hertog onverwacht in 1371 tijdens de slag bij Baesweiler sneuvelde, ging Huissen na een kort intermezzo van drie jaar weer over in Kleefse handen. Huissen bleef echter wel tot haar dood in 1384 in beheer bij Mechteld. Daarna werden de stad Huissen en vanzelfsprekend ook de bijbehorende ambten Huissen en Malburgen weer eigendom van graaf Adolf van Kleef. Adolf mocht zelf het genoeg niet meer smaken dat in 1404 Emmerik aan het graafschap werd toegevoegd. Dit was een verlaat gevolg van zijn succes in de slag bij Kleverham in 1397, waarin Adolf II, onder de rook van de stad Kleef de troepen van het graafschap Berg verpletterend versloeg. Graaf Willem van Berg werd bij die gelegenheid gevangen genomen en pas na betaling van een boete van 74.000 goudgulden weer vrijgelaten. Hiermee werd overigens de solide financiële basis gelegd voor de succesvolle regering van zijn zoon¹.

Na de dood van Adolf I in 1394 werden Kleef en Mark weer gescheiden. Dirk -de broer van Adolf II (1394-1448)- werd graaf van Mark, maar na diens dood in 1398 werden beide graafschappen wederom verenigd. Deze vereniging werd echter in 1411 opnieuw ongedaan gemaakt. Vanaf dat jaar tot 1438 regeerde Gerard, een andere broer van Adolf II, over het graafschap Mark. Het was Adolf II, die in 1417 uit handen van keizer Sigismund de hertogelijke titel ontving².

Aan de naam van hertog Adolf II is onverbrekkelijk de naam van de zogenaamde *Soester Fehde* (1444-1449) verbonden. Dit conflict ging tussen Kleef en keurvorst Diederik van Keulen. Inzet was het bezit van de in het graafschap Mark gelegen stad Soest. In 1449 kwam dankzij de bemiddeling van Filips de Goede, de zwager van de inmiddels overleden Adolf II, een einde aan deze bloedige strijd en werd de Vrede van Maastricht gesloten. Niet alleen Soest, maar ook de stad Xanten gingen bij die gelegenheid over in Kleefse handen³. Dat Johan I (1448-1481) een pro-Bourgondische politiek voerde zal niemand verwonderen. Zijn

1 Wilhelm Janssen, 'Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg 1400-1600' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 17-40; 28-29; Smit en Zweers, 'Oudste vermelding van Huissen als stad uit 1314'; J.S. van Veen, 'Hertog Eduard als erfheer van Huissen gehuldigd (1368)', *B.M. Gelre XIII* (1910) 469-470.

2 E. Smit, 'Huissens landsheren (V)', *Med. H.K.H.* 19 (1994) 130-133.

3 Janssen, *a.w.*, 28-31.

moeder, Maria van Bourgondië was een zus van hertog Filips de Goede en deze oom had bovendien succesvol bemiddeld in de strijd met het keurvorstendom Keulen. Bovendien had Johan I een groot deel van zijn opvoeding aan het Bourgondische hof genoten.

Intussen deden zich ook in het naburige hertogdom Gulik en Berg de nodige verwickelingen voor die de aandacht van Adolf II en later van Johan I opeisten. In 1444 brak een oorlog uit tussen Berg en Gulik enerzijds en Gelre anderzijds met als inzet de opvolging in Gelre van het in 1423 uitgestorven huis Gulik. Nog tijdens datzelfde jaar 1444 werd de Gelderse hertog Arnold door hertog Gerard van Gulik-Berg verpletterend verslagen. Dankzij de bemiddeling van de latere hertog Johan I van Kleef werd het conflict tussen beide hertogen in 1445 bijgelegd.

De Gelderse hertog had overigens niet bepaald een gelukkige hand van regeren. In de jaren dertig was hij al verwickeld in allerlei conflicten, terwijl hij in 1445 ook nog een handelsconflict met de stad Dordrecht verloor. De oorlogsvoering bracht de Gelderse hertog aan de rand van de financiële afgrond waardoor hij zich in juli 1445 genoodzaakt zag de Duffelt aan Kleef te verpanden¹. Het noodlot bleef Arnold achtervolgen. Tijdens zijn reis naar het Heilige Land (1451-1452) hadden de Gelderse steden hun relaties met Bourgondië versterkt met het doel de macht van de hertog te verminderen. Toen de hertogin van Gelre een poging deed haar zoon Adolf de macht te laten overnemen, ontstond een periode van langdurige tweespalt in het hertogdom. Vader en zoon betwistten elkaar de macht. Vader Arnold werd in 1465 zelfs door zijn zoon gevangen gezet. Hertog Arnold ontving in eerste instantie voorzichtige steun van Kleef, terwijl Adolf en zijn moeder het machtige Bourgondië aan hun zijde wisten. In 1466 kwam het tot een gewapend conflict. Johan van Kleef werd door Adolf van Gelre in 1468 bij Stralen verslagen. Adolf werd nu officieel als hertog van Gelre erkend. Het jaar daarop kwam het tot een vrede, die maar van zeer korte duur zou blijken te zijn. Adolf kreeg meer en meer de steun van de Gelderse steden, maar toen bleek dat zowel de steden als Adolf een politiek gingen voeren die sterk gericht was op het handhaven van de eigen zelfstandigheid, ontstond er een *renversement des alliances*. De Bourgondische hertog Karel de Stoute verlegde in 1469 zijn steun van Adolf naar Arnold, terwijl ook de Kleefse hertog zijn anti-Bourgondische politiek liet varen en Arnold eveneens ging steunen.

In 1470 werd hertog Adolf door Karel de Stoute gevangen genomen waarna in februari 1471 Arnold uit zijn gevangenschap werd ontslagen. De meeste Gelderse steden erkenden echter het gezag van de oude hertog Arnold niet en sloten in juli 1471 een onderling verbond dat tegen zowel hertog Arnold als tegen zijn machtige Bourgondische bondgenoot gericht was.

Arnold verpandde in december 1472 Gelre en Zutphen aan Karel de Stoute. Het was een van zijn laatste daden, want in februari 1473 blies hij zijn laatste adem uit waarna in mei Bourgondische troepen, gesteund door Kleefse militairen het hertogdom Gelre binnentrokken. In augustus werd Karel de Stoute als nieuwe Gelderse hertog ingehuldigd.

¹ Janssen, *a.w.*, 30; Jappe Alberts, *a.w.*, 112-114.

De Kleefse steun aan Karel de Stoute legde hertog Johan I geen windeieren. Wachtendonk en Goch, alsmede gebiedsuitbreiding in de Liemers en de Lobithse tol waren zijn beloning. De Duffelt, die al sinds 1445 in Kleefse pandschap was, ging nu definitief deel uitmaken van het hertogdom. In 1477 sneuvelde Karel de Stoute in de slag bij Nancy waarna de Bourgondische ambtenaren in Gelre hals over kop de benen namen. De Staten van Gelderland benoemden daarop Adolf tot hertog maar hij sneuvelde in 1477, nog voordat hij in Gelre arriveerde, tijdens de slag bij Doornik.

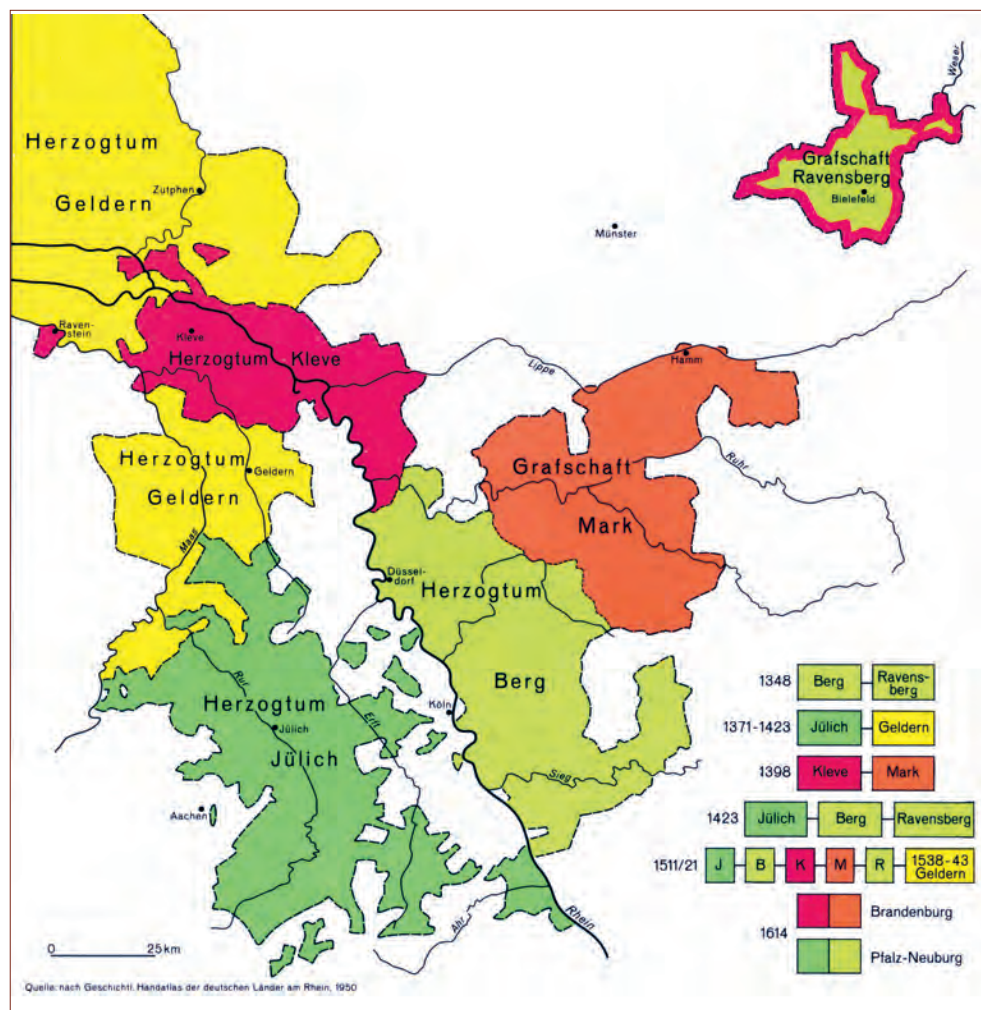
Opnieuw wachtte Gelre een periode van chaos. Karel van Egmond werd nu door de Gelderse staten tot hertog benoemd. Op verzoek van Maximiliaan van Oostenrijk -de regent die optrad namens de minderjarige Filips de Schone van Bourgondië- viel de Kleefse hertog Johan I in 1479 Gelre binnen. Als beloning zou de Kleefse hertog de stad Arnhem in pand ontvangen. Een jaar later trokken troepen van Maximiliaan Gelre binnen. Toen echter bleek dat Maximiliaan niet van zins was Arnhem aan Johan I te verpanden ging Johan II, die in september 1481 zijn vader als Kleefs hertog was opgevolgd, een politiek voeren die gericht was op eigen gebiedsuitbreiding ten koste van Bourgondisch Gelre. Hij veroverde niet alleen Arnhem, maar ook werd de Veluwe militair door hem bezet. In december 1483 sloten Maximiliaan van Oostenrijk en de Kleefse hertog vrede waarbij laatstgenoemde Arnhem en de Veluwe ontruimde. In 1492 werd Karel van Egmond hertog van Gelre¹. De vijandelijkheden bleven echter voortduren. In 1499 kwam het tot een wapenstilstand tussen Gelre en Kleef. In 1502 verbrak hertog Karel echter de wapenstilstand en ging Huissen belegeren. De Gelderse hertog leed echter een smadelijke nederlaag en Huissen bleef Kleefs.

Keren we terug naar Kleef. Hierboven was al kort sprake van de Unie van 1496 omdat in dat jaar het huwelijk tussen de latere hertog Johan III van Kleef en Maria -de enige erfgename van Gulik-Berg- werd gesloten. In 1521 overleed hertog Johan II van Kleef-Mark waarna zijn gebieden werden samengevoegd met die van zijn zoon, die sinds 1511 hertog was van Gulik en Berg². Vanaf nu waren Kleef, Mark, Gulik, Berg en Ravensberg verenigd onder één vorst. Er ontstond een hertogdom dat zich uitstreekte van de Maas tot de Weser en van de Midden-Rijn tot aan de Waal met benoorden daarvan nog enkele enclaves. Het geheel vormde geen aaneengesloten geheel waarbij Ravensberg geheel geïsoleerd lag van de overige gebieden³.

1 Jappe Alberts, a.w., 116-132; Janssen, a.w., 30-31; Johan Oosterman, *Het Berghse kroniekenhandschrift. Begin van de Gelderse geschiedschrijving* ('s-Heerenberg 2021) 69-89; Rudolf Bosch en Johan Oosterman, 'Schaakspel om de macht 1423-1492' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland II. Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom van 1025 tot 1543* (Amsterdam 2022) 225-269; 222-234 en 258-265; Kris Brussen, 'Het laatste regeringsjaar van hertog Adolf (1477), naar oorspronkelijke bescheiden bewerkt', B.M. *Gelre CXIII* (2022) 11-34.

2 Janssen, a.w., 17-40. 30-32; Manfred Luda, *Kleve-Mark unter dem grossen Kurfürsten. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Landes Nordrhein-Westfalen* (Iserlohn 1996) 9.

3 Janssen, a.w., 18.

Kaart 1 De territoriale ontwikkeling van Kleef, Mark, Jülich, Berg en Ravensberg (1348-1614)

Zoals uit het bovenstaande is gebleken, werd de buitenlandse politiek van Kleef vanaf ongeveer 1450 in toenemende mate bepaald door de Bourgondiërs, respectievelijk de Habsburgers. Laatstgenoemden breidden hun gebied steeds meer in noordelijke richting uit en kwamen zodoende steeds dichterbij de hertogdom. Toen in de zestiende eeuw duidelijk werd dat hertog Karel van Gelre kinderloos zou komen te overlijden, werden de ontwikkelingen in het naburige hertogdom dan ook nauwlettend in de gaten gehouden.

Op 3 oktober 1528 sloten keizer Karel V en hertog Karel van Gelre het Verdrag van Gorcum. De belangrijkste bepaling in dit verdrag was dat de keizer afstand deed van zijn titel van hertog van Gelre en het daarbij behorende wapen. Karel V zou deze titel echter weer gaan voeren op het moment dat de Gelderse hertog kinderloos zou zijn overleden.

Zodoende zou het hertogdom zonder slag of stoot in handen van de Habsburgers vallen, immers de 61-jarige hertog was op dat moment nog steeds kinderloos¹. De bevolking van Gelre en uiteindelijk ook de oude hertog Karel zelf wensten echter geen Bourgondisch-Habsburgs bestuur. Men vreesde dat de keizer de bestaande autonomie aan zou gaan tasten en dat wilden de Geldersen begrijpelijkerwijze niet.

Toen dit in 1537 bekend werd waren de Gelderse steden woedend omdat zij evenmin deel wensten uit te gaan maken van het koninkrijk Frankrijk. Twee jaar later kwam het in Grave tot een nieuwe overeenkomst tussen de keizer en de hertog. In dit verdrag werd bepaald dat de keizer zijn oude aanspraken op het hertogdom zou behouden. Over een opvolging door Karel V -zoals in het Verdrag van Gorcum was overeen gekomen- werd niet meer gesproken.

Toen eind 1537 duidelijk werd dat de Gelderse steden zich desnoods gewapenderhand tegen de plannen zouden verzetten, kwam in 1538 een Gelders-Kleefs bondgenootschap tot stand. Hierin werd bepaald dat Johan III van Kleef en zijn oudste zoon Willem zowel Gelre als Zutphen als vorsten des Rijks tot zich zouden nemen. In eerste instantie als beschermheer en na de dood van Karel als erfheer. Na de inhuldiging zou Willem Gelre alleen gaan besturen. Op 30 juni van datzelfde jaar stierf hertog Karel in alle eenzaamheid en ging Willem van Kleef het hertogdom Gelre in eigen persoon besturen².

Hertog Willem II van Gelre was pas 21 jaar oud toen hij in 1538 aan de macht kwam. Hij was besluiteloos en bang voor conflicten en daarnaast weinig geïnteresseerd in staatszaken. De belangstelling van de jonge hertog ging meer uit naar het humanisme en recht. Karel V liet de overgang van Gelre in handen van Willem II niet zonder protest voorbij gaan. Hij betoogde dat de hertog van Gulik in 1473 afstand had gedaan van zijn rechten op Gelre ten gunste van Karel de Stoute. Aangezien de keizer een rechtstreekse afstammeling was van Karel de Stoute, claimde hij nu de hertogelijke titel. Daarnaast beriep hij zich ook nog op het Verdrag van Gorcum. De nieuwe hertog en de Gelderse Landdag erkenden de overdracht van 1473 niet. Met de sluiting van het Verdrag van Gorcum was -voor wat betreft de opvolging door Karel V- het Verdrag van Grave teniet gedaan.

Bij de dood van Johan III van Kleef op 6 februari 1539 kwam het hertogdom Kleef cum annexis ook in handen van zijn zoon Willem V. Zodoende ontstond een rijk dat zich uitstreckte vanaf de midden-Rijn tot aan de Zuiderzee. Voor keizer Karel V was deze samenvoeging ten enen male onaanvaardbaar³.

1 Matthias Böck, 'Die Auseinandersetzungen zwischen Wilhelm V. von Jülich und Kleve und Kaiser Karl V. im geldrischen Erbfolgestreit' in: Guido van Büren, Rolf-Peter Fuchs und Georg Mölich (Hrsg.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit* (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 11) (Bielefeld 2020) 149-170; M. van Driel, 'Gelre vóór 1543' in: F. Keverling Buisman (eindred.), *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993* (Werken Gelre No. 43) (Hilversum 1993) 83-107; 88-89.

2 Meij, a.w., 71-72; Bosch en Oosterman, a.w., 313-314.

3 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. In 4 Bänden (779-1609)* T.J. Lacomblet ed. (Düsseldorf 1840-1858; Fotomechanischer Nachdruck Aalen 1966) 4, 460-462; J.E.A.L. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Werken Gelre No. 30) (Arnhem 1960) 323; P.J. Meij, a.w., 52-78.

Het was dus zaak voor Willem de Rijke¹ om zo snel mogelijk bondgenoten te gaan zoeken om het dreigende Habsburgse gevaar af te wenden. De grote vijanden Karel V en de Franse koning Frans I sloten echter onverwacht op 18 juni 1538 een wapenstilstand en kort daarna een vredesverdrag waardoor er zelfs zoiets als vriendschap tussen de twee aartsrivalen ontstond. Twee mogelijkheden stonden er voor Willem nog open. Hij kon aansluiting zoeken bij de Schmalkaldische Bond, een bondgenootschap van protestantse Duitse vorsten gericht tegen de keizer, of zich richten tot koning Hendrik VIII van Engeland. Laatstgenoemde voelde wel iets voor toenadering. Allereerst waren koning Hendrik en keizer Karel V elkaar niet welgezind vanwege de scheiding tussen de koning en Catharina van Aragon, de tante van de keizer in 1534. Bovendien wilde Hendrik via de Kleefse hertog toenadering zoeken tot de Schmalkaldische Bond.

Na moeizame onderhandelingen werd op 6 januari 1540 het huwelijk gesloten tussen Hendrik VIII en Anna van Kleef, de zus van Willem. Dit huwelijk moest de vriendschapsband tussen het koninkrijk Engeland en het hertogdom een duurzaam karakter geven. Eveneens in januari 1540 kwam het tot een Engels-Kleefs verdrag waarbij men elkaar vriendschap beloofde en tevens overeen kwam dat men geen bondgenootschap met de keizer, de paus of de Franse koning zou sluiten zonder elkaar daarover vooraf te hebben ingelicht. De in eerste instantie zo sterk lijkende positie van Willem verslechterde snel. Onderhandelingen in februari met zijn zwager, keurvorst Johann Friedrich van Saksen om toe te treden tot de Schmalkaldische Bond mislukten op het laatste moment omdat Willem niet bereid bleek het protestantisme in zijn landen in te voeren. In maart 1540 werd de hertog door Karel V naar Gent ontboden om daar zijn aanspraken op Gelre te komen verdedigen. Toen Willem op dit verzoek inging, wekte dit de woede op van Hendrik VIII omdat dit immers in tegenspraak was met het verdrag dat nog geen vier maanden tevoren tussen de beide machthebbers was gesloten. Tot overmaat van ramp kwam het in mei tot een toenadering tussen de Engelse koning en de keizer. Toen in juni Hendrik VIII zijn echtgenote uit Londen wegstuurde was het voor iedereen zonneklaar dat Willem alleen stond. Hij wendde zich nu tot Frans I en sloot met hem een verdrag waarin beide vorsten toezegden elkaar wederzijds te zullen beschermen. Om deze overeenkomst meer kracht bij te zetten, trad Willem in het huwelijk met Jeanne d'Albret, een nicht van de Franse koning². Uiteindelijk kreeg de hertog van de Franse koning niet voldoende steun. Willem bleek diplomatiek noch militair opgewassen tegen Karel V. Toen de keizer met een gigantische troepenmacht van 40.000 man in augustus 1543 Düren veroverde en verwoestte, koos Willem snel eieren voor zijn geld. Op 7 september 1543 kwam het Verdrag van Venlo tot stand waarbij Willem zich volledig onderwierp aan de keizer. Het gevolg hiervan was dat de hertog zich de rest van zijn regeringstijd strikt neutraal opstelde tegenover keizer Karel V en diens zoon Filips II.

1 De bijnaam van de hertog was Willem de Rijke. Deze naam zal hier worden gebruikt omdat hij bekend staat onder zowel de naam Willem II van Gelre als Willem V van Kleef.

2 Heike Preuß, 'Politische Heiraten in Jülich - Kleve - Berg' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 133-146; 138.

Dit betekende voor zijn onderdanen een langdurige periode van vrede¹. Daarnaast werd de hertog middels het Verdrag van Venlo ook gedwongen een einde te maken aan zijn huwelijk met Jeanne d'Albret. Op 18 juli 1546 trad Willem plechtig in het huwelijk met Maria van Habsburg, een nicht van keizer Karel V². De vrede werd vanaf 1568 regelmatig lokaal verstoord, als gevolg van de strijd tussen de Spaanse Habsburgers en de opstandige Nederlandse gewesten waarin Spaanse of Staatse troepen "grensoverschrijdend" bezig waren, waarover later meer.

2 De politieke ontwikkeling vanaf 1592 tot 1614

De gezondheid van Willem de Rijke (1539-1592) liet vanaf 1566 sterk te wensen over. In dat jaar werd hij getroffen door een beroerte waardoor hij linkszijdig verlamd raakte en ook zijn spraakvermogen werd aangetast. Deze gebreken werden in de loop der jaren steeds erger. Door een vergroeiing van de wervelkolom was hij niet in staat om lang te zitten terwijl uit opmerkingen van tijdgenoten geconcludeerd kan worden dat zijn bloeddruk niet in orde was of dat hij leed aan oververmoeidheid, want hij viel regelmatig in slaap. Om hem echter als "gek" te kenschetsen gaat te ver. Wel kan gesteld worden dat de verstandelijke vermogens van Willem de Rijke met het klimmen der jaren terugliepen³. Zijn lichamelijke zwakte en onvermogen maakten wel dat er binnen het hertogdom een strijd om de macht ontbrandde. Deze machtsstrijd tussen de hertogelijke Raden aan de ene en de *Stände* aan de andere kant werd onder de regering van zijn zoon Johan Willem, die overigens wel geestesziek was, voortgezet.

Karel V had al in 1548 zijn verontrusting uitgesproken over de komst van steeds meer calvinistische vluchtelingen in het Kleefse land waar tegen door de hertog -in weerwil tot wat was afgesproken in het Verdrag van Venlo- niets werd ondernomen. De komst van de calvinisten betekende dat zij invloed begonnen te krijgen in de verschillende *Stände*vertegenwoordigingen zowel in die van de Kleefse steden als in die van de Kleefse ridderschap. De *Landstände* (veelal kortweg *Stände* genoemd) waren aan het einde van de regering van Willem de Rijke overwegend protestant. De hertog van Alva, die vanaf 1567 zeer nadrukkelijk in de Lage Landen aanwezig was, was de groeiende invloed van de niet-katholieken natuurlijk een doorn in het oog. Alva wendde al zijn invloed aan om de katholieke machtspositie in het hertogdom te versterken. De humanistische opvoeder van de oudste zoon Karel Frederik werd vervangen door een streng katholieke en pro-Spaanse leermeester en een soortgelijke vervanging vond ook plaats ten aanzien van de leermeester van Johan Willem.

1 Janssen, *a.w.*, 33; Emile Smit und Jan Zweers, 'Der Erwerb Gelderns als Beweggrund für die Heirat zwischen Anna von Kleve und Heinrich VIII. von England' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 147-153; Wilhelm Janssen, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit 1537-1543' in: F. Keverling Buisman (eindred.), *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993* (Werken Gelre No. 43) (Hilversum 1993) 13-40.

2 Preuß, *a.w.*, 138.

3 Wilhelm Muschka, *Opfergang einer Frau. Lebensbild der Herzogin Jakobe von Jülich-Kleve-Berg, geborene Markgräfin von Baden* (2^e druk; Baden-Baden 1989) 240-241.

Ook op de plaatsen van andere Kleefse Raden zoals van de eveneens humanistische kanselier Olischleger kwamen katholieken. De machtsstrijd kreeg hierdoor ook een religieus karakter¹.

Hoewel het einde van het hertogdom Kleef onlosmakelijk verbonden is met de regering van de laatste hertog Johan Willem (1592-1609), verdienen ook de laatste regeringsjaren van zijn vader nog enige aandacht. Tijdens de laatste fase van zijn leven leed Willem de Rijke aan depressies. Het onverwachte overlijden van zijn oudste zoon Karel Frederik op 9 februari 1575 tijdens diens verblijf in Rome zou daar in niet geringe mate toe hebben bijgedragen². Door het overlijden van de oudste erfgenaam werd Johan Willem tot opvolger en toekomstig hertog van het begerenswaardige hertogdom in het westen van het Heilige Roomse Rijk.

Johan Willem was de tweede zoon uit het huwelijk tussen Willem de Rijke en Maria van Oostenrijk. Hij werd in 1562 geboren als laatste van de zeven kinderen van het echtpaar. Zijn vader had heel andere plannen met zijn tweede zoon. De jongste telg was door de hertog voorbestemd om Vorst-bisschop van het naburige Münster te worden. De achtereenvolgende pausen Pius V en Gregorius XIII stemden hier mee in, mits de zoon een streng-katholieke opvoeding zou krijgen. Het liefst zagen deze pausen hem daarvoor natuurlijk naar Rome komen. Dit laatste wenste de hertog echter niet zodat Johan Willem terecht kwam op het *St. Viktor Kollegialstift* in Xanten. Op 5 april 1574 stierf de Münsterse bisschop Johann von Hoya en nog in dezelfde maand werd de nog pas twaalfjarige Johan Willem tot zijn opvolger benoemd. Aan deze benoeming werden wel de voorwaarden gesteld dat hij een strenge katholieke opvoeding zou blijven genieten en dat de paus toestemming voor zijn benoeming zou geven. Vooreerst werd Münster door plaatsvervangers bestuurd. De dood van Karel Frederik betekende een groot verlies voor de hertog. Niet alleen verloor hij zijn zoon, maar daarnaast ook zijn troonopvolger en of dat nog niet erg genoeg was werd een streep gehaald door de ambitieuze Münsterse plannen die juist zo goed liepen. Geen wonder dat Willem de Rijke ten offer viel aan depressies³.

Hoewel Johan Willem in oktober 1581 nog wel werd benoemd tot wereldlijk administrator van het bisdom Münster, werd al bij die benoeming rekening gehouden met een aanstaand huwelijk van de troonopvolger door te bepalen dat hij uit deze functie bij zijn huwelijk zou worden ontheven. Intussen begon het zoeken naar een geschikte huwelijkskandidaat voor de jonge Johan Willem. De protestantse Raden zagen het liefst een huwelijk met een protestantse kandidate uit het huis Braunschweig of Lotharingen, terwijl de katholieke Raden het liefst iemand uit het katholieke huis Baden als toekomstige echtgenote zagen. De hertog had helemaal geen haast om een huwelijk te arrangeren

1 *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg Ständische Verhandlungen. Erster Band (Cleve-Mark)* Haeften ed. (Berlin 1869) (hierna: *Urkunden und Actenstücke* 5) 23-24; Klaus Bambauer, 'Der klevische Rat Heinrich Bars gen. Olischleger' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1986* (Kleve 1985) 94-95.

2 Muschka, *a.w.*, 89.

3 *Ibidem*, 81-89.

Hertog Johan Willem van Kleef.

omdat hij bang was dat hij vanwege zijn teruglopende gezondheid door het jonge paar aan de kant zou worden gezet. Niet alleen waren de katholieke Raden in de meerderheid

maar zij genoten daarnaast ook nog eens de steun van zowel de paus, de keizer als van de Spaanse koning. Uiteindelijk viel de keus op de katholieke Jakobe von Baden en werd het huwelijk op 16 juni 1585 in Düsseldorf gesloten¹.

In 1587 trokken Spaanse troepen in het kader van de Keulse of Truchseße Oorlog door de verschillende delen van het hertogdom op weg naar Bonn. Dit vormde voor de gezamenlijke *Stände* aanleiding over te gaan tot de werving van troepen. Men wenste zelfs te komen tot de aanstelling van een directeur en gedeputeerden die belast waren met de werving van troepen, de benoeming van officieren en het geven van leiding aan deze troepen. Hierdoor ontstond als het ware een nieuwe machtsfactor binnen het hertogdom. De Raden ondernamen niets tegen dit optreden van de *Stände*. Dit kwam niet alleen doordat het Spaanse gevaar na enige tijd -voorlopig althans- geweken was, maar de heren in Düsseldorf werden intussen nog met een ander probleem geconfronteerd.

Rond deze tijd werd namelijk duidelijk dat Johan Willem geestesziek was. De tegenwerking die hij ondervond van zowel zijn vader, de Raden aan het Düsseldorfse hof alsmede het kinderloos blijven van zijn huwelijk met Jakobe von Baden maakten hem niet alleen depressief, maar ook wantrouwend.

Zo vreesde hij dat hij het slachtoffer van vergiftiging zou worden en ook dacht hij dat hij door de Spanjaarden gevangen zou worden genomen om door hen te worden onthoofd. Rond de jaarwisseling van 1589 naar 1590 dacht Johan Willem dat zijn vader hem wilde vermoorden en was hij dag en nacht bewapend. Ongewassen en ongekamd liep hij rond en hij verkleedde zich zelfs niet meer². Dit was voor de oude hertog aanleiding zijn zoon in januari 1590 op te laten sluiten. Jakobe von Baden, had intussen bij haar man symptomen van geestesziekte ontdekt en probeerde daarom een positie binnen de regering, of het eventuele regentschap te verwerven ten koste van de hertogelijke Raden³.

De Raden, die zich nu zowel door de *Stände* als door de aanstaande hertogin bedreigd voelden, besloten tot het doen van een tegenzet. Zij probeerden hun positie bevestigd te krijgen door een hogere autoriteit en wendden zich daarom op 4 februari 1590 tot keizer Rudolf II. De Düsseldorfse heren hoopten op steun van de keizer vanwege de door hen in het verleden getoonde trouw, maar ook vanwege het feit dat als de katholieke keizer niet in zou grijpen de Kleefse erflanden na het kinderloos overlijden van Johan Willem toe zouden vallen aan protestantse erfgenamen. Immers alle zussen van Johan Willem waren getrouwd met protestanten behalve zijn jongste zus Sibylle, die op dat moment nog vrijgezel was en aan het Düsseldorfse hof woonde. Voor Rudolf II was een versterking van zijn invloed in het hertogdom zeer aanlokkelijk. Hij kon dan na de dood van de laatste hertog met meer succes beweren dat deze landen weer terug dienden te vallen aan de keizerlijke kroon. Wanneer dat zou lukken, kregen de Oostenrijkse Habsburgers niet alleen vaste voet aan de Neder-Rijn maar daarmee ook aan de oostelijke frontier van de opstandige, noordelijke

1 Muschka, a.w., 122-126.

2 Ibidem, 242-243.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 28-29.

Hertogin Jakobe von Baden.

calvinistische gewesten. Voor de Republiek was dit beslist geen aantrekkelijke gedachte, omdat men dan zowel in het zuiden als in het oosten te maken had met vijandelijke, katholieke Habsburgse heersers.

Het was dan ook niet verwonderlijk dat keizer Rudolf II onmiddellijk een keizerlijke commissaris naar het hof in Düsseldorf zond, die daar op 20 maart 1590 arriveerde. Op 15 juni 1590 beval de keizer dat de regering in het hertogdom als vanouds diende te worden uitgeoefend door de hertog en zijn Raden. Teneinde de eenheid onder de *Stände* uit te hollen, gingen de Raden vanaf dat moment alleen nog onderhandelen met de katholieke *Stände* waardoor de geloofstegenstellingen binnen deze colleges alleen nog maar werden verscherpt¹. Terwijl in de Nederlanden een oorlog woedde, die zich af en toe

¹ *Urkunden und Actenstücke* 5, 23; 30-31; Muschka, a.w., 247-249.

over de oostgrens heen verplaatste en men dus krachtige bestuurders nodig had, waren de machthebbers in het hertogdom in twee kampen verdeeld met aan het hoofd een lichamenlijk en geestelijk steeds zieker wordende hertog.

Hoewel de oude hertog nog leefde, begonnen de aanstaande troonpretendenten zich langzaam maar zeker te roeren. Het was immers duidelijk dat het huwelijk van de toekomstige hertog Johan Willem en Jakobe von Baden kinderloos zou blijven en dat het nog slechts een kwestie van tijd zou zijn dat de hertogzetel vacant zou komen. Zoals op het overzicht op blz.46 te zien is, waren de pretendentes allemaal afstammelingen van de dochters van hertog Willem de Rijke. Deze pretendentes of *Interessenten*, zoals ze in die tijd genoemd werden zochten -ook al omdat het protestanten waren- steun bij de *Stände* die veelal ook protestant waren. Zij hoefden immers noch van de katholieke Raden noch van de keizer enige bijstand te verwachten. Ook Jakobe gaf de strijd niet op. Zij wilde -al dan niet samen met haar man- regeren en wilde af van de Raden. Ook zij zocht steun bij de *Stände*. Tussen september en december 1591 werd de zogenaamde Lange Landdag gehouden die geheel in het teken stond van de toekomstige opvolging van de op dat moment al zeer zwakke hertog.

Weliswaar was Johan Willem hersteld van de bovengenoemde depressie, maar duidelijk was wel dat hij geen krachtig bestuurder zou worden en gezien zijn op dat moment zeer zwakke gezondheid almede het nog steeds kinderloze huwelijk was het ook zeer reëel na te gaan denken over zijn opvolging. Tijdens de Lange Landdag waren niet alleen de *Stände*, maar ook de *Interessenten*, de Raden, en een nieuwe keizerlijke commissie aanwezig. Johan Willem stond aan de kant van de keizerlijke commissie en de katholieke Raden. Jakobe trachtte haar machtspositie te versterken door steun te zoeken bij de protestantse *Stände*. Door de lange duur van de vergadering vertrokken in november steeds meer afgevaardigden naar huis en uiteindelijk besloot de keizerlijke commissie op 13 december dat de macht bij de Raden berustte zeker wanneer de hertog niet tot regeren in staat zou zijn.

Uiteindelijk stierf hertog Willem de Rijke op 5 januari 1592 en werd Johan Willem de nieuwe hertog. De eigenlijke macht kwam in handen van hertogin Jakobe¹. Aan het hertogelijk hof ontbrandde opnieuw een machtsstrijd; ditmaal tussen de Raden en Jakobe von Baden. De hertogin zocht steun bij zowel de *Stände* als bij de keizer. Rudolf II stuurde opnieuw twee commissarissen naar Düsseldorf en in oktober of november 1592 kwam het tot een zogenaamde *Regimentsordnung* waarin werd bepaald dat de Raden dienden te regeren met instemming van hertog en hertogin. Voorts werd overeen gekomen dat indien het tot problemen zou komen tussen de Raden en de *Stände* de keizer zou beslissen. Hiermee werd de keizerlijke invloed aan de Neder-Rijn versterkt. Tevens drongen de keizerlijke gezanten aan op de benoeming van een stadhouder; iets waartegen Jakobe zich vanzelfsprekend en met succes verzette. *De facto* had zij de regeringsmacht al in handen temeer, daar Johan Willem opnieuw leed aan achtervolgingswaanin waarbij hij niet alleen met vuurwapens in de aanslag door het Düsseldorfse slot liep, maar ook bij tijd en wijlen

1 Muschka, a.w., 203.

vanaf het slot kanonnen liet afvuren¹. Jakobe wenste tot regentes benoemd te worden om namens haar geesteszieke man te kunnen regeren². Zij slaagde echter niet in deze opzet.

Intussen waren de verschillende pretendentes en dan met name de paltsgraaf van Neuburg en de keurvorst van Brandenburg in contact blijven staan met de *Stände*. In 1593 stond een ontmoeting tussen deze twee pretendentes en de gezamenlijke *Stände* op het programma, maar uiteindelijk waren het alleen de *Stände* van Kleef-Mark, die het gesprek aangingen. Men besloot tot het zenden van een gezamenlijke delegatie naar de keizer in Praag. Na lang en vergeefs wachten in Praag keerden zowel de afgevaardigden van de *Stände*, als die van Pfalz-Neuburg en Keurbrandenburg in 1594 onverrichter zake naar huis terug. De keizer had geweigerd een beslissing te nemen³.

Thuis was het inmiddels alles behalve rustig. Vanaf medio 1594 was het voor de tegenstanders van Jakobe zonneklaar dat Johan Willem een andere echtgenote moest hebben waarbij hij wel een troonopvolger zou kunnen verwekken. Pogingen het katholieke huwelijk kerkrechtelijk nietig te laten verklaren mislukten en omdat Jakobe een gezonde vrouw was, stond nog slechts één manier open om haar uit te schakelen; de dood. Aan het hof was met Kerstmis 1593 een openlijke ruzie uitgebroken tussen hertogin Jakobe en Sibylle, de jongste zus van Johan Willem. Al snel deed het gerucht de ronde dat Jakobe op last van Sibylle zou worden vergiftigd. Ook zou de invloedrijke hoveling, de maarschalk van Gulik-Berg Wilhelm von Waldenburg genannt Schenkern eind 1594 een arts opdracht hebben gegeven de hertogin met *Trank und Süpplein hinzurichten*. Hofarts dr. Soleander weigerde hier echter aan mee te werken⁴. Jakobe had intussen aan alle kanten de steun verloren. De katholieke Raden wantrouwden haar vanwege het feit dat zij in eerste instantie toenadering had gezocht tot de protestantse *Stände*, terwijl laatstgenoemde groep haar niet vertrouwde vanwege het feit dat zij het katholicisme trouw bleef en bij tijd en wijlen juist de steun van keizer Rudolf II had trachten te winnen. De keizerlijke gezant Ludwig Hoyas had dit gevoel bij de protestanten nog weten te versterken. En de keizer? Rudolf II wilde zowel bevriend blijven met de katholieke pro-keizerlijke Raden als met Jakobe. Rudolf koos uiteindelijk voor geen van beide kampen omdat hij beide partijen bij tijd en wijle nodig had⁵.

Het werd steeds duidelijker dat Jakobe meer en meer in een geïsoleerde positie kwam te verkeren. Op 23 januari 1595 kwamen de *Stände* van Gulik en Berg in Grevenbroich bijeen en eisten onder andere dat Jakobe van alle macht zou worden ontheven. Drie dagen later vertrok de vroegere maarschalk van Gulik-Berg Von Waldenburg genannt Schenkern met ongeveer tachtig medestanders in de richting Düsseldorf. Daar aangekomen verving hij de protestantse bestuurders door katholieken waardoor de *Stände* zich realiseerden

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 34-35; Muschka, *a.w.*, 313-315. Von Haefen spreekt over de aanneming van de *Regimentsordnung* in november, terwijl Muschka als datum 31 oktober 1592 noemt.

2 Muschka, *a.w.*, 321.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 36-37; Muschka, *a.w.*, 328. Hij stelt dat de *Ständedelegatie* van Jülich-Berg uit naam van Sibylle naar Praag ging.

4 Muschka, *a.w.*, 324-325.

5 *Ibidem*, 327-328.

dat hun samenwerking met de gewezen maarschalk uit Gulik-Berg alleen nuttig was voor laatstgenoemde. Schenkern bezette zelfs het Düsseldorfse slot en liet alle papieren van Jakobe grondig nazien. Nu begon ook de samenwerking tussen Sibylle en Schenkern vruchten af te werpen. Op 28 januari presenteerde Sibylle een uit 91 punten bestaande aanklacht tegen haar schoonzus waarin Jakobe onder andere werd beschuldigd van overspel en ook dat zij de veroorzaakster was van de slechte geestelijke toestand waarin haar man verkeerde. De klachten werden begin februari 1595 aan zowel de keizer als aan de paus toegezonden¹.

Om enige orde te scheppen bevestigde keizer Rudolf II op 16 maart 1595 een *Regierungsordnung* waarbij de regering in handen kwam van de Raden. De keizer zond opnieuw een commissie naar Düsseldorf, die op 27 april aldaar arriveerde. De inmiddels gevangen gezette Jakobe werd nu ook officieel uit al haar regeringsbevoegdheden gezet. Daarnaast werden alle beslissingen die zij vanaf de dood van Willem de Rijke had genomen voor nietig verklaard. De keizerlijke commissie ging in eerste instantie krachtdadig te werk. Op 14 juli liet de keizer de Raden weten dat het houden van algemene Landdagen voorlopig verboden was. Toen de Kleefse *Stände* toch gingen vergaderen traden de keizerlijke commissarissen hier streng tegen op. De oppositie werd voorlopig uitgeschakeld. Er was weliswaar duidelijkheid geschapen na de jarenlange machtsstrijd, maar er kwam geen einde aan de bestuurlijke chaos. De Raden bleken niet in staat het bestuur van het hertogdom krachtig ter hand te nemen. In Kleef werden ambtenaren niet meer uitbetaald en voorzagen in hun eigen inkomsten door die uit de opbrengsten van de ambten te halen. Ook de rechtspraak functioneerde niet meer². Vrijwel onmiddellijk werd door de keizerlijke commissie een groot aantal getuigen gehoord, die overigens allen tot de tegenstanders van Jakobe behoorden. Op 1 augustus 1595 werd Jakobe gevangen gezet. Na de eerste verhoren verzandde het proces in een eindeloze procedure. In de nacht van 2 op 3 september 1597 -er was nog steeds geen gerechtelijke uitspraak gedaan- overleed Jakobe onder zeer verdachte omstandigheden³.

In 1599 trad de hertog opnieuw in het huwelijk, ditmaal met Antoinette von Lotharingen. Zij was een zeer verstandige vrouw die krachtig leiding gaf aan het bestuur. In 1600 lukte haar wel, wat Jakobe niet was gelukt, namelijk het afzetten en verdrijven van Schenkern. Hij werd uiteindelijk in 1602 veroordeeld voor onder andere het misbruik van het zegel en moest een boete betalen. Medio 1600 werd Antoinette tot mederegentes gemaakt met steun van de *Stände* die hoopten dat er weer een normaal bestuur zou gaan ontstaan. In 1601 werd in Dinslaken een Kleefse Landdag gehouden waarbij de afgevaardigden steen en been klaagden over de door de vreemde legers aangebrachte verwoestingen, de niet afgehoorde rekeningen, de vervallen Lobithse tol, die nauwelijks nog enige inkomsten opbracht; kortom dat een heleboel zaken *in Verlauf gerathen* waren.

1 Muscha, 331-340.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 36-39.

3 Muschka, a.w., 346-368.

Stände en Raden keerden zich nu tegen de nieuwe hertogin. Daarnaast was Antoinette ook nog druk doende met haar ongelukkige man. Het echtpaar ging op bedevaart en men probeerde middels duiveluitdrijving zowel het krijgen van een troonopvolger als het geestelijk herstel van de hertog te bewerkstelligen. Dit alles was tevergeefs en in 1604 keerde Antoinette moegestreden en teleurgesteld terug naar Lotharingen. De eens zo rijke hertogdommen Kleef, Mark, Gulik, Berg en Ravensberg waren intussen aanzienlijk verarmd, maar desondanks nog steeds zeer begerenswaardig¹.

Het antwoord op de vraag wie er aanspraak kon maken op deze Kleefse erfenis, lag vrij gecompliceerd. Niet alleen was de erfenis gewild vanwege de toch nog behoorlijke rijkdom van het gebied, maar tevens waren de erflanden van belang voor het religieuze en politieke evenwicht in West-Europa. Binnen het Heilige Roomse Rijk stonden de godsdienstige verhoudingen op dat moment op scherp. In 1608 was de protestantse Unie gevormd terwijl een jaar later de katholieke Liga werd geformeerd. Daarnaast waren Spanje, Frankrijk en de Verenigde Nederlanden geïnteresseerd. Van de andere dochters van Willem de Rijke waren er ook nog, die aanspraak maakten op de erflanden. Paltsgraaf Johann I von Zweibrücken als zoon van de derde dochter van Willem de Rijke en markgraaf Karl von Burgau als echtgenoot van de jongste dochter Sibylle. Daarnaast pretendeerden de verwante huizen Sachsen, Gonzages-Nevers, Aremburg, Bouillon en de graaf Van der Mark rechten te kunnen doen gelden. Volgens keizer Rudolf II vielen de erflanden hem weer toe als leenheer².

Op 25 maart 1609 blies Johan Willem zijn laatste adem uit en kon de strijd om de Kleefse erflanden beginnen³. Nu, vlak voor het einde *lagen die Vereinigten Herzogtümer tatsächlich im Mittelpunkt der Mächte, aber nicht als Aktionszentrum, sondern als Beute*⁴. Voorlopig bleven de Raden regeren. De hertog werd niet begraven en hij kreeg zelfs nog maaltijden geserveerd⁵. Onmiddellijk begon men van alle kanten activiteiten te ontplooiën om het ontstane machtsvacuüm zo snel mogelijk ten eigen gunste op te vullen. De keizer hoorde op 1 april in Praag van het overlijden en stuurde de volgende dag een mandaat naar de Raden met de mededeling dat er geen veranderingen mochten worden doorgevoerd. Tevens kondigde hij de komst van keizerlijke commissarissen aan om bestuurlijke bijstand te komen verlenen. Tijdens het overlijden van Johan Willem waren in Antwerpen de onderhandelingen aan de gang die zouden leiden tot het Twaalfjarig Bestand tussen Spanje en de Republiek. Op 9 april was men ook in Antwerpen op de hoogte van de dood van de hertog. Heel even leek het of het Bestand geen doorgang zou vinden maar uiteindelijk kon men in de Republiek opgelucht adem halen, toen op die 9^e april 1609 het Twaalfjarig

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 39-40; Muschka, *a.w.*, 405-406.

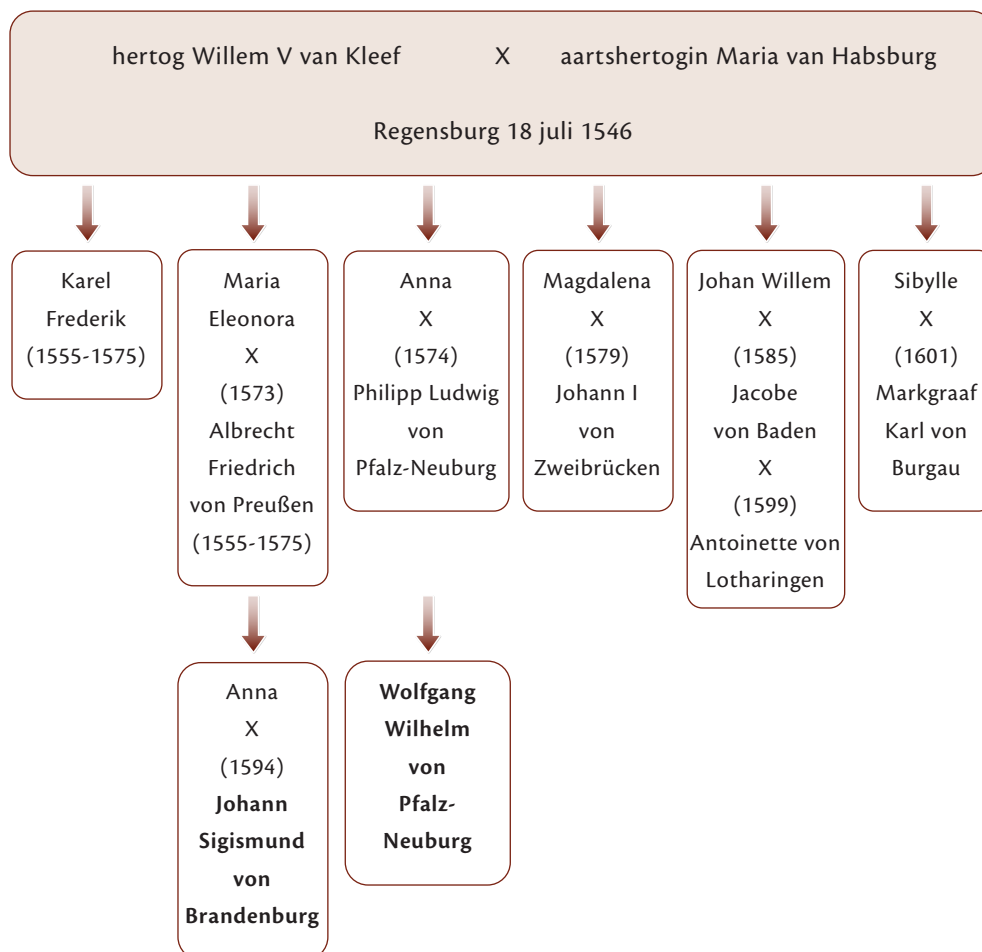
2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 41-42 noot 41.

3 S. Isaacsohn, *Geschichte des preussischen Beamtenthums vom Anfang des 15. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart* (3 dln; Berlin 1874-1884; fotomechanischer Nachdruck: Aalen 1962) 2, 18.

4 Janssen, 'Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg' 35.

5 Hermann Josef Roggendorf, 'Die Politik des Pfalzgrafen von Neuburg im Jülich-Klevischen Erbfolgestreit', *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* 53 (1968) 1-211; 83.

Tabel 1 De nazaten van hertog Willem en aartshertogin Maria van Habsburg

Bestand inging¹. De kanselier van Gulik-Berg Von Aldenhove werd naar Brussel gestuurd met het verzoek aan aartshertog Albrecht niet in te grijpen en terdege rekening te houden met de belangen van de keizer als hoofd van het Heilige Roomse Rijk. De Kleefse Raden zegden de Staten-Generaal toe dat er geen veranderingen zouden worden geduld. De Raden riepen onmiddellijk de *Stände* van Kleef-Mark bijeen om te voorkomen dat dezen eigenmachtig zouden gaan vergaderen. Tijdens deze bijeenkomst kregen de *Stände* te

1 Lieuwe van Aitzema, *Historie of Verhael van Saken van Staet en Oorlogh, In ende omtrent de Vereenigde Nederlanden...* (15 dln; 's-Gravenhage 1657-1671) (kwarto editie) (hierna kwarto editie) 1, 51.

horen dat men geen veranderingen in de regering zou gaan tolereren¹.

Echter nog voor de *Stände* bijeen waren gekomen, had het protestantse lid ervan, de Kleefse edelman Stephan von Hertefeld namens de Brandenburgse keurvorst Johann Sigismund een aantal belangrijke Kleefse steden in bezit genomen. Op 6 april was Wolfgang Wilhelm, de zoon van paltsgraaf Philipp Ludwig von Neuburg, in de buurt van Düsseldorf aangekomen om de inbezitname namens zijn vader te proclameren. De Gulikse Raden weigerden hem echter in de stad toe te laten. Hij koos het nabijgelegen slot Benrath tot domicilie. Op 18 april 1609 werd markgraaf Ernst door keurvorst Johann Sigismund benoemd tot stadhouder. Op 1 mei tenslotte arriveerden de keizerlijke commissarissen in Düsseldorf².

Toen de *Stände* in april gingen vergaderen waren ze doodsbenauwd voor een oorlog tussen de beide pretendents Brandenburg en Pfalz-Neuburg. De afgevaardigden besloten dan ook voorlopig voor geen enkele pretendent te kiezen, hoewel Philipp Ludwig wel zijn best deed zijn positie te versterken. Ook een Brandenburgse delegatie, die medio mei de belangen van de keurvorst verdedigde op een speciale Kleefse Landdag kreeg nul op het rekest. Toen men echter hoorde dat de president van de *Reichshofrat* onderweg was naar Düsseldorf om in naam van de keizer het bestuur in de erflanden over te gaan nemen, maande deze Landdagvergadering de Brandenburgers snel tot een vergelijk met Pfalz-Neuburg te komen om deze keizerlijke machtsovername te voorkomen.

Nadat de landgraaf van Hessen gevraagd was als bemiddelaar op te treden kwamen markgraaf Ernst, de broer van de Brandenburgse keurvorst, Wolfgang Wilhelm, de zoon van paltsgraaf Philipp Ludwig en een afvaardiging van de Raden in Homburg en later in Dortmund bijeen om over de toekomst van de Kleefse erflanden te gaan onderhandelen. De Raden waren van mening dat ook de andere pretendents voor de onderhandelingen moesten worden uitgenodigd en wilden ook het standpunt van de keizer in deze afwachten. Als hieraan niet zou worden voldaan zou men niemand als staatshoofd erkennen. Dat dit de markgraaf en de paltsgraaf niet zinde laat zich raden. Toen ook nog het bericht doordrong dat inmiddels de president van de *Reichshofrat* in Düsseldorf was aangekomen, was het zaak om spijkers met koppen te gaan slaan. Op 11 juni 1609 kwam het tot het Verdrag van Dortmund, waarin beide heren beloofden samen de Kleefse erflanden te zullen verdedigen en ze ook samen te zullen gaan besturen tot het tot een vergelijk of een uitspraak over het definitieve bestuur zou zijn gekomen. Zij zouden als de zogenaamde possiderende vorsten de erflanden gaan besturen³.

1 *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Vierter Band. Politische Verhandlungen. Zweiter Band* B. Erdmannsdörffer ed. (Berlin 1867) (hierna *Urkunden und Actenstücke* 4) 4; *Urkunden und Actenstücke* 5, 40-41; S. Groenveld, 'De Nederlanden en de Guliks-Kleefse erfopvolging ca. 1592-1614. Oorlogsdreiging voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand' in: S. Groenveld, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog. Twaalf artikelen over de periode 1559-1652* (Hilversum 2018) 206-238; 222-223.

2 Roggendorf, *a.w.*, 84-88.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 42.

De *Stände* reageerden verdeeld op de nieuw ontstane situatie. Na veel aandrang van de beide vorsten konden de *Stände* van Gulik-Berg ertoe bewogen worden om door middel van Handslag -dus niet middels een huldiging- de nieuw ontstane situatie te erkennen. Dit deden zij overigens pas, nadat Kleef-Mark overstag waren gegaan. De *Stände* van Kleef-Mark kwamen vanaf 4 juli 1609 in Duisburg bijeen. Zij waren aanvankelijk wel genegen door middel van Handslag trouw te betuigen aan de possiderende vorsten, maar nadat zij de president van de *Reichshofrat* Zollern hadden aanhoord bekoelde hun aanvankelijk enthousiasme. Pas nadat nadrukkelijk volledige geloofsvrijheid was beloofd en ook nog was toegezegd dat men verschoond zou blijven van kostbare bewapening en men daarnaast ook nog de bevestiging had gekregen dat de belangrijke bestuursposten zouden worden bekleed door eigen ingezetenen, was men bereid tot het doen van de Handslag¹.

Intussen was de neef van de keizer, aartshertog Leopold in de Kleefse erflanden gearriveerd en had namens de keizer op 25 juli 1609 de vesting Gulik ingenomen en ging vanuit deze stad Spaanse troepen werven. De beide possiderende vorsten brachten na eindeloos onderhandelen op hun beurt 5.000 man op de been, die in een ruime cirkel om de vesting werden gelegerd. De possiderende vorsten slaagden er daarnaast in steun te vinden bij zowel Frankrijk, de Staten-Generaal als bij de protestantse *Rijksstände*. Als gevolg hiervan kwamen nog meer troepen op de been. Op 29 maart 1610 vond in Parijs een ontmoeting plaats tussen een afvaardiging van de protestantse Unie en koning Hendrik IV van Frankrijk. Voor de Franse vorst was een uitbreiding van de macht van de Habsburgers onaanvaardbaar en hij gaf aan bereid te zijn aan een aanval mee te doen mits de Staten-Generaal ook troepen beschikbaar zouden stellen. Laatstgenoemden wilden wel helpen maar waren niet van plan de militairen eventueel in te zetten tegen de Spaanse Nederlanden zoals Hendrik IV dat wenste. Uiteindelijk stelden de Staten-Generaal 1.000 ruiters beschikbaar en zegden toe dat zij nog meer krijgsvolk zouden leveren als Frankrijk en Engeland ook mee gingen doen. De Engelse koning Jacobus I herhaalde desgevraagd dat hij 4.000 man beschikbaar stelde. Zijn motief was de macht en de invloed van de Franse koning te beperken.

De militaire situatie waarin Leopold in de vesting Gulik verkeerde was intussen aanzienlijk verslechterd. In april 1610 werden zijn troepen verder teruggedrongen en op 1 mei verloor hij bij Lövenich 700 man. Zijn positie kwam steeds meer in gevaar, want op 8 mei vroeg Hendrik IV aartshertog Albrecht permissie met zijn troepen door de Spaanse Nederlanden te mogen marcheren teneinde Gulik aan te kunnen vallen. Op 13 mei verleende Albrecht de gevraagde toestemming. Op 14 mei 1610 werd de Franse koning vermoord. Het betekende een radicale verandering in de politieke en militaire situatie². Ondanks de moord op de koning op 14 mei trok nog diezelfde dag een Frans leger op in de richting Gulik. Op 19 mei vluchtte aartshertog Leopold naar Brussel. Of hij dit deed

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 42-43.

2 Alison Deborah Anderson, *On the Verge of War: International Relations and the Jülich-Kleve Succession Crises (1609-1614)* (Studies in Central European Histories) (Boston 1999) 98.

om het vege lijf te redden danwel om hulp te vragen aan aartshertog Albrecht is niet bekend. Ook Prins Maurits van Oranje kwam met 20.000 man in juli voor Gulik aan. De 2.500 man die onder hun commandant Johann von Rauschenberg in de vesting verbleven, boden taai weerstand. Uiteindelijk moesten zij zich op 1 september 1610 overgeven. De gevolgen waren aanzienlijk. Keizer Rudolf II leed een nederlaag en natuurlijk gezichtsverlies in het Rijk. Jacobus I zag de bestaande status quo gehandhaafd, terwijl de Staten-Generaal en Frankrijk tevreden konden constateren dat een verdere uitbreiding van de Habsburgse macht aan de Rijn was voorkomen¹. Keizer Rudolf II werd zo in beslag genomen door het conflict met zijn broer Matthias over de macht binnen het Habsburgse Rijk dat hij verder niets ondernam. Het conflict bloedde dood met name vanwege de veranderde politieke situatie in Frankrijk na de moord op koning Hendrik IV. Toen vervolgens op 20 januari 1612 keizer Rudolf overleed en op 13 juni van dat jaar werd opgevolgd door zijn meer gematigde broer Matthias verdween het risico dat de vraag om wie zou opvolgen in Kleef zou uitgroeien tot een grote Europese oorlog². Als gevolg hiervan bleef de strijd om de Kleefse erfopvolging in hoofdzaak een regionaal probleem. Keizer Rudolf II en diens opvolgers erkenden de possiderende vorsten niet als de wettige erfgenamen van hertog Johan Willem. De achtereenvolgende keizers waren namelijk van mening dat na de dood van de laatste Kleefse hertog zijn landen weer terug dienden te vallen aan de keizer³.

Het gezamenlijke bestuur van de beide lutherse vorsten zou slechts vijf jaar duren. In het voorjaar van 1612 reisde Wolfgang Wilhelm de zoon van de oude paltsgraaf Philipp Ludwig van Pfalz-Neuburg naar Koningsbergen om te onderhandelen over zijn huwelijk met Anna Sophie, de dochter van keurvorst Johann Sigismund. Het grote struikelblok tijdens de onderhandelingen bleek de toekomst van de Kleefse erflanden te vormen. Het bezoek leidde niet tot de beoogde toenadering, maar juist tot een verdere verwijdering tussen beide heren⁴. Op 7 april van dat jaar kwam een verdrag tussen de protestantse Unie en Engeland tot stand hetgeen de machtspositie van Brandenburg ten opzichte van Pfalz-Neuburg verder versterkte. Het werd -althans voor de toekomstige paltsgraaf Wolfgang Wilhelm- duidelijk dat Pfalz-Neuburg bondgenoten nodig had. Op 19 juli 1613 ging Wolfgang Wilhelm in München in het geheim over naar het katholicisme en trad hij op 11 november in het huwelijk met Magdalena, de zus van de latere keurvorst Maximiliaan I van Beieren. Maximiliaan was nota bene hoofd van de in 1609 gestichte katholieke Liga.

1 Roggendorf, *a.w.*, 113-123; A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) 234-239.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 44; S.H. Steinberg, *The "Thirty Years War" and the conflict for European Hegemony 1600-1660* (London, 1975) 30-33.

3 Hans Schmidt, 'Pfalz-Neuburgs Sprung zum Niederrhein. Wolfgang Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Jülich-Klevische Erbfolgestreit' in: Hubert Glaser (Hrsg.), *Wittelsbach und Bayern. deel II/I Um Glauben und Reich Kurfürst Maximilian I. Beiträge zur Bayerische Geschichte und Kunst 1573-1657* (6 dln; München Zürich 1980) 77-89; 79; Geoffrey Parker (ed.), *The Thirty Years' War* (Second Edition; London New-York 1997) 30.

4 Luda, *a.w.*, 47-48. Luda memoreert dat tijdens het bezoek dat Wolfgang Wilhelm aan Koningsbergen bracht, hij tijdens een drinkgelag een oorvijg zou hebben gegeven aan keurvorst Johann Sigismund. Dit verhaal is op overtuigende wijze naar het rijk der fabelen verwezen.

Het huwelijk werd gesloten volgens zowel de katholieke als de lutherse ritus om zo paltsgraaf Philipp Ludwig te laten geloven dat zijn zoon nog steeds lutheraan was¹. Hierna volgden de gebeurtenissen elkaar in snel tempo op. In september 1613 stierf de Brandenburgse stadhouder in de Kleefse erfanden Ernst van Brandenburg. Hij werd als zodanig opgevolgd door keurprins Georg Wilhelm. Deze benoeming was tegen de zin van Pfalz-Neuburg. Tenslotte werd met Kerstmis 1613 Johann Sigismund openlijk calvinist. Hoewel beide possiderende vorsten uit overtuiging voor hun nieuwe godsdienst kozen werden zij wel aanhangers en daarmee automatisch tot de belangrijkste vertegenwoordigers van de twee grootste godsdiensten die in de Kleefse erfanden werden beleden².

Politiek gezien had zich sinds 1609 een opmerkelijke verandering voltrokken. Waren de beide pretendentes in 1609 nog eensgezind voor wat betreft hun strijd tegen de keizer en de Spaanse Habsburgers en waren beide vorsten daarnaast voorstander van de versterking van de positie van de protestantse vorsten binnen het Heilige Roomse Rijk, in 1614 was dat veranderd. Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg had stapje voor stapje de protestantse Unie de rug toegekeerd en was via de katholieke Maximiliaan I van Beieren steeds meer in het tegenovergestelde katholieke kamp beland. Hij kon nu rekenen op steun van de Spaanse Habsburgers en van de katholieke Liga. Van keizer Matthias hoefde geen anti-Neuburgse politiek verwacht te worden. De Brandenburgers konden zich nog slechts verlaten op de Staten-Generaal. Daarbij dient men zich wel te realiseren, dat op dat moment de steun van katholieke zijde niet openlijk kon worden gegeven omdat de overgang van Wolfgang Wilhelm naar het katholicisme immers niet algemeen bekend was gemaakt.

In 1614 werd de situatie gaandeweg grimmiger. In de nacht van 21 op 22 maart probeerden Staatse troepen Düsseldorf in te nemen, hetgeen mislukte. Ongeveer tegelijkertijd werd Wolfgang Wilhelm de toegang tot de vesting Gulik ontzegd. Kort na de mislukte machtsovername door de Staatsen verliet stadhouder Georg Wilhelm van Brandenburg Düsseldorf, omdat hij zich daar niet meer veilig voelde. Hij vestigde zich in de stad Kleef. Op 5 mei verdreven Staatse troepen Neuburgse soldaten uit de vesting Gulik, terwijl vier dagen later Wolfgang Wilhelm Düsseldorf bezette. Medio mei kwam een definitief einde aan het gemeenschappelijk bestuur over de Kleefse erfanden. Wolfgang Wilhelm begon zijn troepen te versterken en kreeg daarbij steun van Maximiliaan I van Beieren, aartshertog Albrecht van Oostenrijk en zelfs van de Spaanse koning. Beieren probeerde zelfs de Liga te bewegen de Neuburgse paltsgraaf te steunen. Wolfgang Wilhelm had intussen in maart zijn oude vader verteld dat hij in het geheim was overgegaan naar het katholicisme. Deze overtuigde lutheraan was hierover begrijpelijkerwijze zeer teleurgesteld en probeerde zelfs de zoon nog terug te doen keren op zijn schreden. Tevergeefs, want op 25 mei 1614 maakte Wolfgang Wilhelm zijn overgang naar het katholicisme officieel bekend.

1 Schmidt, *a.w.*, 86-87; Luda, *a.w.*, 47.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 46; O. Hollweg, 'Kurbrandenburgische Kirchenpolitik am Niederrhein 1672-'83', *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsverein* 48/49 (1916-1917) 13; Dorothea Coenen, *Die katholische Kirche am Niederrhein von der Reformation bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (Münster 1967) 86-87.

De dood van Philipp Ludwig op 22 augustus van dat jaar en het daardoor aan de macht komen van Wolfgang Wilhelm betekende het begin van het einde van de samenwerking tussen Brandenburg en Pfalz-Neuburg¹.

In juli kwamen beide possiderende vorsten nog samen in Wezel om te onderhandelen over de toekomst van de Kleefse erflanden, maar deze besprekingen mislukten. Opnieuw leek een internationaal conflict onvermijdelijk. Brandenburg had zich vanaf 1606 verzekerd van de steun van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Aan de andere kant begon de Spaanse legerleider Spinola troepen gereed te maken voor de strijd. Weliswaar was de officiële reden het herstel van de positie van de katholieken in Aken, maar het eigenlijke doel was zonneklaar; een inval in de Kleefse erflanden ten gunste van Pfalz-Neuburg. Op 22 augustus 1614 stond zijn troepenmacht voor Aken dat snel toegaf aan de eis van de Spaanse veldheer en het daar dus kwam tot de herbenoeming van de in 1611 afgezette katholieke magistraat. Nadat Spinola zijn eigenlijke taak had volbracht, marcheerde zijn leger de Kleefse erflanden binnen. In de volgende weken werd Gulik in naam van de paltsgraaf van Neuburg bezet om daarna het hertogdom Kleef binnen te trekken waar eerst Duisburg, Orsoy en Xanten werden ingenomen. Op 15 september werd Wezel bezet. Begrijpelijkerwijs liet de Republiek dit niet over haar kant gaan en stuurde troepen onder bevel van prins Maurits. De prins bezette onder andere Emmerik, Kranenburg, Gennep, Goch, Kalkar en Sonsbeck en sloeg tenslotte het kamp op nabij Rees. Een rechtstreekse confrontatie tussen Spinola en Maurits werd zorgvuldig vermeden om het Twaalfjarig Bestand tussen Spanje en de Republiek niet in gevaar te brengen².

Op 13 oktober begonnen de onderhandelingen tussen de possiderende vorsten in Xanten. De vorsten overlegden niet rechtstreeks met elkaar, maar de gezantschappen van de koningen van Frankrijk en Engeland spraken met de afzonderlijke partijen. Tijdens die onderhandelingen werd Pfalz-Neuburg bijgestaan door de afgezant van de Spaanse Nederlanden terwijl Brandenburg zich gesteund wist door de Staatse afgezant. Hoewel Brandenburg nog even probeerde vast te houden aan een gemeenschappelijk bestuur werd al snel duidelijk dat dat geen haalbare kaart meer was. Al op 27 oktober stond vast dat men voorlopig de gebieden zou verdelen. Aanvankelijk wilde men het lot laten beslissen, wie welk deel van de erflanden zou krijgen maar dit stuitte op weerstand met name bij Wolfgang Wilhelm. Bij het uiteindelijke verdrag dat op 12 november 1614 werd gesloten, werd bepaald dat Kleef, Mark, Ravenstein en Ravensberg door Brandenburg vanuit de stad Kleef zouden worden geregeerd terwijl de regering die door Pfalz-Neuburg in Düsseldorf werd gevestigd Gulik en Berg zou gaan besturen. In de ogen van beide partijen werd de splitsing als een tijdelijke deling beschouwd. Bij verdragen uit 1666 en 1672 werd de vanaf 1614 bestaande situatie definitief³.

1 Luda, *a.w.*, 47; Roggendorf, *a.w.*, 186-187.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 47; Roggendorf, *a.w.*, 189-192.

3 Rainer Walz, 'Pfalzgraf Wolfgang Wilhelm von Neuburg und der Vertrag von Xanten von 1614' *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 219 (2016) 171-200.

Van het in totaal 24 punten tellende verdrag uit 1614 is het tweede punt in dit kader interessant. Daarin werd namelijk vastgelegd dat beide heersers geen gebieden in handen van derden mochten overdragen¹. In één opzicht waren de Kleefse erflanden uniek. De in feite reeds lang bestaande godsdienstvrijheid, die de bewoners genoten, werd nu officieel bevestigd². In Huissen, de meest westelijke stad van het hertogdom Kleef, hoefde men zich daarover in elk geval geen zorgen te maken, hoewel men dat in het overwegend katholieke stadje wel deed.

3 Bestuurlijke ontwikkeling

Dat er geen sprake was van een eenheidsstaat, komt al duidelijk uit de naamgeving naar voren. Kleef, Mark, Gulik, Berg en Ravensberg vormden bestuurlijk beslist geen geheel. Men had in de verschillende gebieden eigen bestuurlijke organen. De laatste samenvoeging in 1521 werd door de tijdgenoten aanvankelijk gezien als een personele unie waardoor dus de noodzaak van een bestuurlijk samengaan niet bestond. Het naast elkaar bestaan van uiteenlopende bestuursstructuren werkte niet, waarna men in 1532 en in 1534 hervormingen doorvoerde. In 1534 werden de beide Hofraden van Kleef-Mark en die van Gulik-Berg samengevoegd tot één nieuwe *Hofrat*. Deze raad kwam vanaf dat moment dagelijks bijeen, er kwam een onderlinge taakverdeling en men ging over tot het bijhouden van protocollen. Vanaf dat moment was er nog maar één kanselier. Vanaf ongeveer 1560 veranderde dit alles weer. De door zijn landen rondtrekkende hertog kreeg vanaf dat moment assistentie van twee Raden. Allereerst de *Hofrat* ofwel de *folgende Rat* of *folgende Kanzlei* genoemd. Daarnaast waren er twee *Landesregierungen* (de *bleibende Rat* of *bleibende Kanzlei* genoemd). De ene *bleibende Rat* was gevestigd in de stad Kleef en belast met bestuurlijke taken in Kleef, Mark en Ravenstein. De andere *bleibende Rat* zetelde in Düsseldorf en bestuurlijk bezig met Gulik, Berg en Ravensberg. Hierdoor kwam er -zij het onder andere benamingen- een feitelijk herstel van de oude situatie. Zowel de *folgende Rat* als de beide *bleibende Räten* waren elk verdeeld in een zogenaamde *geheimer Rat* en een *gemeiner Rat*. Vanaf 1557 bestonden er ook rekenkamers, die belast waren met de controle van de vertegenwoordigers van de hertog in de steden. Hierbij moet men denken aan de ambtlieden of drosten en de rentmeesters, die belast waren met de verpachting van en het toezicht op de plaatselijke onroerende goederen van de hertog; de domeinen. Tenslotte werd in 1597 het *Hofgericht* in het leven geroepen. De *Hofrat* moest toen de hoogste landelijke jurisdictie afstaan aan dit nieuwe rechtscollege. Men hoopte dat hiermee de procesafwikkeling sneller zou gaan geschieden. Uiteraard stond de hertog aan het hoofd van al deze gremia. Men was echter wel in staat om eventueel zonder vorst te regeren hetgeen met name tijdens de regering van de laatste, zwakzinnige hertog Johan Willem meer dan uitstekend van pas kwam³.

1 Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, I, 67; Roggendorf, *a.w.*, 198-205. Hierin worden de 24 punten van het verdrag opgesomd.

2 Smit, *Neercassel, Huissen en de Hollandse Zending*, 13-14; Roggendorf, *a.w.*, 202 punt 5.

3 Wolf-Rüdiger Schleidgen, 'Kanzleiwesen' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 99-108; 105-106.

Daarnaast werden de *Stände* gaandeweg steeds belangrijker. Binnen het hertogdom bestond niet één groep onderdanen maar waren de inwoners verdeeld in verschillende groepen. Onder aan de ladder stond de *gemeine Mann* die op het platteland woonde en die ternauwernood rechten maar wel een veelheid aan plichten had. De *Hausleute*, zoals ze ook wel genoemd werden, moesten de meeste belastingen opbrengen. Zij waren direct gehoorzaamheid verschuldigd aan de landsheer. De stedelijke burgerij had een veel groter aantal rechten. Binnen de ridderschap waren oorspronkelijk twee groepen te onderscheiden. Enkele van oudsher vrije heren hadden zich in de loop van de eeuwen aan de graven onderworpen. Zij vormden de eigenlijke adel. Verder bestond er oorspronkelijk het onvrije deel van de ridderschap, de “ministerialen”. In de loop van de eeuwen was dit onderscheid vervaagd en in de late zestiende en gedurende de zeventiende eeuw speelde het geen rol meer. De ridderschap trad binnen de *Stände* in haar geheel als stand op. In Gelderland had men een soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt.

Al in de veertiende eeuw ontstond de gewoonte dat de landsheer vertegenwoordigers van ridderschap en burgerij apart bijeen riep om samen met hen besluiten te nemen. Dit groeide in de vijftiende en zestiende eeuw uit tot het op onregelmatige momenten bijeenroepen van Landdagen *om zaken toe bespreken den gantzen land antreffende*. De hertogen konden hier op een gegeven moment niet meer omheen. Op deze Landdagen waren, zowel de ridderschap als de steden vertegenwoordigd. Naarmate de hertogen meer en meer in geldnood kwamen, werden de *Stände* regelmatig bijeen geroepen en verwierven zij ook meer macht. Zij moesten immers instemmen met de heffing van beden om de dalende inkomsten van de hertog aan te vullen. De *Stände* waren per territorium georganiseerd en het is nooit gekomen tot een aaneengesloten vergadering zoals het geval was met de Staten-Generaal in de Nederlanden. In Kleef-Mark hadden de steden de meeste invloed in de *Ständevergaderingen*, elders was de ridderschap dominant. Tenslotte dient nog wel te worden opgemerkt dat de *Stände* alleen door de hertog bijeen konden worden geroepen en dat hij te allen tijde de baas bleef¹.

4 De economische ontwikkeling van het hertogdom Kleef

Na de pestepidemie, die rond het midden van de veertiende eeuw in Europa op een gruwelijke wijze had huisgehouden, was de bevolking in de Kleefse landen rond 1400 weer aangegroeid tot tussen de 250.000 en 300.000 zielen. Rond 1550 woonden er in het hertogdom naar schatting 400.000 mensen die overigens niet erg gelijkmatig over de verschillende gebieden waren verdeeld. Gulik was ongetwijfeld het dichtst bevolkt, op de voet gevolgd door Kleef. Berg en het zuidelijk deel van Mark waren dun bevolkt terwijl het noorden van dit graafschap evenals Ravensberg in deze een tussenpositie innamen. De groei van de bevolking was in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw gestagneerd door een aantal misoogsten en pestepidemieën.

¹ Janssen, ‘Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg’, 26-27; J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Werken Gelre No. 32) (Arnhem 1962) 95.

Aan het einde van de Middeleeuwen leefde men hoofdzakelijk van de landbouw. De boeren waren inmiddels vrij. Weliswaar behoorde het land *de jure* toe aan de landsheer in de praktijk echter aan de boeren als zij tenminste op tijd hun cijns betaalden. De oorspronkelijk persoonlijke verbintenissen tussen de boeren en de heer gingen langzaam maar zeker over in verbintenissen tussen de heer en de grond. De heer streefde naar betaling van de pacht in geld en daarnaast stond hij toe dat de boeren hun herendiensten afkochten met geld. De overgang van de grond van de heer naar de boer leidde vooral in Kleef, Berg en Ravensberg tot versnippering van het grondbezit door vererving. De verpachting leverde voor de landsheer wel een probleem op omdat de bedragen in een aantal gevallen waren gefixeerd en zijn opbrengsten door de optredende inflatie werden uitgehold. Vanaf de vijftiende eeuw werd er door de hertog dan ook naar gestreefd zijn gronden voor een kortere periode te verpachten teneinde de inflatie het hoofd te kunnen bieden.

De landbouw was in de verschillende delen van het hertogdom divers te noemen. Gulik was binnen het territorium de grootste producent van graan. Men slaagde er daar niet alleen in de eigen bevolking ruimschoots van voedsel te voorzien, maar daarnaast ook nog de nabijgelegen Keulse markt te bevoorraden. In het onvruchtbare Berg moest vanaf de vijftiende eeuw graan worden geïmporteerd en dat was veelal graan dat in eerste instantie door Gulik aan Keulen was verkocht. Hieruit blijkt overigens dat ondanks het feit dat de verschillende gebieden weliswaar onder één hertog ressorteerden zij nog lang geen eenheid vormden. Vanaf de veertiende eeuw begonnen de prijzen van graan gestaag te dalen, terwijl daar een prijsstijging van de producten van handel en nijverheid tegenover stond. Deze prijsontwikkelingen hadden tot gevolg dat de boeren overgingen tot de verbouw van handelsgewassen. In Gulik verbouwde men in eerste instantie wede. Deze plant werd gebruikt om een blauwe kleurstof van te maken. Echter met de komst van indigo verdween deze teelt om rond 1500 plaats te maken voor de verbouw van hop. Een winstgevend product wanneer men bedenkt dat de bierconsumptie in de Kleefse landen gedurende deze periode gestaag steeg. Zo telde Kalkar rond 1500 maar liefst 42 bierbrouwerijen. In Ravensberg ging men vlas en hennep telen voor de opkomende linnenindustrie. Kleef was van oudsher gericht op de voedselproductie terwijl de heidevelden werden gebruikt voor de schapenteelt. De vochtige uiterwaarden waarmee dit hertogdom rijk was gezegend, werden gebruikt voor de teelt van rundvee. Agrarisch gezien bleef dit beeld ongewijzigd tot in de achttiende eeuw. Het hertogdom Berg met zijn onvruchtbare grond was alleen geschikt voor de verbouw van goedkope haver.

Vanaf de veertiende eeuw werd de mijnbouw in toenemende mate belangrijker. In Gulik werden vanaf die tijd kolen en lood gedolven terwijl in Berg vanaf het einde van de vijftiende eeuw lood-, koper-, ijzer- en tinmijnen in productie werden genomen. In plaatsen als Solingen en Remscheid ontstonden pré-industriële samenlevingen die financieel overigens geheel werden gedomineerd door kooplieden en geldschietters uit Keulen. Het landschap onderging in deze gebieden een ingrijpende verandering. De ruimschoots aanwezige bossen werden gekapt om te worden verwerkt tot houtskool die nodig was

voor de ijzerproductie. De mijnbouw en de daarbij behorende nijverheid betekenden een toename van de welvaart in de armere gebieden van het hertogdom. Daarnaast voer ook de hertog wel bij de opkomst van de mijnbouw omdat de belastingopbrengsten stegen. De welvaart van de bevolking nam ook toe hetgeen de hertog ook meer belastinginkomsten opleverde. De meeste winst ging echter naar Keulen waar de rijke investeerders woonden die de mijnen hadden aangelegd.

Over de stedelijke ontwikkeling kunnen we kort zijn. In het hertogdom Kleef hadden de steden zich krachtig ontwikkeld. Wezel was met zijn meer dan 10.000 inwoners een grote stad terwijl Kalkar met zijn 6 tot 8.000 inwoners in de zestiende eeuw aanzienlijk was. Vergelijkt men dit met de steden in met name Gulik, dan zien we dat daar de stedelijke ontwikkeling achter was gebleven. Düren, de grootste stad van Gulik telde in 1543 3.800 zielen terwijl de andere steden veel kleiner waren. De kleine steden in Gulik en Berg werden sterk overvleugeld door het naburige Keulen en omdat men er daarnaast ook nog arm was kon in de steden aldaar zich niet of nauwelijks een ambachtelijke sector ontwikkelen. Aangezien de Kleefse steden zowel economisch als politiek later een belangrijke rol gaan spelen, wordt daar apart op ingegaan¹.

En dan de handel. De belangrijkste handelsverbinding zowel naar de Nederlanden als naar het zuiden was natuurlijk de Rijn, waarvan met name de hertogdommen Berg en Kleef profiteerden. Mark was via de Lippe met de Rijn verbonden. Het profijt werd echter ook in deze geremd door het stapelrecht dat Keulen had en dat zich uitstreckte tot aan Wezel. De ontwikkeling van de scheepvaart werd van oudsher geremd door de talrijke tollens die langs de rivier lagen. De overgeleverde tolrekeningen getuigen echter van het bestaan van een levendige handel via de rivier. Niet alleen de landsheer maar ook de bevolking profiteerden daarvan. Tegen het einde van de zestiende eeuw kwam de licenthandel in zwang. Tegen betaling aan de landsheer werd het toegestaan met de vijand handel te drijven. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd dit een lucratieve bezigheid. In de loop der tijd gingen de handelsstromen zich letterlijk verleggen. Voer men aanvankelijk via de Neder-Rijn naar het westen, later werd meer en meer gekozen voor de Waal als vaarroute in westelijke richting. Dit kwam doordat steeds meer water vanuit de ongedeelde Rijn via de Waal naar de Noordzee stroomde. De verzanding van de Neder-Rijn was hiervan een logisch gevolg. Voor de aan de Neder-Rijn gelegen Kleefse enclave Huissen was dit op den duur zeer nadelig².

Daar kwam nog bij dat zowel de Keulse of Truchseße oorlog als ook de oorlog in de naburige Nederlanden gevolgen had voor de economische ontwikkelingen in het hertogdom. Tijdens een vergadering van afvaardigingen van de steden in Rees in april 1589 klaagden de gedeputeerden dan ook steen en been. De situatie op de Rijn was volgens hen zo gevaarlijk geworden dat geen schipper hem meer bevaren wilde want naast tol

¹ Zie hieronder paragraaf 6.

² Janssen, 'Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg', 17-22; Rainer Walz, 'Wirtschaft und Verkehr' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 109-118; Luda, a.w., 9-15; J.J. Poelhekke, 'Gelderland van 1609-1672' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 133-210; 147.

moest nu ook betaald worden aan allerlei militairen, die de steden langs de rivier bezet hielden. Men was telkens opnieuw tussen de vijf en de tien dukaten kwijt. Zo kostte de reis van Keulen naar Wezel aan tol en andere “vereringen” op dat moment 500 *Reichstaler* en dan was men nog niet eens in de Nederlanden! Daarnaast werden de wegen onveilig gemaakt door Staatse en Spaanse troepen die zich tegoed deden aan het vee dat in de weilanden die voor de steden lagen liep. Voorts klaagde men over het feit dat veel akkers als gevolg van de onzekere tijden braak lagen. Veel kooplui en gegoede burgers verlieten dan ook de streek om zich elders te vestigen waardoor nog slechts armen, weduwen en wezen de steden bewoonden. Vanwege het groot aantal armen in de steden heerste daar ontevredenheid en kwam het tot ongeregeldheden waarbij -aldus de afgevaardigden-raadslieden waren vermoord en de stadsbesturen geen gehoorzaamheid meer konden afdwingen. In 1597 gebruikte prins Maurits de vesting Schenkenschans als uitvalsbasis voor een expeditie in het oostelijk deel van de Noordelijke Nederlanden. In 1598 werd het Kleefse land opnieuw getroffen door de oorlog. Een Spaans leger van meer dan 30.000 man bezette al plunderend en brandschattend de Kleefse steden terwijl een jaar later opnieuw Staatse troepen het Kleefse land teisterden¹. Deze gebeurtenissen werden door zowel protestantse pamflettisten als door contemporaine historici als Pieter Bor en Emanuel van Meteren uitgebreid beschreven.

De welvaart daalde in het hertogdom Kleef in het laatste kwart van de zestiende eeuw. De onbevaarbaarheid van de Rijn en vooral de Tachtigjarige Oorlog waren hiervan de oorzaak. Daar kwam echter bij dat het ook bestuurlijk in alle Kleefse landen langzaam maar zeker steeds chaotischer werd.

5 Godsdienstige ontwikkelingen tot 1614

Godsdienstig namen Kleef, Mark, Gulik, Berg en Ravensberg in het Heilige Roomse Rijk in de zestiende eeuw een zeer uitzonderlijke positie in. De hertogen bleven de oude godsdienst weliswaar trouw, maar waren niet blind voor de misstanden die in de katholieke kerk voorkwamen. Hertog Johan III werd, wanneer het ging om geloofszaken, beïnvloed door zijn Raden. Deze heren stonden op hun beurt weer onder invloed van Desiderius Erasmus, met wie zij een briefwisseling onderhielden. In navolging van de ideeën van Erasmus streefden hertog Johan III en zijn Raden naar een verbetering van de opleiding van de geestelijkheid en het geven van godsdienstonderwijs aan het volk. Daarmee hoopten zij op een verdieping van het geloof op grond van Bijbelse waarheden. Deze geloofsverdieping diende vreedzaam en in alle rust te geschieden. De hertog was -zoals van een aanhanger van Erasmus te verwachten viel- tolerant tegenover de nieuwe religie. Vanaf 1520 konden de

¹ *Urkunden und Actenstücke* 5, 31 en 39; P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, ‘Gelderland van 1566-1609’ in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 97-131; 128. Emanuel van Meteren, *Historie der Nederlanden, En hun Naburen tot het laar 1612* (Amsterdam 1612), 384-388; Pieter Bor, *Vervolgh van de Nederlandsche Oorloghen, beroerten ende Borgerlijke oneenicheyden...* (Amsterdam z.j.), 49-55; J. Helmers, *De Comentarius van Emanuel van Meteren. Een geannoteerde edtie van een verloren gewaand zestiende-eeuws familieboek* (Hilversum 2023) 97-98.

lutheranen zich vooral in het hertogdom Kleef verheugen op enige sympathie onder enkele vooraanstaande ondernemers. Ook Johan III schrok van de boerenopstanden van 1524-1525 die onder andere in het midden van het Heilige Roomse Rijk opblaaiden. Ondanks dat werden de aanhangers van Luther in de Kleefse landen niet daadwerkelijk vervolgd. Het doel van de hertog was polarisatie tussen de verschillende religies in zijn landen te voorkomen¹. Op 21 maart 1525 vaardigde Johan III een edict uit dat zich tegen de stad Wezel richtte. Hierin beval hij *der valscher Luyters lere nit zo ondernemen, sonder de af zo keren ind zo wenden*. Op 3 juli van datzelfde jaar vaardigde hij een *Ordnung und Besserung* uit om op gepaste wijze op de aangegeven misstanden binnen de katholieke kerk te reageren. Hierbij dient gedacht te worden aan de aanwezigheid van incapabele pastoors. Zoals gezegd was het doel van Johan III middels een beter opgeleide geestelijkheid te komen tot een verbetering van het kerkelijk leven zonder dat de openbare orde en vrede werden verstoord².

De positie van hertog Willem de Rijke in geloofszaken was aanzienlijk gecompliceerder dan die van zijn voorganger. Deze in 1539 aangetreden hertog dacht in de tolerante, humanistische traditie van zijn vader en stond eveneens onder de invloed van de Erasmiaanse gedachten van zijn Raden. Toch zijn er ten opzichte van Johan III wel verschillen aan te geven. Willem de Rijke zocht bij zijn strijd tegen de katholieke keizer Karel V zowel contacten met het eerste hoofd van de Anglicaanse kerk, Hendrik VIII van Engeland, als bij de Duitse protestantse Schmalkaldische bond. Willem maakte dus bewust gebruik van de religieuze tegenstellingen die op dat moment in Europa heersten. Het kwam in 1540 uiteindelijk tot een verdrag met Hendrik VIII, maar het beoogde doel -het behoud van Gelre- behaalde de hertog niet. In 1543 verloor hij de strijd met Karel V hetgeen resulteerde in het Verdrag van Venlo³. Naast het verlies van de hertogtitel over Gelre werd hierin ook bepaald dat de hertog uitsluitend het katholicisme in zijn landen diende te handhaven en te dulden.

Willem de Rijke was niet bijzonder fanatiek wanneer het erom ging het Verdrag van Venlo inzake het geloof te handhaven. Het strookte immers niet met zijn denken over tolerantie tegenover andersdenkenden. Er wordt zelfs wel verondersteld dat hij een aanhanger was van de zogenaamde *Derde Weg*, waarbij moet worden gedacht aan het streven naar het hervormen van de katholieke kerk van binnenuit, zoals dat immers ook door Erasmus werd voorgestaan. Deze denkrichting was echter niet zo uniek als wel eens werd verondersteld. In Brandenburg, Baden en Saksen heeft men dit in een eerder stadium ook geprobeerd⁴.

1 Janssen, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg', 37-38; Antje Flüchter, 'Religionspolitik in Jülich-Kleve-Berg unter Herzog Wilhelm V. Tradition und Weiterentwicklung der via media' in: Guido van Büren, Rolf-Peter Fuchs und Georg Mölich (Hrsg.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit* (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 11) (2e druk; Bielefeld 2020) 263-285; 264-266; Achim Dünwald, *Konfessionsstreit und Verfassungskonflikt. Die Aufnahme der niederländischen Flüchtlinge im Herzogtum Kleve 1566-1585* (Bielefeld 1998) 36 en 66.

2 Dünwald, *a.w.*, 36-37; Janssen, 'Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg', 37.

3 Smit und Zweers, 'Der Erwerb Gelderns', 147-154.

4 Janssen, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg', 39; Dünwald, *a.w.*, 48.

Aanvankelijk werd de hertog gebrek aan daadkracht inzake geloofszaken verweten. Tussen 1558 en 1567 neigde Willem de Rijke het meest naar het protestantisme. Sommige rijksvorsten dachten zelfs dat hij in het geheim was overgegaan naar het protestantisme. Dit idee werd gevoed door bijvoorbeeld zijn verbod op het houden van de Sacramentsprocessie in 1567 en door het feit dat de hertog in de verte familie was van Willem van Oranje, de protestantse leider van de Opstand in de Nederlanden. In werkelijkheid heeft de hertog nooit plannen in een dergelijke richting gekoesterd. Vanaf 1570 kwam het tot het herstel van de katholieke gebruiken zowel aan het hertogelijke hof als daarbuiten. Dit kwam onder andere doordat de humanistische Raden een voor een kwamen te overlijden en onder invloed van Alva werden vervangen door katholieken¹. Daarnaast was het voor Willem de Rijke ook zeer belangrijk in Europa weer als een betrouwbaar katholiek te boek te staan. Vanaf 1571 deed hij immers pogingen zijn tweede zoon Johan Willem tot bisschop van Münster benoemd te krijgen. Tenslotte had men in het hertogdom vanzelfsprekend ook te maken met de omringende machten. De katholieke Spaanse Habsburgers, die in het westen in een strijd waren gewikkeld met de opstandige gewesten in de Noordelijke Nederlanden, zouden zeker geen protestantse machthebber aan hun oostgrens dulden. Ook het zuidelijk gelegen Beieren waar zijn katholieke familieleden Wilhelm IV en zijn opvolger Albrecht V regeerden diende te vriend te worden gehouden. Daarnaast was er natuurlijk de directe zuiderbuur; het katholieke keurvorstendom Keulen.

De ontwikkeling van het protestantisme in zijn landen nam intussen wel serieuze vormen aan. Rees en Xanten kregen eind 1566 te maken met de Beeldenstorm en -zeker vanaf de komst van Alva naar de Nederlanden in 1567- nam het aantal vluchtelingen vanuit de Noordelijke Nederlanden dat zich in het hertogdom vestigde toe. Van de naar schatting 100.000 mensen, die de Nederlanden tussen 1566 en 1585 verlieten, trokken er ongeveer 30.000 naar het Heilige Roomse Rijk waarvan naar schatting de helft zich kortere of langere tijd in het hertogdom Kleef vestigde. Met name in Wezel ontstond een omvangrijke calvinistische Nederlandse gemeente die groeide tot ongeveer 1.000 leden². De maatregelen, die de hertog tegen de protestanten in zijn gebieden nam, waren zoals ook al voorheen vooral gericht op het oplossen van religieuze kwesties en ook om algemene onrust in zijn landen te voorkomen. Ze sorteerden echter veelal geen enkel effect omdat de invloedrijke *Stände* krampachtig vast bleven houden aan hun *Libertät* waardoor de protestantse gemeenschappen in de steden welig konden blijven tieren. De Nederrijnse adel werd gedeeltelijk protestant en het feit dat Gelre in 1582 definitief overging naar het gereformeerde kamp, betekende dat de aanhangers van de nieuwe godsdienst gemakkelijk

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 23 noot 15.

2 Dünwald, a.w., 109 en 113-120; Geoffrey Parker, *The Dutch revolt* (Revised edition; London 1990) 118-120. Parker stelt dat in 1560 ongeveer 1.000 en in 1570 ongeveer 7.000 vluchtelingen uit de Noordelijke Nederlanden in Wezel verbleven. Dat zou een verdubbeling van het inwonertal hebben betekend. De door Parker genoemde aantallen zijn door Dünwald overtuigend weerlegd.

“over de grens” konden gaan om daar onbelemmerd hun geloof te gaan belijden¹.

Zowel het feit dat in de Kleefse steden het protestantisme zich vrijelijk kon ontwikkelen, de bij tijd en wijle in godsdienstig opzicht dubieuze houding van de (zieke) hertog alsmede het gegeven dat Willem de Rijke niet duidelijk partij koos voor het katholicisme, danwel de nieuwe godsdienst, maakte dat hij regelmatig betrokken raakte bij gewapende conflicten. Zowel in het voorjaar als in de zomer van 1568 trokken troepen van Willem van Oranje door Kleef en Gulik. Toen deze troepen door Alva werden teruggedreven, hield de IJzeren Hertog op zijn beurt ook geen rekening met de grenzen van Gulik en Kleef².

De verenigde landen hadden echter veel meer te lijden onder de Keulse of Truchseße oorlog. Nadat in september 1577 aartsbisschop Salentin von Isenburg was afgetreden om te kunnen trouwen, werd Gebhard Truchseß von Waldburg met een krappe meerderheid tot nieuwe Keulse aartsbisschop en keurvorst gekozen waarbij Ernst van Beieren voor deze functie werd gepasseerd. Al vanaf 1580 liep de aartsbisschop Truchseß met trouwplannen rond en wilde hij overgaan tot het protestantisme. Op 19 december 1582 kondigde hij geloofsvrijheid in het aartsbisdom af en op 2 februari 1583 trad hij in het huwelijk. Tevens probeerde Truchseß het keurvorstendom Keulen als familiebezit te verwerven. In april 1583 werd Truchseß als aartsbisschop afgezet en op 23 mei werd Ernst van Beieren alsnog gekozen. Hier ligt de oorzaak van het ontstaan van de zogenaamde Keulse of Truchseße oorlog. Truchseß werd onder andere gesteund door de Keurpalts, Baden en Engeland, terwijl de opstandige Nederlandse gewesten natuurlijk ook op zijn hand waren. Aartsbisschop Ernst werd vanzelfsprekend gesteund door Beieren en Spanje. En Willem de Rijke? Hij steunde zijn neef Ernst van Beieren en stelde hem zelfs vijf stukken geschut beschikbaar. De *Stände* waren het hier echter helemaal niet mee eens en eisten van de hertog niet alleen dat hij zich neutraal op moest stellen maar ook dat hij de vijf kanonnen terug zou vorderen, *so das er selbsten aigentlich nit wissen kinde, wessen er sich zu verhalten*. Hoewel Willem de Rijke dit voorstel in eerste instantie verontwaardigd van de hand wees, vroeg hij in juli toch de wapens terug en wilde hij 800 ruiters werven om zijn landen te beschermen³. De oorlog duurde tot 1589 waarbij het hertogdom tot een verlengstuk van de oorlog tussen de opstandige Nederlandse gewesten en de Spanjaarden werd en de bevolking leed op een manier die vergelijkbaar is met die van andere gebieden in het Heilige Roomse Rijk tijdens de Dertigjarige Oorlog⁴.

Over de laatste Kleefse hertog Johan Willem kunnen we kort zijn. Hoewel hij zelf een overtuigd aanhanger van het katholicisme was, was hij door zijn geesteszieke toestand niet bij machte een einde te maken aan de aanwezigheid van de protestanten in zijn gebieden. De houding en positie van de opeenvolgende hertogen hadden tot gevolg dat

1 O.J. de Jong, ‘De Kerkgeschiedenis 1492-1795’ in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 331-384; 349; Dünwald, a.w., 58.

2 Dünwald, a.w., 52-53.

3 Norbert Andernach (e.a.), ‘Katalog der Ausstellungsgegenstände’ in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 327-526; 480-482, 523-524; Dünwald, a.w., 59; Muschka, a.w., 106.

4 Dünwald, a.w., 61.

in het hertogdom een gemêleerde godsdienstige kaart ontstond. Eerst werd een deel van de bevolking aanhanger van het lutheranisme maar vooral door het aantal calvinistische vluchtelingen uit de Nederlanden werd laatstgenoemde groep steeds groter. De calvinisten vestigden zich met name in Wezel. De steden Emmerik, Kalkar en Xanten bleven katholiek zoals ongeveer twee derde van de bevolking van het hertogdom Kleef dat bleef. Overigens waren hier wel calvinistische of lutherse minderheden aanwezig.

In Mark en Ravensberg bleef een katholieke minderheid bestaan terwijl de rest van de bevolking luthers werd. In Berg lag de situatie weer anders. Daar bleef de helft van de bevolking katholiek terwijl de andere helft deels overging naar het lutheranisme en deels naar het calvinisme. Na 1609 begonnen de protestantse kerken zich openlijk te organiseren. In 1610 vond de eerste algemene synode van de gereformeerde kerken plaats terwijl in 1612 een soortgelijke lutherse synode plaatsvond¹.

6 De Kleefse steden

Al meerdere malen zijn de namen van een aantal Kleefse steden gevallen. Bij dit onderzoek is het zeer zeker dienstig stil te staan bij de 24 steden in het Kleefse territorium. In zijn artikel over de Kleefse hertogen en zijn steden, deed Klaus Flink in 1984 een inventariserend onderzoek naar de verschillende steden binnen het hertogdom². De door hem bij die gelegenheid samengestelde tabellen bieden een verhelderend inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen de steden. In de tabel op de volgende pagina zijn de hoofdsteden met hoofdletters geschreven en daaronder staan telkens de zogenaamde ondersteden aangegeven. In 1423 werden Kleef, Wezel, Emmerik en Kalkar voor het eerst als hoofdsteden genoemd. Vanaf 1446 werden aan deze vier Xanten en Rees toegevoegd. Duisburg tenslotte werd pas vanaf 1592 als zodanig aangemerkt. De termen hoofdsteden en ondersteden dienden vooral om de gerichtelijke hiërarchie aan te geven³. Wanneer een ingezetene van een onderstad het niet eens was met een gerechtelijke uitspraak in zijn stad kon appel worden aangetekend bij het gericht in de hoofdstad. Vanaf de zestiende eeuw vertegenwoordigden de hoofdsteden hun ondersteden op de Landdagvergaderingen en later tijdens de vergaderingen van de *Stände*. Van de zes oorspronkelijke hoofdsteden waren er slechts drie, te weten Kleef, Wezel en Kalkar die hun stadsrecht van de Kleefse graven hadden gekregen. Emmerik was door de Gelderse graaf Otto II tot stad verheven terwijl Xanten en Rees hun stadsrechten verkregen van de Keulse bisschop.

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 24; Janssen, 'Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg', 37-40; Michael Kaiser, 'Kooperation und Partizipation, Wilhelm V. und die Landstände der vereinigten Herzogtümer' in: Guido van Büren, Rolf-Peter Fuchs und Georg Mölich (Hrsg.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit* (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 11) (2e druk: Bielefeld 2020) 171-192; 189.

2 Klaus Flink, 'Die klevischen Herzöge und ihre Städte (1394-1592)' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 74-98.

3 Flink, 'Die klevischen Herzöge', 80-81.

Tabel 2 Omvang, inwoners, getal der huizen en belastingaanslagen der Kleefse steden¹

Nr.	Stad	Opp. in ha.	Communicanten 1532	Haarden 1638	Huizen in de stad 1721	Inwoners 1721	Belasting-aanslag 1548 (Taler)
1	KLEEF	30	2200	754	742	3705	250
2	Huissen	17	500		214	763	75
3	Uedem	8	700	221	161	676	30
4	Gennep	7,5	350	400	125	683	50
5	Kranenburg	7	800	361	135	792	27½
6	Griethuizen	3,5	250	44	87	400	52½
7	WEZEL	(100)	6750	3000	1380	7644	500
8	Dinslaken	18	500	466	199	717	50
9	Büderich	(10)	400	309	169	825	75
10	Orsoy	11	600	506	175	625	60
11	Schermbek	(3,5)	250	183	107	653	30
12	Holt	(10)	410	220	108	485	22½
13	Ruhrort	(3,5)	160	98	100	488	67½
14	EMMERIK	40	3250	2000	1081	5764	374½
15	Zevenaar	3,5	550	365	171	1303	30
16	KALKAR	24	1700	754	343	1788	175
17	Goch	23	1200	800	409	2070	75
18	Sonsbeck	10		447	178	1068	30
19	Grieth	5	220	176	113	452	30
20	Kervenheim	(3,5)	300	90			12
21	XANTEN	22	2500	754	365	1930	150
22	DUISBURG	31	(2000)	1000	618	2555	122½
23	REES	18	2000	847	560	2485	287½
24	Isselburg	(3,5)		104	73	389	15½

De verschillen tussen de steden zijn opvallend zoals blijkt uit de tabel. Niet alleen qua oppervlakte zijn met name de hoofdsteden Kleef, Wezel, Emmerik en Duisburg aanzienlijk groter dan de andere steden, in de zestiende eeuw is ook het aantal inwoners van deze vier steden aanmerkelijk groter dan die van de andere.

¹ Flink, 'Die klevischen Herzöge', 83 tabel.

Wezel was in 1532 met 6.750 inwoners van 12 jaar en ouder veruit de grootste stad binnen het hertogdom. Emmerik telde toen 3.250 communicanten en was daarmee de tweede stad. De hoofdstad Kleef had 2.200 inwoners van 12 jaar en ouder en kwam daarmee op de vierde plaats. In 1721 is het aantal grotere steden wel toegenomen, maar van de 24 steden zijn er dan nog steeds dertien, die minder dan 1.000 inwoners hebben en hoewel het cijfer van Kervenheim niet bekend is, kan het veilig aan laatstgenoemde groep worden toegevoegd. Veel van de 24 steden hadden dan ook bij hun stichting en ook later geen grote economische betekenis voor hun regio. Dit blijkt onder andere uit het feit dat maar liefst de helft van de Kleefse steden geen ambachtsgilden bezaten terwijl in Gennep pas in 1601 voor het eerst over het bestaan van een ambachtsgilde werd gerept. Maar liefst negentien steden hadden zowel een weekmarkt als verschillende jaarmarkten. Bij het houden van jaarmarkten wilden de steden die het liefst in of zo dicht mogelijk bij september laten plaatsvinden. Dit hield verband met de jaarmarkt in Büderich die op 8 september begon en maar liefst vier weken duurde. Deze Büderichse jaarmarkt gold als de laatmiddeleeuwse *Messe* van de Neder-Rijn. Door de eigen jaarmarkt qua tijd zo dicht mogelijk in de buurt van die van Büderich te hebben hoopten de verschillende steden te kunnen profiteren van de extra bedrijvigheid in de streek¹.

Het gebied mocht zich vanaf ongeveer 1450 verheugen in een toename van de welvaart. Men leefde hoofdzakelijk van de landbouw, waarbij in het voor ons belangrijke gebied Kleef-Mark de veeteelt het hoofdmiddel van bestaan vormde. Er werden hoofdzakelijk schapen en rundvee gehouden. De wol was geschikt voor de verwerking in producten van mindere kwaliteit. Vanaf de veertiende eeuw hadden de boeren in het gebied te kampen met dalende landbouwprijzen. Daar stond tegenover dat de opbrengsten van de nijverheidsproducten toenamen en men zich juist in dit hertogdom meer en meer hierop ging toelagen. De nijverheid verspreidde zich vanaf het midden van de vijftiende eeuw geleidelijk aan ook over het omringende platteland. Hierdoor werd de terugval in inkomsten uit de agrarische sector opgevangen. De inkomsten van de hertogen werden in deze periode geringer. Vanaf de late Middeleeuwen waren de herendiensten der boeren vervangen door vaste pachtsommen, die als gevolg van inflatie aanzienlijk in waarde waren gedaald. Hierdoor zag de landsheer zich genoodzaakt meer en meer over te gaan tot de verpachting van zijn domeingoederen. Ook andere inkomstenbronnen moesten door de hertog worden aangeboord, waarover later meer.

In tabel 3 op blz. 64 wordt een vergelijking gemaakt naar de wijze waarop binnen de verschillende Kleefse steden het stadsbestuur werd aangesteld. In totaal 21 van de 24 steden hadden vrije magistraatsverkiezingen. Alleen Gennep, Goch en Zevenaar bezaten dit voorrecht niet en moesten het doen met door de hertog aangestelde bestuurders. Zevenaar kreeg pas stadsrechten in 1487 terwijl in Goch in 1473 de magistraat werd hervormd.

¹ Flink, 'Die klevischen Herzöge', 90-93.

Duidelijk is te zien dat de beide Kleefse hertogen Johan I en Johan II onder invloed stonden van de Bourgondiërs en de macht en invloed van de burgers wensten te beknotten ten gunste van hun eigen macht. De hertogen grepen overigens wel eens incidenteel in, in het stedelijk bestuur, met name in de burgemeestersverkiezingen. Zo verwierf de hertog zowel in Orsoy (1482), Schermbeck (1485) en in de stad Kleef (1501) hierop invloed. Daarnaast werd ook op andere manieren door met name de bovengenoemde hertogen Johan I en Johan II ingegrepen in de magistraatsverkiezingen. In een aantal steden waren de schepenplaatsen erfelijk geworden en beide hertogen probeerden een einde te maken aan dit gebruik¹. Zij deden dit door jaarlijkse verkiezingen verplicht te stellen waarbij de burgerij kiescolleges diende aan te wijzen. Deze inmenging door de landsheer vond plaats in zes steden, waarvan vier hoofdsteden. Deze hoofdsteden werden gedurende de periode 1424-1556 allemaal één of meer keer getroffen door een oproer van de bevolking tegen de magistraat. Het financiële beleid was telkens de oorzaak van onlusten en de rellen waren puur lokaal van karakter. De richter tenslotte was in de steden de hoogste vertegenwoordiger van de landsheer. Slechts in twee steden te weten Kalkar en Dinslaken (tot 1388) mochten de burgers zelf deze functionaris kiezen. Overal elders werd hij benoemd door de graaf en later de hertog².

1 Klaus Flink, *Emmerich, Kleve, Wesel. Formen der städtischen und territorialen Entwicklung am Niederrhein II* (Kleve 1995) 27.

2 Flink, 'Die klevischen Herzöge', 86-88.

Tabel 3 De magistraatsverkiezingen in de Kleefse steden¹

Nr.	Stad	Keurdag	Magistraatsleden
1	KLEEF	2 ^e zondag na Pasen (1368)	Vrije verk. 7 sch. Gr. stelt ri. aan (1242). Vrije verk. <i>jurati</i> (1348). Bm., 4 rm. (1368)
2	Huissen	2 ^e zondag na Pasen	Vrije verk. Bm., 7 sch., 4 rm. Gr. stelt ri. aan (1348)
3	Uedem	2 februari	Vrije verk. Bm., 7 sch., 2 rm. Gr. stelt ri. aan (1359)
4	Gennep	1 januari	Hr. stelt 7 sch. aan waarvan er 1 Bm. en 4 rm. zijn (Midden 17 ^e eeuw)
5	Kranenburg	30 november (Midden 17 ^e eeuw)	Vrije verk. 7 sch. Gr. stelt ri. aan (1340). Vrije verk. Bm., 4 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
6	Griethuizen	11 november	Vrije verk. Bm., 7 sch., 2 rm. (1373)
7	WEZEL	Maandag na de tweede zondag van de Vasten.	Vrije verk. 2 Bm., 12 sch., 12 rm., 12 gez., 2 rt. (1514).
8	Dinslaken	Altstadt 1 januari (1342) Neustadt 6 januari (1517)	Vrije verk. ri., 7 sch. (1273). Vrije verk. Bm. Gr. stelt ri. aan (1342). Vrije verk. Bm., 4 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
9	Büderich	21 januari	Vrije verk. Bm., 6 (eerst 7) sch., 6 rm., 8 gez., 2 rt. (1473)
10	Orsoy	1 januari (Midden 17 ^e eeuw)	Vrije verk. 7 sch. (1397), daarvan 1 Bm. (1482), 4 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
11	Schermbek	2 januari	Vrije verk. 7 sch. daarvan 1 Bm. (1485), 4 rm. (Midden. 17 ^e 17e eeuw)
12	Holten	6 januari	Vrije verk. Bm., 6 sch., 2 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
13	Ruhrort	26 december	Hr. stelt 6 sch. aan. Vrije verk. Bm., 6 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
14	EMMERIK	22 februari (1464) Voorheen Pinksteren	Vrije verk. 12 sch. Gr. stelt ri. aan (1233) vrije verk. 12 rm. (1344), Bm.
15	Zevenaar	23 juni	Hr. Stelt ri., 8 sch. Aan. Sch. kiezen uit hun midden Bm. (1487)
16	KALKAR	1 januari	Vrije verk. Ri., Bm., 7 sch., 12 rm. (1368)
17	Goch	1 januari	Hr. stelt 8 sch. (waarvan 1 Bm.) en 8 rm. aan (1473)
18	Sonsbeck	1 januari	Vrije verk. 7 sch. Gf stelt ri. aan (1320) Bm., 2 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
19	Grieth	1 januari (Midden 17 ^e eeuw)	Vrije verk. 7 sch. Gr. stelt ri. aan (1255). Vrije verk. Bm., 2 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
20	Kervenheim	17 januari	Vrije verk. Bm., 4 rm. (Midden 17 ^e eeuw)
21	XANTEN	3e zondag van de Vasten	Vrije verk. Bm., 7 sch. 7 rm., 2 rt., 12 gez. (1449)
22	DUISBURG	10 augustus (1427)	Vrije verk. 12 sch., (1248), Bm., 16 rm. (1427)
23	REES	Zondag na 22 januari	Vrije verk. Bm., 12 sch., 12 rm., (1473), 8 sch., 6 rm., 9 gez.
24	Isselburg	1 januari	Vrije verk. Bm., 7 sch., 4 rm., Hr. stelt ri. aan (1441)

Bm. = burgemeester gez. = gezwoeren gr. = graaf, hr. = hertog ri. = richter, rm = raadsmannen, rt = rentmeester, sch. = schepenen, verk. = verkiezingen.

¹ Flink, 'Die klevischen Herzöge', 86, tabel.

B. De enclave Huissen

1 Leggende met deze landen tusschen deselve Rivieren geenclaveert¹

Zoals op kaart van blz. 66 te zien is, was Huissen in de zeventiende eeuw niet het enige Kleefs bezit in de huidige provincie Gelderland. De Liemers vormde het grootste deel van de enclaves. Daarbinnen lag Zevenaar. Het was evenals Huissen een stad en had de stadsrechten in 1487 verworven. Hertog Johan II wilde hiermee vooral een militair en strategisch Kleefs steunpunt in de Liemers stichten. De aanstelling van het stadsbestuur hield de hertog in eigen handen. Deze taak werd door hem gedelegeerd aan zijn ambtman in de Liemers. Deze drost verbleef op het kasteel van Zevenaar². De Liemers was het grootste Kleefse gebied gelegen binnen de huidige Nederlandse landsgrenzen. Het bestond uit meerdere gerichten namelijk Duiven, Groessen, Zevenaar en Wehl. Oorspronkelijk functioneerde de drost in de Liemers als richter. De afzonderlijke gerichten hadden eigen schepenen. Vanaf 1448 kreeg men een afzonderlijke richter. Bij de stadsverheffing van Zevenaar in 1487 werd bepaald dat de gerichten van het ambt Liemers en het kerspel Wehl voortaan in Zevenaar zouden worden gehouden. De richter kreeg te maken met een door acht personen bezette schepenbank. In 1612 bestond het richteramtb Liemers uit de stad Zevenaar en de kerspels Oud-Zevenaar, Groessen, Duiven, Wehl, Babberich, Steenwaard, Grondstein, Heeshusen en Halsaf. Los van de rest van de Liemers lag -als een echte enclave- Wehl. In 1647 werd Wehl een heerlijkheid en verpand aan de graaf van Bergh, die daarbij ook de hoge en de lage rechtspraak in het kerspel verwierf. In 1661 werd een lid van de familie Bentinck pandheer terwijl vanaf 1673 het geslacht Von Wylich zu Lottum het kerspel Wehl in pand verwierf³. Lobith was sinds 1473 in Kleefse handen. Dit belangrijke tolstation werd in dat jaar door Karel de Stoutte na zijn verovering van Gelderland aan Kleef afgestaan als dank voor de hulp die de Kleefse hertog aan Karel had verleend. Lobith beschikte tot 1753 over een eigen gericht⁴. Bij het bovengenoemde verdrag van 1473 gingen ook Wachtendonk en Goch alsmede de Duffelt over in handen van de Kleefse hertog Johan I (1448-1481). Hulhuizen tenslotte was in elk geval al in 1253 Kleefs bezit. Dit dorp dat waarschijnlijk nooit meer dan honderd inwoners had ontleende zijn belang aan de aanwezigheid van een slot. In 1645 werd het door keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg verpand aan Johann von Norprath. Deze vertrouweling van de Grote Keurvorst verwierf het recht de richter, de schepenen en de pastoor te benoemen en mocht zich tooien met de titel "Heer van Hulhuizen". Kort daarna werd het slot verzwolgen door de Waal en werd de toch al

1 N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6049 Staten-Generaal aan Rabenhaupt dd. 4 maart 1641.

2 P. van Peteghem, 'Zevenaar 500 jaar geleden gesticht. Een peiling naar de typologie van deze laat-middeleeuwse stad' in: A.J.M. Akkermans, M.A.M. van den Heuvel en G.J.H. Kroesenbrink (red.), *Zevenaar stad in de Liemers* (Zutphen 1986) 11-30; 27-29.

3 D.P.M. Graswinckel, *De rechterlijke archieven der voormalige Kleefse enclaves in Gelderland, 1543-1816* ('s Gravenhage 1927) 1-2, en 65-67.

4 Graswinckel, *a.w.*, XVI; Meij, *a.w.*, 21-23; E.J.Th.A.M.A. Smit, *De oude Kleefse enclaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817* (diss. Nijmegen 1975) 9-10.

Kaart 2: De Kleefse enclaves in Gelderland.

geringe betekenis van Hulhuizen nog verder gereduceerd. Slechts op godsdienstig gebied zou het dorp een rol spelen als plaats waar katholieken uit het omringende protestantse Betuwse land hun geloof vrij konden uitoefenen¹.

De enclave Huissen, gelegen onder de rook van Arnhem, werd door Neder-Rijn en IJssel gescheiden van de Liemers. Huissen bestond uit het grondgebied van de per 1 januari 2001 opgeheven gelijknamige gemeente, en een aantal gebieden aan deze en gene zijde van de Neder-Rijn, die daarvan in 1816, 1953 en 1965 zouden worden afgescheiden, zoals de Kleefse Waard, de Pley, gelegen aan de kop van de IJssel en het kerspel Malburgen².

Huissen was een enclave en verkeerde in 1614 al meer dan 370 jaar in deze uitzonderlijke staatkundige positie. De oudste vermelding van Huissen als zijnde in Kleefse handen, dateert uit 1242. In dat jaar verleende de Kleefse graaf Dirk VI de inwoners van de stad Kleef het privilege om vrij op zijn Rijntol bij Huissen te varen. Dirk VI wilde in deze periode zijn grondgebied in noordwestelijke richting uitbreiden. Daardoor verwierf hij naast Huissen ook Ressen en Wolferen. Zijn concurrent in dit gebied was graaf Otto II van Gelre. In 1247 slaagde Otto er in de rijksstad Nijmegen te verwerven. Hierdoor werd het Kleefse bezit in de Betuwe geïsoleerd en werd Huissen tot een enclave³. Omstreeks 1314 verleende graaf Dirk IX de nederzetting stadsrechten en zij zou -op enkele onderbrekingen na- steeds deel uit blijven maken van het graafschap, vanaf 1417, hertogdom Kleef. Hoewel de oudste vermelding van Huissen, als zijnde een stad dateert uit 1314 kreeg de nederzetting mogelijk al in de dertiende eeuw stadsrechten. Deze hypothese kan worden onderbouwd door een vijftal argumenten.

Het feit dat in Huissen in elk geval vanaf 1242 een Kleefse Rijntol was gevestigd maakte het plaatsje voor de Kleefse graven economisch waardevol. Daarnaast werd er door graaf Dirk VI (1202-1260) al in Huissen gemunt. Eén in 2016 te Lent gevonden Huissense munt uit de periode 1247-1255 draagt het randschrift HOSN[N] CIVI[TA]S (stad Huissen).

Het stadszegel van Huissen vertoont sterke overeenkomsten met de stadszegels van Kalkar, Grieth en Dinslaken. Ze werden gemaakt door de *Meister der ältesten bergischen Städtiesel*. Deze zegelsnijder was werkzaam tussen ongeveer 1260 en 1280.

In 1255 verdeelde graaf Dirk IV (1202-1260) zijn graafschap tussen zijn beide zonen. Graaf Dirk V kreeg onder andere Huissen terwijl zijn broer Dirk Loef onder meer gebieden in de Liemers en elders in de Betuwe kreeg toegewezen. De verdeling was dusdanig gemaakt dat de beide broers gedwongen werden veelal gemeenschappelijk op te moeten treden. Deze bestuurlijke verdeling duurde van 1260 tot de dood van Dirk Loef in 1277. Gedurende de periode van gezamenlijk bestuur ontstonden de nodige spanningen tussen de beide broers waarbij in elk geval in 1270 sprake was van een oorlog. Een eventuele verheffing van

1 Jappe Alberts, *a.w.*, 128; Graswinckel, *a.w.*, XVIII; E.J.Th.A.M.A. Smit, 'Hulhuizen. Gehucht, leen en heerlijkheid' in: C.O.A. baron Schimmelpenninck van der Oije (e.a.), *Gendt 750 Jaar Stadsrechten* (Gendt 1983) 99-108.

2 Smit, *De oude Kleefse enklaves*, 9.

3 *Klevische Städteprivilegien* (1241-1609) Klaus Flink (Hrsg.), (Kleve 1989) (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 8) 380-381; Smit, *De geschiedenis van Huissen van 1242 tot 1368*, 5-7; A.P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen* (Werken Gelre No. 33) (Arnhem 1967) 89.

Huissen tot stad door Dirk V of na zijn dood in 1275 door zijn zoon Dirk VI kan bedoeld zijn om een versterkte stad te creëren om zo te voorkomen dat Dirk Loef vanuit de Liemers zijn macht over Huissen uit zou gaan breiden. Tenslotte ontstonden zowel in 1257 als in 1266 onenigheden over Huissen tussen de graven van Kleef en Gelre. In 1266 was de Huissense tol de inzet van het conflict. Mogelijk waren deze conflicten (mede) aanleiding om Huissen tot stad te verheffen¹.

De banden met de hertogen waren niet altijd even sterk. Meermalen werden gedeelten van Huissen in pandschap gegeven. Al in de oudst bekende oorkonde waarin sprake is van de stad Huissen van 31 oktober 1314 werd Huissen door graaf Dirk IX verpand. In 1513 verwierf de toenmalige ambtman van Huissen, Elbert van Pallandt het ambt in onderpand, nadat hij Johann van Tyll, die het betreffende gebied voorheen van de hertog in onderpand had gekregen, had uitgekocht. Op 1 mei van datzelfde jaar kreeg Elbert van Pallandt de visrechten en het Huissense gericht toegewezen en moest hij op het Huissense kasteel gaan wonen. Op dezelfde dag werden ook afspraken gemaakt over het bestuur en werd bovendien nog een aantal andere rechten aan de ambtman verleend. Op 18 juli 1545 verdeelden de broers Johan en Werner van Pallandt de erfenis van hun vader, waarbij Werner in het bezit kwam van de *Pfandschaft Huessen und der Erbgüter daselbst*². In de zestiende eeuw had Huissen daarom veelal meer te maken met pandheren afkomstig uit de familie Van Pallandt, dan met de Kleefse hertogen.

Reeds meerdere malen is hierboven sprake geweest van Huissen, maar in feite was dit, juridisch gezien, de verzamelnaam voor drie gebieden. Allereerst natuurlijk de stad; het centrum van de enclave en daarnaast de beide ambten Huissen en Malburgen. Sinds de stadsverheffing rond 1314 was de stad bestuurlijk gezien vrij zelfstandig. Het Huissens stadsrecht was gebaseerd op dat van de stad Kleef welke het op zijn beurt weer ontleende aan dat van Zutphen³. Over de taken van de verschillende

Stadsroede van Huissen (detail).
Oorspronkelijk had Huissen een rechtsgaande zwaan in het wapen.

1 Christian Renger en Johannes Mötsch, *Inventar des herzoglich arenbergischen Archivs in Edingen/Enghien (Belgien)*, Teil 2. *Die Urkunden der deutschen Besitzungen bis 1600* (Koblenz 1997) 29-31. Het betreft hier twee oorkonden van 31 oktober 1314 waarin sprake is van de stad Huissen; Smit en Zweers, 'Oudste vermelding van Huissen als stad uit 1314'; Anton Cruysheer, 'De muntplaats Nosnen in het graafschap Kleef', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 109 (2022) 43-56; Manuel Hagemann, 'Die klevischen Städtegründungen der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Anmerkungen zur Geschichte von Dinslaken, Buderich, Orsoy, Huissen und Kranenburg', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 225 (2022) 91-116.

2 *Inventar der Urkunden des Archivs von Schloß Diersfordt bei Wesel*. Erster Band 1272-1599 Carl Wilkes en Rudolf Brandts ed. (Essen 1957) 155-156, 166, 236, 239.

3 T. Brouwer, 'De oude stadsrechten van Huissen' in: *Huissen (Gld) 600 jaren stad* (Huissen 1948) 19-27.

leden van de magistraat zijn we dankzij de overgeleverde eedsformules goed op de hoogte. De burgemeester was de belangrijkste bestuurder van de stad, tevens bewaarder van het stadszegel en beheerder van het stadsarchief. Ook moest hij eenieder goede raad geven. Naast stadsbestuurders waren de zeven schepenen ook belast met het bezetten van de schepenbank. Dit hield in dat zij samen met de door de landsheer benoemde Huissense richter de voortgang van de rechtspraak moesten waarborgen. Daarnaast moesten de schepenen ook *der stadt rechten halden*. Deze laatste taak was ook weggelegd voor de vier Raden, die de burgemeester met raad en daad terzijde moesten staan. De bode stond zowel de burgemeester, de schepenen als de richter ter beschikking. De stadsschrijver of -secretaris was de eerste dienaar van het stadsbestuur en werd door de magistraat aangesteld¹. Het stadsbestuur werd in de uitoefening van zijn taken bijgestaan door allerlei functionarissen zoals de buurmeesters en de *slijckmeesteren*. Laatstgenoemden waren belast met het toezicht op het schoonhouden van de stad. Deze mensen ontvingen hun aanstelling op de maandag na de magistraatsverkiezingen. De dag daarna moesten de burgemeester met de *vuijromeesteren* als zijn gezellen de daken en haarden der huizen in de stad inspecteren². Dit laatste was overigens beslist geen sinecure, want de meeste huizen hadden een strodak, hetgeen natuurlijk uitermate brandgevaarlijk was.

Jaarlijks op de tweede zondag na Pasen, kwamen de burgers dat wil zeggen, zij die het burgerrecht gekocht of geërfd hadden, in de stadsschool bijeen teneinde de verkiezingen van de magistraat bij te wonen. De zittende magistraat koos op deze zogenaamde Koirdagh uit alle aanwezigen een viertal kiesmannen waarmee het stadsbestuur in feite zijn ambtstermijn afsloot. De aldus gekozenen kozen op hun beurt opnieuw vier kiesmannen erbij en deze acht kozen tenslotte de laatste vier. De burgers moesten daarna de school verlaten, waarna de twaalf overgingen tot de keuze van een burgemeester, zeven schepenen, vier Raden en de stadsbode. De stadsbode maakte echter geen deel uit van de magistraat. De kiesmannen moesten in elk geval die dag de burgemeester, twee schepenen en de bode kiezen. Mocht een geschikte kandidaat voor de burgemeestersfunctie echter niet direct voorhanden zijn, dan mochten de heren *tsamen teeren* op kosten van de stad³. De hierboven beschreven procedure, die bij de stadsrechtverlening was ingevoerd, gold in de zeventiende eeuw nog steeds. De wijze waarop de leden van het stadsbestuur werden gekozen, is qua procedure gelijk aan die van een aantal andere Kleefse steden zoals Kleef en het lijkt op het eerste gezicht

Stadsroede van Huissen. De stadsbode droeg deze stadsroede terwijl hij vóór de burgemeester liep.

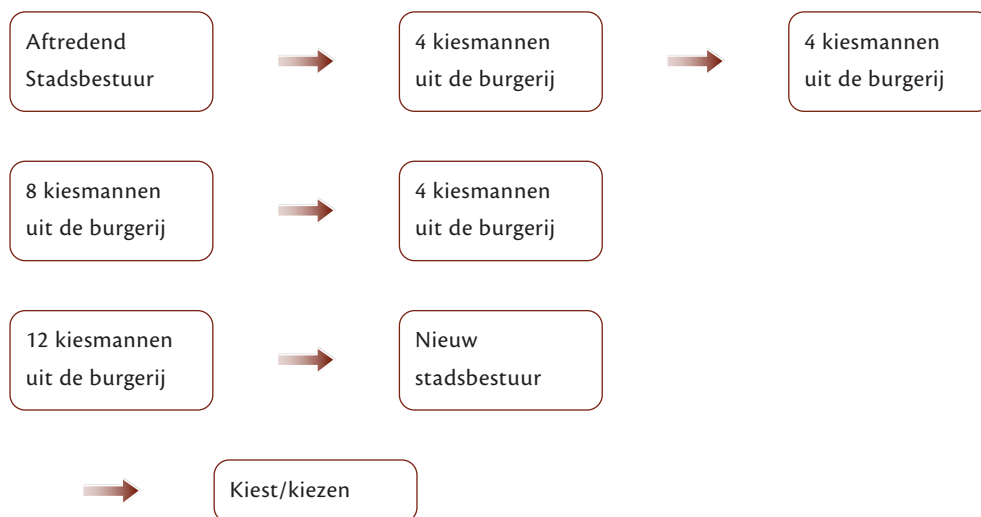
¹ 'Rechten der stad Huissen' J.S. van Veen ed. in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*. Zesde deel No. V (1916) (hierna 'Rechten') 489-536; 495-497.

² 'Rechten', 497-498.

³ *Annales Cliviæ*, 13-15, (Zie ook bijlage 1); Rechten..., blz. 492-494; H.W.J. Derksen, 'Uit de oudste geschiedenis van Huissens stadsbestuur', *De Gelderlander*, 28, 29, 30 mei; 2 en 3 juni 1970; Liesegang, a.w., 754.

democratisch¹. Toch is dit helemaal niet het geval. Immers de aftredende magistraat koos de eerste vier kiesmannen waardoor zij dus grote invloed uitoefenden op de keuze van het nieuwe stadsbestuur. Dit systeem werkte nepotisme en het ontstaan van een oligarchie in de hand.

Tabel 4 De verkiezingen van het Huissense stadsbestuur²

Zowel binnen als buiten de stad was de richter van Huissen en Malburgen werkzaam. Hij werd aangesteld door de graaf, later de hertog. Zoals al uit zijn titel blijkt, strekte de jurisdictie van de richter zich uit over de stad en de ambten. De richter moest een burger van de stad Huissen zijn en wanneer hij dat niet was, dan diende hij, voor hij aangesteld kon worden, het burgerrecht te verwerven. Het gericht dat overigens ouder was dan de stad, bezat de lage jurisdictie. Dat wil zeggen dat het gericht bevoegd was om in burgerlijke alsmede in niet-lifstraffelijke zaken ofwel breukzaken recht te spreken.

Wanneer men het met een gewezen vonnis niet eens was, kon appel worden aangetekend bij het schepengericht van de stad Kleef. De hoge jurisdictie, het doen berechten van lifstraffelijke (criminele) zaken, viel rechtstreeks onder de rechtsmacht van de graaf of hertog, die dergelijke zaken echter vaak delegeerde aan de ambtman: zijn directe vertegenwoordiger ter plaatse. De richter was belast met de tenuitvoerlegging van de vonnissen die werden gewezen door de schepenbank³.

1 Scholten, *a.w.*, 424-427; Liesegang, *a.w.*, 171-175; Flink, 'Die klevischen Herzöge', 76, 86.

2 Flink, 'Die klevischen Herzöge', 86, tabel.

3 'Rechten', 494.

Het gebied buiten de stad was sinds de regering van graaf Dirk IX verdeeld in een tweetal ambten, te weten het ambt Huissen en het ambt Malburgen. Sinds het midden van de veertiende eeuw vielen beide ambten onder een gezamenlijk bestuur. De ambtman of drost, de hoogste vertegenwoordiger van de graaf -later hertog- ter plaatse, woonde op het kasteel oftewel het ambtshuis. Namens de graaf of hertog was hij de eindverantwoordelijke voor de rechtshandhaving zowel in de stad als in de ambten. Daarnaast was hij verantwoordelijk voor het beheren van de grafelijke, later hertogelijke goederen ter plaatse. Deze zogenaamde domeingoederen waren in beide ambten in ruime mate voorhanden, waarbij vooral gedacht dient te worden aan de uiterwaarden¹. Tussen de stad en het kerspel Malburgen nabij de herberg *het Lendaen* was de riviertol gevestigd. De tollenaar en de beziender waren, evenals de ambtman, in dienst van de graaf of hertog en zij werden door hem aangesteld².

2 De vestingwerken

Daar in het verloop van het onderzoek de stedelijke veiligheid meerdere malen ter sprake komt, ligt het voor de hand om op deze plaats kort stil te staan bij de vestingwerken ter plaatse. De eerste helft van de zeventiende eeuw was voor Europa niet bepaald de meest vredige periode uit zijn geschiedenis. Zoals gezegd woedde in de Nederlanden al sinds 1568 de opstand tegen Spanje terwijl het Heilige Roomse Rijk werd geteisterd door één van de meest bloedige en wrede oorlogen tot dan toe: de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Het ligt dan ook voor de hand enige aandacht te besteden aan de strategische positie, waarin Huissen rond 1623 verkeerde.

Rond de tijd van de stadsverheffing in 1314 was men begonnen met het versterken van Huissen. Om de stad lag een muur met daarin een drietal poorten. De Vierakkerse Poort was een dubbele poort, die de stad vanuit het zuiden toegankelijk maakte. De Rijnpoort, gelegen aan de Markt, vormde, hoe kon het ook anders, de toegang vanaf de Neder-Rijn. De derde poort, aan de noordzijde, droeg de naam Arnhemse Poort³. Tussen de Vierakkerse- en Arnhemse Poort lag aan de zuidzijde van de stad buiten de stadsmuur nog een gracht. Deze was weer verbonden met de *Borchtgraft binnen die Stadt Huessen*, die een onderdeel vormde van de verdedigingswerken rond het kasteel⁴. Uit bovenstaande beschrijving zou men wellicht de indruk kunnen krijgen dat Huissen in de zeventiende eeuw een onneembaar bastion was, gelegen tussen Arnhem en Nijmegen. Niets is echter minder waar. De vestingwerken voldeden op geen stukken na aan de eisen van de toenmalige

1 *Quellen zur inneren Geschichte der rheinischen Territorien- Herzogtum Kleve I Ämter und Gerichte* Theodor Ilgen ed. (Bonn 1925) 124-125; GldA. - D.A.H. inv. nr. 9. Klaus Flink, 'Die Städteprivilegien: Begriff, Inhalt und Praxis' in: *Klevische Städteprivilegien (1241-1609)* Klaus Flink (Hrsg.), (Kleve 1989) (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 8) 13-90; 56-57.

2 Manuel Hagemann, *Herrschaft und Dienst. Territoriale Amtsträger unter Adolf II. von Kleve (1394-1448)* (Bielefeld 2020) 159-170.

3 E. Smit en J.H.F. Zweers, 'Onbekend stadsgezicht uit 1574', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 67-73; Jan Zweers en Emile Smit, *De poorten van de stad Huissen in historische afbeeldingen en reconstructies* (Huissen 2021).

4 G.A.A. - D.A.H. inv. nr. 9; Zweers en Smit, *De poorten van de stad Huissen*.

Gezicht op een deel van de vestingwerken van de stad Huissen tussen de Arnhemse- en de Vierakkerse Poort in 1586. Naast de Vierakkerse Poort is de *Grote Torn* op het burchtterrein goed zichtbaar.

oorlogsvoering en de term *fortified frontierstronghold*, die Huissen eens is toegedicht, is dan ook beslist onjuist¹. De stad kon zich op geen enkele wijze tegen vreemde indringers verdedigen. Militairen van beide oorlogvoerende partijen liepen dan ook moeiteloos in en uit. Tussen 1567 en 1575 bevonden zich een paar keer geuzen in Huissen. Terwijl Jan van Nassau op 30 maart 1580 aan Willem van Oranje wist te melden dat Huissen vol zat met Spanjaarden en uitgeweken Geldersen, *welchs hie hart fur den Stat ist*. Ook prins Maurits bezette Huissen in 1598. Muitende Italianen uit Spaanse dienst zouden vanaf het invallen van de winter in 1622 tot de zomer van 1623 het stadje tot hun verblijfplaats kiezen². Hoe deplorabel de stedelijke verdediging in feite wel was, kwam in 1626 op pijnlijke wijze aan het licht. Geïrriteerd door het feit dat in Huissen op grote schaal valse munten werden geslagen, besloten de Staten-Generaal gewapenderhand in te grijpen. Tussen de 150 en 200 soldaten onder leiding van kapitein Daniël Berrenthage verschenen voor de stad. Het bleek dat de stadgracht droog stond en men zonder enige moeite over de stadsmuur kon klimmen. Binnen de kortst mogelijke tijd waren de Staatse troepen in de stad en bezetten zowel de stadspoorten als het huis waarin gemunt was³.

1 Geoffrey Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The logistic of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War* (4^e druk; Oxford 1981) 3-21.

2 Aitzema, a.w., 1, 298; Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* (21 dln; Amsterdam, 1749-1759) IX, 33; *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584* J.H. Kluiver ed. (Amsterdam 1984) 99-100; J.J. Poelhekke, 'Gelderland van 1609-1672', 138-139; Jan Zweers, 'De heimelijke gemeente tot Huysen. De ontstaansgeschiedenis van de protestante gemeente te Huissen 1548-1660', *Jaarboek Tabula Batavorum* 19 (2018) 181-192; 185.

3 J.H.F. Zweers en H.W.J. Derksen, 'De muntslag te Huissen', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 316-317, 330-332; Paul Oostervink en Theo Nissen, 'Huessensche contrefejtsels', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 100 (2013) 129-142.

Wat voor de stad gold, was eveneens van toepassing op het kasteel. Niet alleen waren de gebouwen door de tand des tijds zwaar aangetast, ook met de aanwezige verdedigingswerken was het droevig gesteld. Dit blijkt duidelijk uit een inventaris, die op 24 april 1629 werd opgemaakt bij gelegenheid van het vertrek van ambtman Peter Hertenn. Op de gehele burcht had men de beschikking over veertien haakbussen, twee voetbogen en één handboog. Deze handboog werd overigens in augustus van dat jaar ook nog eens gestolen. Eén volledig ruitersharnas stond de verdedigers ter beschikking terwijl de twee stukken geschut door het ontbreken van affuiten onbruikbaar waren. Dit gold eveneens voor één van de twee aanwezige mortieren. Het tweede exemplaar bezat weliswaar een affuit, maar daaraan ontbraken de wielen¹! Een zorgwekkende situatie; immers, in een allesbehalve vredige tijd waren zowel de stad als de burcht nauwelijks verdedigbaar.

3 De bevolking

Het oudst bekende bevolkingscijfer dateert uit 1532 en is helaas niet volledig. In dat jaar telde heel Huissen 500 communicanten dat wil zeggen personen boven de twaalf jaar. Dit zou een inwonertal van naar schatting 1.000 inwoners betekenen². Een later cijfer biedt iets meer houvast. Op 11 juni 1576 werd burgemeester Hendrick van Smalevelt koning van het in 1536 opgerichte St. Gangulphusgilde binnen de stad Huissen. Tijdens de feestmaaltijd die de volgende dag werd aangericht, zaten maar liefst 312 mannen en vrouwen aan. Uitgaande van het feit dat armen en kinderen niet genodigd waren aan de dis en niet alle mannelijke inwoners lid waren van het St. Gangulphusgilde lijkt het gewettigd dit getal met minstens drie te vermenigvuldigen om tot een schatting van het aantal inwoners te kunnen komen.

Het inwonertal van het stadje zou kort na 1576 gaan groeien. Dit werd eensdeels veroorzaakt door de oorlog, die zich in het laatste kwart van de zestiende eeuw naar deze streken verplaatste. Een belangrijke migratiegolf vond plaats tussen 1581 en 1586. Staatse troepen maakten toen de ambten Huissen en Malburgen onveilig waardoor vele bewoners van het ambt Huissen een veilig heenkomen zochten binnen de wallen en het burgerrecht verwierven³. Of zij zich allen permanent binnen de stad vestigden is niet bekend, maar een feit is wel dat in 1586 grote bouwactiviteiten plaatsvonden met name aan de Vierakkerstraat. Daarnaast was de opkomst van het protestantisme in Gelderland er de oorzaak van dat vele katholieken een veilig heenkomen zochten in het stadje. Na de overgang van Arnhem tot de nieuwe religie in 1579 vluchtten vele inwoners van die stad naar Huissen. Het waren er zelfs zo veel dat men eeuwen later voor iemand die met de noorderzon was vertrokken in Arnhem nog de uitdrukking bezigde: *Hij is zeker naar Huissen*. In 1585 verzuchtte een

¹ E. Smit en J.H.F. Zweers, 'De Huissense burcht in 1629', *Med. H.K.H.* 7 (1982) 159-168.

² Friedrich Gorissen, *Niederrheinischer Städteatlas/Klevische Städte 2. Heft Kalkar* (Kleve 1953) 76-77.

³ *Vast ende onverbreeckelijc en geslooten recht het welcke by syne Churv. Doorl. tot Brandenburg Anno 1649 den 30. Novemb. met toedoen van de Heeren Landt-Stenden des Vorstendoms Cleve ende Graafschap Marck, op een gemeyne Landtdagh tot Cleeff is gegeven, ende dan de Heeren Regieringh-Raeden met rijpen Raadt geconfirmieerd, den 3. Martij 1650 voor 't kerspel Malburgen tegen de Stadt van Huysen* (Arnhem 1668) 4-5; Emile Smit, 'Het St. Gangulphusgilde van 1536 tot 1889' in: J.H.F. Zweers, E. Smit en W.J. van Baal, *De Geschiedenis van de Huissense gilden* (Huissen 1986) 11-25; 12-13.

naar Huissen gevluchte katholiek dat hij voor zes daalder in de maand in de kost was bij de burgemeester. Hij vond dat weliswaar duur maar *het is hier zoo vol, dat men al blij moet zijn, als men onder dak komt* zo liet hij zijn oom weten. Iemand anders schreef: *bynnen Huijssen is nijet een ferckenskot off het ijs verhuijrt*. Onder al die vluchtelingen bevond zich de uit Arnhem verbannen burgemeester Otto Kanis en zijn gezin. De stroom katholieke vluchtelingen nam na 1591 weer toe, waarbij een aantal vooraanstaande katholieken vanuit Gelderland in Huissen kwam wonen¹. Deze bevolkingsgroei heeft zich waarschijnlijk nog tot in de zeventiende eeuw voortgezet. Dit moge blijken uit het feit dat men in het begin van die eeuw begon met het dempen van de *Borchgraft binnen die Stadt Huessen* ten behoeve van woningbouw². Aan te nemen valt dan ook dat het inwonertal vanaf 1585 is gestegen tot ver boven de duizend inwoners. Uit de zeventiende eeuw zijn helaas geen cijfers bekend. Pas in 1721 vond weer een telling plaats waaruit blijkt dat de stad toen 717 inwoners telde³. Of dit laatste cijfer juist is, valt te betwijfelen, daar de stad in 1722 -dus een jaar later- maar liefst 1076 ingezetenen had en gedurende de gehele achttiende eeuw een bevolkingscijfer kende dat nooit beneden de 811 kwam. Er kan veilig worden gesteld dat evenals in de achttiende eeuw ook in de voorafgaande eeuw het merendeel van de bevolking binnen de stad zal hebben gewoond⁴.

De stedelijke populatie was hoofdzakelijk werkzaam in de ambachtelijke sector hetgeen wel blijkt uit het bovengenoemde overzicht uit 1722, toen de stad maar liefst 123 neringdoenden kende⁵. Zij fungeerde als een verzorgingscentrum, niet alleen voor de ambten, maar ook voor de nabijgelegen dorpen Angeren en Bommel. Waarschijnlijk vanwege het geringe aantal inwoners kende men ter plaatse geen ambachtsgilden. De bevolking van de ambten Huissen

- 1 J.H.F. Zweers en E.J.Th.A.M.A. Smit, *Geschiedenis van Huissen in kort bestek* (Huissen 2000) 32; Geurts en Janssen, *a.w.*, 126-127; Emile Smit en Jan Zweers, 'Geen varkenskot onverhuurd. Geloofsvluchtelingen in Huissen ((1548-1640)', *Jaarboek Tabula Batavorum* 18 (2017) 93-106; 99-104; A.E.M. Janssen en Kosterus G. van Manen, *Johannes Fontanus (1543-1615). Een Gelders predikant in dienst van de orthodoxie* (Nijmegen 2015), 57. Otto Kanis werd in 1579 uit Arnhem verbannen. Of hij zich daarna onmiddellijk in Huissen vestigde is niet bekend.
- 2 H.K. Roessingh, 'Het Veluwe inwonertal, 1526-1947', *Afdeling Agrarische Geschiedenis* (A.A.G.) 11 (1964) 79-150. De auteur stelt dat in de zestiende eeuw het aantal inwoners per woning op 5,5 à 6 gesteld kan worden. Er is weliswaar een uit 1586 daterend overzicht van panden en percelen in Huissen voorhanden, maar hieruit komt niet in alle gevallen duidelijk naar voren of het om een pand of om een perceel gaat. Het valt in dit overzicht wel op dat veel panden en percelen kort tevoren waren opgesplitst. Dit werd waarschijnlijk veroorzaakt door een toestroom van katholieke vluchtelingen naar de stad Huissen uit zowel de ambten Huissen en Malburgen als ook van elders; J.H.F. Zweers en E.J.Th.A.M.A. Smit, 'Reformatie en Contrareformatie in Huissen. Een angel in Gelders vlees' in: S.E.M. van Doornmalen (eindred.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft 1999) 89-103; 94-95; J.S. van Veen, 'Arnhem in den tijd van overgang (1578-1590)', *B.M. Gelre XV* (1912) 247-360; 318-319.
- 3 Flink, 'Die klevischen Herzöge', 83 tabel.
- 4 W.J. van Baal en A.G.M. Muller, 'Huissens bevolkingsverloop in de Pruisische tijd', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 157-161; J.H.F. Zweers, 'Het "Historischer Bericht von der Stadt Huijssen" uit 1722', *Med. H.K.H.* 8 (1983) 137-146; G.A.A. - D.A.H. inv. nr. 9; LAV NRW R AA0640 Handschriften A3 band 39 f. 29r. e.v.
- 5 H.W.J. Derksen, 'Ook in voorbije eeuwen groep neringdoenden sterk in Huissen vertegenwoordigd', *De Gelderlander*, 21 oktober 1959; Zweers, 'Het "Historischer Bericht"'; Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Werken *Gelre* No. 51) (Arnhem 1999) 98-99; J.H.F. Zweers, 'Wonen en werken in Huissen 1722, 1765', *Med. H.K.H.* 25 (2000) 97-101.

en Malburgen was merendeels werkzaam in de agrarische sector. Kersen- en veeteelt vormden daar de hoofdmiddelen van bestaan. Voor het laatste waren de uiterwaarden uitermate geschikt. Evenals de meeste Kleefse steden had ook Huissen twee weekmarkten op maandag en woensdag en daarnaast een tweetal jaarmarkten die werden gehouden gedurende de Vastentijd en in de acht dagen voor en na St. Margaretha (13 juli) en dus ver van de zo fel begeerde septembermaand verwijderd. Wel kreeg de stad op 2 augustus 1584 van de hertog het privilege om tweemaal per jaar een paardenmarkt te organiseren. Deze markten werden gehouden op de maandag na St. Laurentius (10 augustus) en acht dagen na St. Catharina (25 november)¹. Deze extra markten vermochten echter niet het economisch tij te doen keren. Economisch gezien was Huissen ten opzichte van de andere Kleefse steden in de zeventiende eeuw al op zijn retour. Zoals blijkt uit een overzicht van stedelijke belastingen uit 1563 stond het in de rij der 24 Kleefse steden samen met Goch en Büderich op een gedeelde achtste plaats. Ruim anderhalve eeuw later, in 1722 haalde Huissen op een soortgelijke belastinglijst geen hogere positie dan de dertiende. Als belangrijkste oorzaken van deze teruggang kunnen de oorlogshandelingen, de teruggang van de scheepvaart, de inkwartieringen, de mercantilistische politiek van de koningen in Pruisen en de tolvverlegging worden genoemd². De bovengenoemde oorzaken zullen verderop nog uitgebreid aan de orde komen. Hier zullen slechts de achteruitgang van de scheepvaart en de oorlogshandelingen in de zestiende eeuw worden belicht. Als gevolg van overstromingen in 1538 en 1539 ging vanaf dat moment steeds meer water van de ongedeelde Rijn via de Waal naar zee. Door deze ontwikkeling begon de Neder-Rijn te verzanden en werd daarom steeds slechter bevaarbaar. Op 11 februari 1571 braken op drie plaatsen in de Betuwe, waaronder bij Huissen de dijken door waardoor niet alleen de Betuwe grotendeels onder water kwam te staan, maar waarschijnlijk ook de Neder-Rijn een nieuwe bedding kreeg en verder van de stad af kwam te liggen. Op een kaart uit 1574 is dit duidelijk te zien. Tevens is op deze afbeelding goed zichtbaar dat vlak voor het riviertolhuis een grote zandplaat in de rivier lag. Al in 1571 probeerde de Huissense magistraat de stagnerende economie van het stadje weer vlot te trekken. Dit lukte. In dat jaar genoten alle schepen, die met kersen de rivier bevoeren tolvrijheid bij Huissen. Voorwaarde daarbij was wel dat de schepen ter plaatse werden gelost, de kersen in de kersenwaag op de Markt werden gewogen en de vruchten zes weken ter plaatse zouden worden opgeslagen. De extra inkomsten die de stad zodoende kreeg, dienden te worden gebruikt voor het versterken van de stadsmuren en -poorten. Gezien de militaire situatie in het omringende Gelderse gebied was dat geen overbodige maatregel. Tenslotte dient ten aanzien van de scheepvaart nog te worden vermeld dat in 1581 de Huissenaren hun tolvrijheid bij Lobith verloren; opnieuw een fnuikende maatregel voor de plaatselijke schippers³.

1 LAV NRW R AA0640 Handschriften AIII f. 37r; Flink, 'Die klevischen Herzöge', 91.

2 E. Smit en J.H.F. Zweers, 'De economische teruggang van Huissen in de 17e eeuw', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 245-251.

3 Zweers en Smit, *Geschiedenis van Huissen*, 28-30.

Ook op militair gebied gebeurde het nodige. Na de komst van Alexander Farnese, hertog van Parma, naar de Nederlanden in 1578, zou men in Gelderland de consequenties daarvan aan den lijve ondervinden. In 1583 viel Zutphen in Spaanse handen en twee jaar later -op 6 maart 1585- onderging Nijmegen een zelfde lot¹. Dit betekende dat de oorlog zich naar het oosten van de Republiek verplaatste en ook de enclave Huissen niet ongemoeid liet. Volgens een opgave van 4 maart 1586, die in opdracht van hertog Willem de Rijke was opgesteld, waren in de beide ambten Huissen en Malburgen tussen 1580 en 1586 maar liefst honderd huizen of boerderijen afgebrand terwijl ook de Malburgse parochiekerk praktisch onherstelbaar was beschadigd. De schade toegebracht aan huizen en boerderijen werd geschat op 74.059 daalder². Niet alleen de woningen, ook mens en dier bleken niet veilig voor de rondtrekkende troepen. Op 23 oktober 1586 klaagde de Huissense magistraat bij het Hof van Gelderland over het feit dat Staatse soldaten afkomstig uit Loenen, bij Ewijk, Zwolle en *van den Roden Torn* (onder Heteren gelegen), dagelijks de ambten onveilig maakten, de bewoners belaagden en er zelfs niet voor terugdeinsden hen te vermoorden. Zo hadden kort tevoren veertien soldaten vanuit Loenen vergezeld van vijf of zes kameraden uit Zwolle en nog eens tien kornuiten van de *Rode Toren*, Huissen met een onaangenaam bezoek vereerd. Bij die gelegenheid hadden zij vier koeien gestolen³. Alsof dit nog niet genoeg was, ontvingen de echtgenotes van de Huissense schippers Goessen Lambertz. en Rijck Janssen kort tevoren brieven van hun mannen, waarin zij meedeelden gevangen te zitten op het huis Loenen. Wanneer geen losgeld in de vorm van geld en bier betaald zou worden, dan zouden zij hun vrouwen en kinderen nooit meer zien⁴. Dergelijke optredens zetten niet alleen kwaad bloed en veroorzaakten onrust maar waren natuurlijk ook slecht voor de veestapel en de kersenhandel. Samen met de verwoesting der huizen en boerderijen droeg dit in belangrijke mate bij tot de economische neergang van stad en ambten.

4 De godsdienstige situatie

In tegenstelling tot vele andere vorsten in het Heilige Roomse Rijk, bleven de hertogen van Kleef trouw aan het katholieke geloof. Hoewel zelf katholiek, tolereerden zij echter wel de nieuwe godsdiensten. waarvan de aanhangers dan ook niet werden vervolgd. In de praktijk was er dus -zoals al eerder opgemerkt- volledige godsdienstvrijheid in het hertogdom volgens het principe *Dux Cliviæ est papa in terris suis*⁵. Deze situatie bleef tijdens het

1 Geurts en Janssen, *a.w.*, 124-125.

2 *Vast ende onverbreeckelijk, 4 en 18; Underthänigste Supplicatio an Sr. Churfürstliche Durchleucht. zu Brandenburg unsern gnädigsten Herrn. In Sachen des Kirspels Malburg Contra Burgemeistern Scheffen und Rhat der Statt Huyszen* (z.p. [Arnhem] 1653) 15-20 bevat een overzicht van de schade die individuele inwoners van het ambt Huissen en het kerspel Malburgen vóór en in 1586 geleden hebben; J.H.F. Zweers, 'Oorlogsschade in de ambten Huissen en Malburgen tussen 1580 en 1586', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 26-33.

3 GldA. - Hof inv. nr. 1079. Magistraat van Huissen aan het Hof van Gelderland dd. 23 oktober 1568. Met bijlagen; A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (13 dln; Gorinchem 1839-1851) 9, 625.

4 GldA. - Hof inv. nr. 1079. Lambertz en Janssen aan echtgenotes dd. 19 oktober 1568. Bijlage bij het schrijven van de magistraat van Huissen aan het Hof van Gelderland dd. 23 oktober 1568.

5 Smit, *Neercassel, Huissen en de Hollandse Zending*, 13.

bestuur van de possiderende vorsten en na 1614, na de overgang van het noordelijke deel van de Kleefse erflanden in de handen van de Brandenburgse keurvorsten, gehandhaafd, ja, zij werd zelfs formeel bevestigd in het Verdrag van Xanten.

De Huissense bevolking bleef voor het overgrote deel, circa 90%, katholiek. Vanaf de Beeldenstorm in 1566 vluchtten veel protestanten uit de Nederlanden onder andere naar de hertogdommen Kleef-Gulik en Berg. Na de Beeldenstorm vestigden zich vier uit Nijmegen gevluchte protestanten in Huissen. Vanaf dat moment hielden zich incidenteel ook geuzen in Huissen op. In 1575 of in 1576 vestigde zich Clemens van Hueckenhorst in Huissen. Hueckenhorst was aanvankelijk pater norbertijn maar hij was overgegaan naar de nieuwe godsdienst en was in 1573 als predikant werkzaam in Buren. Een jaar later werd hij gevangen genomen door de Spanjaarden en zat een jaar opgesloten in Culemborg. Daarna kwam hij naar Huissen waar hij zich bezig hield met het geven van onderwijs aan de protestantse kinderen. In september 1579 vond een consistorievergadering van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Wezel plaats. Tijdens die bijeenkomst werd voorgesteld een aantal *Pastorn* uit Kleefse steden, waaronder Huissen uit te nodigen voor de volgende vergadering¹. Dit betekent dat er zich op dat moment een redelijke groep protestantse gezinnen in Huissen moet hebben bevonden en dat die gemeente een zekere structuur begon te ontwikkelen.

In het omringende Gelderse gebied was de gereformeerde religie in de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw geleidelijk aan in de steden ingevoerd. Vanaf 29 januari 1582 was de gereformeerde religie in Gelre uiteindelijk de enige toegestane². Het gevolg van deze situatie was dat sinds 1582 veel katholieken uit de omgeving naar Huissen kwamen om er te kerken. Vele honderden Gelderse kinderen werden bovendien in Huissen katholiek gedoopt, terwijl ook voor katholieken uit de omgeving het huwelijk in de kerk van Huissen waardevoller was dan de verplichte bevestiging voor de plaatselijke predikant. Nog in 1629 klaagden de Gelderse afgevaardigden ter Staten-Generaal over het feit dat nog steeds veel Gelderse ingezetenen niet alleen de katholieke kerken in Huissen en Hulhuizen bezochten maar ook hun kinderen in deze plaatsen naar de katholieke school stuurden. Besloten werd plakkaten uit te vaardigen speciaal gericht tegen de inwoners van Nijmegen en Arnhem waarin dit werd verboden. Dit alles was natuurlijk een doorn in het oog van de Gelderse bestuurders. Meer dan het uitvaardigen van een plakkaat kon en durfde men in Den Haag echter niet te doen uit angst dat men anders *oorsaecke soude gheven kunnen aenden keyser ende andere Roomsche Catholijcke vorsten om onder pretext van dien daer teghen te doen te meer vyantlijck dese Landen te tracteeren*³. Daarnaast vestigde ook

1 Smit en Zweers, 'Geen varkenskot onverhuurd.', 93-97; Zweers, 'De heymelijke gemeynte tot Huysen', 185; *Communio et mater fidelium - Acta des Konsistorium der niederländischen Flüchtlingsgemeinde in Wesel, 1573-1582* J.G.J. van Booma en J.L. van der Gouw ed. (Keulen Delft 1991) 453 (21 september 1579);

2 De Jong, *a.w.*, 346-349; Maarten Hageman, 'Gelderland in een overgangstijd. Van Habsburgse inlijving tot Nederlandse Opstand 1543-1591' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red), *Verhaal van Gelderland III. Gelderland als Nederlands gewest van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 13-93; 72-79 en 85-90.

3 H.W.J. Derksen, 'Huissen "oase" voor om geloof vervolgd', *De Gelderlander*, 22 december 1973; Aitzema, *a.w.*, 2, 956.

een aantal katholieken uit het naburige Gelre zich definitief in Huissen. Op 16 juni 1579 besloot de Arnhemse magistraat dat men de stad alleen mocht verlaten indien men in het bezit was van een paspoort. Dat dit het vertrek vanuit Arnhem niet stopte blijkt wel uit het feit dat de Arnhemse vroede vaderen in 1580 bang waren voor een overval op de stad door katholieke Arnhemmers die in Huissen woonden. De religieuze ontwikkelingen in de omringende Republiek had tijdens de laatste twintig jaar van de zestiende eeuw voor wat betreft Huissen een groei van het aantal katholieke vluchtelingen tot gevolg. Dit in tegenstelling tot wat in een aantal andere Kleefse steden gebeurde, waar zich gedurende de eerste twintig jaar van de Opstand juist meer protestantse vluchtelingen vestigden.

Men had in Huissen de beschikking over de nodige katholieke instellingen. Allereerst was er natuurlijk de parochie van O.L. Vrouw ten Hemelopneming. De parochie, waarvan de oudste vermelding dateert uit 1313, had een eigen kerkgebouw aan de *Kerckwegh*. Het benoemings- of collatierecht van de pastoor lag bij de landsheer. De situatie waarin de parochie aan het einde van de zestiende eeuw verkeerde was niet bepaald rooskleurig te noemen. Op 30 september 1592 werd apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer geïnformeerd over het feit dat de Huissense pastoor ketters was en aan het begin van de zeventiende eeuw was de kerkgemeenschap verstoken van een parochieherder. Vanaf 1607 was de bediening in handen van Theodorus Boulhardus, een pater dominicaan. In 1613 kreeg Huissen eindelijk weer een officiële pastoor in de persoon van Jacobus van Everdingen. Sinds 16 april 1622 werd de kudde geleid door pastoor Basilius van der Linden¹.

In de parochiekerk waren maar liefst acht vicarieën gevestigd, welke waren toegewijd aan de Heilig Maagd, het Heilig Kruis, de Heilige Petrus en Paulus, St. Jan, St. Barbara, St. Catharina, St. Nicolaas en St. Antonius². In 1457 werden de vicarieën van het Heilig Kruis en van St. Nicolaas geünieerd³. Met de zorg over deze vicarieën was de stadskapelaan of vicaris belast. Deze geestelijke werd niet, zoals de pastoor, door de landsheer maar door het stadsbestuur aangesteld. Hij woonde ook niet in de pastorie, maar had een eigen woning: de vicarie, die ten noorden van de kerk stond en eigendom van de stad was.

Eveneens aan de *Kerckwegh*, pal tegenover kerk en vicarie lag het complex van het St-Elisabethsconvent. Dit klooster was op 12 maart 1448 gesticht door Gerrit Negeler van Rees en werd bewoond door de zusters franciscanessen van de derde regel, ook wel zusters tertiarissen genoemd. Rector of pater zoals de zusters deze functionaris plachten te noemen was Bernardus Werhavius, die op 10 mei 1623 de overleden Cornelius Cool Gaudanus was opgevolgd⁴. Hoewel het eigenlijke conventsterrein qua oppervlakte klein was, had het klooster zich in de meer van anderhalve eeuw sedert de vestiging in Huissen een aanzienlijk bezit weten te verwerven. De orde speelde tot 1675 geen rol van betekenis in het plaatselijke religieuze leven.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 1381 ff. 120r. - 121r.

2 J.H.F. Zweers, *Huissen in het conflict Rome-Utrecht 1701-1712* (Huissen 1987) 10-13.

3 GldA. - Cart. E.C.

4 GldA. - Cart. E.C.

Het kerspel Malbergen in 1574. De Margarethakerk en een deel van de boerderijen zouden enkele jaren later worden verwoest.

Tot omstreeks het einde van de zestiende eeuw was in het kerspel Malbergen de parochie van St. Margaretha gevestigd. De kleine parochie waarvan de oudste vermelding dateert uit 1309, had zelfs de beschikking over een eigen Godshuis. De kerk had, zoals we al zagen, veel te lijden gehad onder de Staatse invallen en was in 1586 nagenoeg geheel verwoest. Pastoor Petrus Vander Wey verliet Malbergen nog vóór 1603, want op 18 maart van dat jaar verkreeg de Huissense richter Egbert van Will de inkomsten uit de parochie om daarmee de priesterstudie van zijn zoon Arndt te kunnen financieren. Sinds het vertrek van pastoor Vander Wey waren de Malburgse katholieken aangewezen op de Huissense geestelijken. Volgens een mededeling van een katholiek uit 1649 zou het reeds beschadigde kerkgebouw in 1614 door de Huissense predikant Absolon von Kessel zijn verwoest. Feit is wel dat het interieur van de kerk rijk versierd was. De roerende goederen, waaronder gouden en zilveren voorwerpen, kwamen in de zogenaamde Malburgsche kist op het Huissense stadhuis terecht. In 1657 werden deze attributen door de Huissense richter Stephan van Herwaarden naar Arnhem gebracht en werden ze omgesmolten tot avondmaalzilver voor de gereformeerde gemeente van Huissen¹.

Naast al deze katholieke instellingen was in Huissen ook een kleine protestantse gemeente gevestigd, die sinds 1622 onder leiding stond van de binnen de gemeente

¹ E. Smit en J.H.F. Zweers, 'Het einde van de parochie Malbergen', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 87-91; Heinrich Kessel, 'Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517-1609)', *Düsseldorfer Jahrbuch* 30 (1918/19) 143; Van Veen, 'Arnhem in den tijd van overgang', 18-24.

H1

Predikant Petrus Wassenberg op latere leeftijd.

bepaald niet geliefde predikant Wilhelmus Hachin. De oudste vermelding der gemeente dateert uit 1603. Aanvankelijk te klein om zelf een predikant en een kerkgebouw te kunnen onderhouden, liet men bij tijd en wijle van buiten een dominee komen, die dan vooring in een particuliere woning. In 1608 werd Chr. Elstroth of Elsraet tot predikant in Angeren benoemd. *Hij was tevens belast met de bediening van de heymelijke gemeynte tot Huyszen.* Hij was in dat opzicht overigens niet de enige bedienaar. Zo verscheen op 26 juli 1609 niemand minder dan de bekende Gelderse hervormer en eerste Arnhemse predikant Johannes Fontanus in Huissen hetgeen leidde tot een oproer onder de katholieken. De ruiten van het huis, waar de gemeente op dat moment bijeen was werden ingegooid en Fontanus moest ijlings de stad verlaten. Naar aanleiding van dit incident verscheen in het najaar een gezantschap van de possiderende vorsten in Huissen om de magistraat op te roepen het vreedzaam samenleven tussen katholieken en protestanten te bevorderen¹. In het voorjaar van 1611 werd de uit Velp afkomstige Petrus Wassenberg naar Huissen beroepen en trof er een gemeente van vijftien of zestien lidmaten aan². Ook na de komst van Wassenberg bleven de moeilijkheden tussen de katholieken en de protestanten aanhouden. Op 13 augustus 1611 kwamen de Huissense ambtman Peter van Wittenhorst tot Endt, burgemeester Jacob Canis, schepenen en raad van Huissen, afgevaardigden van de plaatselijke protestantse gemeenschap, alsmede de stadhouder en de Raden in Kleef bijeen om te spreken over ongeregelheden, die in die zomer in Huissen tussen katholieken en protestanten hadden plaatsgevonden. Op 30 juni 1611 was er een speciaal bevel voor zowel de drost als de magistraat uitgevaardigd de protestantse inwoners te beschermen. Wittenhorst voerde tot zijn verdediging aan dat toen hij dit bevel binnen kreeg de Huissense katholieken al bezig waren geweest met hun plannen om de protestantse eredienst ter plaatse te gaan verstoren. Een waarschuwing van de drost aan hun adres hadden zij in de wind geslagen. Burgemeester Canis vertelde dat toen hij het bevel kreeg aangereikt van de Kleefse gedeputeerde Gerhard von Aachen, deze protestant hem zou hebben toegevoegd. *Jetzt ists Zeit, man wird euch (die Römisch-Katholischen meinend) nun woll anders brillen*³. In het voorjaar van 1612 vertrok de eerste Huissense dominee naar elders en werd opgevolgd door Johannes de Noy. Het was onder deze predikant dat de protestanten een ruimte kregen om veilig hun godsdienstoefeningen te kunnen houden. Dankzij de medewerking van het op de burcht gelegerde Brandenburgse garnizoen werd namelijk in 1613 het stadhuis op de Markt opengebrouwen waarin de gemeente een eigen kamer kreeg toegewezen. Dat de magistraat niet erg ingenomen was met deze actie, laat zich gemakkelijk raden. Tot 1660 was de gemeente aangewezen op deze ruimte ten stadhuize. In dat jaar kreeg men de

1 *Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein. Actenstücke und Erläuterungen. Dritter Teil. 1609-1623* Ludwig Keller ed. (Leipzig 1895) 157-158; Zweers, 'De heymelijke gemeynte tot Huyszen', 185-186.

2 E. Smit, 'Het ontstaan van de Nederlands Hervormde Gemeente te Huissen (1603-1613)', *Med. H.K.H.* 8 (1983) 124-132; Zweers, 'De heymelijke gemeynte tot Huyszen', 186-187; *Urkunden und Actenstücke* 5, 47.

3 *Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein.*, 193-194. Waarschijnlijk is het laatste woord een zetfout en dient het te worden gelezen als brullen. De drost die hier aanwezig was, was Johan van Wittenhorst tot Endt. Of burgemeester Canis familie was van de uit Arnhem verbannen oud-burgemeester Otto Kanis is niet bekend.

beschikking over een eigen kerkgebouw aan de Langestraat¹.

Samenvattend kan worden opgemerkt dat de merendeels katholieke gemeenschap de beschikking had over de nodige godsdienstige instellingen. De kleine groep protestanten had het gedurende de beginjaren van haar bestaan als gemeente niet bepaald gemakkelijk. Men had niet alleen last van de katholieke bevolking, maar hoefde daarnaast ook niet te rekenen op de medewerking van de katholieke magistraat. Dat dit niet bepaald gunstig was voor de onderlinge verstandhouding tussen katholieken en protestanten is begrijpelijk.

H1

1 H.L. Driessen, 'De geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Huissen', *B.M. Gelre* XLIX (1949) 259-266; 263.

Hoofdstuk 2

Keurvorst Georg Wilhelm en graaf Adam von Schwarzenberg (1619-1641)

H2

A. Onder het bestuur van keurvorst Georg Wilhelm (1619-1640)

1 Brandenburg en de internationale ontwikkelingen

Europa was inmiddels het schouwtoneel geworden van een van de bloedigste oorlogen uit haar geschiedenis; De Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Niet alleen had deze aaneenschakeling van oorlogen invloed op Brandenburg en Pfalz-Neuburg zelf, maar daarnaast ook op de Kleefse erflanden.

Was Europa na de dood van de laatste Kleefse hertog Johan Willem in 1609 ternauwernood ontsnapt aan een groot internationaal conflict: het uitbreken van een grote godsdienstoorlog leek onvermijdelijk. De leden van de in 1608 opgerichte Protestantse Unie op initiatief van keurvorst Frederik V van de Palts en de bondgenoten die een jaar later onder van Maximiliaan I van Beieren de katholieke Liga hadden gesticht, bleven elkaar met argusogen bespieden. Brandenburg was lid van de Unie, terwijl Pfalz-Neuburg deel uitmaakte van de Liga. De beide hoofdrolspelers in het conflict om de Kleefse erflanden waren alle twee verwant aan de hiervoor genoemde leiders van de rivaliserende bondgenootschappen. Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg was getrouwd met een zus van Maximiliaan I van Beieren terwijl keurprins Georg Wilhelm in 1616 in het huwelijk was getreden met Elisabeth Charlotte van de Pfalz, een zus van Frederik V¹. In 1616 ging het met de gezondheid van keurvorst Johann Sigismund al niet goed meer. In 1615 kreeg hij een hersenbloeding waardoor hij zowel geestelijk als lichamelijk zwaar werd getroffen. Als gevolg van drankmisbruik was Johann Sigismund zo dik geworden dat hij niet meer kon lopen. Keurvorst Johann Sigismund stierf op 23 december 1619 in Berlijn. Hij werd opgevolgd door zijn 21-jarige zoon Georg Wilhelm².

Het lang verwachte conflict tussen de katholieken en de protestanten in Europa brak in 1618 uit. De brandhaard vormde Bohemen, waar zowel katholieken als protestanten woonden. Keizer Rudolf II had de *Stände* van Bohemen op 9 juni 1609 door de uitvaardiging van de zogenaamde Majesteitsbrief volledige godsdienstvrijheid verleend. Zijn opvolger, keizer Matthias, regelde in 1617 zijn eigen successie en daarom werd zijn neef Ferdinand van

¹ *Brandenburgs Kurfürsten Preußens Könige* (Berlin 2003) 23-24; Parker (ed.), *The Thirty Years' War*, 114 afbeelding 3.

² L. und M. Frey, *Friedrich I. Preußens erster König* (Graz Wien Köln 1984) 18; *Brandenburgs Kurfürsten*, 22-23.

Styria als zodanig benoemd. Ferdinand mocht zich vanaf 29 juni 1617 koning van Bohemen noemen. Toen het keizerlijk hof in de winter van 1617-1618 vanuit Praag naar Wenen vertrok werden tien stadhouders benoemd om Bohemen te besturen. Op last van Ferdinand nam dit overwegend katholieke college een aantal anti-protestantse maatregelen. Op 5 maart 1618 kwamen de *Stände* van Bohemen bijeen en vroegen de keizer op grond van de bovengenoemde Majesteitsbrief een einde te willen maken aan de door de stadhouders gevoerde anti-protestantse politiek. Keizer Matthias weigerde niet alleen, maar vroeg ook om een beëindiging van de vergadering. Tijdens de *Ständevergadering* van 23 mei 1618 ging een delegatie naar de Praagse burcht alwaar twee keizerlijke stadhouders Martinice en Slavata uit een raam naar beneden werden gegooid. Deze zogeheten Defenestratie van Praag betekende het begin van de Boheems-Palatinse oorlog.

Aanvankelijk waren de protestantse legers erg succesvol, maar in 1619 keerde het tij. Op 28 augustus 1619 werd de Boheemse koning Ferdinand van Styria gekozen tot opvolger van de op 20 maart van dat jaar overleden keizer Matthias. Tevens werd hij beschouwd als de nieuwe koning van Bohemen. Kort tevoren, namelijk op 22 augustus hadden de *Stände* van Bohemen echter Frederik V van de Palts gekozen tot hun nieuwe vorst. De nieuwe keizer zocht onmiddellijk na zijn benoeming steun bij Maximiliaan I van Beieren en diens katholieke Liga. Maximiliaan was niet alleen een aanzienlijke Spaanse troepenmacht ter ondersteuning in het vooruitzicht gesteld er was hem bovendien beloofd dat hij de keurvorstelijke waardigheid van de paltsgraaf zou gaan overnemen. Nu ging de Beierse vorst overstag. Tegenover deze versterking van de katholieke macht stond een steeds zwakker wordende protestantse Unie. Georg Wilhelm van Brandenburg werd door zijn *Stände* van oorlogsdeelname tegengehouden vanwege de deplorabele toestand waarin de staatskas verkeerde en ook Johann Georg I van Saksen kon zich om dezelfde reden geen oorlog permitteren. Het kwam op 8 november 1620 tot een veldslag tussen de katholieke en protestantse legers. De veldslag op de Witte Berg nabij Praag duurde niet veel langer dan een uur. De protestantse legers werden vernietigend verslagen en Frederik V vluchtte hals over kop naar Den Haag waar de Winterkoning, zoals zijn bijnaam luidde, kon rekenen op een warm welkom door zijn oom prins Maurits. De protestantse Unie viel uiteen en er volgde twee jaar waarin de katholieke machten in Europa hun positie versterkten ten koste van de protestantse vorsten¹.

Intussen ging de oorlog verder. Denemarken had zich in 1625 in het conflict gemengd daarbij gesteund door een aantal buitenlandse machten, waaronder de Republiek. Christiaan IV bleek echter geen succesvol veldheer te zijn. Op 26 augustus 1626 vond de slag bij Lutter, een plaatsje in de buurt van Salzgitter plaats. Christiaan IV werd daar door keizerlijke troepen onder leiding van Tilly verslagen waarna de keizerlijke opmars in noordelijke richting begon. De definitieve nederlaag leed Christiaan IV in de slag bij Wolgast in september 1628 tegen troepen onder leiding van Wallenstein, waarna in mei 1629 de Vrede van Lübeck werd gesloten. Daarmee verdween de Deense koning van het oorlogstoneel.

1 Parker (ed.), *The Thirty Years' War*, 43-55.

Resultaat van deze Deense inmenging was wel dat de macht van de keizer steeds verder begon te groeien¹.

De oorlog verplaatste zich daarna in zuidelijke richting. Op 20 mei 1631 veroverden keizerlijke troepen Maagdenburg en verwoestten daarna de stad. Dit brute optreden was voor keurvorst Georg Wilhelm aanleiding tot het sluiten van een verdrag met de Zweedse koning Gustaaf II Adolf. Hierbij dient niet vergeten te worden dat zich op dat moment zoveel Zweedse troepen in de Mark Brandenburg bevonden dat Georg Wilhelm eigenlijk geen andere mogelijkheid overbleef dan zich aan te sluiten bij zijn Zweeds familielid. De slag bij Breitenfeld waar op 17 september 1631 de keizerlijke troepen onder leiding van Tilly door de troepen van Gustaaf II Adolf werden verslagen, luidde een reeks van protestantse overwinningen in waaraan pas in het najaar van 1632 een einde kwam. De slag bij Lützen waar op 16 november 1632 Zweden en keizerlijke troepen, onder bevel van Wallenstein tegenover elkaar stonden herstelde het evenwicht tussen de beide strijdende partijen. Met name het feit dat Gustaaf II Adolf bij Lützen sneuvelde, betekende een enorme verzwakking van de Zweedse positie².

De band tussen Georg Wilhelm en Zweden leek een hechte te zijn. Niet alleen omdat beide staatshoofden protestant waren, maar ook vanwege het feit dat koningin Christina van Zweden verwant aan de keurvorst was. Toch bekoelde de onderlinge verhouding vanaf 1633. Dit werd veroorzaakt door de kwestie Pommeren. De Staten van Pommeren hadden in 1529 besloten dat indien het Pommerse huis uit zou sterven de keurvorst van Brandenburg zou gaan opvolgen. Het zag er naar uit dat de Pommerse graaf Bogislav XIV zonder opvolger zou komen te overlijden en dat het graafschap dus vroeger of later in het bezit van Georg Wilhelm zou komen. In 1630 had Bogislav echter een verdrag met Zweden moeten tekenen, waarin hij Gustaaf II Adolf had moeten beloven dat Zweden gedurende de oorlog de macht zou uitoefenen in Pommeren. Toen Georg Wilhelm wilde weten, wat er zou gebeuren met het graafschap indien Bogislav tijdens de oorlog zou sterven liet Stockholm weten dat het Pommeren niet over zou dragen. Dit was voor de keurvorst reden toenadering te zoeken tot de keizer, iets waar diens enge vertrouweling de katholieke graaf Adam von Schwarzenberg zeer zeker niet onwelwillend tegenover stond³.

Tijdens een conferentie die in 1634 in Frankfurt aan de Oder door de Zweedse rijkskanselier Axel Oxenstierna werd belegd, kwam de kwestie Pommeren opnieuw ter sprake. De poging van Oxenstierna om het in 1633 gesloten verdrag van Heilbronn in Frankfurt uit te breiden met meer protestantse vorsten, mislukte volkomen omdat Georg Wilhelm vanwege de Pommerse kwestie weigerde zich aan te sluiten. De keurvorst werd in deze door andere Duitse heersers gesteund waardoor de conferentie mislukte. Bogislav overleed in 1637 en Brandenburg kreeg bij de Vrede van Westfalen (1648) slechts een deel van Pommeren toegewezen.

1 Parker (ed), *The thirty Years' War*, 64-73.

2 Ibidem, 112-118.

3 Ibidem, 122

Enkele weken, nadat op 6 september 1634 de protestanten bij Nördlingen verpletterend waren verslagen kwamen er onderhandelingen tussen de keizer en Saksen op gang. Deze gesprekken leidden uiteindelijk tot de Vrede van Praag, die op 30 mei 1635 werd getekend. Ook Georg Wilhelm sloot zich hier in augustus van dat jaar bij aan. Dat de Staten-Generaal niet erg gelukkig waren met deze toenadering tussen de keurvorst en diens minister Schwarzenberg aan de ene en keizer Ferdinand II aan de andere kant laat zich gemakkelijk raden¹.

De Vrede van Praag maakte Georg Wilhelm tot een bondgenoot van de keizer en samen met Saksen en Beieren vormden zij een troepenmacht die het op moest nemen tegen de Zweedse veldmaarschalk Johan Baner. Na enkele gevechten tussen de Zweden en de Saksen in de herfst van 1635 kwam het een jaar later, op 4 oktober 1636 tot een veldslag bij Wittstock. Hier werden de keizerlijke troepen door Baner verslagen. Het betekende het einde van de actieve deelname van Brandenburg aan de oorlog. Georg Wilhelm trok zich terug in Koningsbergen, een van de weinige plaatsen die nog onder zijn macht vielen².

2 De ontwikkelingen in de Kleefse erflanden

De oorlog ging aan de Kleefse erflanden niet ongemerkt voorbij. Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg was niet van plan zich bij de deling van de erflanden neer te leggen en na het uitbreken van de Dertigjarige oorlog zag hij zijn kansen schoon. Hij wendde zich tot het katholieke Spanje en vroeg dit land om steun in zijn strijd tegen Brandenburg. De Spaanse veldheer Spinola kreeg vanuit Madrid opdracht in augustus 1620 een leger samen te trekken bij Maastricht. Als een reactie daarop sloegen Staatse troepen het beleg voor Wezel dat immers nog steeds door Spaanse soldaten werd bezet. In 1621 kwam een einde aan het Twaalfjarig Bestand wat betekende dat de strijd tussen de Republiek en Spanje opnieuw oplaaide. Spinola viel vanuit het zuiden de Kleefse erflanden binnen, veroverde Gulik en bezette vervolgens Goch en Gennep, waar door de Spanjaarden hevig werd huisgehouden.

De positie van de Kleefse stadhouder, graaf Adam von Schwarzenberg, was dubieus te noemen. De slag op de Witte Berg en de daaropvolgende katholieke successen had Georg Wilhelm -op aandringen van de invloedrijke, katholiek Schwarzenberg- doen besluiten een meer pro-keizerlijke houding aan te nemen. Toen Spinola in 1620 zijn manschappen bij Maastricht begon samen te trekken en Staatse troepen daarop het beleg van Wezel begonnen, had prins Maurits de Kleefse Geheime Raden aangeraden onmiddellijk -zelfs zonder toestemming van de keurvorst af te wachten- te beginnen met het werven van troepen. Toen dit bericht bij Georg Wilhelm arriveerde, kreeg men in Kleef niet alleen te horen dat de middelen voor het werven van troepen ontbraken, maar ook dat een dergelijke bewapening de keurvorst bij *dem Hause Oestreich nur in Verdacht und Hass setze*.

1 Parker (ed), *The thirty Years' War*, 125-128;

2 Ibidem, 143-144, 146

Dit was in strijd met de door de keurvorst gevoerde politiek. Adam von Schwarzenberg arriveerde kort daarna zelf in Kleef en betoogde dat het Verdrag van Xanten de neutraliteit van zowel Spanje als de Republiek ten opzichte van de Kleefse erflanden veilig stelde en men dus van beide machten niets te vrezen had. Daarom werden alle al genomen maatregelen om eigen troepen te werven ongedaan gemaakt¹.

De bovenbeschreven Spaanse inval in een -door het toedoen van de keurvorst en van Schwarzenberg- weerloos land kwam voor de bewoners hard aan en zal de populariteit van de keurvorst, maar vooral van de graaf zeer zeker niet verhoogd hebben. Onmiddellijk na de Spaanse inval probeerde Schwarzenberg militaire steun van de Republiek te krijgen maar dit was tevergeefs omdat de Staten-Generaal niet alleen de katholiek Schwarzenberg wantrouwden, maar ook vanwege het feit dat de keurvorst sinds enige tijd een pro-keizerlijke politiek voerde. Ondanks de aanvankelijke terughoudendheid van de Republiek, kwam het op 10 maart 1622 toch tot een alliantieverdrag tussen de Republiek en Brandenburg. Dit verdrag dat die dag door de Brandenburgse onderhandelaar Schwarzenberg werd ondertekend, was in alle opzichten gunstig voor de Republiek.

Weliswaar beloofde de Republiek de aanspraken van Brandenburg op de Kleefse erflanden te zullen verdedigen, maar daar stond dan ook het nodige tegenover. Georg Wilhelm was verplicht een regiment van 1.000 man te onderhouden en gedurende het eerste jaar van de alliantie ook nog eens 500 man extra te betalen. Als Brandenburg alle erflanden zou verwerven, zou het daarnaast nog eens twintig jaar lang 3.000 man Staatse troepen dienen te financieren. De kosten van dit alles bedroegen 179.000 *Reichstaler*. Deze last was veel te zwaar om door de erflanden te kunnen worden gedragen. Staatse commissarissen werden belast met de inning der gelden. Tenslotte kreeg de Republiek ook nog het recht om al dié steden te bezetten waar nog geen Staatse troepen waren gelegerd. Niet alleen hoefde daarvoor geen toestemming te worden gevraagd aan de keurvorst, maar daarnaast mocht de Republiek ook nog eens een derde deel van de kosten van deze bezettingen bij Brandenburg in rekening brengen.

Niet alleen de lasten voor de gewone burgers werden door de alliantie hoger, ook het feit dat de *Stände* niet in de besluitvorming waren gekend en dat men daarnaast ook nog moest tolereren dat Staatse ambtenaren met de inning van de lasten waren belast, maakte Schwarzenberg er bepaald niet geliefder op². Nauwelijks was de alliantie getekend of het strijdtoneel verplaatste zich in zuidwestelijke richting. Enerzijds natuurlijk gelukkig voor de gewone burgers, anderzijds werd het nut van de alliantie voor Brandenburg daardoor nog minder dan het van meet af aan al was. Een protest van de Kleefse *Stände* tegen de hele gang van zaken en de hoge lasten werd door de keurvorst eenvoudig terzijde geschoven met als argument dat de lasten die de bewoners in het zuidelijk deel van de erflanden door de Spanjaarden waren opgelegd veel zwaarder waren en men dus niet moest klagen.

1 *Urkunden und Actenstücke*, 4, 4-5; *Urkunden und Actenstücke* 5, 52-53.

2 *Urkunden und Actenstücke* 4, 6-7; *Urkunden und Actenstücke* 5, 53-54; Lieuwe van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh, In ende omtrent de Vereenigde Nederlanden* (7 dln; 's-Gravenhage 1669-1672) (hierna folio editie) I, 114-115.

De oppositie tegen de keurvorst was overigens op dat moment vanuit de *Stände* sterk verzwakt. De door Staatse troepen bezette steden roerden zich niet of nauwelijks omdat de aanwezigheid van de soldaten inkomsten in het laatje brachten. Veel van de oude leidinggevende Kleefse *Landräthe* waren gestorven en tenslotte waren veel edelen in krijgsdienst en konden daarom de vergaderingen niet bezoeken¹. Pas in 1626, toen de regering de *Morgenzahl* -een soort grondbelasting- wilde gaan invoeren, herleefde de oppositie. Steden en geestelijkheid sloegen de handen ineen in een poging deze voor hen ongunstige belasting tegen te houden².

In het voorjaar van 1624 verscheen Schwarzenberg, die sinds het aantreden van keurvorst Georg Wilhelm dikwijls in Berlijn verbleef, weer in de Kleefse erflanden. Op 11 mei van dat jaar ondertekende hij een nieuw verdrag met Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg. In feite was het een bekrachtiging van het Verdrag van Xanten van 1614. Daarnaast werd bepaald dat beide vorsten zouden trachten de ontruiming van de erflanden door zowel de Spanjaarden als de Staatse te bewerkstelligen. Dat men in Den Haag niets voelde voor een vertrek uit de Kleefse erflanden en daarmee een verzwakking van de oostelijke frontier behoeft geen nader betoog. Het verdrag was dan ook louter papier. Alleen had Georg Wilhelm wel een overeenkomst in handen met daarin opgenomen een voor hem gunstige deling van de erflanden.

Naar aanleiding van zowel de alliantie van 1622 als de zogenoemde Hoeffijserse Schuld, waarover later meer³, begonnen een paar maanden later nieuwe onderhandelingen tussen Brandenburg en de Republiek. Dit resulteerde in een nieuwe alliantie tussen beide landen. Deze overeenkomst werd op 23 oktober 1624 gesloten. Schwarzenberg behaalde hier enige voordelen ten opzichte van de vorige alliantie uit 1622. Niet alleen werd bepaald dat de door Brandenburg betaalde Staatse troepen niet meer buiten de erflanden mochten worden ingezet, ook kregen de keurvorst en de Kleefse *Stände* enige invloed op zowel de inning als het gebruik van de voor het onderhoud van de Staatse troepen benodigde contributie. Op dezelfde dag werd een voor Brandenburg gunstige regeling ten aanzien van de Hoeffijserse Schuld getroffen. Het totale bedrag dat Brandenburg op dat moment in het kader van deze schuld moest betalen werd vastgesteld op bijna 360.000 gulden. Er werd overeengekomen dat de keurvorst de schuldbekentenis uit 1616 terug zou krijgen. In ruil daarvoor werd bepaald dat de schuld zou worden betaald uit de sinds 1621 nog niet ontvangen contributies uit Gulik en de rest uit de domeininkomsten in Gulik, Berg en Ravensberg. Met andere woorden: uit domeinen, die grotendeel in handen waren van Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg! Schwarzenberg oogstte vooral door deze bepaling veel lof van zijn keurvorstelijke heer⁴.

1 *Urkunden und Actenstücke* 4, 8; *Urkunden und Actenstücke* 5, 54-55.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 55-56.

3 Zie over de Hoeffijserse Schuld par. B7 van dit hoofdstuk.

4 *Urkunden und Actenstücke* 4, 8-10; Aitzema, *a.w.*, (folio editie) I, 464-466.

De Vrede van Lübeck van 1629 was reden voor de beide possiderende vorsten opnieuw na te gaan denken over hun positie in de Kleefse erflanden. Immers keizer Rudolf II en zijn opvolgers hadden de possiderende vorsten nimmer erkend. Wolfgang Wilhelm had goede banden met keizer Ferdinand II, maar onder de druk van de omstandigheden leek het toch beter opnieuw te gaan onderhandelen. Weliswaar had ook Georg Wilhelm sinds de slag op de Witte Berg (1620) een pro-keizerlijke politiek gevoerd, maar voor hem was dat toch minder gunstig dan voor de katholieke Wolfgang Wilhelm. Immers de calvinistische keurvorst van Brandenburg was in de erflanden grotendeels afhankelijk van de militaire steun van de eveneens calvinistische Republiek als het erom ging zijn positie in zijn gebieden aan de Rijn te kunnen handhaven. Een voorstel van stadhouder prins Frederik Hendrik om te bemiddelen tussen de keizer en Brandenburg werd aanvaard. Buiten de Republiek om begon Schwarzenberg echter onderhandelingen met Wolfgang Wilhelm. Dit overleg resulteerde op 19 maart 1629 tot de sluiting van een nieuw *Provisionalvertrag* met een geldigheidsduur van vijftientig jaar. In de overeenkomst werd bepaald dat Neuburg naast Gulik en Ravenstein ook gebieden in Vlaanderen verwierf en dat de keurvorst Mark en Ravensberg verkreeg. In 1630 zouden de beide possiderende vorsten opnieuw samenkomen om samen te kiezen wie Berg en Kleef zouden krijgen. Wolfgang Wilhelm gaf te kennen te opteren voor het rijkere Kleef. Diplomatiek Den Haag was om meerdere redenen niet bepaald ingenomen met dit verdrag. In de eerste plaats namen de Hoogmogende Heren het Schwarzenberg kwalijk dat hij achter hun rug om met Pfalz-Neuburg een overeenkomst had gesloten. Ronduit verbijsterd was men daarnaast over het feit dat de mogelijkheid bestond dat de katholieke, pro-keizerlijke Wolfgang Wilhelm over een jaar de scepter zou kunnen gaan zwaaien over het hertogdom Kleef. Een dergelijke gevaarlijke vijandige buurman aan de eigen oostgrens was voor de Republiek onaanvaardbaar¹. Tenslotte was er nog de Hoeffijserse Schuld. Door dit nieuwe verdrag zag Brandenburg af van bepaalde gebieden, waaruit krachtens het verdrag van 1624 tussen de keurvorst en de Republiek de Hoeffijserse Schuld zou worden betaald. Op 31 juli 1629 beloofde Schwarzenberg dan ook namens de keurvorst aan de Staten-Generaal dat de schuld uit de aan de keurvorst toevallende gebieden zou worden voldaan en was men ten aanzien van deze slepende kwestie dus weer terug bij af². De Staten-Generaal behielden hun invloed in het Brandenburgse deel van de erflanden. Graaf Adam constateerde dan ook tegenover Georg Wilhelm dat ten aanzien van zijn deel van de Kleefse erflanden de Republiek zich *so einen fetten braten nit gerne aus Irer Küchen* lieten wegnemen³. Het *Provisionalvertrag* van 1629 tussen Pfalz-Neuburg en Brandenburg werd op last van de Staten-Generaal een jaar later dan ook alweer herzien. Op 28 oktober werd in de nieuwe overeenkomst bepaald dat Pfalz-Neuburg Gulik, Berg en Ravenstein verwierf terwijl Brandenburg Kleef en Mark toegewezen kreeg. Ravensberg

1 *Urkunden und Actenstücke* 4, 11; *Urkunden und Actenstücke* 5, 57; Aitzema, a.w., (folio editie) I, 824-827.

2 *Urkunden und Actenstücke* 4, 11.

3 Ulrich Kober, *Eine Karriere im Krieg. Graf Adam von Schwarzenberg und die kurbrandenburgische Politik von 1619 bis 1641* (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte 24) (2003) 226-227.

kwam onder gemeenschappelijk bestuur¹.

Eindelijk begon ook de bevolking der erflanden iets te merken van de verbeterde politieke situatie. Staatse troepen ontruimden het Brandenburgse deel van de erflanden met uitzondering van de steden Wezel (dat in 1628 door een gelukkig toeval in Staatse handen was gevallen), Rees, Emmerik, Gennep en Ravenstein terwijl de Spaanse soldaten vertrokken uit alle zuidelijke steden met uitzondering van Gulik, Sittard en Orsoy². Dit betekende ook dat de oppositie vanuit de *Stände*vergadering weer begon toe te nemen. Op de Landdag van oktober 1631 weigerden de *Stände* het verdrag met Pfalz-Neuburg van 1629 te erkennen. Men wenste daarnaast ook nog steeds niet keurvorst Georg Wilhelm in te huldigen als nieuwe landsheer. Uit protest verlieten de leden de vergadering en kwamen op een zogenoemd vrij convent in Xanten bijeen. Daar werd besloten een delegatie naar de keurvorst in Berlijn te sturen om aan Georg Wilhelm kenbaar te maken dat men niet langer met Schwarzenberg wenste te onderhandelen. De genoemde oppositie werd gevoerd door de Kleefse steden en de protestantse adel. De laatste groep was sterk door de Republiek beïnvloed en wenste in een aantal gevallen aansluiting van Kleef bij het buurland³.

Sinds 1587 lag op de grens van de Republiek en het hertogdom Kleef, op de splitsing van Rijn en Waal het strategisch zeer belangrijke fort Schenkenschans. Vanuit het oosten beschouwd was het fort het enige belangrijke weerstandsnest dat een inval in de Betuwe en daarmee naar het hart van de Republiek in de weg stond. Geen wonder dat de Spanjaarden deze vesting graag in handen wilden krijgen. Een poging in 1630 daartoe ondernomen mislukte, maar in 1635 hadden de Spanjaarden meer succes. In de nacht van 27 op 28 juli werd de kleine bezetting door de officier Genholt en zijn mannen verrast en overrompeld. Beducht voor een verder oprukken van de Spaanse troepen begon Frederik Hendrik met een beleg dat bijna een jaar zou duren. Op 30 april 1636 gaf de Spaanse commandant zich over en kwam de vesting Schenkenschans weer in Staatse handen⁴.

Ook keizerlijke troepen onder leiding van Piccolomini waren vanaf 1637 in de Kleefse erflanden te vinden. Vanaf de herfst van dat jaar betrokken zij hun winterkwartier in Gulik, Berg en Mark en trokken zij zelfs het zuidelijke deel van het Westrijnse Kleefse land binnen. In 1639 werd Kalkar door hen bezet. De keizerlijke inname ging gepaard met het opleggen van zware contributies en brandschattingen niet alleen in de stad zelf, maar ook in het Kleefse land ten westen van de Rijn⁵.

Vanaf 1637 waren er opnieuw Staatse troepen aan beide zijden van de Rijn te vinden. Zij hadden tot taak de Spaanse soldaten, die Venlo en Roermond belegerden in de gaten te houden.

1 Ibidem, 11; *Urkunden und Actenstücke* 5, 57.

2 Ibidem 5, 58.

3 Ibidem 5, 58-60.

4 G. Leibold, 'Schenkenschans. Ein Zeitgemälde aus drei Jahrhunderten clevischer Geschichte', *Clevischer Kreisblatt* (1906) (Fotomechanischer Nachdruck: Kleve 1975) 21-23; *Urkunden und Actenstücke* 5, 74.

5 *Urkunden und Actenstücke* 5, 76-79.

Natuurlijk had de Republiek weinig scrupules met deze bezetting vanwege het feit dat de keurvorst zich had aangesloten bij keizer Ferdinand¹. In 1640 waren Duisburg, Holten, Dinslaken, Wezel, Emmerik, Rees, Orsoy, Büderich en Holten door Staatse soldaten bezet².

Spanjaarden, Staatsen en keizerlijke troepen en of dit alles nog niet genoeg was, kwam daar in de loop van 1640 nog een bezetter bij, de Hessen. De Dertigjarige Oorlog had tot dan toe een niet bepaald gunstig verloop gehad voor Hessen. Doordat graaf Wilhelm V, *Der Beständige* van Hessen, op 12 augustus 1631 een verdrag met de Zweedse koning Gustaaf II Adolf had gesloten, haalde hij zich het ongenoegen van keizer Ferdinand II op de hals. Dit resulteerde in de bezetting van Hessen door keizerlijke troepen. In 1637 overleed graaf Willem V in Leer in Oost-Friesland, ver van zijn stamland verwijderd. De "regering" -in feite niet méér dan het opperbevel van het leger- werd overgenomen door de weduwe van Wilhelm, landgravinne Amalia Elisabeth van Hanau. Zij was een nichtje van prins Frederik Hendrik en regeerde voor haar minderjarige zoon, de latere Wilhelm VI van Hessen-Kassel³.

Dit ontheemde Hessische leger zou vanaf 1640 de landen aan de Neder-Rijn onveilig gaan maken. Op 22 september 1640 sloot Amalia Elisabeth namelijk een verdrag met Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg, waarbij laatstgenoemde Amalia Elisabeth toestemming gaf haar troepen aan de linkeroever van de Rijn in het hertogdom Kleef te legeren⁴. Dit was overigens een wat merkwaardige bepaling, wanneer men bedenkt dat bovengenoemde gebieden onder Brandenburgs en niet onder Pfalz-Neuburgs bestuur vielen. Reeds op 24 september veroverde generaal *Freiherr* Carl Rabenhaupt von Sucha Kalkar op keizer Ferdinand III⁵.

Regentes Amalia Elisabeth van Hanau-Münzenberg omstreeks 1640.

1 Ibidem, 5, 76.

2 Luda, *a.w.*, 18.

3 Aitzema, *a.w.*, (folio editie) I, 1180-1182, alwaar de tekst van het verdrag uit 1631 staat afgedrukt; J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 35-36.

4 Günther Engelbert, 'Der Hessenkrieg am Niederrhein', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 161 (1959) 65-113; 162; (1960) 35-96; 163 (1961) 134-165; 161 (1959) 68.

5 Engelbert, *a.w.*, 161 (1959) 68; Egbert Hopp, *Kurze Beschreibung des Clevischen Landes, nebst angehängter Genealogie der Grafen und Herzogen desselben aus verschiedenen sowohl alten als neuen Schriftstellern und Geschichtsbüchern zusammengetragen* (2^e druk; Wesel und Eisennach 1781; Fotomechanischer Nachdruck: Kleve 1976) 72.

Of de bevolking blij zal zijn geweest met het vertrek van de keizerlijke troepen valt te betwijfelen, want de Hessen legden nog zwaardere contributies op dan voorheen de soldaten van de keizer al hadden gedaan¹.

Of de aanwezigheid van allerlei vreemd krijgsvolk in de Kleefse erflanden op zich al niet genoeg was; de keurvorst had nog een ander groot probleem dat hem bleef achtervolgen: de Hoeffijserse Schuld. Het bovengenoemde verdrag van 31 juli 1629 waarin de keurvorst de terugbetaling beloofde, was nog steeds van kracht maar werd van Brandenburgse zijde niet geëffectueerd. De olopemde schulden noopten dan ook tot nieuw overleg tussen beide partijen. Op 2 april 1632 leidde dit tot alweer een nieuwe overeenkomst. Onderhandelaar Schwarzenberg beloofde namens keurvorst Georg Wilhelm bij deze gelegenheid de schuld in zeven jaar af te zullen betalen en tevens de kosten die gemaakt waren door het Staatse zogenaamde *Gentsche Regiment* te zullen voldoen². Vier jaar later kwamen Brandenburgse en Staatse onderhandelaars weer bijeen en opnieuw kwam het tot nadere afspraken. De Republiek beloofde op 3 september 1636 af te zullen zien van alle in 1622 overeengekomen afspraken tegen betaling van 127.000 gulden. Vooreerst zou Brandenburg daarvoor een onderpand geven. De Republiek ontving hiervoor de waterlicentie te Lobith. De afdracht inzake de Hoeffijserse Schuld werd bepaald op 50.000 *Reichstaler* per jaar en tenslotte beloofden de Staten-Generaal de keurvorst in het bezit van de erflanden te zullen laten met uitzondering van de vestingen Emmerik, Wezel en Rees. Daarnaast zegden de Hoogmogende Heren toe de Kleefse erflanden als neutraal te zullen beschouwen en ze zelfs te zullen beschermen tegen aanvallen. Deze voor de keurvorst gunstige bepalingen werden gedaan door de Staten-Generaal in de hoop dat Georg Wilhelm het keizerlijke kamp zou verlaten en weer aansluiting zou gaan zoeken bij Zweden³.

Op het moment dat duidelijk werd dat Georg Wilhelm volhardde in zijn pro-keizerlijke politiek werd de Republiek minder toeschietelijk tegenover de keurvorst. Vanaf 1637 herinnerden de Staten-Generaal met steeds kortere tussenpozen en in steeds scherper bewoordingen aan de aangegane betalingsverplichtingen. Betalingen bleven echter uit vanwege het feit dat de *Stände* weigerden hun medewerking te verlenen en daarnaast vanwege de keizerlijke brandschattingen, die het land zwaar troffen. Nieuwe onderhandelingen in 1638 in Den Haag gevoerd mislukten waarna de Staten-Generaal lieten weten dat indien niet op 1 juli 1639 aan de betalingsverplichtingen zou zijn voldaan er zou worden overgegaan tot het in beslag nemen van domeinen. Voorlopig bleef het nog bij woorden, maar tijdens hun vergadering van 4 april 1640 werd door de Staten-Generaal een resolutie aangenomen waarin stond dat zou worden overgegaan tot executie. In oktober 1640 begonnen de Staatse gecommitteerden Alexander van der Capellen en Pieter Goutswaert met beslaglegging. De Lobithse tolkas raakte in Staatse handen terwijl in Lobith en in de Liemers keurvorstelijke ambtenaren werden ontslagen.

1 *Urkunden und Actenstücke* 4, 17; *Urkunden und Actenstücke* 5, 76.

2 *Urkunden und Actenstücke* 4, 64.

3 *Urkunden und Actenstücke* 4, 13-14; *Urkunden und Actenstücke* 5, 75.

Joachim Friedrich von Blumenthal werd namens de keurvorst naar Den Haag gestuurd om de situatie te bespreken. Deze gesprekken mislukten omdat de Brandenburgse diplomaat werd tegengewerkt door vertegenwoordigers van de Oostrijnse steden in Den Haag¹. Ook na het overlijden van Georg Wilhelm zou zijn opvolger Friedrich Wilhelm nog regelmatig met deze erfenis van zijn vader worden geconfronteerd.

Tenslotte de *Stände*. Vanaf de tweede helft van de jaren twintig was er weer sprake van een groeiende oppositie tegen de keurvorst en Schwarzenberg waardoor het bestuur er voor laatstgenoemde twee niet gemakkelijker op werd. Tijdens de Kleefs-Markse Landdag van 8 juni 1632 kwam het zogenaamde *Indigenatsrecht* ter sprake. Dit recht hield in dat alleen personen, die in het land waren geboren en er onroerend goed bezaten of die in de Kleefse ridderschap waren opgenomen, gerechtigd waren overheidsfuncties te mogen bekleden. Schwarzenberg betoogde dat de Kleefse erflanden deel uitmaakten van een groter geheel en dat de keurvorst bij de benoeming van iemand uit bijvoorbeeld Brandenburg zich wel degelijk hield aan het *Indigenatsrecht*, omdat Brandenburg immers deel uitmaakte van de landen van de keurvorst. De *Stände* stelden echter dat de van oudsher heersende zelfstandigheid van de Kleefse landen door de keurvorsten was gegarandeerd en zij zich niet als een onderdeel van een groter geheel wensten te beschouwen. Deze kwestie vormde het kernpunt van deze Landdag. Schwarzenberg slaagde er niet in de vergadering te overtuigen van het gelijk van de keurvorst. Georg Wilhelm liet vanuit Berlijn weten dat hij zich in beperkte mate aan het *Indigenatsrecht* wenste te houden. Was een kandidaat uit de Kleefse erflanden voorhanden die voldeed, dan zou die worden benoemd. Was er echter een persoon uit een ander deel van zijn gebieden met betere kwaliteiten, dan zou deze man worden aangesteld. Ook deze kwestie zou voor lange tijd een geschilpunt vormen tussen de *Stände* enerzijds en Georg Wilhelm en ook zijn zoon en opvolger Friedrich Wilhelm anderzijds².

Ook tijdens de volgende Landdagen kwam het tot botsingen tussen de keurvorst en de *Stände*. Zo weigerden laatstgenoemden regelmatig belasting aan de keurvorst te betalen of mee te helpen een einde te maken aan de Staatse en Hessische bezetting. De historicus Bernard Erdmannsdörffer merkt hier verbitterd over op: *und bei all dem weigerten die Stände, besonders die Städte, nicht nur jede Aushilfe, sondern liessen sich diese neue gründliche Abschwächung der landesherrlichen Gewalt, so willkommen sein,...*³.

Samenvattend kan gesteld worden dat sinds het Verdrag van Xanten in 1614 en het einde van de regering van keurvorst Georg Wilhelm in december 1640 de Brandenburgse positie in de Kleefse erflanden was verzwakt. Als gevolg van de Dertigjarige Oorlog kreeg men in de Kleefse erflanden te maken met vreemd krijgsvolk uit de Republiek, van de keizer en de Hessen. Dit kwam de toch al verslechterde economische toestand niet ten goede. Daarnaast nam als gevolg van de Hoeffijserse Schuld de economische en militaire

1 *Urkunden und Actenstücke* 4, 17; *Urkunden und Actenstücke* 5, 81-82.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 64-65.

3 *Urkunden und Actenstücke* 4, 18.

invloed van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden toe. Geduld ten opzichte van de Brandenburgers kon de Republiek niet worden ontzegd. Na jarenlang niet of nauwelijks betaald te hebben gekregen, gingen de Staten-Generaal in 1640 uiteindelijk over tot executies in de erflanden. Tenslotte de *Stände*. Zij begonnen zich vanaf 1632 steeds duidelijker te manifesteren en ontwikkelden daarbij een anti-Brandenburgse politiek. Belastingafdrachten werden geweigerd en het *Indigenatsrecht* begon vanaf 1632 de gemoederen gedurende een lange periode bezig te houden.

B. Van Landsheer naar Pandheer

1 Het ontstaan van het Schwarzenbergse Pandschap

Het Verdrag van Xanten van 1614 betekende een diplomatieke oplossing voor de strijd tussen Pfalz-Neuburg en Brandenburg. Dit verdrag was te prefereren boven een gewapend conflict tussen beide vorsten, maar toch bracht het voor Brandenburg ook nadelen met zich mee. De overeenkomst had niet alleen een voorlopige status, maar beide heersers werden ook niet erkend door keizer Rudolf II en zijn opvolgers. De opeenvolgende keizers wilden dat de Kleefse erflanden weer terugvielen aan hun Kroon. Om de Brandenburgse bezittingen in het westen te consolideren, moesten ze beschermd worden tegen een dreigende keizerlijke confiscatie. De troepenmacht van keurvorst Johann Sigismund diende daarom aanzienlijk te worden uitgebreid, hetgeen een zware aanslag betekende op zijn financiële middelen. Keurprins Georg Wilhelm -op dat moment stadhouder van het Brandenburgse deel van de Kleefse erflanden- kreeg van zijn vader opdracht een oplossing te zoeken voor dit nijpende probleem. Verschillende malen probeerde hij, zonder resultaat, geld te lenen van de rijke Hollandse kooplieden¹. De Staten-Generaal hechtten groot belang aan rust aan de oostgrenzen der Nederlanden want op 13 december 1614, ruim een maand, nadat het Verdrag van Xanten gesloten was, stelden de Hoogmogende Heren zich garant voor een lening van 100.000 pond aan de keurvorst². Ondanks deze garantiebepaling was men er in Holland kennelijk niet zo happig op de keurvorst uit zijn problemen te helpen. Het zou nog ruim een jaar duren, alvorens op 14 februari 1616 een lening tot stand kwam. Op die dag leende de ontvanger-generaal der Admiraliteit van Amsterdam, Pieter Martenszn. Hoeffijser op last van de Staten-Generaal het bedrag van 100.000 *Reichstaler* oftewel 248.000 gulden voor de periode van één jaar aan de keurvorst. Op 1 maart 1617, dus nadat de terugbetalingstermijn al was verstreken, ontving Hoeffijser een schuldbekentenis van Johann Sigismund. De keurvorst beloofde hierin niet alleen het verschuldigde bedrag op 1 maart 1618 te zullen terugbetalen, maar gaf tevens 7% rente en 1% makelardye. Hierdoor ontstond de merkwaardige situatie *Dat Syn Cheurvorstelijcke Doorluchtig-heydt door het passeeren van de voorsz, twee Obligatien, ... is geworden Debiteur*,

¹ *Urkunden und Actenstücke* 4, 4

² Aitzema, *a.w.*, (folio editie) I, 112.

soo wel van Hoef-yser, als van hare Hoogh Mooghende van de voorschreve Somme ... Wesende het selvige van sodanighe effecte, dat Syn Cheurvorstelijcke Doorluchtigheyt aen een van beyden betalende, 't selve oock tot voldoeninge en afquytinge van die anderen mach en moet strecken, aldus Johan de Witt in 1649 toen hij zich bezig hield met de vraag of de keurvorst een debiteur van de Staten-Generaal of van Hoeffijser was. Met de schuldbekentenis van 1 maart 1617 begonnen de problemen in feite pas goed. De Hoeffijserse Schuld, zoals de lening al snel werd genoemd, zou voor lange tijd de verhoudingen tussen de Republiek en het keurvorstendom bepalen. De twee opeenvolgende keurvorsten Johann Sigismund, en Georg Wilhelm waren niet in staat de -door het systeem van samengestelde intereststijgende schuld te betalen. Pas in 1679 werd de zaak definitief geregeld. Op 7 juli van dat jaar kreeg keurvorst Friedrich Wilhelm de schuldbekentenis, die zijn grootvader in 1617 had getekend terug. In ruil hiervoor moest Brandenburg het fort Schenkenschans -dat het sinds 1 mei 1674 bezet hield- ontruimen. Dit gebeurde op 11 september 1681¹. Voor het echter zo ver was, zou de Hoeffijserse Schuld de gemoederen, met name in de Republiek, nog al eens bezighouden en soms zelfs verhitten.

Dankzij deze schuld verkreeg de Republiek echter wel een stevige vinger in de Brandenburgs-Kleefse pap, hetgeen de heren in Den Haag beslist niet onwelgevallig zal zijn geweest. Zo werd op 10 maart 1622 een overeenkomst tussen de Staten-Generaal en Brandenburg getekend, waarin beide staten elkaar beloofden bij te staan bij de verdediging van het Nederrijnse gebied. De door Brandenburg te werven troepen zouden onder Staats commando komen te staan en de belastingen nodig voor het onderhoud van het leger, zouden door Brandenburgse belastinggaarden in de Kleefse erflanden worden geïnd. Wanneer de Brandenburgers dit niet zouden kunnen, dan waren de Staten-Generaal gaarne bereid op dit punt hun medewerking te verlenen². Dat deze groeiende Staatse invloed in de Kleefse erflanden niet bepaald gunstig was voor Brandenburg is wel duidelijk. De tweede, wiens invloed als gevolg van de benarde financiële positie van Brandenburg toenam, was Adam Graf von Schwarzenberg. Schwarzenberg was lid van de Brandenburgse Geheime Raad en een zeer invloedrijk man aan het Brandenburgse hof.

2 Adam Graf von Schwarzenberg

Adam von Schwarzenberg werd op 19 augustus 1583 in het plaatsje Gimborn bij Gummersbach, niet ver van Düsseldorf geboren als enige zoon van Adolf von Schwarzenberg en Margaretha Wolff, vrijvrouw van Metternicht zu Gracht. Toen Adam nog pas zeventien jaar oud was, kwam zijn vader in 1600 te overlijden. Toen in 1609 de strijd om de Kleefse erflanden uitbrak, koos de jonge katholieke edelman uit de zuidelijke Kleefse erflanden partij voor de op dat moment nog lutherse Brandenburgers en Pfalz-Neuburgers. Dat de

1 W.F.H. Oldewelt, 'De Hoeffijserse Schuld (1616-1681)', *Historisch Genootschap Amstelodamum* 51 (1959) 37-52; Johan de Witt, *Hoef-yzersche Schult en rekening. Gelet by den ondergheschreven, op de voorstaende Casus ende Vraghen daer uyt voorgesteld.* (Amsterdam 1649); Leibold, *a.w.*, 39.

2 Aitzema, *a.w.*, (folio editie) I, 114-115.

Adam von Schwarzenberg als Herrenmeister van de Ballei Brandenburg van de Johanniter Orde.

katholieke graaf in dienst stond van de lutherse en later calvinistische Brandenburgers was voor hem niet bezwaarlijk. In zijn opinie stond de godsdienst los van zijn politieke carrière. De toenmalige Brandenburgse stadhouder markgraaf Ernst van Brandenburg kreeg zoveel vertrouwen in de graaf dat hij Schwarzenberg in 1610 tot *Geheime Kammerrat* en *Oberkammerherr* benoemde. Dit was het begin van zijn politieke carrière in Brandenburgse dienst. In tegenstelling tot de meeste politici van zijn tijd werd zijn politieke handelen niet bepaald of beïnvloed door zijn geloofsovertuiging, maar was uitsluitend gericht op het dienen van de belangen van de keurvorst en zijn huis. Zijn politiek optreden zouden de graaf veel macht en geld, maar later ook verguizing en tenslotte zijn ondergang brengen. Vooreerst verliep alles zeer voorspoedig. Markgraaf Ernst was het reeds opgevallen dat de graaf een grote kennis op het terrein der financiën had. Later zou keurprins Georg Wilhelm daarvan gebruik maken, want nadat hij in 1619 zijn vader Johann Sigismund als nieuwe keurvorst was opgevolgd,

steeg de ster van Schwarzenberg pijlsnel aan het politieke firmament. Graaf Adam werd lid van de Geheime Raad, het college van hoogste raadslieden van de keurvorst. Sommigen beschouwden hem zelfs als de meest vooraanstaande persoon binnen dit gezelschap.

In 1625 werd de graaf op aandrang van de keurvorst tot *Herrenmeister* van de Balije Brandenburg der Johanniterorde benoemd. Deze Balije nam al vanaf de veertiende eeuw een vrij zelfstandige positie in ten opzichte van het Duitse groot-prioraat van de orde. Vanaf die tijd, hadden de markgraven van Brandenburg ook directe invloed op de benoeming van het hoofd van deze Balije. Deze *Generalpräzeptor* werd in oorkonden als *Herr Meister* aangeduid, waaruit later het woord *Herrenmeister* ontstond. Vanaf 1594 waren leden van het Brandenburgse huis *Herrenmeister* en het is dan ook niet verwonderlijk dat ten tijde van de verkiezing van Adam von Schwarzenberg de Balije al geheel was ge protestantiseerd¹. De graaf was dan ook de laatste katholiek, die dit ambt bekleedde.

In 1629 had de vertrouweling van Georg Wilhelm een belangrijk aandeel in de totstandkoming van een nieuw *Provisionalvertrag* tussen Pfalz-Neuburg en Brandenburg. De dankbaarheid hiervoor was zo groot dat hij door Pfalz-Neuburg werd beleend met het ambt Hückeswagen. Dit is zeer opmerkelijk, omdat de graaf namens Brandenburg onderhandelde met Pfalz-Neuburg en de belening van Hückeswagen dus ontving uit handen van zijn politieke tegenspeler. Hückeswagen lag dicht in de buurt van het ouderlijk stamslot Gimborn. Hoogtepunt in de loopbaan van de graaf was ongetwijfeld zijn benoeming tot stadhouder van Brandenburg in 1638. Hierdoor werd hij één van de machtigste mannen of misschien wel de machtigste man binnen het keurvorstendom, op Georg Wilhelm zelf na.

Zo voorspoedig als het hem in de politiek ging, zoveel rampspoed kreeg hij in zijn persoonlijk leven te verduren. Op 27 november 1613 huwde Adam met Margarete von Reiffenberg. Zij schonk hem twee zonen; de eerste Franz Hatard werd geboren in 1614. Johann Adolf aanschouwde op 20 september 1615 het levenslicht. Negen dagen later, op 29 september 1615 overleed de moeder in het kraambed. De pas 33 jaar oude graaf hertrouwde niet en stortte zich geheel op zijn werk. Zijn zoon Franz Hatard was ook geen lang leven beschoren. Op 10 mei 1636 werd hij begraven. Zoon Johann Adolf werd zodoende de enige erfgenaam van de graaf².

De oordelen over de persoon Adam von Schwarzenberg lopen sterk uiteen. De Pruisische koning Friedrich II noemt hem in zijn politieke testament van 1768 een verrader

1 Kober, *a.w.*, 68-72, 291 met name het citaat uit het schrijven van Schwarzenberg aan Georg Wilhelm dd. 8 augustus 1631. Walter Hubatsch, 'Die Geschichte der Ballei Brandenburg bis zur Säkularisation' in: *Adam Wienand* (ed.), (e.a.), *Der Johanniter-Orden, der Malteser-Orden. Der ritterlichen Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Geschichte, seine Aufgaben* (3^e druk: Köln 1988) 303-311.

2 Karl zu Schwarzenberg, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg* (Neustadt an der Aisch 1963) 109-115; Opgenoorth, *a.w.*, I, 80; Isaacsohn, *a.w.*, II, 64, 68-69; Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (60 dln; Wien 1856-1891; reprint: New York London 1966) 33, 10-11; Ulrich Kober, 'Der Favorit als „Factotum“. Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkammerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg' in: Michael Kaiser und Andreas Pečar (Hrsg.), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 32) (Berlin 2003) 231-252.

van Georg Wilhelm¹. Schwarzenberg zou er, volgens de koning zelfs naar gestreefd hebben zelf keurvorst te willen worden. Ook de gezaghebbende negentiende-eeuwse Duitse historicus Siegfried Isaacsohn was niet bepaald te spreken over de man en beschuldigde Schwarzenberg van eerzucht waarbij hij hem daarnaast ook nog een mateloze hebzucht toedichtte. Weer anderen noemen hem een voorloper en wegbereider van Friedrich Wilhelm, de Grote Keurvorst, voor wat betreft het streven van laatstgenoemde naar een absoluut geregeerde staat. In de meer recente literatuur wordt Schwarzenburg geldzucht verweten en dat hij uit was om een Rijksvrijheid te verwerven d.w.z. een gebied, waarover hij als eigenaar alleen verantwoording verschuldigd was aan de keizer². Dezerzijds kan hier slechts aan worden toegevoegd dat Adam von Schwarzenberg -gebruik makend van zijn hoge positie en grote rijkdom alsmede van de constante geldnood waarin Georg Wilhelm verkeerde- zijn eigen geldgewin en persoonlijke macht niet uit het oog verloor. Daarnaast werd hij door keurvorst Friedrich Wilhelm van méér dingen beschuldigd dan reëel was. Vanaf 1620 tot aan zijn dood in 1641 zou deze omstreden figuur een belangrijke rol spelen in de historie van Huissen.

3 De verpanding van Huissen aan Schwarzenberg (1615-1633)

De eerste keer dat graaf Adam geld uitleende op een Huissens onderpand, was in 1615. Op 30 oktober van dat jaar verkreeg hij van keurvorst Johann Sigismund een stuk grond onder Huissen, de zogeheten Pley, in onderpand voor een lening van 3.000 *Reichstaler*. De voorwaarde waarop deze lening werd gesloten was niet bepaald gunstig voor de keurvorst. Op 22 februari 1617 moest Johann Sigismund de graaf namelijk 6.000 *Reichstaler* restitueren dus met een rente van 3.000 *Reichstaler*. Tussen 1620 en 1626 dienden kasteel, stad en ambten maar liefst zes keer als onderpand voor nieuwe leningen van graaf Adam aan de inmiddels nieuwe keurvorst Georg Wilhelm. Daarnaast werden nog drie andere leningen gesloten in 1621, 1622 en 1623. Op 3 december 1621 fourneerde Adam het bedrag van 10.000 *Reichstaler* tegen een rente van 6% met het ambt Huissen en de tol als onderpand. Een redelijk percentage, mede gezien de leningsvoorwaarden, waaraan Johann Sigismund in 1617 moest voldoen. De 10.000 *Reichstaler* werden in 1622 -om precies te zijn op 11 augustus- vermeerderd met nog eens 13.419 *Reichstaler* op hetzelfde onderpand³.

Op 11 januari 1623 werd opnieuw een lening gesloten van 20.000 goudgulden. De akte, waarin ook de vijf maanden eerder gesloten overeenkomst aan de orde kwam, had opnieuw betrekking op het ambt Huissen en de tol en daarnaast twintig morgen land de *Merschlag* genaamd, in de Liemers alsmede de *Breuenwerdische hoeve* in de *Schlütery Kleef* gelegen. De twee laatstgenoemde onderpanden mochten voor 400 *Reichstaler*

1 *Politische Testamente der Hohenzollern*. Richard Dietrich ed. (München 1981) 346.

2 Opgenoorth, a.w., I, 80; Franz Josef Burghardt, 'Brandenburg und die niederrheinischen Stände 1615-1620', *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. Neue Folge* 17 Heft 1 (2007) 1-95; 60. Kober, a.w., 17-24.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i Schuldbekentenis van Georg Wilhelm aan Schwarzenberg dd. 11 augustus 1622.

per jaar worden verpacht. Deze extraatjes werden toegevoegd, daar het ambt Huissen en de Huissense tol als gevolg van de oorlogshandelingen niet zoveel opbrachten als in vreedzamer tijden het geval was. Voorts werd bepaald dat de rente 6% zou bedragen en dat zowel de Kleefse regering als de Huissense ambtman Stephan von Hertefeld van het bestaan van de overeenkomst op de hoogte zouden worden gebracht. Trouwens voor laatstgenoemde gold ook nog een speciale regeling. Von Hertefeld had zijn benoeming in 1617 mede te danken aan het feit dat ook hij Georg Wilhelm een som geld had geleend. Zolang de keurvorst dit geld niet had terugbetaald, konden hij noch zijn erfgenamen uit de ambtmanfunctie ontheven worden. Het stond graaf Schwarzenberg echter vrij de drost uit te kopen en daarna zelf een ander aan te stellen. Tenslotte kreeg graaf Adam het recht de overige leningen, met Huissens grondgebied als onderpand, af te lossen. Schwarzenberg deed dat ook¹.

Op 29 september 1633 sloten keurvorst en graaf opnieuw en -nu voor de laatste keer- een overeenkomst inzake Huissen. In de aanhef van de overeenkomst stelde Georg Wilhelm dat hij het slot, de stad en het ambt Huissen tussen 1620 en 1626 zes keer aan zijn Geheime Raad als onderpand had gegeven voor het niet geringe bedrag van 156.000 *Reichstaler*, waarbij bepaalde rechten zoals de jurisdictie en de landsheerlijkheid niet in alle gevallen waren voorbehouden. Deze zes verpandingsoorkonden diende de graaf in te leveren in ruil voor deze ene nieuwe, hetgeen hij overigens niet deed. Dit laatste feit geeft aan met welk een nonchalance de keurvorst omging met zijn bezittingen. Vanaf dat moment had Adam von Schwarzenberg het recht op alle van het slot, de stad en het ambt Huissen afhankelijke voordelen, de tol de jurisdictie en de overige landsheerlijke rechten. Opmerkelijk is wel dat in deze overeenkomst niet meer werd gerept over de verschuldigde rente over de geleende 156.000 *Reichstaler*. De inkomsten die de graaf uit Huissen zou verkrijgen moesten dit verlies kennelijk compenseren.

Vanwege de oorlogssituatie zowel in de Republiek als in het Heilige Roomse Rijk was het wel duidelijk dat de lening niet snel afgelost zou kunnen worden. In 1629 viel het als onneembaar geachte 's-Hertogenbosch in handen van Frederik Hendrik en op 14 september van dat jaar werd de Kleefse stad Wezel door Staatse troepen bezet. In het oostelijk deel van de keurvorstelijke landen was het overigens al langer niet pluis. In 1625 viel Christiaan IV van Denemarken het noorden van Duitsland binnen. Een jaar later trokken zowel Deense, als keizerlijke troepen door Brandenburg en werd de keurvorst genoodzaakt partij te kiezen in het conflict. Mede dankzij de inspanning van de katholieke Schwarzenberg koos de calvinistische keurvorst de zijde van de katholieke keizer Ferdinand II. In april 1631 trok het Zweedse leger van koning Gustaaf II Adolph Brandenburg binnen, waarbij de steden Küstrin en Frankfurt aan de Oder werden ingenomen en geplunderd. In mei

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i contract tussen Georg Wilhelm en Schwarzenberg dd. 1 januari 1623 (o.s.); Over Stephan von Hertefeld zie ook: Irmgard Hantsche, 'Die Niederrheinlande und Brandenburg-Preußen. Der niederländische Einfluss auf Brandenburg-Preußen am Niederrhein' in: Georg Mölich, Meinhard Pohl en Veit Veltzke (Hrsg.), *Preußens schwieriger Westen. Rheinisch-preußische Beziehungen, Konflikte und Wechselwirkungen* (Duisburg 2003) 27-61; 42-43.

namen de soldaten van de keizer Maagdenburg in waarna ook deze stad werd geplunderd en veel inwoners werden vermoord. Op grond van laatstgenoemde gebeurtenis liet hij zijn oorspronkelijke bondgenoot vallen en sloot Georg Wilhelm op 21 juni van dat jaar een verdrag met de Zweedse koning¹.

Het was dan ook niet verwonderlijk dat de graaf in de nieuwe verpandingsoorkonde van 1633 de clausule liet opnemen dat bij het overlijden van Adam diens rechten als pandheer zouden overgaan op zijn nakomelingen. Wanneer zij, in dit geval dus één of beide zonen, zouden zijn overleden, dan zou het betreffende gebied weer terugvallen aan Georg Wilhelm of diens opvolger, zonder dat de 156.000 *Reichstaler* moesten worden terugbetaald. Tenslotte bevatte het contract aan het einde nog de clausule dat de erfgenamen van de keurvorst zich steeds loyaal tegenover de graaf en diens nakomelingen dienden te gedragen. Deden zij dat niet, dan zouden de plaatsen Gimborn en Huissen tot onvervreemdbaar Schwarzenbergs bezit worden, waarmee de Schwarzenbergers dan zouden mogen doen wat ze wilden². Een merkwaardige slotbepaling of beschikte de graaf over een vooruitziende blik? Op 6 januari 1641 deed graaf Adam tegenover de nieuwe keurvorst Friedrich Wilhelm een boekje open over de nadere achtergrond van de verpanding van Huissen. Huissen was volgens de graaf al meer dan een eeuw door de hertogen van Kleef zwaar met hypotheek bezwaard. Omstreeks 1609 werd opnieuw een wissel op het stadje en de ambten getrokken toen hertogin Antoinette von Lotharingen als weduwe van de laatste hertog Johan Willem van Kleef met de inkomsten uit Huissen werd begiftigd. Schwarzenberg noemt ook Stephan von Hertefeld en de Geheime Raad en veldmaarschalk Von Schürenberg die als hypotheek voor geleende gelden inkomsten uit Huissen ontvingen. Keurvorst Johann Sigismund leende ook geld van de hertogen van Holstein en Braunschweig met Huissen als onderpand. Toen de weduwe van laatstgenoemde hertog, die lid was van het Deense koningshuis, daadwerkelijk verhaal dreigde te gaan halen bij de burgers in Huissen, ondernam keurvorst Georg Wilhelm actie. Hij stuurde zijn Geheime Raden waaronder Sigismund von Goetzen naar de graaf met de vraag of hij het geld wilde voorschieten *daß man dieser beider fürstlicher Persohnen ohne und looß werden kon*. Daarmee had graaf Adam ingestemd. Toen kort daarna bleek dat de gelden afkomstig uit Huissen niet toereikend waren om graaf Adam en andere crediteuren schadeloos te stellen had de graaf alle op Huissen rustende schulden geliquideerd en was hij voor 156.000 *Reichstaler* pandheer geworden. Op dat moment had hij ook de bovengenoemde rechten van keurvorst Georg Wilhelm gekregen. Daarnaast had graaf Adam nog ongeveer 15.000 *Reichstaler* uitgegeven om de kleinere schuldeisers uit te kopen³.

1 Parker (ed.), *The Thirty Years' War*, 103, 112.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i; LAV NRW R AA0640 Handschriften C III 5 II contract tussen Georg Wilhelm en Schwarzenberg dd. 19 september 1633 (o.s.). Hoewel hier en ook elders telkens sprake is van het ambt Huissen, worden hoogstwaarschijnlijk de gecombineerde ambten Huissen en Malburgen bedoeld.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm dd. 28 december 1640 (o.s.).

4 De positie van Schwarzenberg in Huissen

Vanaf 1623 versterkte Schwarzenberg zijn financiële en juridische positie in Huissen. Blijkbaar had hij toen al, gewapend met zes verpandingsoorkonden vrijwel de heerschappij over geheel Huissen. In 1623 verkreeg hij het recht de ambtman Stephan von Hertefeld uit te kopen en eventueel te vervangen door een ander. Uiteindelijk bezat Schwarzenberg de volgende rechten in Huissen. Hij mocht ambtenaren zowel in de ambten, als in de stad benoemen. De graaf was daarnaast gerechtigd om belastingen te innen. Op de derde plaats genoot Schwarzenberg de inkomsten uit zowel de domeingoederen alsmede uit de riviertol ter plaatse en tenslotte mocht Schwarzenberg aan anderen verpande Huissense goederen overnemen.

Op 11 november 1623 kregen twee Kleefse Raden opdracht naar Huissen af te reizen om de landsheerlijke ambtenaren, de magistratuur en de bevolking op de hoogte te stellen van het feit dat Schwarzenberg pandheer van Huissen was geworden. Zij hadden tevens als opdracht ambtman Stephan von Hertefeld schadeloos te stellen¹. Von Hertefeld was de eerste die merkte dat er een nieuwe heer was gekomen. Op 21 december werd hij door Georg Wilhelm officieel ontslagen, omdat de jurisdictie van het ambt was overgegaan op graaf Adam. Von Hertefeld kreeg door de keurvorst het ambtmanschap van de Liemers aangeboden. De Huissense drost was het met deze beslissing niet eens. Hij liet Georg Wilhelm op 10 januari 1624 weten dat hij de Liemers helemaal niet wilde hebben vanwege de onzekere staatkundige positie waarin dit gebied op dat moment volgens hem verkeerde. Von Hertefeld wist namelijk te vertellen dat Gelderland het begerig oog op dit gebied had laten vallen en hij paste dan ook voor deze onzekere ruil. Daarnaast hadden hij en zijn zonen het in Huissen inmiddels goed naar hun zin. Hij had weliswaar *Leib und Lebens Gefahr außgestanden* maar had intussen het ambtshuis verfraaid door er bomen aan te planten en nog andere verbeteringen aan te brengen. Bovendien zag hij op tegen een kostbare verhuizing naar elders.

Klaarblijkelijk had de ontslagen ambtman weinig hoop op een voor hem gunstige beslissing want al vrij snel startten er onderhandelingen tussen Von Hertefeld en de Kleefse Raden. Men kwam overeen dat de ontslagen ambtman met Pasen 4.000 *Reichstaler* zou ontvangen en een jaar later de resterende gelden zou incasseren². Graaf Adam liet de Kleefse stadhouder en Geheime Raden op 26 februari weten dat Von Hertefeld het kasteel diende te ontruimen met achterlating van de zegels. De vroegere ambtman diende echter wel schadeloos gesteld te worden, hetgeen uiteindelijk door Schwarzenberg zelf werd gedaan³.

Kennelijk voelden de Kleefse Raden er niet veel voor de opdracht van november 1623 van de keurvorst uit te voeren om Huissen op de hoogte te brengen van de machtsoverdracht aan Adam von Schwarzenberg. Het waren uiteindelijk de Brandenburgse Raden dr. Richard von Langenberg en Friedrich Ley genannt Neuhof die op 20 maart 1624 hun opwachting

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 keurvorst aan de Kleefse Raden dd. 1 november 1623 (o.s.).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Von Hertefeld aan Georg Wilhelm dd. 10 januari 1624.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Schwarzenberg aan Kleefse stadhouder en Kleefse Raden dd. 16 februari 1624 (o.s.) en Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm dd. 28 december 1640 (o.s.).

maakten in het stadje. Zij riepen alle keurvorstelijke ambtenaren alsmede de magistraat bij zich en deelden hen mondeling namens de keurvorst mee dat Georg Wilhelm het ambt Huissen met de daarbij behorende jurisdictie aan graaf Adam had verpand. Daarna lazen zij een keurvorstelijk bevel voor waarin stond dat zowel de ambtenaren als de magistraat voortaan aan de graaf gehoorzaamheid verschuldigd waren. De magistraat beloofde dit door middel van Handslag. Men legde geen eed af op de graaf¹.

Vier dagen later richtte Peter Hertenn zich tot Georg Wilhelm. Hij vroeg de keurvorst een goed woordje voor hem te willen doen bij graaf Adam, zodat hij in zijn functie van ambtman van Huissen gehandhaafd zou blijven². Mogelijk was hij na het ontslag van ambtman Von Hertefeld aangesteld en was hij niet langer zeker of hij zijn functie zou behouden. Het optreden van grafelijke functionarissen in Huissen begon in 1626 pas goed. Op 13 april van dat jaar werd de doctor in de rechten Johann Philips von Boeckhorst aangesteld tot commissaris van het ambt Huissen³. Ruim een maand later kreeg men ook een rentmeester in de persoon van Conradt Blaspeil die op 23 mei zijn aanstelling uit handen van de graaf ontving⁴.

Op dinsdag 24 april 1629 kon Blaspeil de Huissense burcht gaan bewonen. Het kasteel was sinds het vertrek van ambtman Peter Hertenn onbewoond⁵. Wanneer en vooral door wie ambtman Hertenn benoemd is, kon niet worden vastgesteld. Waarschijnlijk dankte hij zijn benoeming aan Schwarzenberg omdat zijn naam in de nauwkeurig bijgehouden handschriftenverzameling van de Kleefse erflanden -waarin ook de benoemingen van alle landsheerlijke functionarissen werden opgetekend- niet is teruggevonden.

De verbetering van de pandheerlijke positie beperkte zich niet tot de stad en de ambten zelf. Ook extern wilde de graaf zich als nieuwe heer doen gelden. In juni 1628 en daarna in 1630 vroeg hij de Staten-Generaal het ambt Neustadt alsmede Gimborn en de stad en het ambt Huissen te willen vrijwaren van de contributie tot onderhoud van troepen over de jaren 1628 tot 1631. Dit verzoek werd -althans volgens de diplomaat en contemporain geschiedschrijver Lieuwe van Aitzema- afgewezen⁶. Deze opmerking van Aitzema is echter gedeeltelijk in strijd met de feiten. Op 30 maart 1631 deelden de Staten-Generaal Georg Wilhelm mee dat zij op aandringen van Hans Dietrich von Ahr, die toen commandant van de soldaten op de Kleefse burcht was, en de Brandenburgse agent Christian von Heimbach

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 106r. - 106v. verklaring van Lucas Verhoeven dd. 12 januari 1643; LAV NRW R AA0640 CIII 5-1 ff. 462r. - 463v. geeft 15 maart 1624 als datum van de machtsovername van Huissen door Schwarzenberg. De overname van de macht door de graaf zou zelfs zonder toestemming van Georg Wilhelm hebben plaats gevonden! Dit laatste is onjuist en kennelijk toegevoegd om Schwarzenberg in een kwaad daglicht te stellen, of om daarmee de onrechtmatigheid van de overname aan te geven.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Hertenn aan Georg Wilhelm dd. 24 maart 1624.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Boeckhorst aan Johann Adolf von Schwarzenberg dd. 12 december 1641.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conradt Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 9 mei 1641.

5 Smit en Zweers, 'De Huissense burcht in 1629'.

6 Lieuwe van Aitzema, *a.w.*, (folio editie) II, 769; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 436r. Hans Dietrich von Ahr aan Staten-Generaal dd. 5/15 juni 1628.

Keurvorst Georg Wilhelm van Brandenburg.

-bij hoge uitzondering- het ambt Neustadt en de stad Huissen hadden vrijgesteld van het betalen van contributie tot het onderhoud van de troepen van de graaf van Nassau¹. Opmerkelijk is overigens wel dat de stad en het ambt zowel door Aitzema als door de Staten-Generaal werden genoemd. Het geeft opnieuw een indicatie van de machtspositie, die de graaf zich al vóór 1633 had weten te verwerven.

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Staten-Generaal aan Georg Wilhelm dd. 20 maart 1631 (o.s.)

In de Kleefse erflanden had men de grootste moeite met de verpanding aan de vertrouweling van de keurvorst. Op 21 september 1629 verhieven de *Stände* tijdens de Landdag in Xanten hun stem voor de eerste keer tegen dit besluit; echter zonder resultaat¹. Op 8 december 1631 ondernamen zij een tweede poging, ditmaal in de keurvorstelijke residentie Keulen aan de Spree, in tegenwoordigheid van Georg Wilhelm persoonlijk. Zij beriepen zich bij hun protest op een oorkonde van 11 januari 1448, waarin de toenmalige hertog Adolf II bepaalde dat vanaf dat moment geen Kleefse bezittingen meer mochten worden vervreemd². De derde en laatste keer dat de *Stände* hun bezwaren lieten horen, was tijdens een vergadering in Kleef in 1632. Niet dat dit protest iets uithaalde -gezien de verpanding in 1633 zou men bijna zeggen integendeel- maar Georg Wilhelm verwaardigde zich deze keer tenminste om een antwoord te geven. Het lag, aldus de keurvorst, niet in de bedoeling om buiten Huissen om nog meer ambten te verpanden³.

Met dit antwoord van Georg Wilhelm werd klaarblijkelijk genoegen genomen, want de *Stände* kwamen er tijdens hun volgende vergaderingen niet meer op terug. De Kleefse regering werd op 13 oktober 1633 formeel op de hoogte gesteld van de statusverandering, die op 29 september van dat jaar voor de stad en de ambten was ingetreden. Bovendien werd de heren opgedragen dat zij de graaf in het bestuur bij moesten staan⁴. Daarnaast kregen het lid van de Kleefse regering dr. Johann Motzfeldt en de landrentmeester Lucas Blaspeil -een broer van de Huissense rentmeester Conradt- op 30 juli 1634 opdracht voortaan een wakend oog op de aan Schwarzenberg verpande goederen te houden, waarbij de heren van de keurvorst echter geen al te hoge kosten mochten maken⁵. Vermoedelijk hing deze opdracht aan de heren Motzfeldt en Blaspeil samen met het feit dat in datzelfde jaar 1634 een einde kwam aan het stadhouderschap dat graaf Adam sinds 1631 over de Kleefse erflanden had gevoerd⁶. Binnenslands was de graaf -zeker sinds 29 september 1633- verzekerd van het juridisch onaantastbare bezit van het aan hem verpande gebied.

Dat zijn pandheerlijke status in de Kleefse erflanden en tegenover de keurvorst nu wel vast stond, was kennelijk voor Schwarzenberg nog niet voldoende. In 1636 wendde hij zich tot keizer Ferdinand II met de vraag of hij de verpanding van goederen in de Kleefse erflanden aan graaf Adam wilde erkennen. Op 16 oktober 1636 raadden verschillende heren de keizer aan hiervan af te zien. Een eventuele bevestiging van de door Georg Wilhelm verpande goederen was voor de keizer dan ook een zeer moeilijke zaak. Immers zijn voorgangers de keizers Rudolf II en Matthias hadden de beide pretendentes, die in 1609 de regering van de overleden hertog Johan Willem hadden overgenomen niet erkend. Deze politiek werd ook door Ferdinand II gevolgd. Wanneer hij nu echter wel de verpanding -die

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 134r. - 134v. protest van de *Stände* dd. 21 september 1629.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 134r. - 135r. protest van de *Stände* dd. 8 december 1631.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 131r., 135r. - 135v; LAV NRW R AA0063 Kleve, Landstände nr. 10 protesten van de *Stände* dd. 17 juni en 26 juli 1632 met antwoord van Georg Wilhelm.

4 LAV NRW R AA0640 Handschriften C III 5 II. Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 3 oktober 1633 (o.s.).

5 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 3 Georg Wilhelm aan Motzfeldt en Lucas Blaspeil dd. 23 juli 1634 (o.s.).

6 Isaacsohn, a.w., II, 50.

immers door een niet formeel door hem erkende landsheer was gedaan- als rechtsgeldig zou erkennen, zou dat indirect inhouden dat de keizer de rechten van Pfalz-Neuburg en Brandenburg op de Kleefse erflanden zou bevestigen. Dit zou tot grote problemen kunnen leiden, met name met de keurvorst van Saksen, die toen -vanwege zijn verwantschap aan de uitgestorven Kleefse hertogelijke familie- eveneens aanspraken op de erflanden deed gelden. Daarbij diende men van de zijde van Saksen wel erg ver terug te gaan om rechten te kunnen doen gelden. Men moest namelijk teruggrijpen op het huwelijk tussen Sibylle van Kleef en keurprins Johann Friedrich van Saksen dat in 1526 was gesloten¹! Daarnaast zou keizer Ferdinand zich ook de onvrede van de *Stände* en Ridderschap in de erflanden op de hals halen, daar zij tegen de verpanding of anderszins de afscheiding van gebieden waren gekant. De raadgevers van de keizer adviseerden hem dan ook zich enigszins op de vlakke te houden met het doen van beloften aan Schwarzenberg. Ferdinand deed er volgens hen het beste aan, de erkenning uit te stellen tot dat de definitieve erfgenaam van hertog Johan Willem bekend en erkend zou zijn en bovendien een en ander af te laten hangen van de goedkeuring door *Stände* en Ridderschap². Dit was voor graaf Adam niet bepaald een gunstig advies. Als er al een oplossing van de Kleefse erfopvolging zou komen, was deze zeker op korte termijn niet te verwachten en bovendien was het zonneklaar dat *Stände* en Ridderschap nooit akkoord zouden gaan met welke territoriale afscheiding dan ook. Gelukkig voor Schwarzenberg handelde de keizer niet conform dit advies. Op 26 november van datzelfde jaar 1636 liet hij Adam weten dat hij de graaf als de rechtmatige bezitter van de ambten Neustadt, Huissen en Hückeswagen beschouwde, zolang de Kleefse successiestrijd duurde en Brandenburg en Pfalz-Neuburg regeerden. De goederen en ambten werden in het Rijksmatrikel opgenomen d.w.z. dat ze onder de rijksbelastingheffingen vielen en zij konden appelleren op het *heyl(igen) Reichs hochstes Gericht(s)*. Of dit nog niet genoeg was, zegde de keizer alle mogelijke steun toe voor het geval Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg of Georg Wilhelm van Brandenburg of wie dan ook zijn rechten of die van zijn opvolgers niet zouden erkennen. Wanneer echter de successiestrijd zou zijn beëindigd en ten nadele van de huidige bestuurders zou uitvallen, dan zou de keizer de kwestie opnieuw bezien. Op 27 januari 1637, negentien dagen voor zijn overlijden, bevestigde Ferdinand II zijn standpunt nog eens tegenover de graaf³.

Parallel aan de erkenning door de keizer liep ook de erkenning van het pandschap door de Staten-Generaal. Zij hadden de graaf nog niet als pandheer erkend, ofschoon zij al in 1631 op de hoogte waren van de verpanding van Neustadt en Huissen. Hunne Hoogmogenden ontsloegen in dat jaar beide plaatsen van de verplichting financieel bij te dragen aan het onderhoud van de Staatse troepen, doch brachten de beslissing niet ter

1 Luda, *a.w.*, 42.

2 H.H.S.A.W. Antiqua Fz. 889. Schwarzenberg, Cuest, Rouhsen e.a. aan Ferdinand II dd. 16 oktober 1636.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 78r. - 79v. Ferdinand II aan Schwarzenberg dd. 26 november 1636; H.H.S.A.W. Antiqua Fz. Schwarzenberg. Ferdinand II aan Schwarzenberg dd. 27 januari 1637; P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie – Territoir – archieven* (Assen 1972) 14-18.

kennis van Schwarzenberg, maar van keurvorst Georg Wilhelm, waarmee zij op een subtiële manier te kennen gaven de graaf niet als wettige pandheer te erkennen. Nu lag de situatie toen natuurlijk wel anders dan na 29 september 1633, maar ook nadien beschouwden de Staten-Generaal de graaf nog niet als bezitter. Dit zinde Schwarzenberg geenszins, vandaar dat een drietal onderhandelaars onder leiding van Winant von Heimbach in de herfst van 1636 naar Den Haag toog met als doel daarin verandering te brengen. De onderhandelingen verliepen echter zeer moeizaam omdat de Hoogmogende Heren steeds bleven hameren op drie punten.

Op de eerste plaats wilden zij weten, wat er zou gebeuren wanneer de Republiek en het Heilige Roomse Rijk met elkaar in oorlog zouden komen. Welke status zou Huissen dan krijgen? Het antwoord van de diplomaat Heimbach was niet bepaald diplomatiek, maar wel zeer reëel. Hij stelde eenvoudig dat een dergelijke oorlog nog niet werd gevoerd en er sprake was van een ongegronde verbeeldingskracht van de heren. Wanneer het echter tot een gewapend treffen mocht komen, dan was het nog tijd genoeg om over de positie van de aan de graaf verpande ambten te spreken, aldus Heimbach. Tenslotte merkte hij dienaangaande nog op dat men zich te allen tijde tot de keizer in Regensburg kon wenden om met hem de zaak te bespreken.

De tweede reden, waarom de Staten-Generaal aanvankelijk weigerden de graaf te erkennen, was gelegen in het bestuur van de ambten. Hunne Hoogmogenden hadden klachten bereikt van ingezetenen der Republiek, die in Huissen grond in eigendom hadden. Zij werden hoger aangeslagen dan de autochtone bewoners, hetgeen de gedupeerden niet zinde. In de eerste plaats, zo betoogden de grafelijke onderhandelaars, was dit in het Kleefse land van oudsher gebruikelijk en oefende Schwarzenberg dit belastingheffingsrecht op dezelfde voet uit als de keurvorst vóór hem. Daarnaast werden de Staten-Generaal uitgenodigd de hand in eigen boezem te steken, daar soortgelijke praktijken -maar nu met Kleefse slachtoffers- in het gewest Gelderland aan de orde van de dag waren.

Het derde argument sloeg alles. De Staatse onderhandelaars stelden dat de schuld van 100.000 rijksdaalders, die de keurvorst op dat moment aan hen had, veel ouder was dan de verpanding van Huissen, en dat hun het gehele Kleefse land hiervoor in onderpand was gegeven. Kennelijk speculeerden de Hoogmogende Heren op een gebrek aan kennis bij Heimbach c.s. toen zij dit verhaal ten beste gaven. Deze aanval kon namelijk gemakkelijk worden gepareerd. Weliswaar dateerde de eerste lening uit 1616, maar hierbij was geen Kleefs gebied in onderpand gegeven. In 1624 -toen volgens de Schwarzenbergse diplomaten de lening op onderpand van Huissen was gesloten- was er geen sprake meer van een nog bestaande schuld van Brandenburg aan de Republiek. In 1624 was namelijk overeengekomen dat de Republiek in ruil voor de schuld de contributie uit het vorstendom Gulik, alsmede de helft van de inkomsten uit de domeinen in Gulik, Berg en Ravensberg zou krijgen. Deze overeenkomst was in oktober 1629 weer komen te vervallen, toen bij het nieuwe verdrag tussen Brandenburg en Pfalz-Neuburg werd bepaald dat bovengenoemde inkomsten aan Pfalz-Neuburg kwamen. De Staatse onderhandelaars konden hier geen speld tussen krijgen

en niets stond een inwilliging van het verzoek van graaf Adam meer in de weg. Daarbij hadden de onderhandelaars van de graaf niet geheel de waarheid gesproken, want er waren door Schwarzenberg al vóór 1624 de nodige leningen gesloten met Huissen als onderpand. Op 11 december 1636 besloten de Staten-Generaal de ambten Huissen en Neustadt in het vervolg vrij te stellen van de betaling van contributie tot onderhoud van de Staatse troepen¹. Heimbach en de twee andere diplomaten konden tevreden zijn. Op 13 december stuurden zij een afschrift van de resolutie aan hun opdrachtgever, daags daarna gevolgd door een verslag van de onderhandelingen². Pas op 12 mei 1637 stelde Georg Wilhelm de Kleefse regering van de beslissing uit Den Haag op de hoogte, wat Heimbach op 29 oktober van datzelfde jaar weer ter kennis van Schwarzenberg bracht³.

De graaf kon tevreden zijn. Na ruim drie jaar *de facto* pandheer te zijn geweest, wist hij zich eind december 1636 verzekerd van de erkenning van zijn pandheerlijke status door de keizer en de Kleefse regering. Bovendien had ook de Republiek -zij het via een omweg- het pandschap erkend door de ambten in een uitzonderingspositie te plaatsen. Weliswaar hadden zij graaf Adam niet datgene gegund, wat hij graag zou willen, te weten, een volmondige erkenning van zijn positie, maar de Hoogmogende Heren waren hem financieel zeer ter wille geweest door zijn onderdanen te bevrijden van de zware contributie. Dat dit niet alleen de bewoners van Neustadt en Huissen maar ook de graaf ten goede kwam, zal nog blijken. Juridisch beschouwd, had de graaf zijn positie zo goed mogelijk veilig gesteld, zij het voor kortere tijd, dan menigeen in december 1636 kon vermoeden.

C. Het Schwarzenbergse Pandschap (1623-1641)

1 De militaire, religieuze en politieke situatie in Huissen tot 1623

Over de periode tussen de sluiting van het Verdrag van Xanten en het moment dat Huissen verpand werd aan Schwarzenberg is over de militaire situatie in Huissen niet veel bekend. In elk geval in 1613 was in de burcht een Brandenburgs garnizoen gelegerd, mogelijk onder leiding van de overste Hans Meinard von Schönberg. In februari 1617 gaven de Staten-Generaal opdracht aan de ontvanger-generaal Doubleth na te gaan wat zich nog aan goederen en munitie van de overleden overste in Huissen bevond ter compensatie van een schuld van 6386 pond die Schönberg had nagelaten⁴. Het kasteel was in die tijd overigens wel zwaar bewapend. Op 1 mei 1618 vroeg prins Maurits de Staten-Generaal

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i Heimbach aan Schwarzenberg dd. 14 december 1636; Oldewelt, *a.w.*, 42.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i Heimbach, Von dem Brol en Plater aan Schwarzenberg dd. 13 december 1636 en Heimbach aan Schwarzenberg dd. 14 december 1636.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A ab 9i Heimbach aan Schwarzenberg dd. 29 oktober 1637 met bijvoeging van het schrijven van Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 2 mei 1637 (o.s.) en de resolutie van de Staten-Generaal dd. 11 december 1636.

4 *J Resolütien der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670. Derde deel 1617-1618*. J.G. Smit ed. ('s-Gravenhage 1975) (Rijksgechiedkundige Publikaties nr. 152). (hierna Resolütien) 31 nr. 186.

of het misschien raadzaam was om 21 stukken geschut alsmede 50.000 pond kruit, door Georg Wilhelm opgeslagen in de Huissense burcht aan te kopen¹. Deze koop ging niet door, want op 18 december 1619 werden zowel het geschut als de munitie door Georg Wilhelm, nog juist met toestemming van zijn vader, beschikbaar gesteld aan Frederik V van de Palts. Deze kanonnen en munitie bevonden zich in februari 1621 nog steeds in Huissen zonder dat duidelijk is, wat er uiteindelijk mee gebeurd is².

Op kerkelijk gebied was er het nodige aan de hand. Op 29 juli 1613 werd aan de possiderende vorsten een schrijven van burgemeester, schepenen, raad, richter en burgerij van Huissen voorgelegd waarbij werd gevraagd Jacobus van Everdingen tot pastoor van Huissen te willen benoemen. Op 13 augustus gingen de beide possiderende vorsten akkoord met de aanstelling van Van Everdingen³. In november 1613 werd Van Everdingen door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer tot pastoor van Huissen benoemd. Hij deed dit zoals hierboven is gebleken met instemming van de possiderende vorsten, die immers het collatierecht bezaten. Van Everdingen werd door zijn tijdgenoten bestempeld als een ijverig man. In eerste instantie moest hij -ondanks het feit dat zowel het stadsbestuur, de richter en de burgerij om zijn benoeming hadden verzocht- toch nog opboksen tegen de populariteit van zijn voorganger; de uit het klooster van Kalkar afkomstige dominicaan Theodorus Boulhardus. De Huissenaren wensten hem terug te zien komen en in december 1613 liet de pastoor aan Vosmeer weten dat eigenlijk alleen de magistraat nog op zijn hand was. In februari 1614 kwam de prior van het Kalkarse dominicanenklooster nog persoonlijk poolshoogte nemen in Huissen. Kennelijk was hij dusdanig teleurgesteld dat nadien de dominicanen geen poging meer deden zich in Huissen te vestigen. Wel bleven zij Huissen bezoeken bij hun jaarlijkse termijnen.

Van Everdingen trof een weinig florissante parochiegemeenschap aan. Tegenover zijn superieuren klaagde hij over de vele gemengde huwelijken die plaats vonden; iets waar de plaatselijke predikant zich trouwens ook zorgen over maakte. Er waren overigens ook wel lichtpuntjes. Zo liet de pastoor in 1613 weten dat de school van goede kwaliteit was en dat op hoogtijdagen de Huissense kerk druk bezocht werd door gelovigen uit Gelderland. Dit bezoeken van de Huissense kerk door inwoners van Gelderland was de autoriteiten daar een doorn in het oog. Niet alleen vanwege de religie maar ook, omdat de kerkgang kon dienen als dekmantel voor spionage. Dit laatste was met name van belang, toen vanaf 1620 de oorlogstoestand regelmatig zorgen baarde. Op 9 november 1623 bepaalde de magistraat van Arnhem dat burgers, die in Huissen de Heilige Mis bezochten, hun burgerrecht zou worden ontnomen⁴.

Van Everdingen was zo druk met het herstellen en opbouwen van zijn parochie dat hij Vosmeer in februari 1614 vroeg om de toewijzing van een kapelaan. In november

1 *Resolutiën*, 387 nr. 2597.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Georg Wilhelm aan Kleefse Raden dd. 18 december 1619 alsmede een algemeen rapport dd. 20 februari 1621.

3 LAV NRW R AA0031 Jülich Berg II nr. 1197 voorstel aan de possiderende vorsten dd. 29 juli 1613 en de reactie daarop dd. 13 augustus 1613.

4 Zweers en Smit, 'Reformatie en Contrareformatie', 98-99.

werd aan zijn wens gehoor gegeven en verscheen kapelaan Basilius Jansz. van der Linden in Huissen. Pastoor Van Everdingen was een felle verdediger van het geloof, maar zijn kapelaan deed in deze beslist niet voor hem onder en was zo mogelijk zelfs nog fanatieker¹. Van Everdingen was niet erg te spreken over de Brandenburgers. In 1617 waarschuwde hij apostolisch vicaris Rovenius voor de gevaren die hij in het Kleefse zou lopen en dat hij zelf ook heel voorzichtig was. Hij liep namelijk een zeker risico door te communiceren met een buitenlands prelaat en was bang dat zijn tegenstanders daar achter zouden komen².

Toen Van Everdingen in het voorjaar van 1622 naar Den Haag vertrok, werd Van der Linden op 16 april van dat jaar tot diens opvolger benoemd³. Hij was afkomstig uit 's-Gravenhage en had in Keulen theologie gestudeerd. Over zijn Huissense periode, die tot zijn dood in mei 1658 duurde, schreef Hugo van Heussen (1664-1719) dat hij *zich met grooten yver tegen de doolingen heeft aangekant*⁴.

Ook de kleine protestantse gemeenschap ontwikkelde zich gestaag al was het in de beginjaren wel een komen en gaan van predikanten. Petrus Wassenberg, de eerste Huissense predikant werd in 1612 opgevolgd door Johannes de Noy. Onder deze dominee kreeg de gemeente in 1613 een eigen onderkomen in het stadhuis. De Noy vertrok in 1615 naar Heumen waarna Christoffel Reusnerus werd beroepen. Deze predikant vertrok nog hetzelfde jaar. Daarna kwam Absolon von Kessel, die na zes jaar in 1621 vertrok naar Rees. Met Wilhelmus Hachin arriveerde de inmiddels vijfde predikant in de jonge Huissense gemeente. Hachin zou pas in 1656/1657 worden opgevolgd door Engelbertus Curtenius. Hachin had een theologische opleiding genoten en was voordien werkzaam geweest als hofpredikant en in Kalkar en Kleef. Door zijn studie theologie was hij eigenlijk te hoog opgeleid voor de eenvoudige Huissense gemeenteleden die *gedurich een seer hooge spraack* moesten aanhoren van hun voorganger. Bovendien was hij geen gemakkelijk heerschap. Hij ging het conflict beslist niet uit de weg. Zodoende ontstond geleidelijk aan een steeds grotere afstand tussen de geleerde predikant en zijn gemeenteleden⁵.

Op bestuurlijk gebied zijn drie opmerkelijke gebeurtenissen te noteren. Over de samenstelling van het stadsbestuur in deze periode is vrijwel niets bekend. Slechts één opmerkelijk detail verdient de aandacht. Vanaf het voorjaar van 1610 was markgraaf Ernst van Brandenburg stadhouder in de Kleefse erflanden. Hij vertegenwoordigde zijn broer Johann Sigismund; één van de twee possiderende vorsten. Ernst overleed op 28 september

1 Ibidem, 99.

2 R.R.A. van Gruting, 'Het lot van de kerkschatten van de Sint Walburgiskerk te Arnhem in de vroege 17e eeuw', *Arnhem de Genoeglijkste* 15 (1995) 134-156; 140; Peter Opladen, 'Johann Sternenberg gen. Düsseldorf Dechant zu Rees, Propst zu Xanten, Weihbisschof von Münster (gest. 1622). Ein Beitrag zur religiösen Bewegung am Niederrhein zur Zeit der Gegenreformation', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 157 (1955) 98-146; 99.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 138 ff. 120v. - 121r. benoemingsakte van pastoor Van der Linden dd. 16 april 1622.

4 H[ugo] v[an] H[ussen], *Kerkelijke historie en outheeden der zeven vereenigde provincien. Tweede deel. Behelzende de historie van 't Utrechtse Bisdom* (Leiden 1716) 266.

5 Driessen, a.w., 259-260; Zweers en Smit, *Reformatie en Contrareformatie*, 99-100.

1613 in Berlijn. In oktober 1613 benoemde keurvorst Johann Sigismund zijn oudste zoon Georg Wilhelm tot zijn stadhouder in de Kleefse erflanden. Georg Wilhelm had in de zomer van 1612 in Wezel op school gezeten en was in die zomer in Heidelberg overgegaan naar het calvinisme¹.

Op 6 december 1613 kreeg Michael Mercator opdracht van Georg Wilhelm om naar alle steden in het hertogdom Kleef te gaan om ervoor te zorgen dat de bestuurders aldaar de nieuwe stadhouder als zodanig zouden gaan erkennen. Op 8 januari 1614 arriveerde Mercator met dit doel in Huissen. Burgemeester Jacob Canis *mit etzlichen auß dem Rhat* waren die dag niet aanwezig om hem te ontvangen. Mercator had die dag wel een onderhoud met een aantal *guten Patrioten* zoals Hendrick Inschaep, de kastelein van *De Moriaen* en met Steven van Vinceler, de vroegere burgemeester, die vanwege zijn geloof uit zijn functie was gezet. Ook met de secretaris, die evenals Van Vinceler calvinist was, had Mercator gesproken. Deze drie mannen vertelden Mercator hoe hij zijn missie in Huissen het best kon volbrengen. De volgende dag ontmoette Mercator de magistraat onder leiding van burgemeester Canis almede richter Egbert van Will. De plakaten werden door de richter en diens bode aangeslagen en Mercator werd niet alleen in de herberg getrakteerd maar ook zijn verblijfkosten werden door de stad betaald².

Met wie sprak Mercator op 8 januari 1614? Hendrick Inschaep schoot in 1603 koning van het St. Gangulphusgilde en maakte nog in 1618 deel uit van dit gilde³. Inschaep was dus in 1614 vrijwel zeker katholiek. Dat hij een voorstander was van de protestant Georg Wilhelm is op zijn minst opmerkelijk te noemen. Van Vinceler is veel interessanter. Steven Reinerszn. van Vinceler was in elk geval in 1607 schepen van Huissen. Hij werd waarschijnlijk tijdens de magistraatsverkiezingen van 1611 niet meer als burgemeester herkozen omdat hij was overgegaan naar het calvinisme. Bij die

Koningsschild van Hendrick Inschaep uit 1603.
In het linkerkwartier van het wapen zijn drie schapenkoppen zichtbaar.

gelegenheid kwam de uit Arnhem gevluchte

1 Anderson, *a.w.*, 150-151.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 128 verslag van Michaël Mercator dd. 5 februari 1614. In dit verslag is sprake van Stephan van Vinceler. Overal elders wordt hij Steven genoemd.

3 H.W.J. Derksen, 'Gildefunctionarissen 1550-1663', *Huissense Gildenkroniek* 2 (1956/1957) nr. 2 12-16; F.J.M. Vermaas (e.a.), *Huissens gildenilver vanaf 1554* (Huissen 2002) 40.

katholiek Jacob Canis op het kussen¹. Canis maakte in elk geval in 1608 als raadvriend deel uit van de Huissense magistraat. Het feit dat Van Vinceler vanwege zijn geloof uit het stadsbestuur was gezet zal bij hem en zijn familie de afkeer tegen de plaatselijke katholieke bestuurders sterk hebben gevoed.

Ondanks het feit dat Mercator op 9 januari 1614 door het stadsbestuur hoffelijk werd ontvangen moet hem wel duidelijk zijn geweest dat in elk geval de magistraat niet erg gecharmeerd was van de calvinisten. Dit bleek niet alleen uit het feit dat Van Vinceler, na zijn overgang naar het calvinisme niet meer tot burgemeester was gekozen, maar ook omdat burgemeester Canis en een deel van het stadsbestuur niet aanwezig waren om Mercator op 8 januari te ontvangen. Het feit dat Mercator het geïmproviseerde ontvangstcomité betitelde als *guten Patrioten* wekt op zijn minst de suggestie dat in Huissen ook tegenstanders van de Brandenburgers voorhanden waren.

Daarnaast was er de komst van een nieuwe drost. In het kader van een conflict tussen de beide possiderende vorsten ontsloeg de Kleefse stadhouder Adam von Schwarzenberg op 6 juni 1616 maar liefst acht ambtmannen in het Brandenburgse deel van de Kleefse erflanden. Onder hen bevond zich de Huissense ambtman Johan van Wittenhorst tot Endt. Al op 13 juni verzocht Stephan von Hertefeld de keurvorst om tot drost van Lobith en Huissen benoemd te worden. Een gezamenlijke poging van de Huissense richter en de magistraat om Van Wittenhorst voor Huissen te behouden, mislukte. Het duurde echter tot 5 april 1617 voor Stephan von Hertefeld zijn aanstelling tot ambtman van Huissen ontving. Het was dezelfde Kleefse edelman, die al in april 1609 namens de Brandenburgse keurvorst de Kleefse erflanden symbolisch in bezit had genomen. Naar aanleiding van de benoeming van Von Hertefeld liet pastoor Van Everdingen apostolisch vicaris Rovenius op 7 juli 1617 weten; dat Van Wittenhorst was ontslagen omwille van zijn katholieke geloof. Deze benoeming paste overigens precies in de in die tijd gevoerde politiek. Vanaf 1614 verving de katholieke Paltsgraaf Wolfgang Wilhelm van Neuburg in zijn zuidelijke deel van de Kleefse erflanden consequent protestantse functionarissen door katholieke ambtenaren. Hierop reageerden zowel Johann Sigismund als Georg Wilhelm op precies dezelfde wijze in hun deel van de Kleefse erflanden met de vervanging van katholieke ambtenaren door protestanten².

In februari-maart 1620 werd de Huissense richter Egbert van Will dusdanig ernstig ziek dat voor zijn leven werd gevreesd. Naast iemand uit Nijmegen, die op 7 maart 1620 solliciteerde, probeerde Herman Jeliszn. van Herwaerden uit Huissen de haast vacante post te bemachtigen. In zijn ongedateerde sollicitatiebrief van eind maart liet hij weten dat hij

¹ Smit en Zweers, 'Geen varkenskot onverhuurd' 99-100; G.A.Arn.-R.A. inv. nr. 412 f. 369v. en f. 324v.

² Burghardt, *a.w.*, 10-16; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 607 Hertefeld aan Johann Sigismund dd. 13 juni 1616; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 148 blad 166. magistraat en richter van Huissen aan de Brandenburgse en Neuburgse Raden dd. 28 juni 1616; Gruting, *a.w.*, 140; *Urkunden und Actenstücke* 5, 49; Karl-Heinz Tekath, 'Am Schloßtor das brandenburgische Wappen angeschlagen. Das Wirken des klevischen Rittergeschlechts von Hertefeld am Niederrhein und in Brandenburg (1. Teil)' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1991* (Kleve 1990) 57-58.

in Huissen rijkelijk van goederen was voorzien, die deze Nijmegenaar had verkregen uit de nalatenschap van zijn schoonvader Steven Reinerszn. van Vinceler. Zowel van Herwaerden als de overleden Van Vinceler waren protestant en laatstgenoemde was zelfs burgemeester van Huissen geweest¹. Van Herwaerden schakelde ook dominee Absolon von Kessel in, die op 20 maart liet weten dat Van Herwaerden en zijn vrouw Gijssel van Vinceler gelovige lidmaten van zijn gemeente waren². Waarschijnlijk op aandringen van Van Herwaerden stuurde ook de magistraat van Kleef een aanbevelingsbrief voor Van Herwaerden aan de keurvorst. Dit is niet zo verwonderlijk, want burgemeester Hendrik Lamberts van Kleef was een oom van Gijssel van Vinceler³. Op 23 maart 1620 hield drost Stephan von Hertefeld tegenover keurvorst Johann Sigismund een vurig pleidooi voor de benoeming van Van Herwaerden tot richter. Hij begon zijn brief met de mededeling dat Arnold of Arndt, de zoon van richter Van Will voor de functie opteerde, maar dat vanwege de hoge nood *ahn diesem wederwertigen ortt* hij meer voelde voor de benoeming van een gekwalificeerd, trouw en protestant persoon. Von Hertefeld verwees eveneens naar de rijkdom van de kandidaat en vermeldde ook dat zijn schoonvader niet alleen burgemeester, maar ook schepen van Huissen was geweest. Daarnaast gaf de ambtman aan dat hij Van Herwaerden al twintig jaar kende en dat de aspirant-richter goed bekend was met de aanzienlijken in het naburige Gelderse land en dat hij wetenschappelijk onderlegd was en vreemde talen sprak. Zijn laatste opmerking spreekt boekdelen. De aanstelling van deze patriot zou, aldus Von Hertefeld een tegenwicht bieden tegen te Huissen aanwezige *ganz parteische Leutte* die de burgers opzetten tegen de keurvorstelijke bevelen⁴.

Egbert van Will was echter minder ziek dan het zich liet aanzien, hij zou nog bijna een jaar blijven leven. Kennelijk was zijn gezondheidstoestand in de winter van 1621 opnieuw dusdanig verslechterd dat de Kleefse burgemeester Lamberts zich tot de Kleefse Raden wendde met het verzoek Wilhelm van Vinceler, de zoon van zijn zus Aeltgen, te zijner tijd tot opvolger van Van Will te benoemen. Mede gezien zowel de verdiensten van Lamberts als de door de Kleefse burgemeester geschetste kwaliteiten van Van Vinceler werd hij door de Kleefse Raden aan de keurvorst voorgedragen⁵. Door dit pleidooi van de Kleefse Raden werd aan de benoeming van Van Vinceler extra kracht bijgezet.

Op 17 juli 1621 kreeg Huissen een nieuwe richter in de persoon van Wilhelm van Vinceler. Van Herwaerden kwam niet meer voor de richtersfunctie in aanmerking omdat hij al vóór 12 februari 1621 was overleden. De functie bleef echter wel in de familie want Wilhelm van Vinceler was een zwager van Herman Jeliszn. van Herwaerden. Van Herwaerden was namelijk

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerd schrijven van Van Herwaerden aan Georg Wilhelm [maart 1620].

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Kessel aan Georg Wilhelm dd. 20 maart 1620; E.J.C. Kamerling, "De Hoeve" en de familie Van Vinceler' *Med. H.K.H. 2* (1976/1977) 113-119, 154; 114.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 burgemeester, schepenen en raad van Kleef aan Georg Wilhelm dd. 21 maart 1620; Kamerling, *o.w.*, 115.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Hertefeld aan Georg Wilhelm dd. 23 maart 1620.

5 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 postscriptum van de Kleefse Raden aan Georg Wilhelm dd. 12 februari 1621.

in 1618 gehuwd met Gijssel van Vinceler een zus van Wilhelm. Bij zijn aantreden was de nieuwe richter nog niet erg oud, want in 1618 was hij nog minderjarig¹. De gepasseerde zoon van de overleden richter; Arndt van Will kwam later in het stadsbestuur terecht en dus zouden beide rivalen elkaar in de latere jaren nog menigmaal treffen.

Het katholieke stadsbestuur van Huissen kreeg nu te maken met Wilhelm van Vinceler, de zoon van Steven Reinerszn. van Vinceler, de oud-burgemeester van de stad, die indertijd door de katholieken uit zijn functie was gezet. Het zal de onderlinge sfeer en samenwerkingszin beslist niet hebben bevorderd.

2 De graaf aan de macht

Toen graaf Adam von Schwarzenberg Huissen in pandschap verkreeg en er vanaf de tweede helft van de jaren twintig van de zeventiende eeuw ook daadwerkelijk macht begon uit te oefenen, kreeg hij de zeggenschap over een, in allerlei opzicht, moeilijk bestuurbaar gebied.

Intern had hij te maken met de Huissense bevolking die al bijna een eeuw gewend was aan de aanwezigheid van -veelal absenteïstische- pandheren. Door dit vrijwel ontbreken van een centraal gezag was men gewoon veel zaken zelf te regelen zonder inmenging van bovenaf. Zoals Von Hertefeld in 1620 tegenover keurvorst Georg Wilhelm tot tweemaal toe opmerkte, was de bevolking niet bepaald volgzzaam te noemen. Toen Schwarzenberg zich daadwerkelijk met de interne aangelegenheden begon te bemoeien, kon hij dan ook rekenen op weerstand van de inwoners van -vooral- het stadje. Ook de waterstaatkundige ontwikkeling vormde een bron van zorgen voor de graaf, omdat immers een deel van zijn inkomsten uit de tolheffing moest komen.

Extern waren er natuurlijk de voortwoedende oorlogen. Zowel de Tachtigjarige Oorlog in de Republiek als de daaraan parallel verlopende Dertigjarige Oorlog lieten ook Huissen niet onberoerd. Vreemde troepen ter plaatse en een dreigende inname door de Republiek vormden problemen van buitenaf die door de graaf moesten worden opgelost.

Eerst zal worden ingegaan op de plaatselijke conflicten tussen de graaf en zijn nieuwe onderdanen alsmede de waterstaatkundige problemen. Daarna zullen de moeilijkheden die voortvloeiden uit de roerige internationale situatie worden besproken.

Dat Adam von Schwarzenberg Huissen niet had verworven vanwege zijn mooie ligging was al duidelijk. Het ging er hem in de eerste plaats om, inkomsten uit zijn onderpand te verwerven; opbrengsten die als rente over de aan keurvorst Georg Wilhelm geleende 156.000 *Reichstaler* moesten fungeren. Hoe groot de opbrengsten vóór 1631 waren, is niet bekend want pas vanaf 1631 zijn gegevens voorhanden. Tot 1634 stegen de opbrengsten uit de Huissense landerijen gestaag. Brachten de verpachtingen van de *Pelshoeve* en een aantal stukken bouw- en weiland in 1631 1.499½ *Reichstaler* op, één jaar later waren de revenuen uit dezelfde percelen 2.104 *Reichstaler*². Dit betekende een stijging van de

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 82 r. - 82v. en ff. 89r. - 89v. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 12 januari 1643; Kamerling, *a.w.*, 115, alsmede het in bovenstaande noot aangehaalde schrijven dd. 12 februari 1621.
2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 22 februari 1632.

inkomsten van maar liefst 40,6%! Bedroegen de inkomsten uit de tienden in 1632 nog 404½ *Reichstaler*, één jaar later was dit 525 *Reichstaler*; een stijging van 29,8%¹. Op 4 maart 1633 kon commissaris Johann Philips von Boeckhorst mededelen dat de verpachting van de ossen- en koeweiden, alsmede van de *Brouwketel* ruim 200 *Reichstaler* meer hadden opgebracht dan in het voorgaande jaar. In totaal, zo liet hij de graaf weten, bedroegen de inkomsten uit de verpachtingen maar liefst 600 *Reichstaler* meer. Het was dan ook dáárom dat Boeckhorst vroeg om een verhoging van zijn lage salaris. Tevens herinnerde hij graaf Adam aan diens belofte de keurvorst op zijn zoon Adam te willen wijzen wanneer het ging om de vervulling van de vacante kanunnikenplaats in Xanten². Deze verhoogde pachttopbrengsten werden op 4 augustus 1633 bevestigd door Conradt Blaspeil, die meedeelde dat de genoemde goederen 583 *Reichstaler* in het laatje hadden gebracht, zijnde 192 *Reichstaler* méér dan in het jaar daarvoor³. Na 1634 kwam aan deze stijging van de inkomsten een einde. Als belangrijkste oorzaak kan hiervoor worden aangegeven de inkwartiering van troepen, waarover later meer⁴.

Tabel 5 Verpachtingen in 1631 en 1632 in *Reichstaler*

Perceel	1631	1632
Pley	360	554
Mühlenwardt	73	81
Coninenwardt	117¼	153
Jan Berenß Weijde	620	841
St. Margarethen Wardt	148,75	186
Bohnen und Langekämp	56½	85
Spellens Hoff	8½	45
Peltsen hoven	102	150
Besiehers Gut ohne das Haus	8½	6
Burgh zu Malburgh	4,75	3
Totaal	1499½	2104

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i *Zehende Auskunft de Annis 1632 1633* [ongedateerd].

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 4 maart 1633.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 4 augustus 1633.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 29 maart 1635 en Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 31 maart 1637.

Tabel 6 Tiendenopbrengsten in 1632 en 1633 In Reichstaler

Perceel	1632	1633
Bockhorsten Houven	46	62½
Sandtkamp	78	79½
Westerischen Houven	34½	52½
Steinberger Feldt	80½	82
Rosendahl	48	97,75
Mühlenwarth		4,75
Galgenkamp	3	4,75
Malburgischen grosten Ossenkamp	5,75	8,75
Noch Schmalen Zehenden zue Huißen	28	36½
Malburgen	8,75	2,75
Summa	404½	525
Also 1633 mehr wieder 1632		120½

H2

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat in 1632 de opbrengsten uit zowel de verpachtingen als de tienden samen 2.508½ *Reichstaler* opbrachten. Wanneer men dit bedrag relateert aan de door de graaf aan de keurvorst uitgeleende 156.000 *Reichstaler* dan was de renteopbrengst over voornoemd kapitaal met een schamele 1,6% niet bepaald hoog te noemen. Hierbij dient overigens wel opgemerkt te worden dat Schwarzenberg ook uit Hückeswagen inkomsten genoot. Wanneer we deze opbrengsten vergelijken met de 6% rente die de graaf in 1623 nog kreeg op de lening aan de keurvorst dan legde Schwarzenberg er zeker vanaf 1634 flink geld op toe. Zoals gezegd zouden de opbrengsten vanaf 1634 alleen maar dalen. Uit een proces verbaal over het afhoren van de rekeningen over de jaren 1634 tot en met 1637 blijkt dat 1635 een *sehr vell Jahr von Winter undt Summer... gewesen* was waardoor de opbrengsten dat jaar waren tegengevallen. Het jaar daarna was het vier maanden lang zeer droog geweest en daarna had het bijna continu geregend. Hierdoor was veel van het gewas en de vruchten -er was op dat moment sprake van een omvangrijke kersenteelt in Huissen-verrot. Daarnaast waren de opbrengsten ook tegengevallen vanwege de oorlogshandelingen waaronder Huissen te lijden had. Over 1636 was een bedrag van 3.242 *Reichstaler* en 20 stuiver dan ook nog niet betaald¹. Waarom Adam von Schwarzenberg Huissen dan toch wilde hebben blijft onduidelijk. Hij liet het sterk verwaarloosde kasteel na 1629 grondig opknappen, maar verbleef, zoals uit de door hem gevoerde correspondentie blijkt, zelf gedurende het gehele pandschap slechts acht dagen -tussen 9 en 16 april 1631- ter plaatse².

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i bijlage bij een brief van Motzfeldt en Lucas Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 20 oktober 1637; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (7 dln; Franeker 1995-2019) 4, 430-435.
2 Kober, a.w., 71-72 noot 188 en GldA. - Hof inv. nr. 1079. Schwarzenberg aan Gelderse Raden dd. 16 april 1631. Schwarzenberg schreef in genoemde periode twee brieven vanuit Huissen.

Zoals al opgemerkt, was bij de lening die de graaf en de keurvorst op 11 januari 1623 hadden afgesloten, bepaald dat de graaf het recht kreeg om leningen van anderen met Huissense domeingoederen als onderpand af te lossen. Het spreekt vanzelf dat Schwarzenberg, die immers zijn rechtspositie in Huissen op alle mogelijke manieren wenste te verbeteren, intussen ook was begonnen de door de respectievelijke landsheren reeds eerder aan anderen verpande Huissense goederen op te kopen. Geleidelijk aan wist graaf Adam een aantal schuldbekentenissen -de oudste dateerde uit 1580- te verwerven, waardoor hij zijn positie in Huissen nog wist te versterken. De belangrijkste van al deze aanwinsten was ongetwijfeld de Pley, die in 1633 door Adolph Freiherr von Millendonck aan de graaf werd overgedragen¹. Niet alleen in de ambten merkte men dat nieuwe heren nieuwe hekken zetten, ook in de stad constateerde men dat er een nieuwe financiële wind ging waaien. Het eerste protest tegen de fiscale politiek van graaf Adam kwam op 20 september 1633. Die dag liet de Schwarzenbergse ambtenaar Knupsthoff zijn heer weten dat de belastingaanslagen, die de pastoor, de vicaris en de predikant waren opgelegd, onderling wel zeer verschilden. Terwijl pastoor Van der Linden 20 en dominee Hachin 11½ gulden moesten betalen, kreeg de stadskapelaan een aanslag van maar liefst 65 gulden opgelegd². Of Schwarzenberg hier iets aan deed, is niet bekend, maar zo hij al ietsondernam deed hij het niet al te snel, want op 5 november 1633 protesteerde de Huissense magistraat ook tegen deze aanslag. De stadsbestuurders stelden de graaf bij die gelegenheid voor, de vicaris ongeveer even zwaar als de predikant en de pastoor te belasten, temeer daar van de drie zielzorgers uitgerekend de vicaris over de geringste financiële middelen beschikte³.

Met name de heffing van belastingen zou gedurende de gehele periode Schwarzenberg op verzet blijven stuiten. Rentmeester Conrard Blaspeil ervoer dit voor de eerste keer op 31 mei 1634. Hij wenste namens de graaf een nieuw accijns op het buitenlands bier te introduceren. Voortaan moesten niet alleen de herbergiers maar ook de mensen, die zelf een vat gerstenat in huis haalden, daarover belasting aan de graaf betalen. Blaspeil was daar wel vrij snel mee, want de invoering van deze accijns was weliswaar in 1634 door de *Stände* voorgesteld ter delging van de enorme schulden, maar werd pas op 9 april 1635 door de keurvorst bekrachtigd en uiteindelijk ging de Landdag er op 28 september van dat jaar mee akkoord. Blaspeil en richter Wilhelm van Vinceler brachten de maatregel van Schwarzenberg ter kennis van de magistraat. Het stadsbestuur riep daarop alle burgers van de stad bijeen. Nadat hen het grafelijke plan was voorgelegd, stemden de burgers tegen en stelden dat zij de oude privileges en vrijheden gehandhaafd wilden zien. Zij wensten geen duimbreed van hun oude rechten af te wijken aangezien de graaf daarin anders een teken van zwakte der burgers zou kunnen zien. Wellicht zou graaf Adam daaruit concluderen dat hij gemakkelijk verder zou kunnen gaan met het aantasten der privileges. Men gaf

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Millendonck aan Schwarzenberg dd. 16 augustus 1633. Daarnaast bevinden zich in dit archief meerdere verpandingsovereenkomsten, die door Schwarzenberg zijn opgekocht.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Knupsthoff aan Schwarzenberg dd. 20 september 1633.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Huissense magistraat aan Schwarzenberg dd. 5 november 1633.

Schwarzenberg op 27 november 1634 dan ook te verstaan dat men elkaar in het verzet tegen deze nieuwe maatregel tot het uiterste zou bijstaan¹. Deze belofte werd zelfs schriftelijk voor het gericht vastgelegd. Richter Van Vinceler kwam hierdoor in een merkwaardige positie te verkeren want ten overstaan van een vertegenwoordiger van het pandheerlijke gezag werd een overeenkomst gesloten, die zich rechtstreeks tegen dit gezag richtte. Ondanks de vastberaden houding van de burgerij gingen Van Vinceler, de tolschrijver en de beide burggraven er op 30 december 1634 toe over de accijns te gaan innen. De richter maakte gebruik van de door de graaf, of door de landsheer aangestelde functionarissen, omdat hij op de stedelijke gezagsdragers in deze niet kon rekenen. Dit optreden werd een volslagen mislukking. Niemand betaalde en op 6 april 1635 stelde de richter de keurvorst voor om veertien met name genoemde personen te bestraffen, waarbij het waarschijnlijk ging om inwoners van Huissen en één burger van Emmerik.

Kennelijk waren de Huissenaren zeer boos geworden over het optreden van Van Vinceler c.s. want op 8 januari 1635 bekende Conrardt Blaspeil tegenover graaf Adam dat hij zich 's avonds in het donker niet op straat durfde te wagen. Zo er al maatregelen tegen de bovengenoemde veertien personen werden genomen, haalden die niet veel uit. Nog tijdens een bijeenkomst op 21 november 1639 tussen de Brandenburgse vertegenwoordigers Erasmus Seidel en Joachim von Blumenthal enerzijds en een deel van de magistraat onder leiding van burgemeester Wilhelm Schonstein anderzijds werd gesproken over de niet betaalde accijns op het vreemde bier. De magistraat liet weten dat ze de bevolking al meerdere malen daartoe tevergeefs had gemaand, maar dat door het sinds die zomer spelende conflict tussen het stadsbestuur en richter Wilhelm van Vinceler men er verder ook niet aan toegekomen was².

Wat het stadsbestuur er tussen 1635 en de zomer van 1639 aan had gedaan om de belasting geïnd te krijgen, wordt niet vermeld. Het laat zich overigens gemakkelijk raden. Nog in januari 1640 werd de bieraccijns alleen door de plaatselijke herbergiers betaald. Van Vinceler kwam toen pas op het idee om persoonlijk de graaf op de hoogte te stellen van wat zich ruim zes jaar tevoren had afgespeeld, waarbij hij het vermoeden uitsprak dat de reeds eerder genoemde commissaris Boeckhorst de affaire nooit aan Schwarzenberg had doorgegeven en graaf Adam dientengevolge waarschijnlijk wel niet op de hoogte zou zijn van wat er toen gebeurd was³. Dankzij Blaspeil was Adam von Schwarzenberg dat echter wel. Van Vinceler verweet de graaf in dezen een weinig krachtdadig optreden. Een soortgelijk verwijt had hij ook kunnen richten tot commissaris Boeckhorst, Conrardt Blaspeil en niet in de laatste plaats tot zichzelf. Zij zaten immers dicht bij het vuur dan de inmiddels in het verre Brandenburg verblijvende stadhouder-graaf, waarbij nog zij opgemerkt dat het gedrag van Blaspeil begin januari 1635 nu niet bepaald getuigde van een

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 72-73; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i bijlage A dd. 27 november 1634 bij het schrijven van Van Vinceler aan Schwarzenberg dd. 12 januari 1640.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Blumenthal en Seidel aan Schwarzenberg dd. 21 november 1639
3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Vinceler aan Schwarzenberg dd. 24 januari 1640.

heldhaftig en doortastend optreden. Pas op 17 januari 1650 (!) werd het geschil beslecht over wie de bier- en wijnaccijns mocht heffen. Keurvorst Friedrich Wilhelm liet de stad toen weten dat zij dit in het vervolg zelf mocht doen¹.

Waren de protesten tegen de belastingmaatregelen tot nu toe vreedzaam verlopen, in 1640 was dat anders. De Kleefse *Stände* hadden in 1638 erin toegestemd dat er “schoorsteengeld”, een soort onroerend-zaak belasting, in het hertogdom geheven zou worden. Het Huissense stadsbestuur verklaarde bij monde van burgemeester Schonstein op 17 november 1639 dat het de burgers verschillende malen gemaand had de belastingen -waaronder accijns op ingevoerd bier- te betalen, maar dat hun oproepen geen succes hadden gehad. Dit had twee oorzaken. Allereerst had een conflict tussen de stad en de richter de inning vertraagd, maar daarnaast was de bevolking ook niet van zins te gaan betalen zolang de Staatse troepen ter plaatse verbleven. De burgemeester betoogde daarbij dat de lasten bijna niet op te brengen waren voor de Huissenaren². Graaf Adam gaf Van Vinceler opdracht met de inning van het schoorsteengeld in Huissen te beginnen.

Gewapend met dit bevel toog de richter op 11 januari 1640 naar het stadhuis op de Markt, waar burgemeester, schepenen en raad op zijn verzoek bijeen waren. De richter vorderde van de magistraat dat deze de bevolking in kennis zou stellen van het bevelschrift dat hij bij die gelegenheid aan burgemeester Arndt van Will overhandigde³. Het stadsbestuur riep nog dezelfde dag de burgerij bijeen, waarna de burgemeester het grafelijk schrijven voorlas. De Huissenaren raakten echter helemaal niet onder de indruk. De overgrote meerderheid van de bevolking verklaarde het schoorsteengeld niet te zullen betalen en er zich desnoods gewapenderhand tegen te zullen verzetten. Alleen de burger Jacob van Rijsswijck was het als enige niet met de rest eens. Hij wenste zich niet gewelddadig tegen de inning teweer te stellen en wilde, zoals het een goed onderdaan betaamt, gewoon betalen. Deze afwijkende mening had Van Rijsswijck beter voor zich kunnen houden want ze werd op zijn zachtst gezegd, door de andere aanwezigen niet erg gewaardeerd. Toen Van Rijsswijck daarna de bijeenkomst verliet, volgden enige burgers, onder wie Derck van Will, Hendrick Goessens en Ariën van Oort hem en vroegen of hij werkelijk meende wat hij gezegd had. Het bevestigend antwoord van Van Rijsswijck maakte hen bijzonder agressief. De woedende stedelingen kreten hem niet alleen uit voor een hondsvot en een oude schelm, zij bedreigden de arme man ook nog met een pak slaag, ja men bleek zelfs bereid hem buiten de stad dood te willen slaan. Van Rijsswijck slaagde er gelukkig in aan zijn belagers te ontkomen, waardoor erger werd voorkomen.

De volgende dag, donderdag 12 januari, togen richter Van Vinceler, de gerichtsbode en enkele daartoe door de graaf aangestelde functionarissen in de ochtend naar het stadhuis. Daar arriveerden enige tijd later ook de leden van de magistraat. Van Vinceler hield de

1 R.A.N. - G.A.H. - O.A. inv. nr. 1. Friedrich Wilhelm aan de Huissense magistraat dd. 7 januari 1650 (o.s.).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 onbekende aan Schwarzenberg dd. 21 november 1639.

3 Opmerkelijk is dat Arndt van Will als burgemeester genoemd wordt, terwijl in november 1639 Wilhelm Schonstein dat nog was. Vanaf het najaar van 1639 tot in 1640 worden zowel Van Will als Schonstein als burgemeester genoemd.

stadsbestuurders tijdens een korte toespraak voor dat hij met het innen van de gehate belasting ging beginnen en dat wanneer de magistratsleden het goede voorbeeld gaven de burgers het wel zouden laten te protesteren. Tenslotte nodigde de richter hen uit hem te volgen. Daarna verlieten Van Vinceler en zijn metgezellen het stadhuis. Zij werden op eerbiedige afstand gevolgd door het stadsbestuur. Ondertussen had zich in en voor het stadhuis een menigte verzameld, waardoor Van Vinceler en de zijnen zich een weg moesten banen op weg naar de woning van Henrick Roggen, waar zij met hun werkzaamheden zouden beginnen. Nadat het gezelschap het huis had bereikt, trof men deze burger buiten aan. De richter sommeerde Roggen het verschuldigde schoorsteengeld te betalen. Roggen weigerde, waarna Van Vinceler ongehinderd de woning binnen ging om pand te halen. Hierop had de menigte kennelijk gewacht, want ook zij drong nu binnen. Op de vraag wat Van Vinceler daar deed, antwoordde de richter dat zij zich niet langer moesten verzetten tegen hun heer. De burgers dienden, aldus Van Vinceler, goed te beseffen dat de graaf hierdoor niet alleen kwaad kon worden, maar dat hij hen hiervoor ook kon straffen. Hij raadde hun aan nog eens goed te overwegen wat de consequenties van hun gedrag zouden zijn. De burgers bleken echter in het geheel niet gevoelig voor de argumenten van de richter en schreeuwden dat zij niet zouden betalen en ook niet zouden toelaten dat er pand gehaald zou worden. Daarop gaf een zekere Gisbert Berntsen Van Vinceler een duw waardoor hij ruggelings op een tafel kwam te liggen. Naar zijn eigen zeggen was dit Van Vincelers redding geweest. Was hij namelijk op de grond terechtgekomen, dan was hij waarschijnlijk gedood, zo vertelde de richter de graaf. Van Vinceler maakte zich ijlings uit de voeten. Hiermee kwam een einde aan de pogingen van de richter in Huissen het schoorsteengeld te innen.

Op 24 januari deed Van Vinceler uitgebreid verslag van de gebeurtenissen aan Schwarzenberg. Niet alleen de aanvoerders van het oproer, zoals Derck van Will, een neef van de burgemeester, ook de burgemeester zelf en tolschrijver Evert Porh moesten het ontgelden. Ook Boeckhorst en Schwarzenberg zelf werden -zij het voor wat de graaf betreft uiteraard in bedekte termen- beschuldigd. Genoemde heren hadden in het verleden de Huissenaren beter in de hand moeten houden. Hadden zij de kwestie van de bieraccijns in 1634 en 1635 krachtiger aangepakt en toen meer hun gezag doen gelden, dan was het lang niet zo ver gekomen, aldus Van Vinceler¹.

Waarschijnlijk naar aanleiding van dit bericht werden verdere maatregelen genomen. De Huissense magistraat werd in het voorjaar van 1640 opnieuw gesommeerd het schoorsteengeld te voldoen, maar weigerde dit opnieuw. Een commissie onder leiding van een zekere Burckhart werd in het leven geroepen met als taak het Huissense stadsbestuur te overtuigen toch te betalen. De magistraat werd naar Kleef geroepen waar een delegatie onder leiding van burgemeester Schonstein verscheen. De Huissenaren verklaarden dat zij het schoorsteengeld weigerden te betalen, maar wel duizend gulden wilden geven. Dit aanbod werd van de hand gewezen, omdat men Huissen niet anders wenste te behandelen dan de andere Kleefse ondersteden. De leden van de magistraat kregen daarop te horen dat zij als

¹ S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Vinceler aan Schwarzenberg dd. 24 januari 1640.

eersten het schoorsteengeld moesten betalen om daarmee het goede voorbeeld te geven. Wanneer zij dit weigerden, zou hen per persoon een boete van 50 goudgulden worden opgelegd. De stadsbestuurders weigerden ondanks de dreigende boete het schoorsteengeld te voldoen. Daarop werden Joachim von Blumenthal en dr. Johann Motzfeldt door Schwarzenberg belast met het oplossen van de kwestie. Beide heren trokken in de zomer van 1640 naar Huissen. Arndt van Will, die sinds 22 april 1640 burgemeester was, weigerde in eerste instantie voor beide grafelijke vertegenwoordigers te verschijnen, ondanks het feit dat eerstgenoemde op dat moment *Director des Kriegrats* en Motzfeldt een vooraanstaand lid van de Kleefse regering was. 's Morgens liet Van Will hen om acht uur weten dat hij de avond tevoren met de commandant van de Staatse troepen ter plaatse, Johan van Bawijr, heer tot Franckenberg, een stevig glas had gedronken en daarom niet in staat was te komen. De commissarissen bleven echter toch aandringen en uiteindelijk verscheen Van Will in gezelschap van de andere leden van de magistratuur toch op het ambtshuis. Het stedelijk bestuur liet Motzfeldt en Von Blumenthal desgevraagd weten dat het helemaal niet van plan was medewerking te verlenen en bovendien niet meer naar het ambtshuis te zullen komen, omdat dat in strijd was met de privileges. Nu ook de commissarissen niets konden bereiken, gaf Motzfeldt op 3 juli de graaf in overweging de hulp van Georg Wilhelm in te roepen. Conform dit advies richtte Schwarzenberg zich tot de keurvorst, die echter geen haast maakte en pas op 21 september de Kleefse regering vroeg de schuldigen te arresteren¹. Of dit ook daadwerkelijk gebeurd is, is nergens gebleken, maar het valt aan te nemen dat -gezien het tijdstip- de Kleefse regering verder geen actie heeft ondernomen.

3 Graaf of magistratuur?

Zoals reeds vermeld, had de magistratuur van oudsher het recht de stadssecretaris te benoemen. Het recht van benoeming van de gerichtsschrijver lag bij de landsheer. Het laatste was natuurlijk logisch, daar de landsheer als jurisdictieheer immers ook de richter benoemde. Een duidelijke zaak, maar daar twee personen van de afzonderlijke salarissen nauwelijks konden bestaan, waren beide functies in het verleden in één persoon verenigd, waarmee dan ook onmiddellijk een probleem opdoemt. Was de nieuw te benoemen functionaris in de eerste plaats stadssecretaris en moest hij dientengevolge door de magistratuur benoemd worden of lag de benoeming in handen van de landsheer omdat hij toch in eerste instantie gerichtsschrijver was? Een moeilijke vraag, die echter opeens beantwoord moest worden. Het landsheerlijk recht om in de ambten functionarissen te benoemen was sinds de verpanding in 1623 of in de jaren daarna aan graaf Adam toegewezen.

De problemen begonnen op 10 december 1632. Die dag stelde de magistratuur Schwarzenberg in kennis van het voorgenomen vertrek van de uit Goch afkomstige

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Blumenthal en Motzfeldt aan Schwarzenberg dd. 3 juli 1640; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Georg Wilhelm aan Schwarzenberg dd. 12 september 1640 (o.s.) met bijlage: Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 11 september 1640 (o.s.); GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 11 september 1640 (o.s.).

stadssecretaris Lambert Rogh. In zijn plaats zou -op voordracht van Rogh- de Huissenaar Richard van Hees benoemd worden. Daar de bezoldiging van de stadssecretaris niet toereikend was om in zijn levensonderhoud te voorzien, stelde het stadsbestuur graaf Adam voor Van Hees tevens tot gerichtsschrijver van Malburgen te benoemen. Van beide salarissen zou hij dan juist rond kunnen komen¹. De beloning was kennelijk niet bijzonder hoog, want Rogh wenste juist hierom naar Goch terug te keren. Hij gaf het na drie jaar stadssecretaris te zijn geweest op, omdat hij nauwelijks in staat was geweest zijn vrouw en kinderen te onderhouden. Op 6 maart 1633 gaf Rogh zijn voornemen aan graaf Adam te kennen en stelde nogmaals voor Richard van Hees tot zijn opvolger te benoemen². Ondanks de aanbeveling door zowel de scheidende secretaris als de magistraat, werd Van Hees niet tot gerichtsschrijver benoemd. Eind juni of begin juli werd namelijk een zekere Johan von Schriers als zodanig aangesteld en beëdigd. Dit was de magistraat in het geheel niet welgevallig met als gevolg dat commissaris Knupsthoff de graaf op 17 augustus moest berichten dat het gericht niet functioneerde. De magistraat had de eed van Von Schriers niet erkend en had hem de toegang tot het stadhuis -waarin ook het gericht was gehuisvest- geweigerd. De afwikkeling van rechtszaken werd hierdoor aanzienlijk vertraagd. Zelfs een boete van honderd goudgulden vermocht het verzet der stadsbestuurders niet te breken aldus Knupsthoff, die stelde dat de graaf het alleenrecht had de gerichtsschrijver aan te stellen³. Knupsthoff vertelde er echter niet bij, waarom men zich in Huissen verzette, een "verzuim" dat de magistraat op 24 augustus goed maakte. Twee soorten bezwaren werden tegenover de graaf te berde gebracht. Op de eerste plaats had men iets tegen de persoon Von Schriers. Dit familielid van commissaris Knupsthoff bekleedde al een functie in Gelderland, die bovendien zwaarder was dan de taak, die hij er nu bijgekregen had. Hierdoor verbleef Von Schriers hoofdzakelijk in Arnhem. Daarnaast beheerste hij noch Duits noch Latijn en of dit nog niet genoeg was, was hij ook nog *ein großer Calvinist*.

Op de tweede plaats was de benoeming juridisch gezien niet in orde. De aanstellingsakte was namelijk alleen door commissaris Knupsthoff en niet door graaf Adam ondertekend. Tenslotte herinnerde de magistraat de graaf aan diens belofte, die hij bij de aanvang van de verpanding aan het stadsbestuur had gedaan en die inhield dat hij de rechten en privileges van de stad zou eerbiedigen. Daarom viel de benoeming het stadsbestuur koud op het dak, omdat zij al meer dan honderd jaar het recht bezat de gecombineerde functies te vergeven. Dit recht kende overigens ook alle andere Kleefse steden. Om dit laatste te bewijzen, stuurde men brieven uit Kleef, Emmerik, Kalkar en Rees mee, waarin de verschillende stadsbesturen bevestigden dat beide functies ook bij hen al vele jaren in één persoon waren verenigd. De benoeming van deze functionaris was een zaak van de stad. Ook Huissen had een dergelijke regeling. Zo was op 16 januari 1560 een contract opgemaakt tussen de schepenen en de raad aan de ene en de nieuwe secretaris Henrick Cook aan de andere kant. In deze overeenkomst

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Huissense magistraat aan Schwarzenberg dd. 10 december 1632.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Rogh aan Schwarzenberg dd. 6 maart 1633.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Knupsthoff aan Schwarzenberg dd. 11 augustus 1633.

kwam ook de vervulling van de gerichtsschrijversfunctie aan de orde. Kennelijk was er sprake van een soort gewoonterecht en de Huissense bestuurders vroegen graaf Adam dan ook begrip te tonen voor hun manier van optreden tegenover Von Schriers¹.

Voorlopig zou er van begrip nauwelijks sprake zijn. Kennelijk had Schwarzenberg de kwestie nog vóór de ontvangst van de brief van de magistraat aan Georg Wilhelm voorgelegd. Op 19 september kwam de keurvorst in actie. Allereerst kreeg het stadsbestuur de wind van voren. Het aanstellen van een gerichtsschrijver was volgens de keurvorst zijn recht en niet dat van de stad. Bovendien moest de magistraat zich kunnen herinneren dat de aanstelling van een gerichtsschrijver al eens eerder tot problemen tussen hen had geleid. Bij die gelegenheid had de stad moeten toegeven en was de zaak in het voordeel van de landsheer opgelost. Het ging niet aan om nu, nu Schwarzenberg pandheer was, het nog eens opnieuw te proberen. Georg Wilhelm beval dan ook de nieuwe gerichtsschrijver onmiddellijk te erkennen en de voortgang van de werkzaamheden van het gericht in geen enkel opzicht meer te belemmeren. Deed men dat niet, dan zou de keurvorst er niet voor terugdeinzen de scherpste middelen te gebruiken om zijn gezag te doen gelden². Wat dat dan wel voor middelen waren, liet hij nog dezelfde dag de Kleefse regering weten. Wanneer de Huissense bestuurders niet zouden zwichten, dienden soldaten, die op de Kleefse burcht waren gelegerd onder leiding van Hans Dietrich von Ahr -desnoods gewapenderhand- in te grijpen³. Dezelfde dag kreeg Von Ahr opdracht van de keurvorst zich gereed te houden om met zijn soldaten uit Kleef naar Huissen te gaan. Hij diende de opdrachten van de Kleefse regering in dezen af te wachten⁴. Het waren bepaald geen kinderachtige maatregelen die werden getroffen. Een gewapend conflict leek onvermijdelijk.

Pas op 8 oktober ontving graaf Adam het schrijven van de magistraat van 24 augustus. Twee dagen later legde Adam von Schwarzenberg het stadsbestuur omstandig uit dat hij de gerichtsschrijver zelf had aangesteld uit onvrede over de houding van de magistraat. De Huissense stadsbestuurders waren naar de mening van de pandheer tot dat moment verschillende malen ongehoorzaam geweest; niet alleen wanneer de contributie geïnd moest worden, maar bij iedere gelegenheid die zich maar voordeed. De maat was vol en daarom had graaf Adam de zaak in handen van Georg Wilhelm gelegd, zoals men in Huissen intussen al gemerkt had. Toch was zijn houding tegenover het stadsbestuur sinds de eerste melding door Knupsthoff wel veranderd. Met name de slotopmerking van burgemeester, schepenen en raad dat men zich desnoods bij de benoeming van Von Schriers zou neerleggen, had de graaf mild gestemd. Hij kwam dan ook met een compromisvoorstel. De Huissenaren dienden te erkennen dat de graaf het recht had de gerichtsschrijver aan te stellen. In ruil daarvoor zou de magistraat nu iemand mogen voordragen die vervolgens

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Huissense magistraat aan Schwarzenberg dd. 24 augustus 1633.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Georg Wilhelm aan de Huissense magistraat dd. 9 september 1633 (o.s.).

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 9 september 1633 (o.s.).

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Georg Wilhelm aan Von Ahr dd. 9 september 1633 (o.s.).

benoemd zou worden¹. Het was indirect een overwinning van het stadsbestuur en men haastte zich om graaf Adam met veel mooie woorden te bedanken en Richard van Hees voor te dragen als gerichtsschrijver van Huissen en Malburgen. De benoeming vond prompt plaats².

Lang zou het gerichtsschrijverschap van Van Hees niet duren. Reeds op 3 januari 1637 droeg de graaf de uit het Westfaalse Soest afkomstige proost en commissaris Johann Herdingh op te zorgen voor de benoeming van een opvolger van Van Hees, die deze functie kennelijk niet langer bekleedde. Op 24 januari liet Herdingh weten dat hij commissaris Boeckhorst en dr. Johann Motzfeldt belast had met deze taak³.

De benoeming zou opnieuw tot problemen aanleiding geven. Op 12 maart liet Georg Wilhelm dit de Kleefse regering weten en gaf dit bestuurscollege opdracht zo nodig in te grijpen⁴. De inmiddels door de magistraat aangestelde stadssecretaris was de uit Doorwerth afkomstige Lucas Verhoeven, die al geruime tijd in Huissen woonachtig was. Naast stadssecretaris was Verhoeven in eerste instantie ook gerichtsschrijver, hetgeen blijkt uit het feit dat een verzoek dat op 21 maart 1637 bij het Huissense gericht was ingediend door hem “ter ordonnantie” werd getekend. Dit was echter in strijd met de afspraak, die de magistraat en de graaf op 10 oktober 1633 hadden gemaakt. Immers toen had het stadsbestuur het recht van de graaf erkend dat hij de nieuwe gerichtsschrijver mocht benoemen. Kennelijk vond de graaf de combinatie stadssecretaris en gerichtsschrijver een juiste, maar nu wilde hij echter wel degene zijn, die deze functionaris zou aanstellen. Dat hij hierdoor moeilijkheden met de magistraat zou krijgen, lag voor de hand. Niet alleen stelde dit college Verhoeven als stadssecretaris aan, maar het liet de nieuwe functionaris eveneens als gerichtsschrijver optreden. Tevergeefs trachtte het stadsbestuur Schwarzenberg verschillende malen te overtuigen van het eigen gelijk. Een poging van commissaris Boeckhorst de magistraat tot het standpunt van de graaf over te halen mislukte vanzelfsprekend. Boeckhorst stelde dan ook op 31 maart voor een afzonderlijke gerichtsschrijver te benoemen en Lucas Verhoeven op straffe van een geldboete de verdere toegang tot het Huissense gericht te ontzeggen⁵.

Opnieuw zag graaf Adam zich genoodzaakt de hulp van de keurvorst in te roepen. Op 2 oktober gaf Georg Wilhelm aan Johann Motzfeldt en kanselier Winant von Heimbach opdracht zo snel mogelijk naar Huissen te gaan. Zij dienden in eerste instantie, hetzij alleen, hetzij met behulp van de grafelijke ambtenaren ter plaatse, te proberen het stadsbestuur van zijn ongelijk te overtuigen zodat de door de graaf aangestelde gerichtsschrijver zou worden erkend. Lukte dit niet, dan waren de beide leden van de Kleefse regering gerechtigd om middels dwangmaatregelen een standpuntverandering te forceren. De graaf en de

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Schwarzenberg aan de Huissense magistraat dd. 1 oktober 1633 (o.s.).

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Huissense magistraat aan Schwarzenberg dd. 5 november 1633 en Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 2 maart 1637 (o.s.).

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Herdingh aan Schwarzenberg dd. 14/24 januari 1637.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 2 maart 1637 (o.s.).

5 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 21 maart 1637 (o.s.).

keurvorst hadden intussen klaarblijkelijk wel hun idee laten varen dat men nog invloed kon uitoefenen op de benoeming van de stadssecretaris. Kennelijk hadden zij de eerder door Boeckhorst geopperde suggestie overgenomen om zich te beperken tot de aanstelling van de gerichtsschrijver. Nadat Motzfeldt en Von Heimbach op 28 oktober het keurvorstelijk bevel hadden ontvangen, was hun animo om naar Huissen te gaan ver te zoeken. Op 24 november informeerde Schwarzenberg ongeduldig, maar tevergeefs naar de resultaten van het bezoek. Pas op 15 januari 1638 verwaardigden Motzfeldt en Von Heimbach iets van zich te laten horen. Op dat moment waren zij nog niet naar Huissen geweest. Als redenen voor dit verzuim werden de afwezigheid van de Huissense burgemeester en van Boeckhorst opgegeven. Zolang de burgemeester er niet was, kon de magistraat niet bijeen geroepen worden en had het dus weinig zin de reis te gaan maken.

Een onderhoud met Boeckhorst was ook om een andere reden zeer noodzakelijk. Motzfeldt en Von Heimbach hadden namelijk niet stil gezeten maar intussen wel de tijd gevonden de richtsbode te ontbieden om met hem de zaak te bespreken. De man verklaarde dat volgens hem de affaire heel simpel was op te lossen. Wanneer een door de graaf gegeven aanstellingsakte van de gerichtsschrijver in Huissen zou worden gepubliceerd, was er geen vuiltje meer aan de lucht. Het was vreemd dat Boeckhorst dat niet gedaan had, temeer daar het merendeel der schepenen alsmede een dertigtal vooraanstaande burgers hem dit al hadden gevraagd. Bovendien hadden zij Boeckhorst toegezegd dat het verzet dan onmiddellijk zou worden gestaakt. De commissaris had dit advies aangenomen, maar had het klaarblijkelijk te druk met het behartigen van andere zaken. De gerichtsschrijver had slechts de opdracht gekregen zich -in afwachting van de publicatie van zijn aanstellingsakte- voorlopig rustig te houden. Dit verhaal was voor Motzfeldt en Von Heimbach reden genoeg geweest eerst een bespreking met Boeckhorst te hebben vooraleer zij naar Huissen gingen. Boeckhorst zou snel in Emmerik zijn, zo lieten zij de graaf weten, en dan zouden zij aan het werk gaan en zo spoedig mogelijk van zich laten horen¹. Van deze laatste belofte zijn helaas geen bewijzen voorhanden. Misschien lag de hele kwestie inderdaad zo simpel als de richtsbode het had geschetst en werd de zaak na de terugkeer van Boeckhorst snel opgelost. Bij die gelegenheid werd Herman van Lendt tot gerichtsschrijver benoemd.

Arndt van Will deed er echter wel alles aan om deze nieuwe functionaris zo zwart mogelijk te maken in de ogen van Schwarzenberg. Van Lendt was zelfs genoodzaakt een bewijs van goed gedrag in Zevenaar te halen. Toen Van Lendt ten overstaan van de magistraat aan Van Will vroeg waarom hij hem zo in een kwaad daglicht had gesteld, antwoordde laatstgenoemde dat *hem de duvel moste halen*². Vanaf 1637 werden de functie van stadssecretaris en gerichtsschrijver dus niet langer door één en dezelfde persoon uitgeoefend. De pandheer hield in deze voet bij stuk tegenover de weerbarstige magistraat.

Deze scheiding van functies zou tot 1650 duren. Op 17 januari van dat jaar, de stad was

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Von Heimbach en Motzfeldt aan Schwarzenberg dd. 15 januari 1638.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerd schrijven van drost, richter, burgemeester, schepenen en raad van Huissen aan Friedrich Wilhelm [1646].

sinds 8 oktober 1649 ook de jure weer in handen van Friedrich Wilhelm, liet de keurvorst het stadsbestuur weten dat beide functies weer in één persoon verenigd werden. Het benoemingsrecht kwam aan de stad¹. Hiermee kwam een definitief einde aan dit probleem en leerde de Huissense magistraat de keurvorst ook eens van de goede kant kennen. Een zeldzaamheid zoals nog zal blijken.

4 Het conflict tussen de magistraat en de richter

Het in 1639 ontstane conflict tussen de magistraat van Huissen enerzijds en richter Wilhelm van Vinceler anderzijds vormde een van de tragikomische dieptepunten tijdens het Schwarzenbergse pandschap en is vermeldenswaard omdat het aangeeft hoe het in Huissen tot een bestuurlijke chaos verworpen was waarbij roddel en achterklap de dienst uitmaakten.

Het begon allemaal in de zomer van 1638 toen Van Vinceler op 14 augustus door een zekere Bernard Lengell uit Zevenaar middels een rekest uitgemaakt werd voor *een goddeloze schelm en een eerdief*². De richter liet dit niet over zijn kant gaan en diende op 4 september van dat jaar een klacht tegen Lengell in. Daarna bleef het een tijd rustig rond de persoon van de richter. Op 18 juli 1639 diende de magistraat echter een officiële klacht in over de Huissense richter bij Schwarzenberg. De belangrijkste beschuldiging was dat Van Vinceler al ettelijke jaren ontucht zou hebben bedreven met een moeder en haar dochter tegelijk. Hoewel de letterlijke inhoud van de klacht niet bekend is, blijkt uit latere verhoren dat de richter daarnaast werd beschuldigd van corruptie en partijdigheid tijdens het voeren van processen. Hij zou zijn administratie niet goed voeren, zou een akker op schadelijke manier hebben verkocht en een erfhuis van een arme familie onder zich gebracht hebben. Tenslotte werd Van Vinceler ook nog beschuldigd van het feit dat hij vreemdelingen willekeurig zou hebben gearresteerd. Op grond van deze aantijgingen werd Van Vinceler in de zomer van 1639 als richter geschorst³.

Van Vinceler liet dit niet op zich zitten en begon in augustus en september 1639 met het verzamelen van getuigenissen, die zijn onschuld moesten bewijzen. Hij riep daarbij de hulp in van gerichtsschrijver Herman van Lendt, die zich voor de gelegenheid een aantal malen tooide met de titel notaris. Op 23 augustus verklaarde de koopman Jacob Bouman dat hij ongeveer anderhalf jaar tevoren een conflict had gehad met de richter en schepen Arndt van Will. In een dronken bui had hij de richter in een plaatselijke herberg uitgescholden voor een sjacheraar en Van Will voor een *contfeel*. Echter voor het tot een handgemeen kon komen, was de dronken man afgevoerd uit de herberg. Toen hij de volgende ochtend nuchter was, ging Van Lendt naar Bouman toe om hem te confronteren met zijn gedrag. Daarop had de koopman gezegd dat hij van niets meer wist en had vervolgens Van Vinceler zijn excuses aangeboden. Op 6 september legde Bouman nog een verklaring af tegenover

1 R.A.N. - G.A.H. - O.A. inv. nr. 1 Friedrich Wilhelm aan de Huissense magistraat dd. 7 januari 1650 (o.s.).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 getuigenverklaring van Van Vinceler ten overstaan van Van Lendt dd. 14 augustus 1638.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 verslag van de commissie dd. 27 oktober 1639 (o.s.).

Herman van Lendt. Nu verklaarde de koopman het vreemd te vinden dat Van Will zijn woorden had gebruikt in een aanklacht tegen Van Vinceler. Bouman verklaarde nogmaals dat hij die avond dronken was geweest en dat hij Van Vinceler kende als een eerlijk man.

De schepenen Stevens, Van Eimeren en Jelissen verklaarden tegenover Van Lendt op 1 september dat wat hen betreft Van Vinceler in zijn functie mocht worden gehandhaafd. Stevens verklaarde bij die gelegenheid zelfs dat hij zijn buidel wel aan Van Vinceler durfde toe te vertrouwen.

Uit verklaringen van de Malburgse ingezetenen Frantzen, Janssen en Van Eck blijkt dat deze mannen op 18 september zeer tevreden waren over het functioneren van de Huissense richter. Frantzen verklaarde daarnaast op 16 oktober dat de richter op zijn verzoek de erfenis van Egbert Holl had geregeld. Bij die gelegenheid had Van Vinceler enig gerookt vlees gekocht en een ander deel gekregen. Tijdens een woordenwisseling zou over dit vlees een discussie zijn ontstaan en zou de richter zijn beschuldigd van diefstal. Daarop was Van Vinceler naar Frantzen toegegaan en had aangeboden het vlees alsnog te betalen. Daarop had Van Vinceler als antwoord gekregen dat dat niet hoefde, omdat hem het vlees was geschonken¹.

Op 5 september gaf Schwarzenberg opdracht een commissie in het leven te roepen om het conflict tussen richter en magistraat op te lossen. Hierin zaten Joachim von Blumenthal en Erasmus Seidel. Op 6 november vond in Kleef een bijeenkomst plaats. Seidel en Blumenthal spraken die dag niet alleen met Van Vinceler, maar ook met burgemeester Arndt van Will en met twee Huissense schepenen waaronder Jacob van Eimeren. Van Vinceler verklaarde bij die gelegenheid te weten dat de magistraat onderling verdeeld was en dat de leden hadden moeten loten wie naar Kleef zouden gaan. Daarop lieten zowel de leden van de magistraat als de commissieleden hun mandaat zien. Op 7 november werd een aantal niet met name genoemde leden van het stadsbestuur verhoord. Zij weerlegden alle tegen de richter ingebrachte klachten en lieten weten dat de ontucht kwestie door Margaretha von Beden /Baden publiekelijk gemaakt was uit wraak tegen de richter. De magistraatsleden verklaarden tijdens deze bijeenkomst dat zij Van Vinceler in zijn functie gehandhaafd wensten te zien. Dit werd vastgelegd en hiermee waren, aldus de beide commissieleden, alle misverstanden opgelost².

De volgende dag wendde de richter zich ook tot pandheer Adam von Schwarzenberg. Hij liet de graaf weten dat hij blij was dat het tot een overeenstemming was gekomen tussen hem en de magistraat. De schorsing op zichzelf had Van Vinceler al als een straf ervaren. Daarnaast ging hij zeer uitgebreid in op alle tegen hem ingebrachte beschuldigingen waarbij hij maar liefst zestien bijlagen toevoegde om zijn gelijk te bewijzen. Van Vinceler verwees hierbij naar twee brieven met beschuldigingen die waren uitgegaan. Alleen de belangrijkste aanklacht namelijk het bedrijven van ontucht met moeder en dochter deed

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 getuigenverklaringen dd. 23 augustus, 1, 6 en 18 september, en 6 oktober 1639. De betekenis van het scheldwoord is onduidelijk. Het tweede deel van het woord lijkt te zijn afgeleid van het woord "veel" of "vede", wat "vete" betekent.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 verslag van de commissie dd. 27 oktober 1639 (o.s.) en commissieleden aan Schwarzenberg dd. 30 oktober 1639 (o.s.).

hij slechts met een paar regels af waarbij hij vooral refereerde aan het feit dat de magistraat dit zelf voor onjuist had gehouden. Schepenen Van Will is de enige, die door Van Vinceler met name genoemd werd in zijn uitgebreide betoog. De schepenen had zich als een instrument laten gebruiken en Van Vinceler sprak de hoop uit dat Van Will zich verder niet door zijn boosheid zou laten leiden. Daarnaast sprak de richter de hoop uit dat nu alle problemen uit de wereld waren, zodat Van Will en de zijnen zich noch in het openbaar noch in het geheim zouden kunnen verkneukelen over de richter¹.

Op 17 november kwam men andermaal bijeen. Burgemeester Wilhelm Schonstein was in gezelschap van de schepenen Brandts, Van Eimeren en Lubbers. Van Vinceler verscheen met een pakket papieren om zijn zaak tegenover de grafelijke commissie te verdedigen. De stadsbestuurders vroegen zich tijdens deze bijeenkomst af wat nu eigenlijk het probleem was, want zij konden eigenlijk niets dan goeds over Van Vinceler melden. Daarop haalden Seidel en Blumenthal de aanklacht van de magistraat van 18 juli voor de dag en toonden die aan burgemeester Schonstein. De burgemeester verklaarde daarop dat hij deze brief nog nooit had gezien. De aanwezige schepenen schudden bij lezing van de brief het hoofd of sloegen een kruisteken en verklaarden eveneens dat zij deze brief nog nooit hadden gezien².

Op dezelfde 17e november richtte de graaf zich uitgebreid tot de leden van de magistraat. Hij legde de schepenen uit hoe hij tot de samenstelling van de commissie was gekomen maar stelde voorts dat hij niet erg te spreken was over de manier waarop de leden van het stadsbestuur op Von Blumenthal en Seidel hadden gereageerd. Ook over het verloop van de zaak sprak Schwarzenberg zijn ongenoegen uit. Daarnaast had de graaf twee dagen tevoren de commissieleden nog van een andere kwestie op de hoogte gesteld. Agnes van Brandenburg uit Huissen had zich namelijk tot hem gewend met de klacht dat Van Vinceler haar dochter zwanger had gemaakt en dat de richter weigerde alimentatie te betalen. De graaf verzocht de beide heren deze affaire uit te zoeken³. Koren op de molen voor Van Will en de zijnen.

Op 11 december 1639 complimenteerde de graaf Blumenthal en Seidel voor hun werkzaamheden en liet hen weten dat hij op 1 december 1639 het reces dat tussen de richter en de magistraat was overeengekomen had gepubliceerd en dat dus deze zaak uit de wereld was. Over het nieuwe zedenschandaal inzake Agnes van Brandenburg repte de graaf met geen woord. Wel gaf hij beide heren opdracht uit te zoeken wie verantwoordelijk was voor het schrijven van de valse brief die uit naam van de magistraat was uitgegaan en hij vroeg zich daarbij af of de Kleefse *Justizrath* dr. Bockhorst hier meer van wist, omdat hij een tegenstander van Van Vinceler was⁴. Of dit onderzoek nog heeft plaatsgevonden, is niet bekend.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerd schrijven van Van Vinceler aan Schwarzenberg [28 oktober 1639 (o.s.)].

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 commissieleden aan Schwarzenberg dd. 21 november 1639.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Schwarzenberg aan Huissense schepenen dd. 7/17 november 1639 en Schwarzenberg aan Seidel en Von Blumenthal dd. 5 november 1639 (o.s.).

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Schwarzenberg aan Seidel en Von Blumenthal dd. 1/11 december 1639.

Enige zaken zijn opmerkelijk te noemen. Allereerst het feit dat zowel Van Will als ook Wilhelm Schonstein in het najaar van 1639 en in de eerste maanden van 1640 als burgemeester werden genoemd. Mogelijk had schepen Arndt van Will een dusdanig prominente rol gespeeld dat hij en niet Schonstein door de buitenstaanders beschouwd werd als zijnde de burgemeester. Vraag blijft natuurlijk, wie verantwoordelijk was voor het schrijven van een brief, die buiten de magistraat om was verstuurd maar wel was voorzien van het stedelijk zegel. Twee aanwijzingen zijn voorhanden. Allereerst is er de opmerking die Jacob Bouman in zijn verklaring van 6 september 1639 liet zetten waarin hij zijn bevreesding uitsprak over het feit dat burgemeester Van Will het

Zilveren schepenzegel van
Huissen vervaardigd in 1680.

verhaal in de aanklacht had vermeld. Van Vinceler is veel explicieter. Hij stelde dat Van Will zich als instrument had laten gebruiken. De richter zegt hierbij met zoveel woorden dat iemand anders of een groep achter deze actie zou hebben gezeten. Of Van Will de brief van 8 juli of de door Van Vinceler genoemde tweede brief heeft opgesteld is niet bewezen. Dat hij als schepen over het stadszegel kon beschikken is niet erg aannemelijk. In hoeverre de door de graaf genoemde dr. Bockhorst een rol in het geheel heeft gespeeld, blijft ook duister.

Wat echter wel zonneklaar is, is dat de verhoudingen tussen het katholieke stadsbestuur aan de ene kant en de protestantse richter en zijn geloofsgenoot gerichtsschrijver Van Lendt aan de andere kant vanaf de zomer van 1639 op zijn zachtst gezegd niet al te best waren.

5 Waterstaatkundige problemen

Werd hiervoor reeds opgemerkt dat, mede als gevolg van de militaire situatie de opbrengsten uit de verpachtingen en tienden vanaf 1634 gestaag daalden, ook scheepvaart en tolopbrengsten werden minder.

De rivieren Neder-Rijn en IJssel kregen om meer dan één reden regelmatig de aandacht van de verschillende overheden binnen de Republiek. Hadden de Staten-Generaal oog voor de scheepvaart, zij hielden ook de veiligheid in de gaten. De rivieren beschouwden zij tevens als grensbeveiliging. De overheden van de verschillende gewesten hadden in de eerste plaats belang bij de commercie. Dit laatste maakt een adequaat beheer van de drie stromen niet gemakkelijk. De steden Dordrecht en Nijmegen hadden alleen belang bij de Waal en het verzanden van de Neder-Rijn en de IJssel kon alleen maar gunstige effecten voor hun handelspositie hebben. Dat de belangen van de IJsselsteden weer anders lagen dan die van de Utrechtse handelsplaatsen aan de Lek is evenmin verbazingwekkend.

In 1621 en 1623 werd een tweetal conferenties belegd ten einde tot een verbetering van de waterhuishouding op Neder-Rijn en IJssel te komen en om over de rivieren als verdedigingslinie

te praten¹. Op 22 december 1626 besloten de Staten-Generaal om bij de splitsing van Neder-Rijn en IJssel een tweetal kribben te leggen. Ter hoogte van de Malburgse Dijk zou een leikrib van vier roeden lang moeten komen en juist voorbij de IJsselsplitsing diende ter hoogte van de Arnhemse Broekdijk een zogenaamd schephoofd te verrijzen. Utrecht was het met deze beslissing niet eens, omdat dit gewest vreesde dat een verbetering van de watertoevoer naar de IJssel ten koste zou gaan van de bevaarbaarheid van de Neder-Rijn².

In juni 1628 verlangde de advocaat Vianen namens de belanghebbenden van de Staten-Generaal de uitvoering van het bovenstaande plan. Utrecht protesteerde heftig, omdat de leikrib bij Malburgen geen vier maar inmiddels acht roeden lang zou worden, waarbij men zelfs nog van plan was de lengte met nog eens vier extra roeden te vergroten tot maar liefst twaalf roeden. Dat hierdoor veel meer water in de IJssel zou verdwijnen dan Utrecht voor gunstig hield, laat zich raden. Op 18 september 1628 verklaarde Utrecht ter Staten-Generaal geen subsidie aan het project te zullen verlenen³. Maar toen lagen de kribben er al. In 1629 verleende Georg Wilhelm toestemming de leikrib bij IJsseloord onder Malburgen aan te leggen. Of dit een teken was van de goede verstandhouding tussen keurvorst en Republiek, zoals wel gesuggereerd is, valt te bezien⁴. Veeleer was er sprake van machtsvertoon van de Republiek tegenover de van haar afhankelijke keurvorst.

De keurvorst was namelijk helemaal niet zo gelukkig met de aanleg van de kribben. Op 23 november 1630 wendde hij zich, overigens niet voor de eerste keer, tot de Staten-Generaal. Georg Wilhelm sprak bij die gelegenheid zijn teleurstelling uit over het feit dat hij na zijn eerdere klachten nog steeds geen verbetering in de waterhuishouding had mogen constateren. Integendeel zelfs, de verzanding van de Neder-Rijn aan de zijde van het ambt Huissen nam almaar verder toe. Dit zeer tot ongenoegen van keurvorst, graaf en pachters. Georg Wilhelm eiste dan ook dat nu eindelijk de commissie in het leven geroepen zou worden, waar hij al eerder om had gevraagd⁵.

Vooreerst zou een dergelijke commissie niet nodig zijn. Richter Van Vinceler, rentmeester Blaspeil en een aantal burgers wachtten de resultaten van de eventuele onderhandelingen niet meer af maar namen het heft in eigen hand. Op zondagochtend 7 december 1630 tegen negen uur zagen Thijs Florissen, Jacob Janssen en Maes Laurensen, die nog aan de krib nabij de Arnhemse Broekdijk aan het werk waren een aak de Rijn afzakken, met aan boord een zeer gemêleerd gezelschap Huissenaren, waaronder naast de richter en de rentmeester ook Willem Berents, de kastelein van de *Drie Coningen*. Nadat het schip had aangelegd, sprong Van Vinceler als eerste aan wal gevolgd door de andere heren. Na een korte toespraak van de richter werd begonnen met het afbreken van de krib. Florissen trachtte de Huissenaren nog te overtuigen van hun ongelijk, maar tevergeefs. Niet alleen moesten de drie Arnhemmers

1 G.P. van de Ven, *Aan de wieg van Rijkswaterstaat. De wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal* (Zutphen 1976) 36-39.

2 Aitzema, *a.w.*, (folio editie) I, 779; Van de Ven, *a.w.*, 38.

3 Aitzema, *a.w.*, (folio editie) I, 779-780; Van de Ven, *a.w.*, 39-40.

4 Van de Ven, *a.w.*, 40.

5 GldA. - Hof. inv. nr. 1097 Georg Wilhelm aan de Staten-Generaal dd. 13 november 1630 (o.s.).

lijdelijk toezien hoe de krib werd gesloopt, maar ook dat hun gereedschap werd afgenomen. Laurensen kreeg ook nog een hieuv met een gaffel op de koop toe. Nadat zij hun werk voltooid hadden gingen de Huissenaren weer aan boord en voeren terug naar huis.

Vanzelfsprekend was het Arnhemse stadsbestuur zeer onaangenaam verrast door de actie van Van Vinceler en de zijnen. Het liet dit uiteraard niet over haar kant gaan en legde beslag op de gelden van Van Vinceler en Blaspeil die zich in Arnhem bevonden. Op deze manier hadden zij een troef in handen om beide heren te dwingen zich voor het stedelijk gericht in Arnhem te komen verantwoorden¹. Deze beslaglegging op het te Arnhem aanwezige kapitaal van richter en rentmeester had voorlopig geen enkel succes. Op 21 januari werden Van Vinceler en Blaspeil in het openbaar gedagvaard in Arnhem ten stadhuize te verschijnen. Zoals te doen gebruikelijk met personen die buiten de jurisdictie van de stad vielen, werden te dien einde de klokken geluid. Zij gingen echter niet maar zagen evenmin werkeloos toe. De Kleefse regering werd ingelicht en om hulp gevraagd waarop op 28 januari 1631 de Geheime Raden van hun ongenoegen lieten blijken. Zij eisten van de Gelderse Raden dat zij de restitutie van de gelden van Van Vinceler en Blaspeil zouden bewerkstelligen. Daarnaast diende de commissie, waarvoor Georg Wilhelm in november gepleit had, zo spoedig mogelijk ingesteld te worden².

Ondertussen gingen de voorbereidingen voor het voeren van een proces gewoon door. Blaspeil en Van Vinceler waren echter beslist niet van plan zich in Arnhem te komen verantwoorden uit angst gevangen genomen te worden. Pieter Francken en Peter van Alpen werden als gevolmachtigden naar het Arnhemse gericht gestuurd om daar de belangen van Blaspeil en Van Vinceler te behartigen. In hun volmacht stelden de beide gedaagden dat zij niet alleen erg bang waren dat zij zouden worden gearresteerd, maar ook dat hun actie gerechtvaardigd was geweest. De vernielde krib had namelijk niet op Gelders maar op Kleefs gebied gelegen. Blaspeil en Van Vinceler eisten dan ook de stopzetting van het proces of een opschorting tot een onderzoek door een onpartijdige commissie zou hebben plaats gevonden. Het was echter allemaal tevergeefs. Beide Huissense gezagsdragers werden veroordeeld tot herstel van de aangebrachte schade aan de krib ten bedrage van duizend gulden. Zij moesten daarnaast de proceskosten betalen. Nadat het Arnhemse gericht op 22 februari dit vonnis had gewezen, werden beide veroordeelden op 24 februari en op 28 maart uitgenodigd hun vonnis te komen aanhoren³. Naar aan te nemen valt zijn Blaspeil en Van Vinceler op de aangegeven data niet voor het Arnhemse gericht verschenen.

Veel belangrijker dan dit vonnis was echter dat eindelijk de door de keurvorst verlangde commissie in het leven werd geroepen. In maart 1631 begonnen de leden ervan met hun werkzaamheden, zonder echter ook maar het geringste resultaat te boeken⁴.

1 GldA. - O.A. Rechterlijk archief inv. nr. 90 omslag 11 getuigenverklaring aangaande de vernieling van de krib;

GldA. - Hof inv. nr. 1079 Arnhemse magistraat aan de Gelderse Raden [ongedateerd].

2 GldA. - Hof inv. nr. 1079 Kleefse Geheime Raden aan Gelderse Raden dd. 28 januari 1631.

3 GldA. - Hof inv. nr. 1097 kanselier en Gelderse Raden aan Van Vinceler dd. 14 februari 1631 (o.s.).

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Schwarzenberg aan Gelderse Raden dd. 4 maart 1631.

Op 28 februari 1633, dus ruim twee jaar na de instelling van de commissie moest Conrardt Blaspeil aan Schwarzenberg berichten dat een grote overstroming van de rivier, die kort tevoren had plaatsgevonden, opnieuw aanzienlijke zandafzettingen had veroorzaakt. Het was zelfs zo erg dat het Malburgse pontveer, de enige rechtstreekse verbinding tussen de enclave en Arnhem, niet meer kon varen en uit de vaart was genomen¹. Op 30 december van datzelfde jaar berichtte landrentmeester Lucas Blaspeil dat de rivier tussen IJsseloord en de tol geheel verzand was. De IJssel kreeg nog nauwelijks water, aldus de landrentmeester. Het rivierwater beukte op dat moment met geweld tegen de Malburgse Dijk die tot overmaat van ramp in een dusdanige slechte staat verkeerde dat hij het elk moment kon begeven.

In 1635, om precies te zijn op 5 juni, werd een akkoord gesloten krachtens hetwelk de Huissenaren een krib ter hoogte van de Pley gelegen, zouden afbreken. Daar stond tegenover dat het schephoofd bij de Arnhemse Broekdijk ook zou verdwijnen. De Huissenaren hielden zich aan hun deel van de overeenkomst. Mede begunstigd door de lage waterstand, was hun krib al in november 1635 verdwenen². Twee jaar later -in oktober 1637- lag het schephoofd er echter nog steeds. Conrardt Blaspeil moest zich namens de graaf opnieuw tot Gelderland, in dit geval tot de Rekenkamer wenden en middels een verzoek de uitvoering van de overeenkomst eisen. Wanneer men geen gehoor gaf aan de eis van de graaf diende men -in navolging van wat in 1630 was ondernomen- over te gaan tot sloop. Noch het een noch het ander vond plaats. Men gaf geen gevolg aan de wens van graaf Adam en evenals de Geldersen sloopten ook de Huissenaren niet; de situatie bleef zoals die was. De verzanding van Neder-Rijn en IJssel zette door en reduceerde beide rivieren tot steeds smallere stromen³.

Dat deze ontwikkeling slecht was voor de scheepvaart op de Neder-Rijn en de IJssel, is duidelijk. De betekenis van de tol alsmede de inkomsten daaruit liepen dan ook gestaag terug. Dit gold eveneens voor het aantal plaatselijke schippers. Kwamen in 1634 nog acht verschillende schippers voorbij de tol, in 1636 passeerden drie schepen vier keer tolvrij, waarbij het voornamelijk leden van de Huissense familie Kleinpenningh betrof⁴. De verzanding van de rivier en de aanleg van de kribben in 1628 hebben er zeker toe bijgedragen dat de betekenis van de tol dusdanig daalde dat in 1656 zou worden besloten hem naar Emmerik te verplaatsen⁵.

De verminderde betekenis van de Rijntol, de verhoging van de pachtgelden en tienden door de graaf en de oorlogshandelingen, die al vóór de verpanding hadden plaatsgevonden, waren er de oorzaak van dat het de bevolking niet al te zeer voor de wind ging. De oorlogshandelingen in het oosten van de Republiek betekenden een regelrechte ramp voor de Huissenaren en droegen -in vaak niet geringe mate- bij tot de verdere verarming.

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conrardt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 28 februari 1633.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conrardt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 1 november 1635.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Schwarzenberg aan Conrardt Blaspeil dd. 14 oktober 1637; Conrardt Blaspeil en Motzfeldt aan Schwarzenberg dd. 20 oktober 1637 en Schwarzenberg aan de Gelderse Rekenkamer dd. 22 oktober 1637.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i fragmenten van de Rijntolrekeningen 1634-1636.

5 E. Smit, 'Nieuw licht op Huissens economische geschiedenis', *Med. H.K.H.* 2 (1976/1977) 29-31.

6 De Staatse bezetting

De aanwezigheid van Staatse troepen was de Huissenaren niet geheel vreemd. Het waren dan weliswaar uit de Spaanse dienst gedeserteerde Italiaanse soldaten, die tussen 1622 en 1623 in Huissen verbleven, maar prins Maurits had hen de enclave als verblijfplaats toegewezen. Hun vertrek uit Huissen haalde zelfs de *Tijdinghe uyt verscheide quartieren*, een van de vroegste kranten¹.

In 1626 kwamen Staatse troepen onder bevel van Daniël Berrenthage niet om militair-strategische redenen naar Huissen, maar voor het overvallen van de munt. De aanwezigheid van de Engelse kolonel in Staatse dienst, Edward Harwood, vloeiende wel degelijk voort uit militaire overwegingen. Deze kolonel en zijn mannen bevonden zich in elk geval op 18 augustus 1629 in Huissen op de burcht. Tijdens het verblijf van Harwood en de zijnen verwisselden verschillende goederen, waaronder een handboog op onrechtmatige wijze van eigenaar. Op 22 november van dat jaar klaagde Schwarzenberg hier nog over bij de Staten-Generaal².

Na het vertrek van Harwood en zijn mannen bleef het lange tijd rustig. Pas op 16 april 1631 werd opnieuw een klacht geuit. Ditmaal was het de te Arnhem gelegerde ruitery, die de wrevel opwekte. De graaf -op dat moment zelf in Huissen- vroeg het Gelderse Hof deze ruiters te verbieden hun paarden nog langer in de Huissense weiden te laten grazen. Deze kieskeurige paarden waren ook zeer ongedisciplineerd, want zij namen niet alleen de beste weiden, maar vernielden daarnaast ook de afscheidingen tussen de verschillende percelen. Met name de armen waren zwaar gedupeerd, aldus graaf Adam³. Het waren slechts kleinigheden in vergelijking met wat nog zou gaan komen.

Was sinds 1634 een Brandenburgs garnizoen in Huissen gelegerd, in 1635 zou de situatie ingrijpend veranderen. De inname van de vesting Schenkenschans door de Spanjaarden in juli 1635 werd gevolgd door een belegering onder leiding van stadhouder Frederik Hendrik die haast een jaar zou duren⁴.

In meer dan één opzicht zou deze belegering voor Huissen niet onopgemerkt voorbij gaan. Het strijdgewoel was gedurende de nacht van 27 op 28 juli 1635 in het stadje goed hoorbaar en op het moment dat allerlei vluchtelingen voorbij trokken, ontstond er zelfs een regelrechte paniek onder de plaatselijke bevolking. Kennelijk vreesde ook rentmeester Blaspeil voor een doorstoot van de Spanjaarden. Hij begon met twee kasten die de graaf in het kasteel had staan naar het hof van keurprins Friedrich Wilhelm in het Gelderse Rheden te laten overbrengen. Daarnaast nam de rentmeester ook contact op met de Kleefse regering. Hij vroeg soldaten, die het kasteel moesten bezetten en verdedigen teneinde het in Huissen opgeslagen Kleefse archief niet in gevaar te brengen. Voor de bescherming van deze papieren -die sinds 1621 in Huissen lagen- konden echter geen troepen worden

1 J.H.F. Zweers, 'Italiaanse muiters in Huissen 1622-1624', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 164-170; Emile Smit, 'Een krantenartikel uit 1623', *Med. H.K.H.* 41 (2016) 99-101.

2 Smit en Zweers, 'De Huissense burcht in 1629'; F.J.G. ten Raaij en F. de Bas, *Het Staatse leger 1568-1795* (8 dln; Breda 1911-1959) IV, 279.

3 GldA. - Hof inv. nr. 1079 Schwarzenberg aan Gelderse Raden dd. 16 april 1631.

4 Leibold, *a.w.*, 21-23.

vrijgemaakt. Conradt Blaspeil kreeg dan ook opdracht een burgermilitie in het geweer te roepen. De magistraat verleende op dit punt alle medewerking en reeds op 30 juli stonden de burgers paraat¹. Gelukkig kwam het niet tot een treffen tussen de burgermilitie en de Spanjaarden. Laatstgenoemden bleven in het belegerde Schenkenschans. Onmiddellijk na de val van het fort recommandeerde de Kleefse regering de Kleefse ambten bij prins Frederik Hendrik en de bevelvoerder graaf Willem van Nassau. Het duurde dan ook niet lang, of een compagnie ruiters van het 78e vaan onder leiding van de eerder genoemde Johan van Bawijr, heer tot Franckenberg, trok Huissen binnen om als sauvegarde te dienen. Deze beschermende houding, die men zich aanmatigde, was voor de Staatse troepen een vrijbrief zich geheel door de plaatselijke bevolking te laten verzorgen. Veel van het zomergewas verdween dan ook in de magen van de Staatse ruiters en in die van hun paarden². De bezetting zou overigens nog tot meer problemen aanleiding geven. Het stadsbestuur weigerde namelijk de ruiters en hun paarden inkwartiering te verschaffen. Op 22 oktober 1635 liet Georg Wilhelm de Kleefse regering dan ook weten dat wat hem betrof de maat vol was. Na verschillende weigeringen van de magistraat dienden de commissarissen van Schwarzenberg vanaf nu straffend op te gaan treden, waarbij ook de Kleefse regering desnoods bijstand moest verlenen. Vooreerst sorteerde deze keurvorstelijke opdracht kennelijk geen enkel effect, want op 31 december deelde de keurvorst de Kleefse regering opnieuw mee dat zij straffend moest optreden tegen de Huissense magistraat. Op dat moment zaten de Staatse troepen nog steeds op de Huissense burcht en verbleven dus op kosten van de graaf in Huissen. De keurvorst eiste dat de troepen in de stad bij de plaatselijke bevolking dienden te worden ondergebracht. Pas op 11 januari 1636 kon Conradt Blaspeil berichten dat de paarden van prins Maurits -waarschijnlijk bedoelde hij de latere Kleefse stadhouder Johan Maurits van Nassau-Siegen die overigens pas in 1652 *Fürst* zou worden- na zes weken eindelijk vanaf het kasteel in de stad gevoerd en daar ondergebracht waren. De burgemeester was -aldus Blaspeil- uiteindelijk gezwicht nadat met het opleggen van een boete was gedreigd. Daarnaast kon de rentmeester ook nog meedelen dat veldmaarschalk Willem van Nassau, de neef van prins Frederik Hendrik, op bezoek was geweest, en het voornemen te kennen had gegeven, op het slot te willen komen wonen³. Kennelijk was het kasteel sinds 1629 aangepast aan de eisen des tijds.

Was de aanwezigheid van de Staatse troepen tot dan toe te verklaren uit het feit dat de Spanjaarden volhardden in de bezetting van Schenkenschans, na 30 april 1636 was dat niet langer meer het geval. Op die dag gaf de Spaanse commandant Gomare de Fourdin het fort over en was het gevaar van een Spaanse inval vanuit het oosten voor de Republiek

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 30 juli 1635; *Kleve im 17. Jahrhundert. Studien und Quellen. 2. Teil (1640-1666)*. Klaus Flink ed. (Kleve 1979) (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 2) 222; Heike Preuss, 'Die Fluchtung des klevischen Archivs 1621 und die kaiserliche Archivkommission 1628', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 220 (2017) 127-170.

2 'Beiträge zur Korrespondenz des Kurprinzen Friedrich Wilhelm von Brandenburg mit dem Grafen Adam zu Schwarzenberg (1634-1640)'. A. Mörrath ed. *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* 32 (1896) 1-39; 18-19.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 22 december 1635 (o.s.); S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 1/11 januari 1636.

geweken. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Georg Wilhelm 5 juni van dat jaar aan zowel de Staten-Generaal als aan Willem van Nassau vroeg de troepen uit Huissen terug te willen trekken¹. De Staatse ruiters bleven echter gewoon in Huissen. Dit betekende een zware tegenslag voor de bevolking. De burgers werden niet alleen nog langer belast met het onderhoud der paarden, ook de ruiters en met name de officieren werden een grote last voor de Huissenaren. Zij eisten bedden, lakens en kaarsen en of dit nog niet genoeg was, stalen zij alles wat hun verder nog van pas kwam². Pas in 1640 -dus ruim vier en een half jaar na hun komst en drie en een half jaar na de val van Schenkenschans- kwam de graaf eindelijk op het idee een onderhandelaar naar Den Haag te sturen om het vertrek van de ruiters te bewerkstelligen. Op 14 februari arriveerde Caspar van Ulft, deken van Xanten, in de Residentie. Op de vraag of het eigenlijk wel zo tactisch was een priester-onderhandelaar naar het calvinistische Den Haag te sturen, kan moeilijk een antwoord worden gegeven. Feit is wel dat Van Ulft vooreerst van het kastje naar de muur werd gestuurd. De grafelijke klachten betreffende de troepenoverlast diende hij in eerste instantie in bij de Staten-Generaal. Dit college verklaarde zich tegenover Van Ulft als zijnde niet competent en verwees hem naar de Raad van State. Toen Van Ulft bij Mariënborg, die op dat moment als voorzitter van de Raad van State functioneerde arriveerde, moet hem de moed helemaal in de schoenen gezonken zijn. Mariënborg vertelde hem namelijk dat het wel enkele maanden zou gaan duren eer de zaak behandeld zou gaan worden en bovendien was de thesaurier-generaal van de Raad van State, Govert Brassier, hiermee al bezig. Brassier moest alle overeenkomsten tussen de Republiek en graaf Adam verzamelen. Van Ulft trof het echter slecht, want Brassier bevond zich op dat moment juist in Delft. Ook Van Ubbergen, die de week daarna voorzitter was, bezweek niet voor de deken en eerst bij Van der Capellen vond hij gehoor. Op zaterdag 10 maart zou de Raad van State over Huissen delibereren. Die dag had Van Ulft ook een onderhoud met prins Frederik Hendrik. De kapitein-generaal deelde de deken mee dat de in Huissen ingekwartierde ruiters aanstaande zomer te velde zouden gaan en daarna niet meer terug zouden komen. Wat de schaderegeling betrof, diende Van Ulft zich tot de Raad van State te wenden³. Eind maart kwam Caspar van Ulft opnieuw op de Staatse inkwartiering terug, waarbij hij zoals hij zelf zei, de hulp van de griffier van de Raad van State inriep. Deze Holtfester had op 28 maart een audiëntie bij Frederik Hendrik. Een opmerkelijke zaak, niet alleen omdat de Raad van State geen griffier had, maar ook omdat deze geheimzinnige, maar kennelijk wel invloedrijke Holtfester ook geen deel uitmaakte van dit bestuurscollege. De prins verklaarde opnieuw dat binnen zes tot acht weken de troepen uit Huissen zouden vertrekken en er het volgend jaar niet zouden terugkeren. De schadeclaims dienden bij de Raad van State te worden ingediend, liet Frederik Hendrik opnieuw weten⁴. Noch het een, noch het ander

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 113D Georg Wilhelm aan de Staten-Generaal en aan Willem van Nassau dd. 26 mei 1636 (o.s.).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Huissense magistraat aan Friedrich Wilhelm dd. 12 februari 1644.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Ulft aan commissaris van Schwarzenberg dd. 10 maart 1640.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Ulft aan commissaris van Schwarzenberg dd. 30 maart 1640.

geschiedde. Het 78^e vaan, aanvankelijk onder bevel van Van Bawijr, heer tot Franckenberg en sinds 22 maart 1640 onder bevel van Johan Arnold van Goltstein, bleef zitten waar het zat. Haast tien jaar later, op 12 februari 1644 klaagde de magistraat -ditmaal bij keurvorst Friedrich Wilhelm- nog over de inkwartiering en de daaruit voortvloeiende overlast¹. Nu ondernam men vanuit Berlijn een poging de ruiters overgeplaatst te krijgen. Op 23 maart 1644 pleitte men opnieuw bij Frederik Hendrik om de cavaleristen te doen vertrekken². Dit keer had men meer succes, want in 1645 waren er nog drie ruiters in Huissen gestationeerd, terwijl vanaf 1646 tot 1650 slechts twee cavaleristen in de enclave verbleven³. De financiële consequenties voor burgers en stad waren enorm groot en nog in 1661 werd gewag gemaakt van de geldelijke lasten als gevolg van de langdurige inkwartiering⁴.

Vooreerst bleven de Staatsen dus rustig in Huissen, hetgeen vanuit het standpunt van de Republiek bezien om meer dan één reden niet onverstandig was. Eén der argumenten was de Hoeffijserse Schuld.

7 De Hoeffijserse Schuld en Huissen

Hiervoor werd al opgemerkt dat de schuld, die Brandenburg bij de Republiek had de gemoederen in beide landen menigmaal zou verhitten. Een dergelijke situatie deed zich onder meer in 1640 voor. Op 15 april 1639 hadden de Staten van Holland een resolutie aanvaard, waarin werd besloten dat in het hertogdom Kleef goederen in beslag zouden moeten worden genomen ter delging van de Hoeffijserse Schuld⁵. Kennelijk had Holland na 22 jaar het geduld tegenover de keurvorsten verloren en wilde nu eindelijk iets terugzien van het geleende geld. Aanvankelijk achtten de betrokken generaliteitsorganen het Hollandse gedrag prematuur, maar op 19 oktober 1639 besloten de Staten-Generaal dat men, indien Brandenburg niet spoedig zou betalen, over zou gaan tot executies. Twee dagen later liet Pieter Hoeffijser de Hoogmogende Heren weten dat hij weliswaar tot augustus 1639 interest had ontvangen, maar dat hij nu graag de eigenlijke 100.000 rijksdaalders terug wilde hebben teneinde zijn crediteuren te kunnen uitbetalen. Toen dat in het voorjaar van 1640 nog niet was gebeurd en de schuld samen met de overige rentevorderingen weer sterk was opgelopen, dreigden er moeilijkheden voor de keurvorst, omdat de mogelijkheid van de executie der Kleefse domeinen opnieuw in overweging werd genomen⁶.

Op 7 maart 1640 kwam de executieaanvraag in de Raad van State aan de orde en nadat de heren de situatie hadden gerecapituleerd, besloten zij er de volgende dag weer over te praten, hetgeen zes dagen later inderdaad geschiedde. De aanwezigheid van de Schwarzenbergse onderhandelaar Van Ulft was om meer dan één reden zeer belangrijk

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Huissense magistraat aan Friedrich Wilhelm dd. 12 februari 1644.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 minuutbrief door Von Leuchtmar aan Frederik Hendrik dd. 13 maart 1644 (o.s.).

3 N.A. - R. St. inv. nr. 2486/I. Overzicht van bezetting 1645-1650.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 ongedateerd fragment van een Huissense stadsrekening. Bijlage bij een schrijven van Motzfeldt en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661.

5 G.A.Am. inv. nr. 76 resolutie van de Staten van Holland dd. 15 april 1639.

6 B.H.I.C. - Collectie Rijksarchief inv. nr. 182 resolutie van de Raad van State dd. 7 maart 1640.

voor de graaf. Kennelijk hadden de leden van de Raad van State in de wandelgangen al de mogelijkheid geopperd om de Huissense domeinen in beslag te nemen. Tijdens het eerder genoemde gesprek tussen Frederik Hendrik en deken Van Ulft, op 10 maart kwam namelijk de dreigende executie van Huissen ook ter sprake. De prins antwoordde op een vraag hierover volgens Van Ulft: *daß diese Schuldtforderungh enige particulire Creditoren concernirte davon die H[erren] General Staetten fide commissorem weren und Ihre hochw[ürdigen] H[errn] von Schwartzenberg hette die autoriteit woll beij Ihro Churf[ürstliche] Durchlout zu befurderen daß Ihnen satisfaction geschehe umb solche disputa zu verhindern wolte gleichwoll alle gute duboiren zu gute satisfaction dess H[errn] Meisters darin praesentiren...*¹. Zoals gezegd werd de discussie over de Hoeffijserse Schuld op dinsdag 13 maart voortgezet. De Raad van State besloot de Kleefse bezittingen te doen executeren en bepaalde dat dat zou gelden voor alle keurvorstelijke domeinen, tolleren en licenten. Op voorstel van Frederik Hendrik zou Huissen met toebehoren vooreerst worden gespaard. Mochten voornoemde goederen echter niet voldoende opbrengen, dan zouden ook de aan de graaf verpande bezittingen in beslag worden genomen. Dit laatste echter met de beperking dat wanneer de Raad van State dat van plan zou zijn, de eerdergenoemde thesaurier-generaal Govert Brasser hierover eerst contact op zou nemen met Frederik Hendrik².

Huissen kwam hierdoor in een gunstige positie te verkeren. Deken Van Ulft bleef echter geheel onkundig van deze ontwikkeling. Op 17 maart beklaagde hij zich dan ook bij de commissaris van Schwarzenberg. Hij had meer geld moeten hebben om de meer invloedrijke personen aan zich te kunnen binden en derhalve meer concrete toezeggingen los te krijgen. Een kopie van de resolutie van 12 (!) maart had hij ook nog niet kunnen bemachtigen waardoor zijn verdere informatie inzake Huissen niet klopte met de werkelijkheid. Caspar van Ulft veronderstelde namelijk dat de beslissing aangaande Huissen nu door de Staten-Generaal zou worden genomen³. Op 26 maart moest hij het nog steeds zonder resolutie stellen, maar twee dagen later hielp Frederik Hendrik de deken, via de al eerder genoemde "griffier" Holtfester uit de droom. Ofschoon Huissen, naar de mening van de prins gezien de ligging tussen Waal en Rijn het meest geëigend was om te worden bezet, had men daar na lange discussie toch maar van afgezien⁴. De deken c.q. Schwarzenberg konden voorlopig rustig ademhalen.

Op 4 april besloten de Staten-Generaal in navolging van de Raad van State tot executie van Kleefse domeinen. Voor dit doel werd Alexander van der Capellen naar Emmerik gestuurd⁵. Tien dagen later kwam de executie van Huissen opnieuw ter sprake in de Raad van State. Dit college besloot wederom Huissen te sparen conform het verzoek van de deken van Xanten. Opnieuw werd bepaald dat dit besluit geldig zou zijn zolang *de gelegentheijt van slants saken [dat] sal cunnen lijden*. De toevoeging inzake de bemoeienis

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Ulft aan commissaris van Schwarzenberg dd. 15 maart 1640.

2 B.H.I.C. - Collectie Rijksarchief inv. nr. 182 resolutie van de Raad van State dd. 13 maart 1640.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Ulft aan de commissaris van Schwarzenberg dd. 15 maart 1640 met p.s. van 17 maart 1640.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Ulft aan de commissaris van Schwarzenberg dd. 26 en 30 maart 1640.

5 *Urkunden und Actenstücke* 4, 17.

Alexander van der Capellen.

de pandheer gunstig te stemmen, opdat deze zijn invloed zou aanwenden, waardoor de keurvorst misschien wel zou gaan betalen. Een logische gedachtegang van de prins, die helaas niet overeenkwam met de werkelijkheid. Er was dus niets aan de hand, althans voorlopig niet. Niet alleen liet men Huissen ongemoeid, ook de overige verpande Kleefse domeinen bleven in handen van de oorspronkelijke bezitters. De betalingen bleven echter uit, waardoor de schuld in het najaar opnieuw ter sprake kwam. Mede omdat het faillissement van Hoeffijser dreigde -het zou na zijn vlucht op 31 maart 1641 worden uitgesproken- ging de Republiek in oktober over tot de bezetting van de Lobithse Rijntol. Keurvorst Georg Wilhelm begreep nu dat het de Republiek ernst was en nam tegenmaatregelen. Het ambt Schermbeck werd -in weerwil van de belofte aan de Kleefse *Stände* uit 1632 in het vervolg geen ambten meer te zullen verpanden- voor 50.000 *Reichstaler* verpand. Joachim Friedrich von Blumenthal werd met de pandsom naar Den Haag gestuurd. Blumenthal moest niet alleen dit bedrag overhandigen, maar ook nieuwe onderhandelingen met de Staten-Generaal openen. De aanbetsing van de 50.000 *Reichstaler* was lachwekkend zo niet een affront, omdat de totale schuld op dat moment tot maar liefst 1.126.955 gulden

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Ulft aan commissaris van Schwarzenberg dd. 4 mei 1640 met als bijlage de resolutie van de Raad van State dd. 14 april 1640.

van de prins, zoals op 13 maart was overeengekomen, verviel nu. Van Ulft kon wel de hand leggen op een kopie van deze resolutie. Op 4 mei stelde hij zijn superieuren van de stand van zaken op de hoogte. De resolutie was, aldus de deken te danken aan de inspanning van Frederik Hendrik. Weliswaar was Van Ulft niet zo blij met de hierboven geciteerde restrictie, maar men had hem verzekerd dat een dergelijke toevoeging heel normaal was¹. De bemoeienissen van de prins in dezen had de deken heel juist beoordeeld. De reden waarom was heel duidelijk. Tijdens het gesprek tussen Van Ulft en Frederik Hendrik op 10 maart, had laatstgenoemde immers gezegd dat het beter was, wanneer Georg Wilhelm zou betalen en dat de graaf dat moest bevorderen. Frederik Hendrik wist kennelijk zeer goed, welke invloed Schwarzenberg op Georg Wilhelm had. Door nu de aan graaf Adam verpande goederen te ontzien, hoopte de prins

was opgelopen¹.

Op 16 november kwamen de Staatse onderhandelaars ter vergadering van de Staten-Generaal verslag uitbrengen van hetgeen zij met Blumenthal waren overeengekomen. De gedelegeerden vertelden de vergadering dat opnieuw een betalingsregeling met Brandenburg was getroffen. De afgevaardigden waren klaarblijkelijk niet erg overtuigd van de goede wil van het keurvorstendom in dezen, want nog tijdens dezelfde vergadering besloten zij dat de gecommiteerden te Emmerik, Alexander van der Capellen en J. van Honselaar, zouden worden belast met een onderzoek naar Huissen. Zij moesten er achter zien te komen, wanneer de verpanding had plaatsgevonden, wat zij opbracht, wie de penningen opstreek en waaraan ze werden besteed².

Het nieuws van de dreigende Staatse bezetting kwam wel op een zeer officieuze weg tot Brandenburg. Op 18 november reisde de *niederländischer Faktor* of afgevaardigde voor het doen van handelszaken dr. Johann Bohn per postkoets naar Den Haag. Tijdens de rit hoorde hij een gesprek aan tussen twee reisgenoten. Het waren een Amsterdamse schepen en een advocaat. De Staten van Holland en Amsterdam wilden nu eindelijk wat terugzien voor de geleende gelden. Huissen met toebehoren zou daarom worden bezet, zo stelden de heren vast. Ongeduldig luisterde Bohn naar deze conversatie om zich tenslotte zelf in het gesprek te mengen. De verbittering over de niet betaalde schulden was echter zo groot dat schepen en advocaat niet wilden luisteren en dus bij hun *platt und mallen holländische Unverstand bestanden* zoals Bohn de volgende dag aan landrentmeester Lucas Blaspeil liet weten³. De situatie leek precair; "leek" want ook ditmaal zou het bij dreigementen blijven. Nadat Blumenthal van het voornemen Huissen te bezetten had vernomen richtte hij zich tot de Staten-Generaal met het verzoek hiervan af te zien. Hij beriep zich in deze niet alleen op de resolutie van 11 december 1636, maar ook op een brief van graaf Adam von Schwarzenberg van 28 juli 1639, waarin deze nog eens omstandig duidelijk had gemaakt dat een executie van Huissen onrechtvaardig zou zijn, daar de graaf geen schulden aan de Republiek had⁴. De voorgenomen executie van Huissen zou echter geen doorgang vinden, niet omdat de Republiek op andere gedachten was gekomen, maar het bleek niet meer mogelijk te zijn.

8 De Hessische bezetting

Zoals reeds eerder gezegd was de Dertigjarige Oorlog voor de Hessen weinig succesvol verlopen. Dit ontheemde leger onder het opperbevel van Amalia Elisabeth van Hanau zou vanaf 1640 de landen aan de Neder-Rijn onveilig gaan maken. Op 22 september 1640 sloot Amalia Elisabeth namelijk een verdrag met Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg, waarbij laatstgenoemde toestemming gaf haar troepen aan de linkeroever van de Rijn

1 Oldewelt, *a.w.*, 34 e.v.; Opgenoorth, *a.w.*, I, 69-70; *Urkunden und Actenstücke* 4, 31.

2 R.A.N. - G.A.N. Res. - St.-Gen. dd. 16 november 1640; N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6078 Van der Capellen en Van Honselaar aan de Staten-Generaal dd. 24 november 1640.

3 *Urkunden und Actenstücke* 4, 32-33.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i ongedateerd schrijven van Von Blumenthal aan de Staten-Generaal.

in het hertogdom Kleef te legeren¹. Een merkwaardige zaak, wanneer men bedenkt dat deze gebieden onder Brandenburgs en niet onder Pfalz-Neuburgs bestuur vielen. Nog in september veroverde generaal *Freiherr* Carl Rabenhaupt von Sucha de stad Kalkar op de keizerlijke troepen². Kort daarna zouden ook de Huissenaren ervaren dat de Hessen in het Kleefse land waren.

De Huissense burcht gezien vanaf de dijkzijde.

De plannen van Hessen ook Huissen te bezetten dateren al uit een zeer vroeg stadium. Reeds op 4 oktober deelde het lid van de Kleefse regering Seidel de graaf mee dat hij hierover iets vernomen had³. Op 21 oktober 1640 vond een onderhoud plaats tussen Hessische resident Joachim de Wicquefort en Wolfgang Wilhelm von Krosigk namens de landgravinne met de Staten-Generaal. Huissen kwam daarbij wel ter sprake, maar er bleek niets van Hessische plannen. De ingewonnen inlichtingen en voorstellen, die Amalia Elisabeth dezelfde dag door Wicquefort kreeg voorgelegd waren echter zonneklaar. Het kleine stadje bij Arnhem, zo vertelde hij de landgravin, was aan Schwarzenberg verpand en bracht 24.000 rijksdaalders op. Zowel hij als *Kammerrat* Johann Paul Ludwig waren van

1 Engelbert, *a.w.*, 161 (1959) 68.

2 Ibidem, 161 (1959) 68. Engelbert geeft als datum voor de bezetting van Kalkar 24 september 1640 terwijl elders de inname wordt gedateerd op 22 september; Hopp, *a.w.*, 72.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Seidel aan Schwarzenberg dd. 4 november 1640.

mening dat Huissen bezet diende te worden¹.

De inval liet niet lang meer op zich wachten. Op vrijdagavond 2 november arriveerden tussen de 25 en 30 soldaten van het regiment *Steinfels*, vergezeld door enige officieren, in Huissen. Het lag in de bedoeling de nacht in het stadje door te brengen, vertelden zij richter Van Vinceler. De volgende dag gingen de Hessische militairen naar het kasteel dat zij in bezit namen in naam van Amalia Elisabeth². De inname ging vrij gemakkelijk. De kanonnen lagen op dat moment opgeslagen in de kelders van het kasteel en werden later door de Hessen op affuiten geplaatst en schietklaar bij de slotpoort opgesteld. Eén der soldaten ging daarna naar de tol. Beziender Pieck en tolschrijver Porh kregen te horen dat zij geen schepen meer mochten bezoeken of doorlaten. Hielden zij zich niet aan dit bevel, dan zou hen geweld worden aangedaan. Beide heren vroegen nog dezelfde dag graaf Adam advies hoe verder te handelen³. Tot overmaat van ramp was rentmeester Blaspeil op 3 november niet in Huissen. De Hessen maakten hier dankbaar gebruik van. Niemand mocht meer op het kasteel komen en een poging van de tolknecht het slot toch binnen te dringen teneinde de financiële bescheiden te pakken te krijgen, mislukte. Het complete archief werd buit gemaakt niet vanwege de historische waarde, maar puur en alleen om het ten eigen bate te gebruiken of te misbruiken zo men wil⁴. Op 6 november was Blaspeil weer in Huissen terug. 's Middags kreeg hij te horen dat beziender Pieck en tolschrijver Porh door een luitenant en drie soldaten te paard gevangen waren genomen en waarschijnlijk naar Kalkar zouden worden overgebracht. Van verschillende kanten vernam hij verder dat hem een zelfde lot zou treffen, wanneer hij in handen van de Hessen zou vallen. Een losgeld van 2.000 gulden was wel het minste dat de graaf dan zou moeten betalen. Zeer tot zijn leedwezen hoorde hij dat de officieren zich hadden ontfermd over de op de burcht aanwezige voorraden wijn, bier, boter, kaas en kaarsen. Intussen werd het ambtshuis gereed gemaakt voor een langer verblijf van zowel de soldaten als de officieren. De Staatse troepen vertrokken zelfs naar Wageningen zodat de Hessen vanaf 6 november heer en meester waren. Op die dag werd ook een plakkaat aan het stadhuis en de drie stadspoorten aangeslagen, waarop de definitieve inname van Kalkar en Huissen bekend gemaakt werd. De domeinen waren krachtens het oorlogsrecht aan de landgravin vervallen. De aanwezige bedienaren en pachters dienden vanaf nu haar te gehoorzamen.

Het waren allesbehalve prettige berichten, die Blaspeil te melden had. Gezien het gevaar dat hij liep gevangen te worden genomen, vroeg de rentmeester een sauvegarde zowel voor zichzelf als voor zijn goederen. Op 11 november verbleef Blaspeil nog steeds in Huissen. Hij sloeg daarbij een advies dat dr. Motzfeldt hem de dag tevoren had gegeven om naar

1 N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6078 Krosigk en De Wicquefort namens Amalia Elisabeth aan de Staten-Generaal dd. 12 oktober 1640; H.S.M. - 4f Niederlande inv. nr. 500 De Wicquefort aan Amalia Elisabeth dd. 12 oktober 1640.

2 *Stamm- und Rang-Liste des Kurfürstlich Hessischen Armee-Corps vom 16ten Jahrhundert bis 1866* (z.p. z.j.). 6; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Van Vinceler aan Schwarzenberg dd. 3 november 1640.

Emmerik of naar Arnhem te vertrekken in de wind¹. Een maand later, op 12 december vluchtte hij alsnog naar Emmerik om daar te overleggen met de commissarissen wat hij verder moest doen. Hij meldde Schwarzenberg op 20 december dat de beziender en de tolschrijver gevlucht waren en dat zijn poging de administratie te stelen mislukt waren omdat het schrijfkamertje verzegeld was. Hij zat vol zelfmedelijden want hij voelde zich *gleich ein verjaght und Verstoßener*². Beziender Pieck had overigens een heel andere versie hierover. In juni 1641 liet hij de keurvorst weten dat hij helemaal niet was gevlucht, maar dat hij midden in de winter met gevaar voor eigen leven door was gegaan met het heffen van tol voor de graaf en dat hij uiteindelijk zelfs door de Hessen gevangen was gezet³.

Inmiddels begon een diplomatiek offensief om de Hessen uit Huissen te laten vertrekken. Vreemd genoeg werd het initiatief hiertoe niet genomen door de Republiek, die er over het algemeen als de kippen bij was, wanneer vreemde troepen aan -in dit geval zelfs praktisch binnen- de landsgrenzen verschenen. De Kleefse regering, rekening houdend met deze karaktertrek van haar machtige westerbuur, kwam onmiddellijk in actie. Een expresse ging naar Den Haag, alwaar Von Blumenthal nog steeds resideerde. Men vertrouwde erop dat deze trouwe en ijverige diplomaat, hetzij via de Staten-Generaal hetzij via prins Frederik Hendrik, snel succes zou boeken⁴. Reeds op 7 november kwam de bezetting in de vergadering van de Staten-Generaal aan de orde. Dit overigens niet dankzij Blumenthal, maar op instigatie van Gelderland. De Hoogmogende Heren besloten dat de heren Huygens en Crook naar Frederik Hendrik zouden gaan om met hem de hele zaak te bespreken en daarna hiervan verslag zouden komen uitbrengen⁵. In Emmerik hoopte men intussen op de terugkeer van Alexander van der Capellen, die op 8 november werd verwacht. Via hem hoopte men de Republiek zover te krijgen dat zij in zou grijpen. Deze interventie werd zelfs op korte termijn verwacht omdat gedurende diezelfde middag veertig Hessen door Emmerik waren gekomen op weg om, naar eigen zeggen Zevenaar in te gaan nemen, maar volgens andere berichten om de Huissense bezetting te gaan versterken⁶.

Terug naar Den Haag. Het gesprek tussen Crook en Huygens aan de ene en Frederik Hendrik aan de andere kant vond kort daarop plaats. Frederik Hendrik was kennelijk niet van plan er gras over te laten groeien, want vrijwel onmiddellijk werd de Hessische diplomaat Krosigk door hem ontboden. Op 10 november lichtte Krosigk generaal Rabenhaupt in over dit onderhoud. De prins had beleefd, doch beslist verzocht Huissen

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Conradt Blaspeil aan commissarissen van Schwarzenberg dd. 6 november 1640 en Conradt Blaspeil aan Weiler dd. 6 november 1640; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 1/11 november 1640.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 10/20 december 1640.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 ongedateerde sollicitatiebrief van Pieck (Bijlage A bij: Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641). Deze laatste brief ook in LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 673r. - 674v.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Seidel aan Schwarzenberg dd. 4 november 1640.

5 R.A.N. - G.A.N. - Res. St.-Gen. dd. 7 november 1640. Overigens is het merkwaardig dat hierin gewag wordt gemaakt van een brief van de Raden van Gelderland dd. 21 oktober (o.s.) inzake de Hessische bezetting van Huissen.

6 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Scholtens aan Schwarzenberg dd. 8 november 1640.

te ontruimen. Krosigk liet weten dat hij dat echter niet van plan was. Integendeel zelfs, hij stelde voor dat Rabenhaupt een tijdelijke tollenaar en rentmeester zou benoemen en om de buitgemaakte papieren te behouden. De zaak diende voorts met De Wicquefort besproken te worden¹. De opmerkingen tegenover Rabenhaupt waren uiteraard niet voor de oren van Frederik Hendrik of die van Crook en Huygens bestemd. Beiden waren na het gesprek tussen de prins en Krosigk juist heel optimistisch. Crook deelde op 11 november dan ook in de Staten-Generaal mee dat Frederik Hendrik verwachtte dat de affaire snel zou worden opgelost. Na een korte discussie gingen de Hoogmogende Heren hiermee akkoord. Crook werd bedankt en men besloot het hierbij te laten.

Het Staatse optimisme werd onmiddellijk door de Brandenburgse Geheime Raad Seidel overgenomen. Op 15 november werd graaf Adam door hem ingelicht over het onderhoud tussen Frederik Hendrik en Krosigk en een opmerking van de prins aan het adres van jonkvrouw Von Blumenthal dat hij het vertrek van de Hessen uit Huissen verlangde, moest het optimisme nog eens extra bevestigen. Volgens Seidel was het wel zeker dat de Hessische afgevaardigden al een bevel naar Huissen verzonden hadden waarin de bezetters bevolen werden zich terug te trekken. Formeel moest dit bevel echter door de Hessische rentmeester Johann Paul Ludwig gegeven worden, die op dat moment in Dorsten verbleef. Misschien zou men diens afwezigheid gebruiken om de Hessische bezetting nog wat te rekken, maar of het Hof van Gelderland dat zou accepteren betwijfelde Seidel². Het Gelderse geduld was echter oneindig veel groter dan Seidel had verwacht en op dat moment zelfs maar kon vermoeden. Op 20 november zaten de Hessen nog steeds in Huissen zich inderdaad verschuilend achter het excuus dat men niet eerder kon gaan dan na het krijgen van een bevel van Ludwig. Gelderland deed niets anders dan de prins hierover inlichten³.

Angst of iets dergelijks voor de machtige Republiek kon men de Hessen op dat moment niet verwijten. Integendeel zelfs, De Wicquefort maakte op 20 november tegenover Amalia Elisabeth niet eens gewag van de diplomatieke verwickelingen rond de enclave⁴. Haast om te vertrekken hadden de Hessische heren ook bepaald niet. En dan te bedenken dat de Staten-Generaal op 16 november juist hadden besloten zich te laten informeren omtrent de situatie in Huissen, waarbij in hun achterhoofd de gedachte van een mogelijk eigen bezetting speelde. Ondertussen ging Gelderland onverdroten voort de aandacht op de Hessische aanwezigheid te vestigen.

Op 24 november 1640 werden de Gelderse vertegenwoordigers ter Staten-Generaal erop geattendeerd dat men de prins inlichtingen had gestuurd en dat men graag wilde weten wat Frederik Hendrik verder van plan was te gaan doen⁵. Ook internationaal begon men nu belangstelling te krijgen voor deze krachtmeting met Huissen als inzet. Op 24 november

1 H.S.M. - 4f. Nederlande inv. nr. 500 Krosigk aan Rabenhaupt dd. 31 oktober 1640 (o.s.).

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Seidel aan Schwarzenberg dd. 15 november 1640.

3 GldA. - Hof. inv. nr. 726 Raden van Gelderland aan Frederik Hendrik dd. 10/20 november 1640.

4 H.S.M. - 4f. Nederlande inv. nr. 500 De Wicquefort aan Amalia Elisabeth dd. 20 november 1640.

5 GldA. - Hof. inv. nr. 726 Raden van Gelderland aan Gelderse vertegenwoordigers ter Staten-Generaal dd. 14/24 november 1640.

vroeg de Zweedse ambassadeur in Parijs, Hugo de Groot, aan zijn zwager Nicolaas van Reigersberch hem toch vooral op de hoogte te houden over het verdere verloop inzake de Hessen en Huissen¹.

Het optimisme van Seidel was onverwoestbaar. Op 29 november richtte hij zich tot keurvorst Georg Wilhelm. Hij deelde mee dat de Hessen al het koren uit de ambten naar Kalkar brachten en dat zij zouden onderhandelen met de Republiek over de keurvorstelijke domeinen. Hij hoopte echter dat de Republiek die toch zelf zou bezetten, want dan was men in ieder geval niet zo slecht af als met de huidige plundersaars. Hij hoopte met name voor Huissen dat er snel een einde zou komen aan de bezetting. Dat einde zou wel niet lang op zich laten wachten, zo profeteerde hij, omdat de Spanjaarden hun neutrale houding tegenover de Hessen snel zouden laten varen. Bovendien waren er ook nog keizerlijke troepen die ze zouden kunnen verjagen². Deze opbeurende woorden kwamen voor de keurvorst echter te laat. Op 1 december 1640 blies Georg Wilhelm zijn laatste adem uit en werd opgevolgd door zijn zoon Friedrich Wilhelm. Van een meer realistische kijk op de situatie gaf de Brandenburgse Geheime Raad Samuel von Winterfeldt blij. Weliswaar maakte hij op 2 december tegenover kanselier Sigismund von Goetzen gewag van het gerucht als zouden de Hessen Huissen verlaten hebben. Hij voegde eraan toe dat de Staten-Generaal dit dan wel door onderhandelen bereikt moesten hebben, want een oorlog met Hessen zouden zij hiervoor niet willen riskeren³.

Toch ging de Republiek door met het onder druk zetten van de Hessische diplomaten. Prins Frederik Hendrik had een onderhoud met Joachim de Wicquefort, waarvan laatstgenoemde op 7 december verslag uitbracht aan Amalia Elisabeth. De prins beklaagde zich tegenover de gezant dat de belegeraars Huissen nog steeds niet verlaten hadden. De Wicquefort beloofde Frederik Hendrik bij die gelegenheid contact te zullen opnemen met luitenant-generaal graaf Kaspar von Eberstein, wanneer hij weer in Dorsten zou zijn⁴.

Ook de nieuwe keurvorst kon niet beweren onkundig te zijn van de bezetting. In één van zijn eerste berichten aan Friedrich Wilhelm vertelde Schwarzenberg dat Hückeswagen en Huissen bezet waren en dat hij in dit opzicht net zoveel te lijden had als de keurvorst. Op 23 december vroeg hij hulp van God en de keurvorst teneinde alle vreemde soldaten van zijn Kleefse domeinen verwijderd te krijgen, terwijl hij daarnaast op 7 januari liet weten dat er maar liefst zestig Hessen en een compagnie Staatse ruiters in Huissen lagen⁵. De keurvorst kon of wilde er niets aan doen.

1 *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel XI.* B.L. Meulenbroek en Paula P. Witkam ed. ('s-Gravenhage 1981) ('s Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie nr. 179) 9, 634-635.

2 *Die Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rates aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg.* O. Meinardus ed. (7 dln; Band 7.1. postuum uitgegeven door E. Müller. Leipzig 1889-1919). Erster Band bis zum 14. April 1643 (verder te citeren als *Protokolle und Relationen* en het betreffende deelnummer) 1, 28-29.

3 *Protokolle und Relationen* 1, 45.

4 S.M. - 4f Niederlande inv. nr. 500 De Wicquefort aan Amalia Elisabeth dd. 7 december 1640.

5 GSta PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm dd. 28 december 1640 (o.s.); J.G. Droysen, *Geschichte der preußischen Politik* (10 dln; Leipzig 1868-1886) Deel III, Band 1, 159.

Binnen de Republiek was men helemaal niet gelukkig met de situatie, maar daar deed men er tenminste nog iets aan, zij het met tegenzin. Aitzema begint zijn relaas over de Hessen in 1641 namelijk met de verzuchting *Met Hessen is oock weder te doen geweest*¹. Op vrijdag 11 januari 1641 kwam de kwestie, nu inmiddels voor de derde keer ter sprake in de vergadering van de Staten-Generaal. Krosigk en De Wicquefort werden bij deze gelegenheid uitgenodigd in de vertrekkamer van de Hoogmogende Heren te verschijnen voor een onderhoud met een delegatie uit hun midden. Daar kregen de Hessische diplomaten aangezegd dat hun militairen Huissen zo snel mogelijk moesten verlaten zonder daar nog ooit in weer te keren. In hun weerwoord probeerden Krosigk en De Wicquefort de bezetting nog te bagatelliseren. De “troepenmacht” bestond nog slechts uit zes soldaten en één rentmeester, zo vertelden zij de vertegenwoordigers. Dit kon de vergadering echter niet doen besluiten op haar beslissing terug te komen. Ook deze zeven dienden onverwijld te vertrekken, omdat Huissen was *leggende tusschen der selve Rivieren geenclaveert*. Wanneer van Hessische zijde geen gevolg aan het besluit zou worden gegeven, dan zouden andere maatregelen worden getroffen, aldus de slotzin van de aangenomen resolutie².

De Hessen werden nu bang voor de dreigende toon, die men in Den Haag tegen hen had aangeslagen. Johann Paul Ludwig stelde op 14 januari dat men de soldaten maar beter kon laten vertrekken en een soortgelijke mededeling deed De Wicquefort op 23 januari aan landgravin Amalia Elisabeth. Krosigk was weliswaar vol goede moed over een onderhoud tussen De Wicquefort en de Staten-Generaal, maar geloofde op 31 januari ook niet meer dat men zich in Huissen zou kunnen handhaven³.

Van beide zijden werd hoegenaamd geen haast gemaakt. De voorgenomen ontruiming bleef uit en de Staten-Generaal waren kennelijk niet van plan dadelijk te gaan optreden. Het resultaat was dat alles bij het oude bleef, totdat ambassadeur Joachim von Blumenthal op 4 maart -dus ruim twee maanden na het onderhoud met de Hessische diplomaten en de resolutie- het geschil opnieuw aan de vergetelheid ontrukte. Kennelijk hield Seidel zich aan zijn belofte Blumenthal vanuit Emmerik steeds op de hoogte te houden, want de Brandenburgse gezant wist te melden dat kort tevoren opnieuw vijftien Hessische soldaten Huissen waren binnengekomen.

De Hessische manschappen hadden in Huissen bepaald meer gedaan dan duimen draaien en genieten van het mooie uitzicht. De ambtenaren op de tol waren opnieuw van daar verdreven en of dit nog niet genoeg was, wilde men ook nog duizend rijksdaalders uit de ambten Huissen en Malburgen persen, terwijl zij daaruit tevoren al zoveel geld hadden geplukt. Op grond hiervan en krachtens de resolutie van 11 januari vroeg Blumenthal namens de graaf -en niet namens de keurvorst!- maatregelen te treffen teneinde het vertrek van de Hessen te bewerkstelligen.

1 Aitzema, *a.w.*, (kwarto editie) 5, 232-233.

2 R.A.N. - G.A.N. - Res. St.-Gen. dd. 11 januari 1641.

3 N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6079 anoniem memorie aan de Staten-Generaal dd. 4 maart 1641. Vermoedelijk van de hand van Von Blumenthal.

Nog dezelfde dag kwam de door Blumenthal niet ondertekende, maar wel persoonlijk overhandigde memorie in de Staten-Generaal ter sprake. De Hoogmogende Heren bespraken de zaak, besloten de resolutie van 11 januari te handhaven en brieven te doen uitgaan¹.

Carl Rabenhaupt von Sucha.

Nog dezelfde dag stelden de Staten-Generaal de Hessische generaal Carl Rabenhaupt in kennis van hun besluit. Zij eisten van hem dat hij zijn troepen zo spoedig mogelijk uit Huissen zou terugtrekken en ze er ook niet zou laten terugkeren. Ook Gelderland werd van een en ander op de hoogte gebracht. Men verwachtte in Den Haag echter geen snel vertrek van de troepen. Integendeel, men vermoedde zelfs dat Rabenhaupt de zaak zou traineren. Wat dat betreft, had men de tegenspeler ondertussen wel leren kennen. Wanneer dat echter het geval zou zijn, dan mochten de Gelderse Raden namens de Republiek ingrijpen teneinde de uitvoering van hun besluit te bewerkstelligen. De angst voor vertraging van de uitvoering der besluiten werd de volgende dag ook geuit door Blumenthal, waaraan hij ook het voorstel koppelde Gelderland in dat geval een grotere beslissingsbevoegdheid te geven. De gevreesde vertragingstactiek probeerde Rabenhaupt inderdaad toe te passen toen hij op 14 maart het schrijven

van de Staten-Generaal ontving. Per kerende post antwoordde de generaal dat het geven van een ontruimingsbevel niet tot zijn bevoegdheden behoorde. Rabenhaupt beloofde zijn superieuren in te zullen lichten en conform hun orders te zullen handelen, waarbij hij hoopte dat de Hoogmogende Heren hem dat niet kwalijk zouden nemen².

Toen men dit antwoord op 21 maart in 's-Gravenhage ontving, zal men een lichte glimlach niet hebben kunnen onderdrukken, maar dat kon Rabenhaupt op 14 maart natuurlijk nog niet weten.

1 N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6079 anoniem memorie aan de Staten-Generaal dd. 4 maart 1641. Vermoedelijk van de hand van Von Blumenthal.

2 N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6079; GldA. - Hof inv. nr. 725 Staten-Generaal aan Rabenhaupt dd. 4 maart 1641 en Staten-Generaal aan Hof van Gelderland dd. 4 maart 1641; N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6079 Rabenhaupt aan de Staten-Generaal dd. 14 maart 1641.

Terug naar Huissen, waar het tenslotte allemaal om te doen was. Na de schildering van de situatie in november door rentmeester Blaspeil, blijft het lange tijd gissen naar de toestand ter plaatse. Tijdens hun onderhoud met de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal op 11 januari vertelden Krosigk en De Wicquefort meer over de interne situatie. Het aantal in Huissen gelegerde militairen bleek intussen gereduceerd tot zes man, één vierde of één vijfde deel van de oorspronkelijke bezetting. Was deze ontwikkeling op zich gunstig te noemen, minder plezierig was de aanwezigheid van een tijdelijke rentmeester. Wanneer laatstgenoemde functionaris in Huissen arriveerde, is niet exact bekend. Het is aan te nemen dat dat in de tweede helft van november was. Immers op 10 november 1640 stelde Wilhelm von Krosigk aan Rabenhaupt voor een dergelijke functionaris te benoemen. Dat deze anonieme rentmeester niet voor de gezelligheid kwam, weten we van Blumenthal. Hij maakte op 4 maart 1641 gewag van het feit dat reeds veel geld uit de domeinen was geperst en bovendien getracht werd om nog eens duizend rijksdaalders los te krijgen. De nieuwe bezetting door de Hessen van de tol met eigen mensen betekende dat beziender Conradt Pieck en tolschrijver Evert Porh aanvankelijk dus waren vrijgelaten uit hun gevangenschap. Dat zij opnieuw in een Hessische kerker zaten, valt niet aan te nemen. Immers, dan had Erasmus Seidel dat Blumenthal heus wel laten weten. Hoe de plaatselijke bevolking dacht over de bezetting is verder niet bekend. Bij de katholieke bevolking ter plaatse zal de schrik wel om het hart geslagen zijn toen zij hoorde van de komst van de Hessen. Het hiervoor geschetste optreden van Rabenhaupt in Kalkar leek voor hen voor de toekomst weinig goeds te voorspellen. Van anti-katholieke maatregelen ter plaatse door de Hessen is echter niets gebleken.

De toezegging, die de Staten-Generaal op 4 maart aan Gelderland deden, om namens hen eventueel in te mogen grijpen, was niet aan dovemansoren gericht. Op 11 maart 1641 werd eerst de commandant van de Staatse compagnie ruiters van de overste Van Goltstein in Huissen ingeschakeld. Hieruit blijkt overigens dat het door Blaspeil op 6 november 1640 gesignaleerde vertrek der Staatsen naar Wageningen maar tijdelijk was geweest. Een Staats luitenant kreeg opdracht de Hessen te sommeren te vertrekken. De bezetters antwoordden dat zij dit niet eerder konden doen, dan op bevel van generaal-luitenant Von Eberstein. Twee dagen later, op woensdag 13 maart verscheen de Schwarzenbergse commissaris Huygens in Huissen met dezelfde sommatie als de luitenant. Alleen voegde Huygens eraan toe dat als zij niet vertrokken met een aanval rekening diende te worden gehouden. Geduld kon men de Raden van het Hof van Gelderland niet ontzeggen, want opnieuw werd twee dagen gewacht. Toen was de maat vol en het geduld dat men meer dan vier maanden had geoefend, uitgeput.

Op vrijdag 15 maart maakte Derck Huygens, de commandant van het Staatse garnizoen te Arnhem, zich gereed voor de aanval. Met 150 man voetvolk en 50 ruiters ging hij op weg naar Huissen. Toen de Hessische rentmeester inzag dat het Gelderland nu ernst werd, ging hij naar Arnhem. Hij vroeg de Gelderse Raden niet tot geweld over te gaan, maar dit vier dagen uit te stellen. In de tussentijd kon een bode naar Den Haag zijn geweest en nieuwe

instructies bij de Staten-Generaal gehaald hebben. Maar het geduld was schoon op en de heren Raden aanvaardden het voorstel dan ook niet. Wel stonden zij toe dat de Hessen bij het verlaten van het Huissense kasteel hun eigendommen mochten meenemen en tevens kregen zij permissie nog vier dagen in Huissen te verblijven teneinde hun definitieve vertrek voor te kunnen bereiden. Het laatste echter op voorwaarde dat zij zich *als particulier in stilheyt* zouden gedragen en zich noch met de tol noch met het kasteel zouden bemoeien. Tenslotte kwam men overeen dat gedurende die vier dagen ook Blaspeil niet op de burcht zou mogen komen. Verder wilden de Gelderse Raden beslist niet gaan en zij raadden de rentmeester aan, snel naar Huissen terug te keren teneinde het kasteel te ontruimen en op die manier het gebruik van geweld te voorkomen.

Intussen waren Derck Huygens en zijn mannen in Huissen aangekomen. Hoewel de ongeveer 21 Hessische soldaten natuurlijk geen partij vormden voor de tweehonderd Staatsen, waren de Hessen in eerste instantie niet van plan zich zonder slag of stoot over te geven. In de poort van het slot stonden twee stukken geschut opgesteld, maar wel zonder manschappen er achter. De militairen hadden het kennelijk voor hun eigen gezondheid toch voor beter gehouden zich terug te trekken in de Grote Toren. Een vooruit gestuurde trompetter had hun al gelast naar beneden te komen, maar ze bleven waar ze waren. Toen de hoofdmacht arriveerde, zaten de Hessen nog hoog en droog in de toren. Huygens liet daarop de brandladders uit de stadskerk halen. Nadat deze ladders tegen de toren waren gezet en met hamers de vensters waren ingeslagen, begrepen de Hessen dat het nu alleen nog maar een kwestie van zeer weinig tijd was, waarop zij de deuren openden en het burchtterrein verlieten. Hiermee kwam in één middag een einde aan de Hessische bezetting, zonder dat er ook maar één enkel schot was gelost. Nog dezelfde dag keerden Huygens en zijn mannen naar Arnhem terug met achterlating van zes tot acht soldaten en één luitenant¹.

De reacties op de verdrijving waren zeer verschillend. Gevoelens van vreugde en dankbaarheid bij Blumenthal. Hij bedankte de Staten-Generaal voor het ingrijpen. Mede namens de graaf uitte hij niet alleen zijn dank, maar vroeg tevens om terugtrekking van het achtergebleven voetvolk alsmede om het wederom toelaten van rentmeester Blaspeil. Wanneer dit laatste precies is gebeurd, is niet bekend, maar op 19 maart 1641 was de rentmeester al weer op het slot woonachtig en bezig met het herstellen van de schade. Hoe de Hessen erover dachten is niet moeilijk na te gaan. Johann Paul Ludwig noemde de verdrijving gewelddadig, terwijl De Wicquefort de kwestie op 22 maart tijdens een onderhoud met Frederik Hendrik ter sprake bracht².

De angst voor een nieuwe Hessische aanval bleef nog geruime tijd bestaan. Zowel de Kleefse regering als Johann Adolf von Schwarzenberg, de zoon van de in maart 1641 overleden graaf Adam zouden het in april als argument voor hun handelwijze op dat

1 N.A. - St.-Gen. inv. nr. 6079 en GldA. - Hof inv. nr. 726 Raden van Gelderland aan de Staten-Generaal dd. 6/16 maart 1641.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Von Blumenthal aan de Staten-Generaal [ongedateerd]; H.S.M. - 4f. Niederlande inv. nr. 500 Ludwig aan Amalia Elisabeth dd. 21 maart 1641. De Wicquefort aan Amalia Elisabeth dd. 22 maart 1641.

moment aanvoeren. Dit niet geheel ten onrechte, want in mei bevond zich opnieuw een aantal Hessen in Huissen. Hun verblijf duurde echter maar vier dagen. Daarna kwamen zij niet meer terug¹.

Op 15 maart kwam, behoudens dan die vier dagen in mei een einde aan een bezetting, die ruim vier maanden had geduurd. Brandenburg kon en wilde zeker na 1 december 1640 geen vuist maken, iets waartoe ook Schwarzenberg niet in staat was. Men was geheel afhankelijk van de Republiek. Hoewel de diplomatieke onderhandelingen op den duur niets uithaalden en Gelderland, uit onvrede daarmee namens de Staten-Generaal een oplossing forceerde, zijn toch twee momenten van meer activiteiten aan te geven. De Staten-Generaal namen weliswaar drie keer een resolutie inzake het vertrek van de Hessische militairen uit Huissen aan, maar in twee gevallen werd nog iets meer gedaan. Zowel in november 1640 als in maart 1641 was er sprake van een groter aantal Hessische militairen in Huissen en daarom werden activiteiten ontplooid. Wel ontbood men op 11 januari 1641 Krosigk en De Wicquefort, maar toen beide heren gewag maakten van de aanwezigheid van slechts zes militairen en één rentmeester, verdween de ongerustheid van de Staten-Generaal als sneeuw voor de zon. Deze bezorgdheid was ook op andere momenten niet gewettigd. De Hessische bezetting was, vanuit militair-strategisch oogpunt gezien helemaal niet interessant. Waar men reeds beschikte over de nodige vijanden, zal Amalia Elisabeth waarschijnlijk niet op nog een tegenstander hebben zitten wachten; en al zeker niet op de Republiek. Daar kwam nog bij dat zij een nicht was van Frederik Hendrik en dat haar moeder in Den Haag woonde.

De bezetting was dan ook puur en alleen gericht op het behalen van financieel gewin. Bij de eerste keer dat Joachim de Wicquefort Huissen bij Amalia Elisabeth ten tonele voerde, was zo ongeveer zijn eerste opmerking dat het 24.000 rijksdaalders opbracht. De gevangenneming van de beide tolbeambten, de uitbuiting van de ambten en de pogingen nog eens duizend rijksdaalders daaruit te persen, tonen het economische karakter van de bezetting voldoende aan. Gelukkig voor de plaatselijke bevolking, had men dat in de Republiek niet voldoende in de gaten en moesten de Hessen om heel andere redenen verdwijnen. Gelukkig, want als zo vaak, was het ook nu de burgerbevolking, die weer eens de dupe was geworden van een militaire bezetting.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 *Extractus Protocolli Jovis 4 aprilis 1641; Protokolle und Relationen* 1, 625; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 122r. Verhoeven aan de Kleefse regering [ongedateerd]; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 3 Conradt Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 19 maart 1641.

D. Van Pandheer naar Landsheer

1 De verhouding tussen Friedrich Wilhelm en Adam von Schwarzenberg

Werd hiervoor reeds terloops melding gemaakt van het overlijden van keurvorst Georg Wilhelm op 1 december 1640, op de gevolgen hiervan dient nu nader te worden ingegaan. De nieuwe keurvorst Friedrich Wilhelm en graaf Adam von Schwarzenberg konden het, op zijn zachts gezegd niet erg best met elkaar vinden. Mede onder invloed van zijn omgeving, begon keurprins Friedrich Wilhelm al op jeugdige leeftijd wantrouwen jegens de vertrouweling van zijn vader te koesteren. Dit wantrouwen ging op den duur over in haat.

H2

Graaf Adam von Schwarzenberg omstreeks 1635.

Voor zijn houding tegenover de graaf had de keurvorst verschillende redenen. Tijdens een verblijf in Küstrin in 1630, Friedrich Wilhelm was nauwelijks tien jaar oud, zou men op een dag een man met een mes onder het bed van het prinsje gevonden hebben. Voor degenen, die toen bij de keurprins verbleven was dit aanleiding om graaf Adam in de ogen van Friedrich Wilhelm verdacht te maken. Ook zijn eerdere, gedwongen terugkeer uit de Nederlanden en de Kleefse erflanden, waar Friedrich Wilhelm tussen augustus 1634 en het voorjaar van 1638 verbleef, weet hij aan de bemoeienissen van Schwarzenberg. Dit was overigens geheel onjuist¹.

Wel had het verblijf van de keurprins in het westen ervoor gezorgd dat zijn afkeer jegens Schwarzenberg groeide. De Kleefse *Stände* hadden Schwarzenberg in alle opzichten zwart gemaakt tegenover Friedrich Wilhelm. Allereerst zagen de *Stände* juist in de persoon van de graaf een grote tegenstander omdat hij hun bestuurlijke zelfstandigheid ten opzichte van de keurvorst aantastte. Of zij dit argument tegenover Friedrich Wilhelm gebruikten valt overigens niet aan te nemen. Daarnaast was de graaf gedurende zijn verblijf in de erflanden aanzienlijk rijker geworden, maar hij had ook nog Huissen van de keurvorst in pandschap verworven. Deze verpanding was in strijd met de privileges, die de *Stände* koesterden. Friedrich Wilhelm liet de *Stände* weten dat hij het voor wat dit laatste betreft helemaal met hen eens was en dat hij een verpanding van Huissen nooit zou hebben goedgekeurd².

De keurprins en de graaf hebben elkaar nauwelijks leren kennen. Weliswaar zagen zij elkaar in de jeugdijaren van Friedrich Wilhelm, maar echt persoonlijk ontmoet hebben zij elkaar slechts vanaf de terugkeer van de keurprins uit de Nederlanden in mei 1638 en diens vertrek naar Pruisen in juli van dat jaar³. Hoe groot het wantrouwen jegens de graaf wel was, blijkt uit het volgende voorval uit 1638. Op 16 juni van dat jaar bezochten Georg Wilhelm en zijn zoon graaf Adam om samen te dineren. De keurvorst en de graaf lieten het zich niet alleen goed smaken, maar er werd daarnaast ook in ruime mate aan Bacchus geofferd. Friedrich Wilhelm daarentegen at en dronk nauwelijks, terwijl ook hij een goede maaltijd en een goed glas zelden versmaadde. Angst om vergiftigd te worden, weerhield hem in dit geval. Kort na het diner werd de keurprins plotseling ziek. De oorzaak lag zijns inziens voor de hand: vergiftiging tijdens het diner bij graaf Adam. Niets was echter minder waar. De achttienjarige was nog niet door de kinderziektes heen; hij had de mazelen⁴. Dat een dergelijk voorval de onderlinge verhoudingen niet ten goede kwam, behoeft geen nader betoog.

In het Pruisische Koningsbergen werd de haat tegenover de graaf alleen maar verder gevoed. Daar verbleven naast de zussen van keurprins Friedrich Wilhelm ook zijn moeder en grootmoeder. Moeder Elisabeth Charlotte van de Palts was een zus van de Winterkoning en het feit dat haar man Georg Wilhelm zich aangesloten had bij de keizer verweet zij de Brandenburgse stadhouder. De graaf wist dit overigens zelf drommels goed, want op 16

1 Opgenoorth, *a.w.*, I, 27 en 45.

2 *Protokolle und Relationen* 1, LII-LIII.

3 *Protokolle und Relationen* 1, LV.

4 Opgenoorth, *a.w.*, I, 57-58; Herman von Petersdorff, *Der Grosse Kurfürst* (Gotha 1926 reprint: Braunschweig z.j.) 12-13.

september 1638 klaagde Schwarzenberg dat niet alleen de echtgenote van de keurvorst, maar verder ook alle andere dames aan het hof erg ontevreden over hem waren. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Schwarzenberg door Friedrich Wilhelm werd beschouwd als de bedenker van de door Georg Wilhelm gevoerde anti-Zweedse politiek¹. Tenslotte was het feit dat Schwarzenberg katholiek was een doorn in het oog van Friedrich Wilhelm².

Na de dood van keurvorst Georg Wilhelm was het dan ook snel gedaan met de macht van graaf Adam. Kort nadat Friedrich Wilhelm de keurvorstelijke troon had bestegen begon hij de positie van de machtige graaf aan te tasten. Zo moest Schwarzenberg vanaf 19 januari 1641 de vergaderingen van de Geheime Raad weer laten plaatsvinden en zich neerleggen bij meerderheidsbesluiten van dit bestuursorgaan. De door Schwarzenberg in het leven geroepen *Kriegsrat* werd hierdoor aanzienlijk minder belangrijk. De pro-Habsburgse politiek van Georg Wilhelm had het keurvorstendom de vijandschap van Zweden opgeleverd en zijn positie bij de keizer verstevigd. Voor het handhaven van de goede betrekkingen met keizer Ferdinand III was de katholiek Schwarzenberg noodzakelijk, maar om met Zweden tot een akkoord te komen was het juist beter dat de graaf van het politieke toneel verdween. Een overeenkomst met de Zweden betekende echter wel dat men zich automatisch de vijandschap van de keizer op de hals haalde. Friedrich Wilhelm liet Schwarzenberg vragen naar Koningsbergen te komen. Op 8 maart vernam de graaf dat Friedrich Wilhelm boos was over het feit dat Schwarzenberg nog geen gehoor had gegeven aan zijn bevel. Schwarzenberg wond zich daar zo over op, dat hij die avond ziek werd. Ondanks zijn ziekte verdedigde de graaf zich op 11 maart nog tegenover de keurvorst. Schwarzenberg betoogde dat hij mondeling had vernomen dat Friedrich Wilhelm hem wenste te spreken. Een schriftelijke opdracht om zich in Koningsbergen te melden had hij nooit ontvangen, anders zou hij onmiddellijk in de richting Koningsbergen zijn afgereisd. Toen dit bericht op 29 maart in Koningsbergen arriveerde, was de graaf al overleden. Adam von Schwarzenberg stierf in de nacht van 13 op 14 maart 1641 aan een hersenbloeding in de vesting Spandau. Zijn dood was volgens tijdgenoten onder andere het gevolg van het feit dat de graaf in ongenade dreigde te vallen bij de jonge keurvorst³.

2 Diplomatiek verkeer

Kort nadat Friedrich Wilhelm aan de macht was gekomen, had Schwarzenberg hem geattendeerd op Huissen, maar op 7 januari 1641 kwam de graaf daar uitgebreid op terug. Hij vertelde dat hij 156.000 *Reichstaler* met Huissen als onderpand aan Georg Wilhelm had geleend en daarnaast nog voor 15.000 *Reichstaler* schuldbekentenissen erbij had gekocht. Huissen had hij intussen aanzienlijk verbeterd, doordat allerlei kostbare waterwerken waren

¹ *Protokolle und Relationen* 1, L; *Protokolle und Relationen* 2, XL en XLV.

² Kober, *a.w.*, 397.

³ Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm dd. 11 maart 1641 en Stripe e.a. aan Friedrich Wilhelm dd. 14 maart 1641. In: *Protokolle und Relationen* 1, 180 nr. 201; 183-184 nr. 211; Opgenoorth, *a.w.*, I, 89-96. Opgenoorth suggereert, dat Schwarzenberg uit angst voor een onderzoek door de keurvorst niet naar Koningsbergen is gegaan. Dit blijkt niet uit de gegevens in de *Protokolle und Relationen*.

aangelegd. Intussen had de keizer, met instemming van Georg Wilhelm de verpanding niet alleen als rechtsgeldig erkend, maar ook de eventuele overgang van de pandheerlijke rechten op de mannelijke erfgenamen van de graaf goedgekeurd. Graaf Adam hoopte dat Friedrich Wilhelm zijn rechten in deze wilde erkennen. Anders, zo dreigde hij, zou hij zich genoodzaakt zien andere wegen te gaan bewandelen, hetgeen de keurvorst verdriet en schade zou berokkenen. Hierbij dacht Schwarzenberg aan het inschakelen van de Staten-Generaal, die vier keer zoveel als de huidige 6%, rente uit het pand zou kunnen persen. Bovendien was, vanuit het standpunt van de Republiek bezien, het stadje met toebehoren ook nog eens zeer gunstig gelegen. Kennelijk toch wel geschrokken van deze dreigementen, zegde Friedrich Wilhelm op 17 februari toe de graaf gaarne te zullen helpen, maar dat hij dan wel graag wilde beschikken over een kopie van de verpandingsoorkonde¹.

Op 28 februari antwoordde de graaf. Hij liet de keurvorst een afschrift van de verpandingsoorkonde toekomen, waarbij hij zich verontschuldigde voor het feit dat hij dat niet eerder had gedaan. Graaf Adam verdedigde zich door te stellen dat een en ander genoegzaam bekend was en de Raden de keurvorst wel zouden hebben ingelicht. Dit temeer, daar verschillende Kleefse Raden -bedoeld waren dr. Johan Motzfeldt en Richard Weiler- maar ook keurvorst Georg Wilhelm zelf in voorkomende gevallen de graaf in Huissen hadden geassisteerd. Dit laatste was inderdaad volkomen juist, waarbij gedacht kan worden aan de perikelen rond de aanstelling van de gerichtsschrijver en de heffing van de bieraccijns. Ten overvloede stelde de graaf de keurvorst ook zijn correspondentie met de Staten-Generaal ter beschikking.

Die dag schreef Schwarzenberg ook nog aan de Geheime Raad en kanselier Sigismund von Goetzen. Hij vertelde, de hem bepaald niet vriendelijk gezinde kanselier, wat hij Friedrich Wilhelm die dag had meegedeeld. Tevens vroeg de graaf Von Goetzen een goed woordje voor hem te willen doen. Tenslotte verontschuldigde hij zich voor een vergissing, die hij op 17 januari jegens de keurvorst had gemaakt. Hij had toen in plaats van erfgenamen, mannelijke erfgenamen geschreven. Het maakte weliswaar niets uit, de graaf had immers maar één kind, Johann Adolf maar toch vroeg hij Von Goetzen dit te willen corrigeren. Deze vergissing had Schwarzenberg gemaakt als gevolg van zijn verwardheid na de dood van keurvorst Georg Wilhelm². Het was zo ongeveer het laatste, wat Schwarzenberg zelf nog voor het behoud van Huissen ondernam. De inmiddels reeds zieke graaf overleed, zoals gezegd, in de nacht van 13 op 14 maart. Zelfs het genoegen te vernemen dat de Hessen uit Huissen waren vertrokken, mocht hij niet meer smaken.

Het overlijdensbericht van de graaf arriveerde op 4 april in de Kleefse erflanden. De regering beraadde zich nog dezelfde dag wat te doen. Er ontstond een discussie of het al dan niet juist was de verpande bezittingen Huissen en delen van Neustadt in beslag

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm dd. 18/28 februari 1641.

Gedrukt in *Protokolle und Relationen* 1, 161; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Georg Wilhelm aan Motzfeldt en Lucas Blaspeil dd. 23 juli 1634; *Protokolle und Relationen* 1, 625.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i Schwarzenberg aan Von Goetzen dd. 18/28 februari 1641.

te nemen ten behoeve van Friedrich Wilhelm. Een inbeslagname werd in de eerste plaats gerechtvaardigd door het feit dat de *Stände* indertijd tegen de verpanding waren geweest, omdat deze niet strookte met de privileges van het hertogdom. Daarnaast wist dr. Johann von Diest te vertellen dat Friedrich Wilhelm in de tijd, toen hij als keurprins in deze landen had vertoefd, verklaard had dat hij een dergelijke verpanding nooit goed gevonden zou hebben. De enige die zich verzette, was dr. Johann Portmann. Hij stelde dat een inbeslagname, zonder toestemming van de keurvorst onwettig was; een argument dat door Von Diest op een kennelijk voor Portmann bevredigende wijze werd weerlegd. Ook wees Portmann erop dat een dergelijke inbeslagname ten nadele zou strekken van de erfgenamen van de overleden graaf Schwarzenberg, nu deze transactie onder bezwarende titel had plaatsgevonden. Mede door de vorige uitlating van Von Diest werd ook dit niet als een steekhoudend argument gezien en werd tot inbeslagname besloten¹.

Op 9 april stelde de Kleefse regering de keurvorst van haar besluit in kennis, waarbij zij tevens de argumenten ter rechtvaardiging van haar actie aandroeg. Het betrof hier Kleefs gebied dat nu, nu de graaf was overleden, zeker aan de keurvorst toebehoorde, totdat wijlen graaf Adams zoon Johann Adolf met documenten ter staving van zijn eventuele pandheerlijke rechten als rechtsopvolger van zijn vader zou komen. Dergelijke papieren waren bij de Kleefse regering namelijk niet voorhanden. Zou blijken dat graaf Adam Huissen als onderpand verworven had, dan moest zoon Johann Adolf ook aangeven, waar Georg Wilhelm het geld aan had besteed. Indien graaf Adam de bezittingen van Georg Wilhelm had gekregen, dan zou Friedrich Wilhelm deze gift toen hebben moeten bevestigen, waarbij echter wel nagegaan diende te worden of dit rechtmatig was geweest. De *Stände* hadden er, aldus de Kleefse regering, na heftige weerstand in berust dat de bezittingen verpand werden om de schulden aan de Republiek te kunnen betalen. De verpanding had indertijd een Staatse bezetting voorkomen, maar nu diende het ontstane machtsvacuüm, ook vanwege een mogelijke herbezetting door Hessen of anderen, zo snel mogelijk te worden opgevuld. De laatste reden sloeg alles. Had de keurvorst niet zelf aanleiding gegeven tot de inbeslagneming door de dood van graaf Adam bekend te maken?

Wanneer we de verschillende argumenten nog eens de revue laten passeren, kan het volgende worden gesteld. De onwetendheid door gebrek aan, of beter gezegd, het ontbreken van documenten betreffende de verpanding van Huissen, komt niet geloofwaardig over. Op 13 oktober 1633 stelde Georg Wilhelm de Kleefse regering op de hoogte van de verpanding, die op 29 september had plaatsgevonden. Zowel deze brief alsmede de verpandingsoorkonde waren bekend aan archivaris Johann Turck. Hij had ze beiden gekopieerd². Bovendien moest een aantal personen een wakend oog houden op de

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Extractus Protocolli Jovis 4 aprilis 1641; *Protokolle und Relationen* 1, 625; Heinz Evers, 'Der alte Herr von Portmann' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1998* (Kleve 1997) 50-52.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 538r. verslag van de Kleefse Raden dd. 8 april 1641; LAV NRW R AA0640 Handschriften C III 5 II kopieën van de verpandingsovereenkomst tussen Georg Wilhelm en Schwarzenberg dd. 19 september 1633 (o.s.) en van de bekendmaking van de verpanding door Georg Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 3 oktober 1633 (o.s.).

gang van zaken in de verpande gebieden en werd de Kleefse regering ook nog te pas en te onpas ingeschakeld bij de verdediging van de belangen van de, inmiddels overleden graaf Adam in Huissen. Voldoende redenen voor Motzfeldt en Weiler om pas na enige aarzeling de verklaring van 9 april te onderschrijven. De argumenten betreffende de bij de Kleefse regering zogenaamd overheersende onzekerheid over de vraag op grond van welke titel de graaf Huissen had verworven, waren dus niet bepaald steekhoudend. Een blik in haar eigen archief had het geheugen van de Kleefse regering snel en afdoende kunnen opfrissen.

Daarnaast is het natuurlijk zeer de vraag, of zoon Johann Adolf de meest aangewezen persoon was om na te gaan wat keurvorst Georg Wilhelm met de 156.000 *Reichstaler* had gedaan. Weliswaar had graaf Adam aan het hoofd gestaan van het beheer van de keurvorstelijke financiën, maar of dit als argument gebruikt mocht worden is zeer twijfelachtig. Tenslotte kan men zich afvragen, of Johann Adolf eigenlijk wel bevoegd zou zijn om in het financiële archief van Georg Wilhelm te snuffelen waarbij ook nog de vraag rijst of de nieuwe keurvorst daar toestemming voor zou willen geven. Bovendien gaf de Kleefse regering zelf al aan waarvoor het door de graaf geleende geld was gebruikt namelijk voor de afbetaling van de schulden teneinde een inbeslagname door de Republiek te voorkomen.

De snelle bezetting om een inname door anderen te voorkomen, is een redelijk argument. Begin april bevond Johann Paul Ludwig zich nog in Den Haag en probeerde Huissen alsnog terug te krijgen waarbij hij het overlijden van graaf Adam als argument tegenover de Staten-Generaal gebruikte. Ten overvloede werd dit argument op 11 april door de Kleefse regering herhaald tegenover Friedrich Wilhelm¹. Zoals bekend ondernam Ludwig nog eind april pogingen Huissen in handen te krijgen. Staatse plannen in deze richting zijn niet bekend, maar mogelijk werden die door het snelle optreden van de Kleefse regering in de kiem gesmoord.

De Kleefse regering stelde dat de keurvorst aanleiding had gegeven tot de inbezitting door de dood van graaf Adam bekend te maken. Dit berustte niet helemaal op onwaarheid. Men wist heel goed hoe Friedrich Wilhelm over graaf Adam dacht waarbij men zich kennelijk baseerde op opmerkingen, die de jonge keurprins tijdens zijn verblijf in het Kleefse en Gelderse land had gemaakt. Tenslotte rest de vraag hoe lang de keurvorst de dood van Schwarzenberg geheim had kunnen houden, zo hij dat al gewild had. Of Friedrich Wilhelm blij zal zijn geweest met deze opmerking is echter zeer de vraag want in feite speelde de Kleefse regering hem hiermee wel de zwartepiet toe.

De houding van de Kleefse regering was volkomen duidelijk. Eventuele onderhandelingen tussen de keurvorst en de nieuwe graaf wilde men niet afwachten. Haar optreden jegens graaf Johann Adolf was scherp en het was duidelijk dat vanuit een nieuwe machtspositie met de jonge graaf gepraat ging worden. Bij de uitvoering van dit standpunt rekende de Kleefse regering op de steun van de nieuwe keurvorst. Wat diens loyaliteit betreft, had men zich, zoals nog zal blijken niet in Friedrich Wilhelm vergist. In Huissen daarentegen zouden

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 11 april 1641. Men deelde de keurvorst bij deze gelegenheid ook mee dat dr. Johann Motzfeldt en Robert Weiler Huissen opnieuw in bezit zouden gaan nemen.

regering en keurvorst nog voor menig verrassing komen te staan.

3 Brandenburg aan de macht

Na de verdrijving van de Hessen op 15 maart, bleef het voorlopig even rustig in Huissen. Rentmeester Blaspeil kon het herstel van de aan het kasteel toegebrachte schade ter hand nemen, maar verder was maart 1641 een zeer kalme maand in de enclave¹.

Zo rustig als de tweede helft van maart verliep, zo onrustig zou het in april zijn. Zoals gezegd stelde de Kleefse regering op 4 april een bevel op tot inbezitneming van Huissen. Met dit karwei werden de ambtman in de Liemers en Emmerik, Johann Sigismund *Freiherr* von Wylich zu Lottum en de Lobithse richter en licentmeester Bernard Maschop belast. Op vrijdag 5 april werd Von Wylich door de Kleefse regering ontboden en ontving hij de opdracht zo snel mogelijk naar Huissen te gaan, alwaar de baron nog dezelfde avond arriveerde.

De volgende ochtend om zes uur begonnen Von Wylich en Maschop aan de, welhaast rituele overname van Huissen. Allereerst werd de opdracht van de Kleefse regering van 4 april voorgelezen aan een aantal getuigen. Daarna togen de heren naar de burcht, alwaar zij door de Staatse soldaten werden binnengelaten. Door het openen en sluiten van poorten werd het slot voor de keurvorst in bezit genomen. Op het eigenlijke ambtshuis hadden zij een onderhoud met rentmeester Conradt Blaspeil, die in het geheel niet op hun komst had gerekend. Nadat Von Wylich en Maschop het doel van hun bezoek hadden uitgelegd, vroegen zij de rentmeester de nieuwe keurvorst Friedrich Wilhelm als landsheer te willen erkennen. Blaspeil antwoordde hierop dat hij weliswaar veel respect had voor de leden van de commissie, maar dat hij in dienst stond van Adam von Schwarzenberg en nu dus van diens zoon en dat hij eerst met de Schwarzenbergse commissarissen wilde overleggen wat te doen. In de tussentijd beloofde hij geen grote bedragen te zullen uitgeven. Slechts de reparatiekosten aan het kasteel, zouden worden voldaan. Voorts verklaarde hij beslist niet ongehoorzaam te willen zijn tegenover de keurvorst. Dit standpunt herhaalde de rentmeester nog eens demonstratief toen hij samen met de commissieleden op de brug tussen stad en slot stond. Voordat het echter zover was, werden eerst nog de keuken en de tuin door Von Wylich en Maschop in bezit genomen.

Nadat dit karwei geklaard was, kreeg burgemeester Arndt van Will opdracht de leden van de magistraat ten stadhuisse bijeen te roepen. Schepen Gisbert van Huijssen en de burgemeester ontvingen Von Wylich en Maschop en leidden hen de raadzaal binnen alwaar Maschop meedeelde dat door de Kleefse regering tot inbezitname was besloten om een nieuwe Hessische bezetting te voorkomen. Toen de magistratsleden daarna vroegen het document te mogen zien, werd het hen getoond. Burgemeester Van Will merkte bij het zien ervan fijntjes op dat het schrijven niet door Friedrich Wilhelm persoonlijk was ondertekend. Von Wylich repliceerde dat dit stuk in naam van de keurvorst was uitgegaan en dat dus een keurvorstelijke handtekening niet nodig was. Een keurvorstelijke

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conradt Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 19 maart 1641.

handtekening was volgens Von Wylich zelfs *contra stylum*. De burgemeester was tevreden met deze verklaring en de magistraat maakte geen verdere bezwaren tegen de inname, waarna het stadhuis door Von Wylich en Maschop formeel in bezit werd genomen. Daarna keerden de beide heren terug naar hun logement *De Moriaen*, waar ze een kopie maakten van de opdracht van de Kleefse regering ten behoeve van het stadsbestuur dat daarom had gevraagd. Teruggekeerd ten stadhuize, werd hun nogmaals bij monde van Arndt van Will en Gisbert van Huijssen verzekerd dat zij trouw aan de keurvorst zouden zijn. Bij deze gelegenheid kregen de beide heren wijn aangeboden en werden van de kant van de twee stadsbestuurders de historische woorden *der daß landt hatte, der hatte sie mitt* uitgesproken. Von Wylich en Maschop konden tevreden zijn.

Nadat Von Wylich en Maschop opnieuw in *De Moriaen* waren aangekomen, het was inmiddels acht uur geworden, ontboden de beide commissarissen richter Wilhelm van Vinceler. In de grote kamer van het logement werd de richter de inmiddels bekende instructie voorgelezen en gevraagd of hij de keurvorst wilde erkennen. Het antwoord van de richter kwam overeen met dat van rentmeester Blaspeil. Ook Van Vinceler beschouwde zich, al was hij dan aangesteld door Georg Wilhelm, als nog steeds in grafelijke dienst zijnde en wilde zijn gerichtelijke taak voorlopig opschorten.

Een soortgelijk antwoord kregen de commissarissen ook van beziender Pieck en tolschrijver Porh te horen. Evenals de uiterwaarden en de Pley werd ook de Rijntol symbolisch in bezit genomen. Tenslotte verscheen er die dag nog een bevel bestemd voor zowel de rentmeester, richter en tolbeambten, als de magistraat om Von Wylich als ambtman te erkennen. Nog dezelfde dag stelden Blaspeil, Pieck, Porh en Van Vinceler de Schwarzenbergse commissaris Boeckhorst van de gebeurtenissen van die zaterdag op de hoogte¹.

Von Wylich en Maschop keken waarschijnlijk met gemengde gevoelens terug op een drukke dag. Een doorslaand succes kon de inbezitneming eigenlijk niet genoemd worden, omdat alleen de magistraat de eed had afgelegd en de ambtenaren dat niet hadden gedaan. Opvallend is overigens wel dat gerichtsschrijver Herman van Lendt niet voor Von Wylich en Maschop en de notaris hoefde te verschijnen en dat hij ook niet het relaas aan Boeckhorst tekende. Ofwel hij was die dag niet in de stad of men was hem domweg vergeten.

Op maandag 8 april arriveerde het lid van de Kleefse geheime raad dr. Hermann Pabst in Huissen om zich voornamelijk met rentmeester Blaspeil bezig te gaan houden. In de eerste plaats ging hij naar Van Vinceler en Van Lendt. Pabst hield de beide heren voor dat als zij niet mee zouden werken er anderen in hun plaats zouden worden benoemd. Ondanks dit allesbehalve zachtzinnig optreden van Pabst, hadden beide heren toch de moed uitstel te vragen om overleg te kunnen plegen met de Schwarzenbergse commissarissen in Emmerik. Toen Van Vinceler en Van Lendt bij de commissarissen arriveerden, reageerden zij heel vreemd. Dr. Motzfeldt, één van de beide commissarissen

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 482v - 484r. protocol van de gebeurtenissen op 6 april 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 448r. - 450r. Van Vinceler, Conradt Blaspeil en Pieck aan Boeckhorst dd. 6 april 1641.

zei niets te weten van het regeringsbesluit aangaande Huissen en beiden gingen zich dan ook onmiddellijk bij de regering melden om uitsluitel over een en ander te krijgen. Een naar het zich laat aanzien nogal dubbelzinnige opstelling van Motzfeldt tegenover zijn beide Huissense ondergeschikten, omdat hij ook de brief van 9 april mee ondertekend had, waarin de Kleefse regering allerlei argumenten voor een snelle bezetting van Huissen aanvoerde. Het is bovendien ook zeer onwaarschijnlijk dat Motzfeldt, als hij al niet zelf bij de vergadering van de Kleefse regering van 4 april aanwezig was geweest, niet spoedig daarna van de houding van de regering tegenover Schwarzenberg inzake Huissen in kennis zou zijn gesteld. Daarnaast kon Motzfeldt niet bepaald als een vriend van Schwarzenberg worden beschouwd.

Van Vinceler en Van Lendt doorzagen dit klaarblijkelijk niet en vernamen via de twee commissarissen dat het optreden van Von Wylich c.s. bedoeld was om een nieuwe bezetting door Hessen of anderen te voorkomen. Het was beter dat beide heren zich van hun taken zouden blijven kwijten totdat een overeenkomst tussen keurvorst Friedrich Wilhelm en graaf Johann Adolf zou zijn gesloten. Daarop legden Van Vinceler en Van Lendt de eed af op de keurvorst. Dit deelden zij op 10 april aan graaf Johann Adolf mee¹. Wat zij gemakshalve maar verzwegen, kon Boeckhorst al daags tevoren aan de graaf vertellen, nadat hij het op zijn beurt weer van tolschrijver Porh had gehoord. Blaspeil zou simpelweg worden afgezet waarna Van Lendt zou worden belast met de inning van de tolgelden. Deze "rentmeester" zou elke avond de dagopbrengsten voor de richter moeten neertellen. Daar zou nog bij komen dat Van Vinceler op het kasteel zou gaan resideren. De in het vooruitzicht gestelde promoties hadden Van Lendt en Van Vinceler waarschijnlijk doen besluiten hun loyaliteit tegenover graaf Johann Adolf te laten varen en toch de eed op de keurvorst af te leggen. Op 10 april wist ook Blaspeil zelf van het bestaan van deze plannen. Nog op 16 april lieten richter en gerichtsschrijver nogmaals aan de graaf weten dat ze de eed alleen maar hadden afgelegd om zodoende hun baan te kunnen behouden en omdat hun verzekerd was dat Johann Adolf daar in de toekomst rekening mee zou houden². De graaf kreeg het laatstgenoemde bericht overigens zelf nooit in handen, omdat de Kleefse regering het wist te onderscheppen. Door de eerdere opmerking van Porh en Boeckhorst wist Schwarzenberg echter toch al wel wat hij aan Van Vinceler en Van Lendt had of, beter gezegd, niet had. Nu wist ook de Kleefse regering wat voor vlees men in de kuip had. De richter en zijn schrijver probeerden naar beide kanten hun posities veilig te stellen.

Was de voorliefde van de Hessen voor archieven reeds genoegzaam bekend, ook keurvorst Friedrich Wilhelm en de Kleefse regering waren daar zeer op gebrand. Voordat Pabst op maandag in Huissen arriveerde en met zijn hierboven geschetste werkzaamheden begon, had hij zich op zondag 7 april in Arnhem vertoond en daar méér gedaan dan genieten

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Van Vinceler en Van Lendt aan Schwarzenberg dd. 10 april 1641.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Porh aan Boeckhorst dd. 9 april 1641 en Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 9 april 1641; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 443r. - 444r. Conradt Blaspeil aan Herdingh dd. 10 april 1641; ff. 446v. - 447r. Van Vinceler en Van Lendt aan Schwarzenberg dd. 16 april 1641.

van de zondagsrust. Dankzij de loslippigheid van Lucas Blaspeil wist het lid van de Kleefse regering Erasmus Seidel dat ettelijke kisten met grafelijke archivalia vanuit een klooster in Emmerik naar Arnhem waren overgebracht waarmee het doel van de aanwezigheid van Pabst duidelijk is. Na enig zoeken vond Seidel het archief en liet de volgende dag vier of vijf kisten hiervan naar het Arnhemse stadhuis brengen. Het waren echter niet de gezochte archivalia die uit Emmerik waren gekomen. Het waren namelijk papieren, die Conrard Blaspeil toebehoorden en die hij na de Hessische inval in veiligheid had weten te brengen. Blaspeil wist natuurlijk niet wat Pabst zocht en uitte tegenover commissaris Herdingh het vermoeden dat hij op zoek was geweest naar de kas, die echter al geruime tijd in Keulen stond. Kennelijk was Blaspeil dus niet op de hoogte van de aanwezigheid van het andere archief in Arnhem. Herdingh echter wel, maar die kon de graaf op 7 mei laten weten dat hij deze bescheiden verzegeld in vijf kisten in Arnhem had aangetroffen. 's Nachts hadden enkele trouwe helpers ze uit het huis, waarin het was opgeslagen, gehaald op een kar tussen het stro verstoppt en ze via Utrecht naar Holland gebracht. Binnen niet al te lange tijd zou het archief naar Maastricht worden getransporteerd. Beide tijdingen werden door de perfect werkende Brandenburgs-Kleefse spionagedienst onderschept. Slechts van de brief van Blaspeil is zeker dat deze de graaf onder ogen kwam. Was Herdingh, dankzij het maken van hoge kosten erin geslaagd zijn vijf kisten uit Arnhem weg te krijgen, toch kreeg Pabst wel enig materiaal in handen. Nog op 9 mei 1641 klaagde de toen inmiddels ex-rentmeester bij de keurvorst over het feit dat nog steeds papieren van hem in Arnhem ten stadhuize lagen, zulks tot zijn persoonlijk onheil, schade maar bovenal spot en hoon. Boeckhorst kon slechts dankbaar zijn voor de vergissing die Pabst gemaakt had en maakte dit Johann Adolf op 6 juli onomwonden duidelijk. De door de Kleefse regering in Arnhem aangetroffen papieren waren echter niet bepaald waardevol. Het betrof namelijk een collectie contra-rekeningen waarvan de graaf de originele exemplaren ontvangen had. Pas op 10 september 1641 kwamen de papieren van Blaspeil weer ter sprake. Op die dag beloofde de Kleefse regering aan de stad Arnhem dat zij de stukken zou retourneren!

Op deze plaats dient even te worden stilgestaan bij de rol die de magistraat van Arnhem speelde in deze fase van het conflict tussen keurvorst en graaf. Pabst werd geen strobreed in de weg gelegd, op het moment dat hij beslag legde op de archieven van Blaspeil. Het stadsbestuur stelde spontaan het stadhuis ter beschikking voor de opslag van het geroofde materiaal dat daar in ieder geval op 9 mei nog lag.

Werd hierboven al gewag gemaakt van de druk, die Pabst op Van Vinceler en Van Lendt uitoefende. Na het bekend worden van de dood van graaf Adam begon de "zuivering" van het ambtenarencorps van hoog tot laag. De hoogste in rang, die in het hertogdom Kleef van het bestuurlijke toneel verdween, was landrentmeester Lucas Blaspeil. De broer van de Huissense rentmeester zat al op 9 april gevangen op het slot Zevenaer. Van hieruit wist hij echter tegen het einde van de maand te ontsnappen en slaagde er dankzij de medewerking van de schout en de predikant van Elst in een goed heenkomen te vinden om, uiteindelijk aan het keurvorstelijk hof in Koningsbergen te belanden.

Ook in Huissen vonden mutaties plaats, waarbij Gelderland een geheel eigen rol speelde. Op 5 april richtten richter Van Vinceler en gerichtsschrijver Van Lendt zich tot de beide commissarissen met het verzoek hen in hun functies te willen handhaven. Van richter Wilhelm van Vinceler is niet bekend of zijn positie in gevaar is geweest. Voor Van Lendt lag dat anders. Hij werd na 5 april tijdelijk in zijn functie van gerichtsschrijver gehandhaafd, maar werd daarnaast ook nog tot tijdelijk tolschrijver benoemd. In juli vroeg Van Lendt of hij beide functies definitief zou kunnen gaan vervullen temeer omdat inmiddels Hans Bohnen tot rentmeester en Heinrich of Hendrijck Bresser tot beziender op de tol waren benoemd. De benoeming van Bohnen was op dat moment trouwens nog niet voor vast. Deze keurvorstelijke factor te Amsterdam ontving zijn definitieve aanstelling pas op 27 augustus 1641¹.

Voor de ambtenaren op de tol braken onzekere tijden aan. Op 11 april wendde Bresser zich tot Johann Friedrich von Calcum genannt Leuchtmar. Hij vroeg de opvoeder van de keurvorst opnieuw tot beziender in Huissen benoemd te worden, zodat hij in deze functie zijn oude dag kon slijten. Hij was in 1619 als zodanig aangesteld door keurvorst Georg Wilhelm maar in de zomer van 1637 ontslagen omdat hij die *Zollgerechtigkeit nicht zum Besten in acht genommen* had. Bresser had zich zelfs tot de toen in Arnhem verblijvende keurprins Friedrich Wilhelm gewend om te trachten zijn ontslag ongedaan te maken maar dat was tevergeefs geweest². De uit Arnhem afkomstige Conradt Pieck werd door Schwarzenberg ter vervanging van Bresser als tolbeziender aangesteld. Pieck had tot die tijd een veerdienst tussen Arnhem en Amsterdam onderhouden en na zijn aanstelling zijn schip verkocht. Hoewel Pieck als schipper zeer veel ervaring had is zijn benoeming opmerkelijk te noemen. Hij was immers gereformeerd. Bresser had kennelijk via Leuchtmar succes want op 21 mei gaf Friedrich Wilhelm aan de *Amtscammer* opdracht Bresser te benoemen. Op 5 juli 1641 werd Van Vinceler over deze benoeming ingelicht³.

Pieck liet het er echter niet bij zitten. Hij richtte zich tot de Kleefse regering met het verzoek dan in elk geval tot tolschrijver benoemd te worden. Hij refereerde daarbij aan het feit dat hij tijdens de Hessische bezetting onder de meest gevaarlijke omstandigheden zijn functie van beziender was blijven uitoefenen en zelfs door de Hessen gevangen was genomen. Op 15 april verzocht het Hof van Gelderland de keurvorst een zekere Van Rijsswijck tot tollenaar van de Huissense Rijntol te benoemen. Dit verzoek werd op 18 april gevolgd door een tweede, ditmaal om Conradt Pieck tot tolbeziender aan te stellen.

1 *Protokolle und Relationen* 1, 215, 254-258; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Conradt Blaspeil aan Herdingh dd. 10 april 1641; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conradt Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 9 mei 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 6 juli 1641; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 13 juli 1641.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 442r. Van Vinceler en Van Lendt aan heer Commissarie dd. 5 april 1641; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerde sollicitatiebrief van Van Lendt (Bijlage B bij: Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641); GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering en *Amtscammer* dd. 17 augustus 1641 (o.s.).

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerde sollicitatiebrief van Pieck (Bijlage A bij: Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641). Bresser aan Von Calcum genannt Leuchtmar dd. 11 april 1641 en Bresser aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd] met als bijlage Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 17/27 juni 1637 en Kleefse *Amtscammer* aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641.

Op 21 juni werd er door de Gelderse raden nogmaals op aangedrongen Pieck in zijn functie te herstellen. Zeker uit het verzoek van 15 april blijkt ondubbelzinnig dat Gelderland niets met de graaf van doen wilde hebben en de keurvorst als heerser over Huissen beschouwde. Kennelijk zag men ook in Arnhem geen automatisme in de overgang van grafelijke naar keurvorstelijke dienst en wilde men het ontslag van Pieck door middel van dit verzoek voorkomen.

Op 26 april vertelde Herdingh de graaf dat tolschrijver Evert Porh ontslagen was. Vanuit het standpunt van de Kleefse regering gezien was dit ontslag zo gek nog niet. Als er één was, die ondubbelzinnig partij had gekozen voor de graaf, dan was het wel Porh hetgeen op 9 april al duidelijk was gebleken¹.

Op 11 juli legden de Kleefse Geheime Raden de keurvorst het volgende voorstel voor. Van Lendt diende gerichtsschrijver te blijven. Bresser was inmiddels benoemd tot beziender. Voor Pieck bleef alleen de functie van tolschrijver beschikbaar. Gerrit op den Camp, zo stelde men voor, zou als tolknecht moeten worden gehandhaafd. Op dezelfde dag kreeg de keurvorst nog een voorstel voorgelegd van de Kleefse *Amtscammer* om Pieck naast Bresser tot beziender te benoemen ook al vanwege het gedrag van Bresser in 1637. In augustus 1641 kwam het voorstel van de Kleefse Geheime Raden in Berlijn ter sprake². Op 21 augustus werd Pieck door Friedrich Wilhelm tot tolbeziender en tolschrijver benoemd³. Wat er met Bresser gebeurde is niet duidelijk maar het valt aan te nemen dat gezien zijn leeftijd en zijn verleden zijn benoeming alsnog werd ingetrokken. Ook de positie van Gerrit op den Camp blijft onduidelijk.

Kennelijk was het bezoek dat Von Wylich op 5 en 6 april aan Huissen gebracht had hem wel goed bevallen. Drie dagen nadat hij de inbezitneming had verricht, wendde hij zich tot de keurvorst. Hij vertelde dat Huissen in bezit was genomen en stelde voor de ambten Liemers en Huissen door één persoon te laten besturen. Als argumenten voor deze bestuurlijke vereniging voerde hij aan dat de functie in het ambt Liemers weinig om het lijf had, de ambten dicht bij elkaar lagen en dat het ambtshuis in Huissen in een redelijke staat verkeerde. Het laatste in tegenstelling tot het Zevenaarse dat door de baron als een bouwval werd gekwalificeerd. Wie als eerste de gecombineerde ambten zou moeten gaan besturen, zal inmiddels wel duidelijk zijn. Naast toestemming van de keurvorst was ook het vertrek van de hoogste functionaris in Huissen nodig. Von Wylich had succes. Het einde van de loopbaan van Conradt Blaspeil als rentmeester van Huissen kwam in zicht. Op 13 april werd Von Wylich in Huissen benoemd. Hij wendde zich tot Blaspeil met het verzoek

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerde sollicitatiebrief van Pieck (Bijlage A bij: Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641). Bresser aan Von Calcum genannt Leuchtmar dd. 11 april 1641 en Bresser aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd] met als bijlage Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 17/27 juni 1637 en Kleefse *Amtscammer* aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641 en Kleefse *Amtscammer* aan Friedrich Wilhelm dd. 11 juli 1641.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 11 augustus 1641 (o.s.).

enige vertrekken in het kasteel voor hem gereed te maken omdat hij zich in Huissen wilde vestigen. Blaspeil liet de baron dezelfde dag nog weten dat hij als het ware gevangen zat op het Huissense kasteel. De drie Staatse ruiters die de laatste veertien dagen het slot bezet hadden gehouden, hadden plotseling versterking gekregen en commandant Wilhelm van Risswick had opdracht gekregen niemand tot het slot te laten, zelfs niet uit de stad. Blaspeil durfde de burcht niet te verlaten¹. Op 15 april vond het vertrek van Blaspeil uit Huissen plaats. Op last van Von Wylich verschenen die maandagavond Wilhelm van Vinceler, Herman van Lendt en Wilhelm van Risswick, de luitenant van de Staatse ritmeester Van Goltstein van het 78^e van op het slot om de rentmeester zijn ontslag aan te zeggen. De arme man diende onmiddellijk met medeneming van zijn gehele hebben en houden te vertrekken. Op zijn vraag of hij voor de komende nacht misschien over twee kleine kamertjes kon beschikken, kreeg hij niet alleen een ontkennend antwoord. Blaspeil werd te verstaan gegeven dat als hij niet snel opschoot, de aanwezige Staatse ruiters hem wel even een handje zouden helpen door zijn spullen uit het raam naar buiten te gooien. Hals over kop verliet Blaspeil het kasteel. Door het late uur kon hij geen onderdak meer in de stad vinden en moest hij noodgedwongen uitwijken naar Arnhem. Op 19 april beklaagde Blaspeil zich bij keurvorst Friedrich Wilhelm niet alleen over de slechte behandeling die hem ten deel was gevallen maar vroeg ook om een herbenoeming zodat hij zijn vijftienjarige ambtstermijn, hij was benoemd op 23 mei 1626, vol kon maken². Een vreemde vraag want dat hij door de keurvorst opnieuw tot rentmeester zou worden aangesteld was meer dan onwaarschijnlijk en dat zal hij zelf ook wel beseft hebben.

Afgezien van het feit dat de hoogste landsheerlijke ambtenaar het veld moest ruimen, veranderde er uiteindelijk niet zo heel veel in de samenstelling van het landsheerlijke ambtenarencorps. Van Lendt behield zijn vroegere functie van gerichtsschrijver terwijl de positie van richter Wilhelm van Vinceler klaarblijkelijk niet eens ter discussie stond. Beide heren legden op zijn laatst op 9 april de eed af op de keurvorst. Bresser kwam terug van weggeweest en verdween daarna weer. Pieck ging erop vooruit omdat hij naast beziender nu ook tolschrijver werd. Wat van tolknecht Gerrit op den Camp werd, is niet duidelijk. Hoogstwaarschijnlijk mocht ook hij zijn baan houden. Eén man moest het veld ruimen namelijk tolschrijver Evert Porh terwijl één nieuw persoon zijn entree maakte in het stadje te weten rentmeester Hans Bohnen. Op 15 april tenslotte werd Conrardt Blaspeil uit zijn functie gezet en bijna letterlijk het kasteel uit gegooid waarmee de “zuivering” in Huissen was voltooid.

Hoewel het stadsbestuur natuurlijk niet onder het landsheerlijk gezag viel, zij hier toch vermeld dat het op 6 april de eed op de keurvorst had afgelegd. Dat laatste was een meevaller voor de Kleefse regering en Friedrich Wilhelm, omdat zij immers op dit college niet of nauwelijks invloed konden uitoefenen. Alles leek in kannen en kruiken.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conrardt Blaspeil aan Von Wylich dd. 13 april 1641 (Bijlage bij: Conrardt Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 19 april 1641).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Conrardt Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 19 april 1641.

4 De nieuwe magistraat

Het dagelijkse leven in Huissen ging intussen gewoon door en nauwelijks een week na de inbezitneming door Von Wylich vonden op zondag 14 april 1641 de jaarlijkse verkiezingen voor de magistraat plaats. Het nieuwe Huissense stadsbestuur zag er als volgt uit.

Tabel 7 Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 14 april 1641

Burgemeester	
Arndt van Will (R.K.)	
Schepenen	
Jan van Alphen (R.K.)	Everhard Engelen (R.K.)
Gisbert van Huijssen (R.K.)	Arndt Ingen Nulandt (R.K.)
[Johan]/Lam[b]ert Porh (R.K.)	Willem de Raedt
Lucas Verhoeven (R.K.)	
Raadsvrienden	
Jacob van Eimeren (R.K.)	Guert Lubbers (R.K.)
[Jan Storr]	Derck Verburgh

Bovenstaand overzicht is te danken aan Von Wylich. Afgezien van het feit dat de baron geen onderscheid maakte tussen schepenen en raadsvrienden vallen nog twee dingen op. Op de eerste plaats heeft hij zich waarschijnlijk vergist in de voornaam van de schepenen Porh, daar in het vervolg telkens sprake is van een schepenen Porh met de voornaam Johan. Daarnaast is zijn overzicht niet volledig doordat de naam van raadsvriend Storr ontbreekt. Immers, Huissens magistraat telde van oudsher vier raadsvrienden en geen drie. Omdat het stadsbestuur tijdens het verdere verloop van de gebeurtenissen een niet bepaald ondergeschikte rol speelde, zal op deze plaats iets uitgebreider bij de leden ervan stil gestaan worden. De magistraatsleden die konden worden getraceerd, waren zonder uitzondering katholiek.

Van burgemeester Van Will en schepenen Gisbert van Huijssen is het zeker dat zij ook deel uitmaakten van de vorige magistraat. Burgemeester Arnold, meestal Arndt van Will genoemd, stamde uit een geslacht dat al geruime tijd in Huissen woonachtig was. In 1562 was al een zekere Gisbert van Will schepenen, terwijl de vader van Arndt op 29 april 1596 tot richter van Huissen en Malburgen werd benoemd. Het was deze Egbert van Will, die ten behoeve van de financiering van de priesterstudie van zijn zoon Arndt hertog Johan Willem vroeg hem de inkomsten van de Malburgse kerk ter beschikking te stellen. Op 18 maart 1603 stemde de hertog daarin toe. Van de beoogde priesterstudie kwam echter niet veel terecht. In 1621 was Arndt gepasseerd voor de richtersfunctie die toen in handen

kwam van Wilhelm van Vinceler. In 1624 zat Arndt in ieder geval in de schepenbank en de oudst bekende vermelding van Van Will als burgemeester dateert uit 1633. Zeker is dat hij deze hoogste functie binnen de stad vanaf 8 mei 1639 onafgebroken bekleedde. Gezien het feit dat in 1603 sprake was van een priesterstudie, moet Van Will in 1641 tussen de 55 en 60 jaar oud geweest zijn¹.

Arndt Ingen Nulandt was lid van de Overbetuwse ridderschap. Zijn vader, Johan Ingen Nulandt verbleef regelmatig in Huissen en de zoon volgde dit goede voorbeeld van de vader². Gisbert van Huijssen stamde, hoe kan het ook anders met zo'n naam, uit een zeer oud Huissens geslacht. In 1282 was Everhardus van Huissen raadsheer van de graaf van Kleef, terwijl Diderick van Huijssen in 1359 burgemeester van de stad was. Ook in de vijftiende en zestiende eeuw zaten regelmatig leden van deze familie in de magistraat. Gisbert van Huijssen was evenals Arndt Ingen Nulandt, lid van de Overbetuwse ridderschap en voerde de titel baron³.

Lucas Verhoeven kwam oorspronkelijk uit Doorwerth, maar woonde in elk geval in 1630 in Huissen. Hij volgde in 1636 of 1637 Richard van Hees op als stadssecretaris⁴. Gezien het feit dat Verhoeven genoeg nam met deze slecht betaalde functie, betekent dat deze schepen/stadssecretaris niet onbemiddeld was.

Zowel Lam[b]ert als Johan Porh stamden uit een Huissens geslacht. In 1528 wordt al een zekere Jan Porh genoemd, die in 1531 gasthuismeester was. Henrick Porh was in 1562 en 1566 schepen, terwijl Jacob Porh in 1594 het burgemeestersambt bekleedde. Deze Jacob vervulde in 1601 de functie van stadssecretaris. Deze laatste positie bekleedde Lam[b]ert in ieder geval zelf tussen 1626 en 1629. Niet lang daarna moet Lambert Rogh deze taak overgenomen hebben. Het schrijven zat deze familie kennelijk in het bloed, immers Evert Porh was tijdens de magistraatsverkiezingen van 1641 als tolschrijver bij de Huissense tol werkzaam. Leden van de familie Porh waren vanaf 1594 actief binnen het St. Gangulphusgilde dat in 1536 ontstond uit een fusie van twee oudere gilden. Het had oorspronkelijk een verdedigende functie, die het in 1641 al lang had verloren. De stad kende geen ambachtsgilden. Lambert Porh functioneerde in 1617 en in 1618 als schrijver, terwijl Johan tussen 1644 en 1663 lid was van het gilde. De familie was daarnaast ook actief in het kerkelijk leven. Daaraan herinnert de preekstoel, die kerkmeester Johan Porh in 1656 de parochiekerk schonk en die daar nog steeds staat⁵. Dit bewijst overigens tevens dat de

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 598r. overzicht magistraatsleden dd. 10 mei 1641; J.S. van Veen, 'Schepenen van Huissen', *Algemeen Nederlandsch familieblad* 15 (1902) kolom 497-501; Kolom 501; LAV NRW R AA0640 Handschriften A III deel 39 ff. 34v. - 35r; R.A.N. - G.A.H. - O.A. voorl. inv. nr. 1 rechten der stad Huissen f. 170v; Smit en Zweers. 'Het einde van de parochie Malburgen' 88; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. A.B. Sign. A Ab 9i opmerking dd. 7 april 1635. Het blijft opmerkelijk dat naast Arndt van Will ook Wilhelm Schonstein vanaf het najaar van 1639 tot in 1640 als burgemeester werd genoemd.

2 A. Johanna Maris, 'Over de Sint Werenfriedskerk te Elst en de daarmede verbonden stichtingen.

Genealogische Staten - Ingen Nulandt', *B.M. Gelre LVII* (1958) 51-129; 92-98 en de bijbehorende Staat nr. IV.

3 Van Veen, 'Schepenen van Huissen' kolom 501.

4 GldA. - D.T.B. inv. nr. 981 acta dd. 1 december 1630, 28 november 1636 en 3 mei 1637.

5 GldA. - Cart. A.O. van Kerkwijk, 'De munt te Huissen in 1626', *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde IX* (1922) 1-40; 22; 22; Smit en Zweers, 'De Huissense burcht in 1629'; Smit, *Neercassel, Huissen en de Hollandse Zending*, 30; Derksen, 'Gildefunctionarissen 1550-1663'.

Detail van de preekstoel uit 1656, geschonken door kerkmeester Johan Porh.

familie niet bepaald onbemiddeld moet zijn geweest.

Van Jan van Alphen kan gezegd worden dat ook hij een actief lid van het St. Gangulphusgilde was. In 1603 was hij gildemeester¹. Gezien het feit dat Van Alphen al in 1603 een vooraanstaande functie binnen het St. Gangulphusgilde bekleedde, moet hij minstens even oud zijn geweest als burgemeester Van Will.

Dit laatste kan niet gezegd worden van de raadvriend, koperslager Jacob van Eimeren, die een stuk jonger was. Hij huwde voor de eerste keer in 1626 en opnieuw in 1635. Twee jaar later schoot hij zich tot koning van het St. Gangulphusgilde². Nog in 1663 was hij actief in de magistraat, waarover later meer.

Raadvriend Guert Lubbers trad in 1636 in Huissen in het huwelijk en was eveneens actief binnen het St. Gangulphusgilde³. Lubbers was in 1637 schepen. Van de overige drie magistraatsleden ontbreken nadere persoonlijke gegevens. Het zouden deze twaalf heren zijn, die de komende maanden voor de nodige problemen zouden zorgen.

5 Een Schwarzenbergs intermezzo

De rust was in Huissen nog niet goed en wel weergekeerd, of nieuwe moeilijkheden dienden zich aan. Op 2 april 1641 gaf graaf Johann Adolf von Schwarzenberg vanuit Praag opdracht aan zijn commissaris Herdingh om Huissen namens hem in bezit te nemen. Vanuit Düsseldorf reisde laatstgenoemde in het diepste geheim naar het Kleefse land. Als geestelijke kon deze proost zich niet zonder meer in Gelderland wagen, temeer, daar

1 Derksen, 'Gildefunctionarissen 1550-1663'.

2 GldA. - D.T.B. inv. nr. 981 Acta dd. 4 oktober 1626 en 21 januari 1635; Derksen, 'Gildefunctionarissen 1550-1663'.

3 A. Dorgelo, 'De klokkengieters van Trier en hun werk', *B.M. Gelre LX* (1961) 1-90; 75; Derksen, 'Gildefunctionarissen 1550-1663'.

de Staten juist nieuwe, strengere plakكاتen hadden afgekondigd. Johann Herdingh zond daarom een notaris uit Emmerik naar Arnhem om een pas voor hem te halen. Dit begerde reisdocument kreeg hij op 24 april op voorwaarde dat hij nergens zou preken. Nog dezelfde nacht ging Herdingh op weg naar Huissen, waar hij de volgende ochtend vroeg arriveerde.

Op 25 april, 's morgens om acht uur begon Herdingh, samen met notaris Philippus Bruckmann en twee getuigen met de inbezitneming van de tol. Om tien uur arriveerde hij in de stad. Daar werd hij, naar zijn eigen zeggen als een reddende engel verwelkomd, omdat de Brandenburgers de Huissenaren al bedreigd zouden hebben met het verbieden van het katholicisme. Nadat hij de stadspoorten had geopend en gesloten en zodoende de stad symbolisch in bezit had genomen, begaf hij zich naar de parochiekerk die ook formeel tot grafelijk bezit werd gemaakt en alwaar hij pastoor Basilius van der Linden opdroeg te gehoorzamen aan de graaf. Toen richter Van Vinceler van de komst van Herdingh hoorde nam hij onmiddellijk maatregelen. Allereerst stuurde hij een expresse naar Pabst, die nog steeds in Arnhem verbleef. Daarna ging hij naar het kasteel en gaf commandant Wilhelm van Risswick opdracht niemand toe te laten. Na een bezoek aan de pastoor en de ontvangst van het antwoord van Pabst, vertrok Van Vinceler spoorlags naar Arnhem voor overleg. Door dit optreden kwam Herdingh voor een gesloten slotpoort te staan. De proost vroeg toegang maar kreeg ten antwoord dat men in opdracht van de Brandenburgse regering niemand naar binnen mocht laten waarna Herdingh niets anders over bleef dan hiertegen formeel te protesteren. Daarna ging de grafelijke vertegenwoordiger naar het stadhuis en werd de magistraat uitgenodigd de eed op graaf Johann Adolf af te leggen. De heren deden dit zonder mankeren, waarna om één uur alle burgers door een hoornblazer werden opgeroepen op de Markt te verschijnen. Toen de menigte zich verzameld had, legden de stadsbestuurders, een aantal voornamen burgers en daarna de overige leden van de burgerij in het openbaar de eed van trouw af op graaf Johann Adolf von Schwarzenberg. Deze eed is opmerkelijk te noemen omdat de graaf zich hierin betitelde als zijnde *Freijherr zu Huissen*.

Nadat de Huissense bevolking de graaf haar trouw had betuigd, toog Herdingh, vergezeld door burgemeester Van Will en enkele schepenen naar een herberg alwaar hij door de stad met wijn werd vereerd. Pastoor Van der Linden hield een plechtigheid in de kerk en liet daarna de klokken luiden. Het was feest in de stad.

Niet iedereen in Huissen was even blij. In eerste instantie kan dan gedacht worden aan Wilhelm van Vinceler en Herman van Lendt. In de loop van de middag kwam Van Vinceler op aanraden van Pabst weer in Huissen. De richter wilde na zijn terugkeer de leden van de magistraat niet alleen wijzen op de eed die ze op 6 april op de keurvorst hadden afgelegd, maar wilde ook graag horen wat Herdingh hen had meegedeeld. Onmiddellijk werd Van Lendt aan het werk gezet. De gerichtsschrijver werd tot drie maal toe naar de magistratsleden gezonden om hen ten stadhuize te ontbieden. Na drie uur vergeefs op hen gewacht te hebben, kreeg Van Vinceler te horen dat het stadsbestuur niet zou komen, omdat Herdingh dat verboden had. Hierop liet de richter weten dat hij wenste te protesteren tegen de handelwijze van de magistraat en de volgens hem onrechtmatige

inbezitneming van Huissen door Herdingh. Omdat zij weigerden te verschijnen, las Van Vinceler zijn protest voor een aantal speciaal voor deze gelegenheid verzamelde burgers, waarschijnlijk met als doel deze inwoners later als getuigen te kunnen laten optreden wanneer dat nodig zou blijken te zijn¹.

Commissaris Herdingh kon begrijpelijkerwijs het optreden van de richter niet bijzonder waarderen. Om drie uur 's middags werden alle ambtenaren uitgenodigd om ten overstaan van de commissaris de eed op de graaf te komen afleggen. Een tweetal schriftelijke uitnodigingen aan Van Vinceler en Van Lendt sorteerden niet het gewenste effect. Herdingh raadde de richter aan zich te conformeren en zich te gedragen zoals hij vroeger gedaan had, anders stond hem wat te wachten²!

Nog één activiteit werd die dag ondernomen. Van Vinceler en Van Lendt vroegen de Kleefse regering hoe zij zich ten aanzien van de tol moesten gedragen³. Immers de inkomsten vloeiden door de inbezitneming door Herdingh nu weer in de grafelijke kas. Lang zou de complete verwarring echter niet meer duren.

De volgende dag, vrijdag 26 april was er een van veel, voornamelijk diplomatieke, activiteiten. Een van de eerste dingen die Herdingh deed, was Van Vinceler en Van Lendt uit hun functies suspenderen. Daarnaast werd het de leden van de magistratuur op straffe van een boete verboden nog op enigerlei wijze contacten met beide geschorste ambtenaren te onderhouden. Herdingh raadde de graaf aan hoge boetes op te leggen, daar beiden die best zouden kunnen betalen. Met name Van Vinceler was voor de proost de gebeten hond. De oudste richterscheppen daarin bijgestaan door drie andere schepenen dienden het gericht voort te zetten en moesten tolschrijver Evert Porh gaan gebruiken om de protocollen bij te houden. Op 7 mei uitte hij nog de wens tegenover zijn heer dat beide mannen voor hun meened en hun verdere gedrag met hun leven zouden moeten boeten⁴. Gelukkig kreeg de weinig vergevingsgezinde priester hierin niet zijn zin.

Nu Schwarzenberg weer de feitelijke bezitter van de enclave was geworden, was het voor Herdingh zaak deze positie te consolideren en zo mogelijk politiek te verstevigen. Een onderhoud met de Arnhemse magistratuur had geen succes. Gezien de houding van het Arnhemse stadsbestuur inzake de Huissense archivalia was dat eigenlijk al wel te voorspellen geweest. Bij het Hof van Gelderland bereikte hij al even weinig. Herdingh vroeg en kreeg audiëntie bij de Raden en betoogde dat de Kleefse regering tot de inname van Huissen was overgegaan teneinde een bezetting door de Hessen of de Staten-Generaal te voorkomen.

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Schwarzenberg dd. 26 april 1641; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 554r. - 555r., 557r. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 25 april 1641; *Protokolle und Relationen* 1, 254-259.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 556r. en S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Twee uitnodigingen van Herdingh dd. 25 april 1641. Bijlage bij resp. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 25 april 1641 en Herdingh aan Schwarzenberg dd. 26 april 1641; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 verslag van de inbezitname van Huissen van de hand van notaris Bruckmann dd. 29 april 1641.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 550r. Van Vinceler en Van Lendt aan de Kleefse regering dd. 25 april 1641.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102. ongedateerd en anoniem schrijven vermoedelijk van 26 april 1641; *Protokolle und Relationen* 1, 254-259.

Hij verzocht de Staten van Gelderland schriftelijk te willen verklaren dat zij de rechten van graaf Johann Adolf op Huissen niet zouden bestrijden en een nieuwe Hessische inval niet zouden toelaten. Herdingh werd echter door Pabst op de voet gevolgd¹. Herdingh noch Pabst bereikten enig succes bij de Gelderse Raden. Op 27 april, de dag na hun audiënties, kwam de zaak ter sprake en lieten de Raden van Gelderland weten dat zij verheugd waren over het feit dat de Hessen uit Huissen waren verdreven en dat zij zich verder in deze kwestie wensten te conformeren aan de besluiten van de Staten-Generaal. Voorts gaven zij te kennen dat het conflict tussen de graaf en de keurvorst hun *nijet en raeckt* en dat zij dus met de hele zaak dan ook niets te maken hadden. Het belangrijkste diplomatieke doel waar het de beide diplomaten om te doen was geweest, namelijk de erkenning van Schwarzenberg c.q. Brandenburg als wettig bezitter van Huissen door Gelderland, werd niet bereikt².

Na dit korte uitstapje naar 27 april, weer terug naar de 26e. Niet alleen in Arnhem hield men zich met de zaak bezig, ook de Kleefse regering zat niet stil. De berichtgeving, met name door Van Vinceler, zorgde daar wel voor. Von Wylich en Bernard Maschop kregen opdracht maatregelen te treffen. Huissen was Kleefs en de heren dienden de magistraat te herinneren aan de eed, die ze op 6 april hadden afgelegd. Tevens moesten de stadsbestuurders voor de vriendelijke ontvangst van Herdingh worden bestraft. Van Vinceler werd in alle toonaarden geprezen en kreeg ook een hart onder de riem gestoken. De regering dankte hem hartelijk voor zijn berichten van de vorige dag. Wat er ook gebeurde, zo liet men hem weten, hij kon zich altijd als richter van Huissen en Malburgen blijven beschouwen, daar hij door keurvorst Georg Wilhelm was aangesteld en de Schwarzenbergse inbezitneming onrechtmatig was. Wanneer Van Vinceler moeilijkheden had, kon hij te allen tijde contact opnemen met Von Wylich of met Maschop. Wat dat laatste betreft, Maschop stond al dezelfde avond ter beschikking. Een soortgelijke boodschap werd dezelfde dag ook aan Van Vinceler en Van Lendt samen doorgegeven³.

Bijstand, in welke vorm dan ook kon de door Herdingh geschorste richter op dat moment wel gebruiken. Van Vinceler bleef ook de 26e volharden in zijn pogingen de magistraat ten stadhuijze bijeen te krijgen. Hij begreep kennelijk heel goed dat het doen klinken van een protest voor een aantal opgetrommelde burgers niet het gewenste effect sorteerde en op dat moment eerder gezien zou worden als een tragikomische wanhoopsdaad. Waarschijnlijk door het vertrek van Herdingh, zag de geschorste richter zijn kansen schoon. Niets was

1 *Protokolle und Relationen* 1, 254-259; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 562r. - 562v. Pabst aan de Kleefse regering dd. 26 april 1641.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 anoniem schrijven aan de Raden van Gelderland dd. 27 april 1641. [hoogstwaarschijnlijk van de hand van Herdingh]; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 566r - 566v., 580v. - 580r.; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 resolutie van de Raden van Gelderland dd. 17 april 1641 (o.s.). Helaas was het originele resolutieboek ten tijde van het onderzoek niet beschikbaar in het toenmalige Rijksarchief in Gelderland. Het was toen (voorjaar 1983) sinds 1979 zoek.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 559r. - 559v. Kleefse regering aan Maschop en Von Wylich dd. 26 april 1641 ff. 552r. - 552v. en f. 558r. Kleefse regering aan Van Vinceler en Van Lendt dd. 26 april 1641.

echter minder waar. Burgemeester Van Will werd onder “zachte drang” namelijk met het dreigement dat hem anders een boete van driehonderd goudgulden wachtte, uitgenodigd ten stadhuis te verschijnen. De schepenen behoefden “slechts” tweehonderd goudgulden te betalen wanneer zij geen gehoor gaven aan de uitnodiging. Deze dreiging met extreem hoge boetes vermocht het verzet van de magistraat echter niet te breken. Toen Van Will via de geschorste gerichtsschrijver Van Lendt de oproep van Van Vinceler had ontvangen, liet hij de richter weten dat hij hem niets te bevelen had. De schepenen kon hij in dat opzicht ook tot niets verplichten. Slechts in gerichtszaken kon hij hen iets opleggen. Dat dit lesje stedelijk recht de richter niet beviel, behoeft geen nader betoog, maar Van Will had wel gelijk en kwam dus niet naar het stadhuis. Een dergelijke consequente houding kan men de schepenen niet toedichten. Klaarblijkelijk toch wel geschrokken van de hoge geldstraf, die hun bij een weigering te wachten stond, verschenen zij wel in het raadhuis. Zij konden echter onverrichter zaken naar hun woningen terugkeren, zoals Van Will Herdingh wist te vertellen. ‘s Avonds om zeven uur arriveerde Maschop in het stadje en hadden Van Vinceler en Van Lendt eindelijk een medestander, bij wie zij hun hart konden luchten¹.

Maschop boekte de volgende dag meer succes. Op zaterdag 27 april liet hij de stadsbestuurders naar het stadhuis komen om hun een bevel van de keurvorst voor te leggen. Tussen tien en elf uur verschenen Maschop en Van Vinceler voor de verzamelde magistraat. De Lobithse licentmeester hield hen voor dat de Kleefse regering bijzonder gegriefd was. Niet alleen vond men het optreden van Herdingh vreemd, omdat Huissen al op 6 april namens de keurvorst in bezit was genomen. Over het gedrag van de magistraat was men ook allerminst te spreken. Maschop raadde hen aan Friedrich Wilhelm te gehoorzamen teneinde persoonlijke moeilijkheden alsmede problemen voor de stad en het gemeen te voorkomen. Het antwoord van het stadsbestuur was diplomatiek. Men wenste zich loyaal te verklaren met degene, die zijn aanspraken het best fundeerde en aan wie het gebied voor God en van rechtswege toe zou komen. Wie dat was, daarop wilde en kon men niet antwoorden. Hierop vertrokken Maschop en Van Vinceler *ohne weiterensch*. Juist toen de vergadering werd gesloten zag burgemeester Van Will dr. Hermann Pabst arriveren. Wat hij in Huissen kwam doen, wist de burgemeester niet, zo schreef hij Herdingh, maar dat zal de toekomst ons wel leren².

Tijdens de vergadering van de magistraat van de 27^e of zeer kort daarna werd nog een aparte resolutie aangenomen en in handen van de Kleefse regering gesteld. Het optreden van de stads bestuurders tegenover Herdingh werd daarin als volgt gerechtvaardigd. Herdingh had op de eerste plaats een door graaf Johan Adolph persoonlijk geschreven en gezegeld document getoond waarin stond dat hij als erfgenaam van zijn vader Huissen in bezit nam, mede tot profijt van de keurvorst en om een bezetting door de Republiek of de Hessen te voorkomen. Daarnaast had commissaris Herdingh hun ook een kopie van de resolutie van de

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 en in GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102. Van Will aan *Oberambtmann* [Herdingh] dd. 27 april 1641.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 en in GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102. Van Will aan *Oberambtmann* [Herdingh] dd. 27 april 1641.

Raden van Gelderland van 27 april getoond. De magistraat vroeg verder met rust te worden gelaten en niet eerder een eed te hoeven afleggen dan nadat de zaak definitief was geregeld¹.

Niet alleen het stadsbestuur kon er af en toe geen touw meer aan vast knopen, ook de burgers en met name de boeren onder hen zullen in deze dagen wel eens vertwijfeld zijn geweest. Een door Herdingh op 28 april uitgeschreven plakkaat aangaande de pacht, werd 's nachts aan de deur van de stadskerk geslagen. Herdingh sommeerde de pachters middels dit schrijven de pachtgelden aan Conradt Blaspeil en aan niemand anders te voldoen. Wanneer men dit niet deed, liep men het risico met de betaling van een dubbele pachtsom te worden bestraft².

Dit was echter een van de laatste stuiptrekkingen van het Schwarzenbergse gezag na de inbezitname. Niet lang daarna vertrok Herdingh vanuit Arnhem naar Doesburg, waar hij een ontmoeting had met de gevluichte landrentmeester Lucas Blaspeil. Op 7 mei verbleef hij in ieder geval in Keulen. Een nieuwe wisseling van de wacht liet niet lang op zich wachten. Maschop was, zoals gezegd al op 26 april in Huissen te vinden terwijl de volgende dag ook de aartsvijand van Schwarzenberg Hermann Pabst arriveerde. Tien dagen later, op 7 mei, nam Brandenburg opnieuw en nu definitief bezit van de enclave, waarmee een nieuwe periode van onrust bijna letterlijk werd ingeluid³.

E. De politieke afwikkeling van het Schwarzenbergse Pandschap

1 Het begin van het einde

Niet alleen de Huissense burgerij, ook Johann Adolf von Schwarzenberg verzette zich tegen de inname van de stad en de ambten door de Kleefse regering. In een ongedateerd verweerschrift, vermoedelijk uit het voorjaar van 1641 protesteerde de graaf tegen de gang van zaken. Hij betoogde dat zijn vader al sinds 1621 (!) geld aan de keurvorst had geleend met Huissen als onderpand en dat in 1633 de statusverandering had plaatsgevonden. De verandering was in 1636 goedgekeurd door keizer Ferdinand III en wanneer de verpanding niet gerechtigd was geweest, dan was er maar één, die een malafide handeling had gepleegd en dat was keurvorst Georg Wilhelm. De eis die de Kleefse regering al tijdens haar vergadering van 4 april 1641 had laten horen, namelijk dat de graaf middels de rekeningen in de kanselarij maar moest aantonen dat de 156.000 *Reichstaler* inderdaad waren betaald en besteed, wees de graaf van de hand. De pandverschrijving van 29 september 1633, waarvan keurvorst Friedrich Wilhelm inmiddels een kopie had, alsmede de kwitantie van de ontvangens pandsom, waren voldoende bewijs en iedere rechter zou daarmee genoegen nemen. Kwitanties van andere, door graaf Adam opgekochte pandverschrijvingen waren ook in het bezit van zijn zoon, waarmee het

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 122r. Verhoeven aan de Kleefse regering [ongedateerd].

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 597r. plakkaat van Herdingh dd. 28 april 1641. Bijlage bij Von Wylich aan de Kleefse regering dd. 8 mei 1641. Een kopie van het plakkaat dd. 28 april 1641 ook in GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 609r. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 7 mei 1641.

Graaf Johann Adolf von Schwarzenberg.

argument als zou de graaf ook in dit opzicht nalatig zijn geweest van tafel werd geveegd. Daarbij was de Kleefse regering steeds op de hoogte geweest van de verpanding, wat Johann Adolf door middel van een bijlage aantoonde. Ten slotte zou graaf Adam enorme opbrengsten uit Huissen hebben genoten, aldus een aangedragen tegenargument. Ook dit weerlegde Johann Adolf. Uit de bijgevoegde rekeningen bleek dat de jaarlijkse opbrengsten 5.000 *Reichstaler* hadden bedragen zijnde ongeveer 3% van de pachtsom. Daar kwam nog bij dat alvorens deze revenuen geïnd konden worden eerst de nodige verbeteringen aangebracht waren, zoals de aanleg van kribben ter verbetering van Neder-Rijn en IJssel en

het herstel van de molen. Was Georg Wilhelm baas gebleven, dan had hij nooit meer dan 2.000 *Reichstaler* per jaar uit de ambten Huissen en Malburgen ontvangen¹. Bij de laatste opmerking ging de graaf er kennelijk gemakshalve maar van uit dat Georg Wilhelm geen verbeteringen zou hebben aangebracht.

Johann Adolf deed overigens meer dan alleen maar betogen schrijven. De jonge graaf die pas 25 jaar oud was, toen zijn vader overleed, was op alles voorbereid. Dit ervoeren de Brandenburgse Geheime Raden Georg von Ribbeck, Erasmus Seidel en Sebastian Stripe tot hun schande op 15 april 1641. De keurvorst had de drie heren namelijk opdracht gegeven de nalatenschap van graaf Adam in bewaring te nemen, maar Johann Adolf was hen te snel af geweest. Hij had al op 9 april een groot deel van het archief meegenomen, waaronder veel stukken met betrekking tot Huissen. Het meest pijnlijke daarbij was misschien wel dat de drie Brandenburgse Geheime Raden hiervoor zelf toestemming hadden verleend! Een tegenslag voor de keurvorst, want een goede bewijsvoering was voor de graaf alleen mogelijk met behulp van zijn archief, iets wat de drie Geheime Raden eigenlijk ook hadden kunnen weten. Deze archivalia verdwenen naar Maagdenburg en Wittenberg en Friedrich Wilhelm zou ze niet meer in handen krijgen².

Op 25 april protesteerde de graaf bij de Kleefse regering tegen haar optreden inzake Huissen terwijl na de herbezetting van het stadje door Herdingh op 27 april opnieuw een uitvoerig memorandum op het bureau van de keurvorst belandde. De opmerking die de Kleefse regering op 9 april had gemaakt dat de magistraat de keurvorst had erkend, werd weerlegd. In dit geval hadden overigens zowel de Kleefse regering als de graaf gelijk. Op 6 april had het stadsbestuur inderdaad de eed afgelegd op Friedrich Wilhelm maar op 25 april had de magistraat dat opnieuw gedaan maar nu op graaf Johann Adolf. Bovendien -zo betoogde Johann Adolf- hadden de *Stände* de verpanding nooit ongedaan gemaakt maar zich eraan geconformeerd door er het zwijgen toe te doen³. Zoals hiervoor al opgemerkt, was dit argument niet juist, daar de *Stände* in 1629, 1631 en in 1632 vruchteloze protesten hadden laten horen. De inbezitname ter voorkoming van een nieuwe Hessische bezetting kon geen genade vinden in de ogen van Herdingh, zo liet hij de Kleefse regering eind april weten⁴.

Op 3 mei wendde de jonge graaf zich vanuit Spandau tot de keurvorst. Hij betoogde dat de schuld van de inname lag bij de Kleefse regering. Die had zonder toestemming van de keurvorst Huissen en Neustadt bezet en daarbij, met name in Huissen de nodige archivalia in beslag genomen. De graaf kon zich niet voorstellen dat een rechtvaardige keurvorst dit gedrag van de

1 S.O.A.C.K. – Fa Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 ongedateerd betoog over de rechten van Schwarzenberg o.a. op Huissen. Mogelijk is dit betoog gelijk aan één van de in *Protokolle und Relationen* 1, 270 genoemde betogen van Johann Adolf aan Friedrich Wilhelm dd. 1 en 3 mei 1641.

2 *Protokolle und Relationen* 1, 230-231.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 461r. - 461v. Schwarzenberg aan de Kleefse regering dd. 25 april 1641; S.O.A.C.K. – Fa Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 ongedateerd betoog over de rechten van Schwarzenberg o.a. op Huissen. Mogelijk is dit betoog gelijk aan één van de in *Protokolle und Relationen* 1, 270 genoemde betogen van Johann Adolf aan Friedrich Wilhelm dd. 1 en 3 mei 1641.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 57r. - 577v. ongedateerd schrijven van Herdingh aan de Kleefse regering [ingekomen 29 april 1641].

Kleefse regering kon goedkeuren! Johann Adolf verzocht daarom de teruggave van zowel Huissen als Neustadt alsmede van de archivalia die door de Kleefse regering in beslag waren genomen. Kort daarna werd Otto von der Marwitz namens de graaf naar Koningsbergen gestuurd om daar te gaan onderhandelen met de keurvorst. Op 18 juni kwam uit deze besprekingen naar voren dat de keurvorst de bezetting van Huissen niet had bevolen maar dat zulks op initiatief van de Kleefse regering was gebeurd. Overigens stond Friedrich Wilhelm wel achter deze daad omdat niemand wist op welke rechtsgrond graaf Adam Huissen had verworven¹.

Op 2 juni 1641 wendde Johann Adolf zich tot de keizerlijke Raad Walter graaf von Leslie in Wenen. De brief is één grote klaagzang over het onrecht dat de graaf door de keurvorst was aangedaan waarbij hij ook gewag maakte van de bezetting van Huissen door de Kleefse regering². Met deze litanie had de graaf succes. Op 23 mei 1641 gaf keizer Ferdinand III aan Friedrich Wilhelm te verstaan dat hij de Kleefse regering opdracht moest geven Huissen ten gunste van Schwarzenberg te ontruimen. Von Wylich moest Huissen verlaten en alle gevangen genomen ambtenaren dienden onmiddellijk op vrije voeten gesteld te worden. Het voorkomen van een nieuwe Hessische invasie ter rechtvaardiging van het regeringsoptreden kon geen genade vinden in de ogen van de keizer.

Friedrich Wilhelm liep nu echt achter de feiten aan. Pas op 22 mei stelde hij zijn twee vertegenwoordigers aan het keizerlijke hof Johann Friedrich von Löben en Peter Fritze op de hoogte van de affaire, waarbij hij grotendeels de argumenten herhaalde die de Kleefse regering op 9 april al had gebruikt om de bezetting van Huissen te rechtvaardigen. Beide heren dienden ook te weten dat de inbezitname door de Kleefse regering was gedaan in naam van de keurvorst. In de Kleefse archieven was geen enkel stuk aangetroffen waaruit bleek dat graaf Johann Adolf recht had op Huissen. Ook documenten waaruit naar voren kwam dat keurvorst Georg Wilhelm of de Kleefse regering voordeel aan de verpanding hadden gehad waren niet gevonden. Bovendien, zo liet de keurvorst de beide diplomaten weten was een verpanding in strijd met de privileges van het hertogdom en was er door de *Stände* in het verleden regelmatig tegen geprotesteerd.

Tegenover de Schwarzenbergse gezant Otto von der Marwitz herhaalde de keurvorst op 13 juni een deel van de argumenten die hij ook tegenover Von Löben en Fritze had gebruikt namelijk dat niet hij het bevel tot de inbezitneming van Huissen had gegeven, maar dat dit een daad van de Kleefse regering was geweest, waaraan Friedrich Wilhelm part noch deel had gehad. De keurvorst herhaalde hierbij wel dat hij achter het optreden van de Kleefse regering stond. Weliswaar had graaf Johann Adolf wel een kopie van de verpandingsoorkonde toegestuurd maar naast het feit dat men de echtheid van dit document nog moest onderzoeken diende ook nog nagegaan te worden wat er met de 156.000 Reichstaler was gebeurd. Friedrich Wilhelm was er tot op dat moment zelf nog

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm dd. 23 april/3 mei 1641. Deze brief wordt ook besproken in: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg.*

Politische Verhandlungen. Erster Band. B. Erdmannsdörfer ed. (Berlin 1864). (hierna *Urkunden und Actenstücke*) 1, 440-441; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 450r. Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 8 juni 1641 (o.s.).

2 *Urkunden und Actenstücke* 1, 481.

niet in geslaagd documenten aangaande de verpanding en de gelden te vinden, maar hij twijfelde er tegenover de gezant niet aan of deze papieren zouden nog uit de goed bijgehouden archieven van zijn vader te voorschijn komen. Voor verdere onderhandelingen werden Von der Marwitz en de graaf verwezen naar de Kleefse regering.

Intussen had graaf Johann Adolf zich kennelijk opnieuw tot de keurvorst gewend met de klacht dat de Kleefse regering hem bepaalde documenten ontnomen had waarop hij zijn aanspraken baseerde. Op 17 juni 1641 vroeg Friedrich Wilhelm hierover uitsluitel, waarop hij op 13 juli een ontkennend antwoord van de Kleefse regering ontving. Op 18 juni liet de keurvorst de graaf weten dat zijn klacht onderzocht werd, waarbij Friedrich Wilhelm graaf Johann Adolf tevens condoleerde met het verlies van zijn vader en het zelfs waagde op te merken dat hij zo graag langer gebruik had gemaakt van de goede diensten van graaf Adam! Kennelijk om er geheel zeker van te zijn dat iedereen in het grafelijke kamp overtuigd was van zijn goede bedoelingen, bevestigde de keurvorst op 24 juni schriftelijk aan Otto von der Marwitz datgene, wat hij op 13 juni tijdens hun onderhoud had toegezegd¹.

Dit goedwillende verhaal, waarin enerzijds de Kleefse regering de zwartepiet werd toespeeld en waarin Friedrich Wilhelm voorgaf alles te doen om de papieren terug te vinden, staat in scherpe tegenstelling tot een instructie, die de Brandenburgse Geheime Raden op 25 juni vanuit Koningsbergen ontvingen. Zij kregen namelijk opdracht zich bij verdere onderhandelingen te laten leiden door de belangen van de keurvorst. Dat een dergelijk bevel in feite overbodig was, had Johann Herdingh al in het begin van die maand ervaren toen hij bij kanselier Sigismund von Goetzen een audiëntie aanvraag. Niet alleen liet men de Soester proost lang wachten, maar toen hij uiteindelijk toegelaten werd, werd hij niets wijzer. Eventuele weifelaars zullen nadat dit keurvorstelijk schrijven was uitgegaan zich nog wel twee keer bedacht hebben zich tegen Friedrich Wilhelm te keren, omdat al snel duidelijk werd dat de keurvorst meende wat hij zei. Degene, die dat aan den lijve ondervond, was de al eerder genoemde Joachim Friedrich von Blumenthal. Zijn pro-Schwarzenbergse houding resulteerde op 2 juli 1641 in het ontslag van deze vooraanstaande diplomaat uit de keurvorstelijke dienst².

De positie van graaf Johann Adolf verslechterde snel. Op 9 juni kwam de graaf in de zitting van de Brandenburgse Geheime Raden opnieuw ter sprake. Er bleek een groot pakket brieven van Johann Adolf te zijn onderschept. Ze waren gericht aan de keizerlijke Raden, de rijksgraaf Walter Leslie en vice-kanselier Ferdinand Siegmund graaf Kurtz von Senftenau. De inhoud was dusdanig bezwaarlijk voor de graaf dat hij na te zijn verhoord het eind juli of begin augustus voor raadzaam hield naar Wenen te vluchten. Dit was net

¹ S.O.A.C.K. – Fa Schw. F.Pb. Johann Adolf Fasz. 325 en GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Ferdinand III aan Friedrich Wilhelm dd. 23 mei 1641; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Friedrich Wilhelm aan Von Löben en Fritze dd. 12 mei 1641 (o.s.); S.O.A.C.K. – Fa Schw. F.Pb. Johann Adolf Fasz. 325 extract van een gesprek tussen Friedrich Wilhelm en Von der Marwitz dd. 3 juni 1641 (o.s.); *Protokolle und Relationen* 1, 270; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 481r. Friedrich Wilhelm aan Schwarzenberg dd. 8 juni 1641 (o.s.) en ff. 482r. - 482v. Friedrich Wilhelm aan Von der Marwitz dd. 14 juni 1641 (o.s.). Een verslag hiervan in: *Urkunden und Actenstücke* 1, 481.

² *Protokolle und Relationen* 1, 270-271 en 290; S.O.A.C.K. – Fa Schw. F.Pb. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Johann Adolf dd. 5 juni 1641.

op tijd, want op 14 augustus vaardigde de keurvorst een arrestatiebevel tegen hem uit¹.

De stemming aan het keizerlijk hof was aanvankelijk pro-keurvorst. Weliswaar was er het bevel tot overdracht van Huissen aan de graaf van 23 mei, maar de Brandenburgse diplomaat dr. Petrus Fritze, die als Brandenburgse belangenbehartiger de Rijksdag in Regensburg bijwoonde, kon kanselier Von Goetzen op 25 juni geruststellen. Friedrich Wilhelm stond over het algemeen goed aangeschreven en wat de affaire Huissen en andere verpandingen betrof, daarover hield iedereen zich rustig en deed men er zelfs haast het zwijgen toe. Op 15 juli waren er opnieuw geruststellende woorden aan het keizerlijke hof te beluisteren. De *Reichshofrat* was er geen voorstander van de keurvorst een bevel tot ontruiming te geven, maar had het beter gevonden een gematigd schrijven via de graaf aan de keurvorst te doen uitgaan. De leider van de Brandenburgse afvaardiging naar de Rijksdag in Regensburg Johann Friedrich von Löben, van wie deze informatie afkomstig was, wist echter wel te melden dat de keizer zeer sympathiek stond tegenover de jonge graaf.

Tijdens een zitting van de Geheime Raad, waarbij Ferdinand III aanwezig was geweest, had graaf Heinrich von Schlick verkondigd dat Georg Wilhelm niet gerechtigd was geweest Huissen als zijnde een Kleefs tafelgoed te verpanden. Graaf Leslie had hierop geantwoord dat de keizer de huidige graaf toch wel aan Huissen kon helpen wanneer hij dat zou willen waarop rijksgraaf Maximilian von Trautmannsdorff zich afvroeg wat de keizer méér zou kunnen doen dan aandringen bij de keurvorst. Von Löben stelde op grond hiervan dan ook verheugd vast dat Ferdinand III zich niet meer in de zaak zou mengen. De gezant, die zelfs kopieën van brieven aan de keurvorst toezond om zijn bevindingen te staven, was kennelijk niet op de hoogte van het bevel van de keizer van 23 mei. Noch hij, noch Fritze vóór hem constateerde namelijk dat hun bevindingen hiermee in strijd waren of dat er sprake moet zijn geweest van een ommezwaai aan het hof. Handelde Ferdinand op 23 mei net zo eigenmachtig als zijn vader en voorganger in november 1636 had gedaan? Na de vlucht van de graaf konden keurvorst en Brandenburgse Geheime Raden zich echter wel gaan afvragen hoe lang deze gunstige stemming zich zou handhaven. De historicus Droysen constateerde terecht dat men alle reden had te vrezen voor de wraak die Johann Adolf zou trachten te nemen. Het Herrenmeisterschap over de Balije Brandenburg, Huissen en Neustadt had de keurvorst hem afgenomen, reden genoeg om het keizerlijke hof aan te zetten tot het nemen van de zwaarste tegenmaatregelen².

Op 15 juli rapporteerden Von Löben en dr. Fritze aan de keurvorst over hun bevindingen aan het keizerlijke hof. Op 8 en 11 juli voerden de beide gezanten tijdens de Heilige Mis in de Domkerk van Regensburg gesprekken met de president van de *Reichshofrat* baron Von Reck en met Von Trautmannsdorff. Von Reck vertelde over de activiteiten die Johann Adolf tot op heden aan het keizerlijke hof had ondernomen om Huissen terug te krijgen terwijl Von Trautmannsdorff het inmiddels bekende verhaal te horen kreeg dat noch Friedrich

1 *Protokolle und Relationen* 1, 272 en 332; Schwarzenberg, *a.w.*, 117; Opgenoorth, *a.w.*, I, 113-114.

2 *Protokolle und Relationen* 1, 270 en 296; Droysen, *a.w.*, Deel III, Band I, deel 1, 169.

Wilhelm noch zijn Raden iets wisten over de verpanding van Huissen aan graaf Adam¹.

Ondertussen bleef de graaf bij de keurvorst bezwaar maken tegen de gevoerde politiek. Op 27 juli 1641, hij was op dat moment nog in Berlijn, protesteerde Johann Adolf nog persoonlijk bij de keurvorst. Later moesten de protesten uiteraard via Otto von der Marwitz gebeuren, die op 16 augustus van Johann Adolf te horen kreeg dat hij bij vertrek van Friedrich Wilhelm uit Koningsbergen de keurvorst na diende te reizen².

Friedrich Wilhelm was nog in Koningsbergen, toen hij zich op 27 augustus tot keizer Ferdinand wendde. Aanleiding was het feit dat de keurvorst had vernomen dat Johann Adolf hem bij de keizer op allerlei manieren verdacht probeerde te maken. Uit de keur van insinuaties, die de keurvorst probeerde te weerleggen, kan worden genoemd dat hij pro-Zweeds en anti-keizer zou zijn. Een dergelijke opmerking was in die dagen zeer gevaarlijk, omdat Friedrich Wilhelm hierdoor in oorlog zou kunnen geraken met de keizer, die immers zelf met de Zweden strijd voerde. In juli was er overigens juist weer een bestand tussen Zweden en Brandenburg tot stand gekomen hetgeen voedsel aan de veronderstelling gaf als zou Friedrich Wilhelm pro-Zweeds zijn.

Wat Huissen betrof, wilde de keurvorst eerst zekerheid. Van de van graaf Adam geleende gelden kon hij niets meer terugvinden in de papieren van zijn vader, terwijl dat met andere geleende gelden wel het geval was. Had ik -zo verzuchtte hij tegenover de keizer- tijdens mijn vaders leven maar eens een onderhoud met hem kunnen hebben, dan zou ik nu veel meer weten. Graaf Adam had een dergelijk gesprek tussen vader en zoon echter verhinderd aldus de keurvorst. Friedrich Wilhelm had nog wel gehoopt, zo liet hij Ferdinand weten, dat graaf Johann Adolf zijn optreden als zorgvuldig en voorzichtig in plaats van als onrechtvaardig zou zien. Maar integendeel, de graaf ging door met het uiten van beschuldigingen aan zijn adres. Johann Adolf die dit schrijven via de keizer onder ogen kreeg zal er wel het zijne over gedacht hebben. Dezelfde dag werd ook de Kleefse regering van het keurvorstelijk protest bij keizer Ferdinand op de hoogte gesteld. Op 30 september antwoordde de keizer dat hij de zaak nog eens zou overwegen, waarbij echter de opmerking dat er wel snel tegen zijn trouwe dienaar was opgetreden, weinig goeds voor de keurvorst beloofde. Lang duurde het niet vooraleer Ferdinand een beslissing nam. Op 9 oktober 1642 beval de keizer de Kleefse regering Huissen binnen twee maanden aan graaf Johann Adolf te restitueren. Daartegen werd vanzelfsprekend protest aangetekend³. Het is misschien goed zich te realiseren dat het verzet in Huissen tegen de keurvorst nauwelijks twee maanden tevoren onder dreiging van kanonnen was gebroken en dat binnen de door de keizer gestelde termijn van twee maanden ook nog de zo fel begeerde persoonlijke goedkeuring van de inbezitname van Friedrich Wilhelm in het stadje arriveerde.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Von Löben en Fritze aan Friedrich Wilhelm dd. 15 juli 1641.

2 *Protokolle und Relationen* 1, 315; S.O.A.C.K. - Fa Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan Von der Marwitz dd. 16 augustus 1641.

3 *Protokolle und Relationen* 1, 335-337. GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 en S.O.A.C.K. - Fa Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Friedrich Wilhelm aan Ferdinand III dd. 17 augustus 1641 (o.s.); Opgenoorth, *a.w.*, I, 116; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 114r. - 115r. en ff. 480r. - 481v. Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 17 augustus 1641 (o.s.); *Protokolle und Relationen* 1, 625.

In juni wendde de graaf zich tot de Staten-Generaal met de vraag om Neustadt, Gimborn en Huissen vrij te stellen van de betaling van contributie voor het onderhoud van het regiment Van Gent over de jaren 1629 tot en met 1631. Dit verzoek werd door de Hoogmogende Heren afgewezen. Dit voor Johann Adolf ongunstige besluit zal mede zijn ingegeven door het feit dat over het overlijden van zijn vader in Den Haag *by eenighe oock wiert geoordeelt dat het voor den Staet alhier goet was*¹.

Het jaar 1641 spoedde zich ten einde en met het aflopen van dit veelbewogen jaar verminderde ook de activiteiten op het diplomatieke vlak. De vroegere Schwarzenbergse commissaris Boeckhorst wist op 28 november aan de graaf te melden dat men in Huissen verlangde naar zijn terugkeer. Dat men in Huissen inderdaad hoopte op het herstel van het Schwarzenbergs gezag werd overigens op 14 december door Von Wylich tegenover een vriend nog eens beaamd². Op 13 december liet Boeckhorst de graaf nog weten dat hij een keurvorstelijk verzoek om zijn archieven inzake Huissen af te staan had afgewezen. Dit zal de keurvorst wel niet erg welgevallig zijn geweest, want hij kon de archivalia op dat moment best gebruiken, temeer daar de keizerlijke *Hofrat* dr. Justus Gebhard juist naar hem onderweg was om de teruggave van de verpande goederen te bewerkstelligen³.

Op het verzoek van de keizer van 9 oktober 1641 een gezant te sturen, ontplooidde de Kleefse regering pas in januari 1642 enige activiteit. Op 18 januari verklaarde de Kleefse vertegenwoordiger schriftelijk dat graaf Johann Adolf geen rechten op Huissen kon doen gelden. De *Reichshofrat* besloot naar aanleiding van dit bericht op 23 januari in overleg te treden met Schwarzenberg. Op 7 april 1642 kwam er een nieuw voorstel van de Kleefse regering ter tafel waarin zij om enig uitstel vroeg, teneinde de keurvorst en de *Stände* te kunnen raadplegen. De *Reichshofrat* deed hierover geen uitspraak⁴.

Schwarzenberg was het met deze handelwijze niet eens en bracht zijn eigen pretenties op 2 mei opnieuw onder de aandacht. Hij betoogde tegenover de *Reichshofrat* dat hij met wapengeweld was verdreven en dat de berichtgeving van de Kleefse regering leugenachtig was. Niet alleen eiste hij de teruggave van Huissen maar ook een boete wanneer de Kleefse regering hem en zijn dienaren opnieuw zouden verdrijven. Bovendien diende de toegebrachte schade te worden hersteld en vergoed aan de graaf *und den Unterthanen*. Nadat dit voorstel op 6 mei tijdens de vergadering van de *Reichshofrat* ter tafel was gebracht, besloten de heren op 8 mei dat Friedrich Wilhelm binnen twee maanden op het grafelijk stuk diende te reageren en tevens een advocaat met voldoende volmacht moest sturen⁵.

De terugkeer van de keizerlijke *Hofrat* Gebhard van het keurvorstelijk hof vormde voor Schwarzenberg aanleiding zich op 9 juli 1642 opnieuw tot Friedrich Wilhelm te wenden.

1 Aitzema, *a.w.*, (kwarto editie) 5, 233-234.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Von Wylich aan een vriend dd. 14 december 1641.

3 S.O.A.C.K. - Fa Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 28 november en 13 december 1641; N.A. - Coll. Hugo de Groot Aanw. 1911 XXIII no. 16.

4 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 12. ff. 9v. - 10r. en f. 76v. zittingen van de *Reichshofrat* dd. 23 januari 1642 en 7 april 1642.

5 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 126 ff. 96r. - 97r. zittingen van de *Reichshofrat* dd. 6 en 8 mei 1642.

Zijn uitvoerig betoog gaat zowel over Gimborn, Neustadt en Huissen. De verpandingen hadden, aldus de graaf, nooit in het geheim plaats gevonden, zoals Friedrich Wilhelm had gesuggereerd. Integendeel, keurvorstelijke ambtenaren waren met de uitwerking van de verdragen belast geweest terwijl het de Kleefse en Brandenburgse regering ook bekend was dat de betrokken onderdanen een eed op graaf Adam hadden afgelegd. Keurvorst Georg Wilhelm had zelfs speciale commissarissen aangesteld, die met zijn toestemming de grafelijke zaken in de verpande ambten behartigden. Daarnaast vond Johann Adolf het argument dat Hessen en Saksen tegen de verpanding waren, op grond van gesloten verdragen niet erg steekhoudend. Immers noch Hessen noch Saksen waren partij in de Kleefse successie en stonden dus overal buiten. Verpandingen waren volkomen gerechtvaardigd wanneer die nodig waren, waarbij Schwarzenberg refereerde aan de verpandingen van Schermbeck en de Lobithse tol. Wat Huissen betrof, had Friedrich Wilhelm al laten weten dat de inbeslagname niet op zijn bevel en buiten zijn medeweten had plaatsgevonden. Welnu, tegen de invallers *in casu* de Kleefse regering zou de graaf aan het keizerlijk hof alles ondernemen wat in zijn vermogen lag om ze Huissen weer uit te krijgen, zo liet hij Friedrich Wilhelm weten. Daarbij kon Johann Adolf ook niet goed begrijpen dat de keurvorst hem en zijn vader zo onheus behandeld had, terwijl graaf Adam zowel de keurvorsten Johann Sigismund en Georg Wilhelm alsmede markgraaf Ernst naar zijn beste vermogen gediend had. Tenslotte maakte Schwarzenberg van de gelegenheid gebruik Friedrich Wilhelm te verzekeren dat hij juridisch gezien erg sterk stond dankzij de grote hoeveelheid schuldbekentenissen, kwitanties en andere papieren die hij bezat¹. Hiermee wordt de grote belangstelling die Friedrich Wilhelm had voor het grafelijke archief nog eens duidelijk.

Het zou tot 15 september 1642 duren voordat er weer iets gebeurde. Opnieuw kreeg de *Reichshofrat* tijdens zijn zitting een ingekomen stuk van Johann Adolf met maar liefst acht bijlagen te behandelen. Wederom eiste de graaf de restitutie van Huissen. Deze keer boekte hij enig resultaat. Nog dezelfde dag vaardigde keizer Ferdinand een decreet uit, waarbij de Kleefse regering bevolen werd zich binnen twee maanden te komen verantwoorden inzake Huissen. Op 15 november wachtte Ferdinand echter tevergeefs op een schrijven en een delegatie van de regering. In Emmerik wist men op dat moment niets van een keizerlijk decreet want dit werd de regering pas op 10 december door een notaris ter hand gesteld. Nog dezelfde dag werd de in Koningsbergen verblijvende keurvorst op de hoogte gebracht. Friedrich Wilhelm droeg het decreet op zijn beurt op 20 januari 1643 over aan de Brandenburgse Geheime Raden met de opdracht dat vice-kanselier Adreas Kohl en de Geheime Raad Erasmus Seidel hem bij terugkeer moesten informeren².

Op 19 december 1642 stelde notaris Johann Georg Neufspitzer uit Emmerik in opdracht van de Kleefse regering een uitvoerig geschrift samen ten behoeve van Zijne Keizerlijke

¹ *Protokolle und Relationen* 1, 499-503.

² H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 126 f. 218v. en H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 127 ff. 1v. - 2r. zitting van de *Reichshofrat* dd. 15 september 1642; *Protokolle und Relationen* 1, 582 en 625.

Majesteit. Allereerst verweet men de keizer dat het decreet veel te laat was gearriveerd. Daarnaast bevreemde de Kleefse regering dat zij verantwoordelijk werd gesteld voor de inbezitting. Volgens de leden van dit bestuurscollege was het de keurvorst, tot wie Ferdinand III zich had moeten wenden, waarin de Kleefse regering inderdaad gelijk had.

Niettemin begon men zich toch te verdedigen tegenover de keizer. Er werden maar liefst tien documenten als bewijsmateriaal gekopieerd. Het begon met het overlijdensbericht van keurvorst Georg Wilhelm waardoor de regering het nodig had geacht Huissen in te nemen. Dat de overname door Von Wylich op 6 april vreedig verlopen was, moest een bericht van de Kleefse regering aan de keurvorst van 9 april bewijzen. Stukken, die de veranderde houding van de Huissense magistraat moesten aantonen en die ruimschoots aanwezig waren, voegde men voor het gemak maar niet toe. Graaf Johann Adolf zal deze lacune in de berichtgeving door de Kleefse regering wel naar beste vermogen hebben aangevuld. Aan het keizerlijke hof zal men wel hogelijk verbaasd zijn geweest, toen men las dat de keurvorst zoals blijkt uit het hierboven reeds geciteerde bericht van 12 mei 1641 achteraf zijn fiat had gegeven aan het optreden van de Kleefse regering. Dit schrijven was door de Kleefse regering bijgevoegd. De laatste bijlage was de kopie van de oorkonde van hertog Adolf II van Kleef van 1 januari 1418, waarin werd bepaald dat in het vervolg geen Kleefse land mocht worden verpand. Een schitterend bewijsstuk om het onwettig karakter van de verpanding aan te tonen, ware het niet dat de *Stände* bij hun protest van 8 december 1631 dezelfde oorkonde ook hadden gebruikt in hun vruchteloze poging de verpanding door keurvorst Georg Wilhelm aan graaf Adam te verhinderen¹! Dat laatste vertelde de Kleefse regering er overigens niet bij.

Kennelijk was de Kleefse regering toch nog niet helemaal overtuigd van de kracht van het aan keizer Ferdinand aangeboden bewijsmateriaal. Op 12 januari 1643 was het lid van de Kleefse geheime Raad dr. Johann Steinberg dan ook in Huissen te vinden teneinde meer gegevens te verzamelen. Ter plaatse had men daar het hoofd helemaal niet naar staan, daar op dat moment juist het conflict tussen de magistraat en *Ambtsverwalter* Von Wylich over de inkwartiering bij Conradt Pieck escaleerde, waarover later meer. Misschien was het daarom en door de bemiddelende rol die Steinberg bij dit conflict in Huissen probeerde te spelen dat hij zo'n succes had. Zowel richter Van Vinceler, gerichtsschrijver Van Lendt alsmede de leden van de magistraat verklaarden die dag nooit een eed op Schwarzenberg te hebben afgelegd². Het gedrag van de meerderheid der gezagdragers is onverklaarbaar. Van Wilhelm van Vinceler is het best te begrijpen; de richter wist drommels goed wat hem te wachten zou staan indien Schwarzenberg het in Huissen weer voor het zeggen zou krijgen. De magistraat had zich daarentegen steeds met hand en tand tegen de machtsovername door de Kleefse regering c.q. de keurvorst verzet. Weliswaar is niet duidelijk, wie toen op

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 475r. - 488r. protocol van Neufspitzer dd. 19 december 1642.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 88r. - 88v., ff. 106r. - 106v en 108r., 125r. - 125v. verklaringen van Van Vinceler, Verhoeven, Van Lendt en de Huissense magistraat dd. 12 januari 1643.

het kussen zaten, maar zeker is dat de toentertijd grootste voorvechter van de belangen van de jonge graaf, burgemeester Arndt van Will, deze functie nog steeds bekleedde. Bovendien was men tijdens het bezoek van Steinberg weer in conflict met de keurvorstelijke vertegenwoordiger Von Wylich met een stedelijk privilege als inzet. Kennelijk had men het toen ten stadhuize veel te druk met de problemen van het moment en werd mogelijk ook de reikwijdte van de afgegeven verklaring niet ingezien. Steinberg kon in ieder geval tevreden het onrustige stadje weer verlaten.

Op 22 januari reageerde de Kleefse regering op de keizerlijke beslissing van 15 september. De regering liet weten dat de door Schwarzenberg aangevoerde argumenten niet alleen als een herhaling van zetten beschouwd werd, maar dat ze ook nog eens niet waar waren. Zo lieten zij de keizer ook weten dat graaf Johann Adolf Huissen nooit in bezit had gehad en dat er nooit een eed op de graaf was afgelegd door de plaatselijke gezagsdragers waarbij de verklaringen van de richter, de gerichtsschrijver en de magistraat als bewijsmateriaal werden toegevoegd¹. Steinberg had zijn werk goed gedaan.

Nadat de Kleefse regering deze brief naar Regensburg had gestuurd wendden de Kleefse Raden zich de volgende dag tot de keurvorst. Niet alleen werd Friedrich Wilhelm een kopie van het schrijven van de vorige dag toegezonden, maar de heren gaven de keurvorst ook een advies. Volgens hen zou men rechtskundig veel sterker staan als juridisch kwam vast te staan dat niet de Kleefse regering op eigen houtje Huissen in bezit had genomen, maar dat dit was gebeurd in opdracht van de keurvorst. De Geheime Raden voegden zelfs een conceptbrief aan de keizer bij. Hierin stond te lezen dat de keurvorst inderdaad niet een afzonderlijk bevel aan de Kleefse regering had verstrekt om Huissen te bezetten. Friedrich Wilhelm had echter na het overlijden van zijn vader op 4 december 1640 wel een algemene instructie uitgevaardigd waarin werd bepaald dat men wanneer dat nodig zou zijn een bepaald gebied in bezit mocht nemen. De inname van Huissen was dus geschied op grond van deze algemene instructie en viel daarom onder de verantwoording en goedkeuring van de keurvorst².

Het verweer tegen de door Schwarzenberg ingediende klachten werd ook aan het keizerlijke hof als zwak ervaren. Tijdens de zitting van de *Reichshofrat* van 6 maart werd gerefereerd aan een tweetal schriftelijke verweerstukken van 15 december 1642 en 14 februari 1643 van de hand van dr. Johann Paul en dr. Johann Steinberg, beide vertegenwoordigers van de Kleefse regering. De *Reichshofrat* besloot hierop dat mede gezien de door Schwarzenberg ingediende stukken, de keurvorst binnen twee maanden zijn definitieve verdediging moest inzenden en een gevolmachtigde advocaat diende te sturen³.

Het was mogelijk naar aanleiding van dit besluit van de *Reichshofrat* dat de zaak

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Kleefse regering aan Ferdinand III dd. 22 januari 1643 (Bijlage C bij: Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 23 januari 1643).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Kleefse Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 23 januari 1643 met bijlage B die op 13 maart 1643 (o.s.) werd doorgestuurd aan Ferdinand III.

3 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 128 ff. 56r. - 56v. en H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 129 ff. 59v. - 60v. zitting van de *Reichshofrat* dd. 6 maart 1643.

tijdens de zitting van de Brandenburgse Geheime Raad van 20 maart uitvoerig aan de orde kwam. Seidel rapporteerde aan de vergadering, waarbij ook de keurvorst aanwezig was dat de Kleefse regering het hierboven genoemde verweerschrift van de hand van notaris Neufspitzer had ingediend. De twijfel aan de overtuigingskracht van een en ander was echter zo groot dat de Kleefse regering de keurvorst en de Geheime Raden verzocht zich ook te verweren. Seidel stelde daarop de vergadering voor een uitspraak van de keizer van 11 oktober 1638 te gebruiken. Op die dag had Ferdinand III in een geschil tussen de paltsgraaf van Neuburg en de *Landstände* van Gulik-Berg gevonnist dat geen goed in andere handen mocht overgaan. Een sterk argument dat Seidel overigens niet van zichzelf had maar dat hem was aangedragen door de Kleefse Geheime Raad dr. Adam Isinck. Kanselier Goetzen was het met deze zienswijze niet eens. Naar zijn mening was het in eerste instantie een zaak tussen de keurvorst en de keizer. Men kon Ferdinand III hoogstens meedelen dat Friedrich Wilhelm pas sinds kort was gearriveerd en dientengevolge twee á drie maanden nodig zou hebben om zich in te werken. Geheime Raad Von Burgsdorff viel Goetzen in zoverre bij dat de termijn van twee á drie maanden niet genoemd diende te worden. Von Leuchtmar wilde de kwestie snel door de keurvorst af laten wikkelen. Een reactie van de kant van Friedrich Wilhelm zou een nieuwe reactie van Ferdinand uitlokken, zo betoogde hij. Geheime Raad Stripe tenslotte vond ook dat Friedrich Wilhelm de zaak moest afhandelen. Daarbij leek het hem niet raadzaam de keizerlijke uitspraak van 11 oktober 1638 aan te dragen in verband met het door de paltsgraaf van Neuburg en de keurvorst in 1629 gezamenlijk aan graaf Adam verpande Hückeswagen. Seidel stelde een brief op, die tijdens de vergadering van de Geheime Raad van 23 maart werd goedgekeurd. De keizer diende vanaf dat moment de Kleefse regering als Raden van de keurvorst te beschouwen. De Kleefse regering had gehandeld volgens een keurvorstelijk mandaat dat Friedrich Wilhelm daags na de dood van zijn vader had doen uitgaan en waarin onder andere stond dat niets van zijn landen in andere handen mocht geraken. Op grond van dit mandaat had keurvorst Friedrich Wilhelm achteraf de handelwijze van de Kleefse regering goedgekeurd, aldus Seidel c.q. de keurvorst aan de keizer¹. Seidel had het advies van de Kleefse Raden van 23 januari vrijwel letterlijk overgenomen.

De Brandenburgse Geheime Raden bleven aangaande de kwestie verpanding een wat vreemd of liever gezegd inconsequent standpunt huldigen. Toen op 8 april 1643 een protest van de Kleefse ridderschap tegen de verpanding van de stad Schermbeck aan de graaf Alexander von Vehlen aan de orde kwam, betoogde Seidel dat deze transactie op geen enkele wijze te vergelijken was met de verpanding van Huissen. In het geval Schermbeck kwamen de gelden ten goede van het land, in het geval Huissen had alleen Schwarzenberg geprofiteerd². Afgezien van het feit dat deze stelling waarschijnlijk wel wat boud genoemd kan worden, komt ook het betoog van Seidel in de vergadering van 20 maart 1643 in een

1 *Protokolle und Relationen* 1, 624-640 en 648; H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 128 ff. 96v. - 97v. zitting van de *Reichshofrat* dd. 14 april 1643.

2 *Protokolle und Relationen* 1, 702.

geheel ander daglicht te staan. Een verpanding is gerechtvaardigd, indien de keurvorst het daarmee eens is. Wanneer dat niet het geval is, dan conformeert men zich aan de uitspraken van een Kleefse hertog en die van de keizer. Men beroept zich er dan zelfs op.

In april 1643 arriveerde Mattheus Rebeneck namens de Kleefse regering aan het keizerlijke hof. Niet alleen had hij noch van zijn regering noch van de keurvorst enige speciale bevoegdheid ontvangen, ook droeg hij geen kennis van de inhoud van een door hemzelf meegebrachte brief voor de keizer. Rebeneck wist alleen dat hij op een antwoord moest wachten¹. Op 8 april liet hij vanuit Wenen weten dat het door de notaris Neufspitzer opgestelde verweerschrift verworpen was. Intussen was er door de *Reichshofrat* een beslissing genomen die op 22 januari aan het hof was aangekomen. Deze beslissing was inmiddels op 12 februari aan de keizer voorgelegd. Over de inhoud wist Rebeneck verder niets te melden. Dit bericht werd pas op 25 april naar de keurvorst doorgestuurd. Daarnaast lieten de Kleefse Raden bij die gelegenheid ook weten verder af te willen zien van het nemen van juridische stappen tegenover de keizer. Men was in Emmerik nog steeds van mening dat de keurvorst dit probleem maar beter zelf kon oplossen².

De vrees, die de Kleefse regering tegenover Seidel had uitgesproken over het gebrek aan overredingskracht van het door haar in december 1642 opgestelde verweerschrift bleek niet ongegrond geweest te zijn, waarbij nog zij opgemerkt dat onderhandelaar Rebeneck ook niet erg sterk moet zijn over gekomen. Op 20 april liet de keizer weten dat hij de verontschuldiging van Rebeneck in ontvangst had genomen alsmede de brief van 23 maart had gelezen. Tijdens de zitting van de Brandenburgse Geheime Raad op 16 mei 1643 werd bekend dat het desbetreffende stuk door Ferdinand III was afgewezen. Kennelijk was de keizer dusdanig ontstemd of over de inhoud, of door het te laat arriveren van het betoog van de Kleefse regering dat hij de agent alsmede de notaris met strafmaatregelen dreigde. De door de Brandenburgse Geheime Raden op 23 maart goedgekeurde brief had tot overmaat van ramp dus geen enkel effect gesorteerd. De Brandenburgse Geheime Raden stelden daarom voor om de zaak bij het *Reichskammergericht* in Speyer aanhangig te maken. Dit voorstel werd zowel door Von Burgsdorff als door Seidel afgezwakt. Beide heren waren van mening dat men in ieder geval bezwaar moest aantekenen tegen de keizerlijke beslissing inzake Huissen waarna Von Burgsdorff niets meer wenste te ondernemen. Seidel wilde dat de Brandenburgse agent aan het keizerlijk hof om een antwoord moest vragen en men afhankelijk van de keizerlijke beslissing al dan niet in beroep zou gaan³.

Het voorstel van de Brandenburgse Geheime Raden is vanuit juridisch oogpunt bezien opmerkelijk. Op het stuk van de competentieverhouding tussen *Reichskammergericht* en *Reichshofrat* gold het beginsel van de zogenaamde *Prävention* dat wil zeggen dat alleen dat gerecht een uitspraak mocht doen dat als eerste door één der partijen daartoe verzocht

1 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 128 ff. 96v. - 97v. zitting van de *Reichshofrat* dd. 14 april 1643.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Rebeneck aan de Kleefse regering dd. 8 april 1643. (Bijlage B bij: Kleefse Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 25 april 1643).

3 *Protokolle und Relationen* 2, 58-59.

was. Hierbij zij opgemerkt dat het *Reichskammergericht* zich wel en de *Reichshofrat* zich niet hieraan hield. Gezien de houding van het *Reichskammergericht* inzake de *Prävention* en gegeven het feit dat graaf Johann Adolf de zaak al bij de *Reichshofrat* aanhangig had gemaakt, is dit besluit niet erg slim te noemen¹.

Op 15 juni 1643 verscheen opnieuw een betoog van graaf Schwarzenberg dat hij had laten opstellen door de universiteit van Marburg. De Kleefse stadhouders Johann von Norprath zal dit stuk nog wel gelezen hebben op het moment dat hij op 13 december instructies ontving aangaande een te voeren proces tegen Schwarzenberg, maar niet dan nadat de *Reichshofrat* op 9 en 31 juli van dat jaar had besloten om... af te wachten².

2 Uitgerangeerd

Weliswaar kwamen de graaf en diens pretenties in 1644 zowel in de zittingen van de *Reichshofrat* als in die van de Brandenburgse Geheime Raad nog wel ter sprake, maar verder dan het aannemen van een afwachtende houding en het maken van bedenkingen over het gedrag van de graaf kwam het niet³.

Gezien de houding van de *Reichshofrat* tot dan toe is het niet verwonderlijk dat Johann Adolf op 28 april 1644 tegenover de keizer een uitvoerig betoog hield over de handelwijze van Friedrich Wilhelm. Opmerkelijk is wel dat de graaf Huissen daarbij niet ter sprake bracht. De nadruk lag op de andere ambten en op de benoeming tot *Herrenmeister* van de Balije Brandenburg van de Johanniter orde. In 1640 had men Johann Adolf tot opvolger van zijn vader gekozen, maar de benoeming was niet doorgestaan wegens vermeende malversaties die bij de verkiezingen zouden hebben plaatsgevonden⁴. Deze verandering van de interessesfeer ofwel het meer benadrukken van de andere geschilpunten kwam ook later dat jaar naar voren. Juist voordat de Brandenburgse gezant Friedrich von Löben op 25 september afscheid zou nemen van de keizer, werd hij terzijde genomen door de vicekanselier graaf Kurtz. Kurtz drong er namens Ferdinand III op aan dat een vergelijk diende te worden getroffen tussen de graaf en de keurvorst. Von Löben antwoordde dat Friedrich Wilhelm wel bereid was in de toekomst de bewezen schulden te betalen, maar over zijn functie als *Herrenmeister* van de Balije Brandenburg hoefde de graaf geen enkele illusie te koesteren. De keizer roerde tijdens de afscheidsaudiëntie de kwestie niet aan⁵.

Voorlopig gebeurde er niet veel. Op 31 oktober 1645 volgde een uitspraak van de keizer. Hij besliste dat Johann Adolf in zijn recht stond en dat daarom stad, slot en ambt Huissen

1 Gerhard Oestreich, *Verfassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reiches* (5e druk; München 1983) 112-114; Wolfgang Sellert, *Über die Zuständigkeitsabgrenzung von Reichshofrat und Reichskammergericht. Insbesondere in Strafsachen und Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit* (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte Neue Folge 4) (Aalen 1965) 112-114.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 betoog van Schwarzenberg dd. 15 september 1643; *Urkunden und Actenstücke* 5, 211; H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 128 ff. 175v. - 176r. en f. 207r. zittingen van de *Reichshofrat* dd. 9 en 31 juli 1643.

3 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 131 ff. 46v. - 47r. zitting van de *Reichshofrat* dd. 12 februari 1644; *Protokolle und Relationen* 2, 299 en 304.

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan Ferdinand III dd. 28 april 1644.

5 *Urkunden und Actenstücke* 5, 809.

aan hem teruggegeven dienden te worden. Friedrich Wilhelm was hierover zeer verbolgen en stak dat tegenover de Kleefse regering niet onder stoelen of banken. Op 26 april 1646 volgde een tweede uitspraak waarin de Kleefse regering wederom werd gesommeerd Huissen af te staan aan de graaf. Wanneer men in Emmerik binnen twee maanden geen gehoor gaf aan dit bevel werd graaf Johann Adolf aangeraden de Kleefse regering voor de proceskosten op te laten draaien. De Kleefse regering was kennelijk niet erg onder de indruk, want men wachtte tot 22 juni met het doorsturen van deze beslissing naar Friedrich Wilhelm. De keizerlijke beslissing bleef echter zonder resultaat. Een derde sommatie om Huissen te ontruimen, die op 7 september van datzelfde jaar verscheen, vermocht evenmin de Kleefse regering tot andere gedachten te brengen¹.

Intussen hadden de leden van de Kleefse regering nu echt genoeg van de zaak. Op 20 augustus werd een door zeven Geheime Raden onder wie Von Norprath, Von Bernsaw en Motzfeldt ondertekende brief aan de keurvorst gestuurd met het hernieuwde verzoek vanaf nu buiten het conflict gehouden te mogen worden. Men wenste dat het geschil door de keurvorst zelf met de keizer afgewikkeld zou worden².

Slechts één zeer mager resultaat boekte Johann Adolf in 1646. Een hoeveelheid textiel, waaronder damast dat zich op de burcht in Huissen bevond, werd overgebracht naar Kleef en kwam daarna in handen van de graaf. Uit de lijst, die voor de gelegenheid werd opgemaakt, blijkt dat het veelal ging om kostbare stoffen, hetgeen betekent dat graaf Adam het interieur van de burcht gedurende het pandschap danig moet hebben opgeknapt, zeker wanneer de desolate situatie waarin een en ander in 1629 verkeerde, in herinnering wordt geroepen. Dat de graaf zich niet alleen beperkte tot het interieur blijkt wel uit de eerder geciteerde opmerking van Von Wylich van 9 april 1641, toen hij de keurvorst liet weten dat hij de Huissense burcht als woonstede prefereerde boven het in slechte staat verkerende Zevenaarse ambtshuis³.

Zoals gezegd, raakte de Kleefse regering in het geheel niet onder de indruk van de beslissing, die de keizer op 31 oktober 1645 had genomen. Zij bleef gewoon de baas in Huissen. Na een hernieuwde, eveneens vergeefse poging om via de *Reichshofrat* een voor hem gunstige beslissing te krijgen, wendde Johann Adolf zich in de zomer van 1647 nog eens tot de keurvorst. Op onderdanige wijze vroeg de graaf of hij nu; na gehoorzaam en lang wachten eindelijk de rechten zou kunnen krijgen, die hem toekwamen⁴. Het mocht wederom niet baten.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 175r. - 176r. Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 17 januari 1646 (o.s.); GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Ferdinand III aan Kleefse Raden dd. 26 april 1646. Op 22 juni 1646 doorgestuurd naar Friedrich Wilhelm; LAV NRW R AA0640 Handschriften CIII 5 Band 2 ff. 482v. - 483r. Ferdinand III aan de Kleefse regering dd. 7 maart 1647.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Kleefse Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 20 augustus 1646.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 overzicht van goederen, die vanuit Huissen naar Kleef zijn overgebracht [1646]; Smit en Zweers, 'De Huissense burcht in 1629'; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 9 april 1641 (Bijlage bij Conrard Blaspeil aan Friedrich Wilhelm dd. 9 mei 1641).

4 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan Friedrich Wilhelm [juli 1647].

Over de onderhandelingen, die zich beperkten tot het uitwisselen van brieven, valt weinig nieuws te melden. Mede dankzij de Kleefse archivaris Adolph Wüsthaus zijn ons de argumenten van de Kleefse c.q. Brandenburgse kant uit de periode 1645-1646 overgeleverd. Twee redenen zijn ondertussen genoegzaam bekend. Allereerst dat de verpanding onwettig was en in strijd met hertogelijke en keizerlijke beslissingen en op de tweede plaats dat men noch in het archief van Georg Wilhelm, noch in dat van de Kleefse regering een verpandingsoorkonde kon vinden of dat men kon achterhalen, wat de vroegere keurvorst met de 156.000 *Reichstaler* had gedaan. De derde reden, die Wüsthaus noemt, is veel interessanter. Johann Adolf beweerde dat zijn vader Huissen en andere ambten van keurvorst Georg Wilhelm in pand had gekregen en dat de jonge graaf daar, na het overlijden van zijn vader, recht op had. Deze pretenties werden door de keizer ondersteund, zoals al is gebleken en dit nu was juist inconsequent. Immers noch keizer Rudolf II noch zijn opvolgers hadden de possiderende vorsten erkend als de wettige landsheren der Kleefse erflanden. Welnu, aldus de argumentatie, hoe kon de keizer dan wel het recht van de keurvorst erkennen deelgebieden te verpanden, terwijl Georg Wilhelm niet als landsheer over het gehele territoir werd beschouwd? Een juridisch correcte redenering waarvan men de juistheid aan het keizerlijk hof al in 1636 had onderkend en waarvoor men toen keizer Ferdinand II al had gewaarschuwd. Het weerhield Ferdinand III toch kennelijk niet om de graaf krachtig te blijven steunen, zoals nog blijken zal¹.

In augustus 1647 verscheen plotseling een grafelijk onderhandelaar aan het keurvorstelijk hof dat toen in Kleef resideerde. Op 16 augustus protesteerde Johan Conrad von Aubermont baron de Ribaucourt tegen de handelwijze van de keurvorst. Wat Huissen betrof, zo stelde hij, werd het ondanks keizerlijke beslissingen door de Kleefse regering nog altijd in bezit gehouden. In de bijlage bij het protest kwam De Ribaucourt uitgebreid op Huissen terug. Terecht wees de onderhandelaar hierin op de weerstand, die onder de bevolking bestond tegen zowel de keurvorst als Von Wylich, welke laatstgenoemde toen echter al uit Huissen weg was. Namens de graaf eiste De Ribaucourt de restitutie van Huissen door Friedrich Wilhelm².

Het contact tussen De Ribaucourt en de keurvorst maakte wel wat los, vooral bij laatstgenoemde. Op 19 augustus richtte Friedrich Wilhelm zich uitvoerig tot Johann Adolf. Vanzelfsprekend kwam ook Huissen ter sprake. Dat noch hij noch de *Stände* waren gehoord alvorens de keizer zijn uitspraak van 31 oktober 1645 deed, stond Friedrich Wilhelm helemaal niet aan. Hij betoogde dat zijn vader en ook hijzelf niet het recht hadden gebied te vervreemden. Weliswaar leende men wel geld met bepaalde ambten als onderpand, maar de schuldeisers konden een dergelijk onderpand nooit erfelijk maken. Het was tot dan toe altijd gebruikelijk geweest dat *so woll das Dominium als auch die vera possessio bey dem Landesfürsten geblieben* was. Friedrich Wilhelm vond het maar een vreemde zaak dat Johann Adolf met dit antwoord niet tevreden was en dat Schwarzenberg ondanks de

1 LAV NRW R AA0640 Handschriften CIII Band 2 ff. 482r. - 484v. verslag van Wüsthaus.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 De Ribaucourt aan Friedrich Wilhelm dd. 16 augustus 1647.

meermalen getoonde akten en privileges, nog steeds niet overtuigd was van het feit dat geen gebieden mochten worden vervreemd¹.

Uit de toon, waarin het keurvorstelijk memorandum is gesteld, blijkt duidelijk dat Friedrich Wilhelm geïrriteerd was. Hij was kennelijk van mening dat Johann Adolf zich onderhand nu toch eens neer moest leggen bij de feiten en op moest houden met zeuren. Daarnaast verliepen ook de gesprekken met De Ribaucourt blijkbaar met de nodige strubbelingen. Lang werden beide heren ech ter niet meer door elkaars gezelschap gehinderd.

Op 19 augustus vertrok De Ribaucourt naar Brussel om zijn zieke echtgenote te gaan bezoeken. Zijn missie had dan wel niets opgeleverd, maar één ding had hij wel bereikt; niemand had de keurvorst ooit zo kwaad gezien. Geen tong kon uitspreken en geen schrijver kon de woede en haat van Friedrich Wilhelm jegens de graaf weergeven, aldus Herdingh vier dagen later aan Johann Adolf. Herdingh was eveneens in Kleef om daar met de keurvorst te onderhandelen over de vorderingen van Schwarzenberg in de Mark. Tevens moesten de schulden en vorderingen van de gebroeders Blaspeil afgewikkeld worden. Tenslotte wist Herdingh nog te melden dat Huissen tot de lijfgoederen van keurvorstin Louise Henriëtte, was gaan behoren. Tevens had hij gehoord dat een zekere Von der Gote in Den Haag de schriftelijke verklaring van de graaf wilde hebben, kennelijk om zodoende ingedeekt te zijn wanneer Johann Adolf Huissen weer in handen kreeg. Een merkwaardige zaak, die in combinatie met de opmerking dat Louise Henriëtte nog een schuld van 60.000 *Reichstaler* bij Von der Gote had, het vermoeden doet rijzen dat er plannen bestonden voor een nieuwe verpanding². Of dit juist is, is niet bekend, maar als een en ander afhing van de graaf, valt aan te nemen dat hij de gevraagde toestemming nooit zou hebben gegeven. Johann Adolf zou immers zodoende de zaak niet alleen veel gecompliceerder maken, maar tevens en vooral te maken krijgen met een tegenspeler uit de Republiek op wie noch hij noch de keizer enige politieke druk kon uitoefenen.

Ferdinand III bleef een machtig beschermheer van graaf Schwarzenberg. Zijn derde resolutie verscheen op 7 maart 1647. In eerste instantie uitte de keizer zijn ongenoegen tegenover de Kleefse regering over het feit dat zij de eerdere beslissing van 31 oktober 1645 en 7 september 1646 naast zich neer had gelegd. Derhalve werd Huissen nu *in die parti kayserlichen majestät einverleibt erklärt*. De keizer stelde zijn beschikking in handen van notaris Philippus Bruckmann, die echter geen haast maakte met het in kennis stellen van de Kleefse regering. Zoals Herdingh de graaf al op 23 augustus kon meedelen, zou men de Kleefse regering niet eerder dan eind oktober op de hoogte brengen omdat volgens de geruchten Friedrich Wilhelm tegen die tijd naar Brandenburg zou vertrekken. De Soester proost kreeg gedeeltelijk gelijk. Friedrich Wilhelm vertrok niet naar Brandenburg maar naar Ravensberg. De keurvorst was nog niet goed en wel vertrokken of op 22 oktober overhandigde men het keizerlijke document³.

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Friedrich Wilhelm aan Schwarzenberg dd. 19 augustus 1647.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Schwarzenberg dd. 23 augustus 1647.

3 LAV NRW R AA0640 Handschriften CIII Band 2 ff. 482v. - 483r. Ferdinand III aan de Kleefse regering dd. 7 maart 1647; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Schwarzenberg dd. 23 augustus 1647.

Alvorens de reactie van de Kleefse regering te bezien, eerst iets over deze en eerdere beslissingen van Ferdinand III. Hoewel zijn tegenspelers ook niet altijd even consequent handelden, was de keizer zelf geen haar beter. Immers tijdens de vergadering van de Brandenburgse Geheime Raden van 20 maart 1643 stelde Erasmus Seidel voor een keizerlijke uitspraak inzake de verpanding van goederen in Gulik-Berg uit 1638 te gebruiken. Hij hield de regering voor dat met behulp van dit verbod van verpanding in de hand men de keizer wel zou kunnen overtuigen. De beslissing van de keizer staat lijnrecht tegenover die, welke dezelfde Ferdinand III op 31 oktober 1645 nam en die hij middels zijn uitspraak van 7 september 1646 en met name natuurlijk met die van 7 maart 1647 nog eens bekrachtigde. Tegenstrijdig handelen was kennelijk niemand vreemd.

De combinatie van de inhoud van het keizerlijk schrijven en het tijdstip van overhandigen bleken inderdaad het door Bruckmann c.s. beoogde effect te sorteren. De eerder genoemde Kleefse archivaris en tijdgenoot Wüsthau vertelt erover dat de regering gealarmeerd was temeer, omdat men de keurvorst niet kon bereiken. De paniek duurde echter niet lang, want toen de heren weer tot zichzelf waren gekomen -al dan niet na de terugkeer van de keurvorst- liet men de keizer weten dat Huissen deel uitmaakte van het hertogdom. Gezien het eerder genoemde verdrag van 1418 was het verboden gebied van het oorspronkelijk territorium af te scheiden daarom hield men dan ook voet bij stuk¹.

Plotseling kreeg de restitutie van Huissen aan Schwarzenberg nog even een internationaal karakter. In mei 1648 kreeg men er in Berlijn lucht van dat de zaak in Den Haag werd besproken tussen Spaanse en Staatse onderhandelaars. De Spanjaarden verdedigden hierbij de Schwarzenbergse zaak. De vredesonderhandelaren te Osnabrück kregen op 11 juni vanuit Berlijn een scherpe aanwijzing zich met hand en tand tegen een dergelijke bemoeienis te verzetten en dat niet alleen bij de Spaanse, maar ook bij de Keulse en keizerlijke onderhandelaars. Kennelijk dacht men in Berlijn aan een Habsburgs en een katholiek onderonsje waarbij Huissen weggeven werd aan een katholieke graaf. De Brandenburgse vertegenwoordiger in Osnabrück Johann Fromholt had echter zelf al initiatief ontplooid. Al op 10 juni had hij een onderhoud met Barthold van Gent, heer van Meynerswijck, de Gelderse gedeputeerde bij de vredesbezending. Fromholt legde de zaak voor en kreeg te horen dat men onderling had afgesproken dat beide partijen eventuele andere kwesties ter sprake mochten brengen. In dat kader hadden de Spanjaarden op 15 mei voorgesteld dat Schwarzenberg Huissen terug zou krijgen. Van Gent verzekerde Fromholt echter dat door de Staatsen niets was afgesproken of toegezegd. De Republiek wilde zich in het geheel niet in deze zaak mengen. Ondanks deze geruststellende woorden gaf Fromholt nog wel te kennen dat het hem erg bevreesde dat Spanje en de Republiek zich bemoeiden met iets waar ze niets mee te maken hadden. Hij vroeg vervolgens aan Van Gent op grond van welke bepaling Spanje deze kwestie onder de aandacht had gebracht. De Gelderse afgevaardigde gaf hem daarvan een kopie. Hierin stond te lezen dat de heerlijkheid Huissen aan de graaf toebehoorde. Met name het feit dat Huissen met

¹ LAV NRW R AA0640 Handschriften CIII 5 Band 2 ff. 482v. - 484v. verslag van Wüsthau.

“heerlijkheid” werd aangeduid bevreedde Fromholt. Van Gent zei tenslotte dat Fromholt en de keurvorst zich niet zo druk moesten maken over de affaire. De Spanjaarden hadden Huissen wel ter sprake gebracht maar noch zij noch de Republiek zouden een oorlog riskeren omwille van Huissen. Bovendien lag Huissen zo dicht bij Gelderland dat de Staten-Generaal daar helemaal geen onrust wilden hebben zo dicht aan hun grens. Fromholt liet daarop weten dat het goed zou zijn als de Spanjaarden zich dit alles ook zouden realiseren.

Nadat beide gezanten uit elkaar waren gegaan toog Fromholt onmiddellijk naar de Spaanse gezant Antoine Brun aan wie hij de zaak ook voorlegde. Brun vertelde hem dat de Spaanse delegatie de kwestie Huissen inderdaad had aangekaart en wel op aandringen van aartshertog Leopold. Schwarzenberg was een gunsteling van de aartshertog en daarom had Leopold de Spaanse diplomaten veel berichten over de kwestie gestuurd. Deze Oostenrijkse interventie moest de keurvorst maar met een korreltje zout nemen want in Wenen realiseerde men zich heel goed dat men *von dem Churfürst[ichen] Hause Brandenburg vielleicht mehr Dienste und Gutes in einem Jahre als von allen Graffen von Schwartzenberg von ie daher genoßen und empfangen hetten* aldus Brun. Ook van Spaanse zijde wilde men niets ondernemen wat tegen de keurvorst was gericht omdat koning Filips IV de vriendschap en genegenheid van de keurvorst hogelijk waardeerde. Brun beloofde alles met de Spaanse delegatieleider Don Caspar de Peñaranda te zullen bespreken en daarna hierover de keurvorst nader te berichten. Daarna nam Fromholt de gelegenheid te baat om de kwestie Huissen vanuit Brandenburgs standpunt te belichten¹.

Zijn de aanwijzingen voor een nieuwe verpanding van Huissen in 1647 te summier, een jaar later is zonneklaar wat, in dit geval, de keurvorst wilde. Op 22 juli 1648 liet Friedrich Wilhelm zijn onderhandelaar bij de Staten-Generaal Otto von Schwerin weten dat hij de Hoogmogenden voor moest stellen Huissen in pandschap te aanvaarden². Of Von Schwerin dit ook inderdaad heeft gedaan, is niet gebleken, feit is wel dat een verpanding aan de Republiek geen doorgang vond. De bedoeling van de keurvorst laat zich gemakkelijk raden. Op de eerste plaats bood een nieuwe verpanding aan Friedrich Wilhelm enig financieel soelaas, hetgeen voor hem, aan wiens landen de zojuist geëindigde Dertigjarige Oorlog niet bepaald onopgemerkt voorbij was gegaan, een aantrekkelijke gedachte moet zijn geweest. De tweede reden was minder nobel van aard. Een nieuwe verpanding betekende niet alleen een vertraging, maar bood tevens de kans de affaire over te doen aan de Staten-Generaal. Immers bij een nieuwe verpanding werd de mogelijkheid geboden Johann Adolf te verwijzen naar de nieuwe pandheer *in casu* de Staten-Generaal. Bovendien verloor de graaf zodoende zijn machtige steun in de strijd, want de keizer kon zijn politieke invloed in de Nederlanden niet aanwenden. Helaas voor Friedrich Wilhelm viel zijn plan in duigen en was hij het die samen met de graaf naar een oplossing moest zoeken.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 op 28 mei 1648 (o.s.) opgesteld memorandum ten behoeve van de onderhandelaars te Osnabrück en op 1 juni (o.s.) gepresenteerd aan Friedrich Wilhelm; Fromholt aan Friedrich Wilhelm dd. 1/11 juni 1648; LAV NRW R AA0640 Handschriften CIII Band 2 f. 486v. verslag van Wüsthäus.

2 *Urkunden und Actenstücke* 4, 80.

3 Het definitieve einde

Na de mislukte besprekingen tijdens de onderhandelingen voor de Vrede van Westfalen raakte de kwestie in een impasse, die pas in 1649 werd doorbroken. Een helaas anoniem en ongedateerd stuk maakt een exacte datering onmogelijk. Gezien het feit dat de meeste onderhandelingen in augustus werden gevoerd, valt aan te nemen dat ook dit stuk op zijn laatst uit de zomer van 1649 moet stammen. Van Brandenburgse kant werden de onderhandelingen gevoerd door Conrardt von Burgsdorff, dr. Weidenfeldt en Otto von Schwerin. De heren waren al overeen gekomen dat de keurvorst een bedrag van 300.000 *Reichstaler* voor de gezamenlijke aan graaf Adam verpande goederen zou betalen. Dit zou in termijnen geschieden. Teneinde Johann Adolf zekerheid te geven zou hem een aantal ambten als onderpand worden toegewezen. Totdat de eerste termijn zou zijn voldaan zou de graaf geen financieel voordeel uit de onderpanden mogen hebben, terwijl hij bovendien -althans wanneer de aflossing op tijd zou geschieden- nooit aanspraak zou kunnen maken op alle inkomsten uit de onderpanden. Pas wanneer de keurvorst in gebreke zou blijven, zouden de revenuen aan Johann Adolf toevallen, terwijl de plaatselijke ambtenaren dan ook de eed op de graaf zouden moeten afleggen. Bij het niet nakomen van de financiële verplichtingen door de keurvorst kon de graaf zijn toevlucht nemen tot het zoeken van recht en hulp. Bij dit laatste zette de, helaas anonieme Schwarzenbergse onderhandelaar echter vraagtekens.

De eerste vraag hierbij was natuurlijk, welke ambten de graaf in onderpand zou verkrijgen. Von Burgsdorff hield een slag om de arm door te zeggen dat de keurvorst zich hierover nog niet had uitgesproken maar merkte wel op dat het één of twee plaatsen in Pruisen zouden zijn, aangevuld met nog iets erbij tot een bedrag van 300.000 *Reichstaler*. Weidenfeldt bevestigde dit, waarbij hij de tegenpartij voorhield dat de ambten in Pruisen of waar dan ook gelegen beoordeeld dienden te worden op hun revenuen. De grafelijke onderhandelaar deed er het zwijgen toe maar liet Johann Adolf wel weten dat hij het voorstel lachwekkend vond. Ook de opmerking van Otto von Schwerin dat de onderpanden voldoende waarborgen boden voor een prompte betaling kon geen genade vinden in de ogen van de onderhandelaar van de graaf. De vertegenwoordigers van de keurvorst, die voorspiegelden dat op deze manier het probleem bij Schwarzenberg kwam te liggen, waren te enthousiast waardoor zij alleen maar argwaan bij de tegenpartij opwekten.

Dit wantrouwen bleef niet zonder gevolgen. Op 1 augustus liet de graaf zijn secretaris Brandis weten dat hij onder bepaalde voorwaarden akkoord wenste te gaan met Huissen en Eglon, een plaatsje in de mark Brandenburg gelegen. Hieruit blijkt duidelijk dat tussen de eerder genoemde onderhandelingen en 1 augustus de keurvorstelijke vertegenwoordigers wel waren bijgedraaid. Niet dat de graaf tevreden was, verre van dat. Op de eerste plaats vond hij de door Brandenburg geschatte jaarlijkse inkomsten van 14.000 *Reichstaler* uit zowel Eglon als Huissen veel te hoog. Huissen bracht, blijkens oude rekeningen nooit méér op dan 8 á 9.000 *Reichstaler* per jaar, waar dan bovendien ook nog de post onderhoud van gebouwen en kribben van afgetrokken diende te worden. Daarnaast was ook de graaf

behept met een grote dosis wantrouwen jegens de tegenpartij. Het feit dat men het van Brandenburgse kant liet voorkomen dat het ontruimen van Huissen een rechtvaardige daad was, daaraan, zo meende Johann Adolf moest om meer dan één reden worden getwijfeld. De onderhandelingen moesten dan ook beslist niet te overhaast plaatsvinden en moest men er naar streven Huissen onbezwaard in handen te krijgen¹.

Op 4 augustus ontving de Schwarzenbergse delegatie nieuwe instructies van Johann Adolf. Wanneer de opbrengsten uit Huissen getaxeerd zouden worden, moest Von Burgsdorff en Von Schwerin wel voorgehouden worden dat Huissen bij de aanvang van de verpanding aan graaf Adam slechts 3 of 4.000 *Reichstaler* had opgebracht. De extra opbrengsten waren te danken aan investeringen die gedurende de verpanding door Schwarzenberg waren gepleegd. Bij de waardebepaling diende daar wel rekening mee te worden gehouden. Overigens verwachtte de graaf niet dat Von Burgsdorff en Von Schwerin dat zouden doen, maar niettemin moest deze stelling krachtig worden verdedigd. Wanneer men niet tot een vergelijk kon komen, dan diende de delegatie te streven naar de aanstelling van onpartijdige commissarissen, die Huissen en Eglen zouden schatten. De graaf wenste óf de getaxeerde waarde te ontvangen, of beide plaatsen in pand te verwerven. Lukte dat niet, dan zou het laatste voorstel moeten zijn dat Eglen en Crottendorf, eveneens in de mark Brandenburg gelegen, getaxeerd moesten worden en Huissen voor de door graaf Adam betaalde som in pand overgegeven diende te worden. Een en ander alleen op voorwaarde dat de naburige machten de overgang zouden erkennen².

Ruggespraak was er voldoende tussen de graaf en zijn delegatie, zij het dat nog slechts de grafelijke instructies hiervan getuigen. Vijf dagen nadat het vorige schrijven was uitgegaan, verscheen alweer een nieuw plan van Johann Adolf. Wat zich intussen aan de onderhandelingstafel afspeelde, onttrekt zich aan het oog, maar Schwarzenberg had wel een overwinning geboekt. De oorspronkelijke vergoeding van 300.000 *Reichstaler* was inmiddels verhoogd tot een bedrag van 400.000 *Reichstaler*. Voor dit bedrag wilde Johann Adolf Huissen *cum pertinentiis* zonder bezwaar van schulden terug hebben. Wanneer echter dan nog de rest van de 400.000 *Reichstaler* niet opgebracht kon worden, dan moesten Eglen en Crottendorf aan hem worden overgedragen. Zou echter door laatstgenoemde transactie de schuldvordering van de graaf op keurvorst Friedrich Wilhelm worden overschreden, dan was Johann Adolf bereid bij te betalen. Als hypotheek hiervoor kon dan een schuldbekentenis van 14.000 *Reichstaler* van de stad Frankfurt aan de Oder aan de graaf dienst doen. De overdracht van Huissen, Eglen en Crottendorf zou voor de verzamelde *Stände* in Neurenberg kunnen geschieden, zo liet de graaf die dag weten³.

Nu verscheen De Ribaucourt plotseling weer ten tonele. Op 10 augustus richtte Johann Adolf zich tot de baron met zeer duidelijke voorstellen. Friedrich Wilhelm diende in te

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan Brandis dd. 1 augustus 1649.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan diens onderhandelingsdelegatie dd. 4 augustus 1649.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan diens onderhandelingsdelegatie en aan een onbekende dd. 9 augustus 1649.

stemmen met de overdracht van een aantal plaatsen in ruil voor de 400.000 *Reichstaler*. Huissen, Eglen Crottendorf en Oscherleben kwamen hiervoor in aanmerking. De verpanding van Huissen zou dan gegarandeerd moeten worden door de Staten-Generaal en de Kleefse *Stände*. Deze garantie moest de keurvorst zien te verkrijgen. Huissen moest zelfs met de *hohe Landtzobrigkeit* overgedragen worden. Lukte dit niet, dan moest De Ribaucourt handelen volgens zijn geheime instructies, maar dan toch vooral proberen Huissen op bovengenoemde voorwaarde te verwerven¹.

Voordat uiteindelijk op 8 oktober 1649 een definitieve overeenkomst tussen de graaf en de keurvorst tot stand kwam, ontving de Schwarzenbergse delegatie op 7 september haar laatste instructies. Opnieuw sprak Johann Adolf zijn twijfels uit over de toegeeflijkheid die van Brandenburgse kant was getoond om Huissen over te dragen. Hij bleef het ook oneens met de jaarlijkse opbrengst die volgens hem slechts 9.000 en geen 14.000 *Reichstaler* beliep. Toch moest dat tijdens de onderhandelingen niet te veel benadrukt worden. Pas wanneer men het min of meer eens zou zijn over de overdracht dan zou men de rekeningen over de periode 1641 tot 1649 op moeten vragen. Op grond van de daarin genoemde opbrengsten kon men dan bezien in hoeverre de opgave van de keurvorst overeenkwam met de werkelijkheid. Wanneer Huissen in pand overging moest men 6% rente rekenen, terwijl bij overdracht de opbrengsten tegen 5% rente van het aan de keurvorst geleende kapitaal diende te worden afgezet².

Zover zou het echter niet komen. Op 8 oktober 1649 kwam het hierboven genoemde contract tussen Johann Adolf en Friedrich Wilhelm tot stand. De graaf kreeg 300.000 *Reichstaler* van de keurvorst. Dit geld zou in tien jaar worden betaald. Als waarborg verwierf Johann Adolf onder andere Eglen en Crottendorf in onderpand. Wat Huissen betrof, kwam men overeen dat Johann Adolf de verpandingsoorkonden binnen een maand aan Friedrich Wilhelm zou overhandigen. In ruil daarvoor zou hij dan van de keurvorst een ontvangstbewijs krijgen waarop de graaf zich steeds zou kunnen beroepen. De graaf heeft dit echter nooit gedaan. De *Pelsenhoeve* en het *Looveer* zou Friedrich Wilhelm van de graaf kopen voor dezelfde prijs als die graaf Adam er indertijd voor betaald had³.

Toen dit akkoord was getekend, kwam voor Huissen een officieel einde aan het Schwarzenbergse Pandschap, die *de facto* al in 1641 had opgehouden te bestaan. De enclave kwam nu definitief in handen van keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg.

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan De Ribaucourt dd. 10 augustus 1649.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Schwarzenberg aan diens onderhandelingsdelegatie dd. 7 september 1649.

3 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325; LAV NRW R AA0640 Handschriften CIII 5 Band 2 ff. 486r. - 490v; *Protokolle und Relationen* 3, 275-280. contract tussen Friedrich Wilhelm en Schwarzenberg inzake de nalatenschap van Adam von Schwarzenberg dd. 8 oktober 1649. Kober, *a.w.*, 389. Hier wordt Huissen overigens niet genoemd.

H2

De verdwenen boerderij de Pelsenhoeve in De Hoeve.

Hoofdstuk 3

De Grote Keurvorst (1640-1688)

A. Onder het bestuur van de Grote Keurvorst (1640-1688)

1 Brandenburg en Pruisen onder de regering van Friedrich Wilhelm

Toen Friedrich Wilhelm op 2 december 1640 zijn overleden vader opvolgde, stond de twintigjarige keurvorst voor een zeer moeilijke taak. Onder het bestuur van Georg Wilhelm hadden de keurvorstelijke bezittingen als gevolg van de steeds voortdurende Dertigjarige Oorlog veel te lijden gehad. De Geheime Raad Samuel von Winterfeld karakteriseerde de algemene toestand misschien wel het treffendst, toen hij kanselier Sigismund von Goetzen schreef: *Pommern ist dahin, Jülich ist dahin, Preußen haben wir wie einen Aal beim Schwanz und die Marken wollen wir auch vermarquetentiren*¹.

Pruisen behoorde vanaf de late Middeleeuwen toe aan de Duitse Orde. West-Pruisen was sinds de Vrede van Thorn (1466) aan de Poolse koningen onderhorig terwijl de latere provincie Oost-Pruisen met uitzondering van de gebieden rond Danzig en Elbing van de Duitse Orde bleef. In 1525 bekeerde de Grootmeester van de Duitse Orde Albrecht van Pruisen zich tot de reformatie en seculariseerde op aanraden van Maarten Luther zijn ordestaat. Bij het in datzelfde jaar gesloten Verdrag van Krakau werd Albrecht hertog van Pruisen met als leenheer de koning van Polen. Pruisen werd in 1618 door keurvorst Johann Sigismund van Brandenburg geërfd, omdat hij in 1594 in het huwelijk was getreden met Anna van Pruisen de dochter van de laatste hertog Albrecht Friedrich van Pruisen². Gedurende de voorgaande eeuw hadden de *Stände* in Pruisen meer en meer de macht veroverd en een streng gehandhaafd *Indigenatsrecht* zorgde ervoor dat de invloed van de landsheer vooreerst beperkt bleef. Ondanks deze beperking van de macht van de hertog, vormde Pruisen toch een aantrekkelijk bezit voor de keurvorsten. Het hertogdom bezat uitgestrekte domeinlanden waar de hertog niet alleen de directe macht uit kon oefenen, maar er daarnaast ook belasting kon heffen buiten de *Stände* om. De havenstad Koningsbergen vormde een tweede niet onaanzienlijke inkomstenbron van de hertog. Niet alleen was het de belangrijkste haven van het hertogdom zelf, maar het was daarnaast de belangrijkste uitvoerhaven voor Polen en Litouwen. Graan, pelsen, hout en hennep werden via Koningsbergen naar andere delen van Europa verscheept.

In 1626 begon de Zweedse koning Gustaaf II Adolf bij het plaatsje Pillau (thans Baltijsk) tol te heffen op de schepen die Koningsbergen verlieten. Pillau is gelegen aan de uitgang

¹ Opgenoorth, *a.w.*, I, 60-61; *Protokolle und Relationen* 1, XLIX.

² Bernt Engelmann, *Preußen Land der unbegrenzten Möglichkeiten* (München 1979) 28-32; Leopold von Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte* (Hrsg. Willy Andreas). (Wiesbaden z.j.) 1, 187.

van het Frisches Haff (thans Wislahaf) waaraan Koningsbergen ligt. Gustaaf II Adolf was op dat moment in oorlog met de Poolse koning Wladislaw IV. Beide vorsten stamden uit het huis Wasa en pretendeerden de rechten op elkaars troon. De vader van Wladislaw IV, Sigismund III, was naast koning van Polen ook koning van Zweden geweest. Omdat Sigismund katholiek was, vreesden de protestantse Zweden dat het land gedwongen zou terugkeren naar de oude godsdienst. Pas toen Sigismund had beloofd dat niet te zullen doen, mocht hij de troon bestijgen. Aangezien Sigismund meestal in Polen verbleef, werd zijn oom Karel tot regent aangesteld. Deze regent deed er alles aan, het gezag van de koning te ondermijnen. Sigismund probeerde in 1598 tevergeefs een opstand van Karel neer te slaan, waarna hij in 1599 afstand moest doen van de troon. Pas in 1604 besteeg de vroegere regent de Zweedse troon en ging regeren als Karel IX¹. Met de bezetting van Pruisen probeerde Gustaaf II Adolf, de zoon van de in 1611 overleden Karel IX, Polen af te snijden van de Oostzee en daarmee de graanhandel van dit koninkrijk in het hart te treffen. Bovendien verwierf hij door de heffing van tol bij Pillau extra inkomsten die hij kon gebruiken ter financiering van een eventuele oorlog met de keizer en diens bondgenoten. Georg Wilhelm accepteerde de Zweedse tolheffing uiteraard niet en stuurde in 1627 een leger van 5.000 man sterk in de richting van de Zweedse troepen. Toen de keurvorst en zijn manschappen het Zweedse leger bij Hochstädt ontwaarden, sloeg de keurvorst de schrik zo zeer om het hart dat hij overhaast een neutraliteitsverdrag met Gustaaf II Adolf sloot. Een poging een deel van zijn soldaten ter versterking naar koning Wladislaw te sturen mislukte omdat Gustaaf II Adolf deze troepen opving en wist te bewegen in zijn dienst te treden. Militair verzwakt gaf de Zweedse koningin Christina in 1635 de Pillause tol op en kwam deze aantrekkelijke inkomstenbron in handen van Georg Wilhelm. Vanaf 1638 moest hij op zijn beurt de opbrengst weer delen met de Poolse koning. Pruisen bleef grotendeels verschoond van de verschrikkelijke gevolgen van de Dertigjarige Oorlog².

Dit laatste kon beslist niet gezegd worden van het stamland van de Hohenzollerns; Brandenburg. Het gebied was oorspronkelijk dun bevolkt. In de twaalfde en dertiende eeuw hadden zich er immigranten uit de lage landen gevestigd om er de grond in cultuur te gaan brengen. In 1415 werd Friedrich I door de keizer met de keurvorstelijke titel beleend. Brandenburg was een arm land waar de schrale grond maar weinig landbouwproducten voortbracht en ook de veeteelt niet echt floreerde. De extensieve schapenteelt bracht vanzelfsprekend wol voort die grotendeels ruw werd geëxporteerd. Pogingen te komen tot de stichting van een eigen wolnijverheid leidden tot weinig succes. Men kon de concurrentie met de West-Europese wolnijverheid niet aan en de weinige wolverwerking, die men kende ging tijdens de Dertigjarige Oorlog vrijwel geheel verloren.

Belangrijk waren de religieuze verhoudingen in de mark Brandenburg. Onder keurvorst Johann Georg werden de vorst en zijn onderdanen vrijwel allemaal luthers. Toen Johann Sigismund in 1613 overging naar het calvinisme ontstond een religieuze scheiding tussen de

1 Adam Zamoyski, *The Polish Way. A Thousand-year History of the Poles and their Culture* (New-York 1987) 131-133.

2 Opgenoorth, a.w., I, 61-64.

keurvorst en zijn onderdanen. Overigens werd al in 1615 de lutheranen hun geloofsvrijheid verzekerd, maar de opeenvolgende keurvorsten begunstigden zoveel mogelijk de eigen geloofsgenoten zowel in bestuurlijk als in religieus opzicht. Een belangrijke inkomstenbron voor de keurvorsten waren de tolleren die geheven werden op de rivieren de Oder en vooral de Elbe. Tijdens de Dertigjarige Oorlog kwam de handel echter nagenoeg stil te liggen en droogde deze inkomstenbron vrijwel op. De oorlog hield verschrikkelijk huis in de mark. Na de slag bij de Dessauer Brug over de Elbe ten noorden van Halle in april 1626 tussen de troepen van Mansfeld en Wallenstein vluchtten de troepen van eerstgenoemde veldheer de mark in om van daaruit in de richting Hongarije en Silezië te trekken. De troepen van de keizerlijke veldheer Wallenstein volgden hen op de voet en opnieuw was de plaatselijke bevolking de dupe. Nadat de Deense koning Christiaan IV op 26 augustus van datzelfde jaar bij Lutter was verslagen trokken opnieuw legers door de mark. Georg Wilhelm was niet bij machte er iets tegen te ondernemen. Keizerlijke troepen verbleven tussen 1627 en 1630 in Brandenburg en brachten er aanzienlijke schade toe.

De keurvorst zocht in deze periode meer en meer aansluiting bij keizer Ferdinand II. Zoals al eerder opgemerkt, ging Georg Wilhelm in 1631 na de slag bij Breitenfeld tussen de keizerlijke veldheer Tilly en Gustaaf II Adolf over naar het Zweedse kamp. Dit had naast het feit dat de Zweden deze veldslag wonnen nog meer oorzaken. Gustaaf II Adolf probeerde de keurvorst te paaien door een huwelijk tussen zijn dochter en keurprins Friedrich Wilhelm in het vooruitzicht te stellen en daarnaast was er natuurlijk een grote Zweedse militaire overmacht met name in Brandenburg. Zo moest de keurvorst de vesting Spandau tijdelijk ontruimen ten gunste van de Zweden en bestond de bezetting van de vesting Küstrin een aantal jaren uit Zweedse en Brandenburgse troepen. De pro-Zweedse politiek zal ook wel te danken zijn aan het feit dat Adam von Schwarzenberg tussen 1631 en 1633 in de Kleefse erflanden verbleef¹.

In 1635 werd de Vrede van Praag gesloten. Graaf Adam von Schwarzenberg werd naar Dresden gestuurd om eventueel aansluiting te zoeken bij de keizer. Gezien de pro-keizerlijke houding van de graaf was het niet verwonderlijk dat Brandenburg zich bij de vrede aansloot en dus van een vriend tot een vijand van Zweden werd. Dit had, zoals hiervoor al opgemerkt natuurlijk ook te maken met de kwesties Pommeren, Pruisen en de Kleefse erflanden. De militaire macht van Zweden, waarvan men in 1634 nog dacht dat die was gebroken, bleek echter nog zo sterk dat Georg Wilhelm in december 1635 overhaast Berlijn moest verlaten om te voorkomen dat hij gevangen zou worden genomen. In de loop van de jaren werd de positie van de keurvorst steeds meer penibel. In 1639 bezetten de Zweden belangrijke steunpunten in Brandenburg zoals Frankfurt aan de Oder². De bevolking was zoals altijd weer de dupe. Nog tijdens de eerste maanden van de regering van Friedrich Wilhelm kwam hier en daar in de marken kannibalisme voor als gevolg van

1 F.L. Carsten, *The origins of Prussia* (Oxford 1954) 10-11; Opgenoorth, *a.w.*, I, 70-76; Parker, *The Thirty Years' War*, 68-70, 108-114.

2 Opgenoorth, *a.w.*, I, 85.

de plunderingen door keizerlijke of Zweedse troepen¹. De bevolking stond desondanks meer welwillend tegenover de vijandelijke, Zweedse troepen dan tegenover de keizerlijke, de Saksische en de eigen Brandenburgse militairen die zich vaak veel slechter gedroegen².

Het zal overigens niemand verwonderen dat na de val van Schwarzenberg en diens dood in maart 1641 de politiek van de keurvorst drastisch veranderde. Hij zocht toenadering tot Zweden waarna het op 27 juli 1641 tot een wapenstilstand kwam. Hoewel deze wapenstilstand buiten medeweten van de keizer werd gesloten, kon Ferdinand III er wel begrip voor opbrengen³.

Samenvattend kan gesteld worden dat de machtspositie van de nieuwe keurvorst bij zijn aantreden in 1640 in het oosten niet bijzonder rooskleurig was. Pommeren was in feite in Zweedse handen. In Brandenburg bevonden zich Zweedse, keizerlijke en Saksische troepen en had Friedrich Wilhelm nauwelijks macht. Economisch gezien had Pruisen het minst onder de Dertigjarige Oorlog geleden. In de overige gebieden had de bevolking het zwaar te verduren gehad onder de rondtrekkende soldaten die het niet al te nauw namen met het mijn en het dijn. Daarnaast werd de bevolking ook nog zware lasten opgelegd ter financiering van de militairen.

Na de totstandkoming van de Vrede van Westfalen in 1648 volgden vanuit de keurvorst beziën op het internationale vlak enige rustige jaren. In juli 1654 trad koningin Christina van Zweden af ten gunste van haar neef Karel Gustaaf von Zweibrücken. Karel X Gustaaf zoals zijn koningsnaam luidde was verwant aan de laatste Kleefse hertog. Magdalene, de jongere zus van hertog Johan Willem van Kleef was namelijk met Johan I van Zweibrücken getrouwd. Willem de Rijke was dus een gemeenschappelijke voorvader van zowel de nieuwe Zweedse koning als van Friedrich Wilhelm. Karel X Gustaaf was een militair in hart en nieren en ook op grond van die kwaliteit tot de nieuwe Zweedse koning gekroond⁴.

De verhoudingen tussen Zweden en Polen waren al sinds het begin van de eeuw niet best. Officieel bestond tussen beide landen sinds 1629 een wapenstilstand die echter nooit in een vrede was omgezet. De oorzaak was dat de Poolse koning Jan II Casimir, net als zijn voorgangers, nog steeds aanspraak maakte op de Zweedse kroon omdat ook hij uit het huis Wasa stamde. Daarnaast claimde Polen Lijfland, een gebied dat door koning Gustaaf II Adolf onmiddellijk na zijn aanval op Polen in de zomer van 1625 was veroverd. In 1651 begonnen in de besprekingen tussen beide landen over de status van Lijfland. In 1653 liepen deze onderhandelingen stuk⁵.

De positie van Friedrich Wilhelm in deze zaak lag gecompliceerd. In de eerste plaats was hij hertog van Pruisen en als zodanig leenman van de Poolse koning. Daarnaast was hij familie van de Zweedse koning maar hier speelden natuurlijk nog andere, belangrijker zaken een rol. Zweden had zich sinds de Dertigjarige Oorlog ontpopt als een militaire

1 *Protokolle und Relationen* 1, 253-254.

2 *Ibidem*, XXXIV-XXXV.

3 *Protokolle und Relationen* 2, XLV-XLVII.

4 Opgenoorth, *a.w.*, I, 284; *Urkunden und Actenstücke* 5, 773.

5 Opgenoorth, *a.w.*, I, 284-285; Parker, *The Thirty Years' War*, 68, 110.

macht bij uitstek en was intussen uitgegroeid tot een staat waarmee binnen Europa rekening moest worden gehouden. Bovendien speelde de Pommerse kwestie nog altijd een rol in de Brandenburgse politiek. De keurvorst had slechts één doel voor ogen en dat was om zelf beter te worden van dit conflict. Hij wilde hoe dan ook af van zijn positie van vazal van de Poolse koning. In de zomer van 1655 vonden onderhandelingen plaats tussen de Zweedse koning en de Brandenburgse keurvorst met als doel een gezamenlijke aanval op Polen te lanceren. Deze onderhandelingen liepen stuk op de hautaine houding van Karel X Gustaaf die de keurvorst tot generaal van zijn leger wilde maken en een eventuele beloning wilde laten afhangen van de mate van succes dat de keurvorst zou hebben¹.

In juli 1655 viel Zweden Polen binnen en veroverde grote stukken grondgebied op de tegenstander. Omdat er nog steeds geen overeenkomst met Brandenburg tot stand was gekomen, werd de Zweedse militaire druk in het begin van de winter opgevoerd. Uiteindelijk kwam het op 17 januari 1656 in Koningsbergen tot een voor Brandenburg ongunstig verdrag, waarbij er in de positie van de Pruisische hertog ten opzichte van zijn leenheer nauwelijks iets veranderde. Als de oorlog namelijk door Zweden zou zijn gewonnen, zou Friedrich Wilhelm voortaan de Zweedse koning als leenheer boven zich moeten dulden². Brandenburg en Zweden waren vanaf nu wel bondgenoten in de strijd tegen Polen. Het laatstgenoemde land kreeg echter steun van Rusland, Denemarken en de keizer. In juni 1656 sloegen de Zweden het beleg voor Danzig. Dit vormde voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden aanleiding een vloot naar de Oostzee te sturen onder leiding van luitenant-admiraal Van Wassenaer Obdam. In juli kwam het bij Warschau tot een veldslag tussen de Polen enerzijds en de gecombineerde legers van Brandenburg en Zweden anderzijds. Deze slag werd door de Polen verloren vooral dankzij de inzet van de keurvorstelijke troepen. Karel X Gustaaf trok echter wel de roem naar zich toe. Dankzij bemiddeling van Brandenburg kwam op 11 september het Verdrag van Elbing tussen Polen en Zweden tot stand waarbij Zweden afzag van een verdere belegering van Danzig. Kort daarna wisselde Friedrich Wilhelm van partij. Op 19 september 1657 sloot hij met Polen het Verdrag van Wehlau waarbij de Poolse koning Jan Casimir hem de soevereiniteit over Pruisen toezegde. Beide landen beloofden samen de oorlog tegen Zweden voort te zetten. De beide verdragen van Elbing en van Wehlau maakte de keurvorst in de ogen van de Republiek weer tot een acceptabele partner. Om de partijwisseling nog duidelijker te maken, sloten Denemarken en Brandenburg na onderhandelingen in Hamburg en Glückstadt op 3 september 1658 ook een verdrag³.

Zweden ging zich in het najaar van 1657 concentreren op de oorlog met Denemarken. Op 9 februari 1658 rukten de Zweden over de bevroren Belt op naar Fünen. De Denen werden door deze aanval zo verrast dat al op 27 februari de Vrede van Roskilde tussen Zweden en Denemarken gesloten werd. Hierdoor kregen de Zweden de Deense bezittingen

1 Opgenoorth, *a.w.*, I, 302-306.

2 Ibidem, 325-326.

3 Ibidem, 385-387.

gelegen aan de Noorse en Zweedse zuidkust alsmede het eiland Bornholm in handen. Daarnaast werd overeengekomen dat Denemarken alleen oorlogsschepen door de Sont mocht laten varen als Zweden daar toestemming voor had gegeven. De Vrede van Roskilde was voor Karel X Gustaaf nog niet genoeg. In augustus 1658 landden de Zweden op het Deense eiland Seeland en gingen op weg naar Kopenhagen. De bevolking van de Deense hoofdstad bleek niet bereid de stad zonder slag of stoot over te geven waardoor de Zweden gedwongen werden het beleg voor de stad te slaan. Intussen vatte Friedrich Wilhelm het plan op de aanval in te zetten op Sleeswijk-Holstein en Jutland. Nadat de keurvorst hierin steun had gekregen van zowel de Polen als de keizer kon op 17 september de succesvolle veldtocht onder het opperbevel van Friedrich Wilhelm beginnen. De anti-Zweedse coalitie wist zich gesteund door de Republiek¹.

Raadpensionaris Johan de Witt zat intussen in een moeilijk parket. Indien Engeland zich zou verbinden met een van de strijdende partijen in het conflict, dan zou de Republiek genoodzaakt zijn de andere partij te gaan steunen. De Zweedse hegemonie over de Sont was voor de Republiek echter ten enenmale onaanvaardbaar. Niet alleen de handel met de landen aan de Oostzee, de zogenaamde moedernegotie maar ook de aanvoer van scheepsbenodigdheden kwam hierdoor in gevaar. De Nederlanden keerden zich dus tegen Karel X Gustaaf. Op 11 november 1658 kwam het tot een treffen tussen de Zweedse vloot onder Wrangel en de Staatse vloot onder Van Wassenaer Obdam. De Zweden verloren hierbij vijf van hun 44 schepen en moesten zich terugtrekken.

In februari 1659 kwam het door toedoen van Mazarin tot een verdrag tussen Frankrijk en Engeland. Gezien de traditioneel anti-Habsburgse houding van Frankrijk was dit verdrag pro-Zweeds van karakter².

Terwijl een vloot onder admiraal Michiel de Ruyter in mei 1659 naar de Sont ging, wilde De Witt een verdere escalatie van de oorlog voorkomen en zo kwam het ook in mei tot het zogenaamde Haagse Concert. Op 21 mei sloten Engeland, Frankrijk en de Republiek een overeenkomst waarin werd bepaald dat het tot een Zweeds-Deense vrede moest komen op basis van de Vrede van Roskilde. Alleen de bepaling dat vreemde oorlogsschepen niet door de Sont zouden mogen varen zonder toestemming van Zweden zou moeten komen te vervallen. Tijdens de onderhandelingen die op basis van deze overeenkomst zouden volgen, zouden vlootmanoeuvres achterwege blijven. De partij die niet mee wilde werken aan de in Den Haag gesloten overeenkomst, hoefde niet langer te rekenen op militaire steun van de drie genoemde landen. De Republiek liet nadrukkelijk weten dat Brandenburg zich aan mocht sluiten bij het Haags concert. Friedrich Wilhelm was dit geenszins van plan. Samenwerking met de anti-Oranje De Witt was voor hem uit den boze. Op 16 juli schreef hij hierover aan Johan Maurits van Nassau-Siegen: *Gott gebe das man solchen leutten die halsse in zwey schlüge*³. Daar kwam nog bij dat de passieve houding van de Staatse vloot de

1 Opgenoorth, *a.w.*, I, 376-383.

2 Ibidem, 387.

3 Opgenoorth, *a.w.*, I, 389.

Zweden in de kaart speelde. Het besluit van het Haags Concert werd vanzelfsprekend door koning Frederik III van Denemarken van de hand gewezen maar ook door Karel X Gustaaf. Op 24 juli en op 4 augustus kwamen de leden van het Haags Concert opnieuw bijeen en namen daarbij maatregelen die gunstiger waren voor de Denen. De afwijzende partij, zo werd bepaald, zou na veertien dagen worden aangevallen. Karel X Gustaaf antwoordde dat hij gewoonlijk vrede sloot met het zwaard en niet met de ganzenveer. Denemarken accepteerde de nu voor dit land gunstige vredesvoorwaarden, temeer omdat de Zweden weigerden. Hierop kwamen de verschillende mogendheden in actie. De Ruyter sloot de Zweedse vloot in bij de aan de Sont gelegen Zweedse havenstad Landskrona. Zijn troepen landden samen met Deense soldaten op Funen. Brandenburgse en keizerlijke troepen staken samen de Kleine Belt over. Op 24 november 1659 kwam het bij Nyborg tot een veldslag die door Zweden werd verloren. In 1660 sloten Zweden en Denemarken vrede op basis van de afspraken van het Haags Concert. Voor de Republiek kwam hiermee een einde aan de bemoeienis met de oorlog. De Zweedse vloot kon nadien ongehinderd de eigen troepen in Voorpommeren behulpzaam zijn. Dit zeer tot woede van Friedrich Wilhelm¹.

Medio december 1659 wees Karel X Gustaaf het klooster van Oliva in de omgeving van Danzig als conferentieplaats aan. Kort daarna, op 22 februari 1660, overleed de Zweedse koning plotseling en stond niets een sluiting van een snelle vrede meer in de weg. In de Vrede van Oliva van 3 mei 1660 werd onder meer bepaald dat de Poolse koning afzag van zijn pretenties op de Zweedse troon. Zweden behield Lijfland en Estland en de keurvorst werd soeverein hertog van Pruisen².

2 De algemene bestuurlijke ontwikkelingen

Het belangrijkste binnenlandse doel van keurvorst Friedrich Wilhelm was ongetwijfeld om van zijn *Territorialstaat* een *Gesamtstaat* te maken. De overeenkomst die de verschillende delen van zijn landen hadden was dat zij bestuurd werden door één en dezelfde vorst. Deze personele unie diende te worden omgesmeed tot een eenheidsstaat waarbij de verschillende gebieden waarover de keurvorst regeerde in provincies zouden veranderen³.

Vanaf januari 1641 kreeg de Geheime Raad weer meer macht ten koste van de door Adam von Schwarzenberg in het leven geroepen *Kriegsrat*. Dit bestuurscollege bestond in feite uit twee onderdelen. Eén deel verbleef permanent in Berlijn en behartigde voornamelijk de zaken die op Brandenburg betrekking hadden terwijl de algemene zaken door de andere Geheime Raden die met de keurvorst meegingen als hij buiten Brandenburg verbleef werden besproken. De Geheime Raad kan, zeker als het in een gezamenlijke vergadering bijeen was in Berlijn, worden beschouwd als het hoogste bestuurscollege waarvan de macht zich uitstrekte over alle landen waarover de keurvorst heerste. Toch dient men de Geheime Raad in de zeventiende eeuw nog altijd te zien als een uitvoerder van de persoonlijke

1 Opgenoorth, *a.w.*, 388-403.

2 Ibidem, I, 403-410.

3 Reinhold August Dorwart, *The administrative reforms of Frederick William I of Prussia* (2e druk; Westport 1971) 19.

wil van de keurvorst. Daarnaast versterkte de keurvorst zijn positie in de afzonderlijke gebiedsdelen door de benoeming van stadhouders. Hierbij ging de keurvorst voorbij aan het zogenaamde *Indigenatsrecht* waarover later meer. Overigens waren de stadhouders, in elk geval in naam, ook leden van de Geheime Raad¹.

In 1651 kwam het tot een hervorming van de Geheime Raad op initiatief van graaf Georg Friedrich von Waldeck. Hij had geconstateerd dat er een gebrek aan orde was binnen het hoogste bestuursorgaan van de keurvorst. Dit werd veroorzaakt door het feit dat de keurvorst regelmatig ambtenaren verving waarna er nieuwe bestuurders kwamen die zich eerst moesten inwerken. Deze vervangingen werden veroorzaakt door de geringe loyaliteit die het ambtenarenkorps van de zeventiende eeuw kenmerkte. Wanneer een ambtenaar zijn eigen beleid niet kon realiseren wisselde hij moeiteloos van vorst. Daar kwam in het specifieke geval van Friedrich Wilhelm bij dat deze keurvorst impulsief van aard was².

Op 4 december 1651 werd een nieuwe instructie voor de Geheime Raad van kracht. Er werd besloten dat alle ingekomen post in het “kabinet” van de keurvorst zou worden geopend. Daar zou worden beslist of de zaak in het “kabinet” dat wil zeggen door de keurvorst samen met een viertal enge vertrouwelingen zou worden besproken, of in de Geheime Raad, waar nog eens vijf man extra in zaten zou worden afgehandeld. Vooral vertrouwelijke zaken zoals de buitenlandse politiek werden binnen het “kabinet” besproken en daar afgedaan. De overige zaken kwamen bij een gespecialiseerd lid van de Geheime Raad terecht. Hij legde de keurvorst voor wat naar zijn mening gedaan moest worden. Als Friedrich Wilhelm daarmee akkoord ging werd de oplossing tijdens de gezamenlijke vergadering van de Geheime Raden besproken. Mocht er dan nog geen consensus bestaan dan kon de keurvorst nadien nog een keer apart met het betreffende lid van de Geheime Raad overleggen. De uitvoering van de besluiten lag ook in handen van de specialist. Hier werd de basis gelegd voor de latere ontwikkeling van departementen. De verdeling over de leden van de Geheime Raad was opmerkelijk te noemen. De buitenlandse zaken werden verdeeld naar onderhandelingspartner terwijl de binnenlandse zaken per gebiedsdeel werden opgedeeld. Slechts enkele zaken werden centraal geregeld met als belangrijkste het militaire apparaat. Daarnaast werd al snel duidelijk dat het voor de keurvorst ondoenlijk was alle post persoonlijk in te zien en te beslissen door wie en waar daarover zou worden gesproken. Daarom kreeg Otto von Schwerin als vertrouwenspersoon van Friedrich Wilhelm in 1658 de functie van *Oberpräsident* van de Geheime Raad met als taak datgene aan de keurvorst voor te leggen dat hij onmiddellijk zelf moet weten³.

De historicus Ludwig Tümpel stelt dat hier geen sprake is van een bestuurshervorming omdat het slechts een regeling betreft over de werkzaamheden binnen de Geheime Raad maar dat er helemaal niets werd gezegd over de verhouding van dit bestuursorgaan ten

1 Opgenoorth, *a.w.*, I, 92 en 238-239; Ludwig Tümpel, *Die Entstehung des brandenburgisch-preussischen Einheitsstaates im Zeitalter des Absolutismus* (1609-1806) (Breslau 1915; Neudruck: Aalen 1965) 69.

2 Opgenoorth, *a.w.*, I, 238-240.

3 Dorwart, *a.w.*, 20-21; Opgenoorth, *a.w.*, I, 240-243; Tümpel, *a.w.*, 78-79.

opzichte van de regeringen van de afzonderlijke landen waarover de keurvorst regeerde. Ook de benoeming van Schwerin maakte het niet tot een centraal bestuursorgaan maar de Geheime Raad ontwikkelde zich als zodanig vanuit de bestuurlijke praktijkervaring¹. De historicus Dorwart echter stelt dat 1651 en de tien jaren daarna het begin betekende van het ontstaan van centrale organen op het gebied van financiën, oorlog en justitie. Ze kwamen voort uit de centralistische Geheime Raad en droegen bij aan het ontstaan van een gecentraliseerde regering binnen de groeiende *Gesamtstaat*. In de ogen van Dorwart betekende de benoeming van Schwerin in 1658 juist wel de omzetting van de Geheime Raad in een centraal bestuursorgaan².

Een poging zijn financiële zaken op orde te krijgen bracht Friedrich Wilhelm ertoe in 1651 de *Staatskammerrat* op te richten. De Geheime Raden Blumenthal, Schwerin, Tornow en Waldeck vormden dit bestuursorgaan. Omdat deze vier al met zoveel andere taken binnen de Geheime Raad waren belast en daarnaast ook niet allemaal en altijd geïnteresseerd waren in financiën, stagneerde het al snel. Of het de bedoeling was om een nieuw permanent bestuursorgaan danwel een tijdelijke commissie in het leven te roepen die de ergste misstanden moest bestrijden is niet geheel duidelijk. Pas met het ontstaan van de functie van *Hofkammerpräsident* in 1659 blijkt dat men de noodzaak inzag te komen tot een centraal orgaan dat zich bezighield met de financiën van de staat³.

Over het centralistische karakter van de *Staatskammerrat* merkt Opgenoorth op dat men in het verleden geneigd was de oorsprong van het absolutisme in Pruisen zo vroeg mogelijk te willen dateren. De oprichting van de *Staatskammerrat* in 1651 was dus ook als zodanig te beschouwen. Hij stelt dat pas met de aanstelling van de *Hofkammerpräsident* in 1659 een bescheiden begin werd gemaakt met het scheppen van een centraal bestuursorgaan maar dat men nog ver verwijderd was van de basisideeën zoals die onder de latere koning Friedrich Wilhelm I werden uitgewerkt⁴.

¹ Tümpel, *a.w.*, 78-82;

² Dorwart, *a.w.*, 23; Michael Rohrschneider, '“...vndt keine favoritten ahn Euerem hoffe haltet“: Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten' in: Michael Kaiser und Andreas Pečar (Hrsg.), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 32) (Berlin 2003) 253-270, 261-263.

³ Opgenoorth, *a.w.*, I, 244-245.

⁴ Opgenoorth, *a.w.*, I, 245.

B. De Kleefse erflanden onder de Grote Keurvorst

1 De politieke ontwikkelingen tot de Vrede van Westfalen

Bij zijn aantreden als keurvorst was de machtspositie van Friedrich Wilhelm in zijn noordelijke deel van de Kleefse erflanden niet bepaald sterk te noemen. Er waren maar liefst vier verschillende politieke facties met elk hun eigen belangen. In de eerste plaats was daar de protestantse adel. Als gevolg van het feit dat zij veelal familieleden hadden die woonachtig waren in de naburige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, spraken zij Nederlands en voelden zich ook cultureel verbonden met de machtige westerburen. Tot de Hohenzollerns voelden zij zich in het geheel niet aangetrokken. Het liefst zagen zij Kleef als het achtste gewest van de Republiek waarbij hen een bestuursstructuur voor ogen stond die leek op die in de naburige gewesten Gelre en Overijssel omdat daar de ridderschap veel macht had. Daarbij realiseerden de leden van deze groep zich wel dat Holland en Zeeland niet zaten te wachten op deze uitbreiding in oostelijke richting omdat in deze gewesten de steden en dus de gegoede burgerij veel meer macht bezat. Omdat Friedrich Wilhelm de protestantse edelen in eerste instantie hun zelfstandigheid waarborgde wilden zij tot op zekere hoogte met de keurvorst samenwerken om hun onderhandelingspositie tegenover de Staten-Generaal te verbeteren. Aan het hoofd van deze factie stond Wirich von Bernsaw zu Bellinghove die daarnaast ook Heer van Ruinen (Overijssel) was. Von Haeften noemt naast Von Bernsaw nog zestien andere edelen, die tot deze factie behoorden. Hier is van belang te weten dat Johann Sigismund von Wylich zu Lottum aanvankelijk tot deze groep werd gerekend.

De tweede factie werd gevormd door de kleine groep katholieke edellieden. Dat zij niets van de calvinistische keurvorsten moesten weten, is vanzelfsprekend. Samenwerking met Friedrich Wilhelm was voor hen uit den boze. Zij zochten steun in Brussel, Düsseldorf en Wenen. Door de hoge contributies, die door de keizerlijke troepen in de Kleefse erflanden werden geheven, was deze factie onderling verdeeld geraakt. De groep was zoals gezegd niet erg groot. Von Haeften komt tot het noemen van de namen van negen edelen waarbij de leiding van dit gezelschap in handen was van baron Dietrich Karl von Wilich zu Winnenthal¹.

De derde oppositiegroep werd gevormd door de Oostrijnse hoofdsteden Wezel, Emmerik, Rees en Duisburg. Deze steden waren door Staatse troepen bezet. Hoewel ze een hoge contributie moesten opbrengen, bracht de bezetting hen toch welvaart. Niet alleen vanwege het feit dat de soldaten moesten eten en drinken, maar ook vanwege de handel met de Republiek. Deze steden werden namelijk als opslagplaatsen gebruikt voor handelswaren, die werden verkocht in het Rijnland en in Westfalen, maar ook en vooral in de door de Spanjaarden bezette gebieden die aan Kleef grensden. De Staatse troepen beschermden de ingezetenen tegen de keurvorst. Wezel was overwegend protestant terwijl in Emmerik hoofdzakelijk katholieken woonden en ook Rees veel katholieke ingezetenen telde. De Staatsen hadden hen echter uit de stadsbesturen gezet waardoor

¹ *Urkunden und Actenstücke* 5, 90-93.

deze steden werden bestuurd door protestantse magistraten. De vooraanstaande families in deze steden hoopten dat hun woonplaatsen onder bescherming van de Republiek tot dezelfde autonome status zouden kunnen uitgroeien als de steden in Holland en Zeeland. Emmerik was van deze steden het minst fel. De stad herbergde sinds een aantal jaren een aantal keurvorstelijke ambtenaren, die zich daar vanuit de eigenlijke hoofdstad Kleef hadden gevestigd vanwege het dreigende oorlogsgevaar. Wezel was de rijkste stad van deze Oostrijnse hoofdsteden. Het had in 1640 een inkomen van 40.000 *Reichstaler* waarvan het 9.000 *Reichstaler* contributie op moest brengen. De inkomsten van de stad waren hoger dan de totale inkomsten die de keurvorst genoot uit zijn domeingoederen in Kleef. De belangrijkste woordvoeder van deze steden was de Wezelse burgemeester Dr. Anton ter Schmitzen¹.

Tenslotte de Westrijnse Kleefse hoofdsteden Kleef, Xanten en Kalkar. Kleef was niet overwegend protestant maar had wel een protestantse magistraat. Als hoofdstad en als zetel van de regering was deze stad niet tot het voeren van oppositie geneigd. Daar kwam nog bij dat Kleef probeerde de naar Emmerik overgebrachte bestuursinstellingen terug te krijgen binnen de eigen muren. Dit lukte overigens in september 1643. Kalkar en Xanten werden door katholieken bewoond en hadden ook een katholieke magistraat. Beide stadsbesturen beijverden zich de protestanten van het kussen te houden. De Westrijnse steden wilden niets liever dan verlost te worden van de Hessische en Oostenrijkse contributies. Johann baron von Brempt en Dietrich Karl von Wilich stonden aan het hoofd van deze factie².

In het graafschap Mark lagen de zaken minder gecompliceerd. Dit territorium stond zowel qua taal als qua cultuur veel verder af van de Republiek dan het hertogdom Kleef. Men zocht bij de Republiek steun tegen de omringende katholieke machten. Als men echter in deze zou kunnen rekenen op de macht van de keurvorst, dan gaf men daar de voorkeur aan Friedrich Wilhelm³.

Onder de adellijke en burgerlijke bestuurders hoefde Friedrich Wilhelm niet op veel aanhang te rekenen. De keurvorst had één klein voordeeltje. Weliswaar had men een gemeenschappelijke antipathie tegen de nieuwe landsheer maar omdat de einddoelen van de verschillende oppositiegroepen telkens anders waren, vormden zij geen eenheid in hun optreden tegen de keurvorst. Friedrich Wilhelm zou daar tijdens de eerste jaren van zijn regering handig gebruik van weten te maken.

De militaire machtspositie van de nieuwe keurvorst in zijn westelijke territoria was in 1640 niet bepaald sterk. De Kleefse erflanden hadden financieel behoorlijk te lijden gehad van allerhande krijgsvolk dat zich er ophield. Duisburg, Ruhrort, Dinslaken, Holten, Wezel, Emmerik, Rees, Orsoy en Büderich waren in 1640 door Staatse troepen bezet.

De vier eerstgenoemde steden zouden in 1644 door de Republiek worden ontruimd terwijl

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 93-95.

2 Klaus Flink, 'Kleve und Brandenburg. Kurfürst, Statthalter und Stadt (1640-1688)', in: *Kleve im 17. Jahrhundert. Studien und Quellen 2. Teil (1640-1666)*. Klaus Flink ed. (Kleve 1979) (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 1) 14-15; 11. *Urkunden und Actenstücke* 5, 95-96.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 96-97.

de andere steden tot de komst van de Fransen in 1672 Staatse troepen herbergden¹. Tot 1637 had de Kleefse regering een Oostenrijkse bezetting van het noordelijk deel van de Kleefse erflanden weten te voorkomen. Vanaf dat jaar betrokken troepen van Caretto en Piccolomini echter hun winterkwartier in Gulik-Berg en in Mark. In 1639 werd Kalkar door hen bezet en kreeg het Westrijnse gebied zware contributies en brandschattingen opgelegd; niet alleen in de vorm van geld maar ook door gedwongen leveranties in natura. Daarnaast begonnen deze troepen ook nog tol te heffen. In september 1640 werden de Oostenrijkers uit Kalkar verdreven door Hessische troepen onder leiding van graaf Everstein en de overste Carl Rabenhaupt. Blij hoefde de bevolking daar echter niet mee te zijn, want ook de Hessen gingen over tot de heffing van contributie, zij het echter aanzienlijk meer, dan de Oostenrijkers vóór hen gedaan hadden. Daar kwam nog bij dat Rabenhaupt zijn anti-katholieke gevoelens bepaald niet onder stoelen of banken stak. De Hessen hielden vanaf de bezetting hun godsdienstoefeningen in de *Pfarrkirche* waarin vanaf dat moment ook protestanten werden begraven. De katholieke kerk van Oud-Kalkar werd kort na de inname door de Hessen verwoest. Met Pinksteren 1641 werden de Dominicanen uit de stad verdreven en vonden onderdak in het leegstaande nonnenklooster van Grieth².

Op 4 april 1640 besloten de Staten-Generaal over te gaan tot de inbeslagname van Kleefse domeinen om daarmee de schulden te betalen die ontstaan waren door het aangaan van de Hoeffijserse Schuld. De leden van de Raad van State, Alexander van der Capellen en Pieter Goutswaert werden tot executeurs benoemd, maar vooreerst gebeurde er niets. In juli drongen de Staten van Holland aan op de executie en uiteindelijk begonnen de beide heren in oktober 1640 met hun werkzaamheden. Dit was voor de nieuwe keurvorst reden genoeg om snel naar gelden te zoeken om de Republiek tevreden te stellen. Friedrich Wilhelm verpandde het ambt Schermbeck en het kerspel Brunnen aan baron Alexander von Vehlen voor 50.000 *Reichstaler*. Van dit bedrag werd 47.000 *Reichstaler* gebruikt tot aflossing van de schuld. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat de *Stände* zich met hand en tand verzetten tegen deze verpanding. Ondanks deze aanbataling volgde in april 1641 het faillissement van Hoeffijser en verviel de gehele schuld aan de Republiek die hierdoor nog meer invloed kreeg binnen de Kleefse erflanden³. Op 17 mei 1641 bepaalden de Staten-Generaal het totaal van de schulden op 1 miljoen *Reichstaler* die snel moesten worden betaald. De keurvorst kreeg na twee jaar moeizaam onderhandelen 40.000 *Reichstaler* door de *Stände* toegezegd. En dan te bedenken dat dit bedrag gelijk stond aan het jaarinkomen van de stad Wezel in 1640! Het moet de nieuwe machthebber

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 94; Luda, a.w., 18 en 21; Flink, 'Kleve und Brandenburg', 14; A.H. Wertheim-Gijse Weenink. 'Gelderland van 1672-1795' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 211-330; 212-213.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 76; Robert Scholten, 'Beiträge zu den Kämpfen zwischen Katholiken und Protestanten am Niederrhein und Johannes Stalenus aus Calcar' in: Alfred Herrmann (e.a.), *Beiträge zur Geschichte des Herzogtums Kleve. Festschrift des Historischen Vereins für den Niederrhein zur Feier der dreihundertjährigen Zugehörigkeit Kleves zur Krone Preussen* (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für den Niederrhein II) (1909) 294-343; 309.

3 *Urkunden und Actenstücke* 4, 18-19.

duidelijk geweest zijn; voorlopig waren de oppositionele krachten machtiger dan hijzelf. Hij begreep nu één ding goed. Niemand zou hem zowel in de binnenlandse politiek als in de buitenlandse politiek steunen tenzij hij de beschikking zou hebben over een staand leger. Het verkrijgen van een staand leger was rond het midden van de jaren veertig voor de keurvorst heel belangrijk om *sich den Friedenstractaten gegenüber in Positur zu setzen*, zoals hij het zelf tegenover de *Stände* formuleerde¹.

Het einde van de Dertigjarige Oorlog alsmede van de Tachtigjarige Oorlog kwamen in zicht. Na jarenlange bloedige strijd begonnen in augustus 1643 in Münster en in Osnabrück de onderhandelingen tussen de verschillende oorlogvoerende partijen voorzichtig op gang te komen. Voor de Kleefse erflanden ontwikkelde de oorlog zich gunstig; dat wil zeggen, de oorlog verplaatste zich tot ver buiten de landsgrenzen. De Spaanse macht begon te tanen. Niet alleen vanwege de vernietiging van de Tweede Armada in 1639 maar ook vanwege het uitbreken van de opstanden in Catalonië en in Portugal aan het eind van 1640. Filips IV had niet alleen op het Iberisch schiereiland maar bijvoorbeeld ook in Brazilië de handen vol en er werd zelfs gesuggereerd dat Spanje zich terug moest trekken uit het noorden. Het aftreden van de invloedrijke raadsman van Filips IV, graaf Olivares in januari 1643 vermocht niet het tij voor Spanje te doen keren; integendeel zelfs. Op 19 mei 1643 werd het Spaanse leger onder De Melo bij Rocroy vernietigend verslagen. Hierdoor werd de *Spanish Road*, de verbindingsweg tussen Spanje en de Spaanse troepen in het noorden geblokkeerd waardoor men niet meer in staat was versterkingen naar het noorden te sturen. Het gevolg was dat Franse en Staatse troepen in de komende jaren belangrijke steunpunten zoals Gravelines, Hulst, Sas van Gent en Duinkerken konden veroveren. Dit had weer tot gevolg dat een deel van de Staatse troepen uit de Kleefse erflanden werd teruggetrokken². Eveneens in mei 1643 brak de Zweeds-Deense oorlog uit die tot augustus 1645 zou duren en door Zweden werd gewonnen. De Republiek koos partij voor Zweden en in 1645 voer een Staatse oorlogsvloot door de Sont zonder tol te betalen³. Niet alleen in het noorden, ook in het zuiden brak de oorlog vanaf 1643 opnieuw in alle hevigheid los. De Fransen werden in 1643 bij Tutlingen weliswaar door Beieren verslagen maar een definitief vertrek van het Franse leger kon niet worden bereikt. Op 3 augustus 1645 versloeg Turenne bij Allerheim een Beiers leger. Uit Westfalen afkomstige Hessische troepen waren bij deze veldslag betrokken. Intussen trok een Zweeds leger onder Torstenson vanuit Saksen Bohemen binnen. Op 6 maart 1645 troffen Zweedse en keizerlijke legers elkaar bij Jankov ten zuidoosten van Praag. Ferdinand III werd verpletterend verslagen en samen met zijn familie vluchtte hij naar Graz⁴. Dat deze verzwakking van de positie van de keizer ook gevolgen had voor de Oostenrijkers in de Kleefse erflanden moge duidelijk zijn.

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 98-99.

2 Parker, *The Thirty Years' War*, 152-153; Steinberg, *a.w.*, 73; *Urkunden und Actenstücke* 5, 104-105.

3 Parker, *The Thirty Years' War*, 154-156.

4 *Ibidem*, 157-158; *Urkunden und Actenstücke* 5, 105.

Voor de Kleefse erflanden hadden deze krijgskundige gebeurtenissen de nodige gevolgen. De vertegenwoordiger van Friedrich Wilhelm in Den Haag Johann von Norprath begon onmiddellijk onderhandelingen met de Staten-Generaal met als resultaat dat Duisburg, Dinslaken, Holten en Ruhrort door de Staatsen werden ontruimd. Op 19 oktober 1644 kwam het tot een verdrag tussen de keurvorst en Amalia Elisabeth van Hessen. Hierin werd bepaald dat Hessen begin 1645 Kalkar, Goch en de andere bezette steden zou ontruimen en tegelijkertijd zou worden gestopt met het heffen van contributies. Nog juist voor dit verdrag werd gesloten, overvielen op 6 oktober Hessische troepen de Brandenburgse bezetting van Xanten waarbij de stad tot overmaat van ramp ook nog werd geplunderd. Mede dankzij Franse diplomatieke hulp en het feit dat Turenne de Hessische troepen nodig had, verlieten de laatste Hessen het gebied in maart 1645 in de richting Gulik. Alleen Lippstadt in het graafschap Mark bleef in Hessische handen. Volgens een afspraak die in Keulen op 5 januari 1645 tussen de keizerlijke veldmaarschalk graaf Von Geleen en Joachim von Blumenthal aan de ene en de keurvorstelijke Raad en resident in Keulen dr. Hermann Pabst aan de andere kant werd gemaakt, trokken de keizerlijke troepen zich na het vertrek van de Hessen ook terug. Alleen in het graafschap Mark mochten zij nog elke maand 10.000 *Reichstaler* contributie heffen en de stad Hamm bezet houden. Zowel tegenover de Staten-Generaal als tegenover de Hessen had de keurvorst de verplichting op zich genomen de opengevallen plaatsen te bezetten met eigen troepen. In het voorjaar van 1645 trok Pruisische cavalerie onder leiding van de overste Georg Ehrentreich von Burgsdorff en infanterie onder de overste Von Hacke de erflanden binnen. Ehrentreich trok de Oostrijnse steden binnen terwijl Von Hacke de Westrijnse plaatsen, waaronder Huissen bezette. In november 1646 kwam Friedrich Wilhelm naar zijn westelijke gebieden en ging vanaf 10 januari 1647 resideren in Kleef. Bij de komst van de keurvorst bevonden zich 4.000 man infanterie en 2.000 man cavalerie in zijn meest westelijke gebied. Langzaam maar zeker herstelde Friedrich Wilhelm de verloren gegane keurvorstelijke macht in het westen en wist zich tegelijkertijd *den Friedenstractaten gegenüber in Positur zu setzen*¹.

Friedrich Wilhelm wist zich inderdaad goed te positioneren. Vanwege zijn steun aan Zweden tijdens de Zweeds-Deense oorlog trokken de Zweden zich in 1644 terug uit Frankfurt aan de Oder. Tijdens de vredesonderhandelingen wist de Brandenburgse keurvorst de steun te krijgen van kardinaal Mazarin. Friedrich Wilhelm kon de Franse kardinaal ervan overtuigen dat Zweden wel eens te dominant in het noorden zou kunnen gaan worden. Geschrokken door de Franse steun aan de keurvorst gaf Zweden in 1647 gedeeltelijk toe aan de wensen van Brandenburg. Het oostelijk deel van Pommeren werd ontruimd terwijl het westelijk deel in handen bleef van de Zweden². Voor wat betreft de felbegeerde erkenning door de keizer van de macht over de erflanden kregen de voormalige possiderende vorsten slechts gedeeltelijk hun zin. In artikel IV §57 van de Vrede van Osnabrück van 24 oktober 1648 werd bepaald dat deze kwestie waarvan de rust binnen het rijk afhing hetzij door een

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 105-106, 248.

2 Parker *The Thirty Years' War*, 163-164.

gerechtelijke beslissing van de keizer, of door een vriendschappelijke overeenkomst diende te worden opgelost. Een mager resultaat met slechts één pluspunt; alle partijen besloten af te zien van het gebruik van geweld om dit conflict op te lossen¹.

2 De interne ontwikkeling tot 1649

De grote steun en toeverlaat van de keurvorst in zijn westelijke landen was Johann von Norprath. De keurvorst had hem in 1641 leren kennen, toen hij als gezant van paltsgraaf Wolfgang Wilhelm naar Koningsbergen werd gestuurd. Hij was familie van de gebroeders Von Calcum genannt Leuchtmar en een goede bekende van Konrad von Burgsdorf. Dankzij deze invloedrijke bekenden en ook doordat hij persoonlijk in de smaak viel bij Friedrich Wilhelm volgde in 1643 de benoeming van Von Norprath tot Geheime Raad. Afkomstig uit een Keulse familie was hij op de hoogte van de verhoudingen aan de Neder-Rijn. In het voorjaar van 1644 werd hij aan het hoofd van de Kleefse regering gesteld en voerde hij, zoals gezegd de onderhandelingen met de Staten-Generaal, die leidden tot de ontruiming van de Oostrijnse steden door de Republiek in dat jaar. Daarnaast was Von Norprath ook betrokken bij de onderhandelingen over het vertrek van zowel de keizerlijke als de Hessische troepen. Bij zijn benoeming deelde de keurvorst Von Norprath op 24 januari 1644 mee dat hij ook troepen op de been moest brengen om in de westelijke gebieden te stationeren. De komst van de Brandenburgse troepen in 1645 zal deze militair dus niet onwelgevallig zijn geweest. Daarnaast was Von Norprath niet bepaald hoffelijk tegenover de *Stände*. Hij hield hen voortdurend voor dat een vorst die geen militairen heeft geen vorst is waar hij dan aan toevoegde *dass es närrische Fürsten wären, welche an ihre Unterthanen Privilegia geben thäten*².

En de *Stände*? Zij waren het om meer dan één reden niet eens met de komst van deze soldaten. Allereerst waren het vreemde troepen en was het dus in strijd met het *Indigenatsrecht*. In hun ogen was Friedrich Wilhelm hun hertog en hij had zich te houden aan de privileges en oude gewoonten van Kleef en Mark. Dat hij toevallig ook nog andere gebieden in zijn bezit had was voor hen niet van belang. De keurvorst beschouwde zichzelf echter als staande aan het hoofd van één land. Als zodanig wenste Friedrich Wilhelm zijn landen als een eenheid te zien waarbij hij dus gerechtigd was zijn ambtenaren willekeurig in welk gebied dan ook in te zetten. Daarnaast kregen de *Stände* opdracht voor de financiering der troepen zorg te dragen. Voorts realiseerden de *Stände* zich dat er een einde dreigde te komen aan hun bevoorrechte positie. Immers, de laatste hertog Johan Willem, de possiderende vorsten, ja zelfs keurvorst Georg Wilhelm waren weinig krachtige heersers geweest waardoor steeds meer macht en invloed in de richting van de *Stände* was gevloeid. De krachtige nieuwe keurvorst betekende in dit opzicht een bedreiging voor hun machtspositie³.

¹ Luda, a.w., 27.

² *Urkunden und Actenstücke* 5, 108-110.

³ Ernst Opgenoorth, 'Die rheinischen Gebiete Brandenburg-Preußens im 17. und 18. Jahrhundert' in: Peter Baumgart (Hrsg), *Expansion und Integration. Zur Eingliederung neugewonnener Gebiete in den preußischen Staat* (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte 5) (Köln/ Wien 1984) 33-44; 35.

Het eerste wat van de zijde van de *Stände* werd ondernomen was het sturen van een deputatie naar de keurvorst. Vastberaden wees Friedrich Wilhelm hun eisen van de hand. Hij liet weten niets te maken te hebben met de vereiste toestemming van de *Stände* voor de inkwartiering. De troepen dienden volgens de keurvorst ter bescherming van de erflanden en bovendien had hij zich hiertoe tegenover de Republiek en de Hessen verplicht toen zij de steden ontruimden. De keurvorst zegde echter toe de zaak binnenkort persoonlijk met de *Stände* te zullen bespreken, omdat hij voornemens was naar zijn westelijke gebieden te komen¹.

Hoewel de keurvorst en Von Norprath dachten hiermee, voorlopig althans, de zaak in der minne te hebben geschikt of in elk geval op de lange baan te hebben geschoven vergistten zij zich hierin. Zowel de protestantse Kleefse adel onder leiding van Von Bernsaw maar vooral de Oostrijnse Kleefse steden onder de Wezelse burgemeester Ter Schmitten gingen vanaf dat moment proberen de Staten-Generaal in te schakelen in hun strijd tegen de keurvorst en met succes. Ondanks de inzet van zijn vertegenwoordiger Ewald Kleist lieten de Staten-Generaal Friedrich Wilhelm op 12 september 1646 weten dat zij het eens waren met de zienswijze van de *Stände*. Friedrich Wilhelm werd dan ook gevraagd zijn troepen af te danken of er anders voor te zorgen dat er geen verdere verwijdering tussen hem en de *Stände* ontstond².

Zoals gezegd, arriveerde de jonge keurvorst in november 1646 in zijn westelijke landen. Friedrich Wilhelm had verschillende redenen om naar zijn westelijke gebieden af te reizen. Hij wilde graag zo dicht mogelijk bij de onderhandelingen in Osnabrück en Münster zijn en natuurlijk wilde hij ook zijn machtspositie in de Kleefse erflanden zelf versterken. Dit laatste wilde hij ook bewerkstelligen door af te rekenen met Pfalz-Neuburg. Von Norprath had al vanaf zijn benoeming in 1643 aangedrongen op een oorlog met paltsgraaf Wolfgang Wilhelm. Na de komst van de troepen van Ehrentreich von Burgsdorff in de Kleefse erflanden in januari 1645 begon Von Norprath verder aan te dringen op een gewapend conflict met de paltsgraaf, temeer daar onderhandelingen tussen de keurvorst en Wolfgang Wilhelm over de verdere toekomst van de Kleefse erflanden vruchteloos bleven. Met de komst van Friedrich Wilhelm in zijn westelijke gebieden in november 1646 werd de kans op oorlog weer groter. In november volgde de plotselinge bezetting van een deel van het hertogdom Berg door keurvorstelijke troepen. Wolfgang Wilhelm was volkomen onvoorbereid op een oorlog en al snel stonden de troepen van Ehrentreich von Burgsdorff voor de wallen van Düsseldorf en maakten zij hun kwartier in de omliggende dorpen. Tot midden december bleven de troepen daar liggen. Op 14 december gaf Friedrich Wilhelm vanuit Den Haag opdracht aan Ehrentreich von Burgsdorff de militairen terug te trekken dit mede op aandringen van de Staten-Generaal. Op 16 december deelde Friedrich Wilhelm dit ook de

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 110.

2 *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*. Auswärtige Acten. Zweiter Band (Niederlande). Heinrich Peter ed. (Berlin 1866) (hierna *Urkunden und Actenstücke* 3) 5-8.

H3

Huwelijksportret van keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg en Louise Henriëtte van Nassau uit 1647. De engeltjes houden de keurvorstelijke hoed vast.

paltsgraaf mee. De hele expeditie van de keurvorst maakte weinig indruk op wie dan ook¹.

Er was echter nog een reden waarom de keurvorst naar het westen kwam. Friedrich Wilhelm wilde in het huwelijk treden. Op 22 november 1646 kwam de keurvorst in gezelschap van drie edelen geheel onverwacht aan in Den Haag om zijn opwachting te maken bij prinses Louise Henriëtte, de dochter van stadhouder prins Frederik Hendrik. Na enig soebatten werd de keurvorst toegelaten bij zijn toekomstige gemalin. Op de 23^e kwam Friedrich Wilhelm officieel Den Haag binnen en hield een toespraak tot de Staten-Generaal die allerwegen goed werd ontvangen. Hij pleitte bij die gelegenheid voor de totstandkoming van een verdrag tussen de Republiek en Brandenburg². De jonge bruid was niet bepaald gelukkig met de keuze die haar ouders en met name haar moeder Amalia van Solms voor haar hadden gemaakt. Zij vond Friedrich Wilhelm lelijk, plomp en ziekelijk en Louise Henriëtte verzuchtte: *'t is te beklagen dat ick om sijn geltz wil en een weinich landt soo ongeluckich moet sijn! Och, wass ick doch doot, of wass ick een bourin, soo mocht ick doch iemantz nemen die ick kende, nae mijn sinn en die ick liefhad*. Daarbij had Louise Henriëtte zelf ook zo haar tekortkomingen. Ze had een slechte adem, een slecht been, last van haar heup en een niet zo rechte rug³. Op 7 december 1646 trad het jonge paar in Den Haag in het huwelijk. Korte tijd later vertrok de keurvorst alleen naar de stad Kleef waar hij vanaf 10 januari 1647 resideerde. Louise Henriëtte bleef voorlopig achter in Den Haag om haar doodzieke vader Frederik Hendrik te verplegen. De stadhouder overleed op 14 maart 1647⁴.

Dat het huwelijk niet uit liefde gesloten was, is duidelijk. Wat bewoog Friedrich Wilhelm tot het aangaan van deze verbintenis? Allereerst was daar het feit dat een langdurig pogen tot een huwelijk te komen met koningin Christina van Zweden op niets was uitgelopen. Daarnaast hoopte de keurvorst op de steun van de Republiek tegen Zweden inzake de Pommerse kwestie. De Republiek hield in verband met de eigen Oostzeehandel de ontwikkelingen in dit gebied nauwlettend in de gaten en was, overigens net als Frankrijk niet gecharmeerd van een te grote Zweedse macht in Noord-Europa. Tijdens zijn toespraak tot de Staten-Generaal op 23 november 1646 bracht de keurvorst de Pommerse zaak dan ook gelijk onder de aandacht van de Hoogmogende Heren. Op dit punt boekte hij goede resultaten want op 29 december 1646 richtten de Staten-Generaal zich al tot de Zweedse koningin Christina met een schrijven, waarin men liet weten dat Pommeren aan Brandenburg toebehoorde⁵. Het sluiten van een militaire alliantie tussen de Republiek en de keurvorst, een ander doel van Friedrich Wilhelm zou heel wat meer voeten in de aarde hebben en zou nog tot 1655 op zich laten wachten. Dit voornemen van de keurvorst was natuurlijk bedoeld ter bescherming van zijn deel van de Kleefse erflanden en had vooral tot doel Pfalz-Neuburg af

1 *Urkunden und Actenstücke* 4, 49-51, 245. Over de positie van Norprath in deze zie ook *Urkunden und Actenstücke* 5, 109.

2 *Kort Verhael Nopende de Comste Van Syne Cheur-Vorstelijcke Genade; den Hertogh van Brandenburg In 's Graven-Haghe, Den 22 November 1646*. (z.p., z.j. [1646]); Toespraak van de keurvorst tot de Staten-Generaal dd. 13/23 november 1646. In: *Urkunden und Actenstücke* 4, 62-65.

3 Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000) 92-93.

4 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 547-548.

5 *Urkunden und Actenstücke* 3, 8-12.

te schrikken¹. Hoewel het nergens als zodanig genoemd wordt, zal bij de keurvorst ook een rol hebben gespeeld dat hij hoopte op minder sympathie en (politieke) steun van de zijde van de Republiek voor de *Stände* in Kleef en Mark. Overigens werkte op dit punt het huwelijk tussen de Hohenzoller en de Oranje als een rode lap op een stier.

De verbintenis tussen de beide dynastieën zette namelijk kwaad bloed bij de anti-Orangisten in de Hollandse steden. Daar begonnen als gevolg van het afnemen van de gezondheid van de stadhouder de anti-Oranje gevoelens onder de patriciërsfamilies weer op te bloeien. Bovendien vreesde men dat de familieband tussen Friedrich Wilhelm en zijn al even eerzuchtige zwager Willem II de machtsverhoudingen in de Republiek op den duur zouden gaan wijzigen ten gunste van de stadhouder. Met name de Hollandse steden werden dan ook niet moe te wijzen op de belangen van de vrijheden van de Kleefse steden en ook achtte men een verdere Staatse bezetting van deze steden en gebieden noodzakelijk. In de eerste plaats versterkte de aanwezigheid van eigen soldaten het gevoel van veiligheid. Immers de eigen frontier kon makkelijker worden verdedigd. Daarnaast waren de Kleefse steden en dan met name de Oostrijnse steden economisch van belang. Via deze steden dreef men namelijk handel met landen waarmee de Republiek in oorlog was².

De Kleefse steden versterkten hun diplomatieke positie in de Republiek door Lieuwe van Aitzema te benoemen tot hun resident bij de Staten-Generaal. Aitzema werd niet alleen beschouwd als een tegenstander van Friedrich Wilhelm, maar ook als een anti-Orangist en een voorvechter van de stedelijke privileges van de Nederrijnse steden. Meer dan vijftig jaar zou hij zich met alle energie inzetten tegen de keurvorst. De politiek van de *Stände* was zeer succesvol. Men schuwde daarbij, geheel in de traditie van wat in de Republiek gebruikelijk was, het gebruik van pamfletten niet. In een dergelijk pamflet uit 1647 beschuldigden de *Stände* de Brandenburgse troepen van het moedwillig brand stichten in Kalkar op 1 mei 1647. Bij die gelegenheid zouden maar liefst 300 gebouwen waaronder 148 huizen in vlammen zijn opgegaan. In Zevenaar zouden de daar gelegerde soldaten enige dagen later bedreigd hebben om, met een verwijzing naar de gebeurtenissen in Kalkar ook in die stad brand te stichten³. De weigering van de *Stände* om contributie op te brengen voor de Brandenburgse troepen werd door de Staten-Generaal gesteund, waarbij zelfs werd bedreigd de Staatse garnizoenen in de Kleefse steden in te zullen zetten tegen de keurvorstelijke troepen⁴. De emoties tussen *Stände* en keurvorst liepen in die jaren soms hoog op. Tijdens de Landdag van 1647 kwam het op 16 april tot een botsing tussen Friedrich Wilhelm en de syndicus van de Kleefse ridderschap dr. Isinck. Toen laatstgenoemde het woord had genomen werd hij door de keurvorst onderbroken met de woorden: *wenn die Doctoren, die Hunsvötter davon wären und I.Ch.D. mit den ehrlichen Leuten allein* (daarbij wijzend op de afgevaardigden van de ridderschap) *zu schaffen hätten*,

1 Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, I, 147-148.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 111.

3 *Aen Hare Hoogh Mogh*.

4 *Urkunden und Actenstücke* 5, 112-113.

daß Sie alsdann bald wollen zurecht kommen¹. Vanaf 29 oktober 1647 werd de keurvorst in zijn strijd tegen de *Stände* krachtig bijgestaan door Johan Maurits von Nassau-Siegen die op die dag tot keurvorstelijk stadhouder in Kleef werd benoemd. De aanstelling van een stadhouder was overigens kenmerkend voor de politiek van Friedrich Wilhelm. Hij benoemde een dergelijke functionaris steeds in die landen waar zijn positie ten opzichte van de *Stände* nog niet sterk genoeg was. Johan Maurits had de allesbehalve gemakkelijke taak de verstandhouding tussen de keurvorst en de *Stände* te verbeteren. Over de politieke positie die Johan Maurits in de Kleefse erflanden innam, zijn de meningen in de loop der tijden sterk gewisseld. August von Haeften karakteriseerde hem als zijnde geen staatsman. Opgenoorth daarentegen kenschetste de benoeming als een *personalpolitische Meisterleistung* terwijl hij in de meest recente studies gezien wordt als een bemiddelaar tussen de *Stände* en de keurvorst².

De meningsverschillen tussen *Stände* en keurvorst werden almaar groter. Een poging van Friedrich Wilhelm de edelen aan zijn zijde te krijgen mislukte en uiteindelijk kwam het op 9 oktober 1649 tot een overeenkomst tussen beide strijdende partijen. In totaal werd op 73 punten overeenstemming bereikt. De belangrijkste zaken die werden bepaald was de keurvorstelijke erkenning van het *Indigenatsrecht* en het feit dat hij toezegde zijn troepen uit de erflanden te zullen terugtrekken. Het was in alle opzichten een overwinning voor de *Stände* die overigens wel inzagen dat de strijd nog niet gestreden was. Toen Friedrich Wilhelm de overeenkomst ondertekende, merkte Dietrich Karl von Willich de leider van de Westrijnse steden, maar intussen uitgegroeid tot de leider van de oppositie, op dat de besluiten van de keurvorst veranderlijk waren en men er niet op kon bouwen³. Onmiddellijk nadat hij het Landdagreces had ondertekend, verliet de keurvorst zijn westelijke gebieden.

De historicus August von Haeften kon, toen hij 220 jaar later de inleiding schreef bij het vijfde deel van de *Urkunden und Actenstücke* zijn teleurstelling over het gesloten Landdagreces nog nauwelijks verbergen. Hij schreef dat het verlies van de keurvorst te danken was aan de invloed van de Staten-Generaal, die na de dood van stadhouder Frederik Hendrik steeds meer anti-Orangistisch waren geworden, iets waarvan de keurvorst de dupe werd. Daarnaast weet hij het verlies van de keurvorst ook aan het feit

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 316

2 *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der inneren Politik des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Zweiter teil. Stände und Verwaltung von Cleve und Mark in der Zeit von 1666 bis 1697*. Otto Höttsch ed. (Leipzig 1908) (hierna *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der inneren Politik*) 29; Ernst Opgenoorth, 'Johann Moritz von Nassau-Siegen als klevischer Statthalter' in: J.J. Poelhekke (e.a.), *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679* (Kleve 1979) 61-70; 61 en 64; Michael Kaiser, '„pro principe“ auf dem Landtag: Johann Moritz und die Stände von Cleve und Mark' in: Irmgard Hantsche (ed.), *Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert* (Münster New York München Berlin 2005) 85-105; 86-87; Michael Kaiser, 'Erweiterte Spielräume. Möglichkeiten landständischer Politik in Cleve und Mark im frühen 17. Jahrhundert' in: Manfred Groten (e.a.) (Hrsg.), *Der Jülich-Klevischen Erbstreit 1609. Seine Voraussetzungen und Folgen* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde Vorträge 36) (Düsseldorf 2011) 83-110; 93-98.

3 Het landdagreces van 9 oktober 1649 gedrukt in *Urkunden und Actenstücke* 5, 390-395; F.L. Carsten, 'The Resistance of Cleves and Mark to the Despotical Policy of the Great Elector', *The English Historical Review* LXVI (1951) 219-241; 227; *Urkunden und Actenstücke* 5, 121.

dat de *Stände* tijdens de regering van de zwakke keurvorst Georg Wilhelm steeds sterker waren geworden. Tenslotte was de slechte financiële positie van Friedrich Wilhelm debet aan zijn verlies. Hij zag echter wel een lichtpuntje. De poging van de *Stände* om tot een zelfstandige regering te komen die buiten de keurvorst met buitenlandse machten mocht onderhandelen had Friedrich Wilhelm weten te voorkomen. Zijn positie als landsheer was niet in gevaar gekomen. De leden van de *Stände* bleven zijn onderdanen en vazallen¹. Bij deze laatste stelling sloot Opgenoorth zich aan. Hij voegde eraan toe dat, doordat de vorst boven de *Stände* bleef staan, uiteindelijk de afloop van alle conflicten in het voordeel van Friedrich Wilhelm eindigden².

3 De interne ontwikkeling tot het einde van de Kuhkrieg in 1651

In april 1647 kwam opnieuw een voorlopig verdrag (*Provisionalvergleich*) tussen Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg en Friedrich Wilhelm van Brandenburg tot stand. Inzet was hoofdzakelijk de behandeling van de leden van de eigen religie in het andere deel van de erflanden. De protestanten uit Gulik-Berg beklagden zich begin 1643 bij de Staten-Generaal over de handelwijze van de paltsgraaf tegenover hen. Daarop zette de keurvorst kort daarna katholieke geestelijken uit Orsoy en Rheinberg gevangen³. De totstandkoming van dit verdrag was niet alleen moeizaam gegaan, maar was ook te danken aan de bemiddeling van de Republiek. Nauwelijks een jaar later, in de herfst van 1648, dreigde de keurvorst opnieuw met represailles tegen zijn katholieke onderdanen in de erflanden omdat hij ontevreden was over de behandeling van zijn geloofsgenoten in het door Wolfgang Wilhelm bestuurde deel van de Kleefse erflanden. De door de wol geverfde politicus Wolfgang Wilhelm zocht daarop contact met de keizer om een gezamenlijke aanval tegen de keurvorst in te zetten. Opnieuw waren alle ingrediënten voor het ontstaan van een grote Europese oorlog aanwezig. De keurvorst zou dan natuurlijk zijn zwager, stadhouder Willem II om hulp vragen. Dit verzoek zou waarschijnlijk niet tevergeefs zijn omdat de Staten-Generaal beslist geen Habsburger aan de oostgrens wilden hebben. Gezien de goede relaties tussen de paltsgraaf en Spanje zou niet alleen laatstgenoemde land, dat troepen in Gulik en in de Spaanse Nederlanden had liggen, in de nieuwe oorlog worden betrokken maar natuurlijk ook Frankrijk dat altijd bang was voor een verdere groei van de Habsburgse macht in Europa en met name aan de eigen noord- en zuidgrenzen. De inkt waarmee de Vrede van Westfalen was getekend was nog nauwelijks droog of er stond bijna weer een nieuwe oorlog voor de deur. De keurvorst erkende dit gevaar en sprak in december dat uit deze situatie een *große Feuerflam entstehen* kon⁴. Gelukkig kwam het

¹ *Urkunden und Actenstücke* 5, 115-117.

² Ernst Opgenoorth, 'Stände im Spannungsfeld zwischen Brandenburg-Preußen, Pfalz-Neuburg und den niederländischen Generalstaaten: Cleve-Mark und Jülich-Berg im Vergleich' in: Peter Baumgart en Jürgen Schmäddeke (ed.), *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 55) (Berlin Boston 1983) 243-262; 257.

³ *Protokolle und Relationen* 3, XIII.

⁴ *Protokolle und Relationen* 3, XXXII.

niet zo ver, maar het wederzijds ongenoegen bleef bestaan. Vanaf 1649 tot het uitbreken van de oorlog op 14 juni 1651 bleef men elkaar over en weer dwars zitten. Zo werden na hernieuwde klachten door de protestanten van Gulik en Berg in februari 1650 opnieuw katholieke geestelijken gevangen genomen¹.

In het begin van 1651 begonnen de spanningen tussen paltsgraaf Wolfgang Wilhelm en keurvorst Friedrich Wilhelm opnieuw op te lopen. Inzet was de bepaling van het *Normaljahr*. Bij het sluiten van de Vrede van Westfalen waren beide heren overeen gekomen dat 1624 het *Normaljahr* zou worden. Dit wilde zeggen dat de religieuze toestand zoals die in 1624 in de verschillende delen van de erflanden heerste het uitgangspunt zouden gaan vormen voor de positie van de katholieken en de protestanten ter plaatse. Zodoende ontstond duidelijkheid omtrent de godsdienstige situatie in de steden en dorpen. Op 7 maart liet Wolfgang Wilhelm in de kerken afkondigen dat in zijn landen vanaf dat moment 1624 als *Normaljahr* gold. Keurvorst Friedrich Wilhelm wilde echter de positie van protestanten en katholieken niet bindend vastleggen. Het was namelijk zijn bedoeling de positie van de protestanten in zijn deel van de erflanden verder uit te bouwen. De keurvorst ontpopte zich daarnaast als verdediger van de belangen van de protestanten in het Neuburgse deel van de erflanden en hij was daarnaast de mening toegedaan dat hij recht had op alle Kleefse erflanden. Tenslotte dacht de keurvorst dat als het tot een oorlog zou komen hij zou kunnen rekenen op de steun van de Staten-Generaal.

Zoals gezegd, brak de *Normaljahrkrieg*, zoals de officiële naam luidt, uit op 14 juni 1651 toen Brandenburgse troepen Berg binnetrokken en de vesting Angermund werd veroverd. Omdat de keurvorst enkele koeien “veroverde”, die bij de Düsseldorfse residentie van de paltsgraaf liepen, kreeg de oorlog de bijnaam van *Kuhkrieg* of *Düsseldorfer Kuhkrieg*. De politieke situatie was sinds 1649 ingrijpend veranderd. De angst voor het ontstaan van een nieuwe grote oorlog weerhield keizer Ferdinand III ervan in te grijpen waardoor de paltsgraaf een machtig bondgenoot verloor². De positie van Friedrich Wilhelm was echter ook danig verzwakt. Kon hij in 1649 nog hopen op een mogelijke steun van zijn zwager stadhouder Willem II, deze was op 6 november 1650 vrij plotseling overleden. De stadhouder had zich na de dood van zijn vader in 1647 met name in het gewest Holland niet bijzonder geliefd gemaakt. Deze rechtlijnige, koppige en onbesuisde jongeman wenste bijvoorbeeld de oorlog met Spanje te hervatten. Een conflict over het wel of niet afdanken van 600 soldaten liep in 1650 zo hoog op dat de 24-jarige stadhouder niet alleen een aantal regenten liet arresteren en gevangen zetten op slot Loevestein, hij ondernam ook een poging Amsterdam in te nemen. De inname van de stad aan het IJ mislukte maar uiteindelijk stemden de Staten van Holland wel in met het handhaven van de genoemde 600 man. Het gevolg was dat de aanhangers van de *Ware Vrijheid* al tijdens zijn leven maar vooral na de dood van stadhouder Willem II veel

¹ Ibidem, XXXIV-XXXVI.

² Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, I, 212-217; Ralf-Peter Fuchs, “Ein Medium zum Frieden”. *Die Normaljahrregel und die Beendigung des Dreißigjährigen Krieges* (Bibliothek altes Reich 4) (München 2010) 317-318. Volgens deze auteur ontstond de naam *Kuhkrieg* omdat door Brandenburgse troepen koeien uit het dorp Pempelfort werden geroofd.

aanhang kregen. Onder het begrip *Ware Vrijheid* verstond men een volledige zelfstandigheid van de gewestelijke Staten binnen de federatie van de zeven gewesten. Binnen de *Ware Vrijheid* was geen plaats meer voor een stadhouder, waardoor de wel zeer jonge Willem III, hij was geboren op 14 november 1650, niet tot stadhouder werd benoemd¹.

De oorlog was door de keurvorst slecht voorbereid en verliep moeizaam. Kanonnen uit Duisburg werden niet gestuurd. Ook extra troepen kwamen er niet waardoor de voorgenomen aanval op Gulik niet door kon gaan. Op steun van de Republiek hoefde hij niet te rekenen. Op 21 juni lieten de Staten-Generaal Friedrich Wilhelm weten dat men het uitbreken van de nieuwe oorlog betreurde. Al op 26 juni vroeg Aitzema namens de *Stände* van Kleef en Mark om bemiddeling in het conflict door de Staten-Generaal. Daarnaast had Friedrich Wilhelm ook te maken met tegenwerking van de *Stände*. Op 14 juli 1651 kwamen de gezamenlijke *Stände* in vergadering in Wezel bijeen en keurden het uitbreken van de oorlog af. Daarnaast riepen zij de plaatselijke ambtenaren op geen hulp te verlenen bij het heffen van belastingen. Toen de keurvorst van deze oproep hoorde, trachtte hij de afkondiging van dit hem onwelgevallige bericht te voorkomen. Een ontmoeting tussen hem en de *Stände* werd bepaald op 16 juli. Friedrich Wilhelm was op die dag echter op weg naar zijn vrouw, die in Den Haag een miskraam had gekregen. Louise Henriëtte beschouwde dit ongeluk als een straf van God voor haarzelf maar ook, dacht zij, dat Hij ontevreden was over de door haar man gevoerde politiek. Op 25 juli begonnen de onderhandelingen tussen de beide belligerenten. Op 19 augustus kwam het tot een ontmoeting tussen Wolfgang Wilhelm en Friedrich Wilhelm bij Angerort. Dit overleg mislukte jammerlijk. In dezelfde maand arriveerden ook twee afgezanten van de keizer in de erflanden met de opdracht desnoods gewapenderhand de vrede te herstellen. Intussen had Friedrich Wilhelm te maken met verzorgingsproblemen voor zijn troepen. Hij zag zich daarom genoodzaakt zijn soldaten over het hertogdom Kleef te verdelen waardoor zijn leger niet meer slagvaardig was. Uiteindelijk kwam het in oktober 1651 tot een akkoord tussen de beide oorlogvoerende landen waarmee een einde kwam aan de *Kuhkrieg*².

4 De Rijksdag in Regensburg in 1653 en zijn gevolgen

De vrede tussen beide vorsten betekende echter niet dat daarmee ook een einde kwam aan de geschillen. Zowel de *Stände* in het zuidelijk deel van de erflanden als die van het noordelijk gedeelte bleven problemen houden met hun landsheer. Wolfgang Wilhelm en Friedrich Wilhelm hadden soldaten in hun gebieden gelegerd waarvan de lasten drukten op de lokale bevolking. Daarnaast hadden de *Stände* van Gulik-Berg moeite met de verpanding van meerdere ambten aan onder andere de hertog van Lotharingen. Daar kwam voor de paltsgraaf nog een extra probleem bij. Zijn zoon Philipp Wilhelm was namelijk helemaal

¹ Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 23-31.

² Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, I, 217-222; *Urkunden und Actenstücke* 5, 509; David M. Luebke (e.a.), *Conversion and the Politics of Religion in Early Modern Germany*. (New-York/ Oxford 2012) 77-78; Fuchs, *a.w.*, 317-331.

niet tevreden met het einde van de *Kuhkrieg* en wenste de voortzetting van de oorlog met de keurvorst. Hij wilde de problemen met de Gulik-Bergse *Stände* zo snel mogelijk bijleggen om daarna opnieuw de keurvorst aan te kunnen vallen. Philipp Wilhelm voerde over een dergelijke aanval persoonlijk onderhandelingen met de Spaanse stadhouder in Brussel zonder daarin zijn vader te kennen. Hij vroeg zelfs in maart 1652 de *Stände* aan de keizer te vragen of zijn vader zijn toelage zou willen verhogen. Philipp Wilhelm kreeg op dat punt trouwens snel zijn zin. In juni 1652 kreeg hij meer geld toegewezen door de paltsgraaf. Op 20 maart 1653 overleed Wolfgang Wilhelm zodat Philipp Wilhelm op dat punt vanaf dat moment zelf ook helemaal heer en meester was¹.

In de *Stände* van Kleef en Mark broeide het verzet tegen de keurvorst intussen voort. Leider van de oppositie werd Dietrich Karl von Wilich zu Winnenthal. Deze jonge katholieke edelman was aan het einde van de *Kuhkrieg* 36 jaar oud. Hij was niet alleen rijk, maar beschikte in beide delen der Kleefse erflanden over talrijke relaties zowel in de familiesfeer als daarbuiten. Daarnaast bezat hij in beide delen goederen. Winnenthal was ook persoonlijk in conflict met de keurvorst geweest. In 1651 was hij hangende een onderzoek naar vermeende fraude tijdelijk geschorst als *Justitzrat*. Hij ambieerde de functie van landdrost van Kleef maar moest met lede ogen toezien hoe de keurvorst de overste Jacob van Spaen in die functie benoemde. Daar kwam nog bij dat Friedrich Wilhelm hem sinds zijn schorsing weigerde te ontmoeten hetgeen de onderlinge verstandhouding niet ten goede kwam².

In 1651 vergaderden de *Stände* van Gulik-Berg in het geheim in Keulen en besloten daar te komen tot het zenden van een afvaardiging naar keizer Ferdinand III om bij hem niet alleen aan te dringen om te komen tot een oplossing van de erfopvolging maar er daarnaast voor te zorgen dat de erflanden ongedeeld bleven krachtens het privilege van Karel V. Een afvaardiging van de *Stände* van Kleef en Mark onder leiding van Winnenthal was bij deze bijeenkomst aanwezig. Een dergelijke vraag aan de keizer bood Ferdinand III twee alternatieven. In de eerste plaats had hij de mogelijkheid de erflanden weer aan zichzelf toe te laten vallen danwel ze toe te wijzen aan zijn geloofsgenoot de paltsgraaf van Neuburg. In beide gevallen kwam een katholiek aan het hoofd van de erflanden te staan. Het is dus begrijpelijk dat Winnenthal al zijn diplomatieke gaven in de strijd moest gooien om de overwegend protestantse *Stände* van Kleef en Mark ertoe te bewegen afgevaardigden mee te sturen naar Regensburg. Hij legde de nadruk op de keurvorstelijke troepen die weg moesten en de handhaving van de aloude rechten van de *Stände* en de eventuele vestiging van een eigen *Ständeregering*, mogelijk naar het model van de naburige Republiek. Dit laatste perspectief was voor velen zo aantrekkelijk dat zij daarvoor zelfs een katholiek staatshoofd voor lief namen³.

In november 1652 kwamen de gezamenlijke *Stände* opnieuw in Keulen bijeen om tot een deputatie te komen waartoe op 13 november werd besloten. Doordat het meer tijd

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 593-594.

2 *Ibidem*, 595; Luda, *a.w.*, 65-66.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 595-596.

verge vooraleer de *Stände* van Mark overtuigd waren, duurde het nog tot de zomer van 1653 voordat de gedeputeerden vertrokken¹. Philipp Wilhelm liet weten dat hij instemde met de afvaardiging naar Regensburg. Zelfs liet hij de *Stände* weten dat hij graag zijn troepen zou afdanken en de vestingwerken wilde slopen maar dat hij dat niet kon vanwege de keurvorstelijke troepen, die in Hamm en Lippstadt gelegerd waren.

De delegatie die naar Regensburg vertrok had uiteindelijk nog maar drie zaken over, die onder de aandacht van de keizer gebracht dienden te worden. Naast de definitieve regeling van de erfopvolging was daar natuurlijk het bepleiten van het vertrek van de Brandenburgse troepen en tenslotte de door Philipp Wilhelm geëiste schadevergoeding wegens de *Kuhkrieg*. Wanneer men naar deze drie zaken kijkt, kan men stellen dat ze alle drie tegen Friedrich Wilhelm waren gericht. De paltsgraaf reisde overigens zelf ook naar Regensburg en werd daar allervriendelijkst door Ferdinand III ontvangen. Philipp Wilhelm drong aan op een snelle keizerlijke beslissing inzake de erfopvolging omdat in zijn ogen de tijd er op dat moment bij uitstek rijp voor was. De twee belangrijkste buitenlandse tegenstanders Frankrijk en de Republiek kampten met respectievelijk de Fronde en de Eerste Engelse Zeeoorlog en waren dus waarschijnlijk niet in staat in te grijpen als de erfopvolging in hun ogen niet goed zou worden opgelost. Ferdinand III liet zich echter niet verleiden tot het nemen van een beslissing in deze. Wel maande hij de keurvorst de schadevergoeding inzake de *Kuhkrieg* aan de paltsgraaf te voldoen².

En wat ondernam Friedrich Wilhelm? Hij was op de hoogte van het doel van de delegatie naar Regensburg en had dus gemakkelijk het vertrek van de deputatie uit Kleef-Mark kunnen verhinderen, maar deed dit niet. Hij had daar verschillende redenen voor. In de eerste plaats was hij wat ouder en dus wat minder impulsief geworden. Daarnaast bedacht hij dat de delegatie kwaad bloed zou zetten bij de Staten-Generaal hetgeen de steun aan de oppositie vanuit het buurland zou doen verminderen. Ook hoopte hij dat vanwege het katholieke karakter van de afvaardiging de protestantse *Stände* leden vroeger of later hun steun zouden intrekken. Tenslotte wist de keurvorst dat de beslissingssnelheid van de keizer op zijn zachtst gezegd traag was en hij dus vooreerst niets te vrezen zou hebben³.

Op 10 september had de delegatie een audiëntie bij de keizer en vroeg Ferdinand een beslissing te willen nemen inzake de zich nu al meer dan veertig jaar voortslepende erfopvolgingskwesitie. Men wenste voorts dat de keizer de erflanden ongedeeld zou laten. Ook verzocht de delegatie de keizer ervoor te willen zorgen dat de vrijheden en privileges van de *Stände* gewaarborgd bleven. Uiteraard kwam de verwijdering van de in de erflanden gelegerde troepen bij deze bespreking ook aan de orde⁴.

Twee dagen later hield stadhouder Johan Maurits in Kleef namens de keurvorst een indrukwekkende toespraak tot de *Stände* van Kleef en Mark. Hij veroordeelde hierin niet

1 *Urkunden und Actenstücke* 5.

2 *Ibidem*, 598-600.

3 *Ibidem*, 602-603.

4 Gedeputeerden van de *Stände* van Gulik, Kleef, Berg en Mark aan Ferdinand III dd. 10 september 1653. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 674-678.

alleen het heimelijke en geheimzinnige karakter waarmee de hele zending van de delegatie naar Regensburg was omgeven, maar ook de boodschap waarmee de deputatie was weg gestuurd. Door hun gedrag werd Friedrich Wilhelm door de keizer, het rijk, ja zelfs door de gehele wereld gezien als *einen Tyrannen, und der das Reich in Unruhe gesetzt hat und noch thun möchte*. De stadhouder was over de gevolgde handelwijze niet alleen teleurgesteld maar hem zonk intussen de moed in de schoenen als het er om ging het vertrouwen van de *Stände* voor de zaak van de keurvorst te winnen. Daarnaast waarschuwde hij hen voor een ophanden zijnde oorlog want als de keizer het land in beslag zou nemen, dan zou dat niet anders kunnen *als mit Kriegsmacht, wogegen mit Macht wird gegangen werden, was dann solches vor Mord und Blutvergiessen und Landverderb nach sich führt* aldus de stadhouder¹.

De toespraak miste haar uitwerking niet. Nog dezelfde dag stuurden de *Stände* hun gedeputeerden een bericht, waarin ze aangaven dat zij alleen nog mochten aandringen op de ontruiming van de vestingen door de Neuburgse en Brandenburgse troepen². Deze koerswijziging werd nog eens extra bevestigd in het Landdagbesluit dat op 14 oktober 1653 werd genomen en waarin onder andere werd bepaald dat de delegatie de erfopvolgingskwestie niet meer bij keizer Ferdinand III ter sprake mocht brengen. Hiermee kwam natuurlijk feitelijk een einde aan de missie of beter gezegd aan het door Wilich zu Winnenthal beoogde doel namelijk het beëindigen van de macht van de keurvorst³.

Eén belangrijke beslissing werd tijdens de Rijksdag van Regensburg nog wel genomen. Op 17 mei 1654 werd bepaald dat onderdanen geen bezwaar meer mochten maken tegen het onderhoud van troepen die de landsheer nodig achtte voor de verdediging van zijn land. Hiermee werd *die landständische Libertät an der Würzel getroffen* zoals August von Haefthen constateerde. Daarbij verviel door dit Rijksdagbesluit natuurlijk wel het enige nog overgebleven onderhandelings-thema van de westerse delegatie en keerden de heren met lege handen terug naar de erflanden⁴.

Onmiddellijk na afloop van de Rijksdag ging Winnenthal terug naar de erflanden om daar zijn bevindingen mee te gaan delen maar ook om nieuwe volmachten in ontvangst te nemen. Nu nam Friedrich Wilhelm echter wel maatregelen. Hij gaf op 13 juli 1654 landdrost Jacob van Spaen bevel Winnenthal te arresteren en over te brengen naar Spandau. Op 20 juli werd Winnenthal, terwijl hij samen met een bediende in zijn koets zat in de buurt van Büderich gevangen genomen en ondanks zijn protest overgebracht naar Spandau⁵. Toen de vergadering van de ridderschap in Duisburg hoorde van de arrestatie reden zij nog dezelfde nacht uit om hem te bevrijden. Toen echter bleek dat Von Wilich werd bewaakt door Staatse

1 Toespraak van stadhouder Johann Moritz tot de *Stände* van Kleef en Mark dd. 12 september 1653. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 678-680; Kaiser, a.w., 85-105.

2 *Stände* van Kleef en Mark aan hun gedeputeerden in Regensburg dd. 12 september 1653. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 681.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 607. Von Haefthen suggereert dat in het geheim nog onderhandelingen tussen de keizer en de delegatie hebben plaatsgevonden, maar geeft hiervoor geen bewijzen.

4 *Urkunden und Actenstücke* 5, 610-611.

5 Friedrich Wilhelm aan landdrost Van Spaen dd. 3/13 juli 1654 en een bericht over de arrestatie van Winnenthal door Johann Niess dd. 20 juli 1654. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 733-734, 736-737.

troepen, die dreigden hun gevangene dood te zullen schieten, gingen zij onverrichter zake weg¹. Aanvankelijk ondernamen de *Stände* nog verwoede pogingen Winnenthal vrij te krijgen waarbij zij zelfs, overigens tevergeefs, gebruikt maakten van Amalia van Solms, de schoonmoeder van keurvorst Friedrich Wilhelm. Uiteindelijk vroegen zij in december 1654 deemoedig om zijn vrijlating².

Was hier sprake van landverraad? Volgens de *Stände* niet want vanaf het begin van de zeventiende eeuw was het gebruikelijk geworden dat de *Stände* een rol speelden bij de strijd om de erfopvolging in de Kleefse erflanden. Volgens Friedrich Wilhelm en zijn adviseurs was er echter wel degelijk sprake van landverraad. Zij spraken dit echter niet openlijk uit. De *Stände* protesteerden na de arrestatie van Winnenthal alleen tegen het feit dat hij buiten de erflanden gevangen werd gehouden³.

Na lange en moeizame onderhandelingen waarbij Amalia van Solms opnieuw betrokken was, beval Friedrich Wilhelm op 17 november 1655 de vrijlating van Winnenthal waarna deze in juni 1656 weer op zijn slot terugkeerde om in 1658 in dienst te treden van de MÜNSTERSE bisschop Christoph Bernhard van Galen. Winnenthal werd Geheime Raad en kanselier en bracht het tot een van de naaste vertrouwelingen van *Bommen Berend*. Tot zijn dood in 1677 werd Winnenthal zowel door de keurvorst als door stadhouder Johan Maurits beschouwd als een gevaarlijke tegenstander⁴.

5 De Noordse oorlog en de Kleefse erflanden (1655-1660)

De Noordse oorlog was een strijd die werd gevoerd ver weg in de meest oostelijke bezittingen van de keurvorst en in Denemarken. Toch had deze eerste Noordse Oorlog verregaande gevolgen voor de machtsverhoudingen in Kleef en Mark. Niet alleen kwam het opnieuw tot meningsverschillen tussen *Stände* en keurvorst maar ook de positie van de Republiek ten opzichte van de keurvorst in deze verdient de aandacht. Zoals gezegd was Karel X Gustaaf een kleinkind van Magdalene van Kleef, een dochter van Willem de Rijke. Op grond daarvan ontstond in de herfst van 1654 het gerucht dat de nieuwe Zweedse koning de erflanden gewapenderhand zou willen gaan veroveren. Friedrich Wilhelm wilde vanwege deze geruchtenstroom en op basis van het tijdens de Rijksdag in Regensburg genomen besluit inzake troepenwerving in tijden van nood overgaan tot het formeren van een leger om de erflanden tegen de gedachte Zweedse inval te beschermen. Dat hij hierbij kon rekenen op verzet van de *Stände* was vanzelfsprekend.

De *Stände* zochten in deze zowel steun bij de keizer als bij de Staten-Generaal waarbij men van beide kanten op dat moment hulp kreeg. Van de zijde van de Republiek was dit

1 Protokol van het Kleefse *Ständekonvent* te Duisburg dd. 20-23 juli 1654. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 738-740; Luda, a.w., 70-71.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 612.

3 Ernst Opgenoorth, "Nervus rerum". Die Auseinandersetzungen mit den Ständen und die Staatsfinanzierung' in: Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8 (Berlin 1990) 99-111; 102-103.

4 Luda, a.w., 75-79.

gedrag merkwaardig te noemen. Op 15 april 1654 was met de Vrede van Westminster de oorlog tussen Engeland en de Republiek beëindigd. In het geheim was daarbij ook de Acte van Seclusie tot stand gekomen, waarin werd vastgelegd dat er nooit meer een Oranje stadhouder zou worden. Op 8 mei protesteerde Friedrich Wilhelm als voogd tegen deze voor zijn minderjarige neefje zeer nadelige bepaling. Een alliantie tussen beide staten leek verder weg dan ooit¹.

In het voorjaar van 1655 vond een omslag plaats in de Republiek. Lieuwe van Aitzema noteerde, waarschijnlijk zeer tot zijn leedwezen op 9 mei 1655 in zijn dagboek dat vanaf *nu sullen de staaten den Keurvorsten stutten ende selfs de stende verdrucken*. Deze wisseling werd ingegeven door de angst dat de keurvorst en de Zweedse koning *onder een deken liggen*². De alliantie, waarover de keurvorst op 23 november 1646 voor het eerst was begonnen, werd na jarenlange, moeizame onderhandelingen uiteindelijk op 5 augustus 1655 gesloten³. In de Kleefse erflanden moest men vanaf nu niet alleen de steun uit Den Haag ontberen, men moest ook met lede ogen toezien hoe Friedrich Wilhelm in januari 1656 in totaal 6.000 man wierf in Kleef. Daarnaast moesten in de jaren 1655 en 1656 maar liefst 523.000 *Reichstaler* door de erflanden worden opgebracht ter financiering van de oorlog⁴.

De inval van Zweden bleef uit, maar een tweede belager lag in het najaar van 1655 alweer op de loer. Philipp Wilhelm van Pfalz-Neuburg stond in nauw contact met kardinaal Mazarin en hoopte met Franse steun het noordelijk deel van de erflanden bij het zijne te kunnen voegen. Hij had een troepenmacht van 1.600 soldaten opgebouwd waar later nog 800 man aan werden toegevoegd. In februari 1656 wilde hij hiermee de in de Kleefse steden ingekwartierde Staatse troepen aanvallen. Toen echter in februari een alliantie tussen de keurvorst en de Zonnekoning werd gesloten ging deze aanval niet door. Ook een latere poging van Philipp Wilhelm om met behulp van de in Spaanse dienst vechtende prins Condé en met de steun van zowel de katholieke Kleefse *Stände* als van zijn zwager de Poolse koning Kleef en Mark te veroveren, liep op niets uit⁵.

Na het hierboven al genoemde Verdrag van Koningsbergen van januari 1656 kwam op 25 juni 1656 in Mariënburg een tweede verdrag tussen Friedrich Wilhelm en de Zweedse koning tot stand waarbij de samenwerking tussen beide landen nog hechter werd. Daarnaast was er ook nog de door Brandenburg en Zweden gewonnen slag bij Warschau in juli van dat jaar. Deze drie gebeurtenissen waren gunstig voor de Kleefse *Stände*. Hierdoor kregen zij meer steun uit de Republiek die uit angst voor de bedreigde handel op de Oostzee anti-Zweeds was en *ten hoogsten misnoegd op den Keurvorst*⁶. Het gevolg was dat de *Stände* zich meer en meer gingen verzetten tegen verdere troepenwervingen

1 *Urkunden und Actenstücke* 4, 22; Friedrich Wilhelm aan de Staten-Generaal dd. 8 mei 1654. In: *Urkunden und Actenstücke* 4, 109-110; *Urkunden und Actenstücke* 5, 76-77.

2 Fragmenten uit het dagboek van Lieuwe van Aitzema dd. 9 mei en 8 juni 1655. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 810-811.

3 *Urkunden und Actenstücke* 4, 21-23; *Urkunden und Actenstücke* 5, 774.

4 *Urkunden und Actenstücke* 5, 777.

5 *Ibidem*, 779-780.

6 Wagenaar, *a.w.*, XVIII, 435.

en belastingheffing door de keurvorst. Stadhouders Johan Maurits bood slechts zwakke tegenstand tegen het eigenmachtig optreden van de *Stände*. De overste Von Spaen en de *Kriegskommissar* Johann Paul Ludwig schrokken er daarentegen niet voor terug desnoods met geweld de wervingen en belastingheffingen door te voeren.

De *Stände* wendden zich opnieuw tot zowel de keizer als tot de Republiek. Dit keer met meer succes. De Republiek wilde de door de *Stände* gewenste bescherming met behulp van de in het Kleefse land gelegeerde Staatse troepen wel bieden tegen een jaarlijkse betaling van 80.000 *Reichstaler*. De *Stände* hoopten zelfs dat zij voor dit plan de steun van Friedrich Wilhelm zouden kunnen krijgen, omdat hij door de Noordse oorlog in een precaire situatie verkeerde. Dit idee werd nader uitgewerkt door het uit Gelderland afkomstige lid van de Kleefse *Stände* baron van Byland en Reidt en de in Kleef woonachtige dr. Johann Niess. Ook raadpensionaris Johan de Witt en de vertegenwoordiger van de *Stände* bij de Staten-Generaal Lieuwe van Aitzema hadden wel oren naar deze plannen. Het was aan het energieke optreden van de Brandenburgse vertegenwoordiger in Den Haag, Daniël Weimann, te danken dat dit voornemen niet doorging. Weimann wist met name de stad Amsterdam ervan te overtuigen dat Brandenburg juist tegen de Zweedse hegemonie in de Oostzee was waardoor werd afgezien van dit plan. Het dankzij de bemiddeling van Brandenburg gesloten Verdrag van Elbing bewees dit, aldus de Brandenburgse gezant tegenover de Amsterdamse magistraat¹.

In oktober 1656 vertrok Weimann naar Kleef om zich daar vol overtuiging in te gaan zetten voor de belangen van de keurvorst. Allereerst zette hij stadhouder Johan Maurits ertoe aan een verbod uit te vaardigen, waarbij het ambtenaren werd verboden nog langer maan- of dreigbrieven van de *Stände* aan te nemen. Daarnaast kreeg Weimann opdracht van de keurvorst 4 tot 5.000 man troepen te werven, 80.000 *Reichstaler* belastinggelden te vorderen en de vestingen van Hamm en Kalkar te versterken. Tijdens een in maart 1657 gehouden Landdag verzetten de *Stände* zich heftig en openlijk tegen de extra belastingheffing. In de daarop volgende maanden nam de weerstand alleen maar toe. Daarop voerde Weimann in juli een verbod in op het eigenmachtig houden van *Ständevergaderingen*. Daarnaast verbood Weimann de *Stände* afgevaardigden naar vreemde mogendheden te sturen. Het laatste zou vanaf nu worden beschouwd als hoogverraad op grond van een door de keurvorst op 22 december 1656 uitgegeven mandaat. Deze maatregel van de keurvorst was gebaseerd op een op 8 juni 1596 door hertog Johan Willem uitgevaardigd edict². Tegen de intussen gevluchte Niess werd een onderzoek ingesteld³.

De ontstane onrust in het Brandenburgse deel van de erflanden was voor Philipp Wilhelm van Pfalz-Neuburg ook weer een reden zich te gaan roeren. De situatie was voor Friedrich Wilhelm slecht. Karel X Gustaaf had hem in Polen vrijwel in de steek gelaten omdat hij zijn troepen in ging zetten in de strijd tegen de Denen. Polen had intussen vanaf

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 783-785.

2 Friedrich Wilhelm aan Johan Maurits dd. 22 december 1656. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 886-887.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 786-788.

1 december 1656 de keizer als bondgenoot in de strijd gekregen terwijl Philipp Wilhelm na de dood van keizer Ferdinand III op 2 april 1657 gesteund werd door Frankrijk met het doel de paltsgraaf tot keizer te verheffen. Philipp Wilhelm besloot dan ook op bedevaart te gaan naar Kevelaer. Hij wilde op het nabij dit stadje gelegen slot Wissen een ontmoeting hebben met de katholieke adel van Kleef en Mark. Dit plan werd echter door stadhouder Johan Maurits verijdeld waarbij hij kon rekenen op steun van de in de erflanden gelegerde Staatse officieren. Nog een katholiek buurland aan de oostgrens was natuurlijk voor de Republiek niet acceptabel. Het was de laatste poging van de oppositie het gehate Brandenburgse bestuur af te schudden¹. Dat de *Stände* zich van dit verbod weinig aantrokken, blijkt wel uit het feit dat Aitzema nog tot 1661 als hun vertegenwoordiger in Den Haag functioneerde.

Het feit dat de *Stände* niet meer op eigen initiatief mochten vergaderen en het Verdrag van Wehlau van september 1657 waarbij Brandenburg het bondgenootschap met Zweden inruilde voor een met Polen en Oostenrijk, verbeterde de machtspositie van de keurvorst in de erflanden. Niet in de laatste plaats, omdat Friedrich Wilhelm nu ook aan de kant van de Republiek stond in deze Eerste Noordse Oorlog. Toch zat de keurvorst nog helemaal niet op rozen. Door de overstromingen van de Rijn, die het Kleefse land in het voorjaar van 1658 teisterden, kon de bevolking niet of nauwelijks de opgelegde belastingen opbrengen. Weimann pleitte persoonlijk en met succes voor de financiële ontlasting van de Kleefse erflanden in Berlijn. Bij de keuze van de nieuwe keizer had Friedrich Wilhelm in juli 1658 op de Habsburgse kandidaat Leopold gestemd. Hiermee haalde hij zich de haat van het anti-Habsburgse Frankrijk op de hals. Onder leiding van Frankrijk kwam op 14 augustus de Rijnbond tot stand. Zweden, Pfalz-Neuburg en Braunschweig waren onder andere lid van dit anti-Brandenburgs verbond. Philipp Wilhelm hoopte opperbevelhebber te worden van de troepen van de verbonden landen en begon te dien einde ook al met de werving van troepen. Met name door de vriendelijke houding van de Franse kardinaal Mazarin voelde de paltsgraaf zich gesterkt. Vier gebeurtenissen haalden echter een streep door de rekening. Allereerst was dat de dood van de Engelse *Lord-protector* Oliver Cromwell op 3 september 1658. De verwarde politieke situatie die daarna in Engeland ontstond noopte Frankrijk ertoe pas op de plaats te maken en dus de steun aan Philipp Wilhelm op een laag pitje te zetten. Daarnaast hoopte Mazarin via Friedrich Wilhelm invloed te krijgen op de nieuwe keizer. Binnenlands waren de *Stände* van Gulik-Berg de werving en het onderhoud van de troepen van de paltsgraaf meer dan beu en begonnen zich hiertegen te verzetten. Toen tenslotte ook nog bisschop Christoph Bernhard van Galen van Münster besloot zich niet aan te sluiten bij de Rijnbond was ook dit gevaar afgewend. Weliswaar liepen de spanningen tussen Philipp Wilhelm en Friedrich Wilhelm in 1659 opnieuw op, maar ook dit had verder wederom geen gevolgen voor de veiligheid van het noordelijk deel van de Kleefse erflanden².

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 787-788.

2 R.R. Palmer & Joel Colton, *A History of the modern World* (4e druk; New-York 1971) 179-181; *Urkunden und Actenstücke* 5, 788-790; Buisman, a.w., 4, 556-561.

Toen Friedrich Wilhelm in eerste instantie partij koos voor de Zweden, was dit gunstig voor de Kleefse *Stände*. Zij konden rekenen op de steun vanuit de Republiek. Nadat in 1655 de alliantie tussen beide landen tot stand was gekomen, kon men minder rekenen op de Republiek. Vooral vanaf het moment dat Friedrich Wilhelm zich aansloot bij de anti-Zweedse partij in de Noordse Oorlog brokkelde de steun, die de *Stände* in de Republiek genoten stukje bij beetje verder af. Toen zij geheel op zichzelf waren aangewezen, vormden de *Stände* niet langer een bedreiging voor de positie van de keurvorst. Dit geldt zowel voor de periode tijdens de Noordse Oorlog als ook voor het naoorlogse tijdvak.

6 De bestuurlijke ontwikkelingen vanaf de Vrede van Oliva (1660) tot 1666

Na de sluiting van de Vrede van Oliva was de positie van Friedrich Wilhelm ten opzichte van zijn *Stände* zeer gunstig. Zoals hierboven al opgemerkt, stond de Republiek niet langer vijandig tegenover de keurvorst waardoor de *Stände* de steun van dit buurland moesten ontberen. Ook Philipp Wilhelm van Pfalz-Neuburg had aan invloed ingeboet. Niet alleen werd zijn daadkracht verlamd doordat hij te maken had met conflicten met de *Stände* van Gulik en Berg, maar op keizerlijke steun hoefde hij ook niet meer te rekenen. Dit laatste werd veroorzaakt door het feit dat de paltsgraaf via de Rijnbond zich steeds enger verbond met Frankrijk en daardoor automatisch de vijand werd van keizer Leopold I¹.

Op 24 augustus 1660 stuurde de keurvorst een reces naar Kleef met de opdracht aan de *Stände* dit reces zonder mankeren aan te nemen en wel nog vóór hij over enige maanden in Kleef zou arriveren. De door de keurvorst voorgestelde veranderingen betekenden een behoorlijke inperking van de macht van de *Stände*. Zo zou voortaan de keurvorst een stadhouder kunnen aanstellen zonder toestemming van de *Stände*. Ambtenaren zouden in het vervolg geen eed meer hoeven af te leggen op het reces van 1649. Raden zouden in het vervolg zonder notificatie aan en aanbeveling van de *Stände* worden aangesteld. Troepen zouden kunnen worden geworven of gereduceerd zonder toestemming van de *Stände*. Tenslotte vond Friedrich Wilhelm dat de *Stände* voortaan niet meer zonder zijn toestemming zouden kunnen vergaderen².

De in september bijeengeroepen *Stände*vergadering sribbelde vanzelfsprekend tegen en vroeg de keurvorst om uitstel. De vergadering gaf er de voorkeur aan een aantal zaken met Friedrich Wilhelm zelf te willen bespreken. De keurvorst was dit echter niet van plan. Hij dreigde met het sturen van troepen en de ontheffing van ambtenaren van hun eed op het reces van 1649 indien het nieuwe reces niet voor zijn aankomst in Kleef zou zijn aangenomen. Eind oktober kwam men opnieuw bijeen in Duisburg. Bij die gelegenheid hield Johan Maurits een indrukwekkende toespraak, waarin hij betoogde dat het beter was *sich darin unterthänigst zu fügen, dann mit I.Ch.D. in Uneinigkeit und Weiterung zu gerathen*. Daarnaast voorspelde hij dat de keurvorst bij tegenstand van de *Stände* met een leger zou

¹ *Urkunden und Actenstücke* 5, 937.

² *Ibidem*, 938; Toespraak van stadhouder Johan Maurits tot de *Stände* van Kleve-Mark dd. 28 oktober 1660. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 962-966; 962.

komen en dan was de ellende vooreerst niet te overzien¹. Nadat de adel nog wat weerstand had geboden, gaf men uiteindelijk op 3 november 1660 toe aan de eisen van de keurvorst. Toen uiteindelijk de steden Wezel en Rees ook instemden, kon stadhouder Johan Maurits op 24 november aan Friedrich Wilhelm melden, *wollen alle gute Kinder sein*. Eind december 1660 kwam Friedrich Wilhelm in Kleef aan².

Als we het reces van 1660 bekijken, dan valt een aantal dingen op. De *Stände* hebben weliswaar veel van hun rechten ingeleverd, maar vergeleken met de andere keurvorstelijke landen hadden ze nog behoorlijk wat inbreng. Ze bezaten nog steeds het recht om de belastingen goed te keuren en ze mochten zonder toestemming van de keurvorst vergaderen mits ze tevoren aan de regering kenbaar hadden gemaakt dat ze gingen vergaderen en waarover men zou gaan spreken. Tenslotte bleef het *Indigenatsrecht* gehandhaafd. De keurvorst bleef echter bij zijn standpunt dat iemand afkomstig uit een ander gebiedsdeel door hem niet als een vreemdeling zou worden gezien³. Het idee van en het uiteindelijke streven naar een eenheidsstaat werd door Friedrich Wilhelm niet opgegeven.

De *Stände* hadden veel aan macht ingeboet. Eén van degenen, die dat vrijwel onmiddellijk onderkende, was resident Lieuwe van Aitzema. De *Stände*vertegenwoordiger in Den Haag vroeg in mei 1661 zijn papieren terug en vroeg om ontheffing van zijn functie *nachdem die Stände gut gefunden in gebührendem Gehorsam und Correspondenz mit S.Ch.D. und dem Hofe zu leben*⁴.

Eén groot probleem bleef de keurvorst ten aanzien van zijn westelijke bezittingen houden; de verhouding met Pfalz-Neuburg. De paltsgraaf had te kennen gegeven in aanmerking te willen komen voor de troonopvolging in Polen. De in 1648 overleden Poolse koning Wladislav IV Wasa had Philipp Wilhelm al als kandidaat voor zijn opvolging genoemd. De katholieke Neuburger was niet alleen vanwege zijn geloof geschikt maar ook vanwege het feit dat zijn eerste echtgenote Anna Catharina Constantina uit de katholieke tak van het huis Wasa stamde. Jan II Casimir werd echter de nieuwe Poolse koning. Omdat Jan II Casimir geen erfgenaam had, suggereerde koningin Louise Maria dat de opvolger al voor het verscheiden van de koning moest worden gekozen. Hoewel de Poolse adel dit plan al in 1658 afwees, bleef het hof ook in latere jaren proberen de eerdere verkiezing van de opvolger te realiseren⁵. Vanaf 1661 werd Philipp Wilhelm door de keurvorst gesteund in zijn streven de Poolse koningstroon te verwerven. Friedrich Wilhelm deed dit waarschijnlijk met in zijn achterhoofd de gedachte om hiermee tot een overeenstemming inzake de Kleefse erflanden te kunnen komen.

Niet alleen de beide vorsten zelf, ook anderen zowel binnen als buiten het Heilige Roomse Rijk hadden belang bij een oplossing van het conflict. Keizer Leopold I wilde een

1 Toespraak van stadhouder Johan Maurits tot de *Stände* van Kleve-Mark dd. 28 oktober 1660. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 962-966; 963.

2 Ibidem, 939.

3 Ibidem, 939 en 944.

4 Ibidem, 940-941.

5 Zamoycki, *a.w.*, 183-184.

stevige westgrens teneinde Franse ambities het hoofd te kunnen bieden. Op dat moment begon Frankrijk namelijk plannen te maken de Spaanse Nederlanden in te lijven. Op initiatief van de keizer werden onderhandelingen gestart in Den Haag. Drie problemen dienden te worden opgelost. De definitieve grensbepaling, de religieuze kwestie en het bestuur binnen de Westfaalse *Reichskreis* dienden geregeld te worden. Philipp Wilhelm wilde bij de territoriale verdeling de situatie van 1647 als uitgangspunt nemen maar Friedrich Wilhelm wilde hem in eerste instantie alleen Gulik gunnen. Münster wierp zich in 1665 op als bemiddelaar tussen beide vorsten. In februari 1665 kwamen de onderhandelaars in Dorsten tot een verdrag. In deze overeenkomst was men uitgegaan van het *Normaljahr* 1624. Dat jaar zou in de verschillende delen van de erflanden het uitgangspunt gaan vormen voor de positie van de katholieken en de protestanten ter plaatse. Zowel de predikanten als de protestantse leden van de *Stände* van Kleef en Mark protesteerden tegen deze bepaling. Deze regeling was immers in strijd met de door de beide possiderende vorsten in 1609 beloofde geloofsvrijheid die in de erflanden zou gaan heersen. Het Verdrag van Dorsten werd daarom niet geratificeerd. Bisschop Christoph Bernard van Galen had tot een snelle overeenstemming tussen de rivalen willen komen omdat hij hen wilde bewegen tot een bondgenootschap samen met Engeland gericht tegen de Republiek. Schermutselingen tussen Engeland en de Republiek begonnen al in 1664 en zouden in maart 1665 leiden tot het begin van de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667). Het mislukken van het Verdrag van Dorsten betekende ook dat het bondgenootschap tegen de Republiek niet tot stand kwam. Het weerhield Bernard van Galen er overigens niet van in augustus 1665 de Republiek binnen te vallen. De onderhandelingen raakten in het slop om pas weer tegen het einde van het jaar hervat te worden. In juli 1666 werd men het onderling eens. Als Philipp Wilhelm met behulp van de keurvorst koning van Polen zou worden, dan zou hij Ravenstein aan Friedrich Wilhelm afstaan. Over de religiekwestie werd bepaald dat men per plaats zou bepalen of men wel of niet uit zou gaan van het *Normaljahr* 1624 als het ging om de rechten van de verschillende geloofsgemeenschappen te bepalen. Dat dit nog tot menig conflict aanleiding zou geven, is duidelijk. Voor het zuidelijk deel van de erflanden betekende deze bepaling echter wel dat in zes plaatsen de gereformeerde gemeenten mochten blijven bestaan. De hertogen van Gulik en Berg waren naast de bisschop van Münster de directeuren geweest van de Westfaalse *Kreits* en de vraag was, hoe dit probleem moest worden opgelost. Men kwam overeen dat men naast Münster het voorzitterschap om toerbeurt zou bekleden. Uiteindelijk werd in 1686 besloten dat er een driehoofdig voorzitterschap zou gaan komen. In september 1666 kwam men in Duisburg bijeen voor de ondertekening van het definitieve verdrag. Philipp Wilhelm was zeer optimistisch over zijn kansen op de Poolse troon en de keurvorst maakte hier handig gebruik van door aan te dringen op de onmiddellijke overdracht van Ravenstein. Een verbeterde positie van de katholieken in het Brandenburgse deel van de erflanden werd Philipp Wilhelm hiervoor in ruil aangeboden. Hierin stemde de paltsgraaf toe waarna op 9 september 1666 de erflanden uiteindelijk na een turbulente periode van 57 jaar tussen

de beide possiderende vorsten werden verdeeld. De afronding vond op 15 oktober plaats in de Kleefse burcht. De leden van de *Stände* legden met *Aufstreckung zweier Finger* en met luide stemmen de eed af op de keurvorst. De eedsformule was opmerkelijk. Volgens het lid van de Kleefse regering Adolf Wüsthau moesten de leden van de *Stände* zeggen *wir die auss Ritterschafft, wir die auss Stadten, und nicht: wir die Stände auss Ritterschafft*. Otto Höttsch merkt naar aanleiding van deze opmerking op dat de huldiging van de zijde van de regering gezien werd als een huldigingseed van onderdanen en niet als die van leden van de *Stände*. Daarna werd drie keer *vive Brandenburg* geroepen¹.

Nu de keurvorst vanaf 1660 minder afhankelijk was geworden van de *Stände* en dus meer zijn eigen politiek door kon voeren, kwam er een aantal veranderingen. De oplossing van de erfkwestie zes jaar later versterkte de keurvorstelijke positie verder. Zowel de belastingen, het militaire- als het kerkelijk bestuur werden aangepakt. Van al de door Friedrich Wilhelm doorgevoerde wijzigingen is binnen het kader van dit onderzoek met name het gevoerde beleid ten aanzien van de verschillende godsdiensten van belang. Op 8 augustus 1661 kwam een nieuwe gereformeerde kerkverordening tot stand, die eigenlijk vastlegde, wat al bijna een eeuw in de praktijk werd toegepast. De synodale en presbyteriaanse organisatie werd wettelijk gegrondvest. Wel werd een speciale commissie in het leven geroepen die uit voorgangers en raden bestond en die het hoofdbestuur vormde. Deze commissie stond onder de directe leiding van de keurvorst. De lutherse kerk kreeg in 1687 vrijheid en zelfstandigheid waarbij een soortgelijke commissie in het leven werd geroepen als sinds 1661 bij de gereformeerde kerk bestond.

Dankzij de verdragen met Pfalz-Neuburg van 1665, 1666, 1668 en 1672 kregen de katholieken hun rechten terug op basis van hun rechtspositie in 1612 of in 1624. De anti-katholieke maatregelen, die de Republiek in de door de Staatse troepen bezette steden had genomen, werden na vertrek van het Staatse leger uit die steden onmiddellijk ongedaan gemaakt. Von Haefthen voegde daar nog aan toe dat de katholieke stedelingen hun volledige rechten herkregen en ook weer deel mochten nemen aan het stadsbestuur *selbst auf die Gefahr hin ... dass sie in einzelnen Städte, wie es demnächst in Emmerich und Rees geschah, ihre Majorität benutzen könnten alle Evangelischen aus demselben zu verdrängen*².

Nog twee opmerkingen resten ten aanzien van het binnenlands bestuur van de Kleefse erflanden onder de Grote Keurvorst. In de eerste plaats slaagde hij er tijdens de rest van zijn regering niet in de deplorabele financiële situatie waarin de domeinen verkeerden te verbeteren. Dit zou pas onder de regering van zijn kleinzoon, koning Friedrich Wilhelm I, gebeuren. De pogingen van keurvorst Friedrich Wilhelm via het afschaffen van het *Indigenatsrecht* te komen tot een zekere vorm van centralisatie zijn niet gelukt. Het bestuur van de Kleefse erflanden bleef apart en zelfstandig ten opzichte van de andere gebiedsdelen. Het enige bindende element tussen de verschillende territoria van de

1 *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der inneren Politik*, 9; Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, II, 85-88; Luda, *a.w.*, 148-154.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 948.

keurvorst bleef de persoon van Friedrich Wilhelm. August von Haefen stelde dat in de jaren '80, dus aan het einde van zijn regering, bij Friedrich Wilhelm de behoefte ontstond aan een meer gecentraliseerd bestuur dat zich uitstreckte over de verschillende delen van het keurvorstelijk bezit. Zowel de *Stände* als de steden van de verschillende gebiedsdelen verzetten zich hier zodanig tegen dat deze centralisatie niet kon worden gerealiseerd¹. Friedrich Wilhelm slaagde er niet in om van de verschillende landen die deel uitmaakten van zijn territorium één rijk te maken. Otto Hötzsch gaf twee redenen voor deze mislukte centralisatiepolitiek in zijn westelijke gebieden. Ten eerste dat de Kleefse erflanden ook na het einde van de Dertigjarige Oorlog steeds het toneel van oorlogen bleven waarbij hij met name verwees naar de inval en bezetting door de Fransen vanaf 1672. Deze oorlogen waren veelal het gevolg van de steeds wisselende bondgenootschappen van de Grote Keurvorst. Daarnaast constateerde hij dat de landen niet tot een eenheid konden worden vanwege het feit dat de bewoners van de westelijke bezittingen van Friedrich Wilhelm zich door hem in de steek gelaten voelden omdat de keurvorst niet in staat was hen in hun materiële nood hulp te bieden². Overigens zouden zijn opvolgers in de volgende eeuw er ook niet in slagen de westelijke gebieden werkelijk aan zich te binden.

C. De terugkeer van Huissen onder Brandenburgs gezag in 1641

1 Inleiding

Het verzet tegen de overname van de macht in Huissen door Brandenburg kwam al op 8 mei 1641 op gang. Dit verzet viel uiteen in drie, of zo men wil, in twee soorten. Op de eerste plaats de weerstand van de bewoners van de stad en de ambten, die op hun eigen wijze uiting gaven aan de gevoelens van onvrede over de nieuw ontstane situatie. Daarnaast liet de stedelijke overheid haar ongenoegen blijken, en werd daarbij, waar nodig, gesteund door de bevolking. Tenslotte kregen de Brandenburgers moeilijkheden met de aan het gericht verbonden schepenbank. De leden van de schepenbank maakten ook deel uit van de magistraat.

Uit het bovenstaande blijkt dat de parallel lopende acties soms ook met elkaar waren verweven. Omwille van de duidelijkheid worden de reacties op de terugkeer van de Brandenburgers gescheiden en afzonderlijk te behandeld.

2 De bestuurders en hun houding

Alvorens het verzet van magistraat, schepenbank en burgerij te beschrijven, eerst iets over de personen, die ter plaatse de dienst uitmaakten. De leden van de magistraat, die op 14 april 1641 waren gekozen, bleven gewoon op het kussen. Bij de keurvorstelijke ambtenaren vonden echter nogal wat mutaties plaats. Johann Sigismund baron von Wylich zu Lottum

¹ *Urkunden und Actenstücke* 5, 947, 949.

² *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der inneren Politik*, 15-16.

werd de hoogste vertegenwoordiger van keurvorst Friedrich Wilhelm ter plaatse. Hij liet zich aanvankelijk met ambtman aanspreken, maar kreeg op 12 mei 1641 officieel de titel van *Interim Verwalter* en later van *Amtsverwalter*. Wat een tegenvaller was voor Von Wylich dat de keurvorst die dag ook liet weten dat hij niet in Huissen op het ambtshuis mocht gaan wonen. In zijn benoeming van de persoon van Von Wylich was de keurvorst niet bepaald gelukkig geweest.

Johann Sigismund Freiherr von Wylich zu Lottum werd op 1 april 1609 geboren. Hij werd op 22 september 1627, amper achttien jaar oud, met de heerlijkheid Lottum en de halve heerlijkheid Grubbenvorst beleend. In eerste instantie was hij gehuwd met Gudula van Heiden tot Schönradt maar hertrouwde later met Josina, de dochter van Johan van Wittenhorst tot Horst en Sonsfeld. Waarschijnlijk was de nauwelijks 31-jarige baron dankzij zijn tweede huwelijk in de Kleefse erflanden beland. Niet alleen was hij misschien wat jong en heetgebakerd voor de wat meer bezadigde Huissense magistratsleden, ook vanuit het standpunt van de keurvorst gezien was het geen verstandige keus. Weliswaar hadden de beide heren een gemeenschappelijke antipathie tegenover Adam von Schwarzenberg maar daar hielden de overeenkomsten dan ook wel zo ongeveer op. Von Wylich behoorde namelijk tot één van de hierboven al besproken oppositiegroepen en wel tot die van de protestantse edelen met verwanten in de naburige Nederlanden. Deze factie streefde naar aansluiting van Kleef als achtste gewest bij de Republiek. Een tegenover de keurvorst weinig loyale keurvorstelijk ambtenaar kreeg het in Huissen voor het zeggen¹.

De komst van Von Wylich ging uiteraard ten koste van de hoogste vertegenwoordiger van Schwarzenberg. Conrard Blaspeil moest op 15 april op last van Von Wylich het Huissense kasteel hals over kop verlaten. In mei verbleef hij in elk geval nog in Arnhem. Hans Bohnen volgde Blaspeil in de zomer als rentmeester op. De door Herdingh geschorste richter Van Vinceler en gerichtsschrijver Van Lendt kregen uiteraard hun oude functies weer terug. Op 17 juli 1641 werd Van Vinceler zelfs officieel tot opvolger van de in 1621 overleden richter Egbert van Will benoemd! Deze herbenoeming was in feite overbodig, daar Van Vinceler exact twintig jaar eerder op 17 juli 1621 zijn aanstelling van keurvorst Georg Wilhelm had ontvangen. Bij de Rijntol werd Conrard Pieck als beziender gehandhaafd, nadat Friedrich Wilhelm aanvankelijk Heinrich Bresser benoemd wenste te zien. Evert Porh werd uit zijn functie ontslagen. Kennelijk hechtten de Gelderse autoriteiten groot belang aan het continueren van Pieck in diens functie aan de tol, want op 21 juni 1641 verzochten zij de keurvorst opnieuw Pieck zijn functie te laten behouden. Een maand later, op 21 augustus, volgde zijn benoeming. Zoals tevoren al opgemerkt, kwam er voor Porh niemand meer in

¹ Detlev Schwennicke, *Europäischen Stammtafeln. Neue Folge* (29 dln; Marburg 1935-2012) 8, Tafel 73; Jan Verzijl, 'De Heeren van Grubbenvorst en Lottum uit het geslacht van Wylich', *Maasgouw* (1931) 31-33, 44; *Urkunden und Actenstücke* 5, 91; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 479v. - 480r; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 12 mei 1641 (o.s.). Ook in S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325!

de plaats. Pieck moest het tolschrijversschap er vanaf 21 augustus 1641 gewoon bij gaan doen¹.

3 De burgers

Pastoor Basilius van der Linden was de eerste burger, die lucht gaf aan zijn gevoelens over de terugkeer van Brandenburg en hij deed dat op een voor hem wel zeer eigen wijze. Op 25 april luidden de klokken ten teken van vreugde over de komst van Schwarzenbergs vertegenwoordiger proost Herdingh. De klokken zouden ook nu weer een rol spelen. Het was toen ter plaatse ook al de gewoonte om daags na het overlijden van een parochiaan de klokken te luidden. Dit zogenaamde overluiden kon toen één of meerdere keren met meer of minder klokken gebeuren afhankelijk van wat ervoor werd betaald. De pastoor besloot nu de overleden graaf Adam te gaan overluiden en dat maar liefst drie keer daags. Hij kon tevoren weten dat deze activiteit zou werken als een rode lap op een stier en moeilijkheden

H3

Gezicht op de katholieke kerk in 1932.

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 110r. Kleefse regering aan Von Wylich dd. 11 mei 1641; ff. 659r. - 660r. Gelderse Raden aan de Kleefse regering dd. 11 juni/21 juni 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Schwarzenberg dd. 30 juli 1641; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 80r. - 80v. benoemingsakte van Van Vinceler dd. 17 juli 1641; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 11 augustus 1641 (o.s.).

lieten dan ook niet lang op zich wachten. Toen Van Vinceler en Van Lendt het luiden en de reden daarvan hoorden, renden zij gezamenlijk naar de kerk om te proberen met dreigementen daaraan een einde te maken. Men raakte in het Godshuis kennelijk niet erg onder de indruk van de richter en zijn schrijver en er zat voor beiden dan ook niets anders op dan op 8 mei Von Wylich op de hoogte te stellen. De baron ontbood hierop burgemeester Van Will, pastoor Van der Linden en koster Evert Sluiter en verbood hen de graaf nog langer te overluiden op straffe van een boete van duizend goudgulden. Van Will was van mening dat hij niets met de zaak te maken had en in dezen ook niet competent was. Basilius van der Linden peinsde er niet over te stoppen. Er waren, zo vertelde hij de baron, in het verleden wel vaker vreemden in Huissen overluid en men had dat nooit geweigerd. Bovendien waren de klokken van de geloofsgemeenschap en in elk geval had de kerk er alleen maar profijt van. Koster Evert Sluiter voerde ter verdediging aan dat hij alleen maar de opdrachten van de pastoor had te vervullen.

De volgende dag werd graaf Adam opnieuw, maar nu voor de laatste keer overluid hetgeen voor koster Sluiter aanleiding was hierover bij Conradt Blaspeil in Arnhem te gaan klagen. Blaspeil kon de situatie echter niet wijzigen, hoe graag hij dat ook gewild zou hebben. Kennelijk liep de koster nog een machthebber achter. De Kleefse regering keurde op 11 mei de door Von Wylich genomen maatregelen goed¹.

Het in wezen weinig om het lijf hebbende incident is in zoverre belangrijk dat hieruit de houding van de pastoor tegenover de Brandenburgse machthebbers duidelijk naar voren komt. Wanneer daarnaast rekening wordt gehouden met de invloed, die een geestelijk herder toen nog op zijn gelovigen had, wordt de betekenis duidelijker. Van der Linden verwachtte weinig heil van de nieuwe calvinistische heren en van hetgeen hem mogelijk te wachten stond had de pastoor een voorbeeld dicht bij de hand.

Op 10 maart 1640 was apostolisch vicaris Philippus Rovenius door het gericht van de stad Utrecht voor eeuwig uit de Republiek verbannen en of dit nog niet genoeg was, werden bovendien al zijn goederen verbeurd verklaard en moest Rovenius ook nog opdraaien voor de proceskosten. Dezelfde straffen kregen ook Gerard Pelt en Godefridus van Moock, de secretaris van Rovenius opgelegd. Van Moock en Pelt waren in het voorjaar van 1641 samen met nog een derde banneling, een zekere Jacob, in Huissen woonachtig. Met drie, door calvinistische rechters van alles beroofde priesters binnen de muren van de stad, kon men de pastoor moeilijk wijs maken dat hij van de nieuwe, eveneens calvinistische heersers geen onheil te vrezen zou hebben. Toch was zijn vrees ongegrond, want ook keurvorst Friedrich Wilhelm achtte zich gebonden aan het Verdrag van Xanten, waarin zijn grootvader Johann Sigismund beloofd had de katholieken in zijn deel van de Kleefse erflanden niet te zullen hinderen in de uitoefening van hun geloof. Dit verdrag beschermde de drie geestelijken in augustus 1641 dan ook tegen uitwijzing uit Huissen waar Gelderland om had gevraagd.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 606r. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 9 mei 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 11 mei 1641; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 110r. Kleefse regering aan Von Wylich dd. 11 mei 1641.

In mei kon pastoor Van der Linden niets anders dan de grootste rampspoed vrezen. Herdingh maakte in april zelfs gewag van het feit dat men in Huissen bang was dat Brandenburg het katholicisme zou gaan verbieden. Dit was weliswaar volgens het Verdrag van Xanten onmogelijk, maar men wist in Huissen natuurlijk niet of de keurvorst van plan was zich aan het verdrag te houden. Er is echter nergens gebleken dat door de keurvorst of de Kleefse regering ook zelfs maar met de gedachte is gespeeld de openbare uitoefening van de katholieke religie te verbieden. De enige, die er enigszins bij gebaat was, was commissaris Herdingh zelf. De Soester geestelijke werd hierdoor, naar zijn eigen zeggen beschouwd als een gezonden engel, toen hij in Huissen arriveerde¹.

Was het bovenstaande belangrijk om inzicht te krijgen in de houding van de pastoor, voor de Kleefse regering had het incident verder niet veel om het lijf. Deze heren zaten veel meer met de financiën omhoog en met name met de inning van de pacht. Het plakkaat van de hand van Herdingh dat op 28 april 's nachts tegen de kerkdeur was geslagen, zou daar niet lang blijven hangen. Onmiddellijk na de Brandenburgse machtsovername werd het van de deur gerukt en door Von Wylich op 8 mei aan de Kleefse regering ter hand gesteld. Met name Van Vinceler maakte zich bezorgd over de inning van de pachtgelden. Al op 9 mei, de machtsovername was dus amper twee dagen oud, liet hij de Kleefse regering weten dat hij de pachters bijeen had geroepen. Bij die gelegenheid had de richter hen voorgehouden dat alleen aan hem, als vertegenwoordiger van de keurvorst, de pacht over dit jaar betaald diende te worden. Van Vinceler achtte het waarschijnlijk raadzaam een dergelijke bijeenkomst zo snel te beleggen, omdat ook Blaspeil intussen activiteiten had ontplooid. De vroegere rentmeester was namelijk bij verschillende pachters langs geweest om te gaan innen. Veel succes had Blaspeil daarbij overigens tot dan toe niet geboekt. De pachters keken begrijpelijkerwijs liever eerst de kat uit de boom en in afwachting van rustiger tijden werden alleen wat oude schulden betaald. De pachtopbrengsten zouden naar verwachting in 1641 toch niet bepaald denderend zijn, daar immers soldaten en met name de Hessen danig hadden huisgehouden en de bevolking behoorlijk hadden uitgezogen. De komst van de nieuwe rentmeester Hans Bohnen in juni of juli betekende niet dat nu de betalingen weer geregeld plaats gingen vinden. Blaspeil kon dan ook op 16 december vergenoegd constateren dat het nog steeds niet in orde was met de pachtbetalingen. Hij liet Johann Adolf weten dat tijdens de traditionele betaaldag op Martini (11 november) zelfs een kanselarijbeambte uit Emmerik was gestuurd. Teneinde de betalingsbereidheid van de pachters wat te bevorderen, had men met hoge boetes bedreigd wanneer de verschuldigde pachtgelden niet snel werden voldaan. Bepaald gemoedelijk zal het op Martini 1641 wel

¹ H[ugo] v[an] H[eußen], *Batavia Sacra of Kerkelyke Historie en oudheden van Batavia Behelzende de Daaden van de Utrechtsche Bisschoppen en van de Pauselijke Vikarissen in de Vereenigde Nederlanden*. (3 dln; Antwerpen 1715-1716) 3, 226-227; P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln; Leiden 1911-1937) 4, kolom 1019; 9, kolommen 782-783; R.A.N. - G.A.N. Resoluties van de Staten-Generaal dd. 27 juli 1641; GldA. - Hof inv. nr. 726 Gelderse afgevaardigden ter Staten-Generaal aan Hof van Gelderland dd. 27 juli 1641; GldA. - Hof inv. nr. 1099 Gelderse Raden aan de Kleefse regering dd. 27 juli 1641 (o.s.); *Protokolle und Relationen* 1, 256.

niet zijn toegegaan. Hier en daar was het gedrag van de keurvorstelijke ambtenaren zelfs onrechtvaardig geweest. Zo moesten de pachters van de *Pelsenhoeve* plotseling ook pacht betalen, terwijl het hier om privé-bezit van Schwarzenberg ging. Toen deze pachters hierover tegenover Bohnen een opmerking maakten, antwoordde de rentmeester dat graaf Adam de *Pelsenhoeve* in die tijd wel met geld van de keurvorst gekocht zou hebben en zij daarom aan de keurvorst pacht dienden te betalen.

Wat de revenuen betreft, kwam de verwachting die in het voorjaar was uitgesproken uit. Als oorzaken van de lage opbrengsten kunnen naast de Hessen ook de wateroverlast worden genoemd. Daarnaast waren er tien pachters overleden zonder geld na te laten en tenslotte waren er veel pachters die pretendeerden niets meer te weten over het nog bestaan van oude schulden. Wat dat betreft was het tegen het einde van het jaar een financiële en administratieve chaos, die niet al te snel werd opgeheven. Nog in 1651, om precies te zijn op 13 november, informeerde Friedrich Wilhelm bij de Hessische graaf Wilhelm VI of hij soms nog een *Morgenthalbuch* uit Huissen in zijn bezit had. Dat boek zou de keurvorst graag terug hebben omdat het ondermeer nuttig zou zijn voor de belastinginning in de domeinen. Op 22 november antwoordde graaf Wilhelm dat de gevraagde band niet in zijn archieven voorhanden was en dat de deskundige bij uitstek, Johann Paul Ludwig hem had verzekerd dat het betrokken boek indertijd in Huissen was achtergebleven¹.

Bepaald veilig voelden de keurvorstelijke ambtenaren zich aanvankelijk niet. Al op 9 mei klaagde Van Vinceler over gebrek aan geld voor het onderhoud van de soldaten. Klaarblijkelijk stelde hun aantal begin mei weinig voor, want op 21 mei liet de Kleefse regering de keurvorst weten dat het contingent was uitgebreid. Dit naar aanleiding van een hernieuwde Hessische bezetting die overigens slechts vier dagen had geduurd. Over de omvang van de vergrote Brandenburgse militaire bezetting moet men zich geen overdreven voorstelling maken. Op 27 mei besliste de Kleefse regering, namelijk over een aantal verzoeken, die Von Wylich kort tevoren bij hen had ingediend en waaruit blijkt dat het aantal militairen nog steeds niet groot was. Op de eerste plaats wenste de *Ambtsverwalter* een commandant van wie hij op aan kon. Ter plaatse was voor deze functie geen geschikte kandidaat voorhanden, althans de baron kende er geen. Daarnaast vroeg Von Wylich twee extra soldaten; de twaalf man, die dan de burcht zouden bezetten konden het dan niet alleen beter bewaken, maar ook een eventuele aanval beter afslaan. De bewapening der manschappen was ook niet om over naar huis te schrijven. Voor de tien man, die hij op dat moment ter beschikking had, waren slechts vier musketten beschikbaar, die door Van Vinceler waren aangeschaft. Omdat dergelijk wapentuig in Huissen moeilijk te krijgen was, vroeg Von Wylich een ton buskruit, lonten, kogels en twaalf musketten uit het magazijn van de regering. Tenslotte had hij, net als Van Vinceler, graag de beschikking over geld

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 607r. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 9 mei 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Conradt Blaspeil aan Schwarzenberg dd. 11 mei en 6/16 december 1641; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 463v. - 464r. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 mei 1641; H.S.M. - 4f. Preußen inv. nr. 279 Friedrich Wilhelm aan Wilhelm VI dd. 3 november 1651 (o.s.) en Wilhelm VI aan Friedrich Wilhelm dd. 12 november 1651 (o.s.).

voor allerlei zaken, maar met name voor het onderhoud van de manschappen. In dit kader merkte de baron nog op dat Van Vinceler al 117 *Reichstaler* voorgeschoten had.

Von Wylich had de versterking niet zonder reden aangevraagd. De aanval die afgeslagen moest worden, verwachtte de baron binnen niet al te lange tijd. In het stadje deed namelijk het gerucht de ronde dat graaf Schwarzenberg Huissen wilde veroveren. Dag en datum waren zelfs al bekend; donderdag 30 mei, wanneer de jaarlijkse Sacramentsprocessie door de straten zou trekken. Bij de processie zou namelijk een menigte volk op de been zijn, waaronder zich gewapende aanhangers van graaf Johann Adolf zouden bevinden. Een deel van de plaatselijke bevolking zou die dag ook bewapend zijn en omdat Von Wylich de processie of het dragen van wapens niet durfde verbieden, vroeg hij versterking.

Zoals gezegd nam de Kleefse regering op 27 mei een besluit. Wat de commandant betrof, moest Von Wylich maar met een geschikte kandidaat voor de dag komen. De twee soldaten werden toegewezen terwijl eveneens toestemming werd verleend om een halve ton kruit en kogels te kopen. De aanschaf van een en ander moest de baron maar bekostigen uit de opbrengsten van de tol, aldus de regering. Wat de uitgaven betrof die Van Vinceler gedaan had, daarvan moest de richter een rekening indienen. Von Wylich kon redelijk tevreden zijn over de behaalde resultaten, ware het niet dat hij op 30 mei niet op de hoogte was van deze beslissing en dus nog niets ontvangen of aangekocht had. Op 7 juni richtte de *Ambtsverwalter* zich opnieuw tot de Kleefse regering met de

H3

Het kasteel van Huissen gezien vanuit de stad in de zeventiende eeuw.

vraag of er inmiddels gunstig was beschikt op zijn aanvraag om mannen en wapens¹.

Die bewuste donderdag 30 mei 1641 zal men zich op het ambtshuis dan ook wel niet al te zeer op zijn gemak gevoeld hebben. Terwijl het katholieke kerkvolk biddend en zingend door de versierde straten en zelfs langs het kasteel trok, zal men zich daar wel hebben zitten verbijten van angst en woede. Toen de processie voorbij was, kon op het slot opgelucht adem worden gehaald, want er was niets gebeurd. Het gerucht van een aanval dat nog op 7 juni de ronde deed, was volkomen uit de lucht gegrepen. Terwijl de baron op 7 juni tegenover zijn superieuren nog gewag maakte van *etzlich volck* dat onder leiding van Herdingh elk moment de aanval kon openen, wist proost Herdingh nergens van. Hij was immers allang vertrokken en liet de graaf op 5 juni weten dat hij er geen idee van had hoe de toestand in Huissen op dat moment was².

De beloofde versterkingen lieten nog geruime tijd op zich wachten. Nadat ook Van Vinceler nog eens aangedrongen had op de toezending van de gevraagde versterkingen nam de Kleefse regering op 7 juli eindelijk eens de moeite haar beslissing van 27 mei aan Von Wylich bekend te maken. Kennelijk voelde de regering wel dat haar *Ambtsverwalter* wel wat lang had moeten wachten en wilde zij wat goed maken door hem tien soldaten toe te wijzen. Herdingh wist namelijk op 30 juli te melden dat er op dat moment twintig soldaten in Huissen waren ondergebracht³. Het waren deze manschappen, die in augustus 1641 een belangrijke rol zouden spelen.

4 Het gericht

Zoals vermeld, was de richter een door de landsheer aangestelde ambtenaar, die in zijn naam als voorzitter-rechtsvorderaar bij de schepenenbank fungeerde. De schepenen waren uit de burgerij gekozen en oefenden hun ambt uit als vertegenwoordigers van de stedelijke burgerij, van de stedelijke “gemeente” in de oude zin des woords. Het was via deze, uit hun midden gekozen schepenen dat de Huissense burgerij invloed had op het gericht. De uitoefening van de rechtspraak kon door de schepenenbank worden gestagneerd, ja zelfs geheel worden geblokkeerd. Voor deze laatste mogelijkheid koos men waarschijnlijk om de, op zijn zachts gezegd niet al te populaire richter Wilhelm van Vinceler een hak te zetten.

Al op 8 mei 1641 liet Von Wylich zijn superieuren weten dat het Huissense gericht niet meer functioneerde. De magistraat wenste kennelijk de keurvorst nog steeds niet als landsheer te erkennen en dientengevolge gaven de schepenen geen gehoor aan de oproep

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 604r. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 9 mei 1641; ff. 463r. - 464r. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 mei 1641; ff. 613r. - 614r. Von Wylich aan de Kleefse regering [ongedateerd] met antwoord van de Kleefse regering dd. 27 mei 1641; f. 615r. Von Wylich aan de Kleefse regering dd. 7 juni 1641.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 658v. Van Vinceler aan de Kleefse regering [ongedateerd]; f. 652r. Kleefse regering aan Von Wylich dd. 4 juli 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Schwarzenberg dd. 5 juni 1641.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 650r. Van Vinceler aan de Kleefse regering [ongedateerd]; f. 652r. Kleefse regering aan Von Wylich dd. 4 juli 1641; S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Herdingh aan Schwarzenberg dd. 30 juli 1641.

van de *Ambtsverwalter* ten gerichte te verschijnen. Een tweede oproep door gerichtsode Thonis Gerritsen int Ros had al evenmin succes en hij moest onverrichterzake het stadhuis verlaten¹. Aanvankelijk werd het niet functioneren van het gericht kennelijk niet als hinderlijk ervaren, want pas in juni kwam de zaak weer ter sprake. Wat was namelijk het geval? Op 10 juni verscheen Thonis Meus(s)en, de Liemerse heemraadsode, op het ambtshuis om zijn beklag te doen. Ongeveer een maand tevoren waren Berndt Engelen, de minderjarige zoon van schepen Everhard Engelen en een onbekende vrouw uit Huissen bij hem op bezoek geweest². Bij die gelegenheid hadden zij Meus(s)en een kind aangeboden dat volgens de bijgevoegde papieren toebehoorde aan een zekere juffrouw Van de Berg uit Nijmegen. Wanneer de heemraadsode dit kind zou verzorgen zou hij daarvoor vijftig gulden per jaar ontvangen. Helaas voor Meus(s)en, maar natuurlijk vooral voor het kind, overleed het korte tijd later. Toen de peuter begraven was, realiseerde Meus(s)en zich niet alleen welke moeite hij zich getroost had maar ook dat hij het nodige geld had uitgegeven en hij besloot daarom de moeder van het kind te gaan opzoeken. Hoe hij echter ook zocht, zij noch andere familieleden van het gestorven kind konden worden achterhaald. Ten einde raad ging Meus(s)en toen maar naar Huissen om bij de vrouw van Engelen verhaal te gaan halen. Zij verklaarde echter niets van de zaak af te weten, waarbij de vrouw zich, volgens de heemraadsode ook nog zeer onbeleefd had gedragen door hem de rug toe te keren. Nu riep hij de hulp in van Von Wylich, die overigens in dezen beslist niet competent was. De zaak hoorde immers in handen van de richter te worden gesteld.

Von Wylich ging dadelijk aan de slag. Hij stuurde op 10 juni een bevel aan Everhard of Evert Engelen, waarin hem te verstaan werd gegeven dat zijn zoon zich de volgende ochtend om tien uur op het ambtshuis diende te melden. Gerichtsode Gerritsen int Ros werd met deze boodschap naar 't Zand gestuurd waar Engelen woonde. Het antwoord van de gedaagde was kort en bondig. Hij liet de bode weten dat hij niet zou komen en als er iemand was, die iets van hem wilde hebben, dan moest men hem op het stadhuis ontbieden.

De volgende dag verscheen Berndt Engelen niet en andermaal werd de gerichtsode naar 't Zand gestuurd. Berndt diende de volgende dag -woensdag 12 juni- wederom om tien uur op het ambtshuis te komen. Gaf hij hieraan opnieuw geen gehoor, dan wachtte hem een boete van honderd goudgulden.

Intussen sloeg schepen Evert Engelen alarm bij de magistraat en met succes. Het stadsbestuur liet op 11 of 12 juni aan de *Ambtsverwalter* weten dat de boetes van, naar hun eigen zeggen, vijftien voor de eerste en honderd goudgulden voor de tweede weigering van Berndt Engelen niet terecht waren opgelegd. Een burger op het ambtshuis ontbieden was namelijk in strijd met de aloude privileges. De ambtmannen hadden dat nooit gedaan, zo betoogden de bestuurders van de stad, maar hadden zich in zulke gevallen telkens ten stadhuize vervoegd. Op grond van dit privilege wenste de magistraat dat de opgelegde boetes zouden worden kwijtgescholden en Von Wylich zich conform het privilege zou

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 599r. - 599v. Von Wylich aan de Kleefse regering dd. 8 mei 1641.

2 Engelen wordt beurtelings Everhard en Evert genoemd.

gedragen¹. De baron liet zich hierdoor echter niet van zijn stuk brengen en eiste op 12 juni dat het privilege waarop het stadsbestuur zich beriep, hem nog dezelfde dag zou worden getoond. De boetes bleven gehandhaafd en bovendien kreeg het stadsbestuur enige ongezouten kritiek van Von Wylich te verduren. De *Ambtsverwalter* kenschetste hun gedrag als onverantwoordelijk en ongehoorzaam en vond het een kwalijke zaak dat de burgers ook in de affaire werden betrokken. Wat het privilege betreft, zou Von Wylich nog wel enig geduld moeten oefenen. Toen hij het maar steeds niet te zien kreeg, klaagde de baron hierover bij de Kleefse regering. Dit college liet op zijn beurt weten dat de magistraat het onderhavige privilege op 22 juni aan hen voor moest komen leggen. De Huissense magistraat verscheen die dag echter niet in Emmerik waarna de Huissense stadsbestuurders opnieuw uitgenodigd werden ditmaal voor 25 juni².

Waarschijnlijk mede op grond van het feit dat het stadsbestuur op 12 juni niet naar het ambtshuis ging om het gevraagde privilege te laten zien, ging Von Wylich al op 13 juni tot daden over. Op die dag werd schepen Everhard Engelen gearresteerd en vreemd genoeg niet naar het ambts- of stadhuis, maar op diens eigen verzoek naar herberg *De Schwaene* op de Markt gebracht. Richter Van Vinceler riep deze donderdag uit tot een *dagh van rechten* en nadat de schepenen Van Alphen, Van Huijssen en Porh zitting hadden genomen in de schepenbank kon het proces beginnen. Lang zouden de drie heren echter niet blijven, want toen zij hoorden dat in naam van de keurvorst recht zou worden gesproken, verlieten zij de geïmproviseerde rechtszaal weer. Hierdoor zag de richter zich niet alleen genooddaakt de zitting te schorsen, er kon immers geen recht worden gesproken maar ook om Engelen vrij te laten. De schrijver van het protocol, waarschijnlijk gerichtsschrijver Herman van Lendt, sprak het vermoeden uit dat hier sprake was van doorgestoken kaart. Immers de verdachte was óók schepen en hij zou waarschijnlijk tevoren wel op de hoogte zijn geweest van de actie van de leden van de schepenbank³. Nog dezelfde dag stelde burgemeester Van Will graaf Johann Adolf op de hoogte van de weigering van de schepenbank om in naam van de keurvorst recht te spreken. Ook maakte de burgemeester gewag van de dreigementen, die hem en de andere leden van de magistraat waren toegevoegd. Hij sprak de hoop uit dat de strijd tussen keurvorst en graaf snel tot het verleden zou gaan behoren. Wie de uiteindelijke winnaar van het conflict zou worden stond voor Van Will kennelijk al vast, want hij vroeg bij deze gelegenheid of Johann Adolf hem tot richter wilde benoemen. Als argumenten voerde de burgemeester aan dat zijn vader deze functie dertig jaar had bekleed en dat hij gehoord had dat commissaris Boeckhorst zijn zwager ook al voor de functie had voorgedragen. Blijkbaar was Van Will niet de enige die dacht dat de graaf

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 623r. - 623v. Von Wylich aan de Kleefse regering [ongedateerd].

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 636r. bevel van Von Wylich aan de zoon van Evert Engelen dd. 10 juni 1641; ff. 624r. - 624v. Von Wylich aan de Huissense magistraat dd. 12 juni 1641; ff. 625r. - 626r. Von Wylich aan de Kleefse regering [ongedateerd]. ff. 627r. - 627v. Kleefse regering aan de Huissense magistraat dd. 18 juni 1641; ff. 635r. - 635r. Kleefse regering aan Huissense magistraat dd. 22 juni 1641.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 621r. - 622r. kopie van het protocol inzake Theunis Meus(s)en contra Evert Engelen dd. 13 juni 1641.

Huissen snel weer terug zou krijgen¹.

Op vrijdag 14 juni besliste Von Wylich dat Van Vinceler en Van Lendt wederom de schepenen moesten uitnodigen in de schepenbank plaats te nemen en een rechtszitting te houden. Daarnaast moest een notaris in het bijzijn van getuigen alle leden van de magistraat, dus ook de burgemeester, bezoeken en vragen zitting te nemen in de schepenbank. Wanneer iemand weigerde, dan wachtte hem een boete van vijfhonderd goudgulden. Gewapend met dit bevelschrift toog Herman van Lendt, die naast gerichtsschrijver ook nog het ambt van notaris bekleedde, samen met twee getuigen aan het werk. Burgemeester Van Will stelde zeer terecht dat hij niets met het gericht van doen had en dus ook niet ten stadhuize zou verschijnen. Gisbert van Huijssen wilde zijn plaats wel weer innemen, wanneer een door de keurvorst eigenhandig geschreven brief voorhanden was. Everhard Engelen wenste geen persoonlijk antwoord hierop te geven, maar wilde eerst met de andere schepenen overleggen. Hij voegde de daad bij het woord en toog onmiddellijk naar het huis van Van Will. De antwoorden van schepenen Van Alphen, Porh, De Raedt en Verhoeven waren allen gelijk. Zij beriepen zich op een door de leden van de magistraat gezamenlijk ingenomen standpunt, om in elk geval niet in naam van Friedrich Wilhelm recht te spreken. Wanneer het college terug wenste te komen op dit besluit, dan zouden zij zich hierbij aansluiten. De Raedt liet daarbij echter wel de kanttekening plaatsen dat men zijn landsheer niet af mocht vallen. Arndt Ingen Nulandt bevond zich in Arnhem en kon daarom niet gehoord worden². Op wiens gezag de schepenen wel recht wensten te spreken is niet duidelijk, maar gezien het feit dat burgemeester Van Will daags tevoren nog de hoop had uitgesproken dat Schwarzenberg als pandheer terug zou keren, geeft wel een duidelijke indicatie.

Alvorens het relaas van de gebeurtenissen op 14 juni te vervolgen, eerst iets naders over de antwoorden van de heren schepenen. Van Huijssen en De Raedt waren het meest meegaand in hun opstelling tegenover de keurvorst. Eerstgenoemde wilde na ontvangst van een door Friedrich Wilhelm persoonlijk geschreven brief wel weer zitting nemen en recht spreken in naam van de keurvorst. De Raedt sloot zich aan bij de meerderheid, maar zwakte zijn antwoord zo af dat het in feite weinig meer voorstelde.

Keren wij terug naar 14 juni. Toen Van Lendt de antwoorden van de schepenen bezag, constateerde hij terecht dat wanneer de stadsbestuurders de kwestie nog eens gezamenlijk zouden bespreken er een goede kans bestond dat een ander standpunt zou worden ingenomen. De notaris ging daarom samen met zijn getuigen opnieuw naar de burgemeester. Hij vertelde de stand van zaken en hield Van Will voor dat hij, wanneer hij als burgemeester dat wilde, de schepenen wel zou kunnen overreden en hen zodoende zou laten terugkomen op hun schadelijke beslissing. Van Lendt had beter moeten weten. Van Will antwoordde dat hij niets op het stadhuis te zoeken had en dat het hem niets uitmaakte of de schepenen al dan niet bij hun besluit bleven. De hier gesuggereerde onverschilligheid

¹ S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Van Will aan Schwarzenberg dd. 3 juni 1641 (o.s.).

² LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 617r. bekendmaking van Von Wylich dd. 14 juni 1641; ff. 618r. - 619v. protocol van de ondervraging der magistraatsleden door Van Lendt dd. 14 juni 1641.

van de burgemeester was natuurlijk slechts schijn. Er was Van Will alles aan gelegen dat de schepenen bij hun besluit bleven, al was het alleen maar om zijn eigen kansen op de richtersfunctie bij de graaf te verbeteren. Dat laatste wist Van Lendt natuurlijk niet. Onverrichterzake gingen Van Lendt en zijn getuigen weer weg. Enige tijd later togen Van Vinceler en Van Lendt, laatstgenoemde nu weer in zijn functie van gerichtsschrijver, naar het stadhuis, alwaar zij tevergeefs wachtten op de komst van de magistraat. Niet dat de stadsbestuurders niets deden, verre van dat. De magistraatsleden kwamen wel degelijk in vergadering bijeen om de kwestie te bespreken. Het resultaat werd later aan de wachtende richter en diens schrijver meegedeeld. De schepenen bleven volharden in het op 13 juni kenbaar gemaakte besluit. Van Vinceler en Van Lendt konden niets anders doen dan bitter constateren dat men om zijn recht te zoeken niet langer in Huissen terecht kon en dat zij voor klachten, die hen hierover al hadden bereikt, geen oplossing konden aandragen¹.

Op last van wie en op welke plaats de bovengenoemde vergadering van de magistraat werd gehouden, is niet bekend. Aan te nemen valt dat Van Will de initiatiefnemer is geweest. Toen hij van Van Lendt te horen kreeg dat de meeste schepenen nog maar één woord nodig hadden om op hun besluit terug te komen, begreep Van Will dat als er niet ingegrepen werd, de schepenbank binnen afzienbare tijd weer bezet zou zijn. Dit zou ongunstig zijn voor het verkrijgen van de door hem geambieerde richtersfunctie. Van Will had er daarom alle belang bij dat het gericht niet functioneerde om op die manier de positie van Van Vinceler te ondergraven. De bijeenkomst vond om begrijpelijke redenen niet plaats op het stadhuis. Een ontmoeting tussen de magistraat aan de ene en Van Vinceler en Van Lendt aan de andere kant zou ongetwijfeld leiden tot een discussie met, vanuit het standpunt van burgemeester Van Will gezien, alle risico's van dien. Van Vinceler en Van Lendt begrepen intussen wel dat met de magistraatsleden in dit opzicht niets te beginnen viel en besloten het daarom over een andere boeg te gaan gooien.

Op zaterdag 15 juni 1641 wilde de Huissense schipper Kleinpenningh de Rijntol, zoals gewoonlijk tolvrij passeren, waarbij hij zich kon beroepen op zijn burgerrecht van Huissen. Tot zijn verbazing sommeerde Van Vinceler hem echter gewoon tol te betalen. De richter gebruikte als argument tegenover Kleinpenningh dat de Huissense magistraat de keurvorst niet als landsheer erkende en de plaatselijke bevolking daarom niet van landsheerlijke privileges kon profiteren. Het Huissense burgerschap gold derhalve niet meer wanneer het erom ging tolvrij een Brandenburgse tol te passeren. Er zat voor Kleinpenningh niets anders op dan te betalen. Wat deze tolvrijheid van Huissens burgers betreft zij opgemerkt dat graaf Johan I van Kleef, die op 13 juli 1348 de stadsrechtbevestiging had verleend, had bepaald dat alle burgers van Huissen *tolvry vaeren sullen alle unse Graeffschap doer te land ind te water*. Dit gold niet alleen onder zijn bestuur, maar ook onder dat van zijn nakomelingen. Daar deze privileges later ook door Friedrich Wilhelm erkend werden zal de stad die als een

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 618r. - 619v. protocol van de ondervraging der magistraatsleden door Van Lendt dd. 14 juni 1641.

verkregen recht beschouwd hebben dat iedere burger automatisch verwierf¹. De bedoeling van Van Vinceler en Van Lendt was in dit geval duidelijk. Zij wilden de burgers, in dit geval de schippers laten boeten voor het gedrag van de magistratsleden, in de hoop dat de ingezetenen druk op het stadsbestuur zouden uitoefenen de keurvorst te erkennen. Helaas ging deze vlieger niet op en bleven zowel burgers als magistraat volharden in hun verzet.

Von Wylich begon intussen zijn geduld te verliezen, om niet te zeggen dat hij des duivels was. Zoals gezegd kreeg hij het privilege waarop de magistraat zich beriep niet in handen en hij deed hierover zijn beklag bij de Kleefse regering. Bij die gelegenheid vertelde hij ook dat hij zich gerechtigd had gezien het paard van Berndt Engelen in beslag te nemen ter compensatie van de 150 goudgulden boete, die hij de knaap had opgelegd. Tevens stuurde hij het protocol toe dat Van Lendt op 14 juni had gemaakt en gaf daarbij als zijn mening ten beste dat Van Will de kwade genius achter de houding van de magistraat was. Tenslotte vroeg Von Wylich of hij over mocht gaan tot de inning van de op 14 juni opgelegde boete van 500 goudgulden per lid van het stadsbestuur. Hierbij voorzag de baron terecht dat er moeilijkheden zouden ontstaan en daarom wilde hij enige met geweren bewapende burgers uit de Liemers laten overkomen². De Kleefse regering ging gelukkig niet in op deze suggestie, want als de bewapende burgers uit de Liemers waren gekomen, zouden er ongetwijfeld ongeregelde zaken zijn ontstaan, met de kans op gewonden of zelfs dodelijke slachtoffers.

Doldriest was niet alleen het optreden van de *Ambtsverwalter*, maar in een geheel andere zin ook dat van de richter. Zoals al eerder geconstateerd, werd richter Van Vinceler in zijn optreden niet altijd gehinderd door een al te grote juridische kennis. Ook hij wendde zich, samen met Van Lendt, tot de Kleefse regering met een voorstel om uit de impasse te geraken. Opnieuw stond een proces op stapel en wel tegen een zekere Hubrecht van Meurs. Er was nogal haast geboden, want toen Van Vinceler in contact trad met de Kleefse regering zou de zaak al over twee dagen dienen. Mede gezien deze tijdnood, stelde de richter voor een aantal voornamen burgers ten stadhuize bijeen te roepen en hen in de schepenbank te zetten. Aldus zou de rechtsgang in deze zaak niet worden belemmerd³. De stadsrechten werden met voeten getreden. Immers, slechts de schepenen mochten zitting hebben in de schepenbank en geen, niet als zodanig door de kiesmannen van de burgerij gekozen burgers, of ze nu voornaam waren of niet. Van Vinceler vermeldde er helaas niet bij, wie hij voor deze functie had uitgezocht. Diegenen die plaats zouden hebben moeten nemen zouden zich waarschijnlijk wel twee keer bedacht hebben. Zij zouden zich op dat moment verzekerd weten van de, op zijn zachts uitgedrukt, antipathie van de magistraat en waarschijnlijk ook van een groot gedeelte van de katholieke medeburgers. Ook dit plan vond waarschijnlijk geen genade in de ogen van de Kleefse regering want nergens is gebleken dat een reactie volgde.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 629r. - 629v. Van Vinceler en Van Lendt aan de Kleefse regering [ongedateerd]; *Annales Cliviae*, 14.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 625r. - 626r. Von Wylich aan de Kleefse regering [ongedateerd].

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 630r. Van Vinceler en Van Lendt aan de Kleefse regering [ongedateerd].

Intussen was de maat voor de magistraat vol. Toen zij het bevel van de Kleefse regering kreeg op 22 juni in Emmerik te verschijnen om het gewraakte privilege te laten zien, merkte zij ten antwoord op dat de brief waarin dit stond, al was geopend door iemand anders. Of dit schrijven hierdoor te laat arriveerde of om een andere reden, maar men was op de 22e en ook op de 25e niet in Emmerik. Wel werd op de 25e ten stadhuize gereageerd op de aantijging van de Kleefse regering c.q. Von Wylich. Allereerst werd Meus(s)en uitgemaakt voor alles wat lelijk was. Een ereschender met valse en leugenachtige praktijken, die, aldus de karakteristiek van de magistraat, getracht had Everhard Engelen te blameren. Nadat nog eens omstandig uitgelegd was waarom men niet op het ambtshuis was verschenen, waarbij men zich nog steeds beriep op het niet getoonde privilege dat desgewenst nog gestuurd kon worden voegde men er nog aan toe dat de burgers niet meer ten kastele verschenen, omdat men tevoren nooit wist, wat iemand daar te wachten stond. Von Wylich moest het stevig ontgelden. De baron had kort tevoren de Kleefse regering laten weten dat hij het paard van Berndt Engelen in beslag had genomen. Hoe hij dat gedaan had, had hij maar wijselijk verzwegen, maar dat werd nu door de magistraat uit de doeken gedaan. Enige dagen tevoren, was de vijftien- of zestienjarige veroorzaker van alle moeilijkheden op zijn vaders paard rustig de stad binnengereden. Juist op dat moment passeerde Von Wylich in gezelschap van Van Vinceler en Van Lendt. Toen de *Ambtsverwalter* de jongen ontwaarde, liet hij hem van zijn paard gooien en het dier naar het kasteel voeren alwaar het zich op 25 juni nog bevond. De magistraat protesteerde heftig tegen dit, een baron onwaardig gedrag en vroeg de regering om de teruggave van het paard te willen bewerkstelligen, temeer daar Everhard Engelen grote schade leed door dit verlies¹.

De Kleefse regering liet zich echter niet vermurwen en gaf korte tijd later aan Van Vinceler te kennen dat voortaan in naam van de keurvorst recht diende te worden gesproken. Op 20 juni liet Van Vinceler gewapend met dit bevel gerichtsschrijver Herman van Lendt het stadsbestuur bijeen roepen op het stadhuis. Van Lendt trof burgemeester Van Will schepen Engelen en stadssecretaris Verhoeven niet thuis. Schepen Ingen Nuland was op hazenjacht terwijl de schepenen Porh en De Raedt lieten weten dat ze ziek waren. Alleen Jan van Alphen was thuis. Hij liet Van Vinceler weten dat hij aangaande het bevel met de andere schepenen zou gaan overleggen. Een tweede poging, later die maand was evenmin succesvol. Burgemeester Van Will verscheen niet en schepen Johan Porh deelde namens de andere aanwezigen mee dat men zich hield aan de eed, die men op 25 april op graaf Johann Adolf had afgelegd².

Hierna stopte de strijd over het gericht, omdat weldra een geheel ander -groter- conflict alle aandacht zou gaan opeisen. Tot die tijd bleven beide kampen recht tegenover elkaar staan. De Schwarzenbergse commissaris Boeckhorst kwam in juli tegenover graaf Johann Adolf nog een keer terug op de kwestie. Op 17 juli stelde hij namelijk voor Van Vinceler te

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 637r. - 638r. Huissense magistraat aan de Kleefse regering dd. 25 juni 1641.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 632r. Van Vinceler aan de Kleefse regering dd. 20 juni 1641; f. 658r. ogedateerd schrijven van Van Vinceler aan de Kleefse regering [ingekomen dd. 4 juli 1641].

vervangen door een zekere Brandt, die tevens de functie van rentmeester zou kunnen gaan bekleden¹. Of deze Brandt de eerder door Van Will genoemde zwager van Boeckhorst was, is niet bekend maar er kan wel gesteld worden dat dit voorstel niet correct was tegenover Conradt Blaspeil, die daardoor immers ambteloos zou blijven. In werkelijkheid was de positie van Van Vinceler praktisch onaantastbaar geworden, omdat hij immers op dezelfde dag door Friedrich Wilhelm tot richter was benoemd. Vanaf 13 augustus functioneerde het gericht weer als vanouds.

5 De magistraat

Op bevel van de keurvorst begaf de richter in de Liemers Bernard Maschop zich eind april naar Huissen met als doel de magistraat te bewegen de eed op de keurvorst af te leggen, waarin hij echter niet slaagde². Toen Ambtsverwalter Von Wylich op 7 mei 1641 voor de tweede keer in Huissen arriveerde, had hij een soortgelijk bevel van de Kleefse regering bij zich. Nadat Von Wylich het stadsbestuur bijeen had laten roepen, verklaarde de magistraat tegenover de baron dat het zichzelf nog steeds beschouwde als staande onder de eed van graaf Johann Adolf. Men wenste de volmacht, die de baron bij zich had, niet te erkennen, omdat deze niet voorzien was van een handtekening van de keurvorst. Met name burgemeester Van Will en schepenen Johan Porh waren het felst geweest in de verdediging van bovenstaand argument. Voor wat Porh betreft was dat niet verwonderlijk, want hij had immers met lede ogen toe moeten zien dat zijn familielid, tolschrijver Evert Porh, in april onder het Brandenburgs bestuur werd ontslagen. Von Wylich karakteriseerde beide heren dan ook als weerbarstig, blijkens zijn al op 8 mei opgestelde verslag³.

De opdracht, die de baron bij de overname op 6 april getoond had was inderdaad niet door Friedrich Wilhelm, maar door de leden van de Kleefse regering getekend. Na een opmerking hierover door Van Will was de magistraat tevreden geweest met de mededeling dat dat gebruikelijk was. Herdingh had op 25 april echter wel een door de graaf persoonlijk getekend document kunnen laten zien, waardoor de stelling van de baron nu geen hout meer sneed, althans niet in de ogen van de magistraat. Vóór alles wilde men in Huissen zekerheid, hetgeen duidelijk blijkt uit de resolutie van de magistraat, die na 27 april aan de Kleefse regering ter hand werd gesteld. Het stadsbestuur wenste niet als een speelbal tussen Schwarzenberg en Brandenburg heen en weer geslingerd te worden.

Vooreerst liet men de magistraat als zodanig met rust. De heren hadden bovendien door de perikelen rond de bezetting van de schepenenbank al voldoende om handen. Op 21 juni kwam de erkenning van de keurvorst als nieuwe landsheer door de magistraat opnieuw ter sprake. Niet in Huissen, maar in Emmerik werd de kwestie ditmaal aan de orde gesteld. Een achttal leden van de Kleefse regering onder wie dr. Johann Motzfeldt,

1 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 17 juli 1641.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 582r. verslag dd. 29 april 1641. Hoewel dit verslag is ondertekend door Von Wylich zu Lottum lijkt het van de hand te zijn van Maschop.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 559r. - 559v. Von Wylich aan de Kleefse regering dd. 8 mei 1641.

Wirich von Bernsaw, dr. Johann von Diest en dr. Johann Peil, liet de keurvorst weten dat de magistraat Von Wylich nog steeds niet als *Ambtsverwalter* had erkend. De heren vroegen Friedrich Wilhelm passende maatregelen te willen nemen¹.

Voorlopig ondernam de keurvorst echter niets en ontplooidde ook de Kleefse regering in dit opzicht geen activiteiten. De *Ambtsverwalter* moest zich vooralsnog rustig houden, aangezien hij met zijn tien slecht bewapende soldaten bij een volksopstand waarschijnlijk het onderspit zou delven. Pas tegen het einde van de maand juli arriveerden de zo fel begeerde extra manschappen en wapens. De baron kon zich eindelijk op gaan maken voor de strijd tegen de magistraat.

Op vrijdag 9 augustus stuurde Von Wylich richter Wilhelm van Vinceler naar het stadhuis met de mededeling dat de baron de volgende dag een vergadering wenste te hebben met de voltallige magistraat. Toen hij echter op zaterdag 10 augustus 1641 voor die vergadering ten stadhuize arriveerde, trof hij een allesbehalve compleet stadsbestuur aan. Slechts burgemeester Van Will, schepen Van Alphen en raadvriend Jan Storr hadden aan de oproep van de baron gehoor gegeven. Net als op 6 april en op 7 of 8 mei stelde de *Ambtsverwalter* de vraag of zij de inbezitneming in naam van keurvorst Friedrich Wilhelm wilden erkennen en hierop met *Jhae ofte Neen* te willen antwoorden. Bij een negatief antwoord wachtte een boete van 500 goudgulden, die hen namens de keurvorst zou worden opgelegd. Terecht stelden de drie aanwezigen dat zij niet representatief waren voor het gehele stadsbestuur en vroegen daarom om uitstel. Wanneer de voltallige vergadering een besluit zou hebben genomen dan zou men zo snel mogelijk Von Wylich daarvan in kennis stellen.

Van Will wilde méér dan alleen maar een vergadering van de magistraat; hij wenste het gehele Huissense volk te horen. Daarom liet hij op zondag het nachthoorn blazen om zo alle burgers op te roepen voor een bijeenkomst voor het stadhuis, die nog dezelfde dag plaats zou vinden. Tijdens die vergadering nam het verzamelde volk een resolutie aan, inhoudende dat Huissen het gezag van de keurvorst pas zou erkennen, wanneer een door Friedrich Wilhelm persoonlijk getekend en gezegeld bevel voorhanden en getoond was. Tot het moment dat dit bevel arriveerde, wenste men niet langer lastig gevallen te worden. Op maandag 12 augustus werd deze resolutie aan Von Wylich ter hand gesteld.

De baron was woedend en besloot tot actie over te gaan. Nog diezelfde maandagavond liet hij ter compensatie van de verschuldigde boete een aantal koeien en paarden uit de weiden halen en naar het ambtshuis overbrengen. Hiermee trof hij willens en wetens een deel van de burgers in hun directe levensonderhoud. Toen de eigenaren de volgende ochtend de "veediefstal" ontdekten, gingen zij onmiddellijk naar het huis van de burgemeester om de toestand met hem te bespreken. Woede maakte zich van de ingezetenen meester, te meer omdat, volgens het stadsbestuur ook overdag het wegvoeren van het vee gewoon verder ging. De eerste, die zijn gemoed luchtte was een zekere Gisbert Berendts. Hij toog naar het

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 633r. - 633v. leden van de Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 juni 1641.

kasteel en, staande op de brug tussen slot en stad, schreeuwde hij tegen een schildwacht dat de baron de beesten los moest laten of anders zou de duivel hem en de zijnen de hals breken, waarop de furieuze Berendts de brug weer verliet. In het voorbijgaan voegde hij Van Vinceler nog een aantal verwensingen toe die er niet om logen. Toen Gisbert echter Herman van Lendt nietsvermoedend voor diens huis zag zitten, raakte hij door het dolle heen. De gerichtsschrijver werd beschuldigd van medeplichtigheid aan de "roof" en de duivel moest ook hem de hals breken als de dieren niet dezelfde dag terug kwamen. Op zijn geschreeuw waren velen toegestroomd om te kijken wat er eigenlijk aan de hand was, waarbij zij er tevens getuige van waren, hoe Van Lendt erin slaagde om zich Berendts van het lijf te houden. Na afloop van dit handgemeen schreeuwde hij nog over straat dat het geen eerlijke lieden waren, die 's nachts koeien weghaalden. Hij vond het maar *khoedrijffers*. Nadat de rust was weergekeerd, arriveerde Jan Berendts, een broer van Gisbert en al even driftig, ten huize van Van Lendt. Ofwel men beschouwde de gerichtsschrijver als de kwade genius achter het geheel ofwel, men zag in hem een gemakkelijk represailleslachtoffer, want Berendts deelde Van Lendt, samen met raadvriend Storr, mee dat wanneer hij er niet voor zorgde dat de dieren nog dezelfde dag uit het ambtshuis werden vrijgelaten, men zich op hem zou wreken. Niet alleen zou al zijn vee uit de weiden worden gehaald, maar daarnaast zou de geleden schade ook op zijn huisraad worden verhaald. Berendts en Storr beriepen zich hierbij op een besluit dat op het stadhuis zou zijn genomen! Van Lendt kon hierop slechts antwoorden dat het al of niet vrijlaten van het vee niet een zaak van hem, maar van Von Wylich was.

De bijeenkomst van gedupeerde burgers en inwoners ten huize van Van Will was overigens niet geheel vruchteloos geweest. Van Will liet opnieuw het nachthoorn blazen ten teken dat alle burgers en inwoners opnieuw op de Markt moesten verschijnen. Tijdens deze vergadering kregen de aanwezigen te horen dat zij tegen de avond bewapend met geweren op de Markt moesten komen. Kennelijk was de animo voor deze tweede bijeenkomst niet zo groot, want de stadsbode kreeg opdracht alle huizen langs te gaan om het besluit mee te delen.

Na de scheldpartij tegen Van Vinceler en de gebeurtenissen bij Van Lendt thuis gingen beide heren hierover hun beklag doen bij Von Wylich. Toen de baron hun relaas had aanhoord, stuurde hij de richter naar de burgemeester. Van Will kreeg te horen dat hij moest publiceren dat als men de wapens tegen de keurvorstelijke ambtenaren op zou nemen, Von Wylich met musketten en kanonnen vanaf de burcht in de stad zou laten schieten.

Dit was klare taal en het dreigement miste zijn uitwerking niet. Het verlies van het vee en de angst om have en goed, ja zelfs het leven te verliezen maakte dat velen toe wilden geven aan de wens van de baron. Terwijl het geschreeuw van de armen weerklonk besloot de magistraat op 13 augustus de keurvorst te erkennen. De brief die de baron hun getoond had beschouwde men als voldoende, waarbij het stadsbestuur nog wel de wens uitte dat Friedrich Wilhelm alsnog van zijn instemming met de inbezitneming blij zou geven middels een persoonlijk schrijven. Zoals vermeld, ging men ook vanaf dat moment

recht spreken in naam van de keurvorst.

De animo om 's avonds te verschijnen, was begrijpelijkerwijs niet erg groot. In feite had men niets meer te vrezen van de *Ambtsverwalter*, maar niettemin werd er, opnieuw volgens het stadsbestuur door de soldaten van het kasteel die avond en nacht wel geschoten op burgers die uit veiligheidsoverwegingen het vee thuis hielden. Toch verscheen er die zomeravond tussen negen en tien uur een aantal gewapende lieden op de Markt. Een paar van hen werden buiten de Rijnpoort geposteerd om bij een eventuele nieuwe expeditie vanaf het ambtshuis onmiddellijk alarm te kunnen slaan. Ondanks het feit dat de brandklok werd geluid, was de opkomst van de burgers zeer gering. Hierdoor teleurgesteld, begon een zekere Jurrien van Keppel bij verschillende huizen op de deuren te bonzen en te roepen dat de bewoners schelmen waren, die voor de dag moesten komen om de anderen bij te staan. Soortgelijke kreten werden ook door stadsbode Mentz door de stille straten geschreeuwd. Een rumoerige nacht in het anders zo rustige stadje¹.

Gezwicht voor dreigend geweld, boog de magistraat op 13 augustus het hoofd voor de keurvorst c.q. Von Wylich. Grote verliezer was natuurlijk burgemeester Arndt van Will, die bovendien in angst leefde. Overdag durfde hij zich niet buiten de stad te wagen, terwijl hij zich 's nachts alleen veilig voelde, wanneer zijn huis door enige betrouwbare lieden werd bewaakt, zo liet Van Will op 18 augustus graaf Johann Adolf weten².

Vreugde in het Brandenburgse kamp. Pas op 5 september liet Von Wylich de Kleefse regering weten dat Huissen *durch Zwangsmittel* het gezag van Friedrich Wilhelm had erkend. De regering gaf de verheugende tijding op haar beurt aan de keurvorst door. Overigens liet men Friedrich Wilhelm op 12 september wel weten dat men een deel van zowel de magistraat als van de burgerij *an des Graven Seiten halten*. Men had vernomen dat in Arnhem een advocaat besteld was om te kijken of alles rechtmatig was. De regering had dan ook Von Wylich zu Lottum opgedragen de schuldigen aan te wijzen. Waarschijnlijk naar aanleiding van deze waarschuwingen leek het Friedrich Wilhelm nu toch raadzaam dat Von Wylich permanent op het Huissense kasteel ging wonen. Dit liet hij de Kleefse regering op 17 november weten.

In verband met de archiefkwestie kreeg de stad Arnhem op 10 september bericht dat Huissen een *inseparabile annexim* was. Op 18 november voldeed Friedrich Wilhelm eindelijk aan het verzoek van de magistraat, die derhalve ten lange leste de beschikking kreeg over de zo fel begeerde persoonlijke bevestiging van de inbezitneming door de keurvorst³.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 ff. 688r. - 691r., f. 667r. en f. 686r. Von Wylich, Van Vinceler en Van Lendt aan de Kleefse regering dd. 3 september 1641. Met bijlagen: resoluties van de Huissense magistraat dd. 11 en 13 augustus 1641; ff. 451r. - 451v. resolutie van de Huissense magistraat dd. 17 augustus 1641. Laatsgenoemde resolutie ook in GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1. In de kopie van de resolutie die in Duisburg wordt bewaard is de roef gedateerd op 4 en 5 augustus.

2 S.O.A.C.K. - F.A. Schw. F.Pb. Johann Adolf Fasz. 325 Van Will aan Schwarzenberg dd. 18 augustus 1641.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 680r. en f. 693r. Von Wylich aan de Kleefse regering dd. 5 september 1641; ff. 682r. - 683r. en f. 694r. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 7 en 12 september 1641; GldA. - Hof inv. nr. 726 Kleefse regering aan de Arnhemse magistraat dd. 10 september 1641; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 696r. Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 7 november 1641 (o.s.); GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Huissense magistraat dd. 8 november 1641 (o.s.).

De Huissense bevolking had zo haar eigen mening over de inbezitname. Boeckhorst liet op 28 november 1641 aan graaf Johann Adolf weten dat men in Huissen terugverlangde naar Schwarzenberg¹. Dit werd op 14 december 1641 bevestigd toen Von Wylich aan een vriend liet weten dat de Huissenaren dachten dat het conflict tussen graaf Johann Adolf en keurvorst Friedrich Wilhelm zou worden bijgelegd en Huissen weer Schwarzenbergs zou worden². Na een periode van onrust die ongeveer vier maanden had geduurd, liep Huissen op 14 augustus 1641 eindelijk in het Brandenburgse gareel. Vooraleer het stadje ook in de pas zou lopen, zou het nog wel enige tijd duren.

H3

D. Onder Brandenburgs gezag

1 De gijzeling van de secretaris

Noch de resolutie van de magistraat van 13 augustus 1641 noch de brief van de keurvorst van 18 november van datzelfde jaar vermochten de onrustgevoelens bij de Huissense bevolking weg te nemen. De sympathie voor graaf Johann Adolf bleef bestaan en het volk greep iedere gelegenheid aan om daarvan te laten blijken. De meest onnozele voorvallen konden aldus leiden tot rellen, die het karakter van een volksopstand aannamen.

Burgemeester Van Will, die op de keurdag van 1642 werd herkozen, zou tijdens een bezoek aan Von Wylich op het ambtshuis in juni 1642 geklaagd hebben over de ruiters, maar tevens van de gelegenheid gebruik gemaakt hebben om mee te delen dat, volgens Blaspeil, Huissen weer in Schwarzenbergse handen over zou gaan. Hoewel de burgemeester later ontkende dit ooit gezegd te hebben, werd de waakzaamheid op de burcht vergroot en zeker na het tijdelijke vertrek van Von Wylich naar Hueth was diens secretaris extra op zijn hoede.

Op vrijdag 4 juli 1642 toog Gerhard Klock met een trog naar de *Borchtgraft binnen die stadt Huessen* om met behulp van dit primitieve vaartuig hout uit de gracht te verzamelen. Toen Klock de trog te water had gelaten en wilde proberen of hij varen kon, verscheen een molenaarsknecht ten tonele. Klock nodigde hem uit plaats te nemen, hetgeen hij prompt deed. Halverwege sloegen het noodlot toe en de boot om, waarna de drijfmatte knecht de kant weer opzocht.

Vanaf de wallen van het kasteel had men de capriolen van de beide varensgezellen gadeslagen en de secretaris hierover ingelicht. Deze eiste dat de molenaarsknecht bij hem gebracht zou worden om tekst en uitleg te geven, daar de gracht landsheerlijk bezit was en het vissen naar hout dus als een poging tot diefstal van keurvorstelijk bezit kon worden opgevat. Daarop werd een aantal soldaten weggestuurd met de opdracht de knecht of desnoods Klock te gaan halen. Toen de knecht verdwenen bleek, namen de soldaten Klock mee. Een vluchtpoging mislukte en de scheldende en tierende man werd door de militairen opgebracht.

1 S.O.A.C.K. – Fa Schw. F.P.b. Johann Adolf Fasz. 325 Boeckhorst aan Schwarzenberg dd. 28 november 1641.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101. Band 1 Von Wylich aan een vriend dd. 14 december 1641.

De echtgenote van de gevangene liet dit niet over haar kant gaan en deed haar beklag bij de burgemeester. Van Will liet daarop de magistraat bijeen komen om de situatie te bespreken. Al dan niet gealarmeerd door het nachthoorn, verschenen de burgers voor het raadhuis. Zij eisten dat Gerhardt Klock vanaf het kasteel naar richter Van Vinceler overgebracht zou worden, omdat het optreden van de secretaris in strijd was met de privileges. Waarschijnlijk doelde men op hetzelfde privilege, op grond waarvan Berndt Engelen in 1641 geweigerd had om voor Von Wylich te verschijnen. Krachtens de privileges zou men na de overdracht van Klock aan Van Vinceler de arrestant *3 mahl umb den pütz leiten* en pas wanneer zich geen burger borg stelde, mocht hij naar de burcht gevoerd worden. Met deze boodschap werd stadsbode Thonis Gerritsen int Ros naar het kasteel gestuurd, waarbij de secretaris ook werd uitgenodigd ten stadhuize te verschijnen.

Nadat Von Wylichs secretaris dit bericht van de magistraat had ontvangen, besloot hij inlichtingen in te gaan winnen bij Van Vinceler. Toen men dit op het stadhuis hoorde, toog de gehele magistraat naar het huis van de richter in de Langestraat. Over wat zich daar afspeelde, bestaan verschillende lezingen. De secretaris zei dat de stadsbestuurders hem bij die ontmoeting op straat hadden uitgescholden en bedreigd. Van Will beweerde echter dat hij tijdens een gesprek bij de richter thuis de secretaris nogmaals het stedelijk standpunt uiteen had gezet en zelfs had toegezegd dat de gehele burgerij voor Klock borg zou staan. Hoe het ook zij, de heren kwamen in elk geval niet tot een overeenstemming en de secretaris begaf zich weer op weg naar het kasteel. Op de Markt aangekomen, werd hij staande gehouden door Wessel Klock, de vader van de gevangene, die eiste dat zijn zoon zou worden vrij gelaten. De opgewonden menigte, die de secretaris al vanaf het huis van Van Vinceler volgde, versperde hem dusdanig de weg dat de arme man alleen nog maar het stadhuis kon bereiken. Toen hij daar de burgemeester en schepen Porh trof vroeg hij Van Will of hij zag wat er gebeurde. De burgemeester bevestigde dat maar voegde eraan toe dat hij hem gewaarschuwd had en dat hij verder niets kon doen. De burgers begrepen dat de secretaris *de facto* hun gevangene was en het idee werd geopperd hem net zo lang vast te houden tot Gerhardt Klock zou zijn vrij gelaten. Enkele heethoofden stelden zelfs voor de burcht te bestormen en Klock te bevrijden. Bij dat "bezoek" zou dan ook alle kasteelbewoners de hals worden gebroken. Van Will ontkende echter later dat vanuit de burgerij dergelijke opruiende taal zou zijn gesproken, althans hij zei niets van dien aard te hebben gehoord.

Intussen zat de secretaris nog steeds op het raadhuis en stond waarschijnlijk duizend angsten uit. Het was duidelijk dat men hem niet liet gaan, temeer daar er ook bewakers verschenen. Nadat hij één nacht in de rechtszaal had doorgebracht, wilde men hem de volgende dag aanvankelijk naar het gevang boven de Rijnpoort overbrengen. Men bedacht zich echter en opende de raadkamer, waar hij heen werd gevoerd. Een verzoek van de secretaris in een herberg te worden opgesloten werd van de hand gewezen.

Vanzelfsprekend was de raadkamer helemaal niet berekend op een langdurig verblijf. Er stond uiteraard geen bed en iedere verzorging werd de secretaris naar zijn eigen zeggen,

Johann Sigismund von Wylich zu Lottum.

op bevel van de burgemeester, onthouden. Toen de burgers zeiden dat ze de secretaris niets te eten of te drinken wilden geven, met als argument dat de gevangenen op het kasteel nog veel slechter behandeld werden, had Van Will zich daartegen verzet. De burgemeester had vaandrig Gossen van de burgerwacht opdracht gegeven de gevangene op stadskosten van goed eten, bier en wijn te voorzien. Niet dat het verblijf er daardoor aangenamer op werd. Dertig bewapende mannen bewaakten de secretaris permanent. Waarbij hij zich ook nog

allerlei pesterijen moest laten welgevalen. Zo had de bewaker Jacob Berends de secretaris, toen deze voor het venster stond, bij de arm gegrepen op een stoel gezet en hem verboden op te staan. Nee, het verblijf in de raadszaal -dat overigens tien dagen duurde- was niet bepaald prettig en de secretaris zal zo wel zijn eigen gedachten hebben gehad over het schilderij van de barmhartige Samaritaan dat het vertrek sierde.

Toen Von Wylich uit Hueth naar Huissen terugkwam, was de spanning te snijden. De burgerwacht verkeerde in hoogste staat van paraatheid en niet alleen de wacht bij het raadhuis werd verdubbeld, maar ook op de stadspoorten en op andere strategische punten verschenen schildwachten. Het kwam echter niet tot een gewapend treffen tussen de stad en het ambtshuis.

De Huissense dominee Wilhelmus Hachin wierp zich nu op als onderhandelaar tussen de beide partijen. Hij betoogde tegenover Van Will dat de stad ter wille van de eer van de baron zijn secretaris moest laten gaan. Daarna zou Von Wylich Gerhardt Klock wel op vrije voeten stellen. De magistraat werd het hierover eens en op zondag 14 juli mocht de gevangene het stadhuis verlaten. De volgende dag kwam Klock echter niet vrij en ondanks herhaalde verzoeken van Van Will, bleef hij waar hij was. De burgers begonnen al te morren en vonden dat de secretaris niet vrij gelaten had mogen worden.

Von Wylich maakte toen echter dezelfde fout als zijn secretaris voorheen; hij waagde zich in de stad. De baron ging in Huissen ter kerke en toen hij het stadhuis -waar tot 1659 de protestantse eredienst werd gehouden- verliet, werd hij door de burgers net zolang staande gehouden, tot hij Klock uit de burcht liet halen. Von Wylich zal deze beslissing wel niet hebben genomen, omdat hij vond dat de bewoners gelijk hadden maar veeleer om zichzelf het lot dat zijn secretaris getroffen had te besparen. Lang duurde het verblijf van Klock in de stad echter niet. Conform het privilege werd hij *drei mahl umb den Pütz geleitet*. Dit privilege komt overeen met een soortgelijk in Nijmegen. Toen zich echter niemand borg stelde, werd Klock naar de burcht teruggevoerd¹.

Het eerste grote treffen tussen de burgers en de *Amtsverwalter* sinds augustus 1641 was een overwinning voor de burgerij. Dat men de strijd had aangeboden was niet ter wille van de een of andere populaire ingezetene. Integendeel zelfs, toen de kans werd geboden borg te gaan staan, liet men Klock vallen en verdween hij weer in een kerker op het kasteel. Men eiste van de centrale overheid slechts dat zij de stedelijke privileges eerbiedigde en men was in Huissen bereid vèr te gaan wanneer de eigen vrijheden in het geding waren. Von Wylich zou dat nog vaker ondervinden.

2 Rumoer rond de inkwartiering

De Staatse troepen van het 78e vaen, die in 1643 al sinds acht jaar in Huissen waren ingekwartierd, bezorgden de bevolking de nodige overlast. Van oudsher was een aantal personen, onder wie de stadskapelaan, vrijgesteld van huisvesting van soldaten. De

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 protocol van de gebeurtenissen in juli 1642 en in januari 1643; O. Moorman van Kappen, 'Het Habeas corpusbeginsel in het oud-Nijmeegse recht', *Numaga* XXX (1983) nr. 3/4 76-85; 77.

groep vrijgestelden werd in het najaar van 1641 aanzienlijk uitgebreid. Friedrich Wilhelm bepaalde toen dat ambtenaren in zijn dienst geen militairen in huis behoeften te nemen. Deze beslissing van de keurvorst werd op 26 oktober 1641 door de Kleefse regering ter kennis van de magistraat gebracht. Niet alleen in Huissen, maar ook in de stad Kleef zou dit aanleiding geven tot moeilijkheden tussen de keurvorst en de magistraat.

In Huissen werd tolbeziender en -schrijver Conradt Pieck inzet van het conflict. De magistraat bepaalde namelijk dat ook Pieck ruiters moest herbergen. De keuze van de persoon Pieck zal wel geen toevallige zijn geweest. De man was niet bijster geliefd bij de stadsbestuurders. Immers hij was behalve protestant, ook degene, die het tolschrijverschap van de in 1641 ontslagen Evert Porh had overgenomen. Jacob Porh zat in 1643, ten tijde van het incident, in de magistraat.

Pieck, die vanzelfsprekend zijn rechten in deze wel kende, nam het niet en ging zijn nood klagen bij Von Wylich. Op 13 december 1642 en op 6 januari 1643 sommeerde de *Ambtsverwalter* de magistraat Conradt Pieck van zijn onwelkome gasten te verlossen, echter tevergeefs.

Na nog zes dagen te hebben gewacht, was het geduld van Von Wylich op. Op 12 januari 1643, toen de Kleefse geheime Raad dr. Johann Steinberg, voor geheel andere zaken in Huissen was, richtte de burggraaf dat wil zeggen, de man, die belast was met het beheer van het kasteel tijdens de afwezigheid van de ambtman via Steinberg een verzoek tot burgemeester Van Will om een onderhoud. Huissens eerste burger stemde hierin toe. Toen de burggraaf daarop arriveerde, viel hij weinig tactvol direct met de deur in huis met de mededeling dat Van Will een boete van 500 goudgulden wachtte, wanneer niet nog dezelfde avond de ruiters uit de woning van Pieck zouden zijn vertrokken. Van Will antwoordde dat de zaak niet alleen hem, maar de gehele magistraat aanging. Bovendien was hij ook niet persoonlijk belast met de organisatie van de inkwartiering. Tenslotte eiste Van Will het bevel te zien, waarnaar Von Wylich handelde. Met deze boodschap verliet de burggraaf het stadhuis om korte tijd later terug te komen. De burggraaf liet Van Will namens Von Wylich weten dat de *Ambtsverwalter* zich niet verplicht achtte bevelen, die hij van de keurvorst of van de Kleefse regering had ontvangen, aan Van Will te tonen. De baron wilde alleen nog weten, of hij het bevel inzake Pieck al of niet zou opvolgen. Van Will hield echter vast aan zijn eis het bevel te mogen zien, anders, zo zei hij *gelooven wij zulcks niet*. Onverrichter zake verliet de burggraaf opnieuw het stadhuis. Van Will, die inmiddels gezelschap had gekregen van enkele andere leden van het stadsbestuur, kaartte nog wat na. Toen het gezelschap op het punt stond uiteen te gaan, arriveerde de burggraaf voor de derde keer en bracht nogmaals de eis van Von Wylich over. De burgemeester zei dat hij er niets aan kon doen en dat het een zaak was, die alle leden van het stadsbestuur aanging. De burggraaf verklaarde echter later dat Van Will hem had toegevoegd dat hij, als Von Wylich geweld zou gaan gebruiken, dat ook zou doen. Daarna ging eenieder zijns weegs in het nachtelijk duister.

De volgende dag gebeurde er niets. Door het uitblijven van de executie zou Van Will kort daarna een aantal nogal overmoedige uitspraken tegenover dominee Hachin hebben

gedaan. Over Von Wylich zou hij hebben gezegd dat hij geen drost kende en dat de baron niets te zeggen had. Daarnaast herhaalde hij zijn opmerking dat, als Von Wylich geweld zou gaan gebruiken, hij dat ook zou doen. Ook de Kleefse regering, ja zelfs de keurvorst moesten het ontgelden. Wanneer de regering iets schrijft, aldus Van Will, dan schrijven wij ook, want we zijn beide dienaren. Een bevel van de regering inzake Pieck zou hij gewoon naast zich neerleggen. Wanneer Friedrich Wilhelm iets zou bevelen, dan wist Van Will nog niet of hij daaraan gevolg zou geven.

Boude uitspraken, waarvan de burgemeester later zou ontkennen dat hij ze ooit gedaan had. Het is ook merkwaardig dat Van Will zulke openhartige of beter gezegd gevaarlijke ontboezemingen gedaan zou hebben tegenover de predikant. Van Will wist immers drommels goed, aan welke kant Hachin in het conflict stond en kon er zeker van zijn dat dergelijke opmerkingen direct doorgebrieft zouden worden. Of was het een poging van Hachin om Van Will tegenover de Kleefse regering en de keurvorst in een kwaad daglicht te stellen?

De burgemeester had, als hij dat al deed te vroeg gejuicht. Op zondag 19 januari 1643 was het geduld van Von Wylich op. Hij gaf de burggraaf opdracht met vijf soldaten naar de woning van Van Will in de Langestraat te gaan om daar beslag te gaan leggen tot een bedrag van 25 goudgulden. Toen de soldaten bij het huis aankwamen, bleek dat gesloten. De dochter van Van Will deed open en op de vraag waar haar vader was antwoordde zij dat hij in de kerk zat. De soldaten geloofden dit niet en drongen de woning binnen. Een oude vrouw, die in het huis was, ging naar de kerk om Van Will te gaan halen. De zes indringers begonnen intussen, krachtens hun opdracht met het verzamelen van kostbaarheden. Zij vonden tien zilveren lepels, een zilveren kopje en twee zilveren bekers, die zij in het voorhuis voor het raam zetten. Daarna was het wachten op de komst van Van Will. Toen hij binnenkwam vroeg hij verbaasd, wat er aan de hand was. Nadat de burggraaf hem van zijn opdracht had verteld, ontstak Van Will in grote woede. Hij maakte de zes uit voor plunders en toen daartegen werd aangevoerd dat het hier ging om een executie, repliceerde Van Will dat zoiets in het bijzijn van getuigen diende te geschieden, waarop hij het zilverwerk weggriste. Daarna verliet de burggraaf de woning om instructies te gaan halen, waarbij hij de soldaten gelastte daar op hem te blijven wachten.

Toen Van Will met de soldaten alleen was achtergebleven, zou hij hen hebben gevraagd wat ze bij hem deden en hun hebben aangeraden te vertrekken daar ze anders met behulp van burgers zouden worden verdreven. Kort daarop arriveerde stads- en gerichtsbode Thonis Gerritsen int Ros en vroeg de burgemeester of hij de klok moest gaan luiden als alarmteken. Van Will vond dit een goed idee, waarop de bode prompt de woning verliet en even later klokgebeier weerklonk. Resultaat had dit vooreerst niet en Gerritsen int Ros constateerde bitter dat hij dat wel gedacht had en vroeg zich daarbij af, waar de Huissenaren bleven. Even later klonk de brandklok nu met aanzienlijk meer resultaat.

In korte tijd verzamelde zich een menigte voor de burgemeesterswoning. Sommige burgers droegen zelfs vuurwapens. De brandklok en een roerende trom alarmeerden niet alleen de burgers, maar ook de soldaten op de burcht. De kornet Jan van Dorth, die in

afwezigheid van ritmeester Alexander Schimmelpenninck van der Oije, het bevel voerde over het 78e vaan begaf zich naar de menigte. Daar trof hij niet alleen de schepenen Verhoeven en Porh aan maar ook de met een hooivork bewapende pastoor Van der Linden. Van Dorth vroeg deze drie het volk tot kalmte te willen manen, waarop Verhoeven antwoordde dat het een burgerlijke zaak was, waar de kornet niets mee te maken had. Toen Van Dorth dreigde alarm te zullen slaan, kreeg hij een hooghartig antwoord. Ook de vijf soldaten, die nog steeds in het huis van Van Will zaten, vroegen het volk zich rustig te houden in afwachting van de terugkeer van de burggraaf. De rust was echter slechts van korte duur. Toen Jurrien van Keppel geroepen zou hebben of de burgemeester ontzet wilde worden en Van Will antwoordde met: *“Jha schlaget Sie heraus”* was het hek van de dam. Enige burgers, waaronder Van Keppel drongen via de achterzijde de woning binnen. Al snel ontstond een vechtpartij tussen de burgers en de soldaten. In de algehele verwarring viel plotseling een schot, waardoor een burger dodelijk werd getroffen.

Jan van Dorth was inmiddels op de burcht teruggekeerd en liet trompetter Haletrap alarm blazen. De strijd in en bij de woning van Van Will ging intussen nog korte tijd door, al werd zij na het schot grimmiger van karakter. Het volk schreeuwde niet langer *schlaget druff* maar het werd nu *schlaget todt, schlaget todt*. Werd het gevecht harder, voor de vijf soldaten bracht het schot toch een voordeel. De burgers deinsden geschrokken terug, waardoor de militairen kans zagen te ontvluchten. Toen de soldaten het op een lopen zetten in de richting van het kasteel, richtte een burger zijn geweer dat gelukkig weigerde. Het wapen van Amelis Ingen Nulandt was echter van betere kwaliteit en nadat de zoon van de schepenen had geschoten, viel één der soldaten dodelijk getroffen neer. Hoewel de naam van de gesneuvelde niet wordt vermeld, is het waarschijnlijk dat van de vijf, die de burggraaf op zijn tocht vergezelden, soldaat Ebert Lage dit met de dood moest bekopen. Of twee doden al niet genoeg waren, was Thonis Gerritsen int Ros hiermee niet tevreden. Toen hij namelijk Daniël Engels te pakken kreeg, riep hij dat deze soldaat doodgeslagen moest worden. Gelukkig kon dit plan worden vrijdeld.

Hiermee kwam een einde aan de vechtpartij, die twee dodelijke slachtoffers had geëist. Niet dat nu de rust weerkeerde, verre van dat. De burgers bewapenden zich opnieuw en voor een periode van vijf dagen en nachten werden extra wachtposten uitgezet en gingen zij als *Soldaten im gewehr über die gassen*. Soortgelijke maatregelen werden ook op het kasteel getroffen. Daar zat de schrik er overigens goed in, want Jacob Vinck, één van de bij de gevechten betrokken soldaten verklaarde dat men veertien dagen niet op het ambtshuis wilde blijven. Angst ook ten huize van tolbeziender en -schrijver Pieck. Niet alleen werd er op zijn woning geschoten, maar ook moest hij de volgende dag plotseling op last van de magistraat een schutting bij zijn huis afbreken en allerlei oude schattingen betalen. Ook de justitie functioneerde in deze woelige dagen niet al te best. Hierdoor kon de zoon van Johann Gisberts, die de Huissense burger Diederich von Embrich vermoord had, van de gelegenheid gebruik maken te ontsnappen¹.

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 protokol van de gebeurtenissen in juli 1642 en in januari 1643.

3 Het recht van vrijstelling

De *Billetirung* ofwel de vrijstelling van inkwartiering, was niet alleen in Huissen een heet hangijzer, maar ook in de stad Kleef. In deze stad had men namelijk niet alleen te maken met vreemde troepen, maar ook nog eens met een periodiek verblijf van de keurvorst en zijn gevolg. Op 23 juli 1643, dus meer dan een half jaar na het gebeurde in Huissen, beklaagde de Kleefse magistraat zich over de gepretendeerde vrijstelling van lasten en schattingen der ambtenaren bij de regering in Kleef. Een getoond oud privilege moest bewijzen dat geen der inwoners vrijgesteld was van dergelijke verplichtingen met uitzondering van degenen, die door de magistraat werden vrijgesteld. Dit privilege gold, zo vertelde men erbij voor vrijwel alle Kleefse steden. Ondanks deze argumenten, besloot de Kleefse regering op 22 september 1643, de keurvorstelijke ambtenaren in de hoofdstad te blijven vrijwaren van verplichtingen¹.

Hoewel er voor wat Huissen betreft geen privilege voorhanden is, als dat de stad Kleef kon tonen, valt aan te nemen dat de meest westelijke keurvorstelijke stad hierover eveneens beschikte. In de eerste plaats moge als argument hiervoor worden aangevoerd, de opmerking dat volgens de Kleefse stadsbestuurders de meeste steden hierover beschikten. Het Huissense stadsrecht kwam bovendien vrijwel overeen met dat van de stad Kleef, waaraan het ontleend was. Daarnaast blijkt uit de benoemingsakte van stadskapelaan Laurentius Pilsen uit 1695 dat de magistraat deze priester vrijstelling verleende van inkwartiering. De stad bezat dus het recht bepaalde personen uit te zonderen van inkwartiering en maakte daar 52 jaar later nog gebruik van². Daar niet aan te nemen valt dat keurvorst Friedrich Wilhelm of zijn zoon Friedrich III dit privilege verleend heeft, moet de stad dit voorrecht al vóór het incident met Pieck bezeten hebben en was de verordening van Friedrich Wilhelm uit het najaar van 1641 een inbreuk op de stedelijke autonomie. Toch had de stad zich -net als Kleef- beter middels een formeel protest tot de regering kunnen wenden om daarna een uitspraak maar af te wachten in plaats van de zaak zo te laten escaleren.

4 De gevolgen

De beide incidenten, en met name natuurlijk het tweede, gingen in eerste instantie niet onopgemerkt voorbij aan de Kleefse regering. Op 11 februari 1643 benoemde zij een onderzoekscommissie, bestaande uit dr. Johann von Diest en dr. Johann Motzfeldt. Beiden arriveerden op 14 februari ter plaatse en verhoorden nog dezelfde dag de magistraat over zijn klachten inzake *Ambtsverwalter* Von Wylich³. Intussen zat men ook in Huissen niet stil. Kennelijk had men weinig vertrouwen in de Kleefse regering en wendde men zich rechtstreeks tot keurvorst Friedrich Wilhelm en niet zonder succes. Op 4 mei kwam de affaire in de zitting van de Brandenburgse Geheime Raden ter sprake. Naar de mening van dit hoogste bestuurscollege binnen het keurvorstendom, moest er een commissie benoemd en de baron

1 *Kleve im 17. Jahrhundert. Studien und Quellen 2. Teil* (1650-1666) 46-48.

2 R.A.N. - G.A.H. - O.A. voorl. inv. nr. 11 benoemingsakte van Laurentius Pilsen tot stadskapelaan (1695); J.H.F. Zweers, 'Rumoer rond de inkwartiering in Huissen in het jaar 1870', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 120-126.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Steinberg e.a. aan Friedrich Wilhelm dd. 31 juli 1643.

geschorst worden¹. Nog dezelfde dag werd de Kleefse regering over de besluiten ingelicht. Gezien het voorstel om een onderzoekscommissie te benoemen, was het centrale gezag kennelijk nog niet op de hoogte van de activiteiten, die de Kleefse regering in dezen al op 11 februari ontplooid had. De keurvorst en de Brandenburgse Geheime Raden vonden het optreden van Von Wylich eigenmachtig en gewelddadig en lieten de Kleefse regering weten dat Von Wylich voor de duur van het onderzoek op het kasteel in Zevenaar moest gaan wonen².

Klaarblijkelijk had de magistraat een zeer aannemelijk betoog tegenover de keurvorst gehouden, waarin weinig heel was gelaten van baron Von Wylich en diens optreden tijdens de onregelmatigheden. De baron kreeg derhalve van alles de schuld en moest uit Huissen vertrekken. De *Ambtsverwalter* zal wel niet rouwig geweest zijn over de beslissing. In de twee jaar, die hij in Huissen had doorgebracht, had hij het niet bepaald prettig gehad. Zijn poging om in het najaar van 1641 de status van drost te verkrijgen en het ambt Huissen met het ambt Liemers te combineren waren mislukt³. Intussen was voor Von Wylich het verblijf op het al dan niet oncomfortabele slot Zevenaar waarschijnlijk te prefereren boven het wonen op het kasteel van het onrustige Huissen. Trouwens, daar zal men ook wel geen traan hebben gelaten toen men de gehate Von Wylich zag vertrekken. Of de baron ook te horen kreeg waarom hij moest gaan, is de vraag.

Na de beslissing ging de commissie met verdubbelde ijver aan het werk en op 31 juli 1643 stuurde de Kleefse regering een rapport over zowel de gebeurtenissen in januari 1643 als van juli 1642 naar Berlijn. Lang had men daar niet nodig om dit verslag te beoordelen. Vijf dagen na de zitting van de Brandenburgse Geheime Raad liet het lid van dit college Gerhard Romilian von Calcum genannt Leuchtmar namens de keurvorst weten dat men niet tevreden was met dit summiere verslag. Hij stuurde het geheel op 25 augustus terug en verlangde er getuigenverklaringen bij⁴.

Daarna duurde het wel eventjes alvorens er weer wat gebeurde. Pas op 30 maart 1644 kwam er weer beweging in de zaak. Uit de tussenliggende periode is nog wel een saillant detail te melden. Op 3 januari 1644, maar mogelijk al eerder tooide Von Wylich zich plotseling met de titel *drossart zu der Lijmers ende tot Huijssen*. Een merkwaardige omschrijving voor iemand, die nooit meer geweest was dan *Ambtsverwalter*, die een poging in het najaar van 1641 ondernomen, tot ambtman benoemd te worden, zag mislukken en die bovendien nog geschorst was ook⁵! Was het verslag van 31 juli 1643 te gering van omvang geweest, het tweede rapport was met zijn 32 bladzijden misschien wel wat te dik. Motzfeldt en Von Diest hadden kosten noch moeite gespaard en maar liefst negentien getuigen gehoord. Het omvangrijke onderzoek had zodoende veel tijd gekost, maar de voltooiing had bovendien

¹ *Protokolle und Relationen* 2, 50-51.

² GStAPK-I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 24 april 1643 (o.s.).

³ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Wylich aan een vriend dd. 14 december 1641.

⁴ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 31 juli 1643 en Von Leuchtmar aan de Kleefse regering 15/25 augustus 1643.

⁵ G.A.W. - O.A. inv. nr. 1; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 102 Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 14 december 1641; G.A.W. inv. nr. 123 oorkonde dd. 3 januari 1644.

nog extra vertraging opgelopen omdat men de getuigenverklaringen had moeten vertalen, aldus de beide onderzoekers in het begeleidende schrijven aan de keurvorst.

De heren lieten overigens weinig heel van de magistraat en de objectiviteit die bij het uitvoeren van een dergelijk onderzoek toch hoog in het vaandel geschreven dient te staan, is althans in het begeleidende schrijven ver te zoeken. Niet alleen grofheid werd het stadsbestuur verweten, maar Von Diest en Motzfeldt stelden tevens voor de schuldingen, voor zover zij nog deel uitmaakten van de magistraat, uit hun functies te ontslaan en ze daarna te vervolgen. Zouden de heren niet geweten hebben dat het ontslaan van leden van de magistraat in strijd was met de stedelijke privileges of kon hen dat niet zo veel schelen?

Op 10 april 1644 vonden de verkiezingen van het stadsbestuur plaats. In een poging een einde te maken aan de *immerhin wehrende Hüßenschen Opposition* stuurde de Kleefse Geheime Raad hun archivaris dr. Johann Steinberg naar Huissen. Zijn taak was het de kiesmannen stevig op het hart te drukken toch vooral *friedfertige Persohen* tot leden van de magistraat te kiezen. De actie van Steinberg had succes. Op 12 mei konden de leden van de Kleefse Geheime Raad trots aan Friedrich Wilhelm melden dat de *Directoren von aller Widersetzlichkeit*; burgemeester Van Will, niet alleen niet herkozen was tot burgemeester, maar ook uit de schepenbank was gegoooid. Kennelijk had Arndt van Will het vertrouwen van de meerderheid van het stadsbestuur verloren. Nadat Van Will van het bestuurlijke toneel was verdwenen kwamen, aldus de Geheime Raad nieuwe klachten over de burgemeester binnen. Tenslotte constateerde men tevreden, dat ter plaatse beter naar de keurvorstelijke ambtenaren werd geluisterd en dat zij met meer respect werden behandeld¹.

Op 21 juni 1644 arriveerde het rapport van Motzfeldt en Von Diest bij de keurvorst, die op 29 juni van dat jaar besloot dat de magistraat bestraft diende te worden. Friedrich Wilhelm deelde de Kleefse regering mee dat de daders niet gevangen genomen moesten worden, daar zij zich hieraan licht konden onttrekken door naar de Republiek te vluchten. Derhalve moest beslag worden gelegd op hun goederen². De mening over wie schuldig was, was duidelijk; de visie van de keurvorst was gelijk aan die van de Kleefse regering. Friedrich Wilhelm was sinds mei 1643 omgeslagen als een blad aan de boom en in Huissen wist men vanaf nu precies wat men aan hem had, zo dat al niet in een eerder stadium duidelijk was geworden. De keurvorst zou echter nog wel van mening veranderen, want op 19 mei 1645 eiste Friedrich Wilhelm dat de *Redelsführer* van het tumult gevangen genomen dienden te worden³. Of dit ook werkelijk gebeurd is, is nergens gebleken.

5 Het einde van de Staatse bezetting

In het voorjaar van 1644 was het water de Huissenaren tot de lippen gestegen. De armoede was dusdanig toegenomen als gevolg van de bezetting door de Staatse ruiters dat men zich ten einde raad tot de keurvorst wendde. Op 12 februari deed de magistraat zijn beklag

1 GStA PK. - I. HA Rep. 34 nr. 3403 Kleefse Geheime Raden aan Friedrich Wilhelm dd. 12 mei 1644.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Von Leuchtmar aan de Kleefse regering dd. 19 juni 1644 (o.s.).

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 9 mei 1645 (o.s.).

over de situatie. Niet alleen de verzorging van mens en dier drukte als een loden last op de schouders van de bevolking en of dit al niet genoeg was, namen de soldaten het ook niet al te nauw met het mijn en het dijn. Men had in Huissen al meermalen geklaagd zowel bij graaf Adam von Schwarzenberg als bij keurvorst Georg Wilhelm. Omdat beiden steeds hadden gezegd dat hierover onderhandelingen werden gevoerd met prins Frederik Hendrik, had de magistraat op dat moment verder niets ondernomen. Nu de nood echter zo hoog was gestegen vroeg men Friedrich Wilhelm ervoor te willen zorgen dat de soldaten zouden vertrekken, temeer daar het stadsbestuur het wachten op de inlossing van de door Schwarzenberg en Georg Wilhelm hieromtrent gedane beloften meer dan beu was¹.

In tegenstelling tot zijn vader en zijn aartsvijand lukte het Friedrich Wilhelm wel het vertrek te bewerkstelligen. Op 23 maart 1644 vroeg hij Frederik Hendrik vriendelijk de ruiters uit Huissen te willen terugtrekken; hetgeen ook geschiedde. In 1645 bevonden zich in Huissen nog maar drie Staatse ruiters. De financiële consequenties van de bezetting, die negen jaar geduurd had, waren overigens nog tot in het begin van de jaren zestig voelbaar²!

Het vertrek van de ruiters van het 78e vaan betekende niet dat men nu van de inkwartieringsellende verlost was. Er vond namelijk niet veel meer dan een aflossing van de wacht plaats, want tussen 30 augustus en 19 oktober 1644 waren in Huissen en Zevenaar Brandenburgse troepen gelegerd. Deze hernieuwde bezetting schoot de Kleefse ridderschap om een duistere reden in het verkeerde keelgat. Zij protesteerde op 12 oktober tegen de Brandenburgse bezetting, die volgens haar al in 1634 begonnen was. Op 22 oktober van dat jaar kwam de kwestie ter sprake tijdens een conferentie tussen afgevaardigden van de *Stände* en de Kleefse stadhouder Johann von Norprath. De afgevaardigden eisten de ontruiming van beide stadjes, waarop de stadhouder verklaarde dat dit alleen kon op speciaal bevel van de keurvorst en met toestemming van Frederik Hendrik³. De troepen bleven dus waar zij waren en op 11 maart 1645 deelde het lid van de Kleefse regering Wirich von Bernsaw de magistraat van Wezel mee dat maar liefst vijf compagnieën ruiters onder bevel van Georg Ehrentreich von Burgsdorff op weg waren naar het Kleefse land. Eén van deze compagnieën zou Huissen gaan bezetten. Of dit ook inderdaad gebeurde danwel dat deze eenheid slechts korte tijd in Huissen verbleef, is niet duidelijk, want in het voorjaar van 1645 waren het militairen van de overste Von Hacke, die de twee Staatse ruiters in Huissen gezelschap hielden. Tegen het einde van het jaar waren er Brandenburgse soldaten in Huissen op de burcht gestationeerd. Het was echter de bedoeling dat er meer soldaten zouden komen en dat zij ook de stadspoorten

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan Frederik Hendrik dd. 13 maart 1644 (o.s.). (Minuutschrijven van de hand van Von Leuchtmar); N.A. - R.v.St. inv. nr. 2486 (I) *Besettinghe van Ruijterije 1645-1650*; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Motzfeldt en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan Frederik Hendrik dd. 13 maart 1644 (o.s.). (Minuutschrijven van de hand van Von Leuchtmar); N.A. - R.v.St. inv. nr. 2486 (I) *Besettinghe van Ruijterije 1645-1650*; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Motzfeldt en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661; J.H.F. Zweers, 'Een stedelijke klaagzang uit 1660', *Med. H.K.H.* 35 (2000) 78-81.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 223-224 en 227-228.

zouden kunnen bewaken om *Ungelegenheit* het hoofd te kunnen bieden¹.

6 Nieuwe heren, geen nieuwe hekken

Betekende de resolutie van Friedrich Wilhelm van 29 juni 1644 inzake de bestraffing van de Huissenaren en zijn latere bevel tot gevangename van de schuldigen aan de rellen van 1642 en 1643 in feite een rehabilitatie van de voorheen als zondebok gekenmerkte Von Wylich, toch zou de *Ambtsverwalter* zijn functie niet lang meer bekleden. Op 28 mei 1645 benoemde de keurvorst Adolph Werner van Pallandt tot drost in de Liemers, Lobith en Huissen, op 9 juni gevolgd door een bevel van de keurvorst dat Von Wylich Huissen moest verlaten.

Adolph Werner van Pallandt werd in 1609 geboren in Wisch in de Achterhoek. Daar trad hij op 18 maart 1634 in het huwelijk met Ida Margaretha von Bottenberg genant Von Schirp. Hij was naast lid van de Staten van Gelderland tevens Kleefs erfmaarschalk. Op het moment van zijn benoeming tot drost van onder andere Huissen gold hij nog als een vertrouweling van de keurvorst. Dit blijkt uit het feit dat hij in november 1646 namens Friedrich Wilhelm zowel bij de Staten van Overijssel als die van Groningen en Friesland moest gaan pleiten tegen de Zweedse bezetting van een deel van Pommeren².

De Kleefse regering weigerde deze benoeming echter te erkennen aangezien Van Pallandt geen originele benoemingsakte kon overleggen. Kennelijk had men toch iets opgestoken van de Huissense magistraat en dan met name natuurlijk van burgemeester Van Will. In de Kleefse erflanden had men grote moeite met de benoeming van Van Pallandt, waarover later meer. Naast het feit dat Von Wylich protesteerde tegen het verlies van zijn functie bleef ook de Kleefse regering volharden in haar weigering, die men op 2 november 1645 ter kennis van Friedrich Wilhelm bracht. Nog op 18 september 1646 moest de keurvorst er bij de bestuurders in Kleef, waar de regering nu zetelde, op aandringen Van Pallandt snel te benoemen. Dit belemmerde de nieuwe drost echter niet zijn functie al wel uit te oefenen³.

Had de benoeming van de nieuwe ambtman nogal wat voeten in de aarde, met de nieuwe magistraat boterde het ook niet zo erg. Het vertrek van Van Will in 1644 werd al gememoreerd evenals de opmerking die de leden van de Kleefse regering, waaronder Johann von Strückelder, hierover maakten.

Dat het stadsbestuur dat nu onder leiding stond van burgemeester Jacob Porh niet eenieders goedkeuring kon wegdragen blijkt uit het feit dat in het najaar van 1645 Derck van Will, een neef van de oud-burgemeester, werd gearresteerd wegens *öffentliche Commotion gegen den Magistrat daselbst*. Van Will moest trouwens weer worden vrijgelaten omdat hij op dat moment als militair diende in het Staatse leger. De Kleefse Geheime Raden

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 106 en 231; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 339 f. 169r. Kleefse Geheime Raden aan stadhouder Von Norprath dd. 31 december 1645.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 58-61.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 benoemingsakte van Van Pallandt dd. 28 mei 1645; Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 31 mei 1645 (o.s.); Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 31 juli 1645; Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 2 november 1645; Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 8 september 1646 (o.s.).

ondernamen in november en in december verwoede pogingen hem uitgeleverd te krijgen zodat Van Will door een Kleefse instantie kon worden berecht. Wat er precies gebeurd is blijkt niet en de verleiding is groot om de bloedverwantschap tussen de oom en zijn neef als oorzaak van de rel te zien. In 1642 was Ida van Will, de zus van Arndt, in het huwelijk getreden met Johan Porh en was er dus ook sprake van een familierelatie tussen de families Van Will en Porh. Uit het feit dat Johan Porh in 1644 raadsheer werd van Derck van Will, toen laatstgenoemde koning werd van het St. Gangulphusgilde, blijkt dat in dat jaar de familiebanden goed te noemen waren¹. Het optreden van Derck van Will lijkt niet tegen de man van zijn tante gericht te zijn maar moet eerder gezien worden als een steunbetuiging aan zijn niet herkozen oom.

Op 22 juni 1646 benoemde Friedrich Wilhelm een onderzoekscommissie bestaande uit de Huissense drost Adolph Werner van Pallandt en de Kleefse Geheime Raden Wilhelm Bachmann en Buckhorst. Op 23 juni gelastte hij de Kleefse notaris Casan / Casarn onder hem berustende stukken aan de commissie af te staan². Nu werd duidelijk waarom men in Huissen genoeg had van Arndt van Will. Drost Van Pallandt, richter Van Vinceler en de magistraat klaagden gezamenlijk bij de keurvorst over de vroegere eerste burger van Huissen. Maar liefst 22 vergrijpen werden opgesomd. De oudste malversatie dateerde al uit 1627 terwijl het laatste incident in 1643 plaatsvond. Het merendeel van de klachten was financieel van aard. Het varieerde van het niet opnemen in de stadsrekening van een jaarlijks te betalen daalder erfpacht uit een woning en het niet afbetalen van de aankoopsom van de nieuwe woning van de stadskapelaan tot het knoeien met betalingen om het burgerrecht van Huissen te verwerven. Ook het niet opnemen in de stadsrekening van een boete vanwege het feit dat de burger Jorijn Lauff zijn gewichten te licht en zijn bierkannen te klein had gemaakt was één van de klachten. In totaal zou Van Will de stad de lieve som van 2.727 gulden 4 stuivers en 14 penningen alsmede de rente over dit bedrag verschuldigd zijn. Daarnaast zou Van Will in de administratie geknoeid hebben. Zo zou hij na de dood van stadssecretaris Lambert Porh in of vlak na 1629 en het vertrek van diens latere opvolger Richard van Hees in 1636 al hun papieren *met rover hand* onder zijn beheer hebben gebracht. Hij zou daarna, aldus de klagers, zelf meer akten uitgevaardigd hebben dan de stadssecretaris. Waarbij nog werd opgemerkt dat al deze stukken buiten de goedkeuring van de magistraat waren opgesteld en dus niet rechtsgeldig waren. In deze activiteiten had hij vaak de hulp gekregen van stadssecretaris Lucas Verhoeven. Dit laatste was zo algemeen bekend, *daß de kinderen op der straten darvan weten te spreken*.

Naast deze onvolkomenheden deed men ook een boekje open over het gedrag van de persoon van de oud-burgemeester. Zo zou hij zich schandelijk hebben gedragen, tegenover richter Wilhelm van Vinceler en Ambtsverwalter Johann Sigismund von Wylich

1 N.A. - R.v.St. inv. nr. 611/III Kleefs-Brandenburgse Geheime Raden aan de Raad van State dd. 16 november 1645 en Wolter van Brienen aan de Raad van State dd. 11 december 1645; J.H.F. Zweers, 'Een Huissense vijzel in Brugge' *Med. H.K.H.* 18 (1993) 30-32, 57.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan Van Pallandt e.a. dd. 12 juni 1646 (o.s.) en Friedrich Wilhelm aan Kleefse notaris Casan / Casarn dd. 13 juni 1646 (o.s.).

en de Geheime Raden Erasmus Seidel en Joachim von Blumenthal. Van Vinceler was door de burgemeester in 1644 op straat uitgemaakt voor een vals man en een eerschender. In dit laatste had Van Will overigens geen ongelijk. Zoals hiervoor al opgemerkt, was richter Van Vinceler in de zomer van 1639 al geschorst vanwege verdenking van het hebben van een buitenechtelijke relatie met zowel een moeder als haar dochter. Hoewel deze twee nergens met name zijn genoemd, ging het waarschijnlijk om moeder en dochter Van Brandenburg. In november van dat jaar beschuldigde Agnes van Brandenburg de richter ervan dat hij haar dochter zwanger had gemaakt. Intussen had Van Vinceler opnieuw een buitenechtelijke relatie ditmaal met Margaretha Baden / Beden. Uit deze relatie was een kind voortgesproten. Nog in 1648 sommeerde de keurvorst Van Pallandt erop toe te zien dat Van Vinceler alimentatie zou betalen. Dit had de keurvorst overigens ook al in 1647 van de richter geëist¹. Hiermee is overigens het onbetamelijke gedrag van Van Will niet goed te praten. Ook de in Huissen woonachtige Arndt Ingen Nulandt zou door Van Will zijn beledigd. Aleid van Assendelft, de moeder van deze edelman zou aldus Van Will helemaal niet van adel zijn maar zijn verwekt door een rentmeester. Tenslotte had de burgemeester er alles aan gedaan om gerichtsschrijver Herman van Lendt bij iedereen in een kwaad daglicht te stellen.

Toen men in Huissen de klachten op papier aan het zetten was, was Van Will al onderweg naar Keulen aan de Spree om daar zijn belangen persoonlijk bij de keurvorst te gaan behartigen. De Huissenaren waarschuwden Friedrich Wilhelm en drukten hem op het hart Van Will toch vooral niet te geloven².

Wanneer men het klachtenpakket beziet is het opmerkelijk te noemen dat een lid van de magistratuur die vanaf 1627, dus drie jaar nadat hij in elk geval in het stadsbestuur was gekozen tot 1643 kennelijk allerlei laakbare handelingen verrichtte telkens opnieuw tot lid van die magistratuur werd gekozen en het daarbij zelfs verschillende jaren bracht tot burgemeester. Vanaf 1640 was Arndt van Will zelfs onafgebroken eerste burger van Huissen tot aan de magistratuursverkiezingen in 1644.

In 1646 deed de magistratuur er nog een schepje bovenop. Friedrich Wilhelm kreeg toen te horen dat Van Will was ontslagen op verdenking van fraude. De oud-burgemeester zou hebben geknoeid in de stadsrekeningen over de jaren 1633 tot en met 1635. Wat de commissie verder gedaan heeft en of dit eventuele onderzoek financiële of andere gevolgen had voor Arndt van Will is niet bekend.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan Adolph Werner van Pallandt dd. 9 april 1647. Aangezien dit schrijven verwijst naar een eerder schrijven van 23 januari 1647 betekent dat zij op zijn laatst in 1646 geboren is maar mogelijk eerder. De doop-, trouw- en begraafboeken van Huissen over deze periode vermelden Margaretha Beden / Baden niet; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan Van Pallandt dd. 16 september 1648.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 drost, richter, burgemeester, schepenen en raad van Huissen aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd] [1646]; Maris, *a.w.*, 51-129, Staat IV (na 92). In de brief wordt de betrokken edelman Johan Arndt Ingen Nulandt genoemd. Gezien het feit dat in de brief verwezen wordt naar de familie Van Assendelft en uit dit huwelijk geen Johan is voortgesproten, is het hoogstwaarschijnlijk dat het hier gaat om Arndt Ingen Nulandt.

De opvolger van Van Will, burgemeester Jacob Porh deed het waarschijnlijk ook niet al te best, want op 24 juni 1647 kreeg Van Pallandt van de keurvorst opdracht erop toe te zien dat hij zijn openstaande rekening diende te voldoen. Porh, die op dat moment het burgemeestersambt ook al niet meer bekleedde, was tijdens de magistraatsverkiezingen op 5 mei van dat jaar opgevolgd door Arndt van Will! Van Will verviel kennelijk weer in zijn oude fout, want nog in 1661 overwoog de stad een proces te gaan voeren over een bedrag van 5.000 gulden “vereringen”, die tussen 1647 en 1650 gedurende zijn burgemeesterschap waren betaald¹. Het zijn allemaal indicaties voor het feit dat de meningen binnen de magistraat verdeeld waren over het functioneren van burgemeester Arndt van Will.

Gezien het bovenstaande, was het niet verwonderlijk dat ook stadssecretaris Lucas Verhoeven in 1644 het veld moest ruimen. Na zijn ontslag werd zijn functie bekleed door gerichtsschrijver Herman van Lendt. In het licht van gebeurtenissen van het -toen nog nabije- verleden bezien een nogal merkwaardige keuze. De handelwijze van het stadsbestuur bracht in elk geval één voordeel met zich mee, namelijk dat de functies van gerichtsschrijver en stadsschrijver weer in één persoon waren verenigd. Verhoeven ging niet akkoord met zijn ontslag. Hij wendde zich daarom tot Friedrich Wilhelm. Hij rekende op diens hulp, want de toenmalige keurprins had hem in 1637 persoonlijk bij Schwarzenberg voorgedragen om de gecombineerde functie van gerichtsschrijver en stadsschrijver te gaan vervullen. Op 14 juni 1646 liet Friedrich Wilhelm de magistraat weten dat Verhoeven weer als stadssecretaris aangesteld diende te worden². Voor Verhoeven was dit natuurlijk wel gunstig, maar in feite was de keurvorst hiertoe niet competent, want de aanstellingsbevoegdheid lag *in casu* immers bij de magistraat. Men zal in Huissen weinig gevoeld hebben voor de herbenoeming van een man, die zich zo leende om door een burgemeester te worden misbruikt. De voormalige secretaris toog in de zomer van 1646 gewapend met dit keurvorstelijke bevel naar het stadhuis. Toen hij burgemeester Porh om uitvoering van de wil van de keurvorst vroeg, was een driftige uitval de enige reactie. Een tweede verzoek om functieherstel werd door Porh eveneens in de wind geslagen, waarop Verhoeven zich bij drost Van Pallandt ging beklagen.

De ambtman liet hierop de magistraat in vergadering bijeen roepen om tekst en uitleg te vragen over haar optreden. De eerste die het woord nam was Herman van Lendt, de grote tegenspeler van Lucas Verhoeven. Deze man, die Verhoeven listig zijn functie ontnomen had, aldus Van Pallandt, zei onbeschaamd en zonder enig respect dat als de magistraat volhardde in het genomen besluit, hij persoonlijk alle boetes zou betalen. Daarna werd hem, als zijnde partijdig, door de zelf ook niet geheel onbevangen drost de mond gesnoerd, met de woorden dat hij voor zichzelf nog genoeg te verantwoorden zou krijgen. Hierna kreeg burgemeester Porh het woord. De bruutheid, waarmee hij voorheen de voormalige

1 N.A. - R.v.St. inv. nr. 611/II Kleefs-Brandenburgse Geheime Raden aan de Raad van State dd. 16 november 1645; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Huissense magistraat aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd] [1646]; Friedrich Wilhelm aan Van Pallandt dd. 14 juni 1646 (o.s.); Friedrich Wilhelm aan Van Pallandt (e.a.) dd. 14 juli 1647 (o.s.); GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Motzfeldt en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan Huissense magistraat dd. 4 juni 1646 (o.s.).

secretaris tegemoet was getreden, werd nu tegenover de drost gebruikt. Niet alleen Van Pallandt werd onheus bejegend, ook magistratsleden die zich wensten te conformeren aan het keurvorstelijk bevel Verhoeven te herbenoemen, kregen van katoen. Van Pallandt verliet hierop de vergadering en vroeg Porh op 2 augustus 1646 een nieuwe vergadering bijeen te roepen. Hij hoopte dat de burgemeester in tussentijd tot andere gedachten zou zijn gekomen, maar deze hoop bleek ijdel te zijn geweest. De ambtman moest zelfs eerst met een boete dreigen vooraleer de burgemeester de magistraat bijeen riep. Deze tweede vergadering vermocht het standpunt van het stadsbestuur niet te wijzigen en Van Pallandt kon niets anders dan concluderen dat Porh en Van Lendt de anderen tot ongehoorzaamheid hadden opgezet.

Op 5 augustus werd de keurvorst van een en ander op de hoogte gesteld, waarbij Van Pallandt ook nog een boekje opendeed over de zittende burgemeester en de secretaris. Porh en Van Lendt waren dikke vrienden, die het niet al te nauw namen. Zo zouden zij bepaalde brieven hebben achtergehouden en de magistratsresoluties zodanig te boek stellen dat het hun het beste uitkwam. Een half jaar tevoren waren beide heren vergezeld door enige schepenen naar Holland gereisd. Bij die gelegenheid zouden zij met toestemming van de andere magistratsleden het stadszegel hebben meegenomen en vanuit Holland een aantal gezegelde brieven hebben doen uitgaan. Aan deze, volgens de drost, corrupte praktijken zou Verhoeven nooit zijn medewerking hebben verleend, vandaar dat men hem had ontslagen.

Het onvrijwillige vertrek van Verhoeven had ook in Gelderland en met name bij het Hof de nodige verbazing gewekt. Enige leden van dit rechterlijk- en bestuurscollege hadden Van Pallandt er zelfs over aangesproken en waren zeer verheugd geweest, toen zij hoorden dat de keurvorst ijverde voor zijn herbenoeming. Van Pallandt adviseerde de keurvorst dan ook dat hij met behulp van een aan de magistraat op te leggen zware boete nogmaals de uitvoering van het keurvorstelijk bevel moest eisen en daarenboven burgemeester Porh een geldstraf van honderd goudgulden zou opleggen¹. Op 18 september reageerde Friedrich Wilhelm. De magistraat kreeg opdracht Verhoeven opnieuw aan te stellen en Porh kreeg de door Van Pallandt voorgestelde boete opgelegd². De eerste daadwerkelijke ingreep in de autonomie van de Huissense magistraat had zijn beslag gevonden. Er zouden er nog vele volgen.

Het gedrag van Van Pallandt is overigens wel merkwaardig te noemen. Als lid van de onderzoekscommissie had hij in juni 1646 het optreden van Verhoeven scherp veroordeeld terwijl hij zich enkele maanden later alweer sterk maakte voor de herbenoeming van de man.

Zoals gezegd werd bij de magistratsverkiezingen van 5 mei 1647 Jacob Porh als burgemeester afgezet en opgevolgd door Arndt van Will. Op 14 juni gaf de keurvorst namelijk zowel de Huissense drost als de commissarissen Bachmann en Buckhorst opdracht

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 5 augustus 1646.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan de Huissense magistraat dd. 8 september 1646 (o.s.).

om binnen veertien dagen de rekeningen van de afgezette burgemeester Porh af te gaan horen ten overstaan van Porh en het stadsbestuur. Dit was naar aanleiding van klachten die door het Huissense stadsbestuur bij de keurvorst waren neergelegd¹. Vanaf 1647 kwamen overigens elk jaar een tweetal vertegenwoordigers van de Kleefse regering, zogenoemde commissarissen, de magistraatsverkiezingen in Huissen bijwonen². Waarschijnlijk zullen zij elk jaar een verslag van hun bevindingen hebben gemaakt. Slechts van een paar jaar zijn die rapporten bewaard gebleven. Dat de keurvorst besloot om juist vanaf 1647 commissarissen naar Huissen te sturen zal gezien het voorgaande geen verwondering wekken. Overigens kreeg ook een aantal andere Kleefse steden vanaf 1647 te maken met de aanwezigheid van commissarissen tijdens de magistraatsverkiezingen.

Zoals hierboven al uiteen gezet, had Friedrich Wilhelm eigen troepen in de erflanden gestationeerd. Op 1 mei 1647 werd Kalkar voor een groot gedeelte in de as gelegd waarbij de *Stände* met een beschuldigende vinger wezen naar de keurvorst³. Het gevolg was, dat de zwaar getroffen bevolking van Kalkar niet langer in staat was het aldaar gelegerde Brandenburgse garnizoen te onderhouden. Een aantal compagnieën werd naar elders gedirigeerd waaronder naar Huissen. Toen kapitein Adrian von dem Berge met zijn troepen arriveerde vonden zij de Huissense stadspoorten gesloten en zat er niets anders op dan buiten de stad een kampement op te richten. Dit wekte het *Mißfallen* van de keurvorst op, die drost Adolph Werner van Pallandt op 14 mei liet weten dat hij onmiddellijk naar het stadsbestuur diende te gaan en moest eisen, de stadspoorten te openen en de compagnie binnen te laten. Kennelijk had Friedrich Wilhelm weinig vertrouwen in de overredingskracht van Van Pallandt, want nog dezelfde dag gaf hij opdracht aan een overste om met honderd *Musquetieren* naar Huissen te gaan. Mocht de stad niet toegeven, dan moesten hij en zijn mannen die *Porten mit Gewalt* öffnen. Waarschijnlijk koos de magistraat eieren voor zijn geld en werden Von dem Berge en zijn mannen toegelaten.

Op 19 juli kreeg de stad een leuke rekening gepresenteerd. Niet alleen moest men maandelijks 19 rijksdaalders aan Von dem Berge en zijn soldaten betalen maar dat bedrag ook nog eens met terugwerkende kracht over zes maanden voldoen! Nog in augustus klaagde Von dem Berge tegenover de keurvorst steen en been over zijn behandeling in Huissen. Van de maandelijks door de stad te betalen 19 rijksdaalders had hij nog geen stuiver ontvangen. Bovendien had men hem ondergebracht in de herberg *Het Hert* in plaats van in een woning, wat hem veel geld had gekost. Dat gold ook voor zijn manschappen, die eveneens in herbergen waren ingekwartierd wat Von dem Berge ook het nodige geld had gekost. Hoewel Van Will nergens met name wordt genoemd, is zijn strijdbare en halsstarrig gedrag duidelijk te herkennen. In het najaar van 1647 werden de Brandenburgse troepen

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Friedrich Wilhelm aan Van Pallandt, Buchmann en Buckhorst dd. 14 juni 1647.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 extracten uit de protocollen van de godsdienstconferentie te Rheinberg dd. 26 en 27 februari 1682.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 336; *Aen Hare Hoogh Mogh*.

uit de erfanden teruggetrokken¹.

Arndt van Will zou de burgemeestersfunctie bekleden tot de magistraatsverkiezingen op 1 mei 1650. Er waren kennelijk ook tussen 1647 en 1650 financiële malversaties gepleegd, want zoals reeds opgemerkt, was de stad in 1661 nog in een proces met de inmiddels hoogbejaarde oud-burgemeester verwickeld over een in die periode teveel betaald bedrag aan hem van meer dan de vijfduizend gulden².

Hoewel het hier niet ging om een functie binnen het stadsbestuur probeerde Van Will na zijn vertrek als burgemeester op 1 mei 1650 toch een vinger in de bestuurlijke pap te houden. In 1650 kwam richter Wilhelm van Vinceler te overlijden. Van Will solliciteerde naar de opengevallen functie. Van Pallandt gaf een positief advies over hem aan de keurvorst. De ambtman liet Friedrich Wilhelm weten dat Van Will *die Stadt und Bürgerschaft alhir nun dreißig Jahren langh auß liebe ohne Vortheill als Burgerm[eiste]r und Scheffen im Kriegs Zeitten treulig vorgestanden und gedient* had. Friedrich Wilhelm liet daarop op 19 oktober 1650 aan Johan Maurits weten dat de stadhouder een onderzoek in moest stellen naar de kwalificaties van Van Will en indien hij als Kleefs ingezetene geschikt was tot richter aangesteld moest worden. Wat de stadhouder daarop adviseerde is niet bekend maar uiteindelijk werd Van Will niet benoemd.

Op 10 oktober 1650 werd de protestant Stephan van Herwaerden tot richter aangesteld. Op 15 juni 1651 overlegde Van Herwaerden zijn aanstellingsbrief ten stadhuize aan de voltallige magistraat waarna hij de eed aflegde en daarmee daadwerkelijk in functie trad. Hij zou dat blijven tot zijn dood, waarna hij op 26 januari 1673 werd opgevolgd door Stephan van Vinceler. De nieuwe richter legde op 22 april van dat jaar de eed af ten overstaan van burgemeester Jan Arijssen [van] Overpelt en een aantal schepenen en raden³. Net als in 1621 werd Van Will opnieuw gepasseerd door een protestant en net als toen was er opnieuw een Van Herwaerden in het spel.

Een in meerdere opzichten opmerkelijk verhaal. Allereerst de reactie van Van Pallandt. Hij prees het gedrag van de vroegere burgemeester die de stad meer dan dertig jaar trouw gediend had als schepenen en als burgemeester! Hieruit blijkt dat Van Pallandt niet op de hoogte was van het gedrag van Van Will tegenover de vertegenwoordigers van de keurvorst tussen 1641 en 1643. Het door stadhouder Johan Maurits ingestelde onderzoek zal Friedrich Wilhelm in dit opzicht wel uit de droom geholpen hebben. Tussen het moment

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 3675 Friedrich Wilhelm aan Werner van Pallandt dd. 14 mei 1647; Friedrich Wilhelm aan de overste Pothausen [?] dd. 14 mei 1647; Friedrich Wilhelm aan de stad Huissen dd. 19 juli 1647; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 ongedateerd schrijven van Adrian von dem Berge aan Friedrich Wilhelm [eind augustus 1647]; *Urkunden und Actenstücke* 5, 343. J.H.F. Zweers, 'Brandenburgse inkwartiering in Huissen 1647', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 171-176.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Motzfeldt en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 11/21 oktober 1650 en Friedrich Wilhelm aan Johan Maurits dd. 9/19 oktober 1650. Opmerkelijk is de datering van beide brieven waarbij kan worden opgemerkt dat Van Pallandt doorgaans slordig dateerde; R.A.N. - G.A.H. -O.A. voorl. inv. nr. 1 Rechten der stad Huissen ff. 170v. - 171r. en f. 174r; *Vast ende onverbreeckelijk*, 11 en 123; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan [de Kleefse Regering?] dd. 16 januari 1673 (o.s.).

van de benoeming van Van Herwaarden in oktober 1650 en het ogenblik dat hij de eed aflegde in juni 1651 zitten meer dan acht maanden. Waarom het zo lang duurde voordat Van Herwaarden daadwerkelijk als richter kon gaan optreden is niet duidelijk. Het gevolg was wel dat het Huissense gericht meer dan een half jaar niet functioneerde!

7 De terugkeer van drost Von Wylich zu Lottum

Of na zijn schorsing als *Ambtsverwalter* in 1643 Von Wylich nog terugkeerde naar Huissen is niet geheel duidelijk. Zijn ontslag zat echter wel in de pen. Op 10 juni 1645 wilde de keurvorst van de Kleefse Raden weten of Von Wylich inmiddels Huissen al verlaten had en vertrokken was naar de Liemers zoals hij al verschillende keren had gevraagd¹. Een ietwat merkwaardige vraag wanneer men bedenkt dat de opvolger al op 28 mei van dat jaar was benoemd. Op 31 juli probeerde Von Wylich keurvorst Friedrich Wilhelm nog te overtuigen van het feit dat hij een trouwe dienaar was, maar het was vergeefse moeite². Zijn vijanden hadden, aldus de baron in een brief van februari 1655, hun doel bereikt³. Zijn ontslag had waarschijnlijk meer dan één oorzaak. Niet alleen zijn weinig tactvol optreden in Huissen zal daartoe hebben bijgedragen, maar ook zijn eigen politieke positie zal een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld toen men hem aan de kant schoof, waarover later meer.

Bestuurlijk gezien veranderde er in Huissen vooreerst niet veel. De op 28 mei 1645 tot drost in de Liemers, Huissen en Lobith aangestelde Adolph Werner van Pallandt zat nog steeds in het zadel. Als gevolg van zijn omstrede rechtspositie zat hij echter wat minder stevig dan hij zelf graag zou willen. Op 11 maart 1648 werd hij door Friedrich Wilhelm beleend met het huis *Griethuizen*, maar dit betekende echter niet dat hij door de Kleefse ridderschap als één van hen werd aanvaard. Op 9 november van dat jaar vroeg de keurvorst dan ook Van Pallandt toe te laten tot de Kleefse ridderschap⁴. Tijdens de gecombineerde Landdag van Kleef en Mark in Kleef werd op 3 april 1649 zijn toelating alsmede die van twaalf andere Raden tot de Kleefse ridderschap afgewezen⁵.

Op 24 maart 1649 werden de op dat moment nog gecombineerde ambten Huissen en Lobith gescheiden waarbij Van Pallandt Huissen behield en Von Wylich het ambt Lobith kreeg toegewezen⁶. De Liemers was kennelijk al eerder afgesplitst⁷. Vanwege deze afscheiding werd door de keurvorst voorts op 12 april besloten dat Van Pallandt de pachtopbrengst over twee stukken grond onder Huissen kreeg toegewezen ter verhoging

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse Raden dd. 31 mei/10 juni 1645.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 31 juli 1655.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 9 februari 1655.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 oorkonde van Friedrich Wilhelm dd. 9 november 1648. (Bijlage A bij een brief van Van Pallandt aan de keurvorst dd. 4 oktober 1654); *Urkunden und Actenstücke* 5, 472 stelt dat de benoeming van Van Pallandt pas in 1646 plaats vond.

5 Protokol van de Kleefs-Markse Landdag dd. 3 april 1649. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 314. In de bijgevoegde noot merkt Von Haeften op dat Van Pallandt zelfs niet werd toegelaten!

6 Hoewel alleen sprake is van het ambt Huissen worden ook hier hoogstwaarschijnlijk de gecombineerde ambten Huissen en Malburgen bedoeld.

7 LAV NRW R AA0588A Haus Hueth inv. nr. 1184 splitsingsakte van de ambten Lobith en Huissen [en Malburgen] dd. 24 maart 1649.

van zijn inkomen als ambtman. Op dezelfde datum bepaalde de keurvorst ook dat Van Pallandt niet uit Huissen mocht worden verdreven voordat zijn drie verpandingen aan de keurvorst, op de tollens te Rees en Lobith en op de *Waldtschreibereij* te Monterberg zouden zijn terugbetaald. Deze bepaling gold niet alleen voor de Huissense drost maar ook voor zijn echtgenote en hun erfgenamen. In totaal bedroeg de waarde van de verpanding 7.500 goudgulden¹.

Tijdens het Landdagreces van 9 oktober 1649 erkende Friedrich Wilhelm het *jus indigenatus* dat wil zeggen dat alleen edelen en burgers die in de Kleefse erflanden waren geboren en er daarnaast ook landerijen bezaten met een minimale waarde van 6.000 *Reichstaler* een aanstelling in overheidsdienst konden krijgen. Bovendien zegde de keurvorst op die datum ook toe dat eventuele ambtenaren die op dat moment in dienst waren en niet aan het *jus indigenatus* voldeden zouden worden ontslagen². De belening met *Griethuizen*, de hierboven genoemde verpandingen, de functie van Kleefse erfmaarschalk en het feit dat hij drost van Huissen was, waren kennelijk niet voldoende voor de Kleefse ridderschap om Van Pallandt in hun geledingen op te nemen. Op 9 februari 1650 verlangden de gedeputeerden der Kleefse *Stände* van Friedrich Wilhelm het ontslag van de vreemde ambtenaren waarbij Van Pallandt met name werd genoemd. Haast maakte de keurvorst daar echter niet mee. Nadat de *Stände* tussen 18 en 25 juli 1652 een groot aantal klachten, waaronder ook over het niet uitvoeren van het *jus indigenatus* naar voren brachten, bleek Van Pallandt nog steeds het Huissense drostambt te bekleden. Op 1 augustus antwoordde Friedrich Wilhelm dat -wanneer Adolph Werner van Pallandt inderdaad niet aan het Landdagreces van 9 oktober 1649 voldeed- hij over het ontslag zou beslissen. Op 26 juli 1653 hakte de keurvorst de knoop door. In een lange instructie voor de Kleefse stadhouder Johan Maurits van Nassau-Siegen ging Friedrich Wilhelm ook in op de positie van Van Pallandt. De stadhouder diende na te gaan of de drost intussen aan het *jus indigenatus* voldeed met andere woorden zich al dan niet een riddergoed had weten te bemachtigen. Wanneer dit het geval was, dan was er niets aan de hand, anders diende Van Pallandt te worden ontslagen. Voordat dit laatste kon gebeuren, moest echter wel de door hem voorgeschoten pandsom worden terugbetaald³. Zo ver kwam het echter niet, want op 12 september 1653 werd Van Pallandt geëxamineerd en toegelaten tot de Kleefse

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 ongedateerd schrijven van Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm [september/oktober 1654].

2 Landdagreces van 9 oktober 1649. Hierin met name artikel 35. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 390-395; *Sammlung der Gesetze und Verordnungen, welche in den ehemaligen Herzogthümern Jülich, Cleve und Berg und in dem vormaligen Großherzogthum Berg über Gegenstände der Landeshoheit, Verfassung, Verwaltung und Rechtspflege ergangen sind. Vom Jahr 1475 bis zu der am 15. April 1815 eingetretenen König[lich] Preuß[ischen] Landes-Regierung*. J.J. Scotti ed. (4 dln; Düsseldorf 1821-1822) (hierna *Sammlung der Gesetze*) I, 272; Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, I, 200-201, 210-211 en 223-226; Carsten, 'The Resistance of Cleves and Mark', 221-223 en 235-236; Opgenoorth, 'Johann Moritz von Nassau-Siegen', 62-63.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 416, 440, 581-582, 658 en 660; K.H.A. - Collectie Johan Maurits van Nassau-Siegen inv. nr. IV-1479 (I) instructie van Friedrich Wilhelm voor Johan Maurits van Nassau-Siegen dd. 26 juli 1653; *Sammlung der Gesetze*, 1, 313.

ridderschap¹. Hij was dus aanwezig tijdens de belangrijke toespraak van stadhouder Johan Maurits tot de *Stände* waarin zij werden opgeroepen de delegatie onder leiding van baron Dietrich Karl Wilich zu Winnenthal uit Regensburg terug te roepen.

Hoewel het nergens is gebleken, was de belening met het huis *Griethuizen* door de keurvorst mogelijk een juridische spitsvondigheid. Op die manier hoopte Friedrich Wilhelm misschien de toelating tot de Ridderschap van hem gunstig gezinde personen te bewerkstelligen. In 1654 kwam graaf Von Waldeck tijdens de zitting van Brandenburgse Geheime Raden van 30 oktober nog eens op deze weigering tot de toelating terug. Hij merkte op dat de *Stände* zich in eerste instantie tegen de benoeming van Van Pallandt hadden verzet omdat ze tegen de toelating waren van personen *die es mit E. Ch. D. hielten*².

Intussen had zich namelijk een opmerkelijke politieke ommekeer voorgedaan bij Van Pallandt. Behoorde hij in 1646 nog tot de aanhangers van de keurvorst en werd hij door diezelfde keurvorst vanaf 1649 steeds verdedigd tegenover de *Stände*, hierin was echter verandering gekomen. Op 20 juli 1654 was de Huissense ambtman aanwezig bij de *Ständevergadering* in Duisburg waar men te horen kreeg dat Winnenthal die dag op last van Friedrich Wilhelm bij Büderich gevangen was genomen op zijn terugreis uit Regensburg. Zoals hiervoor al opgemerkt, probeerden die nacht adellijke vertegenwoordigers tevergeefs Winnenthal te bevrijden. Van Pallandt zou later ontkennen dat hij bij deze bevrijdingspoging aanwezig was, maar zijn verdere gedrag in deze affaire spreekt boekdelen³. Tijdens de *Ständevergadering* die tussen 10 en 12 september 1654 in Rees werd gehouden werd een brief aan de keizer goedgekeurd waarin geprotesteerd werd tegen de arrestatie van Winnenthal en het proces dat tegen hem werd gevoerd. Eén van de opstellers van dit felle protest was Van Pallandt⁴. Toen de Brandenburgse Geheime Raden zich op 30 oktober over de brief aan de keizer bogen kwam, zoals hiervoor al opgemerkt, Van Pallandt nog ter sprake als één van degenen, die nota bene door de keurvorst in bescherming was genomen en zich nu tegen hem keerde⁵. Onder een besluit dat op 15 november 1654 werd genomen en waarin de keurvorst opnieuw werd gevraagd om de vrijlating van Winnenthal prijkt ook zijn handtekening⁶. Dit zou de nodige gevolgen hebben voor de positie van de Huissense drost.

Op 12 september 1654 benoemde Friedrich Wilhelm baron Johann Sigismund von Wylich zu Lottum tot zijn ambtman in Huissen met als argument, dat Van Pallandt nog steeds geen riddergoed in het hertogdom had verworven⁷. Op 10 oktober; dus bijna een maand later, deelde de keurvorst zijn besluit aan Van Pallandt mee met het verzoek de

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 kopie van de toelatingsoorkonde dd. Kleef, 12 september 1653. (Bijlage A bij een ongedateerde brief van Van Pallandt aan de keurvorst [oktober 1654]).

2 *Protokolle und Relationen* 4, 601.

3 *Protokoll des cleve-märkischen Ständeconvent* dd. 20-23 juli 1654. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 738-740; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 4 oktober 1654.

4 Protokol van de Kleefse *Ständevergadering* gehouden te Rees tussen 10 en 12 september 1654. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 749-751.

5 *Protokolle und Relationen* 4, 601.

6 Besluit van de Kleefse *Stände* dd. 15 november 1654. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 764-765.

7 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 1109 benoemingsakte van Von Wylich zu Lottum dd. 2 september 1654 (o.s.).

Huissense burcht te verlaten. Als argument voor deze benoeming werd aangegeven dat Van Pallandt krachtens het Landdagreces van 9 oktober 1649 niet gekwalificeerd was omdat hij geen riddergoed ter waarde van 6.000 *Reichstaler* bezat en dus niet voldeed aan het *Indigenatsrecht*¹. Nadat zijn ontslag bekend was geworden, protesteerde Adolph Werner bij de keurvorst. Hij betoogde dat hij van zijn voorvaderen het huis *Bauenholt* had geërfd met een waarde van 12.000 *Reichstaler* en dat dat intussen was vermeerderd met het huis *Griethuizen* waarmee hij door de keurvorst zelf was beleend. Voeg daar nog aan toe dat hij van zijn voorvaderen het ambt van erfmaarschalk van Kleef had geërfd, dan voldeed hij dus ruimschoots aan de criteria van het *jus indigenatus*. Ten overvloede overlegde hij de keurvorst zijn toelatingsbewijs tot de Landdag van 12 september 1653. Daarnaast betoogde de Huissense drost dat als deze beslissing door zou gaan Von Wylich maar liefst drie drostambten onder zijn bestuur verenigde. Dit was volgens hem in strijd met het Landdagreces van 9 oktober 1649².

Op 4 oktober wendde Van Pallandt zich opnieuw tot Friedrich Wilhelm waarbij hij de keurvorst liet weten dat hij nooit bij de bevrijdingspoging van Von Wilich zu Winnenthal aanwezig was geweest. Dit gerucht was door zijn tegenstanders in de wereld gebracht om hem bij Friedrich Wilhelm in een kwaad daglicht te zetten en hij suggereerde dan ook om bij de overste Van Spaen, die de gevangenen genomen Winnenthal escorteerde, hierover navraag te doen³.

Intussen liet Von Wylich geen gras groeien over zijn benoeming. Hij toog met zijn patent naar de Kleefse regering en vervolgens naar Huissen. Daar liet hij zijn benoemingsbrief zowel aan de leden van de magistratuur als aan een aantal burgers zien. Zowel de stadsbestuurders als de burgers toonden zich aldus de baron aan de keurvorst *mit ihrem vorigen Drostem mit welchen Sie vor diesem gnädigst wiederumb woll zufriedent*⁴. Bij het zien van deze opmerking kan een lichte glimlach niet worden onderdrukt. Of beschikten beide partijen over een wel zeer kort geheugen?

In oktober begon de strijd om de macht tussen Van Pallandt en Von Wylich. Laatstgenoemde liet op 10 oktober aan de stadspoorten een plakkaat aanslaan en ook in de kerken afkondigen, waarin het op straffe van 25 goudguldens de ingezetenen van de kerspels verbood te jagen en te vissen. Vreemden zouden een boete van 100 goudguldens opgelegd krijgen⁵. Vijf dagen later reageerde Van Pallandt met een eigen plakkaat waarin het de burgers werd verboden het bevel van Von Wylich te gehoorzamen omdat het niet in naam van de keurvorst was afgekondigd⁶. Von Wylich wist de keurvorst daarbij nog

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan Van Pallandt dd. 30 september 1654 (o.s.).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 ongedateerd schrijven van Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm. [september/oktober 1654].

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 4 oktober 1654.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 ongedateerd schrijven van Von Wylich aan Friedrich Wilhelm. (Bijlage bij Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 2 november 1654).

5 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 plakkaat van Von Wylich dd. 10 oktober 1654. (Bijlage bij Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 2 november 1654).

6 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 plakkaat van Van Pallandt dd. 15 oktober 1654. (Bijlage bij Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 2 november 1654).

te vertellen dat Van Pallandt de afgescheurde plakATEN publiekelijk in de modder had gegooid en er bovenop was gaan staan. De Kleefse regering bracht de keurvorst hiervan op 2 november op de hoogte¹. Wie te gehoorzamen? De Kleefse regering wist het ook niet meer. Toen richter Stephan van Herwaerden op 19 oktober bevel kreeg het proces verbaal van het verhoor van een gevangene aan hen ter hand te stellen, stuurde de regering hierover informatie voor de zekerheid zowel naar Von Wylich als aan Van Pallandt².

De keurvorst wilde niets van een herbenoeming van Van Pallandt weten. Op 9 november liet hij stadhouder Johan Maurits weten dat Van Pallandt zich niet meer op hem mocht beroepen. De dag daarop voegde Friedrich Wilhelm daar nog aan toe dat Van Pallandt niet meer op zijn genade hoefde te rekenen omdat hij zich had aangesloten bij de *uns übel affectionirten Leuthen*. Voorts kreeg Johan Maurits opdracht zo snel mogelijk de schulden bij Van Pallandt af te lossen en de onderpanden weer in bezit te nemen³. Kennelijk had Friedrich Wilhelm schoon genoeg van de hem ontrouw geworden Huissense drost.

Intussen ging het machtsspel in Huissen gewoon door. Von Wylich had richter Van Herwaerden in de tweede helft van oktober opdracht gegeven zijn plakkaat van 10 oktober opnieuw aan de stadspoorten op te hangen. Toen Van Pallandt op vrijdagmiddag 30 oktober de stad binnen reed gaf hij zijn stalknecht opdracht eerst de paarden te verzorgen om daarna de nieuwe verordeningen van de poorten te gaan trekken. Daarbij had de stalknecht geschreeuwd *Vive la Lottum waer is Lottum*. De volgende ochtend had Van Pallandt met zijn geweer resten van de plakATEN van de poorten gekrabd. De gerichtsbode kreeg vervolgens opdracht alle restanten te verwijderen⁴.

Op 28 november richtte Friedrich Wilhelm zich wederom tot zijn Kleefse stadhouder met de mededeling dat Van Pallandt Huissen diende te verlaten ten gunste van Von Wylich. Van Pallandt was dat echter helemaal niet van plan. Kort na de jaarwisseling liet hij weten dat de schuld van de keurvorst aan hem meer dan 15.000 goudgulden bedroeg en dat hij op grond van de oorkonden van 1649 niet van plan was zijn functie neer te leggen en het Huissense kasteel te ontruimen. Hij ondertekende provocerend met *Adolph Werner von Pallantt Drost zu Huißen*⁵. Op 18 december verscheen een keurvorstelijk bevel dat Van Pallandt Huissen diende te ontruimen. Op grond daarvan gaf Von Wylich de richter opdracht Van Pallandt aan te zeggen te vertrekken. Richter Van Herwaerden stuurde op Nieuwjaarsdag 1655 en op 17 februari 1655 de gerichtsbode naar baron Van Pallandt met het bevel Huissen te verlaten. Het waren twee vergeefse pogingen⁶.

De Kleefse regering zat met de financiële afwikkeling van de verpanding in de maag en vroeg zich tegenover de keurvorst op 20 januari 1655 af of de meer dan 400

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 2 november 1654.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 19 oktober 1654.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan Johan Maurits dd. 30 en 31 oktober 1654 (o.s.). De brief van 31 oktober is als bijlage gevoegd bij een schrijven van Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 9 februari 1655.

4 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Herwaerden aan Von Wylich dd. 31 oktober 1654.

5 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Bijlage bij Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 20 januari 1655.

6 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Herwaerden aan Friedrich Wilhelm dd. 5 maart 1655.

Reichstaler, die Van Pallandt had uitgegeven ter reparatie van het Huissense kasteel ook terugbetaald moesten worden¹. Friedrich Wilhelm bedacht op 29 januari een compromis. Van Pallandt zou het ambt Huissen als onderpand kunnen behouden maar hij zou dan wel het ambtshuis ten gunste van Von Wylich dienen te ontruimen. Tegelijkertijd liet Friedrich Wilhelm echter ook weten dat de door Van Pallandt uitgegeven 400 *Reichstaler* voor de reparatie van het ambtshuis te Huissen niet zouden worden terugbetaald. Deze herstelwerkzaamheden waren namelijk zonder zijn toestemming verricht en dat was reden genoeg om deze kostenpost niet te voldoen. Van Pallandt werd ook geïnformeerd over dit idee van de keurvorst dat Friedrich Wilhelm overigens op 16 februari nogmaals lanceerde.

Toen Von Wylich van dit, voor hem onzalige idee hoorde richtte hij zich op 9 februari tot Friedrich Wilhelm. Hij betoogde niet alleen dat Huissen hem in 1643 door sinistere, jaloerse lieden afhandig was gemaakt maar dat het onderzoek naar de vorderingen die Van Pallandt nog had uitstaan niet nodig was. De voormalige Huissense drost had zich namelijk zo slecht gedragen aldus Von Wylich dat hij hierdoor geen aanspraak meer kon maken op geld. Bovendien, zo stelde de baron als het plan van de keurvorst door zou gaan, dan zou Von Wylich voor gek staan voor de hele wereld².

Blijkbaar wist Von Wylich de keurvorst te overtuigen want ook op 16 februari besloot de keurvorst dat Van Pallandt het ambt en het ambtshuis Huissen diende te ontruimen. Deze keurvorstelijke beslissing werd op 22 februari door Johan Maurits aan de Kleefse regering ter kennis gebracht. De Kleefse stadhouder liet daarbij ook weten dat de echtgenote van Van Pallandt op het punt stond te bevallen en dat men dus diende te wachten met de ontruiming. De stadhouder vroeg de Kleefse regering Von Wylich in te willen lichten en ook hem te vragen enig geduld te oefenen³. Misschien heeft hij nog wel even gewacht, maar echt geduldig was Von Wylich niet. Op maandagavond 1 maart 1655 kwam hij tegen 7 uur onopvallend in Huissen aan en liet richter Van Herwaerden nog diezelfde avond de beslissing van 22 februari zien. Von Wylich liet weten dat hij de volgende dag het ambtshuis in bezit wilde nemen en dat de richter daarbij aanwezig diende te zijn. Van Herwaerden waarschuwde Von Wylich voor de heer Von Aßenberg uit Münster, de zwager van Van Pallandt, die ook in Huissen op het kasteel verbleef samen met een aantal bedienden. Dit vormde voor de ambtman aanleiding om dertien tot veertien boeren uit de Liemers op te trommelen om de volgende dag in alle vroegte in Huissen aanwezig te zijn.

De volgende ochtend vroeg togen de ambtman en de richter samen met de veertien Liemerse boeren naar het kasteel. Op het moment dat de dienstknecht van Van Pallandt die ochtend het slot verliet, drongen ze het burchtcomplex binnen. Gealarmeerd door

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 20 januari 1655.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan *Amtskammer*, president en Raden dd. 19 januari 1655 (o.s.). (Bijlage bij Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 6/16 maart 1655; Friedrich Wilhelm aan *Amtskammer* en president dd. 6 februari 1655 (o.s.) en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 9 februari 1655.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Herwaerden aan de Kleefse regering dd. 5 maart 1655 en Johan Maurits aan de Kleefse Regering dd. 22 februari 1655. Overigens is het merkwaardig dat op die dag de keurvorst eerst nog van mening was dat Van Pallandt het ambt Huissen nog als onderpand kon houden en dezelfde dag besliste dat Van Pallandt ambt en ambtshuis diende te ontruimen!

het lawaai, sloot de baron de zaal en de keuken af. Van Herwaerden begon daarop via een getralied venster op de baron in te praten. Tijdens dit onderhoud werd Van Pallandt geassisteerd door de al genoemde heer Von Aßenberg. De baron wilde het slot slechts verlaten als hij het keurvorstelijk bevel daartoe met eigen ogen had gezien. Na enig heen en weer gepraat werd hem dit papier door Von Wylich getoond. Toen hij het gezien had, weigerde Van Pallandt echter te vertrekken omdat, zo zei hij, dit bevel was gebaseerd op onjuiste informatie. Een aanbod van dominee Hachin om samen met zijn hoogzwangere vrouw tot Pasen (28 maart) bij hem in te trekken werd door Van Pallandt eveneens afgewezen. Pas de volgende ochtend opende de baron de keuken en ging hij *eindtlick neffens sijnen Schwager ende gantze familie vort met alle begagie te scheep naer Arnhem*. Aldus richter Van Herwaerden in zijn verslag aan de Kleefse regering¹.

Hoe anders is de lezing van het gebeuren door Van Pallandt. Kort na zijn vertrek uit Huissen richtte hij zich vanuit Arnhem tot de keurvorst. Niet alleen liet de voormalige drost de gebeurtenissen al plaats vinden op 20 februari, maar hij schetste een heel ander verhaal. Bij binnenkomst hadden de door Von Wylich meegebrachte boeren met hun geweren de dienaren van de baron geslagen en tenslotte van het kasteel weggejaagd. De boeren waren het slot binnengedrongen en hadden zelfs de tot kraamkamer ingerichte kamer van zijn hoogzwangere vrouw bezet. Ze hadden gedurende de nacht, die zij op het kasteel hadden doorgebracht onnodig veel brandhout moedwillig verstookt. Toen zijn bang geworden zontje vluchtte naar een buiten het slot staande woning was het kind door de boeren achtervolgd en met een degen in het been gestoken. Daarop hadden de Liemerse belagers de baron gegrepen en hem zonder mantel en degen van het slot weggevoerd waarbij de baron ook nog eens een keer was uitgescholden. Vervolgens had men de barones gedwongen om met de kinderen aan de hand te voet de burcht te verlaten. In regen en stormwind was het gezin vertrokken als *einen vertrieben Exulant den Rhein herunter nach Arnheim*. De huisraad, die op het slot was achtergebleven had daarna tijdens het transport naar Arnhem niet alleen schade opgelopen, maar er waren ook zaken verdwenen².

Samenvattend kan worden gesteld dat baron Adolph Werner van Pallandt na een verblijf van tien jaar, in maart 1655 Huissen onvrijwillig verliet om plaats te maken voor de in Huissen niet onbekende baron Johann Sigismund von Wylich zu Lottum.

Hoe was het de vroegere Huissense *Ambtsverwalter* de afgelopen tien jaar vergaan? Zeker vanaf zijn ontslag in Huissen tot 1651 behoorde Von Wylich zu Lottum als een van de aanvoerders van de adellijke oppositie onmiskenbaar tot de tegenstanders van de keurvorst³. In 1646 was hij aanwezig op een *Ständevergadering* waarbij een keurvorstelijk verzoek werd afgewezen om belasting te mogen heffen en om versterkingen te mogen

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Herwaerden aan de Kleefse regering. dd. 5 maart 1655.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 6/16 maart 1655. Aangezien de baron in de datering van gebeurtenissen slordig is gebleken, lijken de door Van Herwaerden genoemde data aannemelijker.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 472 noot 1.

bouwen¹. Op 16 april 1647 maakte hij deel uit van een delegatie naar de keurvorst waarin werd gepleit voor de toepassing van het *jus indigenatus*². Dat Von Wylich daarbij een persoonlijk belang had zal intussen duidelijk geworden zijn. In 1650 functioneerde de baron als gedeputeerde van de Kleefse ridderschap terwijl hij in maart en mei 1651 in Den Haag verbleef als afgevaardigde van de Kleefse *Stände*³. Nog op 16 juni van dat jaar deed Von Wylich zu Lottum tijdens een vergadering verslag van zijn ontmoeting met Lieuwe van Aitzema en liet hij de Kleefse vertegenwoordiger in Den Haag weten dat hij zo snel mogelijk zijn “verering” zou ontvangen voor zijn bemiddeling in maart van dat jaar⁴.

In juli 1651 trad Von Wylich zu Lottum echter in dienst van de keurvorst. Hij werd in die maand tot overste van een cavalerieregiment benoemd en kreeg opdracht troepen te gaan werven⁵. Al op 27 juli koos hij duidelijk partij voor de keurvorst door protest aan te tekenen tegen een door de *Landstände* uitgegeven voor de keurvorst *verkleinerliche und schimpfliche* patent. Op 19 september van datzelfde jaar protesteerde de stad Emmerik bij de keurvorst tegen het feit dat het regiment van de baron in de nacht daarvoor al het vee uit de weiden had laten halen om zodoende de inwoners te dwingen belasting te betalen⁶. De tactieken van de baron hadden zich kennelijk de afgelopen jaren niet gewijzigd! Von Wylich bleef drost van Huissen tot 1672. Op 29 maart van dat jaar werd hij als ambtman van Huissen en Malburgen opgevolgd door zijn zoon Johann Christoff⁷.

De carrière van de baron had zich tegenovergesteld ontwikkeld van die van zijn Huissense tegenspeler Van Pallandt. Was laatstgenoemde veranderd van een medestander van de keurvorst tot een van diens tegenstanders bij Von Wylich was dat omgekeerd gegaan. De benoeming tot ambtman van Huissen diende kennelijk als beloning voor trouwe dienst aan Friedrich Wilhelm. Von Wylich bleef drost van Huissen tot 1672. Op 29 maart van dat jaar werd hij als ambtman van Huissen en Malburgen opgevolgd door zijn zoon Johann Christoff⁸.

1 Uit het protocol van het Kleefse *Ständeconvent* dd. Mehr, 23 juli 1646. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 280-281.

2 Uit het protocol van de Kleefs-Markse Landdag dd. Kleef, 16 januari-18 april 1647. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 309-317.

3 Instructie voor de deputatie van de Kleefse ridderschap dd. 6 april 1650. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 418-420; Kleefse *Ständeafgevaardigden* Von Wylich zu Lottum en Arnold Bongard aan de Staten-Generaal dd. 10 maart 1651. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 473-481; Aitzema *a.w.*, (kwarto editie) 7, 557.

4 Syndici van de Kleefse *Stände* aan Lieuwe van Aitzema dd. 16 juni 1651. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 499-500.

5 *Urkunden und Actenstücke* 5, 500; Lieuwe van Aitzema *a.w.*, (kwarto editie) 7, 558.

6 Protest van veertien leden van de Kleefse ridderschap tegen het *Contradictionspatent* dd. 27 juli 1651. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 512-513; Stad Emmerik aan Friedrich Wilhelm dd. 19 september 1651. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 548; F.L. Carsten, *The origins of Prussia*, 240.

7 Protest van leden van de Kleefse ridderschap tegen de deputatie naar Regensburg dd. 30 juli 1653. In: *Urkunden und Actenstücke* 5, 662-663.

8 LAV NRW R AA0640 Handschriften AIII Deel 42 ff. 307v. - 309r. benoemingsakte van J. Chr. von Wylich tot ambtman van Huissen en Malburgen dd. 29 maart 1672.

E. De aantasting van de stedelijke autonomie

1 De economische en religieuze ontwikkelingen tussen 1650 en 1660

Op bestuurlijk gebied vond ter plaatse nog een grote verandering plaats. De veelgeplaagde richter Wilhelm van Vinceler, die dat ambt bijna dertig jaar had bekleed, overleed in de tweede helft van september of begin oktober 1650. Hij werd op 10 oktober 1650 opgevolgd door Stephan van Herwaarden¹.

Economisch gezien zette de aan het einde van de zestiende eeuw ingezette neergang door. Tussen 1654 en 1660 mislukten de kersen oogsten als gevolg van ettelijke strenge winters en dat terwijl kersen van oudsher een van de belangrijkste bronnen van inkomsten in Huissen vormden. In 1660 was de *Armoedigheid unser gemeente met een penne nielt te beschrieven* aldus de magistraat. Men was zelfs van stadswege niet meer in staat de stadsmuren goed te onderhouden. Nu had de stad zich in de voorafgaande jaren ook wel de nodige moeilijkheden op de hals gehaald, die haar financieel gezien niet in de koude kleren waren gaan zitten.

Spotprent over de Huissense magistraat uit 1658.

Vanaf 1649 was de stad Huissen in een proces gewikkeld met de Arnhemse geërfden van Malburgen. Aanleiding was de vraag wie welk deel van de belasting voor het onderhoud van ter plaatse gelegerde Zweedse soldaten moest betalen. Deze troepen trokken in maart 1649 de erflanden binnen en verbleven vanaf april tot in augustus in Huissen. De stad wilde Malburgen alleen voor de inkwartiering en belasting laten opdraaien, terwijl de Arnhemse geërfden onder leiding van boekdrukker Jacob van Biesen de lasten gelijkelijk over de beide ambten Huissen en Malburgen verdeeld wensten te zien². De kwestie leidde tot een zich lang voortslepende juridische strijd. In augustus 1661 klaagde de Huissense magistraat bij de keurvorst dat dit proces dat zelfs tot voor het *Reichskammergericht* werd gevoerd, de stad 31.000 gulden had gekost. In één van de pamfletten, die Van Biesen aan de zaak wijdde, laat hij de uit Huissen afkomstige Hendrick van Huysen dan ook zeggen: *Ick beken,*

¹ *Vast ende onverbreeckelijk*, 11 en 123.

² *Urkunden und Actenstücke* 5, 373; Hans-Joachim Koepf, *Kelten, Kirche und Kartoffelpüree. Chronologie der 750-jährigen Geschichte der Stadt Goch* (5 dln; Goch 2004-2010) II, 55; *Taffel von grossen und gewichtigen interessen, zum nachtheil und geringhschatzungh Ihrer Churf. Durchl... Zu mercklichen schaden nachtheil und interessen deren von Malburgen*, Num. 2 en Num. 3.

onse Stadt is door 't Proces tegen Malburgen in den grondt verdorven.

Een andere tegenslag die men in 1656 te verwerken kreeg, was de verplaatsing van de sinds 1242 aanwezige Rijntol ter plaatse. Op 19 oktober kreeg Friedrich Wilhelm het advies de Huissense Rijntol naar Emmerik over te brengen, daar de meeste schepen over de Waal naar het westen voeren. Hierop werd gunstig gereageerd en een verzoek van de Huissense magistraat om afwijzend op dit voorstel te beschikken mocht niet baten. Op 23 november 1656 kregen de stadsbestuurders te horen dat hun protest niets had uitgehaald. Voorlopig, totdat de Rijn verbeterd zou zijn, zou men de tol naar Emmerik verleggen. Bovendien mocht men de kersenwaag behouden. De term “voorlopig” was trouwens een rekbaar begrip dat ruim geïnterpreteerd kon worden zoals men nog zou merken. De Rijntol zou namelijk pas in de jaren twintig van de achttiende eeuw weer naar Huissen terugkeren¹.

Godsdienstig gezien veranderde er vooreerst niet veel. Pastoor Van der Linden had het nodige te stellen met het kerkvolk. In maart 1650 klaagde drost Van Pallandt tegenover de keurvorst over het feit, dat de kerkgangers zich op zon- en feestdagen al tijdens de Mis te buiten gingen aan brandewijn. Gemengd huwen was er bij pastoor Van der Linden niet bij. De pastoor was pas bereid een huwelijk in te zegenen als de protestantse partner katholiek was geworden². Pas in de tweede helft van de jaren vijftig deden zich in velerlei opzicht allerlei ontwikkelingen voor. Pastoor Basilius van der Linden die in 1614 zijn loopbaan als kapelaan in Huissen was begonnen en sinds 1622 het pastoraat vervulde, werd op 29 mei 1658 opgevolgd door Bernard Engelen, die het ambt met *grote wakkerheid* bekleedde, aldus de contemporaine auteur Hugo van Heussen, die in Huissen goed bekend was. Met de komst van de nieuwe vicaris Jacobus Verhaer, die op 8 december 1659 door de magistraat werd benoemd deden ook de moeilijkheden hun intrede in Huissen. Verhaer uitte zijn onvrede over de gang van zaken in de parochie en vond het er *meer ketters dan Catholijck*. Dat dit pastoor Engelen niet erg aanstond zal niemand verwonderen. Uiteindelijk resulteerde het conflict tussen de pastoor en de vicaris in het ontslag van Verhaer door de magistraat op 1 mei 1661. Hij werd opgevolgd door Jacobus Hellingh, die op 24 februari 1662 zijn eerste preek in de parochiekerk hield. Hiermee deed één van de meest opmerkelijke geestelijken uit Huissen kerkelijke geschiedenis zijn entree in het stadje³.

Ook binnen de kleine gereformeerde gemeente bleef men niet van moeilijkheden

-
- 1 Buisman, *a.w.*, 4, 508-574. In de periode 1650/1651 – 1660/1661 signaleert de auteur twee zachte, één normale, vier koude en vier strenge winters; Geoffrey Parker, *Global Crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century* (New Haven London 2013) XX-XXII; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Motzfeldt en Von Wylich aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661 (met bijlagen); *Vast ende onverbreeckelijk*, 46-47; Nève, *a.w.*, 358-359; *Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit. Teile III und IV. Quellen zur Geschichte des klevischen Rheinzollwesens vom 11. bis 18. Jahrhundert*. Marie Scholz-Babisch ed. (2 dln; Wesbaden 1971) Deel II (Zweite Hälfte) 613; Smit, 'Nieuw licht'; Zweers, 'Een stedelijke klaagzang uit 1660'.
 - 2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 585 ff. 119r. - 120r. Van Pallandt aan Friedrich Wilhelm dd. 30 maart 1650.
 - 3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 1382 ff. 50v. - 51r. benoemingsacte van Engelen tot pastoor van Huissen dd. 29 mei 1658; V[an] H[eu]ssen, *Kerkelijke historie en outheeden*, 439; U.A.U. - A.O.B.C. inv. nr. 583 stukken betreffende de benoeming en het ontslag van Verhaer; J.H.F. Zweers, 'Stadskapelaan Jacobus Verhaer (1659-1661)', *Med. H.K.H.* 22 (1997) 189-191; J.H. Hofman, 'Verloren Sprokkels', *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 1 (1873) 421-435; 427.

gevijwaard. Het gedrag van predikant Wilhelmus Hachin was vele lidmaten al tijden een doorn in het oog en toen hij in het najaar van 1656, na 34 jaar in Huissen voorganger te zijn geweest, met emeritaat ging, slaakte menigeen waarschijnlijk een zucht van verlichting. Op 27 februari 1657 werd Engelbertus Curtenius als opvolger van Hachin beroepen. Wat zijn voorganger in al die 34 jaar niet was gelukt, bereikte de energieke Curtenius in iets meer dan drie jaar. In juli 1659 legde hij samen met rentmeester Wilhelm Ophoff en richter Stephan van Herwaarden de eerste steen voor een eigen kerk. Begin 1660 kon de eerste dienst in de nieuwe kerk aan de Langestraat worden gehouden. Op 21 juni werd de kerk door Curtenius ingewijd en kon eindelijk het stadhuis, waarin sinds 1613 de godsdienstoefeningen waren gehouden, worden verlaten¹.

Tenslotte nog iets over de verhoudingen tussen protestanten en katholieken ter plaatse. Zonder aarzelen kan worden gesteld dat er sinds het begin van de eeuw niet veel veranderd was en dat men nog steeds op gespannen voet met elkaar leefde. Het hierboven genoemde optreden van pastoor Van der Linden tegenover voorgenomen huwelijken tussen een protestantse en een katholieke partner bevorderde de onderlinge verdraagzaamheid zeer zeker niet. Een geringe aanleiding was dan ook dikwijls al voldoende om de latent aanwezige onderlinge haat te doen ontvlammen. De openbare Sacramentsprocessie, die vaker aanleiding was voor ongeregeldeheden, veroorzaakte in 1659 moeilijkheden tussen de aanhangers van beide religies. Toen op 12 juni de processie door de straten trok, drong een met een geweer bewapende man de woning van dominee Curtenius binnen alwaar een zekere Van Harderwijck met zijn hoed op, de gebeurtenissen stond gade te slaan. De schutter spande zijn geweer en sommeerde Van Harderwijck zijn hoed af te zetten, anders zou hij neergeschoten worden. Of dit nog niet genoeg was, werd tijdens dezelfde processie ook nog met losse flodders op een kind geschoten dat vanachter een raam naar de processie keek. De dreumes schrok zo hevig dat het achterover op de rug viel. Nee, de verstandhoudingen waren er niet beter op geworden en tijdens het convent van de Kleefse classis dat van 6 tot 8 april 1660 in Emmerik werd gehouden, klaagde de Huissense predikant dan ook steen en been².

2 De magistraatsverkiezingen van 1661

Hoewel al vanaf 1647 de vrije magistraatsverkiezingen in elk geval onder toezicht stonden van de Kleefse regering, is over een daadwerkelijk ingrijpen pas iets bekend vanaf 1661³. Mogelijk werden vanaf 1647 de kiesmannen gedwongen een eed af te leggen waarvan de exacte inhoud onbekend is. Het betrof hier een speciaal ontworpen geschrift dat dan ook niet in de verzameling wetten en verordeningen, die door J.J. Scotti werd uitgegeven, is terug te vinden. Over de inhoud kan slechts gezegd worden dat die gunstig was voor de gereformeerde Huissenaren, die nu ook

- 1 *Die reformierten klevischen Synoden im 17. Jahrhundert. Band 2. 1649-1672.* Wolfgang Petri ed. (Köln 1979) (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 59) 84; GldA. - D.T.B. inv. nr. 978 f. 5; Driessen, a.w., 263.
- 2 *Sitzungsberichte der Convente der Reformierten Klever Classis von 1611 bis 1670.* Wolfgang Petri ed. (Düsseldorf 1971) (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 38) 92.
- 3 LAV NRW R AA0062 Jülich-Berg II nr. 329A klacht ingediend op de *Religionskonferenz* te Rheinberg dd. 27 februari 1682.

de kans kregen zitting te krijgen in het stadsbestuur. Dat de, waarschijnlijk door de keurvorst opgelegde eed een flagrante schending was van de stedelijke autonomie is wel duidelijk omdat hierdoor de keuzevrijheid ten aanzien van de kiesmannen werd beknót.

Al ruim voordat op 1 mei 1661 de jaarlijkse magistraatsverkiezingen werden gehouden ontving drost Von Wylich en het lid van de Kleefse regering dr. Johann Motzfeldt op 8 april opdracht van Friedrich Wilhelm om de verkiezingen bij te gaan wonen. Zij moesten tevens de kiesmannen voor zich laten verschijnen en hen niet alleen wijzen op hun plicht alleen capabele personen, zowel protestanten als katholieken, te kiezen maar er eveneens op aandringen Anthoni Looman op zijn minst als schepen of raad te kiezen. Men had hem vorig jaar namelijk gepasseerd, terwijl hij in ieder geval tussen 27 april 1659 en 11 april 1660 burgemeester was geweest. Indien dit niet geschiedde, zou de keurvorst de verkiezingen ongeldig verklaren, zo liet Friedrich Wilhelm zijn beide vertegenwoordigers weten.

Toen beide heren op zondag 1 mei in Huissen arriveerden, riepen zij de kiesmannen van 1660 bijeen. De bovengenoemde eed werd voorgelezen en tevens werd hen, namens de keurvorstelijke regering meegedeeld, dat in het vervolg de richter niet meer tot lid van de magistraat mocht worden gekozen¹. Dit is een begrijpelijke bepaling. Immers wanneer de richter deel uit zou maken van de schepenbank dan zou hij als schepen mee het vonnis wijzen, dat hij vervolgens als richter zou moeten uitvoeren. Daarna werd de kiesmannen gevraagd waarom Looman in 1660 niet was herkozen. Het antwoord luidde dat men dacht, conform de eed te hebben gehandeld, die men op bevel van de keurvorst had afgelegd door in plaats van Looman een protestant tot schepen te kiezen. Bovendien verliepen de verkiezingen elk jaar anders, zo lieten de ex-kiesmannen aan Von Wylich en Motzfeldt weten. Beide vertegenwoordigers lieten zich door dit betoog niet overtuigen en eisten dat Looman weer een plaats in het stadsbestuur zou krijgen en waarschuwden bovendien dat indien de uitslag Friedrich Wilhelm niet welgevallig zou zijn, hij in kon grijpen.

Een merkwaardige ontmoeting omdat de kiesmannen van 1660 niets met de komende verkiezingen uit te staan hadden, althans ze konden wel weer kiesman worden, maar dat was geen automatisme. Daarna bezochten de beide keurvorstelijke ambtenaren de zittende magistraat. Zij lazen hun opdracht voor en wezen de stadsbestuurders op hun plicht zes protestantse en zes katholieke kiesmannen te benoemen. Wanneer deze verplichting werd ingevoerd, is niet bekend. Mogelijk gold deze maatregel vanaf 1647. Het feit dat de helft van de kiesmannen protestant moest zijn, betekent in elk geval wel, dat de bestuurlijke invloed van de zeer kleine protestantse gemeenschap in Huissen vanaf de invoering van deze maatregel onevenredig groot werd.

Over het leven van Anthoni Looman is weinig bekend. Hij is niet in Huissen geboren en daar ook niet in het huwelijk getreden. In de registers van de plaatselijke protestantse gemeente komt hij nergens voor. Ook bekleedde hij binnen die kleine geloofsgemeenschap geen enkele kerkelijke functie. Hij had dat overigens ook niet binnen de katholieke kerk en

1 R.A.N - G.A.H.-O.A. voorl. inv. nr. 1 Rechten der stad Huissen f. 174v.

hij was ook geen lid van het St. Gangulphusgilde. In 1652 werd een nieuwe zogenaamde negen-uurs-klok in de toren van de stadsparochiekerk gehangen. De klok werd 's avonds om negen uur geluid ten teken dat de stadspoorten gesloten gingen worden. Naast de naam van pastoor Basilius van der Linden staan ook de namen van burgemeester Antonius Looman en schepen Justus Rudolphi erop¹. Omdat het hier om een klok gaat die ten dienste stond van de stad zegt het niets over de geloofsovertuiging van de beide genoemde leden van de magistratuur. Toch lijkt het veilig om Looman tot de plaatselijke katholieken te rekenen want gedurende de periode 1637-1659 was Looman maar liefst twaalf keer getuige bij de voltrekking van een kerkelijke plechtigheid in de katholieke kerk in Huissen. Eén keer getuigde hij bij een huwelijk terwijl hij verder altijd als doopgetuige fungeerde. Bij geen enkele familie getuigde hij twee keer en de dopelingen kwamen uit alle geledingen van de samenleving. Niet alleen Jan Tonissen en Nael Tuenissen vroegen hem in 1643 bij de doop van hun zoon te willen getuigen maar ook koperslager en schepen, later burgemeester Jacob van Eimeren en zijn tweede echtgenote Claeske de Beijer stelden zijn aanwezigheid op prijs bij de doop van hun dochter Ester in 1644². Ook de verklaring van de kiesmannen van 1660 dat men dacht er goed aan te hebben gedaan om een protestant te kiezen en niet Looman geeft duidelijk aan dat hij katholiek moet zijn geweest.

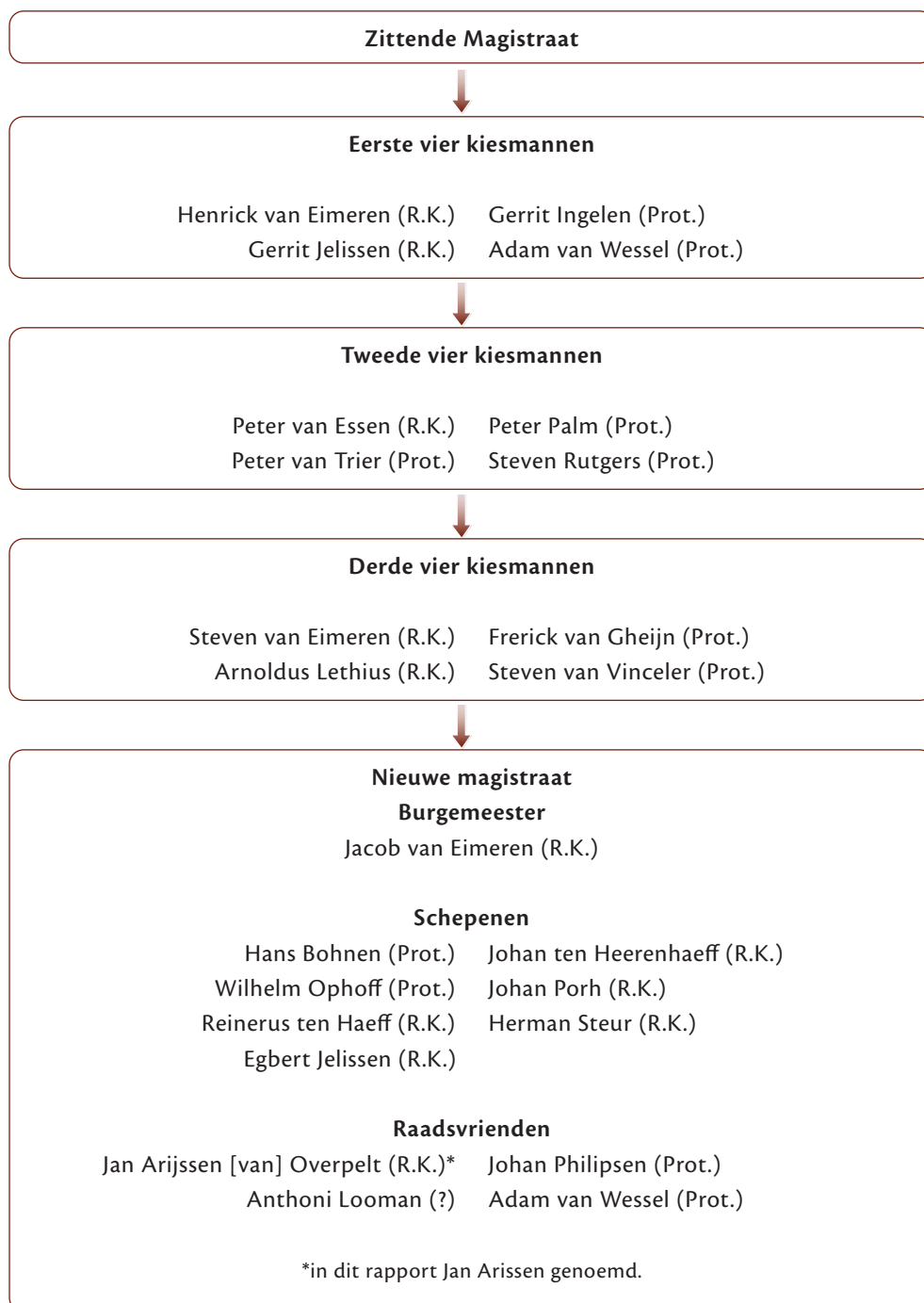
Looman was dus in 1652 en tussen 27 april 1659 en 11 april 1660 burgemeester van Huissen geweest. De kiesmannen hadden in 1660 om de keurvorst een plezier te doen een protestant tot schepen gekozen en bij die gelegenheid Looman niet meer tot burgemeester of anderszins tot lid van de magistratuur gekozen. Kennelijk hechtten Friedrich Wilhelm c.q. de Kleefse regering echter meer aan de persoon van Looman dan aan de benoeming van een protestant in de magistratuur. Wat daarvan de reden is, is niet gebleken.

Na de ontmoeting tussen het stadsbestuur enerzijds en Von Wylich en Motzfeldt anderzijds vonden de verkiezingen van de kiesmannen plaats waarbij zowel de magistratuur als de kiesmannen zich keurig aan de opgelegde spelregels hielden. De eerste vier, Henrick van Eimeren, Gerrit Ingelen, Gerrit Jelissen en Adam van Wessel werden door de aftredende magistraatsleden gekozen. Ingelen en Van Wessel waren protestant en de beide anderen katholiek. Deze vier kozen Peter van Essen, Peter Palm, Steven Rutgers en Peter van Trier waardoor men al acht kiesmannen had. Hier waren de geloofsverhoudingen niet gelijk want Van Essen was als enige katholiek. Rutgers was weliswaar protestant, maar wel gehuwd met een katholieke vrouw. De kinderen uit dit huwelijk werden katholiek gedoopt. Klokkengieter Van Trier, Rutgers en Palm waren gereformeerd. Hierbij dient wel opgemerkt te worden, dat Peter van Trier, net als Steven Rutgers katholiek was gehuwd en ook zijn kinderen katholiek werden gedoopt. In bepaalde gevallen lag de keuze van dit tweede viertal voor de hand.

1 GldA. - Archief N.H. gemeente Huissen inv. nr. 5 het betreft hier een door dominee Bussing in 1765 aangelegd boek waarin hij alle functionarissen opsomt. Looman komt hierin niet voor. In de archivalia die door de commissie zijn opgemaakt wordt hij Lohman genoemd. In de retroacta van de burgerlijke stand alsmede op de klok wordt de naam Looman gebruikt. Gezien het opschrift op de luidklok was zijn doopnaam Antonius; J.H.F. Zweers, 'De klokken in de stadsparochiekerk', *Med. H.K.H.* 22 (1997) 114-117.

2 GldA. - D.T.B. inv. nr. 981.01 en 981.3.

Tabel 8 Magistraatsverkiezingen op 1 mei 1661

Peter van Essen was gehuwd met Adriana Jelissen, terwijl Peter van Trier in 1648 het jawoord gaf aan Hester van Eimeren. Daarnaast waren Rutgers en Van Trier neven, die bovendien samen een aantal jaren in Huissen klokken goten. De laatste vier, Steven van Eimeren, Frerick van Gheijn, Arnoldus Lethius en Steven van Vinceler, maakten het vereiste getal van twaalf kiesmannen compleet. De keuze op Steven van Eimeren zal niemand verwondering wekken; bij de eerste vier kiesmannen was al een lid van deze familie terwijl Peter van Trier via zijn echtgenote waarschijnlijk ook aan hem was geparenteerd. De keuze van Van Gheijn was ook geen toevallige. Hij woonde pas sinds kort in Huissen en was gehuwd met Maria Wessels of Van Wessel waardoor aan te nemen valt dat hij verwant was aan de kiesman Adam van Wessel. Van de laatste vier kiesmannen waren Van Gheijn en Van Vinceler gereformeerd, terwijl de andere twee katholiek waren.

Deze twaalf werden het nog dezelfde dag eens over de samenstelling van de nieuwe magistraat. Burgemeester werd de koperslager Jacob van Eimeren terwijl in de schepensbank Hans Bohnen, Johan ten Heerenhaeff, Reinerus ten Haeff, Egbert Jelissen, Wilhelm Ophoff, Johan Porh en Herman Steur plaats konden nemen. Raadsvrienden werden Jan Arijssen [van] Overpelt, Anthoni Looman, Johan Philipsen en Adam van Wessel. Het is dit geval wel opmerkelijk dat er maar vier raadsliden werden gekozen en niet zoals gebruikelijk vijf personen.

Over relaties met de kiesmannen en met elkaar hadden de nieuwe magistraatsleden niet te klagen. Dit is gezien de kleine omvang van de plaatselijke gemeenschap natuurlijk ook niet verwonderlijk. Burgemeester Jacob van Eimeren¹ was de vader van kiesman Henrick van Eimeren. Hij zal zijn kandidatuur ook wel gesteund hebben geweten door Steven van Eimeren. Het valt ook niet moeilijk te raden wie Egbert Jelissen voor een schepensfunctie naar voren schoven. Eén der kiesmannen was namelijk Gerrit Jelissen terwijl kiesman Peter van Essen met een Jelissen was gehuwd. Raadsvriend Johan Philipsen was de schoonvader van kiesman Steven Rutgers en een oom van kiesman Peter van Trier. Raadsvriend Jan Arijssen [van] Overpelt, was getrouwd met Geertruydt van Trier en daardoor een zwager van kiesman Peter van Trier. Adam van Wessel zag zijn optreden als kiesman beloond met de functie van raadsvriend waarbij hij wel de steun van kiesman Frerick van Gheijn zal hebben genoten. Of hierbij in alle gevallen op de capaciteiten van de gekozenen is gelet valt, gezien het bovenstaande, wel te betwijfelen.

Wat de vertegenwoordigers van de beide religies betreft, verkeerden de katholieken in de beste positie. Niet alleen de burgemeester, maar ook vijf van de zeven schepenen waren katholiek. Alleen rentmeester Wilhelm Ophoff en Hans Bohnen waren gereformeerd. De raadsvrienden Philipsen en Van Wessel waren beiden lid van de gereformeerde gemeenschap. Jan Arijssen [van] Overpelt was katholiek terwijl de religieuze overtuiging van Looman niet vast staat hoewel hij vrijwel zeker katholiek was.

De beide toezichhouders Motzfeldt en Von Wylich konden zich verenigen met de

¹ In het bronnenmateriaal wordt zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw veelal de naam Van Eymeren of Eijmeren gebruikt. In de Doop-, trouw- en begraafboeken en ook elders is meestal sprake van Van Eimeren.

uitslag. Looman had weer zitting in het stadsbestuur en men moest ook niet uit het oog verliezen -aldus de waarnemers tegenover de keurvorst- dat er slechts weinig capabele protestanten in Huissen voorhanden waren om een positie in het stadsbestuur te kunnen bekleden. De nieuwe magistraat moest daarop de eed afleggen waarbij zij beloofden gehoorzaam en trouw te zullen zijn aan Friedrich Wilhelm en de stad goed te zullen dienen. Alvorens de heren daarna gingen teren op kosten van de stad kregen Motzfeldt en Von Wylich een uiteenzetting over de zorgelijke financiële situatie waarin de stad verkeerde. Daarna werd de al eerder genoemde vicaris Verhaer ontslagen waarna niets een genoeglijk samenzijn meer in de weg stond. Voor de volledigheid kan hier echter nog aan worden toegevoegd dat Thomas van Lendt stadssecretaris bleef en Johan Papou voor het komende jaar stadsbode was¹.

Op 30 mei brachten Motzfeldt en Von Wylich verslag uit in de vergadering van de Brandenburgse Geheime Raad, die op dat moment in Kleef zetelde vanwege de aanwezigheid van de keurvorst aldaar. Verder dan de opmerking dat men de verkiezingen had bijgewoond kwam men niet. Men had allerwegen aandacht voor de slechte financiële situatie waarin Huissen op dat moment verkeerde².

Eén ding dient in dit kader nog vermeldt te worden. Op 11 april 1664 reageerde de keurvorst vanuit Keulen aan de Spree op klachten, die door de Kleefse *Stände* waren ingediend. Op de eerste plaats was geklaagd over de verkiezingen in Kalkar waarna Friedrich Wilhelm toezegde dat Kalkar de vrije schepenverkiezingen zou behouden. Op een soortgelijke klacht over Hamm werd eveneens door de keurvorst beloofd dat ook daar de bestaande toestand zou worden gehandhaafd³. Dit is in de eerste plaats opmerkelijk omdat kennelijk in meerdere steden ingegrepen werd in de vrije magistratuerverkiezingen. Daarnaast wordt noch in deze klachtenlijst noch in eerdere of latere klachtenoverzichten met ook maar één woord gerept over de verkiezingen van het stadsbestuur in Huissen die immers ook niet vrij meer waren.

3 De magistratuerverkiezingen van 1668

In 1661 hielden magistraat en kiesmannen zich keurig aan de door Friedrich Wilhelm gestelde eisen. Er werden voldoende protestanten in het stadsbestuur gekozen en Anthoni Looman maakte zijn rentree in het bestuurscollege, zij het dat hij waarschijnlijk een hogere positie ambieerde dan de hem vergunde functie van raadvriend. Hoe dan ook, de keurvorst zag geen reden in te grijpen en kennelijk verliepen ook de verkiezingen in de jaren die direct daarop volgden geheel naar zijn wens. Pas in 1668 kwam er een kink in de kabel en zag de Kleefse regering zich genoodzaakt zich actief met de verkiezingen te gaan bemoeien.

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Von Wylich en Motzfeldt aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd]; Van Lendt aan Friedrich Wilhelm dd. 1 mei 1661; Dorgelo, *a.w.*, 79-80.; U.A.U. - A.O.B.C. inv. nr. 583 stukken betreffende de benoeming en het ontslag van Verhaer; Zweers, 'Stadskapelaan Jacobus Verhaer'.

2 *Protokolle und Relationen* 6, 371-372.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 999-1001.

Klaarblijkelijk was het gewoonte geworden dat Johann Sigismund von Wylich de verkiezingen bijwoonde, hetgeen ook niet verwonderlijk is, want hij was drost van Huissen. In 1668 was hij echter verhinderd en viel de keus op de secretaris van de Kleefse regering Herman Huls. Huls was derhalve op 15 april 1668 in Huissen te vinden teneinde getuige te zijn van de gebeurtenissen. De nieuw gekozen magistraat zag er als volgt uit:

Tabel 9 Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 15 april 1668

Gekozen magistraat	
Burgemeester	
Johan ten Heerenhaeff (R.K.)	
Schepenen	
Jan Arijsen [van] Overpelt (R.K.)	Egbert Jelissen (R.K.)
Anthoni Looman (?)	Jan/Johan Porh (R.K.)
Jacob Porh (R.K.)	Bernard Veeren (Prot.)
Raadsvrienden	
Steven Rutgers (Prot.)	Peter van Trier (Prot.)
Herman Steur (R.K.)	Peter Palm (Prot.)

 H3

In de ogen van de regering ging het echter niet eerlijk toe en werd daarom ingegrepen. Huls moest namelijk constateren dat rentmeester Wilhelm Ophoff en richter Van Herwaerden van deelname aan de verkiezingen waren uitgesloten. Dit was natuurlijk in strijd met het principe dat de meest geschikte personen uit de gemeenschap moesten worden gekozen ongeacht hun religie. Ophoff en Van Herwaerden waren protestanten, waardoor door hun uitsluiting de positie van het kleine gereformeerde Huissense volksdeel aanzienlijk werd verzwakt. De stadhouder en de Kleefse regering meenden dan ook te moeten interveniëren en benoemden Ophoff en Van Herwaerden tot leden van de magistraat¹. Welke twee stadsbestuurders het veld moesten ruimen is niet bekend. Mogelijk waren dat Egbert Jelissen en Peter Palm. Begrijpelijkerwijs was de magistraat het met deze maatregel niet eens en protesteerde bij de keurvorst tegen het optreden van de stadhouder en de Kleefse regering. Men had zich in Huissen intussen gerealiseerd dat de verkiezing van Van Herwaerden tot schepenen op 24 april 1667 in strijd was met hetgeen aan de keurgenoten op 1 mei 1660 was meegedeeld, namelijk, dat de richter geen lid mocht zijn van de magistraat. Toen de keurgenoten daarop *reflexie genomen* hadden werd Van Herwaerden bij de

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 stadhouder en Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd].

Fragment van een gezicht op de stad Huissen vanaf de Rijnzijde uit circa 1660. Van links naar rechts zijn de molen, de Stadsparochiekerk, de kerk van het St. Elisabethsconvent en de Rijnpoort te zien.

magistraatsverkiezingen van 1668 dus *van sijn voorn[oemde] Schepen plaetse gedeporteert*¹. Men had zich dus, voor wat Van Herwaerden betrof, in Huissen gewoonweg gehouden aan hetgeen in 1660 was bepaald! Op 18 mei vroeg Friedrich Wilhelm de Kleefse regering dan ook waarom er zo was gehandeld².

De regering en de stadhouder namen beslist geen halve maatregelen. Toen burgemeester Ten Heerenhaeff en Jacob Porh kort daarna in Kleef waren om over de kwestie te spreken werd de burgemeester gearresteerd en pas na tussenkomst van Von Wylich weer vrijgelaten. Onmiddellijk vertrok Johan ten Heerenhaeff naar Huissen vanwaar hij de volgende dag een schip naar Kleef stuurde om Von Wylich te gaan halen. Gewapend met een regeringsbevel van 17 juni verscheen de ambtman in Huissen en vroeg de leden van het stadsbestuur op het kasteel te willen verschijnen. Belangrijkste vraag waarop de ambtman een antwoord wilde hebben was of er niet gezondigd was tegen het *revers de non praejudicando* hetgeen wil zeggen dat niet van tevoren was beslist. Nadat het stadsbestuur was gearriveerd stelde

1 R.A.N. – G.A.H. - O.A. voorl. inv. nr. 1 Rechten der stad Huissen f. 174v.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 8 mei 1661 (o.s.).

Von Wylich voor schepen Egbert Jelissen te vervangen door Wilhelm Ophoff en Frerick van Gheijn in plaats van raadsvriend Peter Palm te benoemen. Dit voorstel werd door burgemeester Ten Heerenhaeff aangenomen op voorwaarde dat hij een verklaring van *non praejudicando* kreeg, die hem prompt daarop werd overhandigd. De zaak leek geregeld; Von Wylich schudde de handen van de stadsbestuurders en wenste hen veel geluk. Het stadsbestuur had nadien de volgende samenstelling.

Tabel 10 Nieuwe magistraat vanaf 17 juni 1668

Burgemeester	
Johan ten Heerenhaeff (R.K.)	
Schepenen	
Jan Arijssen [van] Overpelt (R.K.)	Wilhelm Ophoff (Prot.)
Anthoni Looman (?)	Jan/Johan Porh (R.K.)
Jacob Porh (R.K.)	Bernard Veeren (Prot.)
Raadsvrienden	
Steven Rutgers (Prot.)	Peter van Trier (Prot.)
Herman Steur (R.K.)	Frerick van Gheijn (Prot.)

H3

De beslissing van Von Wylich komt om meer dan één reden wat vreemd over. Op de eerste plaats conformeerde hij zich niet aan een eerder besluit van de stadhouder en de Kleefse regering om richter Van Herwaerden tot lid van de magistraat te benoemen. Mogelijk had men in Kleef toch ingezien dat de benoeming van de richter in strijd was met de keurvorstelijke bepaling van 1 mei 1660 en dat de Huissense magistraat op dit punt rechtmatig had gehandeld. Op de tweede plaats werd de positie van de protestanten in de magistraat maar in beperkte mate versterkt doordat met de vervanging van Palm door Van Gheijn het ene lid van de gereformeerde gemeente simpelweg de plaats van een ander innam.

De kwestie was schijnbaar opgelost, maar ondanks de gemoedelijkheid, die de bijeenkomst op het kasteel kenmerkte, was men het klaarblijkelijk nog niet eens. Op 28 juni liet Von Wylich de magistraat opnieuw opdraven en vroeg de leden op de man af of zij zich wensten te schikken in het besluit van stadhouder Johan Maurits en de Kleefse regering. Johan ten Heerenhaeff antwoordde dat hij zich alleen bij een beslissing van keurvorst Friedrich Wilhelm wilde neerleggen en derhalve eerst het antwoord van de keurvorst op de door de magistraat ingediende klachten wenste af te wachten. Hij werd hierin gesteund door Jan Arijssen [van] Overpelt, Anthoni Looman, Herman Steur en Bernard Veeren. Johan Porh verklaarde slechts vrede te wensen en dat hij het gebod van zijn heer zou opvolgen. Een volmondig “ja” tegen het bevel van stadhouder en regering kwam begrijpelijkerwijs uit

de mond van Wilhelm Ophoff. Steven Rutgers ging verder dan Ten Heerenhaeff c.s. door te verklaren dat hij ook een keurvorstelijk bevel niet zou opvolgen. Hij werd in dit extreme, ja zelfs gevaarlijke standpunt gesteund door Frerick van Gheijn, hetgeen op zijn zachts gezegd merkwaardig genoemd mag worden. Jacob Porh en Peter van Trier waren niet op de bijeenkomst aanwezig¹.

Twee dingen vallen tijdens deze bijeenkomst op. Op de eerste plaats de eensgezindheid onder het merendeel van de leden van de magistraat. Hoewel Rutgers en Van Gheijn verder wilden gaan, was de meerderheid het eens met de stelling dat men de uitspraak van de keurvorst diende af te wachten. Des te merkwaardiger is het gedrag van Van Gheijn en Rutgers. Beide protestanten vielen de keurvorst af in diens streven meer protestanten in de Huissense magistraat te krijgen! De latere klokkengieter Rutgers had klaarblijkelijk wel de klok horen luiden maar wist niet waar de klepel hing. Frerick van Gheijn was zo mogelijk nog vreemder in zijn optreden. Hij, die nota bene zijn plaats in het stadsbestuur te danken had aan het ingrijpen van de stadhouder en de Kleefse regering wenste zich niet te schikken naar de keurvorst! Het tweede dat opvalt is dat stadssecretaris Van Lendt in zijn bepaald niet helder opgestelde verslag weliswaar zeven schepenen noemt, maar dan burgemeester Ten Heerenhaeff bij de schepenen telde. Gezien het feit dat zowel schepen Jacob Porh als raadsvriend Peter van Trier als absent door hem worden genoteerd, zou ook een derde afwezige zeker in dit rijtje zijn opgenomen. Dat de magistraat uit één burgemeester, zeven schepenen en vier Raden bestond is niet alleen gebleken uit de aangehaalde bepalingen uit de *Rechten der Stadt Huissen* maar was ook het geval in 1661 en zal uit het vervolg ook nog naar voren komen.

Wanneer we de verhoudingen tussen de aanhangers van de oude en de nieuwe godsdienst vergelijken met die van 1661, dan kan het volgende opgemerkt worden. In beide gevallen werd de burgemeestersfunctie bekleed door een katholiek. In 1661 waren er twee protestantse schepenen, in 1668 waren het er in ieder geval ook twee, te weten Wilhelm Ophoff en Bernard Veeren terwijl dit van Anthoni Looman niet vast staat. Het aantal protestantse raadsvrienden bedroeg in 1661 drie. Looman was toen immers raadsvriend terwijl het er in 1668 twee waren: Van Gheijn en Rutgers.

Van degenen, die in 1661 op het kussen zaten, hadden in 1668 Hans Bohnen, Jacob van Eimeren, Reinerus ten Haeff, Egbert Jelissen, Johan Philipsen en Adam van Wessel geen functie meer. Zes personen, die in 1661 deel uitmaakten van het stadsbestuur bekleedden daarin ook in 1668 weer een positie. Jacob Porh, Steven Rutgers, Frerick van Gheijn en Peter van Trier waren in vergelijking met de samenstelling van de magistraat in 1661 nieuw toetreden. De drie laatstgenoemden behoorden in 1661 wel tot de kiesmannen.

Op 31 juli 1668 reageerden de stadhouder en de Kleefse regering op het verzoek van de keurvorst om inlichtingen. Zij lieten weten dat het sturen van een waarnemer naar de verkiezingen noodzakelijk was vanwege de wanorde en de neiging van de katholieken om de protestanten buiten te sluiten. Voorts stuurden Johan Maurits en de Kleefse regering het door stadssecretaris Van Lendt opgestelde verslag van de gebeurtenissen in Huissen toe en lieten zij

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 verslag van Van Lendt dd. 28 juni 1668.

daarnaast ook weten dat zij het gedrag van de tegenstanders van het bevel dat Von Wylich hen getoond had, ongehoorzaam te vinden. Vier magistraatsleden zagen hun ongehoorzaam gedrag door de stadhouder en de Kleefse regering gehonoreerd met een boete van vijftig gulden per persoon. Bovendien werden zij uit hun functies geschorst tot het moment dat zij verklaarden het in naam van de keurvorst uitgevaardigde bevel te zullen gehoorzamen. Tenslotte vroegen regering en stadhouder de keurvorst niet toe te geven aan de Huissense eisen¹.

Friedrich Wilhelm reageerde op 2 augustus op de inlichtingen die hem vanuit Kleef hadden bereikt. Hij liet weten dat hij de Huissenaren te kennen had gegeven dat hij hen weliswaar in hun rechten zou handhaven als zij tenminste de meest capabele lieden in het stadsbestuur zouden kiezen en daarbij de gereformeerden niet uit zouden sluiten².

Daarmee was de zaak afgedaan en opnieuw verloor de stad een stuk van haar autonomie. Weliswaar had men in 1661 onder druk van de afgevaardigden van de Kleefse regering wel toegegeven en Anthoni Looman weer tot lid van de magistraat gekozen, maar nu werd ingegrepen in een reeds gemaakte keuze. Twee heren, die men kennelijk ook van protestantse kant niet in de magistraat wenste, werden benoemd. De aanstelling van één van hen, richter Stephan van Herwaerden werd ongedaan ongedaan gemaakt. Feit blijft dat twee de hogere overheid niet welgezinde magistraatsleden het veld moesten ruimen voor anderen, door diezelfde overheid meer bekwaam geachte stadsbewoners.

H3

F. De magistraatsverkiezingen in 1678

1 De magistraat in 1677

Tabel 11 Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 2 mei 1677

Burgemeester	
Wilhelm Henrick Ophoff (Prot.)	
Schepenen	
Jan Arijssen [van] Overpelt (R.K.)	Henrick van Eimeren (R.K.)
Jan ten Heerenhaeff (R.K.)	Reinier van Will (R.K.)
Peter Palm (Prot.)	Bernard Veeren (Prot.)
Paul Reinier van Vinceler (Prot.)	
Raadsvrienden	
Guert van Boetbergen (Prot.)	Frerick van Gheijn (Prot.)
Steven Rutgers (Prot.)	Herman Steur (R.K.)

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 31 juli 1668.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 23 juli 1668 (o.s.).

Hoewel er in de ogen van de Kleefse regering bij de magistraatsverkiezingen van 2 mei 1677 niets onrechtmatig geschiedde en de uitslag haar om geheel andere redenen interesseerde, waarover later meer, toch iets naders over de uitslag. Op 2 mei 1677 werd Wilhelm Henrick Ophoff tot burgemeester gekozen. De schepenzetels werden bezet door Jan Arijssen [van] Overpelt, Henrick van Eimeren, Jan ten Heerenhaeff, Reinier van Will, Peter Palm, Bernard Veeren en Paul Reinier van Vinceler. Raadsvrienden waren Guert van Boetbergen, Frerick van Gheijn, Steven Rutgers en Herman Steur¹.

Het meest opvallend is dat burgemeester Wilhelm Henrick Ophoff protestant was. Het aantal gereformeerden was trouwens groter dan het aantal katholieken binnen het stadsbestuur. Binnen het college van schepenen waren de katholieken nog wel in de meerderheid, maar wanneer Palm, Veeren en Van Vinceler samen met hun geloofsgenoot Ophoff het met de katholieken oneens waren, dan staakten de stemmen. Bij de raadsvrienden treffen we slechts één katholiek aan, te weten Herman Steur.

Een aantal magistraatsleden kon bogen op een redelijke staat van dienst. Burgemeester Ophoff zat zowel in 1661 als in 1668 in de schepenbank, iets dat niemand hem na kon zeggen. Bernard Veeren was in 1668 en in 1672 schepen. In het laatstgenoemde jaar wist hij een plundering van de stad door Franse troepen te voorkomen. Frerick van Gheijn werd in 1668 tot raadsvriend benoemd ter vervanging van de gekozen Peter Palm, die overigens in 1677 weer als schepen fungeerde. Steven Rutgers was in 1668 raadsvriend terwijl hij in 1661 als kiesman betrokken was geweest bij de samenstelling van de toenmalige magistraat. Jan Arijssen [van] Overpelt had een veel grilliger politieke carrière achter de rug. In 1661 raadsvriend, in 1668 schepen terwijl hij in 1673 burgemeester was en nu weer tot schepen werd gekozen. Henrick van Eimeren was in 1659 schepen. Ondanks het feit dat hij in 1661 wel tot de kiesmannen behoorde, kwam hij, evenals Rutgers dat jaar niet op het kussen. Ook op de lijst van magistraatsleden van 1668 ontbreekt zijn naam. Steur tenslotte was schepen in 1661 en werd in 1668 tot raadsvriend gekozen.

Ten opzichte van de magistraat van 1668 waren nieuw binnen het stadsbestuur de schepenen Henrick van Eimeren, Reinier van Will en in zekere zin ook Peter Palm. Raadsvriend Guert van Boetbergen maakte in 1668 nog geen deel uit van de magistraat.

Van familierelaties tussen de leden van het stadsbestuur is niet of nauwelijks sprake. Alleen Steven Rutgers en Jan Arijssen [van] Overpelt waren in de verte verwant aan elkaar².

2 Verdeeldheid binnen de protestantse gemeenschap

Alvorens de uitslag van de keurdag 1678 te gaan bezien, verdienen twee affaires de aandacht die binnen de protestante gemeenschap de nodige beroering veroorzaakten en

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 bijlage 1 bij Huls aan de Kleefse regering dd. 27 april 1678.

2 Petrus Valkenier, *t Verwerd Europa ofte Politijke en Historische Beschryvinge Der waare Fundamente en Oorsaken van de Oorlogen en Revolutien in Europa, voornamentlijk in en omtrent de Nederlanden zedert den jaare 1664 gecauseert door de gepretendeerde Universele Monarchie der Franschen* (Amsterdam 1675) 461; J. den Tex, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982) 85; Zie ook de tekstgedeelten over de magistraatsverkiezingen en de daarbij behorende noten.

van invloed waren op de magistraatsverkiezingen van 24 april 1678.

Allereerst de verhouding tussen de predikant en de richter. Op 26 juni 1675 trok traditiegetrouw de Sacramentsprocessie door de straten van Huissen. Bij de woning van de in dat jaar benoemde predikant Casparus van Leeuwen bekeken enkele mensen vanuit het venster de processie. Daarop gaf iemand het bevel op hen te schieten en richtte een schutter zijn geweer op deze toeschouwers en loste een schot. Uiteraard leidde dit tot het indienen van een klacht bij de Kleefse regering door de consistorie waarop richter Stephan van Vinceler opdracht kreeg een onderzoek in te gaan stellen. Van Vinceler was in deze niet bepaald actief. Tijdens de vergadering van de Kleefse classis op 14 en 15 april 1676 beklagde Van Leeuwen zich daarover en stelde, dat de jongeman die het schot gelost had nog steeds vrij rondliep. Toen hij daarover een vraag had gesteld aan de richter werd de predikant naar zijn eigen zeggen door Van Vinceler onbetamelijk behandeld. Op 18 april 1676 kreeg Van Vinceler opnieuw opdracht de zaak uit te zoeken. Of dat daadwerkelijk gebeurd is, is niet gebleken. Het lijkt er dus op, dat de richter en de predikant al vrij snel na de komst van Van Leeuwen niet goed met elkaar konden opschieten¹.

In 1656 kocht de vroegere gouverneur van de vesting Schenkenschans Eustachius Puchler huize *De Poll* onder Huissen en ging er met zijn gezin wonen. Het betekende een welkome versterking van de kleine gereformeerde gemeente van Huissen. Na het overlijden van Puchler in augustus 1661 werden zijn weduwe Barbara Lyseman en de zonen Frans en Lodewijck op 25 december van dat jaar lidmaat van de gereformeerde gemeente. In 1661 werd in de pas gebouwde kerk ten behoeve van de familie Puchler een grote bank gemaakt en een kleinere *een jaar of twee daar naar*. De banken werden op kosten van de weduwe voorzien van speciale sierstukken en deuren. Het waren deze ornamenten, die de inzet vormden voor een conflict. In 1677 verkocht Barbara Lyseman het huis *De Poll* en vertrok naar Buren. Toen de oudste dochter, Christina Joanna, afscheid kwam nemen van predikant Caspar van Leeuwen toonde deze zich zeer bedroefd over het vertrek van deze vooraanstaande familie. Van Leeuwen verzocht haar bij die gelegenheid beide meubelstukken aan de kerk te laten. De dochter zegde toe dit met haar moeder te zullen bespreken.

Richter Stephan van Vinceler was de familie Puchler dusdanig behulpzaam geweest bij de verkoop van *De Poll* en het regelen van een aantal andere zaken dat de weduwe hem uit dankbaarheid haar zitplaatsen in de kerk ter beschikking stelde. Waarschijnlijk had dat echter in overleg met de kerkenraad moeten geschieden en ging zij dus haar boekje te buiten. Toen Van Leeuwen dit vernam, was hij dan ook zeer onaangenaam verrast en liet hij zijn ongenoegen hierover tegenover moeder en dochter duidelijk blijken.

Dit kwam Van Vinceler ter ore met als resultaat dat hij en zijn broer en zus wegbleven bij de voorbereiding van het Pinksterfeest dat op 6 juni 1676 werd gevierd. Pogingen van Van Leeuwen het conflict op maandag 7 juni bij te leggen, mislukten. Dezelfde dag kwam

¹ GldA. - D.T.B. inv. nr. 978 f. 26r.; *Sitzungsberichte der Convente der Reformierten Klever Classis von 1671 bis 1719*. Hermann Kleinholz en Michael Knieriem ed. (Wesel 2015) (Mitteilungen aus dem Schlossarchiv Diersfordt und vom Niederrhein. Beiheft 46) 22.

de kerkenraad bijeen en besloot dat één der banken aan de kerk zou vervallen en dienst zou gaan doen als zitplaats van de vertrekkende leden uit hun midden. De nog steeds in Huissen verblijvende Christina Joanna Puchler zou gevraagd worden de sierplanken te verwijderen. Gaf zij aan deze oproep geen gehoor dan zouden ze door de kerkenraad *daar af geslagen worden*. De ouderlingen Ophoff en Van Boetbergen en dominee Van Leeuwen deelden dit besluit aan mejuffrouw Puchler mee, die verder geen actie ondernam. Daarop besloot de kerkenraad op 20 juni dat de planken zouden worden verwijderd, hetgeen twee dagen later geschiedde¹.

De richter wist echter van niets en toen hij op 22 juni de gereformeerde kerk betrad, zag hij, tot zijn verbazing of wellicht zelfs verbijstering dat de sierstukken van zijn bank waren verwijderd. Van Vinceler, voor wie dit ten opzichte van de aanwezige kerkgangers gezichtsverlies betekende, besloot een en ander niet over zijn kant te laten gaan. De vroegere leden van de diaconie Steven Rutgers en Guert van Boetbergen legden op 9 juli een schriftelijke verklaring af over de loop der gebeurtenissen en voegden daaraan toe dat dit optreden van de kerkenraad beslist onnodig was geweest gezien het feit dat er meer zitplaatsen dan gelovigen in Huissen voorhanden waren. Klokkengieter Rutgers stelde bovendien in een afzonderlijk schrijven van die dag dat afgunst tegenover de richter en zijn familie de drijfveer achter het handelen van de kerkenraad was geweest. Daarnaast kreeg Stephan van Vinceler van mevrouw Puchler een tweetal verklaringen over eigendom en overdracht van de bank.

Gewapend met deze vier verklaringen toog richter Stephan van Vinceler naar Kleef om aldaar zijn recht te zoeken bij het *Hofgericht*. Van Vinceler eiste dat de predikant en de leden van de consistorie die verantwoordelijk waren voor de verwijdering van de planken het herstel uit eigen middelen en niet uit die van de kerk zouden betalen. Op 15 juli wezen drie leden van het *Hofgericht*, onder wie de president van dit college Conrad Philip von Rombergen, vonnis conform de eis van Van Vinceler².

Met de tenuitvoerlegging van dit vonnis werd de stads- en gerichtsscretaris Thomas van Lendt belast. Hij trad in deze op als commissaris van het *Hofgericht*. Van Lendt was een bitter papist en dus begrijpelijkerwijs niet erg gezien bij de leden van de Huissense kerkenraad. Op 21 juli liet Van Lendt beide partijen op het stadhuis bijeen roepen. Naast predikant Van Leeuwen waren burgemeester Ophoff, schepen Bernard Veeren en de raadsvrienden Frerick van Gheijn en Guert van Boetbergen uitgenodigd. Alleen Van Boetbergen gaf geen gehoor aan de invitatie. Allen werden veroordeeld het herstel van de bank uit eigen middelen te betalen of anderszins met Van Vinceler tot een vergelijk te komen, waarbij het opvallend is dat Van Boetbergen die immers samen met Rutgers een

1 W. Wijnaendts van Resandt, 'Puchler', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap De Nederlandsche Leeuw* 39 (1921) kolom 95-97; GldA. - D.T.B. inv. nr. 978 f. 30r. en f. 33r.; GldA. - Archief N.H. Gemeente Huissen inv. nr. 46 anoniem bezwaarschrift [ongedateerd]; Emile Smit, Jan Zweers en Cor Neijenhuis, *De Waede of De Poll in het ambt Huissen* (z.p. 2021) 39-42.

2 GldA. - Archief N.H. Gemeente Huissen inv. nr. 46 ongedateerde klacht van Van Vinceler (*praesentis* 15 juli 1677) met bijlagen; *Justitzräte* aan Van Lendt dd. 15 juli 1677.

voor de richter gunstige verklaring had afgegeven ook mee moest betalen¹.

De veroordeelden, die acht dagen de tijd hadden Van Lendt te laten weten voor welke oplossing zij hadden gekozen, besloten dominee Van Leeuwen naar Kleef te sturen om daar een en ander met behulp van dominee Neuspitzer bij de Kleefse regering opnieuw te laten regelen. Met name de bemoeienis van de katholieke Van Lendt was de heren een doorn in het oog. *Justitzrat* Bresser van het *Hofgericht* was het geheel met deze zienswijze eens met als gevolg dat Van Lendt uit zijn functie als commissaris ontheven werd. Bovendien wist Van Leeuwen te bewerkstelligen dat men de gedeeltelijke afbraak van de bank als een kerkelijke zaak zou beschouwen. Het geschil kwam dientengevolge ter beoordeling bij de Kleefse regering te liggen. Tenslotte wist men de regering ertoe te bewegen een commissaris naar Huissen te sturen.

Op 1 augustus 1677 arriveerde commissaris Hermann Huls namens de Kleefse regering in het stadje en nodigde de belanghebbenden uit op maandag 2 augustus in de protestantse kerk te verschijnen. Mede doordat Stephan van Vinceler die dag weigerde te komen en zijn zwager de advocaat dr. Ameldonck Coets stuurde en pas later een onderhoud met Huls had, werden die dag geen resultaten geboekt. Onverrichter zake vertrok Huls weer naar Kleef teneinde een verslag met daarin zijn visie op de zaak in handen te stellen van de Kleefse regering. Waarschijnlijk ten gevolge van dit bezoek werden op 8 augustus Van Leeuwen, de leden van de kerkenraad en Van Vinceler uitgenodigd op 12 augustus voor de Kleefse regering te verschijnen. Op 13 augustus besliste deze dat beide banken Van Vinceler toebehoorden en dat hij op eigen kosten weer de plank achter en de deuren aan de zijkanten van de bank mocht aanbrengen. Ten aanzien van een derde bank, die plotseling kennelijk ook in het geding was gekomen, werd bepaald dat de richter deze wel mocht bekleden, maar dat het meubel bezit van de kerk zou blijven. Tevens werd van regeringswege de wens uitgesproken dat men vanaf nu in vriendschap en vrede met elkaar zou leven. Op 16 augustus verzocht Van Vinceler in het bezit van de verwijderde delen te worden gesteld, waartoe tijdens de vergadering van de kerkenraad op 17 augustus eenstemmig werd besloten².

Van Vinceler en zijn familie hadden gedeeltelijk het onderspit moeten delven. Stephan van Vinceler behield weliswaar de banken, maar het herstel kwam wel voor zijn rekening. Interessant is natuurlijk de opmerking, die Rutgers op 9 juli maakte, namelijk dat de actie ingegeven was door jaloezie tegenover de familie, een mening, die Barbara Lyseman, de weduwe Puchler, met Rutgers deelde. Dat het al in 1675 niet boterde tussen de richter en de predikant blijkt uit het gedrag van de richter na het incident tijdens de Sacramentsprocessie van dat jaar. Wie volgens de richter de schuldigen waren blijkt duidelijk uit de door hem ingediende eis bij het *Hofgericht*. Van de gevonnisten zat alleen Van Leeuwen niet in de

1 GldA. - Archief N.H. Gemeente Huissen inv. nr. 46 verslag van de uitvoering van het bevel van de *Justitzräte* van 15 juli door Van Lendt dd. 21 juli 1677; GldA. - D.T.B. inv. nr. 978 f. 30r.

2 GldA. - D.T.B. inv. nr. 978 ff. 30r. - 32v., f. 92r; GldA. - Archief N.H. Gemeente Huissen inv. nr. 46 Kleefse regering aan Van Leeuwen en de consistorialen dd. 6 augustus 1677; Kleefse regering aan de consistorie [?] dd. 13 augustus 1677; W. Wijnaendts van Resandt, 'Van Vinceler', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) kolom 30-32.

magistraat. Burgemeester Ophoff, schepen Bernard Veeren en raadsvriend Frerick van Gheijn waren kennelijk overtuigde tegenstanders van de richter en zijn familie. Dat gold niet voor de raadsvrienden Guert van Boetbergen en Steven Rutgers. Zij gaven op 9 juli 1677 duidelijk blijk van het feit dat zij op de hand van Van Vinceler waren. Van Vinceler kon daarnaast ook rekenen op de steun van zijn broer, schepen Reinier van Vinceler. Over de houding van Peter Palm is in deze niets bekend. Van de door de Kleefse regering gewenste vrede en vriendschap binnen de protestantse gemeenschap kwam voorlopig niet veel terecht en het geschilderde conflict zou ruim een jaar na dato verregaande gevolgen hebben voor de samenstelling van de nieuwe magistraat.

3 De verkiezingen van de magistraat in 1678

De Kleefse regering was door haar betrokkenheid bij de affaire rond de kerkenbanken goed op de hoogte van de spanningen, die hierdoor binnen de kleine Huissense protestantse gemeenschap waren ontstaan. Op 15 april 1678 werd richter Stephan van Vinceler op het hart gedrukt er toch vooral voor te zorgen dat het aantal voorhanden zijnde protestantse magistraatsleden niet zou verminderen bij de komende verkiezingen op 24 april. Het doel dat de Kleefse regering de laatste jaren had nagestreefd, namelijk het aantal gereformeerde stadsbestuurders zo groot mogelijk te maken, was kennelijk bereikt. Men vond klaarblijkelijk het aantal protestantse magistraatsleden hoog genoeg en wenste dit gehandhaafd te zien. Persoonlijke affecties dienden dan ook geen rol te spelen bij de komende keurdag en zeker niet als dat zou gaan ten koste van het aantal protestanten in het stadsbestuur, aldus de Kleefse regering tegenover de richter. Op 21 april kreeg de al eerder genoemde Hermann Huls opdracht namens de Kleefse regering op 24 april de verkiezingen bij te wonen en erop toe te zien dat de besten, zonder geloofsonderscheid op het kussen, zouden komen. Wat dat betekende in de ogen van de Kleefse regering, werd, voor zover Huls dat al niet wist, hem nog eens goed duidelijk gemaakt. Niet alleen diende hij ervoor te zorgen dat het aantal gereformeerden in de magistraat gelijk bleef, maar ook moest er weer een protestantse burgemeester komen. Tevens werd Huls in kennis gesteld van de opdracht die Van Vinceler op 15 april had ontvangen¹. De regeringswaarnemer kreeg een zware taak opgelegd en dat wist hij zelf drommels goed. Hij had immers op 2 augustus van het voorafgaande jaar zelf een vergeefse poging ondernomen beide partijen in de gereformeerde kerk met elkaar te verzoenen.

Op zaterdag 23 april arriveerde Huls in Huissen. Op die avond had hij allereerst een onderhoud met burgemeester Ophoff en zijn aanhangers. Hij vertelde hen van zijn opdracht en kreeg te horen dat men geen vertrouwen had in Rutgers en Paul Reinier van Vinceler. Huls toog daarop naar Rutgers en hield hem voor, met Ophoff en de zijnen mee te stemmen zodat de machtspositie van de gereformeerden in de magistraat gelijk zou blijven. Steven Rutgers beloofde plechtig zich aan de keuze van de eerste vier kiesmannen

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Van Vinceler dd. 15 april 1678. Kleefse regering aan Huls dd. 21 april 1678 (Bijlagen 1 en 2 bij: Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 juni 1678).

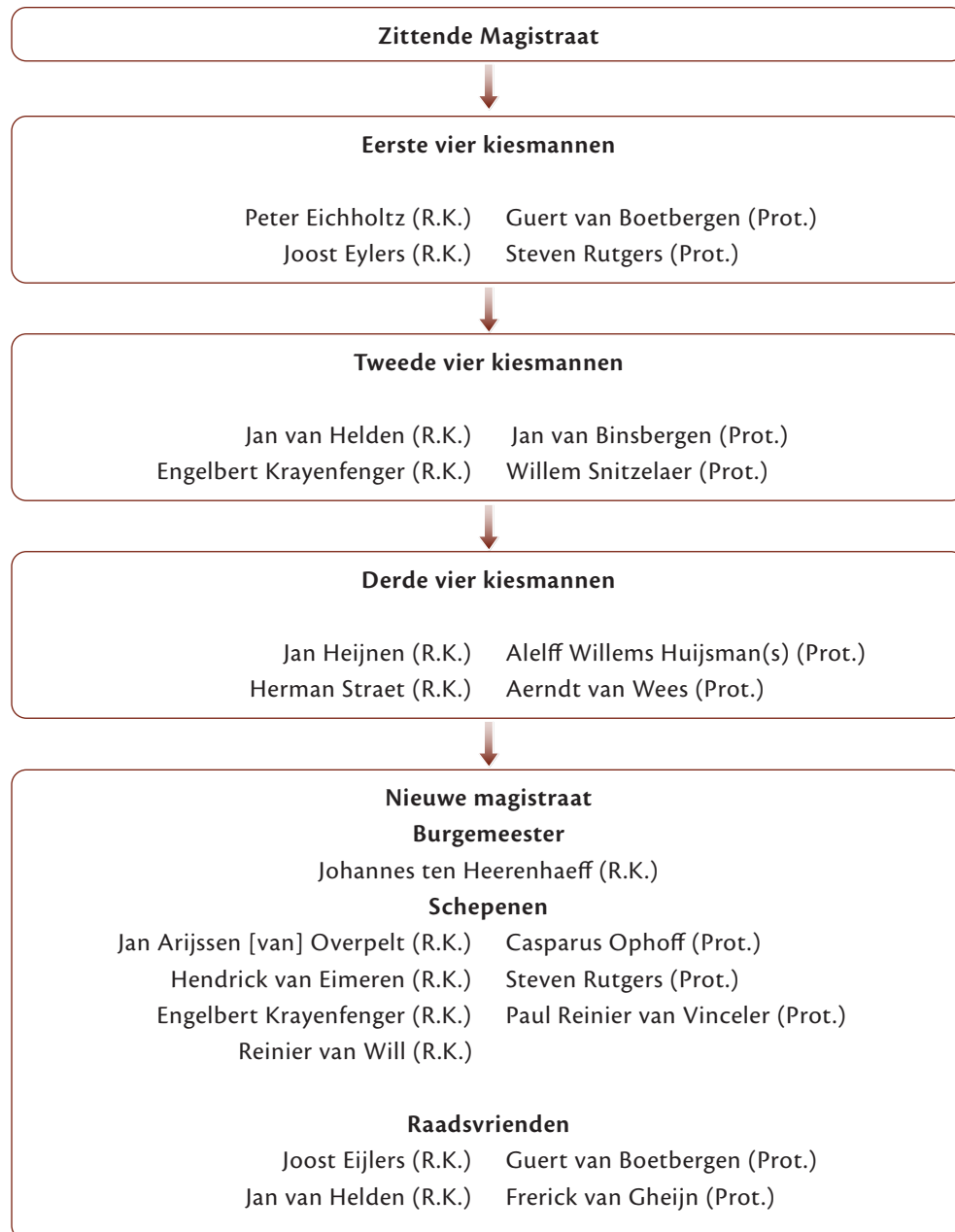
te zullen conformeren. Daarop vertrok de regeringscommissaris en vereerde vervolgens Stephan van Vinceler met een bezoek. Huls herinnerde de richter aan de opdracht van 15 april en las hem tevens voor, wat de Kleefse regering hem op 21 april had laten weten. Aangezien Huls er niet in geslaagd was de schepen en broer van de richter te spreken te krijgen, verzocht hij Van Vinceler diens broer Paul Reinier te bewegen zich te conformeren aan het standpunt van de regering. De richter zegde toe te proberen zijn broer te overreden.

Redelijk tevreden kon Huls die avond gaan slapen. Burgemeester Ophoff en schepen Veeren waren het eens terwijl de raadsvrienden Van Gheijn en Rutgers beloofd hadden de belangen van de Kleefse regering *in casu* die van de gereformeerde Huissense gemeenschap te zullen dienen. Gezien het feit dat over Guert van Boetbergen met geen woord werd gerept, valt aan te nemen dat hij zich had aangesloten bij Ophoff en de zijnen. Helaas was de positie van de gereformeerden in het stadsbestuur wel aangetast, doordat kort tevoren schepen Peter Palm was komen te overlijden. Vijf van de elf leden tellende magistraat zouden een eenheid vormen. Alles hing af van wat schepen Paul Reinier van Vinceler zou gaan doen bij de keuze van de eerste vier kiesmannen.

De volgende ochtend, zondag 24 april slaagde Huls er toch nog in Paul Reinier van Vinceler te ontmoeten. Gedurende het lange gesprek verklaarde de schepen in eerste instantie niets met religieuze overwegingen van doen te hebben. Hij zou zich bij de keuze van de eerste vier kiesmannen uitsluitend door de capaciteiten der personen laten leiden en niet door hun geloofsovertuiging. Daarop toonde Huls hem de opdracht, die hij en Stephan van Vinceler hadden gekregen en hield de schepen voor dat als de positie van de protestanten in de nieuwe magistraat ten nadele zou veranderen, hij en alleen hij daarvoor verantwoordelijk zou worden gesteld. Daarnaast probeerde Huls hem nog met een zeer aantrekkelijk voorstel te winnen. Als Van Vinceler en zijn geloofsgenoten méé zouden stemmen en diens gevolg Ophoff in zijn functie zou blijven, dan zou hetzelfde aantal gereformeerden in de magistraat terugkeren. Welnu, dan kon Van Vinceler tot eerste schepen benoemd worden en als zodanig als plaatsvervanger van Ophoff kunnen gaan optreden. Dit klonk Van Vinceler niet onaangenaam in de oren, zij het dat hij zich hierdoor niet liet leiden. Het einde van het liedje was dat de schepen verklaarde dat hij datgene zou doen, wat hij voor zichzelf kon verantwoorden. Daarop gingen Huls en Van Vinceler samen ter kerke, ieder waarschijnlijk zo met zijn eigen visie op verantwoordelijkheid.

Na afloop van de godsdienstoefeningen kwam het stadsbestuur zoals gewoonlijk in de school bijeen, alwaar het spoedig gezelschap kreeg van Huls en richter Van Vinceler. Hermann Huls hield een korte toespraak waarin hij het doel van zijn komst uiteenzette en de heren op de gebruikelijke wijze vermanend toesprak. Daarna konden de verkiezingen beginnen. Burgemeester Wilhelm Henrick Ophoff opende de vergadering met de voordracht van drie gereformeerden en één katholiek als kiesmannen. De katholiek Jan Arijssen [van] Overpelt deed hierop een tegenvoorstel dat de benoeming van twee protestanten en twee katholieken inhield. Dit laatste voorstel haalde het dankzij de steun van Rutgers en Van Vinceler met zeven tegen vier stemmen. Peter Eichholz en de

Tabel 12 Magistraatsverkiezingen op 24 april 1678

smid Joost Eijlers vormden samen met de gereformeerden Steven Rutgers en Guert van Boetbergen de eerste vier keurgenoten. Waarom Rutgers het voorstel van Arijsen [van] Overpelt steunde, zal inmiddels wel duidelijk zijn. Deze vier kozen weer vier kiesmannen waarna dit achttal met nog vier nieuwe kiesmannen het dozijn completeerde.

Deze twaalf waren het, die zich daarna gingen buigen over de vraag, wie het komende jaar de stad zouden gaan besturen. Naast de twee bovengenoemde kiesmannen behoorden ook Jan van Binsbergen, Willem Snitzelaer, Aleff Willems Huijsman(s) en Aerndt van Wees tot de protestantse gemeenschap. Jan van Helden, Engelbert Krayenfenger, Herman Straet en Jan Heijnen waren katholiek. Beide religies waren dus met een gelijk aantal personen in het college van kiesmannen vertegenwoordigd, zij het dat de katholieken wel gesteund werden door Van Boetbergen en Rutgers. Eerstgenoemde bleek, althans volgens Huls, niet te vertrouwen mede omdat hij het met de katholieken eens was. Door deze situatie, waarin de stemmenverhouding bij de kiesmannen acht tegen vier was ten voordele van de katholieken, veranderde de samenstelling van de magistraat radicaal.

Burgemeester werd de katholieke, in 1630 in Huissen geboren Johannes ten Heerenhaeff. Paul Reinier van Vinceler werd eerste schepen en vertegenwoordigde samen met Casparus Ophoff en Steven Rutgers de protestanten binnen het college van zeven schepenen. De overige schepenen waren Jan Arijsen [van] Overpelt, Reinier van Will, een zoon van de vroegere burgemeester Arndt van Will, Henrick van Eimeren en Engelbert Krayenfenger. Zij waren allen katholiek. Bij de raadsvrienden waren beide geloofsrichtingen gelijk vertegenwoordigd. Joost Eijlers en Jan van Helden waren katholiek terwijl Guert van Boetbergen en Frerick van Gheijn de gereformeerde godsdienst beleden¹.

Vijf van de twaalf kiesmannen gingen ook deel uitmaken van de nieuwe magistraat, te weten de schepenen Krayenfenger en Rutgers en de raadsvrienden Van Boetbergen, Eijlers en Van Helden. Het katholieke overwicht was duidelijk in het nieuwe stadsbestuur. Niet alleen de burgemeester maar ook vier van de zeven schepenen en twee van de vier raadsvrienden waren katholiek. Bovendien, wanneer Van Boetbergen, Rutgers en Van Vinceler zouden volharden in hun houding, bleven nog slechts twee protestanten over, die de belangen van de kleine gereformeerde gemeente konden verdedigen. Vier van de twaalf leden van het stadsbestuur waren ten opzichte van het vorige jaar nieuw. Krayenfenger, Eijlers en Van Helden namen zitting, terwijl de vierde nieuweling Casparus Ophoff bedankte voor de eer. De broer van de afgezette burgemeester voerde als argument aan dat hij voornemens was zich buiten Huissen te gaan vestigen. De werkelijke reden was waarschijnlijk dat hij zijn broer niet voor het hoofd wilde stoten. In 1680 huwde hij in Huissen met Aleida van Vinceler, een zus van Paul Reinier en Stephan. Bij die gelegenheid noemde hij zich schepen en secretaris van Huissen en zo hij al uit Huissen vertrok, was dit slechts van korte duur geweest. Zijn weigering was overigens in strijd met hetgeen hierover in de *Rechten der Stadt Huissen* wordt gezegd. *Immers, die totter stad dienste gekozen werd, die moest sonder*

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 protocol van Huls dd. 27 april 1678 (Bijlage 1 bij: Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 juni 1678).

wederseggen dairtoe gehoorsaem sijn, anders wachtte hem hoge boetes.

Uit de magistraat verdwenen die dag Wilhelm Henrick Ophoff, Bernard Veeren en Herman Steur, terwijl er ook een opvolger kwam voor de overleden Peter Palm. Twee protestanten moesten die dag het veld ruimen, waarbij zij aangetekend dat beide heren behoorden tot degenen, die op 21 juli 1677 werden veroordeeld inzake de affaire rond de kerkbanken. Van de bij die gelegenheid gevonniste leden van de kerkenraad keerden Van Gheijn en Van Boetbergen terug in het nieuwe stadsbestuur; waarbij het nog maar de vraag is, of laatstgenoemde eigenlijk veroordeeld had moeten worden. Volgens de Kleefse waarnemer Hermann Huls niet, want hij rekende Van Boetbergen tot de aanhang van Van Vinceler.

Groot moet de teleurstelling van Huls geweest zijn, toen de kiesmannen de namen van de nieuwe stadsbestuurders bekend maakten. Hij protesteerde tegen de uitslag, die in strijd was met de door de Kleefse regering gegeven opdracht, waarbij hij tevens dreigde keurvorst Friedrich Wilhelm van één en ander op de hoogte te zullen stellen. De uitslag betekende, aldus Huls in zijn bericht aan de Kleefse regering, onderdrukking van de kleine gereformeerde gemeente ter plaatse. Predikant Van Leeuwen had hierover reeds bij hem geklaagd. Hoofdschuldigen in de ogen van Huls waren natuurlijk Paul Reinier van Vinceler en Steven Rutgers terwijl natuurlijk Guert van Boetbergen ook niet geheel vrij te pleiten was. Het uitvoerige verslag dat Huls op 27 april opstelde ten behoeve van de Kleefse regering sorteerde het gewenste effect. Reeds op 29 april kreeg Huls opdracht om opnieuw naar Huissen te gaan, de magistraat te ontbinden en het stadsbestuur dat op 2 mei 1677 was gekozen eenvoudig te herbenoemen¹.

Op 1 mei 1678 werd dit besluit gepubliceerd en op 3 mei nog eens bevestigd. Burgemeester Ten Heerenhaeff, de schepenen Engelbert Krayenfenger, Steven Rutgers en Reinier van Will alsmede de raadvrienden Guert van Boetbergen, Joost Eijlers en Jan van Helden wensten zich echter niet bij de beslissing neer te leggen. Deze zeven verschaften zich de toegang tot het stadhuis door de sloten te forceren en wisten zich zodoende toegang tot de raadkamer te verschaffen en wilden dit vertrek niet meer verlaten².

Toen dit de Kleefse regering ter ore kwam, werden de zeven uitgenodigd voor een gesprek. Tijdens dit overleg legde men van regeringswege de intentie van de maatregel uit en hield men de zeven stadsbestuurders voor dat zij zich niet alleen aan de instructie dienden te houden maar ook dat hun gedrag wrevel had opgewekt. Het mocht echter niet baten. De heren zwichtten niet en bleven bij hun standpunt. Wegens de aan het stadhuis toegebrachte schade werden zij veroordeeld tot dertig goudgulden boete per persoon. Ten Heerenhaeff moest zelfs vijftig gulden betalen. Deze boetes moesten zij binnen drie dagen in Kleef voldoen. Daarnaast moesten de heren zich binnen één etmaal schriftelijk akkoord

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Huls dd. 29 april 1678 (Bijlage 2 bij: Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 juni 1678).

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 1142 ff. 205r. - 215v. advocaten namens Huissense katholieke burgers aan Friedrich Wilhelm [ongedateerd] [1678]; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan Leopold I [ongedateerd] [1678].

verklaren met de verordening teneinde een verdubbeling van de boetes te voorkomen. Tot die tijd mochten zij de stad Kleef niet verlaten¹.

Twee dingen vallen op. Op de eerste plaats schitterde Paul Reinier van Vinceler door afwezigheid onder de actievoerders en dat terwijl hij samen met Steven Rutgers de aanleiding had gegeven tot de problemen rond de verkiezingen. Wilden hij en zijn broer zich toch maar liever niet de handen branden nu de zaak op het spits gedreven werd of vreesden zij dat Stephan van Vinceler zijn richtersfunctie zou verliezen? Daarnaast de actie zelf. Zeven man forceren de toegang tot het stadhuis en dan te bedenken dat het nog geen veertig jaar geleden was dat men om minder, praktisch de gehele bevolking op de been kon krijgen. Er was wel het een en ander veranderd sinds burgemeester Arndt van Will op het kussen zat.

H3

4 De nasleep

Op 21 juni 1678 lichtte men de keurvorst uitvoerig in over de gebeurtenissen in Huissen. De regering beloofde een diepgaand onderzoek in te zullen stellen naar de gang van zaken zowel tijdens de verkiezingen als daarna. Friedrich Wilhelm bleek zeer tevreden over de maatregelen, die de Kleefse regering had genomen. De magistraat van 1677 moest voorlopig worden gehandhaafd maar men moest het wel dusdanig regelen dat de Paltsgraaf van Neuburg geen kans kreeg te protesteren, zo liet Friedrich Wilhelm de Kleefse regering op 2 juli weten².

Het vervolg van de hele gang van zake laat zich moeilijk reconstrueren. Hier speelt niet alleen een gebrek aan bronnenmateriaal een rol, maar veel meer het feit dat de beschikbare archivalia in lang niet alle gevallen gedateerd zijn. Van beide kanten was men niet van plan het erbij te laten zitten. Terwijl Ten Heerenhaeff en de zes anderen gedwongen in Kleef verbleven, namen de Huissense katholieke burgers maar liefst drie advocaten in de arm om bij de keurvorst danwel de Kleefse regering hun gelijk te bepleiten. Het resultaat was in eerste instantie een vurig en zeer uitgebreid pleidooi. Naar aanleiding van de arrestatie van de zeven gekozen magistraatsleden had de Kleefse regering de stad hiervan op de hoogte gesteld middels een uitgebreid schrijven waarbij zij tevens haar gedrag rechtvaardigde. Als eerste argument werd aangevoerd dat Ten Heerenhaeff en de zijnen zich niet hadden gehouden aan de speciale verordening van 29 april die op 1 mei bekend was gemaakt. Daarnaast liet de Kleefse regering weten dat men geen appel kon aantekenen tegen deze beslissing. De herbenoeming van de magistraat van 1677 was van tijdelijke aard en zou na de afronding van het onderzoek naar de gebeurtenissen ongedaan worden gemaakt. Doordat de heren zich met geweld toegang tot het stadhuis hadden verschaft, hadden zij bijna een opstand veroorzaakt. De verkiezing van de magistraat was, aldus de Kleefse regering, in strijd met de godsdienstvrede, die in 1666 tussen Pfalz-Neuburg en Brandenburg was gesloten. Tenslotte voerde men nog als argument aan dat zich onder de

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 20 juni 1678 (Bijlage bij: Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 juni 1678).

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm dd. 21 juli 1678 en Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 22 juni/2 juli 1678.

zeven gevangenen een tweetal gereformeerden bevond. Inderdaad waren Van Boetbergen en Rutgers protestant.

Allereerst een opmerking over de godsdienstvrede. Zoals gezegd was er na een periode van vijf jaar in 1614 een einde gekomen aan het gezamenlijke bestuur van paltsgraaf en keurvorst over de Kleefse erflanden. Het Verdrag van Xanten verdeelde de erflanden in een noordelijk en een zuidelijk deel, zij het dat zowel keurvorst Johann Sigismund als paltsgraaf Wolfgang Wilhelm deze verdeling als een tijdelijke oplossing zagen. Dat het begrip tijdelijk zeer rekbaar is bewezen de heren en hun opvolgers, want het duurde meer dan vijftig jaar voordat men het met elkaar eens was over een definitief verdrag. Op 14 februari 1665 kwamen Friedrich Wilhelm en Philipp Wilhelm van Neuburg weliswaar een nieuw interim-verdrag overeen, maar toen duidelijk werd dat ook hiermee de oplossing niet was bereikt, besloot men daarna tot een definitieve regeling te komen. Op 9 september 1666 sloten de beide heren in Kleef het *Erbvergleich* dat op 17 september van dat jaar werd gevolgd door de ondertekening van een verdrag aangaande de godsdienst. Met name dit zogenaamde *Nebenrecess* is in dit kader van belang. In artikel VI §1 kwamen Brandenburg en Neuburg overeen dat niemand vanwege zijn geloofsovertuiging mocht worden veracht of worden uitgesloten van onder andere de magistraatsverkiezingen. Maatgevend voor de participatie van de aanhangers van een bepaalde religie in het stadsbestuur was de toestand in 1624. Met andere woorden; het aantal aanhangers van hetzij de katholieken hetzij de gereformeerden dat in 1624 in het stadsbestuur was vertegenwoordigd bepaalde hoeveel leden van de verschillende religies vanaf 1666 in de magistraat mochten zitten. De bepaling dat 1624 als het *Normaljahr* ging gelden was een heet hangijzer tijdens de onderhandelingen geweest. De katholieke Neuburgers hadden het liefst gezien dat men was uitgegaan van de situatie in 1609 toen de positie van hun geloofsgenoten in de Kleefse erflanden nog bijzonder sterk was vanwege het feit dat de Kleefse hertogen katholiek waren, zij het niet extreem fanatiek. De calvinistische Brandenburgers hadden belang bij een zo recent mogelijk tijdstip teneinde de door hen opgebouwde machtspositie der gereformeerden zo goed mogelijk te kunnen consolideren. Tenslotte stonden beide vorsten elkaar toe dat Brandenburg de belangen van de gereformeerden in het Neuburgse deel en Neuburg die der katholieken in het Brandenburgse deel van de Kleefse erflanden zouden beschermen¹. In de overeenkomst die op 26 april 1672 tussen Brandenburg en Pfalz-Neuburg gesloten werd kwam bovengenoemde bepaling terug maar was wel enigszins aangepast. In artikel X §12 stond niet alleen dat niemand omwille van de godsdienst mocht worden uitgesloten van de verkiezing van de magistraat maar er moesten wel altijd katholieken en protestanten in het stadsbestuur vertegenwoordigd zijn.

¹ *Sammlung der Gesetze*, II, 436-477 met name 466; *Kirchen=Ordnung, der Christlich Reformirten Gemeinden in den Ländern, Cleve und Marck; Wie auch Religions=Vergleiche, und Neben=Recessen, Nebst andere dazu dienlichen Stücken, ... Ueber das Religions- und Kirchen=Wesen in obbemeldten Ländern ... in den Jahren 1666, 1672 und 1673 aufgerichtet worden* (Duisburg 1754) 41; Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst*, II, 85-90.

H3

Keurvorst Friedrich Wilhelm in 1666.

Voor wat Huissen betreft zaten er in 1624 geen protestanten in de magistraat en als in 1678 wordt gekeken naar de verhouding tussen het aantal katholieke en protestantse inwoners dan was het aantal protestanten in de magistraat zwaar oververtegenwoordigd. Hiermee is

dan ook onmiddellijk verklaard, waarom de keurvorst de Kleefse regering op 2 juli op het hart drukte een en ander verborgen te houden voor de Neuburgse paltsgraaf.

Gewapend met hun kennis over de overeenkomsten met betrekking tot de religie in de Kleefse erflanden togen de drie advocaten aan het werk. In 1624 en vele jaren daarvoor en daarna, zo betoogden zij, waren er geen gereformeerde kiesmannen of magistraatsleden in Huissen geweest. De keurvorstelijke regering had bepaald dat de kiesmannen zich bij hun keuze niet moesten laten leiden door het verschil in godsdienst. Dit was hen bovendien nog eens jaarlijks voorgehouden door een speciaal daartoe gestuurde commissie, die toezicht hield op de gang van zaken op de keurdag. Terecht concludeerden de advocaten hieruit dat dit gedrag haaks stond op de afspraken met Neuburg. Deze politiek had ertoe geleid dat op een zeker ogenblik een gereformeerde in het stadsbestuur was beland en daarna steeds meer protestanten een plaats in de magistratuur hadden gekregen.

Wat de gebeurtenissen in en om het stadhuis betrof, verschilde de lezing van de advocaten sterk met die van de Kleefse regering. Van een "bestorming" was in het geheel geen sprake geweest. De daad van Ten Heerenhaeff en de zes anderen was geheel gerechtvaardigd geweest. Immers, stond niet in de *Rechten der Stadt Huissen* dat de burgemeester de behoeder van het stadszegel en het archief was¹? Welnu, krachtens dit eeuwenoude privilege had Ten Heerenhaeff van zijn voorganger de sleutels opgeëist. Fijn-tjes werd hier nog aan toegevoegd dat de keurvorst bij zijn inhuldiging op 4 september 1667 alle, dus ook dit privilege had bevestigd. Blijkbaar was Ophoff echter een slecht verliezer, want hij wilde de sleutels niet afgeven.

Het opschorten van de aanstelling van de nieuwe magistratuur en de handhaving van de vorige was niet alleen in strijd met de afspraken tussen keurvorst en paltsgraaf, maar ook met de door Friedrich Wilhelm erkende stedelijke privileges alsmede met de Landdagrecessen. Vandaar dat men in Huissen het volste recht meende te hebben om bij de *Reichshofrat* in beroep te gaan. De weerstand die de maatregelen bij de zeven gekozenen had opgewekt, was er de oorzaak van dat ze waren gearresteerd, aldus de drie rechtsgeleerden.

De afronding van het onderzoek naar de gang van zaken bij de verkiezingen kon zeer snel plaatsvinden. Immers op de keurdag was een vertegenwoordiger van de Kleefse regering als waarnemer aanwezig geweest. Hermann Huls had nota bene na de eedaflegging de nieuwe stadsbestuurders gefeliciteerd met hun benoeming. Aan de rechtmatigheid hoefde dus eigenlijk niet getwijfeld te worden.

Zoals gezegd had het openbreken van het stadhuis plaats gevonden krachtens de privileges. Daarbij hadden de nieuwe stadsbestuurders niet alleen de toegang geforceerd, maar de deuren daarna van nieuwe sloten voorzien. Kennelijk wilden zij hiermee voorkomen dat Ophoff zich met behulp van de sleutels die hij nog in bezit had toegang tot het stadhuis zou verschaffen. Dat de zeven magistraatsleden het ontstaan van een

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 bevestiging van de stadsrechten van Huissen door Friedrich Wilhelm dd. 4 september 1667. Friedrich Wilhelm werd pas 27 jaar nadat hij keurvorst was geworden ingehuldigd!

opstand hadden geriskeerd had helemaal niet in hun bedoeling gelegen. Dat er tegen de gewraakte interiminstructie van 29 april nog steeds geprotesteerd werd, lag niet aan deze stadsbestuurders maar aan de uitvaardigster van deze maatregel! De Kleefse regering kreeg hiermee de schuld in de schoenen geschoven.

De stelling dat de verkiezingen ongeldig waren, omdat de nieuw gekozen magistraat incompleet was, werd eveneens bestreden. Het feit dat Casparus Ophoff geweigerd had een schepenfunctie te aanvaarden, maakte de verkiezingen niet onrechtmatig. Het argument van Ophoff dat hij geen burger van Huissen zou zijn, was volgens sommigen geheel onjuist, maar bovendien had hij als geboren inwoner en als eigenaar van onroerend goed binnen de stad het recht gekozen te worden. Men beschouwde zijn weigering dan ook als zuivere onwil en daar konden de rechtsgeleerden de spijker wel eens precies op zijn kop hebben geslagen. Daarnaast was het ontbreken van Ophoff niet van cruciaal belang. Immers, het kwam ook voor dat één van de stadsbestuurders gedurende zijn ambtsperiode kwam te overlijden. De advocaten vergaten hierbij een zeer recent voorbeeld te vermelden. Immers de magistraat die in 1677 was gekozen was later door het overlijden van Peter Palm ook incompleet geweest. Ondanks diens verscheiden had de Kleefse regering er overigens geen been in gezien de overleden Palm voorlopig opnieuw te benoemen!

Tenslotte werd in het lange betoog nog één keer de geloofskwestie aangeroerd. Vanuit Huissen kon men niet anders dan toegeven dat zich twee gereformeerden onder de zeven arrestanten bevonden. Dit achtten de drie advocaten in dit verband van geen enkel belang. Zij beschouwden Van Boetbergen en Rutgers als burgers, die de stadsrechten hielpen verdedigen. In dit kader hielden zij zich precies aan de letter van de overeenkomst tussen Brandenburg en Pfalz-Neuburg, waarin het werd verboden naar de religie van kandidaten te kijken. Wat dit laatste betreft, kreeg Huls nog een verwijt naar het hoofd geslingerd omdat hij tijdens de verkiezingen telkens naar de geloofsovertuiging van de nieuwe leden had gevraagd en niet naar hun kwalificaties.

De drie juristen sloten hun betoog dan ook af met een tweetal eisen. Op de eerste plaats dienden Ten Heerenhaeff en de andere zes leden van de op 24 april 1678 gekozen magistraat onmiddellijk te worden vrij gelaten. Daarnaast waren zij van mening dat het stadsbestuur van 1678 met onmiddellijke ingang in al zijn rechten diende te worden hersteld¹.

Voorlopig gebeurde er niet veel. Pas op 9 september kwam de affaire opnieuw ter sprake. Niet in Kleef of Berlijn maar in Regensburg. De *Reichshofrat* behandelde die dag de klacht ingediend door advocaat Jacob Albrecht von Lauterberg aangaande de verkiezingen. Zowel burgemeester Ophoff en de zijnen als de Kleefse regering werden aangeklaagd. Von Lauterberg eiste namens de stad en de magistraat (!) dat Ten Heerenhaeff en vijf andere gearresteerden onmiddellijk vrij gelaten zouden worden. Daarnaast werd het herstel van de gekozen magistraat verlangd. Keizer Leopold I kon hierop in de vergadering meedelen dat hij al op 25 augustus de kwestie had besproken met de Brandenburgse Geheime Raad Konrad von Burgsdorff. Von Burgsdorff had de keizer bij die gelegenheid beloofd hem op

¹ H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 260 ff. 73v. - 74v. zitting van de *Reichshofrat* dd. 9 september 1678.

de hoogte te zullen houden van verdere ontwikkelingen maar tot dusverre had de Geheime Raad nog niets van zich laten horen¹. Opmerkelijk is wel dat er van de zeven personen die men aanvankelijk gearresteerd had, er in september nog maar zes gevangen zaten. Kennelijk had één van hen gevolg gegeven aan de eis van de Kleefse regering; de opgelegde boete betaald en de voorgelegde verklaring getekend. Wie dat was, is niet bekend.

Dat Von Burgsdorff nog niets van zich had laten horen was op zich niet verwonderlijk, want hij had eenvoudig niets te melden. Meer dan een maand later, op 29 oktober werd de volgende stap ondernomen. Op die dag werden Ten Heerenhaeff en de overige vijf arrestanten veroordeeld. Eerstgenoemde werd uitermate zwaar gestraft. Hij werd niet alleen voor een periode van drie jaar uit de stad en het ambt Huissen alsmede uit de stad Kleef verbannen, maar het werd hem daarnaast ook verboden nog ooit gedurende zijn verdere leven een openbare burgerlijke functie te bekleden. Tenslotte moest hij alle gemaakte onkosten uit eigen middelen betalen. De andere arrestanten mochten bovengenoemd ambt en steden voor de periode van één jaar en zes weken niet betreden terwijl ook zij voor de gemaakte onkosten persoonlijk moesten opdraaien. Om er zeker van te zijn dat de schade ook daadwerkelijk door de heren zelf zou worden betaald, werd het de Huissenaren verboden hen geld beschikbaar te stellen².

Daarnaast bleef de magistraat van 1677 natuurlijk op het kussen. Intussen was dit bestuur in omvang wel sterk gereduceerd. Zoals bekend was Peter Palm overleden en mocht Jan ten Heerenhaeff zijn toenmalige schepenzetel, gezien het vonnis van 29 oktober niet meer bezetten. Van de oorspronkelijk zes overige arrestanten hadden Guert van Boetbergen, Steven Rutgers en Reinier van Will ook zitting gehad in de vorige magistraat. Het is echter niet duidelijk of één van deze drie heren voldeed aan de eerste eisen van de Kleefse regering en derhalve werd vrij gelaten en op 29 oktober niet werd bestraft. De oorspronkelijk twaalf personen omvattende magistraat van 1677 telde na 29 oktober 1678 dus nog slechts zeven of acht leden!

Waarschijnlijk nadat de advocaat van Ten Heerenhaeff eind januari 1679 bij het *Reichshofgericht* gepleit had voor het eerherstel van zijn cliënt en de zaak zich toespitste op burgemeester Ophoff, ging de keurvorst zich ermee bemoeien. Hij wendde zich tot keizer Leopold I met een tweetal argumenten. Op de eerste plaats had Ophoff er helemaal niets mee te maken en daarnaast had het ingediende rekest bij de *Reichshofrat* geen rechtsgrond. Friedrich Wilhelm baseerde zich hierbij op het recht van *non appellando* dat de Kleefse hertogen in 1566 verworven hadden. Wel verzocht Friedrich Wilhelm de keizer de ongehoorzame Huissenaren te willen wijzen op hun plichten tegenover hun landsheer³.

De keizer of althans de *Reichshofrat* trok zich hier niets van aan. Niet dat de bemoeienis veel hielp; verre van dat. Op 13 juni 1679 kwam de zaak voor de allerlaatste keer in dit

1 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 261 ff. 316r. - 316v. zitting van de *Reichshofrat* dd. 13 juni 1679.

2 H.H.S.A. - R.H.R. Prot. XVII 261. f. 55r. zitting van de *Reichshofrat* dd. 24 januari 1679; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan Leopold I [ongedateerd] [1678].

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 extracten uit de protocollen van de godsdienstconferentie te Rheinberg dd. 26 en 27 februari 1682; *Sammlung der Gesetze*, II, 497-539. Met name 525-526.

college ter sprake. Advocaat Von Lauterberg betoogde opnieuw dat Ten Heerenhaeff in zijn eer hersteld diende te worden. Hij werd door Ferdinand Persins von Laustorff, de advocaat van Ophoff, van repliek gediend. Von Laustorff betoogde dat zijn cliënt niets met de zaak te maken had. Ophoff volgde slechts de bevelen van zijn superieuren op en hem trof derhalve geen enkele blaam. De *Reichshofrat* besloot daarop een en ander aan de keizer voor te leggen.

Met dit nietszeggende antwoord werden beide partijen heengezonden. Vanaf dat moment bleef het ruim drie jaar stil rond de kwestie. Pas in 1682 werd de zaak weer actueel en wel op de godsdienstconferentie te Rheinberg. Dergelijke conferenties tussen Pfalz-Neuburg en Brandenburg vonden plaats teneinde de bescherming van de geloofsgenoten in het andere deel van de Kleefse erflanden te kunnen effectueren. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Pfalz-Neuburg de zaak op 26 februari aan de orde stelde, waarbij het eerder genoemde rekest van de drie advocaten ter sprake kwam. Men eiste van Brandenburg een verklaring voor de gevolgde handelwijze, die immers op zeer gespannen voet stond met zowel het verdrag van 1666 als dat van 1672 en het daarin bepaalde over de samenstelling van de magistratuur met als richtjaar 1624. De Brandenburgse vertegenwoordigers waren volkomen verrast en vroegen derhalve uitstel tot de volgende zitting teneinde een en ander te kunnen voorbereiden. De volgende dag gaven zij antwoord. Zij beriepen zich op artikel X §10 en §12 van de godsdienstvrede van 1672 die in het jaar daarop was geratificeerd. Ten opzichte van de overeenkomst van 1666 bevatte beide bepalingen echter niets nieuws. Alleen §12 van 1672 was iets uitgebreider maar de inhoud dat de geloofsverhouding in de magistratuur van 1624 bepalend was voor de verhouding nu, was dezelfde gebleven, met de eerder genoemde aanvulling dat naast katholieken ook protestanten in het stadsbestuur moesten zitten. Op grond van deze bepaling verdedigde Brandenburg het recht om de samenstelling van de magistratuur te mogen veranderen. Pfalz-Neuburg was met dit antwoord in zoverre tevreden dat het verklaarde de kwestie nader te zullen onderzoeken, waarna de magistratuursverkiezingen in Huissen in 1678 voorgoed in het vergeetboek raakten¹.

5 Resumé

Hiermee kwam een onbevredigend einde aan een affaire die van groot belang is geweest voor de verdere ontwikkeling van de stedelijke autonomie. Huissen dat in 1624 geen protestantse magistratuursleden had, viel niets te verwijten. De katholieke burgers riepen de hulp in van maar liefst drie advocaten terwijl de afgezette burgemeester Ten Heerenhaeff zich daarnaast ook nog apart liet verdedigen. De *Reichshofrat* hebben we intussen, althans inzake Huissen, nu tot twee keer als zwak en krachteloos rechterlijk college leren kennen. De enige, die krachtens de verdragen van 1666 en 1672, iets had kunnen doen was Pfalz-Neuburg. Terecht waarschuwde Friedrich Wilhelm op 2 juli 1678 de Kleefse regering voor

¹ Leopold Schütte, 'Themen kleve-märkischer Landtage im letzten Jahr des Dreißigjährigen Krieges (1647)', *Der Märker. Landeskundliche Zeitschrift für das Bereich der ehem. Grafschaft Mark und den Märkischen Kreis* 47 (Okt.-Dez. Heft 4 1998) 159-171; 163.

inmenging van de paltsgraaf. In 1682 had Pfalz-Neuburg de kans de keurvorst te corrigeren. Immers de verhouding vijf katholieken tegenover zeven gereformeerden in het stadsbestuur was in 1624 beslist niet aanwezig en representeerde daarnaast ook in de verste verte niet de religieverhouding tussen de bewoners.

De werkelijk vrije magistraatsverkiezingen behoorden in Huissen nu definitief tot het verleden. De stadsbestuurders, die zich vanaf 1641 in meer of minder sterke mate verzet hadden tegen de centraliserende tendensen van de keurvorst hadden het onderspit moeten delven. Opvallend hierbij is dat men in Huissen de strijd steeds als individuele stad heeft gevoerd, zonder ooit de hulp van anderen in te roepen. In de archieven van de *Landstände* van Kleef en Mark zoekt men in de jaren waarin de confrontaties tussen plaatselijk en keurvorstelijk gezag het heftigst waren tevergeefs naar klachten ingediend door de Huissense magistraat. Al in 1647 kwam tijdens de Landdag een protest ter sprake waarbij werd gesteld dat de schepenen en *Gemeinsleuten* in Emmerik en de schepenen van Rees niet mochten worden afgezet¹. Tijdens de Landdag van 1660 werd deze kwestie definitief geregeld en wel ten gunste van bovengenoemde steden. Het was weliswaar een kwestie van geduld geweest, maar uiteindelijk verklaarde de keurvorst op de Landdag van 24 augustus van dat jaar inzake Emmerik en Rees dat *auß Mittel der Scheffen und Rathsverwanten niemand weiter entsetzet oder seines Scheffen=Amtps erlassen ... werden mögen*². Alle besluiten die tijdens deze Landdag werden genomen, verschenen in 1661 in druk en werden zo voor een breder publiek toegankelijk. Ook in Huissen had men daar dus kennis van kunnen nemen. Waarom men zich vanuit Huissen niet zelf tot de Landdagvergadering wendde is niet duidelijk. Dat men vanuit Huissen via de stad Kleef, die Huissen op de Landdagvergaderingen vertegenwoordigde, iets heeft ondernomen, is niet gebleken. Met name bij de magistraatsverkiezingen in 1678 had men onder verwijzing naar de bovenstaande bepalingen uit 1660 en 1672 een sterke troef in handen gehad om zowel de vervanging van magistraatsleden in 1668 alsmede de ontbinding van de in 1678 gekozen magistraat ongedaan gemaakt te krijgen. De enige verklaring, die men zou kunnen bedenken is dat zowel Emmerik als Rees als hoofdsteden zelf tijdens de Landdagen vertegenwoordigd waren en dus beter in staat waren hun eigen belangen tegenover de keurvorst te verdedigen. Huissen was, zoals gezegd, in deze afhankelijk van de stad Kleef.

1 Voor de functie van de *Gemeinsfreunde* zie: Ilse Barleben, *Die Entwicklung der städtischen Selbsterwaltung im Herzogtum Kleve während der Reform Friedrich Wilhelms I.* (Rheinisches Archiv Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn 18) (Bonn 1931) 88-91.

2 Nordrhein-Westfälisches Staatsarchiv Münster. Kleve-Märkische Landstände inv. nr. 37b. gedrukt *Landtagsabschied* dd. 14/24 augustus 1660, 25.

G De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in het hertogdom Kleef onder keurvorst Friedrich Wilhelm

1 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden onder keurvorst Friedrich Wilhelm

Uit de geraadpleegde literatuur komt naar voren dat naast Huissen nog een aantal andere Kleefse steden te maken heeft gehad met een ingrijpen van keurvorst Friedrich Wilhelm in de stedelijke autonomie¹.

Over de stad Kleef is een aantal gegevens bekend. Op 3 juni 1645 kregen de keurlieden het bevel geen katholiek meer tot burgemeester te kiezen. Zouden zij dat wel doen dan wachtte hen een boete. Hiervan is overigens geen schriftelijke verklaring overgeleverd. In 1656 waren vier van de zeven schepen nog katholiek. In 1665 waarschuwde stadhouder Johan Maurits de keurvorst voor de zogenaamde *junge Bachvögel* die niets anders te doen hadden dan dag en nacht na te denken over de oude privileges. Hierdoor ontstond er verwarring die door deze heren in stand werd gehouden, aldus de stadhouder. Het betrof hier *junge Doktores* die al vanaf de eerste helft van de jaren zestig in meerdere Kleefse steden op het kussen waren gekomen en die naar de mening van de stadhouder ervoor hadden gezorgd dat in een aantal steden de magistraten weer meer dan voorheen het geval was geweest, vasthielden aan hun oude privileges. Deze lieden genoten aanzien bij de gewone man en daarom waren ze in de magistraten gekozen en hadden het zelfs tot burgemeesters gebracht. De stadhouder vroeg Friedrich Wilhelm hier met kracht tegen op te treden om moeilijkheden in de toekomst te voorkomen. Dat de verhoudingen tussen katholieken en protestanten te wensen overlieten bleek tijdens de Sacramentsprocessie van datzelfde jaar. Toen een protestantse jongeman zijn hoed niet afzette op het moment dat de monstrans hem passeerde, werd hij met een waskaars toegetakeld. Het jaar daarop benadrukte de magistraat dat de schepenbank door zowel katholieke als protestantse leden, als die voorhanden waren, bezet werd. In 1671 kreeg de Kleefse richter van hogerhand de mededeling ervoor te zorgen dat bepaalde heren en hun familieleden niet in de magistraat gekozen zouden worden². Men koos in Kleef de niet gewenste personen echter toch in het stadsbestuur. Op de vraag van de nieuw gekozen magistraat of men kon beschikken over een schriftelijke verklaring over het niet mogen kiezen van bepaalde personen kreeg men ten antwoord dat men zich hiervoor tot de Kleefse regering diende te wenden. Daarna kregen de magistraat en de burgerij op 19 april te horen dat de verkiezingen ongeldig waren en kreeg de stad opdracht een nieuwe magistraat te kiezen. Een aantal burgers was

1 Brigitte Schröder en Heinz Stoob (Bearbeitern), *Bibliographie zur deutschen historischen Städteforschung. Teil 1 (Nord- Mittel und Ostdeutschland)*. (Köln Wiemar Wien 1986). Deze bibliografie wordt tot op heden op internet voortgezet. In deze bibliografie is gezocht naar relevante literatuur over alle 24 Kleefse steden. Opmerkelijk is overigens wel dat de voormalige enclaves (Huissen, Zevenaer en Gennep) niet in deze bibliografie zijn opgenomen!

2 Ludwig Driesen, *Leben des Fürsten Johann Moritz von Nassau – Siegen* (Berlin 1849; facsimile: Kleve 1979) 266-268; Helmut Ritscher, 'Fronleichnamprozession in Kleve 1665' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1984* (Kleve 1983) 143.

van mening dat nieuwe verkiezingen de privileges niet aan zouden tasten waarna door een kleine minderheid een nieuw stadsbestuur werd gekozen. Dankzij het optreden van de Kleefse *Stände* werd de beslissing dat mensen uitgesloten werden om in de Kleefse magistraat te zitten op 2 november 1671 teruggedraaid. Dit besluit werd op 3 november aan de burgers van Kleef meegedeeld. Op 6 november kregen de *Stände* zelfs van stadhouder Johan Maurits en van de keurvorst de verzekering dat iets dergelijks in de toekomst niet meer voor zou komen. Drie jaar later, in 1674, verzette de burgerij zich tegen de uitslag van de magistratsverkiezingen omdat men dacht, dat de verkiezingen waren gemanipuleerd. Uiteindelijk werden de verkiezingen door de keurvorstelijke regering ongeldig verklaard en werden op bevel van de keurvorst op 10 mei nieuwe verkiezingen gehouden. De Kleefse burgerij begroette deze keurvorstelijke beslissing met een *Vivat Brandenburg*. Overigens was er in elk geval in het laatste kwart van de zeventiende eeuw sprake van een oligarchisch bestuur waarin de katholieke patriciërs in de minderheid waren, terwijl het overgrote deel van de bevolking bestond uit katholieken¹.

Voor Gennep gold dat in deze overwegend katholieke stad de leden van de magistraat werden aangesteld door de landsheer. De magistraat bestond in het midden van de zeventiende eeuw uit zeven schepenen en vier Raden. De burgemeester werd door de landsheer uit de schepenen gekozen. Protestantenvormen kwamen hier al zeer vroeg op het kussen. De toenmalige pastoor schreef *dat na het afsterven van den hertog Johannes... de officiën en magistraturen meerendeels verandert en met reformirten beset wurden*. Dit betekent dat al onder het bestuur van de possiderende vorsten (1609-1614) het stadsbestuur van Gennep kennelijk al ingrijpend was veranderd. De namen van de leden van de magistraat waren in de zeventiende eeuw ook degenen die de functies van diaken en ouderling binnen de plaatselijke gereformeerde gemeente vervulden².

De gereformeerde gemeente van Kranenburg was zeer klein. Pas op 1 januari 1648 hield de gemeente, die toen tien tot twaalf lidmaten telde voor het eerst een eigen kerkdienst. In 1651 was hun aantal sterk gegroeid maar de gemeente telde nog altijd niet meer dan 40 à 50 leden. Een eigen kerkgebouw kreeg men pas in 1723. Over ingrijpen in de magistratsbestelling tijdens de regering van keurvorst Friedrich Wilhelm is uit de literatuur niets bekend.

In Wezel was het stadsbestuur in de zeventiende eeuw zeer oligarchisch geworden. Stemmen van burgers werden niet alleen gekocht maar daarnaast werden de inwoners ook nog gepaaid met behulp van zogenaamde *Küpereien*; grote drankgelagen die door de kandidaten werden aangericht om zo stemmen te trekken. Friedrich Wilhelm was

1 Robert Scholten, *Zur Geschichte der Stadt Cleve aus archivalischen Quellen* (Cleve 1905; Fotomechanischer Nachdruck: Cleve 1980) 434-445; Bert Thissen, 'Klevische Patrizier im 17. Jahrhundert. Das katholische Ehepaar Dr. Eberhard Streuff und Gertrude Gykens' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 2021*. (z.p. 2020) 73-88; 80-84.

2 Wiel van Dinter, *Kleine historie van Gennep* (Gennep 2001) 127-129 en 159. Volgens deze schrijver werd de burgemeester het ene jaar door de landsheer en het andere jaar door de leden van de magistraat uit hun midden gekozen.

3 Gerd Lamers, 'Die Geschichte Kranenburgs und seines Umlandes' in: Ingwert Groh und Gerd Lamers (red.), *Kranenburg. Ein Heimatbuch* (Kranenburg 1984) 9-76; 25.

dit alles een doorn in het oog en zowel in 1671 als in 1681 eiste hij dat er een einde aan deze misstanden zou komen. De keurvorst wilde dat de stadsbestuurders een eed zouden afleggen waarin ze verklaarden dat ze geen onrechtmatige handelingen hadden verricht om hun magistraatsfunctie te verwerven. Het Wezelse stadsbestuur was gekant tegen het afleggen van deze eed en men gebruikte daarvoor twee argumenten. In de eerste plaats had men een dergelijke eed nog nooit af hoeven leggen en daarnaast zou het afleggen van deze verklaring een vermeerdering van het aantal meeneden betekenen en dat vonden de vroede vaders geen goede zaak! De koop van stemmen en de *Küpereien* bleven gewoon doorgaan¹.

In het merendeels door katholieken bewoonde Dinslaken werd in 1631 door de Brandenburgse regering de protestant Peter Birgh tot richter benoemd. In 1636 beklaagde de magistraat zich daarover tegenover de keurvorst. Het stadsbestuur liet Georg Wilhelm weten dat deze *unruhigen und tumultuierenden* richter bezig was om de stadsprivileges aan te tasten. Uiteindelijk werd Birgh in 1639 ontslagen. Het was een veeg teken, dat hij in 1649 door Friedrich Wilhelm werd gerehabiliteerd. In 1654 werd de lutheraan Johann Lugge burgemeester. De keurvorst eiste in 1661 of in 1662 dat de drie religies (katholiek, luthers en calvinistisch) gelijkelijk in het stadsbestuur vertegenwoordigd moesten zijn. De katholieken protesteerden tevergeefs tegen deze maatregel omdat het aantal katholieken in Dinslaken net zo groot was als het aantal aanhangers van de andere twee godsdiensten samen. Op 13 september 1673 protesteerden de plaatselijke bestuurders tegen de *Eingriffe in ihren Privilegien*. Of dit protest veel uitgehaald heeft, valt te betwijfelen. Met enige onderbrekingen bekleedde vanaf 1685 tot 1699 de gereformeerde Johann Dercksen het burgemeestersambt van Dinslaken².

Op 18 april 1647 en later tijdens de Landdag van 1649 is er sprake van door de landsheer aan te stellen schepenen van de stad Emmerik. Er werd ten aanzien van deze functionarissen bepaald dat zij door de keurvorst niet afzetbaar waren. Vanaf de middeleeuwen had Emmerik vrije magistraatsverkiezingen gekend waaraan echter al in een vroeg stadium een einde was gemaakt. Mogelijk hadden de graven van Gelre de stad dit recht al ontnomen of wat ook denkbaar is, dat bij de verpanding van de stad in 1355 aan graaf Johan van Kleef dit recht van de burgers was komen te vervallen. De schepenen waren in Emmerik nog wel gerechtigd de burgemeester uit hun midden te kiezen. Deze burgemeesterskeuze moest echter wel door de keurvorst worden goedgekeurd³. De burgers van Emmerik klaagden bij de keurvorst over de levenslange benoeming van de schepenen waarna Friedrich Wilhelm zijn besluit op 24 februari 1652 terugdraaide. Tijdens de Landdag die op 14 oktober 1653 in Kleef werd gehouden kwamen de schepenvverkiezingen in Emmerik opnieuw ter sprake waarna werd verwezen naar het eerdere besluit van 1649. Gezien het besluit van 24 februari

1 Karl Emsbach, 'Politische Geschichte der Stadt Wesel (1660-1815)' in: Jutta Prieur (ed.), *Geschichte der Stadt Wesel* (2 dln; Düsseldorf 1991) 1, 251-307; 281; Barleben, a.w., 38-39.

2 Rudolf Stampfuß und Annelies Triller, *Geschichte der Stadt Dinslaken 1273-1973* (Neustadt/Aisch 1973) (Beiträge zur Geschichte und Volkskunde des Kreises Dinslaken am Niederrhein 10) 176 en 236-243; Margret Wensky (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 85; Dinslaken* (Köln, Weimar, Wien 2007), 9

3 Liesegang, a.w., 715; *Urkunden und Actenstücke* 5, 322, 367 en 394; Evers, a.w.,

1652 een vreemde en achterhaalde zaak met een duidelijk averechts effect want op 20 oktober 1653 herstelde de keurvorst de benoeming voor het leven van de schepenen. Rond het midden van de zeventiende eeuw bezetten protestanten de belangrijkste bestuursposten en dat terwijl de bevolking grotendeels katholiek was¹.

Het overwegend katholieke Zevenaer kreeg pas in 1487 stadsrechten. Net als in Gennep waren ook hier geen vrije magistraatsverkiezingen, maar werden de acht schepenen aangesteld door de hertog. Deze acht kozen vervolgens uit hun midden een burgemeester. In 1611 werd door de protestanten ter plaatse op de burcht een besloten godsdienstoefening georganiseerd. Dit leidde tot een volksoptocht die op last van de katholieke burgemeester Gerhart van Leeuwen uit elkaar werd geslagen. Het gevolg hiervan was dat Van Leeuwen werd ontslagen en vervangen door de protestant Johan van Romswinkel. Vanaf dat moment konden katholieken nog hooguit tot schepenen worden benoemd².

Evenals in Emmerik begon de keurvorst ook in Kalkar in 1647 in te grijpen in de samenstelling van de magistratuur aldaar. Het merendeels door katholieken bewoonde Kalkar had bij de stadsverheffing het recht gekregen het stadsbestuur zelf te mogen kiezen. In 1647 klaagde Kalkar over het feit dat de keurvorst probeerde in te grijpen en de benoeming en de eedafname van de richter. Tijdens de eerder genoemde Landdag van 1649 werd ten aanzien van Kalkar besloten dat deze stad het recht behield zelf een richter te kiezen maar dat de aanstelling wel moest worden goedgekeurd³. Door het sturen van honderden gewapende boeren probeerde Friedrich Wilhelm protestanten in het stadsbestuur te krijgen. Dit stuitte vanzelfsprekend op grote weerstand onder de bevolking. Het stadsbestuur van Kalkar kwam evenals dat van Emmerik tijdens de Landdag van 1653 ter sprake. Ten aanzien van deze kleine linksrijnse stad werd besloten om de privileges die de stad had ten aanzien van *Raths- und Richterwahl ... nicht zu beeinträchtigen*⁴. Hieruit blijkt dat de pogingen in Kalkar in te grijpen in de vrije magistraatsverkiezingen waren mislukt. De Grote Keurvorst slaagde er niet in om tijdens zijn regeringsperiode zijn zin door te drijven *zum Unheil des Städtchens* zoals Liesegang opmerkt⁵.

In Goch zaten al vanaf 1614 overwegend protestanten in de magistratuur. Vanaf 1617 bestond de magistratuur uitsluitend uit niet-katholieken. In 1624 had de stad een katholieke burgemeester en zes katholieke schepenen. Dit was het gevolg van het feit dat Goch tussen 1622 en 1625 bezet werd door Spaanse troepen⁶. Ook in Goch begon de keurvorst zich in

1 Liesegang, *a.w.*, 706-709, 728-729; Andreas Dederich, *Annalen der Stadt Emmerich* (Emmerich 1867; facsimile: Düsseldorf 1971) 574.

2 Flink, 'Die klevischen Herzöge und ihre Städte', 87-88; A.J.M. Akkermans, M.A.M. van den Heuvel en G.J.H. Kroenbrink (red.), *Zevenaer stad in de Liemers* (Zutphen 1986) Bijlage: Het Stadsrecht van Zevenaer 369-372; Josef Schrijvershof, *Monument. Protestant leven in Zevenaer sinds 1577* (z.p. 1990) 19-20.

3 *Urkunden und Actenstücke* 5, 322, 367 en 394; Scholten, 'Beiträge zu den Kämpfen', 329; Flink, 'Die klevischen Herzöge und ihre Städte', 76 en 86.

4 Wanneer Kalkar stadsrechten heeft gekregen is niet duidelijk. De oudste vermelding als stad dateert uit 1246. Zie: Flink, 'Die klevischen Herzöge und ihre Städte', 76; Scholten, 'Beiträge zu den Kämpfen', 309; *Urkunden und Actenstücke* 5, 690-691.

5 Flink, 'Die klevischen Herzöge und ihre Städte', 86; Liesegang, *a.w.*, 746-747.

6 Margret Wensky (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 97: Goch* (Köln Weimar und Wien 2013), 15.

1647 te bemoeien met de samenstelling van de magistraat. Het stadje had een overwegend katholieke bevolking. Hier gaf de religieverandering der leden van de magistraat geen probleem omdat de landsheer jaarlijks het stadsbestuur benoemde. Zoals blijkt uit het raadsprotocol werd op 1 januari 1655 het stadsbestuur door de ambtman bijeen geroepen. De ambtman toonde een verordening van Friedrich Wilhelm die daarna werd voorgelezen. Vervolgens werden door de ambtman nieuwe magistraatsleden benoemd. De zittende burgemeester Storm werd vervangen door Johan van Hökelum terwijl ook de rentmeester werd vervangen. In plaats van de overleden schepen Werner Clochtmans werd Johan Bell benoemd. Liesegang maakt eveneens gewag van de ontwikkelingen in Goch waar de keurvorst protestanten in de magistraat benoemde. Ook in 1671 werd bij de magistraatsverkiezingen door de keurvorst ingegrepen¹.

Voor wat betreft Duisburg kunnen we constateren dat men in deze stad al voor de komst van keurvorst Friedrich Wilhelm te maken had gehad met een ingrijpen van de landsheer. In 1555 werd bepaald dat de hertog één van de twee burgemeesters en twee Raden mocht benoemen. De deelname van de gemeente en van de zogenaamde *sechszehner*, de vertegenwoordigers van de verschillende delen van de stad, aan de magistraatsverkiezingen werden opgeheven. De laatste twee Kleefse hertogen hebben nooit gebruik gemaakt van hun recht een burgemeester te mogen benoemen. Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg deed dat wel want van 1616 tot 1629 benoemde hij katholieken tot eerste burger. Ten aanzien van Duisburg zien we wel iets heel opmerkelijks. Gebrek aan geld bewoog de keurvorst er op 3 juli 1666 toe voor 1.000 *Reichstaler* de vrije magistraatsverkiezingen voor Duisburg te herstellen. Zelfs van zijn recht om de gekozen magistraat goed te keuren of af te wijzen, zag Friedrich Wilhelm af².

In Rees kunnen we constateren dat men al tijdens de regering van keurvorst Georg Wilhelm te maken had gehad met een ingrijpen van de keurvorst. Op bevel van de keurvorst moest de protestant Wilhelm von Hillensberg in 1621 opnieuw tot burgemeester gekozen worden. Hij bleef deze functie bekleden tot 1626. Op 18 april 1647 en later tijdens de Landdag van 1649 was er net als in Emmerik sprake van door de landsheer aan te stellen schepenen. Ook ten aanzien van Rees werd, net zoals in Emmerik in 1647, door de Kleefse steden geëist dat de door Friedrich Wilhelm benoemde schepenen en Raden niet mochten worden afgezet. Ook voor wat betreft Rees beloofde de keurvorst dat niet meer te zullen doen. De benoeming van schepenen door de keurvorst was vanwege het feit dat burgerij en magistraat regelmatig met elkaar in conflict waren. Toch werd voor deze stad in 1650 deze maatregel weer teruggedraaid. In dat jaar verscheen Friedrich Wilhelm zelf ter plaatse om alle partijen te horen. Hij koos partij voor de burgerij die stelde dat als de schepenen levenslang in functie zouden blijven de vrijheid van de burgers zou verdwijnen. De keurvorst bepaalde *dass hinführo es mit Ahnsetzeung der Scheffen, wie in den Vorjahren herbracht*,

¹ Liesegang, *a.w.*, 746-747; Rudolf Thamm, 'Anfang des Jahres 1655 Rahts Chur. Aus den Ratsprotokollen der Stadt Goch' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 2001* (Kleve 2000) 87-89; Koepf, *a.w.*, II, 82.

² Günter von Roden, *Geschichte der Stadt Duisburg* (2 dln; Duisburg 1970-1974) 1, 139-140.

allerdings gehalten und uns also frey und unbenommen sein sollte, nach unserem gnädigsten Guttfinden, dieselbe jährlich zu verändern und zu versetzen. Op 14 oktober 1653 kwam de keurvorst op zijn besluit ten aanzien van de jaarlijkse aanstelling van de schepenen terug en werden zij weer voor het leven benoemd. Op 21 februari 1651 had de Kleefse regering al een andere maatregel genomen die veel ingrijpender was voor de jaarlijkse verkiezingen van de magistraat. Vanaf dat moment moesten zowel katholieken als protestanten elk vijftien keurgenoten aanwijzen. Hierdoor kwamen er dus verhoudingsgewijs onevenredig veel protestanten in de magistraat van Rees. Op 20 februari 1666 gaf Friedrich Wilhelm opdracht aan een speciale commissie om de magistratsverkiezingen bij te gaan wonen en bij die gelegenheid bekend te maken dat de levenslange benoeming der schepenen door de keurvorst weer ongedaan gemaakt was¹. De verdere ontwikkelingen ten aanzien van Rees zijn niet afkomstig uit de literatuur maar zijn wel illustratief voor de gang van zaken tijdens de regering van de Grote Keurvorst. Op 6 januari 1677 vroeg stadhouder Johan Maurits de keurvorst de raadvriend Gerhard Schriek bij de komende verkiezingen tot schepenen te benoemen. Schriek was al een aantal jaren raadvriend en had, aldus de stadhouder, voldoende verdiensten voor Rees om schepenen te kunnen worden. Schriek was katholiek maar Johan Maurits liet de keurvorst weten dat nadat de zogenaamde *Scheffen Perpetuität*, dat wil zeggen de benoeming van schepenen voor het leven, een aantal jaren eerder was opgeheven in Rees al een andere katholiek namelijk Diederich von Boeckhorst tot schepenen was benoemd en dat tot zijn recentelijk overlijden was gebleven². Tijdens de magistratsverkiezingen die op 23 februari 1683 werden gehouden, constateerde drost Philipp Carl baron von Wylich und Lottum, dat de burgers *nicht gerne sehen daß so viel Verwandten zum Scheffen... angeordnet* werden. De baron liet weten dat de burgemeester en één van de schepenen familie waren en dat gold ook voor twee andere schepenen³. Of dit aanleiding is geweest om in Rees de uitslag voor ongeldig te verklaren of anderszins in te grijpen, is niet gebleken.

Ten aanzien van de aantasting van de stedelijke autonomie kan het volgende worden opgemerkt. Het ingrijpen in de magistratsverkiezingen in Huissen was klaarblijkelijk niet uniek en vond gedurende de regering van keurvorst Friedrich Wilhelm vanaf 1647 in meerdere Kleefse steden plaats. In de jaren zestig en daarna ging de keurvorst zich weer actief met de magistratsverkiezingen in zijn deel van de Kleefse erflanden bemoeien. In 1661 werden activiteiten ontplooid in Duisburg, Huissen en Dinslaken. Stadhouder Johan Maurits drong in 1665 bij de keurvorst aan op het nemen van maatregelen. Dit kwam omdat toen in een aantal Kleefse steden klaarblijkelijk juristen in de magistraten

1 Scholten, 'Beiträge zu den Kämpfen', 329; *Urkunden und Actenstücke* 5, 322, 367 en 394; Barleben, *a.w.*, 41. Zij stelt dat zowel in Emmerik als in Rees de keurvorst om politieke redenen zijn ingrijpen in de verkiezingen niet door kon zetten.

2 H.S.A. - Archief Nassau-Siegen inv. nr. A4 1479 III Johan Maurits aan Friedrich Wilhelm dd. 6 januari 1677.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 836 ff. 40r. - 40v. ongedateerd schrijven van Philipp Carl baron von Wylich zu Lottum aan Friedrich Wilhelm. Uit het antwoord van de magistraat van Rees (ff. 42r. - 42v.) blijkt, dat het hier de magistratsverkiezingen van 1683 betrof.

waren beland die zich strijdbaarder tegenover de aantasting van de stedelijke privileges door de keurvorst gingen opstellen. Hierbij kan gedacht worden aan het door Liesegang geconstateerde verzet in Kalkar. Ten aanzien van de magistraatsverkiezingen in Rees was het gedrag van Friedrich Wilhelm haast onnavolgbaar. Er kan echter wel geconstateerd worden dat de keurvorst uiteindelijk de schepenen aldaar voor het leven benoemde. Dat was ook het geval in Emmerik. Ten aanzien van Duisburg kan geconstateerd worden dat daar juist een tegenovergestelde beweging plaats vond namelijk het herstel van de magistraatsverkiezingen. In 1668 kwam het tot een ingreep in Huissen, drie jaar later gevolgd door een soortgelijke actie in Kleef. In datzelfde jaar 1671 probeerde de keurvorst tevergeefs een einde te maken aan de misbruiken die heersten in Wezel. In 1678 werd opnieuw ingegrepen in Huissen waarna tenslotte in 1681 opnieuw tevergeefs werd geprobeerd de misstanden bij de Wezelse magistraatsverkiezingen aan te pakken.

Wat bij de bestudering van het beschikbare materiaal opvalt, is dat Friedrich Wilhelm elke keer kwam met maatregelen voor één of voor slechts enkele steden en dat die maatregelen telkens waren ingegeven door plaatselijke gebeurtenissen. De aantasting van de stedelijke autonomie heeft dus niet gelijktijdig in alle Kleefse steden plaatsgevonden. Daarnaast gaat de aantasting niet alleen over de vrije magistraatsverkiezingen in het algemeen, maar zij hield in elk geval ten aanzien van de steden Kleef, Rees en Huissen ook de beknutting in van de vrijheid van de katholieke stedelingen in het bijzonder. Voor Kleef komt daar bij dat de bepalingen niet schriftelijk maar mondeling werden doorgegeven. Wilde men de tegenstanders van de keurvorst misschien geen schriftelijke bewijzen in handen spelen? Om dit gedrag te verklaren dient natuurlijk in de eerste plaats gedacht te worden aan de paltsgraven van Neuburg die immers sinds het Verdrag van Xanten van 1614 in het Brandenburgse deel van de Kleefse erflanden de belangen van de katholieken moesten behartigen wanneer die in het gedrang dreigden te komen. De tweede achterliggende gedachte achter deze aanpak is waarschijnlijk geweest te voorkomen dat de Kleefse steden gezamenlijk gingen protesteren tegen dit optreden van Friedrich Wilhelm in de *Ständevergadering*.

Tijdens de Landdagen gedroeg stadhouder Johan Maurits zich als een vertegenwoordiger van de keurvorst die beschikte over een zeer beperkte speelruimte. Slechts door middel van het afgeven van signalen kon Johan Maurits het verloop van de onderhandelingen beïnvloeden waarbij hij geenszins het reguliere verloop van de Landdagen mocht veranderen. Bij de Landdag van 1660 is er sprake van een initiatief van Johan Maurits maar zijn inbreng op dat moment had niets te maken met de benoeming van leden van de magistratuur¹. Tweemaal speelde de stadhouder een zichtbare rol als het gaat over de magistraatsverkiezingen. Naar aanleiding van de situatie in de stad Kleef was Johan Maurits degene die tegenover de keurvorst zijn ongerustheid uitsprak over de jonge academici die trachtten de oude privileges te handhaven en vroeg hij als stadhouder de Grote Keurvorst hier krachtig tegen op te treden. Dit resulteerde in een ingrijpen door Friedrich Wilhelm

¹ Kaiser, "pro principe" auf dem Landtag ...', 91-93.

in 1671. Zes jaar later, in 1677 ontpopte dezelfde stadhouder zich ten aanzien van de benoeming van een nieuwe schepen in Rees als een pragmaticus door een katholiek bij de keurvorst voor te dragen.

Wanneer we de 24 Kleefse steden bezien, zijn ze op het moment dat keurvorst Friedrich Wilhelm aan de macht kwam te verdelen in verschillende categorieën. Allereerst op basis van de geloofsovertuiging van de inwoners. Wezel was de enige stad met een in meerderheid protestantse bevolking terwijl in de steden Duisburg en Emmerik grote protestantse minderheden woonachtig waren. In het merendeel van de Kleefse steden was het grootste deel van de bevolking het oude geloof trouw gebleven.

De tweede verdeling die gemaakt kan worden is in steden die wel en niet te maken hadden met een Staatse bezetting. Wezel, Emmerik en Duisburg zijn de belangrijkste steden waar Staatse troepen waren gelegerd. Tenslotte is het in het kader van dit onderzoek van belang te weten welke steden wel en welke niet gerechtigd waren tot het zelf kiezen van de magistraat. In de meeste steden werd de magistraat jaarlijks door de burgers gekozen. Dit gold echter niet voor Gennep, Ruhrort, Zevenaar en Goch.

Het eerste wat opvalt, is dat met uitzondering van Xanten er voor alle Kleefse hoofdsteden maatregelen zijn genomen¹. De opmerking van Von Haeften dat de Staatse troepen er voor zorgden dat de magistraat van de bezette Kleefse steden protestant werd wordt door hem helaas niet met historische feiten onderbouwd². Voor Emmerik en Rees zien we dat de keurvorst het kennelijk toch beter vond dat hij zeggenschap had over wie tot schepenen werden aangesteld en maakte hij geen gebruik van de aanwezigheid van de Staatse troepen. Die militairen hadden zelf klaarblijkelijk de positie van de protestanten in de magistraat ook niet versterkt anders had de keurvorst immers niet in hoeven grijpen! Voor Rees geldt in elk geval dat de bevolking zich verzette tegen de magistraat. Of dit te maken had met de religieuze achtergrond van de stadsbestuurders is niet gebleken. De maatregelen die door Friedrich Wilhelm in Duisburg en Dinslaken werden genomen dateren van na de opheffing van de Staatse bezetting in deze steden.

Voor wat betreft de steden waar de magistraat niet door de burgerij werd gekozen maar het benoemingsrecht van oudsher in handen was van de hertog kan worden opgemerkt dat alleen ten aanzien van Goch een keurvorstelijke maatregel bekend is. In Gennep was dit al niet meer nodig omdat daar de leden van de magistraat al snel na de dood van hertog Johan Willem, dus door het toedoen van de possiderende vorsten merendeels uit gereformeerden was gaan bestaan. Ook in Zevenaar werd eveneens onder de regering van de possiderende vorsten een protestant tot burgemeester benoemd.

Bezien we tenslotte de ingrepen. Allereerst valt op dat de meeste pogingen om de stadsbesturen te hervormen dateren uit de beginperiode van de regering van Friedrich Wilhelm waarbij het startpunt veelal ligt in 1647. In de meeste steden accepteerde men

1 In Xanten bevinden zich geen akten betreffende de magistraatsverkiezingen ten tijde van keurvorst Friedrich Wilhelm. Vriendelijk mededeling van Klaus Haan dd. 29 januari 2007.

2 *Urkunden und Actenstücke* 5, 94 noot 16.

de maatregelen niet klakkeloos. Dit geldt voor Kleef, Duisburg, Emmerik, Kalkar en Rees.

Twee steden springen eruit te weten Wezel en Duisburg. Ten aanzien van het overwegende protestantse Wezel zien we dat de keurvorst pas in 1671 kwam met het nemen van een maatregel en dat terwijl de daar heersende misstanden ten aanzien van de magistraatsverkiezingen wel degelijk om corrigerende maatregelen van de (stedelijke) overheid vroegen. Overigens sorteerde de keurvorstelijke maatregel niet het gewenste effect. Voor het waarom de keurvorst de zaken daar op zijn beloop liet, zijn verschillende redenen te bedenken. In de eerste plaats was Wezel en dan met name burgemeester dr. Anton ther Schmitt lang de leider van de oppositionele rechtsrijnse steden. Ingrijpen van de keurvorst in de magistraatsverkiezingen, hoe goed ook bedoeld, zou waarschijnlijk averechts hebben gewerkt. De stad die toch al sterk aanleunde tegen de naburige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zou in haar verzet tegen de keurvorst waarschijnlijk hebben kunnen rekenen op steun van het machtige buurland. Daarnaast zal de Staatse bezetting van Wezel die tot 1672 duurde een rol hebben gespeeld. De keurvorst was daarom simpelweg niet bij machte militair in te grijpen als men zich in Wezel niet aan zijn maatregelen zou hebben gehouden. Het zou ongetwijfeld tot een enorm gezichtsverlies van Friedrich Wilhelm hebben geleid en zijn positie ten opzichte van de stad maar ook tegenover de *Stände* en de andere steden aanzienlijk hebben verzwakt. Op de laatste plaats was Wezel overwegend protestant en dientengevolge ook de leden van de magistraat. Dit maakte dat een ingrijpen door Friedrich Wilhelm veel minder noodzakelijk was. Zowel in 1671 als in 1681 greep Friedrich Wilhelm wel in. Onder andere de leden van de magistraat moesten vanaf dat moment onder ede beloven zich niet schuldig te maken aan beïnvloeding van de kiesgerechtigden¹. Overigens sorteerde beide ingrepen niet het door Friedrich Wilhelm gewenste effect.

Tenslotte Duisburg. Deze stad vormt een uitzondering op de regel omdat we hier te maken hebben met een tegenovergesteld keurvorstelijk beleid namelijk het teruggeven van stedelijke privileges. Probeerde Friedrich Wilhelm in alle steden zijn positie te versterken in Duisburg werd zijn invloed vanaf 1666 kleiner. Mogelijk geldt voor Duisburg wel wat Von Haeften constateerde ten aanzien van de Staatse bezetting namelijk dat de magistraat door de invloed van de Republiek een protestantse signatuur had gekregen. In dat geval kon het teruggeven van het kiesrecht geen kwaad en bracht het Friedrich Wilhelm bovendien nog geld op.

¹ Barleben, *a.w.*, 39.

Hoofdstuk 4

Onder het bestuur van keurvorst Friedrich III en de koningen in Pruisen

A. Onder het bestuur van Friedrich III / Friedrich I (1688-1713)

1 De regering van keurvorst Friedrich III / koning Friedrich I

Toen Friedrich op 11 juli 1657 in Koningsbergen het levenslicht aanschouwde, was hij het derde kind van keurvorst Friedrich Wilhelm en Louise Henriëtte van Nassau-Oranje. Wilhelm Heinrich was in 1649 toen hij nog geen anderhalf jaar oud was komen te overlijden. Karl Emil het tweede kind was op 16 februari 1655 geboren. Beide broers leken helemaal niet op elkaar. De keurprins was stoer en robuust, hield van de jacht en van het krijgsbedrijf en was in alles het evenbeeld van zijn vader. Friedrich daarentegen was geboren met naar binnen gedraaide voeten en tot overmaat van ramp viel hij in zijn eerste levensjaar tijdens een reis zo ongelukkig in de koets van zijn stoel dat zijn wervelkolom beschadigd was. Hij hield er levenslange rugpijn en het begin van een bochel aan over. In zijn vroege jeugd werd hij in ijzeren korsetten gedwongen en bezocht hij verschillende artsen die hem van zijn kwalen moesten genezen. *Fritsie* was dan ook een aanhoudende bron van zorg voor zijn moeder die hem overigens steeds met liefde omringde¹.

In 1662 werd Otto von Schwerin tot opvoeder van zowel de keurprins als van Friedrich aangesteld, maar al een jaar later werd Eberhard von Danckelmann tot leraar van de beide jongens benoemd. Danckelmann was in 1643 geboren en was reeds op twaalfjarige leeftijd in Utrecht tot doctor in de rechten gepromoveerd. Hij was een zeer streng man over wie een tijdgenoot schreef dat men hem nooit had zien lachen². De opvoeding was niet alleen veelomvattend maar voor Friedrich ook niet altijd even leuk. Zo moest hij van Danckelmann de zin *Bruder und ich willen gelehrte Printzen werden. Aber Fritz wird ein Esel bleiben* in het Latijn vertalen. Of keurvorstin Louise Henriëtte erg gelukkig zal zijn geweest met dit soort opvoedingsmethoden valt te betwijfelen. Het werd Friedrich dagelijks voor ogen gehouden dat zijn broer groter, krachtiger en als keurprins belangrijker was dan hij. Terwijl Karl Emil er alles aan deed om de studeerkamer te kunnen ontvluchten, ontpopte Friedrich zich tot een leergierige jongeman die slechts één eigenschap van zijn vader overnam, namelijk diens liefde voor pracht en praal. Al op negenjarige leeftijd stichtte hij

¹ Werner Schmidt, *Friedrich I. Kurfürst von Brandenburg König in Preußen* (2e druk; München 1998) 29-30.

² Michael Kaiser, 'Der unhöfische Favorit. Eberhard von Danckelmann (1643-1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III' in: Michael Kaiser und Andreas Pečar (Hrsg.), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 32) (Berlin 2003) 271-294.

zijn eigen ridderorde de *Ordre de la Générosité*. Deze pronkzucht kan worden gezien als een vorm van escapisme. Hij creëerde er zijn eigen sprookjeswereld mee waarbij hij zelf in het middelpunt van de belangstelling stond. Daarnaast had het tentoonstellen van pracht en praal en het hebben van een ingewikkeld hofprotocol in zijn tijd natuurlijk ook een politieke functie¹.

Nadat zijn moeder op 18 juni 1667 overleed verslechterde de verhouding tussen Friedrich en zijn vader snel. Dit werd ook nog in de hand gewerkt door het feit dat de keurprins helemaal niet op kon schieten met Dorothea de tweede echtgenote van Friedrich Wilhelm met wie hij in 1668 getrouwd was. Friedrich verdacht zijn stiefmoeder ervan dat zij meerdere pogingen ondernam hem en zijn broers Karl Emil en Ludwig te vergiftigen zodat geen van de zonen uit het eerste huwelijk van de Grote Keurvorst hem later op zou kunnen gaan volgen. Tot overmaat van ramp groeiden ook Karl Emil en Friedrich uit elkaar. Intussen werd Friedrich verliefd en wel op zijn nicht Elisabeth Henriëtte von Hessen-Kassel. Deze liefde was wederzijds en in 1673 verloofden zij zich in het geheim. Zijn vader was van meet af aan tegen deze verbintenis en het was vooral dankzij de inspanning van de moeder van Elisabeth Henriëtte -de zus van de keurvorst- dat de twee bij elkaar mochten blijven. Ter wille van zijn kuren vertrok Friedrich in augustus 1674 naar Kleef om daar tot 1676 te verblijven. Daar vernam hij dat zijn broer Karl Emil op 7 december 1674 aan dysenterie was bezweken. Geheel onverwacht werd de *schiefe Fritz* troonopvolger².

De verhouding met zijn vader veranderde hierdoor niet. Zo werd Friedrich door zijn vader consequent aangeduid met *ältesten Sohn*. Op de terugweg van Kleef naar Berlijn reisde de keurprins via Kassel waar hij zich in juni 1676 officieel verloofde met Elisabeth Henriëtte. Het huwelijk liet drie jaar op zich wachten. Op 23 augustus 1679 werd de keurvorst wakker en liet weten dat die dag het huwelijk van zijn zoon voltrokken moest worden. Die avond gaven zij elkaar in het *Potsdamer Stadtschloß* in een eetzaal waarin een geïmproviseerd altaar stond opgesteld het jawoord. Lang zouden de jonggeliefden niet van elkaar kunnen genieten want in juli 1683 overleed Elisabeth Henriëtte. Op 28 september 1684 trad Friedrich opnieuw in het huwelijk, ditmaal met Sophie Charlotte van Hannover. Het huwelijk werd ditmaal in Herrenhausen bij Hannover maar nu wel met alle bijbehorende pracht en praal voltrokken. Friedrich was overigens niet meer zo gelukkig als in zijn eerste huwelijk. Daar komt nog bij dat Sophie Charlotte niet bepaald geliefd was aan het hof in Berlijn en zij zich haar hele leven Hannoveriaanse bleef voelen, waar zij zich ook naar gedroeg³.

De vijandschap tussen Friedrich en zijn stiefmoeder bleef al die jaren bestaan. Het vertrek naar het slot Köpernick rond 1680 hing hiermee samen. Toen zijn broer Ludwig in april 1687 plotseling overleed verdacht Friedrich Dorothea ervan hem vergiftigd te hebben en vertrok hij opnieuw uit Berlijn. Pas in november keerde hij terug naar de hoofdstad

1 Schmidt, *a.w.*, 31-41; L und M. Frey, *a.w.*, 35-36.

2 Schmidt, *a.w.*, 45-48; L. und M. Frey, *a.w.*, 38-42.

3 Schmidt, *a.w.*, 50-56, 67-70; L. und M. Frey, *a.w.*, 40-46.

dankzij de bemiddeling van Von Danckelmann. Er vond zelfs een verzoening plaats tussen de inmiddels doodzieke vader en zijn zoon wat tot gevolg had dat Friedrich vanaf dat moment de zittingen van de Staatsraad bij mocht wonen. Hij kreeg zelfs toestemming belangrijke regeringsstukken te ondertekenen. Op 9 mei 1688 stierf Friedrich Wilhelm en kon de zoon als Friedrich III de keurvorstelijke troon bestijgen¹.

Het eerste waar de nieuwe keurvorst mee geconfronteerd werd was het testament van zijn vader. In zijn wilsbeschikking van 1664 had Friedrich Wilhelm Halberstadt voor Friedrich voorbestemd. Hoewel Friedrich Wilhelm in zijn *Väterliche Vermahnung* van 19 mei 1667 deze bepaling liet staan en ook nog enige gebieden aan zijn zoon Ludwig (1666-1687) vermaakte waarschuwde hij zijn opvolger *Eurem Bruder oder Bruderen, wen deren Gott noch mehr geben wurde, mehr zu geben, den durch zertheilung der Lande, fellet die macht, undt der Respeckt des hausses*². In zijn testament van 1680 was hij deze wijze les kennelijk vergeten want hij vermaakte Minden aan Ludwig. Philip Wilhelm kreeg Halberstadt en het graafschap Reinstein. Albrecht Friedrich erfde het graafschap Ravensberg terwijl ook de andere broers grotere en kleinere gebieden kregen toegewezen. In zijn laatste testament van 1686 werden de rechten van de jongere zonen ten opzichte van de keurvorst meer beperkt, maar de verdeling van 1680 bleef bestaan. Gottfried Wilhelm von Leibniz merkte hierover op dat de Grote Keurvorst zich bij het schrijven van zijn testament meer als een zorgzame huisvader dan als een heerser had opgesteld en daarom volgens hem het predicaat "Grote" niet verdiende³.

Toen Friedrich III het laatste testament van zijn vader opende vocht hij het onmiddellijk aan. De inhoud was volgens hem in strijd met het testament van keurvorst Albrecht Achilles van 24 februari 1473. In zijn laatste wil had deze keurvorst zijn territoria onder drie van zijn negentien zonen verdeeld waarbij hij bovendien had bepaald dat Brandenburg ondeelbaar was. Bovendien was deze ondeelbaarheid ook nog eens in het Pact van Gera van 1599 vastgelegd om te voorkomen dat de bezittingen onder de 23 kinderen van keurvorst Johann Georg verdeeld zouden worden⁴.

Friedrich vroeg de drie Geheime Raden Fuchs, Meinders en Rhetz en zijn vertrouweling Von Danckelmann onafhankelijk van elkaar schriftelijk aan te geven of zijn vaders testament al dan niet in strijd was met de bovengenoemde regels. Alle vier kwamen zij tot de conclusie dat dit inderdaad het geval was waarna Friedrich het testament nietig verklaarde. Zijn belangrijkste tegenstander in dit gevecht was ongetwijfeld zijn stiefmoeder die echter op 6 augustus 1689 overleed. In 1692 kwam het tot een overeenkomst met Philip Wilhelm, de oudste zoon uit het tweede huwelijk waarna de andere broers snel hun verzet opgaven. Zij kregen allen behoorlijke toelagen ter compensatie. Keizer Leopold I wenste echter het keurvorstelijk testament uitgevoerd te zien waarna een lang diplomatiek touwtrekken

1 Schmidt, *a.w.*, 76-81; L. und M. Frey, *a.w.*, 47-48.

2 Dietrich ed. *a.w.*, 66.

3 W. Fix, *Die Territorialgeschichte des preußischen Staates* (Berlin 1884 reprint: Wolfenbüttel z.j.) 138; Schmidt, *a.w.*, 85.

4 Tümpel, *a.w.*, 4-10. Tümpel is overigens van mening dat in het testament van 1473 nergens expliciet de ondeelbaarheid van de bezittingen genoemd wordt.

volgde¹. Uiteindelijk kreeg Friedrich zijn zin en was hij erin geslaagd de bezittingen van zijn vader als eenheid te bewaren waardoor de keurvorstelijke macht niet versplinterde. Het door zijn vader gelegde fundament kon door de zoon onverzwakt in stand worden gehouden.

Vrijwel vanaf zijn troonsbestijging in mei 1688 was de nieuwe keurvorst in oorlog. Op 5 augustus 1688 zegde Friedrich zijn neef stadhouder Willem III troepen toe. Deze soldaten zouden een eventuele Franse aanval moeten weerstaan nadat Willem naar Engeland was vertrokken om de katholieke koning Jacobus II aan te gaan vallen. Een poging van de Franse koning Lodewijk XIV Keulen op een listige manier in handen te krijgen mislukte en een eventuele inname door de Zonnekoning werd door Friedrich verhinderd doordat hij de stad op 12 september 1688 bezette. Keizer Leopold nam een tweeslachtige houding aan tegenover de keurvorst. Enerzijds was de katholieke keizer boos op Friedrich vanwege diens steun aan Willem III die de katholieke Jacobus II van de Engelse troon verdreef. Anderzijds echter zag de keizer Friedrich als de belangrijkste verdediger van de westgrenzen van het keizerrijk omdat hij zelf in het oosten veel te druk was met de bestrijding van de Turken. Dankzij paus Innocentius XI werd het conflict inzake Engeland bijgelegd. De paus betoogde namelijk dat het verdrijven van Jacobus II niets te maken had met de bestrijding van het katholicisme maar met het beteugelen van de machtsuitbreiding van Lodewijk XIV. Hierdoor kon op 12 april 1689 de Grote Alliantie tot stand komen tussen de keizer en de Republiek waar zich in september van dat jaar Engeland bij aansloot. Voor het echter zover was, had Leopold op 14 februari namens het rijk de oorlog aan Frankrijk verklaard. Spanje begaf zich op 3 mei ook in de strijd tegen Frankrijk veertien dagen later gevolgd door Engeland. Friedrich kwam op 3 juni 1689 met zijn oorlogsverklaring aan de Zonnekoning. Intussen trok een Frans leger het rijk binnen en verwoestte Heidelberg, Mannheim, Speyer en Worms. Friedrich vertrok hals over kop naar het westen en wist Bonn te behouden².

In juli 1689 werd Friedrich door de keurvorst van Mainz ingelicht over een op handen zijnde vergadering van de keurvorsten waarbij Joseph, de zoon van Leopold I, tot Duits koning zou worden gekozen. Wenen nam niet de moeite de keurvorst zelf uit te nodigen. Friedrich voelde zich zwaar beledigd. Op een nauwelijks subtiel te noemen wijze werd hem opnieuw pijnlijk duidelijk gemaakt wat voor status hij in Europa had. Tijdens een ontmoeting met zijn neef stadhouder-koning Willem III in Den Haag werd hij er door de Hollandse diplomaat Bentinck op gewezen dat tijdens de bespreking de koning eerst in een armstoel aan tafel zou gaan zitten. Pas daarna mocht de keurvorst plaatsnemen op een eenvoudige stoel³. En dan te bedenken dat Willem de koninklijke status had bereikt mede dankzij de steun van de keurvorst! Wel mocht de keurvorst in 1691 lid worden van de Grote Alliantie. Gedurende de gehele oorlog waren Brandenburgse troepen actief bezig met het bestrijden van de Fransen. Toen uiteindelijk in 1697 de Vrede van Rijswijk werd

1 Schmidt, *a.w.*, 85; L. und M. Frey, *a.w.*, 49.

2 Schmidt, *a.w.*, 92-95; L. und M. Frey, *a.w.*, 51-52.

3 Schmidt, *a.w.*, 98-99.

gesloten was Friedrich echter geen partij aan de onderhandelingstafel. Hij werd door de oorlogvoerenden als een soort legeraanvoerder beschouwd. Eén ding had Friedrich van de Negenjarige Oorlog geleerd; hij zou voortaan pas troepen inzetten als hij op de hoogte was van de voordelen die hij ervoor terug zou krijgen¹.

Eind 1691 of begin 1692 begon Friedrich te streven naar een eigen koningskroon. De vernedering die hij had ondervonden bij de audiëntie bij de stadhouder-koning vormde hiervoor misschien de aanleiding. Het onderhoud tussen de beide neven had overigens uiteindelijk staande plaatsgevonden². Op 23 juli 1694 werd het eerste voorstel betreffende de koningstitel bij keizer Leopold neergelegd. Friedrich ging daarbij zelfs zo ver dat hij voorstelde dat de koningstitel door hem en zijn opvolgers de eerste dertig jaar niet zou worden gebruikt. Friedrich zou dan 67 jaar zijn en een dergelijke hoge levensverwachting kwam in die tijd niet zo vaak voor. Daar kwam in het geval van Friedrich nog bij dat hij niet beschikte over een erg goede gezondheid. De historicus Werner Schmidt merkt hierover dan ook op dat hieruit duidelijk blijkt dat Friedrich de titel niet uit ijdeluiterij wilde verwerven maar het koningschap alleen zag als noodzakelijk voor de verdere ontwikkeling van de Brandenburgs-Pruisische staat³. Pas na de val van Von Danckelmann (november/december 1697) ging men zich in Berlijn intensief bezighouden met de verwerving van de koningskroon.

Eind 1699 reisde de Brandenburgse diplomaat Christian Friedrich von Bartholdi naar Wenen. Zijn opdracht bestond eruit, te onderzoeken hoe de leden van het keizerlijke kabinet tegenover de verlening van de koningstitel stonden. De Rijksvicekanselier Kaunitz begreep dat de hulp van Brandenburg onontbeerlijk zou zijn wanneer de kinderloze Spaanse koning Karel II zou komen te overlijden⁴. Kaunitz advies was kort en bondig. Hij raadde de keurvorst aan Bartholdi rechtstreeks te laten onderhandelen met de keizer.

Wat daarna gebeurde laat zich lezen als een slechte klucht. Bij de ontcijfering van de gecodeerde brief van Bartholdi aan de keurvorst werd bij het decoderen een fout gemaakt. In plaats van het getal 160 -de aanduiding voor Bartholdi- werd het getal 161 gelezen. Dit was de benaming van Friedrich baron von Lüdinghausen. Deze jezuïet stond beter bekend als pater Wolff. De vergissing leek de keurvorst vrij logisch. Pater Wolff was in Berlijn geen onbekende en bovendien was bekend dat Wolff op goede voet stond met keizer Leopold⁵. Onverwacht ontving pater Wolff in februari 1700 een brief van de keurvorst met het verzoek de koningskwesitie aan de keizer voor te willen leggen. Wolff rook een kans de calvinistische keurvorst terug te kunnen brengen in de schoot van de katholieke kerk en bedacht dat niet alleen de keizer maar ook de paus iemand tot koning mocht kronen.

1 Schmidt, *a.w.*, 103-105; L. und M. Frey, *a.w.*, 189-191.

2 Schmidt, *a.w.*, 99, 113.

3 Ibidem, 114-115.

4 Ibidem, 121; L. und M. Frey, *a.w.*, 66.

5 Schmidt, *a.w.*, 122-123; L. und M. Frey, *a.w.*, 66. Overigens trekken de beide auteurs van dit werk de verschrijving sterk in twijfel met als argument dat Friedrich, die deze zaak zeer na aan het hart lag, de brieven hierover zelf zeer nauwkeurig zal hebben gelezen.

In september 1700 verscheen de jezuïet pater Vota, de biechtvader van de Poolse koning August II de Sterke, ten tonele. Vota hield Friedrich voor dat de kroon niet een recht van de keurvorst was maar veeleer zag hij het als een plicht voor de keurvorst de kroon te aanvaarden. Daarbij waren er enige vragen die beantwoord dienden te worden. Allereerst was het van belang te weten of de onderdanen de koningstitel zouden erkennen. Daarnaast moest worden gekeken of de kroning door de keizer of door de paus diende te geschieden. Dit laatste was voor Friedrich onaanvaardbaar. Hij had immers in 1699 al laten weten dat hij zijn geloof *umb alle Krohnen der Welt nicht verwechseln werde*. Duidelijk was nu dat de kroning tot koning alleen via Wenen zou kunnen gaan. Keizer Leopold twijfelde echter. Was het wel zo verstandig een machtige keurvorst nog machtiger te maken en daar kwam nog bij dat die keurvorst nog calvinistisch was ook. Ook vroeg Leopold zich af of Friedrich niet beter eerst katholiek kon worden¹.

De tijd werkte echter in het voordeel van Friedrich. In het noorden dreigde een oorlog tussen Zweden enerzijds en Denemarken, Saksen-Polen en Rusland anderzijds waarbij de positie die door Brandenburg-Pruisen zou worden ingenomen voor beide partijen van cruciaal belang was. August de Sterke liet in januari 1700 weten dat hij de koningstitel van Friedrich zou erkennen. Zweden liet doorschemeren zich niet te zullen verzetten tegen de wensen van de keurvorst terwijl de Russische tsaar Peter I de Grote een soortgelijk advies kreeg voorgelegd².

Daarnaast was de opvolging in Spanje van groot belang. Daar regeerde de ziekelijke koning Karel II wiens twee huwelijken kinderloos waren gebleven. Al in 1698 kwam het tot een verdrag tussen Engeland, de Republiek en Frankrijk waarbij de ongedeelde erfenis over zou gaan op de Beierse keurprins Joseph Ferdinand. Na de dood van de beoogde zesjarige troonopvolger op 6 februari 1699 stond de erfenis weer helemaal open. Nu werd de zoon van keizer Leopold, aarts Hertog Karel, tot troonopvolger benoemd. Prompt kwamen bovengenoemde verdragspartners weer bijeen en bepaalden in maart 1700 dat zij akkoord gingen met de erfenis maar dat de Spaanse erflanden nooit met het Heilige Roomse Rijk verenigd mochten worden. Leopold werd opgeroepen dit verdrag binnen drie maanden ook te ondertekenen waarbij men liet doorschemeren dat men de komst van Karel in Spanje ten koste van alles zou trachten te verijdelen. Wenen tekende echter niet en liet Engeland en de Republiek weten dat zij zich niet met de opvolging in Spanje hadden te bemoeien. Tegenover Lodewijk XIV liet de keizer zich wat gematigder uit. Op 7 oktober 1700 werd Filips van Anjou, de kleinzoon van Lodewijk XIV, door Karel II tot zijn erfgenaam benoemd. Een oorlog was onvermijdelijk³.

Tegen deze achtergrond speelden de onderhandelingen tussen Berlijn en Wenen zich af. Op 16 maart 1700 vond een eerste onderhoud tussen Bartholdi en de keizer plaats echter zonder resultaat. Op 31 maart kon Bartholdi de keurvorst mededelen dat hij de

1 Schmidt, *a.w.*, 123-124, 126; L. und M. Frey, *a.w.*, 68.

2 L. und M. Frey, *a.w.*, 68.

3 Schmidt, *a.w.*, 125-130, 137.

keizer had moeten garanderen dat de positie van Friedrich binnen het Heilige Roomse Rijk dezelfde bleef en dat ook zijn positie ten opzichte van Polen zich niet zou wijzigen. Hoewel Friedrich ongeduldig werd door de stroperige Weense intrigepolitiek zag hij wel in dat hij zonder erkenning van de koningstitel door Wenen in Europa geen been had om op te staan. De Brandenburgse vertegenwoordiger in Londen liet de keurvorst in april weten dat zijn neef stadhouder-koning Willem III Friedrich afraadde om de koningstitel te proberen te verwerven. Op steun van Lodewijk XIV hoefde de keurvorst vanzelfsprekend niet te rekenen. Na de sluiting van het tweede verdrag tussen de zeemachten en Frankrijk in maart 1700 veranderde de positie van Wenen plotseling. Keizer Leopold begreep dat hij in de toekomst bondgenoten nodig had die hem zouden steunen wanneer Habsburg aanspraken ging maken op de Spaanse troon. Op 16 juni vond opnieuw een gesprek plaats tussen Bartholdi en de keizer. De Brandenburgse diplomaat poneerde daar de stelling dat als het Pruisische volk een koning wenste de heerser verplicht was de wil van het volk te volgen en de titel aan te nemen¹. Op die manier probeerde Bartholdi de verheffing tot koning door de keizer te omzeilen iets waar Friedrich zelf ook een voorstander van was. Hij wilde namelijk een onafhankelijk vorst zijn².

De adviseurs van de keizer waren het met deze constructie eens, maar wilden de erkenning door de keizer zo duur mogelijk verkopen en kwamen daarbij met voorwaarden zoals de kroning door de keizer, het toelaten van het katholicisme in Berlijn alsmede de toelating van jezuiten aan het keurvorstelijk hof. Dit alles was voor Friedrich vanzelfsprekend onaanvaardbaar³.

Intussen gingen de internationale ontwikkelingen verder. Het tweede verdrag tussen de zeemachten en Frankrijk was tot stand gekomen en de gezondheidstoestand van Karel II ging verder achteruit. De benoeming van Filips van Anjou tot erfgenaam op 7 oktober en tenslotte de dood van de Spaanse vorst op 1 november werkten sterk in het voordeel van Friedrich. Op 16 november 1700, toen de keizer hoogstwaarschijnlijk nog niet op de hoogte was van het verscheiden van Karel II, kwam de overeenkomst tot stand met daarin de bepaling dat indien keurvorst Friedrich zich tot koning in Pruisen zou uitroepen *der Kaiser, und sein Sohn, der römische König, auf erhaltene Anzeige ihn unverzögert in und ausserhalb des Reichs für einen König in Preußen ehren, würdigen und erkennen*. Op 24 november arriveerde dit verdrag in Berlijn waarna het op de 27^e door keurvorst Friedrich werd ondertekend.

Op 13 december vertrok een stoet van 1.800 wagens vanuit Berlijn naar Koningsbergen. Langs de route stonden niet alleen 30.000 paarden klaar om als wissel te dienen maar ook alle plaatsen waar de keurvorst en zijn gevolg doorheen trokken waren versierd. Twaalf dagen later kwam men in Koningsbergen aan. Op 18 januari 1701 kroonde Friedrich zichzelf met

1 Over het denken van de Pruisische koningen zie: Ids Worst, 'Politieke theorie, 1650-1800' in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het Ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 270-279; 280-281.

2 Schmidt, *a.w.*, 131-133.

3 Schmidt, *a.w.*, 133-134.

Scepter van koning Friedrich I (detail).

veel pracht en praal tot eerste koning in Pruisen. De voormalige keurvorst Friedrich III ging vanaf dat moment als koning Friedrich I door het leven. Zijn kleinzoon Friedrich II verwierf in 1772 de titel koning van Pruisen toen hij bij de eerste Poolse deling West-Pruisen verwierf. Dit onderscheid was vrij kunstmatig. In het Frans werd Friedrich al onmiddellijk aangesproken met *roi de Prusse* en ook in het Latijn werd de term *rex Borussiae* gehanteerd¹.

Wat betekende de koningstitel voor Friedrich en zijn opvolgers? Prins Eugene van Savoye merkte naar aanleiding van de gebeurtenissen in Pruisen op dat de keizer alle ministers moest ophangen die hem de raad hadden gegeven hierin toe te stemmen. De macht en het aanzien van de Pruisische koning werd zowel in als buiten het rijk aanzienlijk groter. De door Friedrich geliefde etiquette werd nu in zijn gunst omgebogen en hij kon zich overal op zijn titel laten voorstaan.

Ook kon hij zich nu met meer autoriteit voor zijn geloofsgenoten inzetten zonder dat de keizer daar iets tegen kon ondernemen. Daarnaast kreeg hij natuurlijk een zeer unieke positie. Zijn koninkrijk Pruisen bevond zich buiten het rijk terwijl zijn andere gebieden in het rijk waren gelegen. In theorie kon de koning dus bijvoorbeeld Brandenburgse militairen sturen om de keizer bij te staan terwijl hij Pruisische troepen als steun aan de vijanden van het rijk ter beschikking kon stellen. Aan de ene kant was hij een bondgenoot van de keizer terwijl de koning aan de andere kant probeerde de Habsburgse macht binnen het rijk te verminderen. De groei van de Brandenburgs-Pruisische macht bracht de keizers vanaf Leopold I ertoe zich meer en meer op het zuiden en oosten van het rijk te gaan concentreren en hun machtsbasis daar verder uit te gaan breiden. De kroning op 18 januari 1701 was het begin van het ontstaan van de grootmacht Pruisen. Het zou de koning van deze grootmacht zijn die zich op 18 januari 1871 tot eerste Duits keizer kroonde².

Gedurende de gehele regeringsperiode van Friedrich III/I kende Brandenburg-Pruisen slechts vier jaar vrede. Dit is een van de redenen waarom op binnenlands bestuurlijk gebied gedurende de regering van de eerste Pruisische koning weinig gebeurde. Friedrich was voor een sterke eenheidsstaat die een rol speelde op het internationale politieke toneel³. Geconstateerd kan worden dat tussen 1660 en 1713 op bestuurlijk gebied weinig hervormingen plaatsvonden met name als gevolg van verwarring en door het feit dat

1 Heinz Kathe, *Der „Soldatenkönig“ Friedrich Wilhelm I. 1688-1740 König in Preußen – Eine Biographie* (Köln 1981) 13; Schmidt, *a.w.*, 138-140; L. und M. Frey, *a.w.*, 68-72.

2 Schmidt, *a.w.*, 226-227; L. und M. Frey, *a.w.*, 74-75; Kathe, *a.w.*, 12.

3 Tümpel, *a.w.*, 156.

gunstelingen van de vorst het voor het zeggen hadden¹. Daar kwam ook nog wispelturigheid bij. Koningin Sophie Charlotte formuleerde het eind 1701 scherp toen ze zei *wer ehn dag favorit ist, wirdt den andern ihm gefangnus gesetzt*².

Onder Von Danckelmann werd in 1689 de *Geheime Hofkammer* opgericht. Doel van deze instelling was om meer greep te krijgen op de financiën en het functioneerde dan ook als het eerste ministerie van financiën. Rijksgraaf Kolbe von Wartenberg was de grote tegenstander van Von Danckelmann en slaagde er met behulp van de echtgenote van de keurvorst in hem ten val te brengen. Na het gedwongen vertrek van Von Danckelmann in 1697 werd dit bestuurslichaam alle macht door Kolbe von Wartenberg ontnomen³. De gunstelingen van Friedrich zoals Wartenberg kregen vanaf 1698 een nog sterkere invloed dankzij de oprichting van de *Engere Rat*. Dit college moest alle ingekomen stukken bekijken en beslissen of ze wel of niet aan de Geheime Raad zouden worden voorgelegd. Op deze manier konden veel zaken aan het oog van Friedrich worden onttrokken⁴.

Vanaf 1700 begon men met experimenten met de invoering van erfpacht. Doel was om door middel van het erfelijk maken van de pacht de onzekerheid bij de boeren weg te nemen hetgeen in de ogen van bedenker Luben von Wulffen een productieverhoging tot gevolg zou hebben. Daarnaast bedacht hij dat de boeren geen herendiensten meer zouden hoeven te verrichten in ruil waarvoor de pacht zou worden verhoogd. Ook was hij van mening dat de pachtprijs gefixeerd zou moeten worden omdat in zijn theorie inflatie tot het verleden behoorde. De boeren moesten alvorens ze konden pachten een hoge borgsom betalen. Met name deze borgsom kon door velen niet worden opgebracht waardoor oogsten en onroerend goed voor de helft van de prijs moesten worden verkocht. Het nieuwe systeem dat in 1704 werd ingevoerd, was in 1710 volkomen mislukt. Op 25 augustus 1710 stelde kroonprins Friedrich Wilhelm de koning voor dat alle provincies een verslag zouden insturen over hun economische en financiële toestand. Met name in Pruisen, Pommeren en Brandenburg was de situatie ronduit alarmerend te noemen. De ijsskoude winter van 1709, de uitbraak van een pestepidemie en een misoogst hadden ervoor gezorgd dat daar 40% van de bevolking van ellende was komen te overlijden. Op 27 december 1710 moest Kolbe von Wartenberg al zijn zegels inleveren om op 2 januari 1711 uit Berlijn te vertrekken. Verschillende voormalige vertrouwelingen van de koning verdwenen in de vesting Spandau. Het commentaar van Sophie Charlotte was wederom vernietigend. Volgens haar zou de toestand pas echt verbeteren als de koning zichzelf naar Spandau gebracht zou hebben⁵.

Samenvattend kan gezegd worden dat de regering van Friedrich III/I niet onbelangrijk is geweest voor de machtspositie van zijn landen. Het feit dat hij zich verzette tegen

1 Dorwart, *a.w.*, 17.

2 Schmidt, *a.w.*, 200.

3 Ibidem, 205-206.

4 Ibidem, 189-190.

5 Ibidem, 203-205, 212-214; Gerhard Oestreich, *Friedrich Wilhelm I. Preußischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus* (Göttingen/ Zürich/ Frankfurt 1977) 39-40.

de uitvoering van het testament van zijn vader zorgde ervoor dat het door keurvorst Friedrich Wilhelm opgebouwde land niet versplinterde en de bescheiden machtspositie die het binnen het Heilige Roomse Rijk had verworven wist te handhaven en zelfs te versterken. Daarnaast wist hij voor zichzelf en zijn opvolgers de koningstitel te verwerven. Het verschafte Pruisen een steeds belangrijker wordende plaats niet alleen in het Rijk maar zeker ook in de internationale Europese politiek. Was de keurvorst bij de Vrede van Rijswijk niet van de partij, zijn zoon en opvolger Friedrich Wilhelm I mocht het genoeg smaken wel vertegenwoordigd te zijn bij de Vrede van Utrecht die kort na de dood van koning Friedrich in april 1713 werd gesloten ter afsluiting van de Spaanse Successiestrijd.

Op binnenlands politiek en bestuurlijk gebied zijn de verdiensten van Friedrich gering te noemen. Na de val van Danckelmann werd hij omringd door personen die uit waren op eigen gewin en niet dachten aan de koning of diens onderdanen. Nadat in 1710 Kolbe von Wartenberg van het toneel was verdwenen en de invloed van keurprins Friedrich Wilhelm toe begon toe nemen veranderde er iets. Pas toen de keurprins na de dood van zijn vader op 25 februari 1713 aan de macht kwam kon een groot aantal hervormingen van het binnenlandse bestuur worden doorgevoerd.

2 Huissen onder de regering van Friedrich III/I

De regeringsperiode van keurvorst Friedrich III/I werd in Huissen bepaald door het vertrek van richter Stephan van Vinceler in 1690 maar bovenal door een aantal godsdienstige gebeurtenissen waarbij de overheid trouwens wel een rol speelde.

Op 26 januari 1673 werd Stephan van Vinceler benoemd tot richter als opvolger van de kort tevoren overleden Stephan van Herwaerden. Van Vinceler was de oudste zoon van Wilhelm van Vinceler die tussen 1621 en 1650 richter van Huissen was geweest. Stephan stond in 1656 in Harderwijk ingeschreven als student filosofie. In het najaar van 1675 was hij dusdanig ziek dat op 25 december 1675 zijn broer Paul Reinier tot zijn opvolger werd benoemd. Stephan herstelde echter en bleef de richtersfunctie bekleden¹.

Wanneer het conflict rond richter Stephan van Vinceler en diens financiële handel en wandel precies begon is niet bekend, maar het was eind 1689 al dusdanig hoog opgelopen dat het gerucht in Kleef ging dat de Huissense richter zou worden gearresteerd. Op 25 november werd hij op dit punt echter gerustgesteld maar werd hem wel meegedeeld dat hij zich op 1 december in Kleef moest komen melden om zich over een aantal posten in zijn rekeningen nader te komen verantwoorden. Wat er uit dit onderzoek is gekomen weten we niet maar de Huissense drost Friedrich Wilhelm von Wittenhorst-Sonsfeld deed tegenover de keurvorst op 31 januari 1690 een boekje open over Stephan van Vinceler. Opmerkelijk is dat de drost bij die gelegenheid sprak over de gewezen richter alsof Van Vinceler reeds uit zijn functie zou zijn ontheven. Waarschijnlijk was Van Vinceler bij zijn bezoek aan Kleef op

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 16 januari 1673 (o.s.); Kamerling, *a.w.*, 115-116; GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Friedrich Wilhelm aan de Kleefse regering dd. 15/25 december 1675.

1 december of kort daarna toch achter slot en grendel verdwenen. De drost liet Friedrich III weten dat nog steeds klachten over de richter binnenkwamen en dat hij vanwege het lopende onderzoek het pakket klachten nog niet kon doorgeven. Wel liet hij de vorst weten dat het beter was de Kleefse fiscaal Eichman niet met het onderzoek te belasten omdat deze familie was van Van Vinceler. In zijn plaats zou het verstandiger zijn de jurist dr. Himmen het onderzoek te laten uitvoeren. Aan wiens kant de Huissense ambtman stond blijkt uit het slot van zijn uiteenzetting waarin hij spreekt over de excessen die door de richter zijn begaan en dat hij hoopt dat Van Vinceler's straf een voorbeeld mag worden voor anderen¹.

Kort daarna stelde Von Wittenhorst-Sonsfeld de door hem verzamelde klachten tegen de richter beschikbaar aan de keurvorst. Hij maakte van de gelegenheid gebruik namens de arme weduwen en wezen opnieuw te pleiten voor de instelling van een onafhankelijke onderzoekscommissie. Tenslotte raadde hij Friedrich III aan Van Vinceler niet op borgtocht vrij te laten. Weliswaar was de som van 15.000 *Reichstaler* die de gewezen richter zou moeten betalen meer dan aanzienlijk te noemen, maar gezien het feit dat Van Vinceler zowel in het Kleefse land als in het naburige Gelderland aanzienlijke bezittingen had zou die borgsom hem niet deren².

De Kleefse regering deelde de mening van de Huissense drost inzake de vrijlating van Van Vinceler op borgtocht niet. Men liet de keurvorst vanuit Kleef op 7 maart weten dat men bezig was te onderzoeken in hoeverre de door de vroegere richter genoemde eigendommen ook daadwerkelijk in diens bezit waren. Intussen had men de borgtocht nog eens met een extra 5.000 *Reichstaler* verhoogd. Ook deelde men de keurvorst mee dat Van Vinceler in de gelegenheid was gesteld om gedurende veertien dagen bewijsstukken te verzamelen die de tegen hem ingediende aanklachten konden weerleggen³.

Intussen bereikte Von Wittenhorst-Sonsfeld bij de keurvorst wel zijn beoogde doel. Hij had in de tussentijd een pakket van maar liefst 45, hoofdzakelijk financiële, klachten tegen de richter verzameld en die voorgelegd aan de keurvorst. Kennelijk schrok Friedrich III zo van de omvang van de gepleegde financiële malversaties dat hij de Kleefse regering op 12 maart liet weten dat Van Vinceler niet op borgtocht mocht worden vrijgelaten. Als dat inmiddels al wel gebeurd was, dan diende de vroegere richter onmiddellijk opnieuw gearresteerd te worden.

Na ontvangst van dit keurvorstelijk bevel liet de Kleefse regering bij monde van Adolf Wüsthäus de keurvorst op 8 april weten dat ze het door de drost ingediende klachtenpakket ook graag had wilden ontvangen maar aangezien de Huissense ambtman zich op dat moment in het leger bevond had zij deze informatie nog niet gekregen. Aan de wens van Von Wittenhorst-Sonsfeld om Eichman te vervangen door de fiscaal Himmen wenste men vanuit Kleef niet te voldoen.

Friedrich III deelde de Kleefse regering op 17 april mee dat hij het niet accepteerde dat de Kleefse regering zich onkundig hield omdat men de 45 aanklachten die de Huissense

1 GSTA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Van Vinceler dd. 25 november 1689 en Von Wittenhorst-Sonsfeld aan Friedrich III dd. 31 januari 1690.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Von Wittenhorst-Sonsfeld aan Friedrich III [ongedateerd] [1690].

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich III dd. 7 maart 1690.

drost had verzameld niet zou hebben ontvangen. Hij stelde dat als men vanuit Kleef naar Huissen zou gaan men daar genoegzaam op de hoogte zou worden gebracht over de genoemde klachten. De keurvorst wenste dan ook dat men voortvarend door zou gaan met het onderzoek in deze zaak. De eventueel via Eichman geënceneerde vertragingstactiek bleek succesvol. Pas op 14 september kwam er weer enige beweging in de zaak. Op die dag benoemde Friedrich III de uit Sonsfeld afkomstige richter Theodor Brahms tot tijdelijk richter van Huissen ter vervanging van Stephan van Vinceler. Op 30 september werd dit doorgegeven aan de Kleefse regering.

Pas op 3 februari 1691 kwam de keurvorst terug op de zaak. Hij eiste in een brief die waarschijnlijk aan het Kleefse *Hofgericht* was gericht dat de procedure tegen Van Vinceler diende te worden bespoedigd. Hij was opnieuw op de zaak attent gemaakt door de Huissense ambtman Von Wittenhorst-Sonsfeld, die kennelijk een broertje dood had aan de gewezen Huissense richter. Wat de uitslag was van het onderzoek is niet bekend maar meer dan een jaar later werd de zaak tegen Stephan van Vinceler op last van Friedrich III geseponneerd. De Kleefse regering kreeg opdracht alle stukken inzake de kwestie aan de keurvorst ter hand te stellen. Van Vinceler liet het echter niet bij zitten en legde de zaak in 1694 voor aan de juridische faculteit van de universiteit van Frankfurt aan de Oder. Naar zijn eigen zeggen werd hij in eerste instantie door deze rechtenfaculteit in het gelijk gesteld. Later werd dit echter teruggedraaid, aldus de richter.

Het geschil was echter nog geenszins opgelost. Meer dan twaalf jaar later, op 24 juli 1703, kwam men vanuit Kleef op de zaak terug. De klagers hadden eerst een aantal buitenlandse rechtsgeleerden in de arm genomen die hen hadden aangeraden de zaak opnieuw bij het *Hofgericht* in Kleef aanhangig te maken. Kennelijk wenste het *Hofgericht* niet mee te werken want er werd een commissie benoemd die met medewerking van drost Von Wittenhorst-Sonsfeld moest gaan bemiddelen tussen beide partijen. De klagers stelden als eis dat Van Vinceler 3.000 gulden zou betalen terwijl de vroegere Huissense richter niet verder wilde gaan dat 2.200 gulden. Het verschil tussen beide partijen was nu te klein voor de klagers om te gaan procederen omdat de proceskosten hoger zouden uitvallen dan het verschil van 800 gulden. Uiteindelijk werd overeengekomen dat Van Vinceler 2.500 gulden zou gaan betalen waarmee hij akkoord ging. Hiermee leek een einde te komen aan het inmiddels jarenlang slepende conflict.

In Kleef maakte men echter geen enkele haast. Pas op 15 november 1704 kreeg de *Geheime Regierungsrat* en hoofdontvanger Friedeborn van de Kleefse regering opdracht de 2.500 gulden in ontvangst te gaan nemen en het geld ten behoeve van de gedupeerden in de *Kriegs-Casse* te storten. Daarna moest Friedeborn de bij Van Vinceler in beslag genomen papieren aan hem teruggeven. Op 19 november werd Von Wittenhorst-Sonsfeld in kennis gesteld van het feit dat Van Vinceler had betaald en kwam een definitief einde aan dit langjarige conflict¹.

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan onbekende dd. 24 juli 1703 en Kleefse regering aan Friedeborn dd. 15 november 1704; Kleefse regering aan Von Wittenhorst-Sonsfeld dd. 19 november 1704.

Nu Stephan van Vinceler had betaald en dus eigenlijk had bekend dat hij zich schuldig had gemaakt aan malversaties wilde hij verder gaan. Op 6 februari 1705 vroeg Van Vinceler aan de inmiddels tot koning gekroonde Friedrich of hij weer tot richter benoemd kon worden in plaats van Theodor Brahm die immers nog steeds een tijdelijke aanstelling had. Het pleidooi van Van Vinceler sorteerde het tegenovergestelde effect. Op 20 september van dat jaar werd Brahm tot richter benoemd. Hij zou deze functie daarna nog ruim twee jaar bekleden. Na zijn dood in augustus 1707 solliciteerden de vroegere schepenen van de stad Kleef, Engelbert Brandts en een zoon van Stephan van Vinceler naar de vacante richtersfunctie. Brandts werd op 9 september 1707 benoemd ook al omdat de Kleefse regering de koning -wellicht ten overvloede- eraan herinnerd had dat de vader van Van Vinceler in het verleden voor de nodige problemen had gezorgd¹.

En dan waren er de religieuze problemen waarmee men in het overwegend katholieke Huissen te maken kreeg. In de Republiek was het calvinisme de enig toegestane kerk en hield daar de katholieke kerk officieel op te bestaan. In 1592 werd Sasbout Vosmeer tot eerste apostolisch vicaris benoemd en werd daarmee de hoogste katholieke gezagsdrager in de Republiek. De nieuw ontstane situatie was voor Rome aanleiding om de Noordelijke Nederlanden vanaf 1622 te beschouwen als een missiekerk die de naam kreeg van Hollandse Zending. Een deel van de geestelijkheid was het niet eens met de degradatie tot missiekerk en wilde weer komen tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie zoals die in 1559 in het leven was geroepen, maar al vanaf 1580 in feite niet meer bestond. Deze groep, de zogenaamde Clerezie bestond in de regel uit rijke en deftige priesters. Tegenover de Clerezie stonden de eenvoudige priesters die het eens waren met het feit dat Rome de Hollandse Zending in het leven had geroepen.

Daarnaast was er nog een tweede probleem van theologische aard. In 1640 verscheen postuum de *Augustinus*, een studie van de Leuvense professor in de theologie Jansenius. Rome verwierp de ideeën van Jansenius terwijl binnen de Clerezie er juist nogal wat priesters waren, die het eens waren met de in de *Augustinus* verwoorde gedachten. De aanhangers van de Leuvenaar kregen de bijnaam Jansenisten. Apostolisch-vicaris Petrus Codde werd er door Rome van verdacht te sympathiseren met het Jansenisme. Het gevolg was, dat Codde in 1702 door paus Clemens XI werd gesuspenseerd. Twee jaar later werd Codde ontslagen.

De tweespalt tussen de aanhangers van Rome en de Jansenisten zien we terug in Huissen. Het begon in 1703 met de benoeming van Henricus Hollen tot pastoor door de Kleefse regering. Hollen stond zowel binnen als buiten Huissen bekend als een vriend van Codde. Het was het begin van *veele twisten, oneenigheden en moeilijkheden tot Huijssen*, aldus de Kroniek van het St. Elisabethsconvent in dat jaar. Aan het einde van 1707 waren pastoor Henricus Hollen, rector Jan de Jager, pater Jacobus Hellingh en mater Hedwig van Vaneveld van het St. Elisabethsconvent het Jansenisme toegedaan. Alleen Laurentius Pilsen was als enige nog trouw aan Rome. Pilsen was als stadskapelaan of vicaris belast met de

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich I dd. 23 augustus 1707 en Friedrich I aan de Kleefse regering dd. 9 september 1707.

zielzorg voor de katholieken in de omliggende dorpen in de Republiek,

De tegenstellingen tussen de beide stromingen werden in 1708 duidelijk. In dat jaar werd een Pauselijke Jubileebrief uitgevaardigd die alleen werd toegezonden aan Romegetrouwe priesters. In Huissen ontving dus alleen vicaris Pilsen deze brief. Toen drost Von Wittenhorst-Sonsfeld hoorde dat Pilsen van plan was dit schrijven in de kerk voor te lezen, werd hem dat verboden. Pilsen zou een boete van vijftig goudgulden krijgen als hij dat toch zou doen. De vicaris liet zich echter niet uit het veld slaan. Pilsen trok naar de Karbrug, op de grens tussen Huissen en Bemmelen om daar het pauselijk schrijven voor te lezen. Daar dacht hij ongestraft zijn gang te kunnen gaan omdat men daar *mitt einem Füsse auf them Clevischen und mitt dem Ander auf them Geldrischen ist* zoals Von Wittenhorst-Sonsfeld woedend constateerde. Pilsen werd tijdelijk in zijn functie gesuspendeerd en kreeg daarnaast een geldboete opgelegd.

Voor de Huissense gelovigen was vanaf de afkondiging van de Jubileebrief de situatie zo helder als glas. Het gevolg was dat de parochianen tijdens de predicatie van de pastoor massaal de kerk verlieten of later probeerden te gaan kerken in de kleine kapel van het St. Elisabethsconvent die daarop helemaal niet was berekend. Velen weken uit naar andere plaatsen om daar de H. Mis te gaan bijwonen. Dat laatste probeerde de drost te verhinderen door op 5 juni 1708 een verbod uit te vaardigen om elders te gaan kerken. Nog in 1708 vertrok Jan de Jager uit Huissen en erkenden de nonnen het pauselijk gezag. Toen één van de nonnen dit weigerde werd zij gesuspendeerd. Een verzoek om hulp aan de Kleefse regering de schorsing ongedaan te maken had succes. Richter Van Vinceler deelde de mater, namens de Kleefse regering, mee dat de non in haar rechten hersteld moest worden¹. Zelfs het ingrijpen van de Neuburgse vertegenwoordiger in Kleef Henricus Lengell in deze had geen succes. In 1711 besloot pastoor Hollen weer trouw te zijn aan Rome en kwam er een einde aan de moeilijkheden binnen de Huissense katholieke geloofsgemeenschap.

De politiek van de Kleefse regering is duidelijk. Door de Clerezie te bevoordelen hoopte men op een splitsing binnen de katholieke kerk waardoor de positie ervan zou verzwakken.

Drost Friedrich Otto von Wittenhorst-Sonsfeld.

¹ Wilhelm Caspar Matthijs van Vinceler volgde Brandt, in november 1708 of kort daarna op als richter.

Het begon met de benoeming van de *refractariër* Hollen in 1703. In 1708 trachtte men de afkondiging van de Jubileebrief te voorkomen en werd het de Huissenaren verboden elders te gaan kerken. Ook een Jansenistische non werd in 1708 door de Kleefse regering beschermd.

De verhoudingen tussen de katholieken en protestanten ter plaatse bleven slecht. Dominee Johannes Cornelii klaagde zowel in 1696 als in 1697 dat de katholieke geestelijken probeerden bij gemengd gehuwden de protestantse partners over te halen katholiek te worden. Dit probleem werd in 1698 *zur Zufriedenheit der Gemeinde und Synode* door de Kleefse regering opgelost waarbij niet bekend is, hoe men dit deed. De Huissense predikant deed ook zijn beklag over het feit dat voor de katholieke Angerse kinderen onderwijs werd gegeven aan de Brouwketel op de grens tussen Huissen en Angeren. Het feit dat de katholieke *exercitio religionis am Malburgischen fehr ... gecontinuiert* werd was voor Cornelii ook een doorn in het oog¹.

3 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden onder Friedrich III/I

Over de Kleefse erflanden onder het bestuur van de laatste keurvorst en eerste koning in Pruisen is vrij weinig bekend. Zowel in de algemene literatuur als in de geschiedenissen die van de afzonderlijke steden het licht hebben gezien zien we in vrijwel alle gevallen dat men na de dood van de Grote Keurvorst in 1688 vrij snel overgaat tot het bespreken van de bestuurlijke en economische ontwikkelingen onder de regering van zijn kleinzoon koning Friedrich Wilhelm I².

In de stad Kleef kwam het in 1704 tot problemen. Op 2 april van dat jaar liet de koning aan zijn raad en richter Johann de Beijer weten dat de komende magistratsverkiezingen, anders dienden te verlopen. Friedrich eiste, dat de kiesmannen geen geld aan de stad verschuldigd mochten zijn en ook dat het geen stedelijke ambtenaren mochten zijn die afhankelijk waren van de magistraat. Nadat deze verordening tijdens een bijeenkomst van het stadsbestuur was bekend gemaakt door De Beijer, verklaarde de magistraat, dat de meeste burgers op enigerlei wijze verplichtingen hadden tegenover de stad maar dat deze maatregel bovendien in strijd was met de privileges. Toen op 6 april de verkiezingen begonnen, bleek dat zich onder de zes door de magistraat gekozen kiesmannen twee personen bevonden, die niet aan de eisen van de koning voldeden. Ondanks het feit dat De Beijer bezwaar aantekende, gingen de verkiezingen gewoon door. De Beijer bracht de koning op 8 april op de hoogte van de gebeurtenissen. Op 20 april liet de koning het stadsbestuur weten dat de richter of de beide voorzitters van de Geheime Raad twaalf burgers moesten aanwijzen, waaruit de zittende magistraat zes kiesmannen mocht aanwijzen. De burgerij mocht er vervolgens vier uit kiezen. Deze laatstgenoemde vier kiesmannen mochten nog acht kiesmannen kiezen waarna de in totaal achttien kiesmannen het nieuwe stadsbestuur mochten gaan kiezen.

¹ Zweers, *Huissen in het conflict*, 14-40; J.H.F. Zweers, 'De Gereformeerde Kleefse synode en Huissen tegen het einde van de 17e eeuw', *Med H.K.H.* 7 (1982) 62-67.

² Bijvoorbeeld: Max Braubach, 'Vom Westfälischen Frieden bis zum Wiener Kongreß' in: Franz Petri en Georg Droege (Hrsg.), *Rheinische Geschichte in drei Bänden. Band 2 Neuzeit* (Düsseldorf 1976) 2, 19-365; Emsbach, a.w., 251-307.

Op 4 mei 1704 werden de nieuwe verkiezingen gehouden. Deze verkiezingen gingen met zoveel strubbelingen gepaard, dat pas de volgende ochtend op 5 mei een nieuwe magistraat gepresenteerd kon worden. Van alle kanten werd zowel tegen het nieuwe stadsbestuur als tegen de door De Beijer gevolgde procedure geprotesteerd. Koning Friedrich liet zich echter niet overreden; de nieuw gekozen magistraat bleef op het kussen.

Daarnaast bepaalde de koning op 20 april 1704, dat in het vervolg bij de verkiezingen het zittende stadsbestuur nog steeds zes kiesmannen mocht aanwijzen maar dat de burgers in plaats van vier in het vervolg acht kiesmannen mochten kiezen, *davon wenigstens die Helffte reformirt seijn soll*. Deze veertien kiesmannen mochten daarna nog vier personen aanwijzen om zo het getal van achttien kiesmannen te completeren.

Toen echter in 1705 de verkiezingen weer op handen waren, bepaalde de koning op 15 april, dat uit elk van de zes burgercompagnieën drie kiesmannen moesten worden gekozen. Elke compagnie werd echter wel verplicht *wenigstens zwey evangelische* personen te kiezen. De groep kiesmannen bestond zodoende dus uit minstens twaalf protestanten.

Op voordracht van de nieuwe magistraat werd in 1706 door de koning bepaald dat weer volgens het aloude kiesrecht gekozen mocht worden. Nadat de verkiezingen in 1707 eerst waren uitgesteld vonden ze onder groot tumult op 8 augustus toch plaats. Op 16 september werd de keuze door de koning bevestigd. In 1707 suspendeerde de koning de magistraatsverkiezingen terwijl Friedrich I een jaar later bepaalde dat ook ambtenaren die minder dan 10 *Reichstaler* uit de stadskas betaald kregen tot kiesman gekozen konden worden¹.

In 1698 werd in Wezel voorgesteld de magistraatsverkiezingen te hervormen en voortaan met stembriefjes te gaan werken. Dit voorstel leidde binnen het stadsbestuur tot heftige meningsverschillen, aldus Ilse Barleben. Het verzet tegen deze maatregel was vooral afkomstig van de gemeenslieden die het opnamen voor de analfabeten binnen de stad die immers niet in staat zouden zijn de stembriefjes in te vullen. Barleben besluit met de mededeling dat uit de beschikbare archivalia niet is gebleken hoe dit meningsverschil werd opgelost. Of de keurvorst bij deze voorgenomen hervorming betrokken is geweest, blijkt nergens².

In Dinslaken werd in 1701 getracht de verkiezingen van het stadsbestuur te veranderen. Vanaf de veertiende eeuw hadden de *Altstadt* en de *Neustadt* van Dinslaken aparte besturen. Beide delen hadden elk een eigen burgemeester. Men nam in een groot aantal gevallen gezamenlijke beslissingen en wanneer dat niet nodig was regeerden de beide besturen in harmonie naast elkaar waarbij men zich overigens wel af kon vragen of voor een dergelijke kleine stad het bestaan van twee besturen wel zo praktisch was. Men hield in feite slechts een traditie in stand. De zuinige Pruisische bestuurders vonden het bestaan van beide besturen overbodig ook al ter voorkoming *der doppelten Consumationen*. Op 31 december 1701 verscheen een bevel van de koninklijke regering in Kleef dat vanaf dat moment de

1 Barleben, *a.w.*, 40-41; Scholten, *Zur Geschichte der Stadt Cleve* 448-451; GStA PK II HA GD alt 18 A Tit XVI Sekt Band 2 ff. 20r. - 30v. Friedrich I aan de Kleefse regering dd. 20 april 1704 (bijlage bij de brief van de regeringsraden Von Viereck e.a. aan Friedrich Wilhelm I dd. 19 november 1718).

2 Barleben, *a.w.*, 40-41.

magistraatsverkiezingen gecombineerd moesten worden en er voortaan één burgemeester, zeven schepenen en vier Raden gekozen moest worden. De magistraat protesteerde omdat men *der conferirten freyheit nicht abstehe*n wilde. Op de keurdag die gewoontegetrouw op 1 januari plaatsvond, werden de schepenen van de *Altstadt* gekozen. De richter gaf vervolgens bevel de burgers van de Neustadt ook bijeen te roepen teneinde te komen tot de verkiezing van één magistraat. Onder protest kwam een gemeenschappelijk stadsbestuur tot stand onder burgemeester Conrad Bodden. De bewoners van de *Neustadt* hielden echter daarnaast nog eigen verkiezingen waarbij Johannes Storck één van de schepenen uit het gezamenlijke stadsbestuur tot burgemeester werd gekozen. Hierdoor bleef in feite alles bij het oude en de regering drong daarna niet meer aan op het samenvoegen van beide besturen¹. Ingrijpender was een maatregel uit 1708, die de gezant van Pfalz-Neuburg, Henricus Lengell, nog in 1722 wist te benoemen, in 1708 namelijk werd de katholieke burgemeester van Dinslaken *vom Rathauß de facto und höchst schimpflich abgewiesen* en vervangen door een protestant².

Weliswaar signaleerde Barleben nog wel problemen bij de verkiezingen in Emmerik, Rees en Kervenheim maar het is niet duidelijk of deze moeilijkheden zich al voordeden onder de regering van keurvorst Friedrich Wilhelm of onder het bestuur van diens zoon³.

Hoewel het beschikbaar aantal voorbeelden, voor wat betreft het ingrijpen van Friedrich III/I in de magistraatsverkiezingen beperkt is, zou men aan de hand hiervan kunnen concluderen dat zijn politiek erop gericht was, de positie van de protestanten in de magistraten van de Kleefse steden te versterken. In hoeverre hij daarin slaagde, komt elders nog ter sprake. Slechts één keer probeerde de koning het aantal bestuurders te reduceren. Deze poging mislukte echter. Nader onderzoek moet uitwijzen, of Friedrich III/I vaker heeft getracht de stedelijke autonomie te beperken.

B. Onder het bestuur van koning Friedrich Wilhelm I (1713-1740)

1. De jeugdijaren van Friedrich Wilhelm I

Toen Friedrich Wilhelm op 14 augustus 1688 het levenslicht zag, waren keurvorst Friedrich III en zijn vrouw Sophie Charlotte zeer blij met de komst van de nieuwe erfgenaam. Hun eerdere zoon Friedrich August was namelijk op 31 januari 1686, toen hij nog geen half jaar oud was overleden. De pasgeborene telg werd vernoemd naar zijn grootvader Friedrich Wilhelm die enkele maanden eerder, op 9 mei, was gestorven. Het leven van *Preußens preußischer König* begon niet bepaald onder een gunstig gesternte. Op 24 september verklaarde Lodewijk XIV de oorlog aan keizer en rijk en moest de keurvorst naar het front

¹ Stampfuß und Triller, *a.w.*, 237-238.

² LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 428 ff. 87r. - 89v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 12 augustus 1722].

³ Barleben, *a.w.*, 41-42.

vertrekken. Vanwege de aanwezigheid van Dorothea, de weduwe van de Grote Keurvorst, die op dat moment in een felle strijd gewikkeld was met Friedrich III over de uitvoering van het laatste testament van haar overleden man besloot men de keurprins over te brengen naar het hof in Hannover, dus naar de grootouders van de boreling. Angst voor vergiftiging door Dorothea, was hiervoor de belangrijkste reden¹.

Als gevolg van de Negenjarige Oorlog verbleven de keurvorst en zijn echtgenote tot begin 1690 in een legerkamp nabij Bonn. In 1690 zagen zij hun zoontje eventjes aan het hof in Hannover toen zij op doorreis waren naar Oost-Pruisen. Pas op zijn verjaardag op 14 augustus 1691, kwam het inmiddels driejarige keurprinsje weer terug in Berlijn alwaar hij zich zeer snel ontpopte tot een ware dwingeland die een hekel had aan het protocol. Hij dreef zijn gouvernante tot wanhoop als hij, helemaal aangekleed inclusief witte pruik in de open haard kroop en dan weer onder het roet te voorschijn kwam.

Het zou tot zijn zevende jaar duren voordat er mannen betrokken werden bij de opvoeding van de keurprins. Die had zich intussen ontwikkeld tot een eigengereid kereltje die niet alleen zijn gouvernantes maar ook zijn moeder tegen zich in het harnas joeg². Sophie Charlotte, de echtgenote van Friedrich III had intussen een geschikte opvoeder gevonden in de persoon van Alexander zu Dohna-Schlobitten. Dohna was pro-Hannoveriaans en dus in de ogen van Von Danckelmann geen geschikte kandidaat voor de functie. Pas in 1695 kreeg de keurvorstin haar zin en werd Dohna benoemd tot *Oberhofmeister* van de keurprins. Omdat de verhouding tussen Von Danckelmann en Dohna niet goed was, werd laatstgenoemde financieel bijzonder kort gehouden door Von Danckelmann. Het gevolg was dat de keurprins een zeer sobere hofhouding moest voeren³.

Eveneens in 1695 werd Friedrich Cramer aangesteld tot leraar van de keurprins. Hij was echter te geleerd en vooral te ongeduldig om de keurprins wat bij te kunnen brengen. Toen Cramer zag dat zijn manier van aanpak geen zin had gaf hij de moed op en uiteindelijk lagen de prins en zijn leraar tijdens het onderwijs samen te slapen in de studeerkamer. Voor Sophie Charlotte was de aanstelling van Cramer door Von Danckelmann het bewijs dat de grootste vertrouweling van de keurvorst er alles aan deed de keurprins dom te houden. In 1697 werd Cramer vervangen door Jean Philippe Rebeur een uit Frankrijk gevluchte hugenoot. Het eerste examen dat de negenjarige bij Rebeur aflegde was vernietigend. Friedrich Wilhelm kon nog nauwelijks lezen, wist niet hoeveel maanden er in een jaar zaten, kende het alfabet niet en kon zelfs niet tot tien tellen⁴. Rebeur was de eerste die overwicht op de prins had. Hij leerde Friedrich Wilhelm kijken naar zijn slechte eigenschappen, onderwees hem over de grootsheid van het Brandenburgse huis en bracht hem bovendien angst voor God bij. Toen hij de voorliefde voor de prins voor het militaire apparaat ontdekte ging hij dat gebruiken in zijn onderricht. Friedrich Wilhelm bleef echter

1 Carl Hinrichs, Friedrich Wilhelm I. König in Preußen. Eine Biographie (2e druk; Hamburg 1941) 8-9; Oestreich, Friedrich Wilhelm I, 9.

2 Hinrichs, *a.w.*, 17-20.

3 Ibidem, 21-24, 31-32; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 18.

4 Hinrichs, *a.w.*, 32-38.

een hartgrondige hekel aan leren houden. Nadat hij weer eens had gespijbeeld en daarbij was betrapt riep hij woedend *wenn ich werde groß werden, so will ich alle mit einander aufhenken lassen und Kopf abhauen*. Vanaf 1699 begon Friedrich III zich ook zelf met de opvoeding van zijn zoon en opvolger bezig te houden.

In de herfst van 1700 bracht Friedrich Wilhelm een eerste bezoek aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Terwijl zijn vader op het punt stond de zo begeerde koningstitel te verwerven verbleef de keurprins in de Republiek en had er verschillende ontmoetingen met koning-stadhouder Willem III. De stadhouder kon rekenen op de bewondering van zijn achterneef die zich in alle opzichten zeer innemend gedroeg. Hoewel Von Danckelmann het al voor zijn val in 1697 tegenover de gezant van de Republiek in Berlijn als een belachelijke veronderstelling van de hand had gewezen, was dit bezoek niet alleen bedoeld om kennis te maken met de dan nog machtige natie aan de Noordzee. Het was ook om te proberen of Friedrich Wilhelm de kinderloze stadhouder als zodanig op zou kunnen gaan volgen. Deze poging mislukte. Binnen de Republiek zag men Friedrich Wilhelm niet graag als stadhouder en dat zal, nadat Friedrich III zijn koninklijke titel had verworven zeer zeker niet zijn veranderd. Willem III wenste zijn achterneefje ook niet als toekomstig stadhouder te zien. Hij wilde graag dat de jonge Friese stadhouder Johan Willem Friso hem op zou volgen. Na de dood van Willem III op 19 maart 1702 kreeg echter geen van beide heren de begeerde stadhouderlijke titel want nadat het gewest Holland had besloten de stadhouderlijke functie niet op te vullen, gingen op voorstel van raadpensionaris Heinsius ook vijf andere gewesten daartoe over. Johan Willem Friso bleef stadhouder van Friesland en van Stad en Lande. In de winter van 1704-1705 bracht de kroonprins opnieuw een bezoek aan de Republiek. Hij had tijdens beide bezoeken geen oog voor de vrijheden die de bevolking binnen de Republiek genoot. Het enige wat Friedrich Wilhelm van zijn beide bezoeken bijbleef was de bouwstijl die dan ook tijdens zijn regering terugkwam¹.

Rebeur bleef leraar van de prins tot zijn dood in 1703. De keurprins bleef zijn hele leven een slechte schrijver en eigenlijk was hij van jongs af aan het meest geïnteresseerd in het spelen met trommels, sabels, en geweren. Het was voor Rebeur dan ook bepaald geen pretje om de leermeester te zijn van Friedrich Wilhelm. Dohna liet zich naar aanleiding daarvan eens ontvallen dat Rebeur op de galeien gelukkiger zou zijn geweest. Op zijn zestiende verjaardag in 1704 werd de prins officieel meerderjarig verklaard en werd Dohna eervol ontslagen².

Vanaf 1702 werd de keurprins door zijn vader betrokken bij staatszaken. Op 12 januari werd hij benoemd tot toehoorder van de Geheime Raad. Op 6 oktober van dat jaar werd hij volwaardig lid van dit bestuurscollege. De koning was zelf bij de installatie aanwezig en hield bij die gelegenheid een toespraak. Zoals al eerder opgemerkt was door toedoen van Kolbe von Wartenberg de bestuurlijke invloed van de Geheime Raad verzwakt en het leek

1 Hinrichs, *a.w.*, 82-83; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 19-20; Kathe, *a.w.*, 16; Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*. (Oxford 1995) 959; Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1901) 296-299.

2 Hinrichs, *a.w.*, 37-38; 40-41; 90; 100-101; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 25; Kathe, *a.w.*, 16.

dan ook goed de keurprins tevens lid te maken van de *Geheime Staatsrat* hetgeen op 18 augustus 1703 gebeurde. Totdat Friedrich Wilhelm in 1713 zelf de troon besteeg woonde hij vrijwel alle zittingen van beide bestuurscolleges bij. Deze tien jaar vormden een goede scholing voor zijn latere koningschap¹.

Zoals hierboven al opgemerkt was Friedrich Wilhelm al op jeugdige leeftijd zeer geïnteresseerd in het militaire apparaat. Al jong begon de kroonprins met kinderen van zijn eigen leeftijd te exerceren. Vanaf 1702 ontstond de uit volwassenen bestaande *Wusterhausener Jagdgarde*. Later werd hij benoemd tot chef van het cavalerie- en infanterieregiment *Kurprinz*. Dit regiment was in 1673 door de Grote Keurvorst opgericht voor zijn zoon Karl Emil en bleef na de dood van de troonopvolger bestaan. Eind 1697 keerden de Brandenburgse troepen terug uit de Negenjarige Oorlog en de keurprins zag met lede ogen aan hoe zijn vader de troepen afdankte. De thuiskomst van het leger betekende echter wel dat hij zich nu daadwerkelijk met zijn eigen regiment kon gaan bemoeien en dat deed hij dan ook. Op 14 mei 1698 exerceerde hij voor de eerste keer met zijn troepen en op 11 juli hield hij ter ere van de verjaardag van zijn vader manoeuvres met zijn regiment. In dit regiment werd het drillen tot het uiterste doorgevoerd en het diende als de legereenheid waar alle nieuwe ideeën van de keurprins, later koning voor het eerst in de praktijk werden getoetst.

Het jaar 1698 was ook in andere opzichten een belangrijk jaar in de ontwikkeling van Friedrich Wilhelm. In dit jaar begon hij zijn eigen boekhouding te voeren in een schrift met als titel *Rechnung über meine Dukaten* en met Kerstmis van dat jaar kreeg hij het slot Wusterhausen nabij Berlijn van zijn vader geschonken. Hij bestuurde de bij dit slot behorende domeinen, aldus Oestreich als een staat om later de staat als zijn domeinen te gaan besturen. Vanaf nu begon Wusterhausen volgens Hinrichs *die seltsame Keimzelle und Pflanzstelle eines neues Staates und Soldatentums zu werden*². Een in militair opzicht hoogtepunt in het leven van de prins was ongetwijfeld zijn deelname aan de slag bij Malplaquet in 1709. Friedrich Wilhelm vocht in deze bloedigste veldslag uit de Spaanse Successiestrijd (1702-1713) aan de zijde van de hertog van Marlborough tegen de Fransen. Hij hield er een grote bewondering aan over voor prins Eugene van Savoye, de bondgenoot in dienst van de keizer³.

Ten tijde van deze veldslag was Friedrich Wilhelm overigens al getrouwd. Aangezien Friedrich I meende dat zijn einde snel zou naderen, begon hij er bij zijn zoon al op jonge leeftijd op aan te dringen te gaan trouwen waarbij natuurlijk ook de zorg over een troonopvolger een rol speelde. Friedrich Wilhelm verzette zich echter tegen de plannen van zijn vader omdat hij zichzelf te jong vond. Toen hij meer en meer onder druk werd gezet gaf Friedrich Wilhelm te kennen dan wel te willen trouwen met zijn nichtje Sophia Dorothea van Hannover. De koning was in eerste instantie tegen dit huwelijk. Hij zou hierover gezege hebben dat hij zijn zoon liever dood wenste te zien dan dat hij toestemming zou geven voor

1 Hinrichs, *a.w.*, 96-97; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 25-26; Kathe, *a.w.*, 16.

2 Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 28-30; Hinrichs, *a.w.*, 72-75.

3 Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 30; Frank Göse, *Friedrich Wilhelm I. Die vielen Gesichter des Soldatenkönigs* (Darmstadt 2020) 26-29.

dit huwelijk. Kolbe von Wartenberg ging echter op verzoek van de kroonprins bemiddelen en met succes. Uiteindelijk stemde Friedrich I in met het huwelijk en er ontstond zelfs een grote genegenheid tussen de schoonvader en zijn schoondochter vanwege de gemeenschappelijke voorliefde voor pracht en praal. Daarnaast had het huwelijk ook politieke voordelen. De band die bestond tussen Hannover en Groot-Brittannië resulteerde in 1714 in een personele unie tussen Hannover en Albion onder Georg I. Het betekende een engere verbintenis tussen Pruisen en één van de zeemachten die van belang was voor de nog steeds woedende Tweede Noordse oorlog (1700-1721). Op 18 juni 1706 verloofden Sophia Dorothea en Friedrich Wilhelm zich in Hannover waarna de kroonprins vertrok naar de Brandenburgse troepen in Vlaanderen. Hoewel Friedrich Wilhelm het liefst bij het leger was gebleven moest hij ter voorbereiding op zijn huwelijk na enige tijd terugkeren. Sophia Dorothea was zeer teleurgesteld, want in zijn brieven vanuit het legerkamp schreef Friedrich Wilhelm niet één keer dat hij haar graag weer wilde zien. Op 14 november 1706 werd het huwelijk met het nodige ceremonieel voltrokken en de kostbare feesten ter gelegenheid van de echtverbintenis duurden voort tot aan Kerstmis. De tegenstelling werd onmiddellijk zichtbaar want terwijl de bruid met volle teugen genoot van de feesten, ging Friedrich Wilhelm er met groeiende tegenzin naartoe. Het huwelijk bleef allerminst kinderloos. Toen koning Friedrich I stierf had hij de geboorte van vier kleinkinderen mee mogen maken waarvan er op dat moment er nog twee in leven waren. Naast dochter Frederika Sophia Wilhelmina was dat ook zoon Friedrich die op 24 januari 1712 in Berlijn het levenslicht aanschouwde. In totaal kreeg het echtpaar dertien kinderen waarvan er verschillende op jeugdige leeftijd kwamen te overlijden. Ook dit huwelijk vermocht niet de belangentegenstellingen die er tussen de Hannoveriaanse Welfen en de Brandenburgs-Pruisische Hohenzollerns bestonden weg te nemen¹.

Na zijn terugkeer van de slag bij Malplaquet begon Friedrich Wilhelm zich intensiever met de politiek te bemoeien. Aanleiding hiervoor waren de rampzalige hervormingen van de domeinen die hiervoor al werden geschetst. Al in januari 1710 had de kroonprins contact opgenomen met zijn vroegere opvoeder Dohna en hem gevraagd naar een rapport over de situatie in Oost-Pruisen. De inhoud van dit rapport was rampzalig en droeg bij tot de val van Wittgenstein en Kolbe von Wartenberg aan het einde van dat jaar. Daarna moest Friedrich Wilhelm nog ruim twee jaar wachten alvorens hij zelf het bestuur in handen kon nemen. In januari 1713 verslechterde de gezondheidstoestand van Friedrich I en op 25 februari 1713 stierf hij. Hij werd nog met veel pracht en praal begraven. Nu kwam een nieuwe koning aan het bewind die vooral bestuurlijk een nieuwe wind door zijn landen zou laten waaien.

¹ Kathe, *a.w.*, 20 en 37-40; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 37-39

2. De algemene bestuurlijke ontwikkeling onder Friedrich Wilhelm I

Mein Vater fand Freude an prächtigen Gebäuden, großen Mengen Juwelen, Silber, Gold und Möbels und äußerlichen Magnifzens – erlauben Sie, daß ich auch mein Vergnügen habe, das hauptsächlich in einer Menge guter Truppen besteht¹.

Met deze woorden beëindigde de jonge koning volgens de Nederlandse gezant Lintelo zijn eerste toespraak tot zijn ministers nadat hij hen in hun ambt had bevestigd. Tegen de verwachtingen in werd geen van hen ontslagen. Nog op de sterfdag van zijn vader liet de nieuwe koning een overzicht opstellen van alle aanwezige kostbaarheden. Het viel Friedrich Wilhelm uiteindelijk niet tegen wat zijn vader hem aan goud- en zilvergeld naliet. Het was in totaal 2,5 miljoen *Reichstaler*. Op 28 februari vertrok hij naar Wusterhausen om daar in alle rust zijn hervormingsplannen uit te gaan werken. Na nauwelijks een week keerde de koning naar Berlijn terug. Het hof werd zeer rigoureuus aangepakt. Op de uitgaven voor de keuken en de kelder werd per jaar 40.000 *Reichstaler* bespaard. Daarnaast werden alle hofmeesters afgeschaft en een groot deel van het personeel ontslagen. Van diegenen die mochten blijven werden de salarissen drastisch gekort. Tafelzilver en gouden sieraden werden omgesmolten tot baren. Musici, de architect Schlüter en andere kunstenaars vertrokken naar elders omdat Friedrich Wilhelm aan hen geen geld meer wenste uit te geven. De eerdergenoemde Lintelo schreef na ongeveer een maand dan ook dat hij na zo korte tijd al een enorme verandering in de manier van leven kon waarnemen². Overigens stegen de uitgaven voor het hof na enige jaren weer. De nieuwe koning begreep heel goed dat een ceremonieel hofleven belangrijk was voor het aanzien van Pruisen in Europa³.

De nieuwe koning richtte zich niet alleen op het hof ook het verdere bestuur van zijn landen zou hij in de loop van zijn regering en met name gedurende de eerste tien jaar ervan rigoureuus aanpakken. De Geheime Raad die al onder de regering van Friedrich I aan invloed en betekenis had ingeboet werd onder de Soldatenkoning nog verder uitgehold. Vergaderde dit college in 1697 nog drie keer per week, in 1714 was dat al tot twee keer teruggebracht. Op 29 december 1716 werd bepaald dat de leden nog slechts één keer per week bijeen hoefden te komen. Gedurende zijn koningschap bezocht Friedrich Wilhelm de vergaderingen steeds minder. Vrijwel onmiddellijk nadat Friedrich Wilhelm aan de macht was gekomen ontstond het kabinet. Het bestond uit de koning en één of twee van zijn medewerkers. Het waren oorspronkelijk secretarissen van zijne majesteit. Later waren het mannen die het vertrouwen van de koning genoten. De departementen stuurden hun voorstellen naar de koning die daarover in het kabinet een beslissing nam. De secretaris maakte daarna een *Kabinettsorder* waarna de beslissing door het desbetreffende departement kon worden uitgevoerd⁴.

Vanzelfsprekend hadden de financiën de grote aandacht van de nieuwe koning. Sinds

1 Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 44; Kathe, *a.w.*, 29.

2 Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 44-51; Kathe, *a.w.*, 28-31; Göse, *a.w.*, 60-63. Hij stelt dat het zilver in elk geval niet werd omgesmolten. De koning was juist een verzamelaar van zilveren voorwerpen.

3 Göse, *a.w.*, 44-47.

4 Dorwart, *a.w.*, 37-46.

1673 bestond de *Hofstaatskasse* waarin elk land een bijdrage moest storten. Dit geld werd door de keurvorst, later de koning, voor privédoeleinden gebruikt. Daarnaast kon hij ook nog beschikken over geld dat in de *Schattule* werd gestort. In deze kas kwamen de opbrengsten van de koninklijke domeinen terecht en dit geld behoorde net als de *Hofstaatskasse* tot de eigen middelen van de vorst. Daarnaast waren er in de verschillende landen *Landrenteien* die zich bezighielden met de financiën in het betreffende gebied. In Brandenburg heette deze instelling de *Hofrentei*. De gelden die hierin terecht kwamen werden hoofdzakelijk gebruikt voor de betaling van de ambtenaren van de vorst. Men telde dus in Berlijn maar liefst drie financiële instellingen voordat in april 1689 de *Hofkammer* werd opgericht. Dit orgaan oefende de financiële controle uit over alle *Kammern* in de verschillende delen van de staat. In 1689-1690 werd hier zelfs de eerste begroting gemaakt uit de Brandenburgs-Pruisische geschiedenis. Dat de *Hofkammer* er was om de *Gesamtstaat* te dienen behoeft verder geen betoog. Een verdere centralisatie waarbij de *Schattule* en de *Hofstaatskasse* zouden worden geïntegreerd binnen de *Hofkammer* en er zodoende één staatskas zou ontstaan mislukte omdat Von Danckelmann en Dodo von Knyphausen, de financiële architect van Friedrich III, in 1697 het veld moesten ruimen.

Pas toen Wittgenstein en Kolbe von Wartenberg in 1711 door toedoen van kroonprins Friedrich Wilhelm aan de kant waren gezet werd een nieuwe poging gewaagd de financiën te reorganiseren. Op verzoek van de *Hofkammer* werd de Brandenburgse *Hofrentei* gesplitst in twee eenheden. Allereerst werd in navolging tot wat al in de andere gebiedsdelen gebruikelijk was voor Brandenburg een *Landrentei* opgericht. Daarnaast ontstond er de algemene domeinenkas waarin de extra-inkomsten uit de domeinen van alle gebieden gestort werden. In deze kas werd ook de *Schattule* opgenomen. De *Hofstaatskasse* ontving voortaan zijn geld ook uit de algemene domeinenkas.

Nauwelijks een maand nadat Friedrich Wilhelm op de troon was gekomen werd op 27 maart 1713 het *General Finanz Direktorium* opgericht. Volgens sommigen was het een vergrote voortzetting van de *Hofkammer* maar volgens anderen was het meer dan dat. Dit *Direktorium* hield zich ook bezig met de domeinen en de *Schattule* en als zodanig was er niets nieuws onder de zon. Maar het deed meer. Het hield zich onder andere ook bezig met posterijen, muntzaken, zout- en andere mijnen en het kreeg meer en meer het karakter van een ministerie van financiën. Het kwam onder leiding te staan van Ernst Bugolaw von Kameke die als president van de *Hofkammer* en de *Schattule* al vanaf 1709 aan het hof van Friedrich I was verbonden.

Naast het civiele bestuur en financiën was er natuurlijk het leger dat de nodige aandacht vroeg. Al onder de Grote keurvorst was een begin gemaakt met pogingen het leger te centraliseren. Keurvorst Friedrich Wilhelm begon met het oprichten van drie legereenheden die waren gestationeerd in het westen (o.a. Kleef), het midden (o.a. Brandenburg) en het oosten (Pruisen) van zijn landen. Aan het hoofd van elke legergroep stond een *Oberkommissar* die verantwoordelijk was voor de administratieve aangelegenheden van zijn legereenheid. Daarnaast had ieder leger een commandant die verantwoordelijk

was voor het zuiver militaire aspect. Tijdens de Eerste Noordse Oorlog (1655-1660) ontstond het *Oberkommando* dat belast was met de strategische zaken. Van de drie *Oberkommissare* werd die van het leger dat in het midden lag geleidelijk aan steeds belangrijker. Dat was ook logisch, gezien het feit dat Brandenburg en zijn hoofdstad Berlijn de kern vormden van de staat. *Oberkommissar* Claus Ernst von Platen werd nadat de Eerste Noordse Oorlog was geëindigd de eerste *Generalkriegskommissar* waarbij hij als hoofd van het *Generalkriegskommissariat* alleen verantwoording verschuldigd was aan het *Oberkommando*. In de verschillende delen van het land bleven de *Oberkommissare* bestaan. Onder deze *Oberkommissare* stonden twee andere functionarissen namelijk de *Kriegskommissar* en de *Distriktkommissar*. De *Kriegskommissar* was weer verantwoordelijk voor de strikt militaire aangelegenheden terwijl de *Distriktkommissar* belast was met het innen van de contributie die nodig was om het leger te onderhouden. Daarnaast ontstond nog in 1667 de functie van *Steuerkommissar* die belast werd met de inning van belasting in de steden in zijn district. Door de groei van het staande leger groeide ook de betekenis van de *Generalkriegskommissar* die in feite als minister van oorlog beschouwd kon worden. In 1697 ontstond onder de regering van keurvorst Friedrich III naast het *Generalkriegskommissariat* de *Geheime Kriegsrat* die tweemaal per week vergaderde.

Friedrich Wilhelm von Grumbkow stelde in 1709 koning Friedrich I voor te komen tot een reorganisatie van het *Generalkriegskommissariat* waarbij de taken zouden worden verdeeld. Zo moest er een college van bestuurders ontstaan waarvan de leden elk hun specifieke taken zouden krijgen. In 1712 werd het plan van Von Grumbkow gerealiseerd. De laagste functionarissen binnen het *Generalkriegskommissariat* waren de *Steuerrat* en de *Landrat*. Eerstgenoemde persoon was in zijn district belast met de inning van de belasting ten behoeve van het leger. Ook moest hij de stedelijke financiën controleren. Hij was belast met de inning van accijnzen op onder andere bier en brood. Ook moest hij samen met de magistraat toezicht houden op het onderhoud van straten en gebouwen en ook justitie viel onder zijn controle. De *Landrat* moest de steden in zijn district twee keer per jaar bezoeken om eventuele klachten te aanhoren over de belastingen die werden geheven. Deze twee functionarissen zorgden ervoor dat beslissingen van het *Generalkriegskommissariat* overal werden doorgevoerd. Daarnaast functioneerden zij ook als de ogen en de oren van de vorst op lokaal niveau.

Dat het leger onder de Soldatenkoning gestaag groeide behoeft geen betoog. Friedrich Wilhelm stond bekend als een spaarzame man. Hij gunde zichzelf slechts één plezier en dat was het *Potsdamer Garderegiment* waarvan de kern werd gevormd door het eerste bataljon de zogenaamde *Riesengarde* of de *lange Kerle* zoals Friedrich Wilhelm ze zelf liefkozend pleegde te noemen. Overal waren de wervers van de koning actief om grote mannen te werven voor dit bataljon. De leden van dit regiment waren uit heel Europa afkomstig en soms letterlijk uit hun huizen meegesleurd. Tsarina Anna I ruilde zelfs lange soldaten tegen

Pruisische staalsmeden¹.

In 1714 stichtte de koning nog een nieuw bestuurslichaam. De *Generalrechnkammer* controleerde zowel het *Generalfinanzdirektorium* als het *Generalkriegskommissariat*. Deze rekenkamer stond onder het directe gezag van de koning. Het had tot taak ervoor te zorgen dat de uitgaven tot op de laatste penning nauwkeurig werden bijgehouden.

Tussen 1714 en 1716 werd door koning Friedrich Wilhelm in de Kleefse steden de *Akzise* ingevoerd. Hij wilde daarmee de corruptie, die naar zijn mening in de steden welig tierde, bestrijden en daarnaast ook de staatsinkomsten vergroten. De *Akzise* was een belasting die voornamelijk geheven werd op eerste levensbehoeften als graan, rogge en meel maar ook op levensmiddelen als suiker, zout, vet en vlees en drank en genotsmiddelen zoals tabak, koffie, thee, bier en wijn. De invoering van de *Akzise* betekende dat de voedselprijzen stegen waardoor de armen in de steden extra werden getroffen. De heffing van de *Akzise* kwam in handen van de staat en zodoende was de *Akzise* voor de koning *ein Instrument der Aussaugung der Städte*. Elke stad kreeg een *Akziseinspector* die op zijn beurt weer verantwoording af moest leggen aan de *Commissarius loci*. De *Commissarius loci* bezocht elke stad in zijn gebied tweemaal per jaar. Omdat de *Akzise* door de staat werd geheven kreeg de *Commissarius loci* ook een steeds grotere invloed op het financiële bestuur van de steden. Het voeren van een eigen beleid door de steden werd door dit alles vrijwel onmogelijk. De oude stadsmuren dienden vanaf nu om de smokkel van met name levensmiddelen tegen te gaan en bij de stadspoorten werd vanaf de invoering ervan de *Akzise* geïnd².

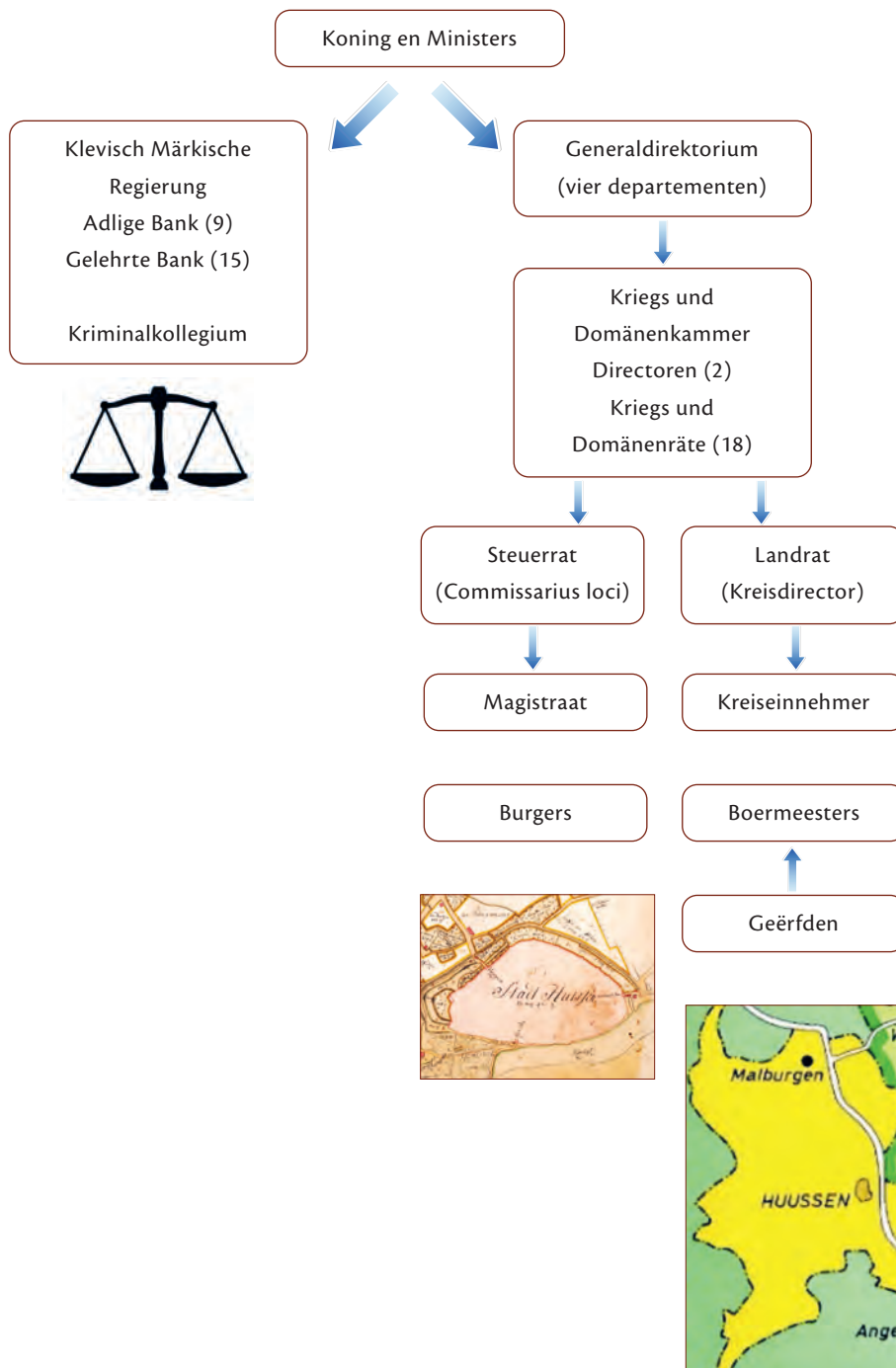
Tussen 1709 en 1723 vonden er tegelijkertijd twee ontwikkelingen plaats binnen de Brandenburg-Pruisische staat. Allereerst groeide de administratieve scheiding tussen het burgerlijke en het militaire deel van de staat of zoals Dorwart opmerkt: *the Prussian state was still divided into a Zivilstaat and a Kriegsstaat*. Hierdoor was er sprake van twee strikt gescheiden bestuursapparaten die alleen maar bezig waren met zichzelf. Daarnaast gingen zowel het burgerlijke als het militaire bestuur steeds meer centraliseren en zich van binnenuit uniformeren. Het nadeel van deze ontwikkelingen was dat beide besturen regelmatig in elkaars vaarwater zaten waarbij gedacht moet worden aan conflicten over wie de jurisdictie ergens over had. Pogingen om dit soort conflicten bij te leggen, faalden keer op keer. In maart 1722 kwam het tot een overeenkomst tussen de verschillende bestuursorganen. De competentiestrijd leek beslecht maar dat bleek in de praktijk niet het geval te zijn. Verschillende adviseurs van de koning zoals Von Grumbkow hielden zich daarna met het probleem bezig³. In december 1722 trok de koning zich alleen terug in zijn jachtverblijf Schönebeck om daar in alle rust de zaken op een rijtje te zetten. In januari liet hij zijn geheime secretaris Thulemeier bij zich in

1 Kathe, *a.w.*, 49-50; F.L. Carsten, 'The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism', *The English Historical Review* LXV (1950) 175-202; 196-197; Göse, *a.w.*, 208; E.J.Th.A.M.A. Smit en J.H.F. Zweers, 'Wervingen in Gelderland onder de Soldatenkoning', *B.M. Gelre* LXXXI (1990) 100-106; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 72-73.

2 Gustav von Schmoller, *Deutsches Städtewesen in älterer Zeit* (Bonn Leipzig 1922; reprint: Aalen 1964) (Bonner Staatswissenschaftliche Untersuchungen 5) 382; Kathe, *a.w.*, 78-79.

3 Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 107; Dorwart, *a.w.*, 151, 161-164. Göse, *a.w.*, 106-108.

Tabel 13 Bestuursstructuur in Pruisen 1723-1806

Potsdam roepen. Thulemeier kreeg opdracht de ideeën van de koning in ambtelijke taal uit te werken. Daarna werd de Geheime Raad Heinrich Rüdiger von Ilgen ingeschakeld om op 15 januari een kabinetsorder te schrijven. Op dinsdag 19 januari 1723 werden de hoofden van het *Generalfinanzdirektorium* en het *Generalkriegskommissariat* in het paleis in Potsdam bijeen geroepen en werd hen door Ilgen meegedeeld dat de samenvoeging van beide besturen een feit was. Daarna werden de heren in de audiëntiekamer van de koning ontvangen om daar de eed op Friedrich Wilhelm persoonlijk af te leggen. Zo ontstond het *General-Ober-Finanz-Kriegs-und-Domänen-direktorium* kortweg het *Generaldirektorium* genoemd.

Het *Generaldirektorium* stond onder de directe leiding van de koning zelf. Onder hem ressorteerden vijf vice-presidenten. Zij waren direct verantwoording verschuldigd aan de koning. Het *Generaldirektorium* werd gesplitst in vier departementen. Elk departement had een dubbele taak want het kreeg naast gebieden ook speciale taken toegewezen die over de provinciegrenzen heen gingen. Het hertogdom Kleef viel samen met een aantal andere provincies onder het vierde departement waar daarnaast ook het postwezen en de munt onder vielen. Het stond onder leiding van Friedrich Christoff von Görne. De vijfde minister moest zich uitsluitend bezighouden met juridische zaken. Binnen het *Generaldirektorium* werd alles strak georganiseerd. Alle ministers vergaderden samen op maandag, woensdag, donderdag en vrijdag. Als een minister een uur te laat op een vergadering verscheen kostte hem dat honderd dukaten. Alleen ziekte of een tevoren aangekondigde afwezigheid waren excuses om een vergadering over te mogen slaan. Als een minister zo maar wegbleef bij een vergadering kostte hem dat een half jaar salaris. Bij een tweede keer volgde oneervol ontslag.

Op 26 januari volgde de oprichting van de *Kriegs- und- Domänen-Kammern* in de provincies zoals de afzonderlijke landsdelen inmiddels werden genoemd en waarmee het idee van de *Gesamtstaat* opnieuw werd benadrukt. De *Kammer* was direct verantwoording verschuldigd aan het *Generaldirektorium*. De laagste ambtenaren werden de *Steuerrat* of *Commissarius loci* en de *Kammer- of Landrat*. De functie van *Commissarius loci* bestond al onder keurvorst Friedrich Wilhelm maar werd pas echt belangrijk vanaf de bestuurlijke hervormingen onder koning Friedrich Wilhelm I¹. De *Steuerrat* was vooral belast met het toezicht op de steden maar diende ook toe te zien op het bestuur in de ambten. Omgekeerd moest de *Kammerrat* vooral letten op de ambten maar moest daarnaast ook het reilen en zeilen in de steden in de gaten te houden. Beide ambtenaren dienden elkaar dus te controleren waarbij wel dient te worden opgemerkt dat de *Commissarius loci* de belangrijkste van de twee lokale vertegenwoordigers van de *Kammer* was². Zo besliste hij onder andere over de taakverdeling onder de leden van het stadsbestuur zoals die was vastgelegd in de nog te bespreken zogeheten *Rathäufliche Instruction*³. Vanaf de

1 Nicolas Rüge, *Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert* (Göttingen 2000) 93.

2 Dorwart, *a.w.*, 166-177; Kathe, *a.w.*, 70-71.

3 Hans Reckmann, 'Die preußische Landesverwaltung in Kleve und Geldern während der Regierungszeit König Friedrichs II.' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1974* (Kleve 1973) 70-75; Schmoller, *a.w.*, 396-403; Ranke, *a.w.*, 6, 511-512.

invoering van de *Rathäufliche Instruction* was hij belast met de controle op de inname van de indirecte belastingen; de *Akzise* waardoor het stadsbestuur min of meer onder zijn toezicht stond. De *Commissarius loci* moest de steden binnen zijn ressort minstens tweemaal per jaar bezoeken. De ene reis was vooral gericht op de controle van de *Akzise* en de stadsrekening terwijl tijdens het tweede bezoek de burgerij eventuele bezwaren over het stadsbestuur kon indienen¹. De *Commissarius loci* had dus tegenover de stedelijke magistraat veel macht en het is derhalve geenszins verwonderlijk dat we deze functionaris in het vervolg verschillende keren zullen ontmoeten.

Ten aanzien van zijn ambtenaren nam Friedrich Wilhelm ook een aantal maatregelen. Zo wenste hij, om de continuïteit te waarborgen dat in het *Generaldirektorium* naast de hoge functionarissen veelbelovende jonge mannen werden aangesteld die in de praktijk hun opleiding genoten. Er was wel één detail; ze werden niet betaald maar kregen wel het uitzicht op een baan. In het buitenland ontstond een nieuw spreekwoord: *Travailler pour le roi de Prusse* wat zoveel betekende dat iemand voor niets of voor weinig geld moest werken. Daarnaast bepaalde Friedrich Wilhelm dat ambtenaren niet in hun eigen provincie mochten besturen maar dat in een ander landsdeel moesten doen. Het *Indigenatsrecht* of wat daar nog van restte werd hiermee definitief buiten werking gesteld².

Het doel van al de hervormingen van de koning was zoals hij al bij zijn troonsbestijging zei, het creëren van een groot leger en dat hij hierin slaagde, blijkt uit onderstaand overzicht.

Tabel 14 Omvang van het Pruisische leger 1713, 1715, 1731 en 1739

Soort troepen	Februari 1713	Juni 1715	Juni 1731	Juni 1739
Infanterie	21.746	35.134	48.967	52.391
Cavalerie	7.737	9.914	15.876	17.842
Artillerie	527	505	1.208	1.208
Ingenieurs	--	--	41	41
Garnizoenen in dienst van de Republiek	5096	--	3.650	4.720
Nieuwe garnizoenen	--	--	6.804	4.832
Totaal	39.947	45.553	76.546	81.034

Slechts drie Europese staten hadden meer troepen onder de wapenen: Frankrijk (160.000 man), Rusland (130.000 man) en Oostenrijk (100.000 man). Het koninkrijk Pruisen bezat het vierde leger van Europa en dan te bedenken dat het qua oppervlak op de tiende en qua bevolkingsomvang op de dertiende plaats in Europa stond.

1 Rüge, *a.w.*, 93.

2 Dorwart, *a.w.*, 175-176; Kathe, *a.w.*, 74; Oestreich, *Friedrich Wilhelm I*, 108.

3 De algemene bestuurshervormingen in de Kleefse erflanden onder Friedrich Wilhelm I

De Kleefse regering zag haar macht na 1723 gereduceerd. Zij bestond vanaf dat moment uit een *Adliche* en een *Gelehrte Bank*. De eerste had negen, de tweede vijftien leden. De belangrijkste taken waren soevereiniteits-, leen-, grens- en kerkelijke zaken. Daarnaast maakte ook het *Kriminalkollegium* deel uit van de regering. Dit college was belast met juridische zaken. De Kleefse regering bestond praktisch geheel uit ingezetenen van Kleef en Mark.

Naast de regering functioneerde het *Provinzialkommissariat*. In 1723 werd dit de *Königlich Preußische Clevisch- Meursische Kriegs- und Domänenkammer* in de wandeling kortweg de *Kriegs- und Domänenkammer* genoemd. Officieel stond de *Kriegs- und Domänenkammer* onder de Kleefse regering, maar in de praktijk was de Kammer veel machtiger omdat het direct onder het *Generaldirektorium* ressorteerde. De leiding van de *Kriegs und Domänenkammer* bestond uit twee directeuren en achttien *Kriegs- und Domänenräte* en was oorspronkelijk belast met het innen van belastingen. Geleidelijk aan breidde de macht van de *Kammer* zich meer en meer uit ten koste van die van de Kleefse regering. Na 19 juni 1749, dus onder de regering van koning Friedrich II, bezat de Kleefse regering nog slechts juridische bevoegdheden. In tegenstelling tot de Kleefse regering waren de leden van de *Kammer* veelal niet afkomstig uit Kleef en Mark.

De stadsbesturen en dus ook de bevolking kreeg in steeds sterkere mate te maken met de *Steuerrat* of *Commissarius loci*. Was deze functionaris in eerste instantie vooral belast met belastingzaken, zoals gezegd groeiden zijn invloed en macht ten koste van die van de magistraat.

4 De juridische ontwikkeling in de Kleefse erflanden onder Friedrich Wilhelm I

Dat er een nieuwe koning aan het bewind was gekomen bleef ook in de westelijke landen niet onopgemerkt. Friedrich Wilhelm hervormde niet alleen de organisatie van de gerichten maar ook die van de stadsbesturen.

Op 22 november 1713 werd als eerste een geld besparende maatregel genomen. Op last van de koning werd het aantal advocaten en procureurs in het gehele land gereduceerd¹. Op 26 januari 1714 benoemde de koning een onderzoekscommissie die hem moest rapporteren over de toestand van de gerichten in Kleef en Mark. De koning wenste nader geïnformeerd te worden over de benoeming, de ambtsduur, bezoldiging en de opleiding die de richters hadden genoten. Daarnaast wilde hij weten of er assessoren en gerichtsschrijvers aan de gerichten waren verbonden en welke opleiding zij hadden genoten. Daarnaast wilde Friedrich Wilhelm ook -men zou kunnen zeggen uiteraard- weten

¹ *Acta Borussica. Denkmäler der Preussischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert. Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert* Gustav von Schmoller (e.a.) ed. (22 dln; Berlin 1894-1982) (hierna *Acta Borussica*) 1, 615.

Koning Friedrich Wilhelm I omstreeks 1733.

wat zij verdienden¹. Zijn hervormingen waren in het algemeen gericht op een zo goedkoop mogelijk, en gecentraliseerd bestuur. Niet alleen vergrootte dat de macht van de koning, maar daarnaast bespaarde de vorst zo geld. Dit geld kon worden gebruikt voor de uitbreiding van het militaire apparaat.

Het jaar daarna nam de koning nog twee maatregelen ten aanzien van de gerichten waarvan de eerste van ingrijpende aard was. Op 28 augustus 1715 bepaalde Friedrich Wilhelm dat de door de koning benoemde richters voortaan niet alleen bij de beslissing van de stedelijke schepensbank aanwezig mochten zijn, maar daarbij ook zelf een stem uit mochten brengen. Dit betekende een beduidende versterking van de machtspositie van de richters ter plaatse. De dag daarna

bepaalde de koning dat leden van schepengerichten voortaan niet meer als advocaat of procureur mochten functioneren en wenste hij ook dat deze bepaling in de schepeneed werd opgenomen².

Het Kleefse *Hofgericht* als appelgericht kreeg onder Friedrich Wilhelm een belangrijker positie hetgeen past in het streven van de Soldatenkoning naar centralisatie. In 1718 beval Friedrich Wilhelm de Kleefse steden dat zij voortaan alle appenzaken nog uitsluitend aan het *Hofgericht* in Kleef voor mochten leggen. In 1733 liet de koning de magistraten weten dat voortaan alle dubieuze zaken aan dit gericht diende te worden voorgelegd teneinde middels de uitspraken van dit hof een grotere eenheid in de rechtspraak te bevorderen³.

Belangrijke hervormingen van het justitiële apparaat kwamen pas onder Friedrich II tot stand waarbij niet alleen te denken valt aan de invoering van de *Codex Fredericianus* maar ook aan organisatorische veranderingen. Eén beslissing van deze koning is voor het Huissense gericht van groot belang geweest en zal elders in dit hoofdstuk aan de orde komen.

1 Barleben, *a.w.*, 16.

2 *Sammlung der Gesetze*, II, 873-874.

3 Barleben, *a.w.*, 12-14.

C. Huissen onder Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers

1 De sociaal-economische situatie in Huissen in de achttiende eeuw

Van de zo kenmerkende strijdbaarheid van de bewoners in met name het midden van de zeventiende eeuw was in de volgende eeuw vrijwel niets meer over. Veeleer heerste er apathie. Dit heeft veelal te maken met de beroerde economische situatie waarin de Huissenaren in de loop van de achttiende eeuw kwamen te verkeren. De verslechterde economische situatie was mede het gevolg van de Akzise die in Huissen op 29 september 1715 werd ingevoerd. In de kroniek van het St. Elisabethsconvent staat te lezen *in het laest van september is aen de poorten van onse stad de accijs ingevoerd, dat van te vooren niet gebruikelijk was, dat men van alles dat in de stad komt en gebraght wort, den accijs moet betalen. In het volgende jaar zijn buyten de poorten gemetselt de poortschrijvers huysjes, daer die in woonen*¹.

H4

De stad Huissen en omgeving in 1732. De rode vlakken bij de drie stadspoorten zijn de huisjes van de poortschrijvers waar de Akzise geheven werd.

¹ GldA. - Parochiearchief Huissen inv. nr. 33 K.E.C. f. 113r.

De toenemende armoede weerspiegelde zich in de staat waarin de huizen verkeerden. Wanneer we de woonsituatie van de bewoners in de stad tussen 1722 en 1765 met elkaar vergelijken, dan zien we dat tussen beide opnamedata het aantal huizen van 227 naar 225 was gedaald. Vier woningen waren namelijk tot schuur omgebouwd terwijl twee woningen waren gesplitst. Het stadje zal in 1765 op haar inwoners en eventuele bezoekers een weinig florissante indruk hebben gemaakt, want van de 225 woningen waren er twaalf ook nog eens onbewoond en 34 ingestort. De woningen werden dat jaar in vier categorieën ingedeeld te weten *Große, Mittlere, Kleine en Ganz kleine Häuser*. Er stonden vijf grote huizen in de stad terwijl maar liefst 100 huizen tot de groep zeer kleine huizen werden gerekend. De belastingaanslagen die in 1765 werden opgelegd waren voor maar liefst 35 bewoners van zeer kleine huizen te hoog. Zij waren te arm om de aanslag van 20 stuivers te kunnen voldoen. Dertig van hen waren vrouwen. Het absolute aantal inwoners van de stad was tussen 1722 en 1765 met iets meer dan 18% gedaald van 1076 naar 878. Niet alleen de diversiteit van de beroepen maar ook het aantal ambachtslieden verminderde. Het stadje dat in 1722 nog een regionaal verzorgingscentrum was voor een deel van de dorpen in het oostelijk deel van de Over-Betuwe, verloor deze positie in de loop van de achttiende eeuw, met name als gevolg van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Tussen 1722 en 1765 zien we tenslotte een toename van het aantal alleenstaanden en ouderen¹.

De economische situatie in de ambten was evenmin rooskleurig te noemen. Als gevolg van de strenge winters van de jaren vijftig van de zeventiende eeuw, waren de kersenbomen kapot gevoren wat het einde betekende van de omvangrijke kersenteelt. Noodgedwongen schakelden de kleine boeren over op de teelt van tabak. Hiervoor werd grofweg tussen de 7 en 13% van het totaal beschikbare areaal grond gebruikt. De tabaksteelt was niet alleen arbeidsintensief, maar daarnaast ook erg weergevoelig. Zo mislukte de oogst zowel in 1740 als in 1740/1741 als gevolg van strenge vorst. Politieke gebeurtenissen konden ook invloed hebben op de prijs. Tussen 1700 en 1721 woedde de Tweede Noordse oorlog waardoor de export van tabak naar Zweden vrijwel stil kwam te liggen hetgeen leidde tot armoede onder de Huissense telers, aldus rapporteur Smettach. Ook tijdens en na de Zevenjarige Oorlog lieten de opbrengsten uit de tabaksteelt te wensen over. In 1779/80 waren de prijzen goed, waarschijnlijk als gevolg van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog waardoor de aanvoer van tabak uit de Verenigde Staten stagneerde. De tabak was bestemd voor de verkoop om zodoende te kunnen beschikken over baar geld. Dit blijkt uit het feit dat naar aanleiding van de uitbraak van de veepest in 1745 werd geconstateerd dat men dat jaar meer tabaksteelt had verwacht *om dus in staat te geraken van sig weder eenig Vee te kunnen aanschaffen*. Haast 90% van de landbouwgrond werd gebruikt voor andere doeleinden. Natuurlijk waren de omvangrijke uiterwaarden geschikt voor veeteelt terwijl de rest van de grond gebruikt werd voor de teelt van haver, gerst en rogge. De uitbraak van een ziekte onder het rundvee in 1719 en de al genoemde uitbraak van de veepest in 1745 deden de

¹ Zweers, 'Wonen en werken in Huissen 1722, 1765'; Brusse, *a.w.*, 98-99.

economische ontwikkeling natuurlijk ook geen goed¹.

Deze toename van de armoede was overigens niet uniek voor Huissen. Onder koning Friedrich II waren de westelijke delen van het rijk eigenlijk min of meer gedegradeerd tot marginale gebieden. Friedrich II had eigenlijk slechts aandacht voor zijn kernlanden die in het oosten van het uitgestrekte koninkrijk lagen². De bevolking was zeker in vergelijking met de eerste helft van de zeventiende eeuw aanzienlijk verarmd en was drukker met het handhaven van zichzelf en al helemaal niet met het handhaven van stedelijke privileges. Toen er in het laatste kwart van de achttiende eeuw weer een kleine katholieke middenklasse ontstond, wilde deze groep wel veranderingen. Ze leken het tij mee te hebben want de Huissenaren waren niet bang voor het boven hen gestelde gezag. Nog in 1810 schreef een rapporteur *dat er onder het volk van Huissen in het Generaal geen de minste ondergeschiktheid aan de Wetten en hoe genaamt geen ontsag voor de Ambtenaren of Perzonen, welke gesteld zijn om de Policie of Iustitie te administreren, gevonden wordt*³. Desondanks slaagde de katholieke middengroep er niet in de verarmde katholieke massa te mobiliseren.

2 Het Huissense gericht onder Friedrich Wilhelm I en Friedrich II (1740-1786)

De maatregel van 22 november 1713 betreffende het reduceren van het personeel had voor Huissen gevolgen. Het Huissense gericht had tot dan toe de beschikking gehad over één advocaat en twee procurators en zag dat nu teruggebracht tot slechts één advocaat. Dat paste precies in de politiek van Friedrich Wilhelm I; bezuinigingen waardoor meer geld beschikbaar kwam voor andere, veelal militaire zaken⁴.

De commissie die op last van de koning in 1714 begon met haar onderzoek naar de situatie van de gerichten in de Kleefse steden nam vanzelfsprekend ook het Huissense gericht onder de loep. De op 27 februari 1714 benoemde richter Wilhelm Caspar Matthijs van Vinceler werd waarschijnlijk belast met het beschrijven van het Huissense gericht. Er bleek, wat betreft de organisatie gedurende de afgelopen eeuwen nauwelijks iets te zijn veranderd. In de stad hield het gericht nog steeds iedere veertien dagen zitting en in het ambt Malburgen telkens wanneer daaraan behoefte bestond. Daarnaast bestond nog steeds de mogelijkheid om op vier vrijdagen van het jaar gratis gebruik te maken van het gericht. Het personeel stond bij Van Vinceler niet hoog aangeschreven. Buiten hemzelf was alleen schepen Wilhelm Backer juridisch geschoold. De overige zes schepenen waren slechts eenvoudige handwerkslieden, die evenals de drie schepenen verbonden aan het Malburgse gericht en gerichtsschrijver Gerhardt van Lendt geen enkele adequate opleiding hadden genoten.

1 J.H.F. Zweers, 'De tabaksteelt in Huissen tussen 1740 en 1771/1772', *Med. H.K.H.* 41 (2016) 186-194; Zweers, 'Het "Historischer Bericht"', 137-138.

2 Ottfried Dascher, 'Pruisen en zijn westelijke provincies. Economie en handelspolitiek in de late achttiende eeuw' in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath, *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001) 87-94; 88-89.

3 Emile Smit, *De oude Kleefse enklaves*, 14.

4 *Acta Borussica*, I, 615.

De plaatselijke advocaat dr. Hayman genoot de reputatie niet erg capabel te zijn terwijl de beide procurators Bruno van Noll en Adrian Crijnen de May als gevolg van de eerdergenoemde maatregel van 22 november 1713 waren ontslagen. Tegenover al deze negatieve berichten stond wel dat de kosten niet erg hoog waren. Slechts Van Vinceler genoot salaris, terwijl zowel de schepenen als gerichtsschrijver Van Lendt hun werk pro Deo verrichtten¹.

Zoals al opgemerkt, werd de positie van de richter op 28 augustus 1715 aanzienlijk versterkt. Hij mocht voortaan aanwezig zijn bij het vellen van het vonnis door de schepenenbank, waarbij hij tevens mee mocht stemmen. In feite betekende dat het herstel van de situatie zoals die oorspronkelijk in de veertiende eeuw had bestaan. De volgende dag werd het de schepenen verboden hun functie nog langer te combineren met die van procureur of advocaat².

Hoewel het koning Friedrich Wilhelm I wel bekend was dat er bij de gerichten in Kleef en Mark grote misstanden heersten, bleef de toestand gedurende zijn regering verder ongewijzigd. Pas zijn zoon, koning Friedrich II, zou het gerichtswezen ingrijpend hervormen. In 1749 werd niet alleen zijn nieuwe wetboek de *Codex Fridericianus* ingevoerd, maar verscheen tevens een rapport van de hand van de vice-kanselier van het koninklijke *Hofgericht* Von Koenen waarin tal van onoorbare toestanden werden aangegeven. Von Koenen stelde voor om de talrijke koninklijke gerichten in Kleef samen te voegen tot een viertal landsgerichten.

Nadat de koning naar aanleiding van het rapport van Von Koenen op 23 augustus 1749 een reeks maatregelen had afgekondigd, om althans aan de ergste misbruiken een einde te maken, zou het nog vier jaar duren vooraleer het voorstel van de vice-kanselier tot uitvoer werd gebracht. Op 3 oktober 1753 werden vier landsgerichten gesticht met zetels in Kleef, Xanten, Wezel en Dinslaken. Een aantal gerichten bleef zelfstandig zoals die van Emmerik en Lobith. De drie gerichten van Huissen, Zevenaar en de Liemers werden samengevoegd tot één nieuw gericht zetelend in Zevenaar. Johan Bernard Christian von Hecking werd in 1753 de eerste richter te Huissen, Zevenaar en in de Liemers³. Hij had twee gerichtsschrijvers ter beschikking van wie er één permanent in Huissen was gestationeerd. De opheffing van het eigen gericht betekende niet alleen het verlies van een privilege dat Huissen vanaf de twaalfde of dertiende eeuw had gehad, maar de keuze voor Zevenaar als standplaats van het nieuw gevormde gericht geeft tevens aan hoezeer de stad in belang was gedaald ten opzichte van het voorheen minder in aanzien staande Zevenaar.

3 Het stadsbestuur en de bestuurshervormingen vanaf 1713

Liet koning Friedrich Wilhelm I uiteindelijk de belangrijkste hervormingen van het gerichtswezen over aan zijn zoon, dat gold niet voor zijn streven naar meer koninklijke invloed op het stedelijke bestuur.

1 Stadtarchiv Kleve B 14 ff. 165r. - 167v. ongedateerd anoniem verslag betreffende het gericht van Huissen. [opgemaakt na 26 januari 1714].

2 *Sammlung der Gesetze*, II, 873-874.

3 Hans Reckmann, 'Die Reform der Untergerichte im Herzogtum Kleve unter König Friedrich II.' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1979* (Kleve 1978) 77-83.

Tabel 15 Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 30 april 1713

Burgemeester	
Wilhelm Caspar Mathijs van Vinceler (Prot.)	
Schepenen	
Wilhelm Backer (R.K.)	Wilhelm Elshof (R.K.)
Evert van Laar (Prot.)	Gerrit van Lits (R.K.)
Joannis Huijsman (Prot.)	Evert Intross (R.K.)
Christoffel Smellsing (Prot.)	
Raadsvrienden	
Steven van Aelten (R.K.)	Joannes [Jan] Buddingh (Prot.)
Gerrit van Eimeren (R.K.)	Roelof Stoudt (Prot.)

H4

De magistraat van Huissen bestond in 1713 nog steeds uit twaalf personen te weten één burgemeester, zeven schepenen en vier raadsvrienden die traditiegetrouw nog steeds op de tweede zondag na Pasen werden gekozen. *Misericordia Domini* viel in 1713 op 30 april en de uitslag van de verkiezingen was als volgt. Burgemeester werd de 38-jarige Wilhelm Caspar Mathijs van Vinceler, die vanaf 27 februari 1714 deze functie combineerde met die van richter¹. Wat de religie betreft waren katholieken en protestanten gelijkelijk vertegenwoordigd. Van Aelten, Backer, Elshof, Van Eimeren, Intross en Van Lits waren katholiek terwijl burgemeester Van Vinceler en de leden Buddingh, Huijsman, Van Laar, Smellsing en Stoudt de gereformeerde godsdienst beleden.

In religieus opzicht was er in vergelijking met de herbevestigde magistraat van 1678 niet veel veranderd. Het aantal katholieken was met één toegenomen en evenals toen, bezette ook nu een lidmaat van de gereformeerde gemeente de burgemeesterszetel. Van familierelaties tussen de magistraatsleden is niets gebleken. Het waren deze twaalf heren, die een aantal ingrijpende hervormingen te verwerken kregen.

De maatregelen die de koning op 15 december 1713 nam ten aanzien van de stadsbesturen hadden direct gevolgen op lokaal niveau. Uiteraard gold dit ook voor Huissen. Het verbod te eten en te drinken op kosten van de stad was -in elk geval voor wat Huissen betreft- beslist geen overbodige maatregel. Over 1712/1713 zijn de onkosten voor de verteringen niet bekend, maar uit een overzicht van inkomsten en uitgaven uit 1659 blijkt dat de bestedingen voor eten en drinken niet gering waren. Uit dit overzicht blijkt, dat de keurmaaltijd maar liefst twee dagen duurden en dat de kosten van het eten 103 gulden bedroegen. Daarnaast werd nog 38 gulden uitgegeven voor bier. De inkomsten van

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 benoemingsakte van Van Vinceler dd. 27 februari 1714; GldA. - D.A.H. inv. nr. 2 stadsrekening 1712/1713.

de stad bedroegen dat jaar 1044 gulden. De heren gaven dus in 1659 iets meer dan 11% van de inkomsten uit tijdens de beide keurdagen! Uit de oudst bewaarde stadsrekening, die van 1697/1698 komt een soortgelijk beeld naar voren. Alleen Otto Berents diende dat jaar al een rekening in bij het stadsbestuur van 116 gulden en 16 stuivers voor geleverd bier. De inkomsten van de stad bedroegen dat jaar 1020 gulden 9 stuiver en 11 centen. Berents ontving dus ruim 11% van het totale inkomen van de stad, waarbij nog zij opgemerkt dat er nog meer personen waren die aan de magistraat bier leverden¹!

Zoals bevolen, moesten de privileges waarop de verkiezingen waren gebaseerd worden ingestuurd. Vanuit Huissen stuurde men niet, zoals te verwachten viel, de in elk geval nog aanwezige stadsrechtbevestiging uit 1348 of passages uit de *Rechten der Stadt Huissen*. Men vond de notulen van de godsdienstconferenties van Rheinberg van 1682 en 1697 kennelijk een veel beter beeld geven van de bestaande situatie dan de bovengenoemde documenten en stelde die dus ter hand van de Kleefse regering c.q. de koning².

Bestuurlijk gezien ging het in Huissen op dat moment niet goed. De samenwerking tussen burgemeester Van Vinceler en stads- en gerichtssecretaris Van Lendt liet in elk geval vanaf 1714 sterk te wensen over. Daarbij dient men te bedenken dat de burgemeester sinds 9 maart van dat jaar ook de functie van richter vervulde en dientengevolge ook in die functie te maken had met Van Lendt. Van Vinceler beklagde zich in het voorjaar van 1714 over de secretaris bij de Kleefse regering. Hij liet weten dat Van Lendt geen enkele opleiding had genoten. Daarnaast werd een aantal gevallen van machtsmisbruik aangehaald, waarbij Van Lendt zich had trachten te verrijken. Opdrachten van Van Vinceler werden door de secretaris gewoonweg niet uitgevoerd, protocollen werden niet of slecht bijgehouden en tenslotte verliet Van Lendt regelmatig onaangekondigd de stad waarbij hij ook nog eens de archiefsleutels meenam. De spanningen waren op een gegeven moment zelfs zo hoog opgelopen dat de secretaris een keer op het punt had gestaan zijn degen te trekken om uit te halen naar de burgemeester!

De Kleefse regering nam de klachten over en liet Berlijn op 24 augustus 1714 weten dat Van Lendt rommelde met de belastingopbrengsten *dadurch große confusiones verursacht*. De schepenen Gerrit van Lits en Christoffel Smellsing werkten in deze samen met de stads- en gerichtssecretaris. Berlijn kreeg van de Kleefse regering het voorstel Van Lendt te schorsen. De eerste die wat merkte van het feit dat men vanuit Kleef over Huissen had geklaagd was schepen Evert Intröss. Pas twee jaar later werd actie ondernomen. Op 9 januari 1716 werd schepen Evert Intröss, die kennelijk ook betrokken was bij de vermeende malversaties, vanuit Berlijn gesommeerd de sleutels van het archief in te leveren en de door hem achtergehouden protocollen te retourneren. Op 16 mei 1716 verscheen een justitiële klachtencommissie in Huissen om de zaak ter plaatse te onderzoeken. Op 18 juni kreeg

1 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 overzicht van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven over 1659 (bijlage bij magistraat van Huissen aan Von Wylich zu Lottum dd. 7 augustus 1660); GldA. - D.A.H. inv. nr. 2 Stadsrekening 1697/1698.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 fragmenten van de protocollen van de godsdienstconferenties in Rheinberg dd. 27 februari 1682 en 1697.

Van Lendt opdracht om binnen veertien dagen belastingbescheiden in te zenden. Kort daarna arriveerde het rapport van de commissie in Berlijn. Het onderhoud tussen de leden van de commissie en Van Lendt was klaarblijkelijk niet bepaald prettig verlopen, want op 12 september 1716 kreeg Van Lendt te horen dat hij zich binnen veertien dagen diende te komen verantwoorden voor zijn provocerende gedrag op 16 mei van dat jaar. Op 27 december werd besloten dat Van Lendt en de schepenen Van Lits en Smellsing zich niet meer met belastingzaken mochten bemoeien¹. In 1715 of kort daarna vertrok Van Lendt als stadssecretaris.

In Huissen werden de gevolgen van de maatregel van 15 december 1713 voor het eerst merkbaar in 1716. Nadat burgemeester Wilhelm Caspar Mathijs van Vinceler was komen te overlijden, vroeg eerste schepen Wilhelm Backer de koning op 27 september een opvolger te willen benoemen. Een merkwaardig verzoek van de schepen. Op de eerste plaats had men zich in Huissen klaarblijkelijk al verzoend met het idee dat de vrije magistratsverkiezingen, voorlopig althans, van de baan waren. Daarnaast erkende schepen en jurist Backer hiermee het, in elk geval tijdelijke, recht van koning Friedrich Wilhelm I een burgemeester te mogen benoemen. Backer stelde de koning voor Rudolph Arnold Veeren tot burgemeester aan te stellen omdat hij niemand anders wist. Daarnaast was Veeren gereformeerd en had diens vader indertijd veel voor de stad gedaan. Bovendien gaf Backer aan zelf geen tijd te hebben om het burgemeesterschap uit te oefenen, omdat hij nogal veel buiten de stad verbleef².

De aanbevelingsbrief voor Veeren was voor wat betreft diens capaciteiten niet bepaald vleiend. Slechts de rol die zijn vader gespeeld had en het feit dat deze militair gereformeerd was, moesten hem geschikt doen lijken en dat terwijl Backer zelf een rechtenstudie had voltooid en als advocaat aan het Hof van Gelderland verbonden was geweest. Kennelijk had de katholiek Backer de hoop opgegeven dat nog ooit een geloofsgenoot het tot eerste burger van de stad zou brengen. Burgemeesters als Wilhelm Henrick Ophoff, Barend Veeren, Paul Reinier van Vinceler, Christiaan Palm en natuurlijk ook de zojuist overleden eerste burger waren immers allen gereformeerd geweest. Het moet dan ook wel een verrassing geweest zijn, toen niet Veeren, maar Backer zelf benoemd werd³.

Niet iedereen in Huissen was het trouwens eens met de benoeming van de nieuwe burgemeester. Op 19 oktober 1716 stuurden enkele burgers een petitie aan de Kleefse regering waarin zij aangaven een andere katholiek tot eerste burger te willen kiezen! De Kleefse regering liet Huissen echter weten dat in afwachting van een nadere verordening er niets veranderd zou worden aan de samenstelling van de magistraat. Men drong er bij Berlijn op aan voor Huissen een kiesreglement te maken. Op 30 december gaf Friedrich Wilhelm I opdracht aan Regeringsraden onder wie Von Viereck om naar aanleiding van de

1 J.H.F. Zweers, 'Het vertrek van stadssecretaris-gerichtsschrijver Van Lendt in 1715', *Med. H.K.H.* 24 (1999) 136-140.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 1 Backer aan Friedrich Wilhelm I dd. 27 september 1716.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 4 december 1716; Friedrich Wilhelm I aan Von Viereck e.a. dd. 30 december 1716; Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 14 januari 1717; Kamerling, *a.w.*, 115; H.W.J. Derksen, 'Het geslacht Veeren', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 329.

problemen rond de benoeming van een nieuwe burgemeester in Huissen een reglement aangaande de magistraatsverkiezingen op te stellen. Op 14 januari werd dit besluit aan de Kleefse regering meegedeeld¹. Mogelijk werd naar aanleiding van deze kwestie besloten voor Huissen ook een *Rathäußliche Instruction* uit te vaardigen waarmee Huissen, voor zover nu valt na te gaan, de laatste Kleefse stad was die met deze ingrijpende bestuursverandering te maken kreeg.

Het was burgemeester Wilhelm Backer, die de op 8 maart 1717 gedateerde *Rathäußliche Instruction* als eerste moest uitvoeren. In deze *Interims Instruction wornach sich der Magistrat zu Huissen alleruntherthänigst zu achten* werd het stadsbestuur op een volkomen nieuwe manier geregeld. In deze uitvoerige instructie wordt aandacht besteed aan het functioneren van de magistraat; de financiering en verpachting van gronden; het onderhoud van gebouwen, die aan de stad toebehoren; het voeren van processen door de stad en tenslotte, hoe kan het ook anders met een dergelijke vorst, aan militaire zaken.

Allereerst kwam er een taakverdeling voor de leden van de magistraat. Een deel van de stadsbestuurders werd belast met de *Policeij* (openbare orde), een ander met het beheer van de *Rentei of Kämmerei* (stedelijke financiën) en een derde tenslotte met *Oeconomie* (economische zaken). Uit de bewaard gebleven Huissense stadsrekeningen blijkt dat er zeker gedurende de jaren 1752/53 tot in elk geval 1772/73 een dergelijke taakverdeling bestond. De burgemeester, de stadssecretaris en één schepen waren verantwoordelijk voor de *Kämmerei*. Twee schepenen waren belast met de *Policeij* terwijl er ook twee schepenen belast waren met de *Rathäußliche Oeconomie*. Eén van de twee laatstgenoemde schepen was ook belast met het *Bau Departement*. In elk geval vanaf 1779/80 bestond de magistraat uit nog slechts drie en later nog maar twee personen en vond geen taakverdeling meer plaats. Alleen in 1793/94 was één schepen speciaal belast met het *Bauwesen*. Tijdens de magistraatsvergaderingen diende ook aandacht te worden geschonken aan de *Justitz* (het gerecht). Zeker nadat het Huissense gericht in 1753 was samengevoegd met dat van Zevenaar en de Liemers en dit nieuwe gericht ook nog was verplaatst naar Zevenaar zal de magistraat aan de *Justitz* weinig aandacht meer hebben hoeven geven.

Ook ten aanzien van de vergaderingen van het stadsbestuur werden regels opgesteld. Zo diende men niet alleen een vergaderschema te hanteren maar ook de punten justitie, politie en financiën als eerste op de agenda te plaatsen. Eventuele andere zaken moesten, indien nodig de volgende dag behandeld worden. Alles moest in de vergadering aan de orde komen en de burgemeester mocht niets meer op eigen houtje ondernemen teneinde zich zodoende onmisbaar te maken. Men mocht niet voortijdig de vergadering verlaten en om absentie te voorkomen mocht een lid alleen dan wegblijven wanneer hij een geldig excuus had en dit bovendien schriftelijk kenbaar had gemaakt. De stadssecretaris diende presentielijsten bij te houden en per kwartaal een overzicht van de afwezigen op te stellen. Wanneer

¹ GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 4 december 1716; Friedrich Wilhelm I aan Von Viereck e.a. dd. 30 december 1716; Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 14 januari 1717.

een magistraatslid geen goede reden had om een vergadering te verzuimen dan volgde een boete van vijf stuivers per vergadering. De controle op de stadssecretaris werd aanzienlijk vergroot. Een van de *gelehrten* leden van de magistratuur moest eveneens notulen van de vergadering maken, het zogenaamde *Gegenprotokoll*. Het verslag moest telkens aan het einde van de vergadering worden voorgelezen en goedgekeurd. Aan het einde van het jaar moesten zowel de notulen van de stadssecretaris als het *Gegenprotokoll* in één band worden gebonden.

De meeste artikelen van de *Rathäußliche Instruction* zijn gewijd aan de financiën. Vanaf nu was men verplicht de stadsrekeningen op te stellen volgens een aangegeven model, hetgeen blijkt uit de bewaard gebleven exemplaren in Huissen vanaf dat moment ook consequent werd gedaan. Nog niet het geringste mocht buiten de rekening worden gehouden en de kwitanties dienden als bewijsstukken. Ook in dit opzicht werd de macht van de burgemeester beknot, doordat werd bepaald dat alles wat met geldzaken te maken had in de vergadering van het stadsbestuur behandeld diende te worden en niet meer in samenspraak met de rentmeester mocht worden geregeld. De functie van rentmeester diende permanent door één persoon te worden bekleed. Deze moest bovendien verstand van zaken hebben en daarnaast ook nog eerlijk zijn. Over al zijn daden moest de rentmeester verantwoording afleggen aan het stadsbestuur.

De rekening, die per 31 december afgesloten moest worden, moest op straffe van vijftig *Reichstaler* binnen veertien dagen ter controle aan de magistratuur worden voorgelegd die haar daarna aan de *Gemeinsleuten* moest overhandigen. Ook de *Gemeinsleuten* moesten de rekening controleren en ondertekend weer aan de magistratuur ter hand stellen. De bewaard gebleven stadsrekeningen tot 1740 lopen allemaal van 1 januari tot en met 31 december. In 1741 kwam daarin verandering. Er bestaan over dat jaar twee rekeningen. De één liep vanaf 1 januari tot en met 30 mei en daarna vanaf *Trinitate* dat wil zeggen de eerste zondag na Pinksteren tot *Trinitate* van het jaar daarna.

En dan de *Gemeinsleuten*. Over dit fenomeen is in Huissen door het ontbreken van het stadsarchief weinig bekend. Wel zijn enkele vingerwijzingen voorhanden die wijzen op het bestaan van een soort volksvergadering. Zo zagen we dat op 28 september 1635 de burgers op de Markt bijeen geroepen werden om te beslissen of men wel of niet het opgelegde bieraccijns wenste te betalen. Ook over het wel of niet betalen van het schoorsteengeld werden de burgers op 11 januari 1640 geraadpleegd. Op 25 april 1641 was het opnieuw de hoornblazer die de burgers opriep om op de Markt te verschijnen waarna zij de eed aflegden op de nieuwe landsheer Johann Adolf von Schwarzenberg. Op 10 augustus van datzelfde jaar liet burgemeester Van Will weer het nachthoorn blazen en vroeg hij de op de Markt verzamelde burgerij of men keurvorst Friedrich Wilhelm als landsheer wenste te erkennen. Diezelfde avond riep de burgemeester opnieuw via het blazen van het nachthoorn de burgers op om samen de stad te bewaken. Vanaf 1649 was de stad in een langdurig en zeer kostbaar proces verwickeld met de zogenaamde geërfden van Malburgen. Dit proces sleepte zich voort tot in 1668 en werd gevoerd tot voor het *Reichskammergericht*. Eén van de Malburgse geërfden was de Arnhemse drukker Jacob van

Biesen. Hij wijdde verschillende publicaties aan de zaak. In één van die boeken is er een samenspraak tussen een drietal heren waaronder Hendrick van Huysen. Op een gegeven moment zegt hij *Ja Vrunden, Rekenschap daar van te geven, daar behoorde men by de gemeynde Burgeren in Huysen ondersoeck van te doen, wat een geldt dat uyt dat Steedjen tot dat Duyvels Proces is ghegaan, ende hoe dat het Huysensse Hoorn brulden alsser geldt most zijn, dat de Luyden schrickten ende beefden als sy 't hoorden*. Hieruit blijkt dat de burgerij bij tijd en wijle door de magistraat werd geraadpleegd, wanneer belangrijke beslissingen moesten worden genomen of grote uitgaven moesten worden gedaan. Uit de *Rathäufliche Instruction* blijkt duidelijk dat zij de rekeningen moesten controleren en goedkeuren. Mogelijk dat de hier genoemde volksvergaderingen uiteindelijk werden vervangen door de *Gemeinsleuten* om zo de bevolking nog een zekere mate van controle te geven over, met name het financiële beleid. Ook is niet duidelijk, wanneer dit controleorgaan in het leven is geroepen. In 1723 worden twee *gemeensvrienden* in Huissen met name genoemd. In de stadsrekeningen komen hun namen verder niet voor. Daaruit blijkt dat het hier ging om onbezoldigde krachten. Door de groeiende invloed van de *Commissarius loci* op het financieel reilen en zeilen van de steden verdween de macht van de *Gemeinsleuten* meer en meer. Op 30 november 1718 stelden de Kleefse commissarissen onder andere aan Friedrich Wilhelm I voor de *Gemeinsleuten* af te schaffen, waarover later meer.

Huissen telde niet bijzonder veel gebouwen die ten laste van de stad vielen. Naast het stadhuis op de Markt, de stadsmuur en -poorten met de bijbehorende drie portierswoningen waren dat de gehuurde ruimte die als waag in gebruik was, de woning

Huissen aan de landzijde Kleefs in 1732 (?). Links de stadsparochiekerk en rechts van het midden de restanten van de Vierakerse Poort.

van de vicaris en de stadsherberg. Vanaf 1717 diende zorgvuldig te worden geregistreerd wat ten behoeve van deze gebouwen werd uitgegeven. Oude bouwmaterialen dienden opgeslagen te worden en niet door de rentmeester of door leden van het stadsbestuur te worden meegenomen. Deze registratie gold ook voor het beheer van de brandstof die ten behoeve van de verwarming van het stadhuis werd aangeschaft.

Wat het voeren van processen aangaang moest zulks zoveel mogelijk worden vermeden. Men diende niet alleen de kosten binnen de perken te houden maar ook goed rekening te houden met de bestaande voorschriften inzake procesvoering. Tenslotte de militaire zaken. Ten aanzien hiervan werd de magistraat opgedragen om bij inkwartiering de lasten zo eerlijk mogelijk over de inwoners te verdelen. Het stadsbestuur diende bovendien te voorkomen dat rijke burgers weg zouden trekken.

Van de vroeger zo hartstochtelijk verdedigde privileges bleef niet veel meer over. Het doen en laten van het stadsbestuur werd vanaf dat moment in hoge mate bepaald door een door de centrale overheid opgelegde instructie.

De rol van de *Commissarius loci* werd dankzij de invoering van de *Rathäufliche Instruction* aanzienlijk vergroot. Verpachtingen van stadseigendommen mochten alleen nog plaatsvinden in aanwezigheid van deze functionaris. Ook was het de stad vanaf dat moment verboden zonder toestemming van de *Commissarius loci* processen te voeren. Nadat de *Gemeinsleuten* de stadsrekening hadden goedgekeurd en ook de rentmeester over de rekening was ondervraagd moesten de *Commissarius loci*, de burgemeester en twee schepenen de rekening *quittiren*. Tenslotte moest de *Commissarius loci* erop toezien, dat bij inkwartiering de lasten rechtvaardig werden verdeeld en dat klachten hierover onmiddellijk ter beoordeling aan hogere instanties zouden worden voorgelegd.

De Huissense *Rathäufliche Instruction* is in grote lijnen dezelfde als die welke op 10 augustus 1714 voor de stad Wezel werd uitgevaardigd. Weliswaar zijn er wel wat verschillen, maar in veel bepalingen stemmen de beide teksten woordelijk overeen. Het is echter wel opvallend dat in het Huissense exemplaar één artikel ontbreekt. In Wezel werd het de magistraat verboden vacante posities bij de stedelijke overheid te verkopen of te gunnen aan familieleden of vrienden. Alleen capabele personen dienden te worden benoemd¹.

De opgave van personeelsleden die de koning op 25 augustus 1718 van alle Kleefse steden verlangde werd op 30 november beantwoord. Wat Huissen betreft, kwam de lijst van leden van het stadsbestuur overeen met die van 1713, met dien verstande dat zowel burgemeester Van Vinceler in 1716 als -inmiddels ook- burgemeester Backer waren overleden. Kort na het opstellen van dit overzicht moet de 50-jarige gereformeerde Evert van Laar benoemd zijn, want op 20 januari 1720 werd hij als burgemeester genoemd. Wat de capaciteiten van de heren betrof volstond men met de nietszeggende opmerking dat de

¹ GldA. - F.A. inv. nr. 2440 *Rathäufliche Instruction* dd. 8 maart 1717 (Zie bijlage 2); J.H.F. Zweers, 'Bestuur(d) op z'n Pruisisch', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 129-135, 152; Barleben, *a.w.*, 124-130; GldA. - D.A.H. inv. nr. 2, 2a, 2b en 2c onder deze inventarisnummers worden de in Nederland aanwezige stadsrekeningen van Huissen bewaard; LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 323 en 4046 stadsrekeningen van Huissen; *Vast ende onverbreeckelijk*, 46.

een meer geschikt was voor zijn functie dan de andere. Aangaande de vraag over het aantal personen belast met het bestuur, had men zich in Huissen beroepen op oude privileges. Wanneer echter het traktement verhoogd zou worden, dan zou men met minder personen toe kunnen. Die vermindering zou dan wel een reductie van het aantal magistraatsleden moeten inhouden, want buiten hen was er niemand ten stadhuize werkzaam terwijl dat in Zevenaar op dat moment wel het geval was¹. Zoals gezegd was stads- en gerichtsscretaris Van Lendt dus in of kort na 1715 van het plaatselijke bestuurlijke toneel verdwenen.

Aan het begin van de jaren twintig was de bestuurlijke reorganisatie der steden voltooid, zij het met een bijzondere constructie. De verkiezingen, die in 1713 waren opgeschort leken op 26 augustus 1718 voorgoed te zijn afgeschaft terwijl de eerder genoemde bepalingen van 13 maart 1719 en van 22 januari 1720 het weer doen lijken alsof de verkiezingen slechts tijdelijk geen doorgang konden vinden. Dat voorlopige wordt ook gesuggereerd door het woord *Interims Instruction* dat in de ondertitel van de eerder genoemde *Rathäußliche Instruction* werd opgenomen. In de praktijk betekende het echter dat alles bleef zoals het was en een definitieve regeling nooit tot stand kwam. Nog in 1808 gold deze instructie als leidraad voor het stadsbestuur en stelde de toenmalige burgemeester J.F. Pilgrim het aan A. van der Borch van Verwolden ter hand toen deze in opdracht van de landdrost een studie maakte van de enclaves teneinde ze bestuurlijk in te passen in het Koninkrijk Holland². De gevolgen zouden in de achttiende eeuw goed merkbaar zijn.

4 De salarissen van de leden van de magistraat

In 1713, dus ten tijde van de bestuurshervorming van koning Friedrich Wilhelm I ontving de burgemeester een jaarlijks traktement van vier gulden. Daarnaast had hij de erfpacht van een hof met een waarde van zes gulden. De zes schepenen ontvingen samen 15 gulden en 12 stuivers terwijl de stadssecretaris zes gulden voor zijn werkzaamheden mocht incasseren. Was de salariëring ronduit karig te noemen, daar stond tegenover dat de leden van de magistraat regelmatig mochten eten en drinken op kosten van de stad en zoals we elders al zagen, werd daar ruimschoots gebruik van gemaakt³.

Tussen 1740 tot 1769/70, onder het bewind van Friedrich II waren de salarissen aanzienlijk hoger. De burgemeester kreeg 50 gulden per jaar terwijl elke schepen 15 gulden ontving. De raadvrienden moesten het per jaar met 6 gulden per persoon doen en de stadsrentmeester ontving jaarlijks 60 gulden. Opmerkelijk is dat de stadssecretaris met 80 gulden naar huis ging en de stadsbode 55 gulden en 12 stuivers per jaar incasseerde. De drie laatstgenoemde functionarissen verdienden elk dus meer dan de burgemeester!

Vanaf het boekjaar 1769/70 ontving de burgemeester 75 gulden per jaar. Ook de secretaris en de stadsrentmeester gingen erop vooruit. De secretaris kreeg voortaan 100

1 *Sammlung der Gesetze*, II, 932; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Nr. 1 Band 2 ff. 46r. - 69r. overzicht van de leden van de magistraten van de steden in Kleef en Mark in 1718.

2 Smit, *De oude Kleefse enclaves*, 80.

3 GldA. – D.A.H. inv. nr. 2, 2a, 2b en 2c onder deze inventarisnummers worden de in Nederland aanwezige stadsrekeningen van Huissen bewaard. De gegevens in deze paragraaf zijn grotendeels hierop gebaseerd.

gulden voor zijn werk en de stadsrentmeester 80 gulden. Zowel de schepenen als de stadsbode bleven qua salaris gelijk. Opmerkelijk is wel dat gedurende de jaren 1783/84 en 1784/85, dus in de periode dat Huissen geen burgemeester had, het salaris van de eerste burger werd verdeeld tussen stadssecretaris en schepen Veeren en de schepen en stadsrentmeester Gieben. De komst van burgemeester Pilgrim in juni 1785 betekende dus een fikse financiële aderlating voor Gieben en Veeren.

In 1788/89 bedroeg het jaarsalaris van burgemeester Pilgrim 100 gulden en was hij er dus intussen 25 gulden op vooruit gegaan. Stadsrentmeester en schepen Gieben ontving 90 gulden en zag zijn inkomen dus met 10 gulden stijgen. Schepen Carl Schmidt ontving bij zijn aantreden 36 gulden per jaar voor zijn werk. Het inkomen van de stadsbode stond op dat moment nog steeds op 55 gulden en 12 stuivers per jaar.

Om deze salarissen in perspectief te plaatsen even wat andere inkomsten. De nachtwaker die ook *orgeltreder* was ontving 84 gulden en 6 cent en verdiende dus tot 1788/89 meer dan de burgemeester. De predikant ontving gedurende de hele periode 1740-1791/92 elk jaar 40 gulden uit de stadskas terwijl de beide schoolmeesters elk 44 gulden en 10 stuivers per jaar incasseerden. De katholieke koster tenslotte kreeg 39 gulden per jaar voor zijn werkzaamheden. De kerkelijke bedienaren ontvingen tot 1769/70 in vergelijking met de stadsbestuurders een behoorlijk salaris waarbij niet vergeten mag worden dat deze heren ook nog andere inkomsten genoten. Daarna gingen zij er qua salariering op achteruit.

Wanneer we de ambtelijke salarissen vergelijken met die van onder andere ambachtslieden dan ontstaat een ander beeld. Zo repareerde Jan Pauw in 1745/46 de straat bij de Arnhemse Poort en moest hij ook *de geut op het Stad Huijs* schoon maken. Voor die klus ontving hij 5 gulden en 10 stuivers. De schilder Leendert Volckers nam in het boekjaar 1748/49 de *Groote Raads Kaemer* onder handen en ontving daarvoor 39 gulden. In maart 1748 was het hoog water en moesten vier arbeiders en nachtwakers twee dagen de wacht houden bij de Arnhemse Poort. Zij ontvingen voor een dag en nacht werken en bewaken bij de Arnhemse Poort elk 15 stuivers per dag¹. De arbeiders aan de Arnhemse Poort zouden na 67 dagen werken het jaarinkomen van 50 gulden van de burgemeester hebben binnengehaald en ook voor Pauw en Volckers zal het niet moeilijk geweest zijn om meer te verdienen dan de burgemeester. Als men dan ook nog bedenkt dat het de stad er alles aan gelegen was zo weinig mogelijk uit te geven dan lijkt het aannemelijk dat de beloningen voor het verrichten van werkzaamheden voor particulieren hoger lager dan het werken voor de stad. Werken in dienst van de stad was dus niet bepaald een vetpot. Helaas bevatten de stadsrekeningen over de latere jaren niet meer van dergelijke posten zodat een vergelijking tussen de salarissen van de leden van het stadsbestuur met de inkomens van ambachtslieden over de jaren na 1748/49 niet mogelijk is. Het was dan ook niet verwonderlijk dat burgemeester Bartz in het voorjaar van 1755 aan de *Kriegs- und Domänenkammer* te kennen gaf dat hij ontslag wilde nemen om zich in Holland te gaan vestigen. Hij kon, naar zijn eigen zeggen, van zijn jaarsalaris van 75 gulden niet

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2 stadsrekening 1748; J. Buisman, *a.w.*, 5 799-800.

rondkomen¹. Overigens bleef Bartz gewoon op zijn post en klaarblijkelijk was zijn salaris intussen gestegen tot 75 gulden. Aangezien in de stadsrekeningen staat dat hij op dat moment 50 gulden verdiende zal hij er een nevenfunctie bij gehad hebben.

Vanwege het vrijwel ontbreken van het stadsarchief zijn we slechts ten dele op de hoogte van de werkzaamheden, die door de verschillende leden van de magistraat verricht moesten worden. In de *Rathaußliche Instruction* van 1717 zijn de taken van de verschillende bestuurders omschreven. De stadssecretaris moest verslag leggen van de magistraatsvergaderingen maar daarnaast moest ook een magistraatslid hetzelfde doen. Ook de taken van de stadsrentmeester waren omvangrijk. De stadsrekeningen moesten worden ingestuurd en werden vervolgens door de *Kriegs- und Domänenkammer* post voor post gecontroleerd waarbij het stadsbestuur soms extra uitleg moest geven. Naarmate de eeuw vorderde, werd de invloed van de *Kriegs- und Domänenkammer* steeds groter en moesten de stadsbesturen steeds meer (statistieke) gegevens overleggen. Uit een lopend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van de stad blijkt dat er over de periode 1735-1774 door de schepenen 88 akten zijn opgemaakt die betrekking hebben op onroerend goed in de stad. Aan te nemen valt dat gedurende dezelfde periode minstens een eenzelfde hoeveelheid akten werd opgemaakt over onroerend goed in de beide ambten Huissen en Malburgen.

Samenvattend kan gesteld worden dat de salarissen van de verschillende leden van het stadsbestuur niet extreem hoog waren. Door de toenemende bestuurlijke centralisatie en de daarmee gepaard gaande bureaucratisering nam de hoeveelheid werk die gedaan moest worden aanzienlijk toe. Voor burgemeester Van Endt was dat niet bezwaarlijk; hij was rijk maar van burgemeester Pilgrim is bekend dat hij erg op de penning was en elke legale gelegenheid te baat nam zijn salaris aan te vullen. Dat een slecht betaald stadsbestuur eerder neigt naar corruptie, moge duidelijk zijn. Burgemeester Pilgrim vulde zijn salaris aan met het verzamelen van bijbanen².

5 De magistraat van 1713 tot 1795: samenstelling en religieuze verhoudingen

Uit met name de achttiende eeuw zijn relatief veel gegevens over de stad en de ambten Huissen en Malburgen voorhanden wat te danken is aan het feit dat de Pruisische overheid veel (financiële) informatie opvroeg en die vervolgens in eigen archieven opsloeg. Zodoende zijn nog twee verpachtingsprotocollen van de Huissense stadswaag uit 1736 en 1737 en is een groot aantal stadsrekeningen aanwezig³. Naast de stadsrekeningen van 1736 en 1737 zijn de rekeningen vanaf 1740 tot en met het boekjaar 1773/74 compleet

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt IIIa nr. 1 *Kriegs- und Domänenkammer* aan Friedrich II dd. 30 mei 1755.

2 Emile Smit en Jan Zweers, 'Honderdvijftig jaar Pilgrims in Huissen (1762-1911)', *Jaarboek Tabula Batavorum* 15 (2014) 43-58.

3 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 4046 verpachtingsprotocollen van de Huissense stadswaag 1736 en 1737; GldA. - D.A.H. inv. nr. 2, 2a, 2b en 2c onder dit inventarisnummer worden de in Nederland aanwezige stadsrekeningen van Huissen bewaard.

met uitzondering van het jaar 1746/47. Daarna zijn de rekeningen 1779/1780 en 1781/82 aanwezig. Vanaf 1787/88 tot en met 1795/96 zijn ze opnieuw voorhanden. Aanvankelijk vielen zoals gezegd kalenderjaar en boekjaar samen. Van dit principe werd in 1741 afgestapt. De rekening van 1741 liep van 1 januari tot en met 31 mei en vanaf dat moment liep het boekjaar van *Trinitate* (de eerste zondag na Pinksteren) tot *Trinitate* van het volgende jaar. Aanvankelijk werden de rekeningen geheel opgemaakt in het Nederlands. Vanaf 1749/50 werd het Duits gehanteerd. Aangezien elke rekening begint met een opsomming van de leden van de magistraat, zijn over de periode 1740-1795 de namen van waarschijnlijk alle magistraatsleden bekend. Daarnaast is een aantal rekeningen nog voorzien van correspondentie tussen het stadsbestuur en de Kleefse *Kriegs- und Domänenkammer*, waarover later meer¹. Hoewel ook over de periode na 1795 gegevens over het stadsbestuur voorhanden zijn, worden die hier buiten beschouwing gelaten omdat de geschiedenis van Huissen in de Overgangstijd in de dissertatie van Emile Smit al uitgebreid is beschreven.

Ten einde een goede vergelijking te kunnen maken tussen 1713 en 1718 volgt hier nogmaals het overzicht van de leden van de magistraat van 1713, gevolgd door dat van 1718.

H4

Tabel 16 Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 30 april 1713

Burgemeester

Wilhelm Caspar Mathijs van Vinceler (Prot.)

Schepenen

Wilhelm Backer (R.K.) Wilhelm Elshof (R.K.)

Evert van Laar (Prot.) Gerrit van Lits (R.K.)

Joannis Huijsman (Prot.) Evert Intross (R.K.)

Christoffel Smellsing (Prot.)

Raadsvrienden

Steven van Aelten (R.K.) Joannes [Jan] Buddingh (Prot.)

Gerrit van Eimeren (R.K.) Roelof Stoudt (Prot.)

¹ GldA. - D.A.H. inv. nr. 2 en LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 323 stadsrekening 1788/89.

Tabel 17 De magistraat in 1718

Burgemeester	
Wilhelm Backer (R.K.) (†)	
Schepenen	
Evert van Laar (Prot.)	Wilhelm Elshof (R.K.)
Joannis Huijsman (Prot.)	Gerrit van Lits / Lith (R.K.)
Christoffel Smellsing (Prot.)	Evert Intross (R.K.)
Raadsvrienden	
Jan van Aelten (R.K.)	Jan Buddingh (Prot.)
Gerrit van Eimeren (R.K.)	Roelof Stoudt (Prot.)

Allereerst valt op dat het aantal leden tussen 1713 en 1718 met één is afgenomen. Wilhelm Backer had in oktober 1716 de schepenbank verlaten en was opgeklommen tot burgemeester. De vacant geworden schepenplaats werd niet opgevuld. Intussen had raadsvriend Steven van Aelten plaats gemaakt voor Jan van Aelten. Of er een familierelatie bestond tussen beide heren is niet duidelijk. Uit bovenstaand overzicht uit 1718 blijkt dat de schepenbank voor de helft uit katholieken en voor de helft uit gereformeerden bestond¹.

Ook bij de vier raadsvrienden waren de beide religies gelijk vertegenwoordigd. Wilhelm Backer overleed vóór 19 november 1718 om te worden opgevolgd door zijn zoon Gerhard, aan wiens bestuur een korte periode onder Evert van Laar vooraf moet zijn gegaan, omdat hij immers op 20 januari 1720 als burgemeester werd genoemd.

¹ GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Nr. 1 Band 2 ff. 46r. - 69r. overzicht van de leden van de magistraten van de steden in Kleef en Mark in 1718. Hier staan ook de godsdiensten vermeld. In de meeste gevallen zijn de gegevens over de religie in deze paragraaf afkomstig uit de doop-, trouw-, en begraafboeken van Huissen.

Tabel 18 De magistraat in 1723

Burgemeester	
Gerhard Backer (R.K.)	
Schepenen	
Wilhelm Elshof (R.K.)	Evert van Laar (Prot.)
Evert Intross (R.K.)	Joannis Huijsman (Prot.)
Gosewijn Gertsen* (R.K.)	Christoffel Smellsing (Prot.)
Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.)	
Raadsvrienden	
Jan van Aelten (R.K.)	Jan Buddingh (Prot.)
Gerrit van Eimeren (R.K.)	
Gemeinsfreunde	
Joh. Nabben (R.K.)**	Arnt ten Westeneindt (R.K.)
*In een aantal rekeningen Goossen Gerritsen genoemd. **Meestal Jan Nabben genoemd.	

Opmerkelijk is dat het aantal leden van de magistraat in de periode 1718 tot 1723 met twee is toegenomen en dus niet meer uit elf maar dertien leden bestond¹. Het extra-grote stadsbestuur van 1723 stond onder leiding van de katholieke burgemeester Gerhard Backer. Het aantal raadsvrienden was met één gereduceerd. Ook de twee *Gemeinsfreunde* (*Gemeinsleuten*) worden hier genoemd. Vóór en na 1723 werden de namen van deze functionarissen niet genoteerd.

Van de zeven schepenen waren er vier protestant en drie katholiek. Van de drie raadsvrienden waren er twee katholiek terwijl de beide *Gemeinsfreunde* (*Gemeinsleuten*) aanhangers waren van de oude godsdienst. In totaal waren dus acht van de dertien bestuurders katholiek. Dit was ten opzichte van 1718 gunstiger voor de katholieken. Maar nog steeds weerspiegelde de geloofsverhoudingen in de magistraat niet de geloofsverhouding in de stad en de ambten Huissen en Malburgen. De bevolking was voor het overgrote deel (circa 90%) katholiek. De protestanten waren dus getalsmatig nog steeds flink oververtegenwoordigd in de magistraat.

In vergelijking met de situatie in 1718 waren de katholieke schepenen Gerrit van Lits/Lith en de gereformeerde raadsvriend Roelof Stoudt uit het stadsbestuur verdwenen. Van Lits/Lith was intussen overleden. Stoudt leefde in elk geval in 1729 nog. Van Lits/Lith was vervangen door de protestant Wilhelm Friedrich Bartz, die sinds 1715 in Huissen woonachtig was, of door de

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 1422 ff. 231v. - 234v. overzicht van leden van de Huissense magistraat.

katholiek Gosewijn Gertsen die beide als nieuwe leden aan de magistraat waren toegevoegd¹.

In november 1729 overleed burgemeester Gerhard Backer. Er kwamen vier sollicitanten op de vacante functie af. De arts Johann Franck de Quackenbruggen was afkomstig uit Rees alwaar hij schepen was. Daarnaast solliciteerde notaris Heinrich Matthias Pauli en droeg de gereformeerde gemeente de Huissense rentmeester Gerardus Simon Diepenbruch voor als kandidaat. Tenslotte bleek op 5 december ook de uit Gelderland afkomstige Jacob van Oderkercke gesolliciteerd te hebben. De sollicitatiebrief van Pauli verdient enige aandacht. Kennelijk was er op dat moment sprake van, dat de katholiek Theodor Backer, de broer van de overleden burgemeester eerste burger van Huissen zou gaan worden. Pauli stelde dat de protestanten ter plaatse het fijn zouden vinden als een geloofsgenoot zou worden aangesteld².

In feite was toen de benoeming al in kannen en kruiken. Op 28 november verscheen *Kriegs- und Steuerrat* Samuel Smettach als afgevaardigde in Huissen om de mening van het stadsbestuur te vernemen. De magistraat was van mening dat Bartz burgemeester diende te worden maar wel op voorwaarde dat dit ambt niet werd gecombineerd met de functie van stads- en gerichtsscretaris. Notaris Pauli zou deze functie moeten gaan bekleden. Dit vermeldde Smettach in zijn verslag ten behoeve van de *Kriegs- und Domänenkammer* waarin hij tevens voorstelde om twee vacante schepenzetels te bezetten met de raadsvriend Gerrit van Eimeren en een zekere Westhoven, een koopman.

Op 6 januari 1730 benoemde de koning Wilhelm Friedrich Bartz tot burgemeester en secretaris van zowel de stad als van het gericht. Aan het voorstel om Van Eimeren en Westhoven tot schepenen te benoemen werd vanuit Berlijn geen gehoor gegeven. De koning had toen kennelijk nog geen kennis genomen van het schrijven van Theodor Backer. Op 30 december 1729 richtte deze eerder genoemde *langer Kerl* zich tot de koning met het verzoek Bartz tot burgemeester en Mathias Schmitz [Martin Smits] tot secretaris te benoemen. Kennelijk liet koning Friedrich Wilhelm zich door dit lid van zijn lievelingsregiment vermurwen waardoor op 10 februari 1730 de benoeming van de katholiek Smits tot stads- en gerichtsscretaris volgde³.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 1422 ff. 64r. - 64v., 231r. - 234v. antwoord van de Kleefse regering op de klachten van de Huissense katholieken dd. 3 augustus 1723; Buno en Backer aan de Kleefse regering dd. 26 april 1723. Hierin een overzicht van de leden van de magistraat en hun religie.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sect. IIIa nr. 1 ongedateerde brief van Heinrich Mathias Pauli aan de *Kriegs- und Domänenkammer* [november 1729]; J.H.F. Zweers, 'De Huissense familiekroniek Veeren-Diepenbruch'. *Med. H.K.H.* 24 (1999), 91-99.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 2 *Kriegs- und Domänenkammer* aan Friedrich Wilhelm I dd. 15 oktober 1736; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sect IIIa nr. 1. ff. 11r. - 11v. 13v., 14r. - 18v., 22r. - 22v., 28r. - 28v., 41r., 59r., 65r. - 65v. Friedrich Wilhelm I aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 27 december 1729. Th. Backer aan Friedrich Wilhelm I dd. 30 december 1730. Friedrich Wilhelm I aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 22 november 1735; H.W.J. Derksen, 'Huissen leverde „langer Kerl“ voor Pruisische Soldatenkoning'. *Med. H.K.H.* 6 (1981) 139-146.

Tabel 19 De magistraat in 1731

Burgemeester	
Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.)	
Schepenen	
Wilhelm Elshof (R.K.)	Evert van Laar (Prot.)
Evert Intross (R.K.)	Gosewijn Gertsen (R.K.)
Raadsvrienden	
Jan van Aelten (R.K.)	Jan Buddingh (Prot.)
Gerrit van Eimeren (R.K.)	

In 1731 lagen de verhoudingen gunstiger voor de katholieken. Weliswaar was burgemeester Bartz gereformeerd maar in de schepensbank waren drie van de vier leden katholiek. De protestantse schepenen Huijsman en Smellsing waren van het plaatselijke politieke toneel verdwenen en schepens Bartz was opgeklommen tot burgemeester. Voor Smellsing is dat wel opmerkelijk te noemen, want hij overleed pas in 1741. Wat de oorzaak was voor zijn vertrek uit het stadsbestuur is niet bekend. Van de drie raadsvrienden was alleen Jan Buddingh gereformeerd. De katholieken vormden dus met vijf tegen drie de meerderheid in het ten opzichte van 1723 in omvang behoorlijk gereduceerde stadsbestuur.

Het burgemeesterschap van Bartz zou in eerste instantie vijf jaar duren. Op 22 november 1735 gaf Friedrich Wilhelm zijn Kleefse *Kriegs- und Domänenkammer* opdracht sergeant Theodor Backer tot burgemeester en secretaris van Huissen te benoemen zodra hij zich zou melden. Zijn gedwongen inlijving bij het *Potsdamer Garderegiment* in 1717 leverde hem na al die jaren dan kennelijk toch nog wat op. Op 14 december werden Backer en diens echtgenote Barbara Califice/Calfies door de Huissense bevolking feestelijk ingehaald en werd hij in beide functies benoemd. Backer was slechts kort burgemeester. Op 4 oktober 1736 blies hij na veelvuldig ziek te zijn geweest zijn laatste adem uit.

Nu waren er twee sollicitanten naar de burgemeestersfunctie. De *Renteischrijver* Adam Johan Christoph Neuhaus en Johan Rabo Bernardt Veeren wilden Backer graag opvolgen. Op 22 oktober 1736 raadde de *Kriegs- und Domänenkammer* de koning aan Bartz opnieuw aan te stellen en één van beide sollicitanten tot secretaris te benoemen. Friedrich Wilhelm I handelde conform dit advies en op 11 december werden Bartz burgemeester en Veeren secretaris van Huissen. Veeren werd beloofd dat hij in de toekomst ook tot schepens zou

worden benoemd¹. Veeren verving Martin Smits, die in 1730 stadssecretaris was geworden. Of Smits vrijwillig vertrok danwel het veld moest ruimen voor Veeren is niet duidelijk.

Tabel 20 De magistraat in 1736

Burgemeester	
Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.)	
Schepenen	
Wilhelm Elshof (R.K.)	Theodor Backer (R.K.)
Martin Smits (R.K.)	Gosewijn Gertsen (R.K.)

Bovenstaand overzicht werd gemaakt bij gelegenheid van de verpachting van de stadswaag in 1736. Wat onmiddellijk opvalt is het feit dat Theodor Backer in dit overzicht als schepen en Wilhelm Bartz als burgemeester staan genoemd. Tot aan zijn dood op 4 oktober van dat jaar was Backer burgemeester en Bartz schepen. Bartz werd op 11 december tot burgemeester benoemd nadat Backer was overleden. Dat Backer hier als schepen staat opgevoerd is dus onjuist. Op 1 januari 1736 bestond het stadsbestuur uit burgemeester en vier schepenen maar vanaf 11 december uit burgemeester en drie schepenen². Van de hier genoemde magistratsleden die Huissen vanaf 11 december 1736 telde was burgemeester Bartz gereformeerd en de drie schepenen katholiek.

Het overzicht is, zoals we al zagen, onnauwkeurig. Het lijkt dan ook voorbarig om uit het feit dat de namen van de raadsvrienden ontbreken te concluderen dat die er dus niet waren. Gezien het feit dat tussen 1740 en 1745/46 wel raadsverwanten deel uitmaakten van het stadsbestuur lijkt het aannemelijk dat men de namen van die leden in 1736 gewoonweg niet in het verpachtingsprotocol heeft opgenomen. Dat was ook logisch omdat bij verpachtingen alleen de schepenen en niet de raadsverwanten aanwezig dienden te zijn. Een jaar later was de vacerende schepenplaats nog niet opgevuld. Ook in het protocol van de verpachting van de waag van een jaar later staan de raadsvrienden vanzelfsprekend niet vermeld³. In 1737 was de omvang van de magistraat opnieuw afgenomen doordat Wilhelm Elshof uit het stadsbestuur was verdwenen. De schepenbank bestond op dat moment

1 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 1201 overzicht van de leden van de Huissense magistraat (1731); GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt IIIa nr. 1. ff. 65r. - 65v. Friedrich Wilhelm I aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 22 november 1735; ff. 67r. - 67v., 73r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan Friedrich Wilhelm I dd. 22 oktober 1736. Friedrich Wilhelm I aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 11 december 1736. Veeren aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 31 augustus 1756; Jürgen Kloosterhuis, *Legendäre "lange Kerls". Quellen zur Regimentskultur der Königsgrenadiere Friedrich Wilhelms I. 1713-1740* (Berlin 2003) XLIII; GldA. - Parochiearchief Huissen inv. nr. 33 K.E.C. f. 201v, en f. 204v. overigens wordt hier de maand december als tijdstip van overlijden genoemd.

2 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 4046 verpachting van de stadswaag 1736.

3 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 4046 verpachting van de stadswaag 1737.

alleen uit de katholieken Smits en Gertsen. Wie in 1737 als raadsvrienden fungeerden is niet bekend.

Tabel 21 De magistraat 1740 – 1745/46

Burgemeester Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.)
Schepenen Evert van Laar (Prot.) Martin Smits (R.K.) Gosewijn Gertsen (R.K.)
Raadsvrienden Gerrit van Eimeren (R.K.) Jan Buddingh (Prot.)

H4

In 1740 bestond het stadsbestuur uit burgemeester drie schepenen en twee raadsverwanten¹. De aloude term “raadsvriend” was vervangen door het nieuwe begrip. Van de zes leden van het stadsbestuur waren er drie gereformeerd en drie katholiek. Deze samenstelling bleef ongewijzigd tot 1746. In maart van dat jaar overleed schepen Gosewijn Gertsen en vermoedelijk in het najaar raadsverwant Gerrit van Eimeren.

Tabel 22 De magistraat in het najaar van 1747

Burgemeester Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.)
Schepenen Everhard van Laar (Prot.) Paul Theodor Bartz (Prot.) Martin Smits (R.K.)
Raadsvrienden Jan Buddingh (Prot.)

Op 13 april 1747 werd de opengevallen schepenplaats van Gertsen ingenomen door Paul Theodor Bartz, de zoon van de burgemeester. Hij ging vanaf dat moment ook de rentmeestersfunctie bekleden. Omdat het stadsbestuur en dan met name stadssecretaris Veeren de benoeming van Paul Theodor Bartz in twijfel trok, wendde hij zich tot de koning

¹ GldA. - D.A.H. inv. nr. 2 stadsrekening 1740.

met als resultaat dat de aanstelling van Bartz tot schepen op 29 augustus 1747 alsnog werd bevestigd¹. Het gedrag van Veeren laat zich gemakkelijk verklaren. Hem was immers in december 1736 een plaats in de magistraat beloofd en nu werd hij gepasseerd door de zoon van de burgemeester. Waarschijnlijk was het plan van de burgemeester dat zijn zoon hem mettertijd zou gaan opvolgen. Voor de overleden raadsverwant Van Eimeren werd geen vervanger benoemd zodat de magistraat vanaf augustus 1747 nog uit vijf personen bestond. Martin Smits was vanaf 1747 nog de enige katholiek die op het kussen zat. Stadssecretaris Veeren, die nog geen deel uitmaakte van de magistraat, was gereformeerd.

Tabel 23 De magistraat 1759/60 – 1766/67

Burgemeester	
Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.)	
Schepenen	
Johan Rabo Bernardt Veeren (Prot.)	Otto Klemcke (Prot.)*
Johann Plencker (Prot.)	
Raadsvrienden	
Jan Buddingh (Prot.)	
 *Opmerkelijk is, dat Klemcke nog steeds als schepen staat genoteerd, terwijl hij vóór 6 oktober 1766 was komen te overlijden. De vergissing is mogelijk ontstaan omdat deze rekening ná de Zevenjarige Oorlog werd opgemaakt.	

Op 29 december 1765 kwam een nieuwe bepaling van koning Friedrich II af. Ten aanzien van een aantal met name genoemde Kleefse steden, waaronder Huissen, werd afgekondigd dat voortaan de verkiezingen van nieuwe leden van de magistraat dienden te geschieden door het stadsbestuur maar wel onder toezicht van de *Kriegs- und Domänenkammer*. De keuze moest daarna ter goedkeuring aan de koning worden voorgelegd. Het werd verboden familieleden van zittende magistratsleden te kiezen en naast de *Chargen juribus* moest het nieuwe lid van het stadsbestuur zijn eerste jaarsalaris in de *Städte Credit Casse* storten om zodoende de schuldenlast van de steden te verlichten. Vanaf dat moment was het aan de *Kriegs- und Domänenkammer* om te beoordelen of er in een stad te veel of te weinig magistratsleden voorhanden waren².

Toen in 1766 schepen Otto Klemcke was komen te overlijden, solliciteerde op 9 oktober

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt III A 1 Paul Theodor Bartz aan Friedrich II dd. 11 augustus 1747 met antwoord dd. 29 augustus 1747.

2 Dederich, *a.w.*, 570-572.

van dat jaar *Salzfactor* Johann König naar de vacante schepenplaats. Het was vergeefse moeite. Drie dagen eerder had de magistraat desgevraagd de *Kriegs- und Domänenkammer* al te kennen gegeven, dat Huissen door de vier nog aanwezige magistratsleden goed bestuurd kon worden. Er waren immers stadjes, die te maken hadden met nog kleinere stadsbesturen! Van die vier waren burgemeester Wilhelm Bartz met zijn 82 jaar en raadsvriend Jan Buddingh van 78 jaar hoogbejaard. Bartz was lichamelijk zo zwak dat hij niet meer in staat was vanuit zijn woning naar het stadhuis te gaan. De magistraat vergaderde daarom meestal bij hem thuis. Schepen Johann Plencker was niet bepaald geliefd onder de bevolking omdat men dacht dat hij gerommeld had met gelden uit de *Akzisecasse*¹.

Naar aanleiding van het bepaalde van 29 december 1765 richtten op 20 januari 1767 zes Huissenaren een brief aan de koning waarin zij Friedrich II vroegen Anthoni Gieben, Derck Krayfenger tot leden van de magistraat te benoemen. Zij deden dit omdat volgens de schrijvers de magistraat zelf zich niet bekommerde over de opvulling van de vacante plaatsen, zij gaven ook als argument dat burgemeester Bartz wegens ouderdom zijn woning niet meer verliet. Door het gering aantal bestuurders werden volgens de zes de belangen van de stad niet goed meer behartigd². Wat de zes briefschrijvers overigens niet vermeldden, was dat Gieben en Krayfenger katholiek waren. Naar aanleiding van deze brief van de *Deputirten aus der Bürgerschaft* besloot de *Kriegs- und Domänenkammer* op 26 januari actie te ondernemen en werd besloten een nieuw lid aan het stadsbestuur toe te voegen. Met het toezicht daarop werd het lid van de *Kriegs- und Domänenkammer* en tevens *Commissarius loci* Von Baumann belast. Op 26 februari 1767 deden Anthoni Gieben en Derck Krayfenger als afgevaardigden van de burgerij bij de magistraat zelf een poging een geloofsgenoot benoemd te krijgen, maar dat verzoek van deze *Gemeinsleuten* werd afgewezen. Op 8 april arriveerde Von Baumann in Huissen en maakte een uitgebreid verslag van de verkiezingen van die dag.

Von Baumann ging op 8 april allereerst naar het huis van de burgemeester. Toen hij hoorde dat Bartz te zwak was om naar het stadhuis te komen riep hij een vergadering bijeen ten huize van de burgemeester. De *Commissarius loci* begon allereerst met het afhoren van de *Akziserekeningen* van Plencker. Hij was niet de eerste, die deze bekeek. Voor hem had onder andere de *Kriegs- und Domänenrat* Bilgen zich al over de rekeningen gebogen. Bilgen had geconstateerd dat alles in orde was. De *Gotloze Aufhitzung seiner Feinde der mehreste Theil der Bürgerschaft und der Einwohner dieser Stadt* was dus volkomen onterecht geweest zo concludeerde ook Von Baumann boos. Sterker nog, Plencker had *vor der Stadt 100 Gl mehr erpreßet*. Dit laatste zal de populariteit van Plencker onder de plaatselijke bevolking zeer zeker niet hebben verhoogd. Toen begon men aan het tweede deel van de bijeenkomst: de benoeming van een nieuwe schepen ter vervanging van de overleden Otto Klemcke.

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 54 protocol van de magistratsverkiezingen dd. 8 april 1767 (bijlage bij magistraat aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 23 april 1767). Omdat dit verslag naar de mening van Von Baumann te uitgebreid was, wijkt het af van het protocol dat op 1 mei 1767 aan Friedrich II ter hand werd gesteld; GldA. - D.A.H. inv. nr. 2a stadsrekening 1766/1767.

2 GldA. - D.A.H. inv. nr. 54 afgevaardigden van de burgerij aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 20 januari 1767.

Om de positie van magistraat en gemeenslieden in Huissen in 1767 te begrijpen, moeten we iets meer dan tien jaar teruggaan. In 1756 brak de Zevenjarige Oorlog uit. Het waren met name Pruisen en Groot-Brittannië aan de ene en Oostenrijk, Frankrijk en Rusland aan de andere kant die de wapens tegen elkaar opnamen. In 1756 werden Pruisisch-Gelderland en Kleef door Franse troepen bezet waarna na enige tijd het bestuur in handen kwam van keizerin Maria Theresia. Dit gaf aanleiding tot anti-Pruisische onlusten op 19 juni 1756 zoals we nog zullen zien. Het bleef kennelijk niet bij één incident. De heffing van *Akzise* door de Fransen leidde tot verzet waarbij, aldus Von Baumann een derde deel van de bevolking, veelal katholieken, betrokken was. Eén van de leidende figuren van dit verzet was Anthoni Gieben. De situatie ter plaatse was zo gespannen dat het de magistraat beter leek twee burgers tijdelijk een raadgevende stem te geven in het stadsbestuur. Gerardus Nabben en Johannes [Jan] Raats werden, aldus burgemeester Bartz, door de bevolking als afgevaardigden gekozen¹.

Gerardus Nabben was katholiek en een zoon van Jan Nabben, die in 1723 raadvriend was. Nabben was beheerder van het koninklijke Postambt. Raats was naast timmerman en houthandelaar ook kerkmeester. Op het moment dat het St. Laurentiusgilde in 1750 zijn activiteiten opschortte was hij kapitein van deze broederschap. Hij was eigenaar van een huis in de Vierakkerstraat. Tijdens de rellen die in Huissen ontstonden naar aanleiding van de Franse heffing van de *Akzise* hadden de aanvoerders van de onlusten zichzelf getooid met de titel *Burger Deputirten*. Jan Raats was een van de leidende mannen geweest van dit verzet.

Raats en Nabben werden dus ergens ten tijde van de Zevenjarige Oorlog tot afgevaardigden van de burgerij gekozen. Zij mochten zich tooien met de titel *Burger Officieren*. Het feit dat twee burgers bij het stadsbestuur werden betrokken, betekende in feite het herstel van het fenomeen van de *Gemeinsleuten* die al in de *Rathäußliche Instruction* van 1717 werden genoemd en die in 1723 in elk geval nog in functie waren. In de overzichten van leden van de magistraat komen ze na 1723 niet meer voor. Het is niet bekend, bij welke gelegenheden Nabben en Raats tot de magistraatsvergaderingen werden toegelaten. Feit is wel, dat zij hun verkiezing te danken hadden aan de omstandigheid, dat het op een zeker moment tijdens de oorlog onrustig was geweest in Huissen en dat hun verkiezing door de bevolking tot doel had de onrustgevoelens bij met name het katholieke deel van de bewoners weg te nemen.

Nadat er in 1763 een einde was gekomen aan de Zevenjarige Oorlog kwam het noordelijk deel van de Kleefse erflanden weer in het bezit van Pruisen. De op dat moment nog interim *Commissarius loci* Von Baumann kreeg als taak orde op zake te gaan stellen en dan met name voor wat betreft de herinvoering van de belasting op roerend goed, de *Akzise*. Ook moest hij erop toezien dat de tijdens de oorlog niet afgedragen *Akzise* alsnog zouden worden betaald. Met name de voorgenomen betaling van de achterstallige *Akzise* zou enorme financiële consequenties kunnen hebben voor de toch al sterk verarmde bevolking. Toen Von Baumann dan ook in september 1763 zijn voorstel omtrent de *Fixierung* van de

¹ GldA. - D.A.H. inv. nr. 28 magistraat van Huissen aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 24 oktober 1763.

Akzise voorlegde aan de magistraat leek het het stadsbestuur raadzaam een en ander niet uitsluitend in de eigen geleding te bespreken. Op 10 oktober werden door het stadsbestuur acht *Burger officieren*, onder wie Nabben en Raats, uitnodigen om samen met de magistraat over het voorstel te overleggen. Op 24 oktober bracht de burgemeester een duidelijke tweedeling aan. Hij maakte op dat moment een onderscheid tussen de door de burgerij tijdens de oorlog gekozen afgevaardigden Nabben en Raats en de *principalste Burger*. Dit waren Jan van Aelten, Cornelis Aelbers, Theodorus Engelbertus [Derck] Krayfenger, Anthoni Losekoth, Peter Peters en Albert ten Westeneijndt. Peters was op 10 oktober niet aanwezig maar later wel. Deze heren behoorden tot de rijkste ingezetenen van het stadje. Zij werden tegenover Von Baumann aangeduid als *Burger Deputirten*.

Jan van Aelten was de *vornehmste Wirt und Kaufmann in der Stadt* aldus Von Baumann in 1765. Hij was eigenaar van een groot pand in de Langestraat in de nabijheid van de Markt. Daarnaast was hij kerkmeester en lid van het St. Gangulphusgilde. Hij werd in 1742 en in 1749 koning van het gilde. Totdat in 1753 het gilde in ruste ging, was hij kapitein van de broederschap.

Koningsschild van Jan van Aelten en Maria van Bun(n)en (1749). Met de afbeelding van een ploeg.

Cornelis Aelbers verdiende zijn boterham met het brouwen van bier. Daarnaast was hij herbergier en een periode armmeester. Hij bezat op verschillende momenten onroerend goed in de stad. Zijn brouwerij was gevestigd in het nu nog bestaande monumentale pand *De Gelderse gevel* in de Langestraat.

Derck Krayfenger kocht op 10 oktober 1755 een huis, *Nebenhaus* en grutmolen aan de Vierakkerstraat. Over hem merkte Von Baumann in februari 1765 op *treibt die Grützmachereij stark*.

Anthoni Losekoth was bakker. Hij had verschillende eigendommen in de stad waaronder een huis in de Langestraat en een in de Kortekerkstraat. Nog in juni 1753 werd hij lid van het St. Gangulphusgilde dat kort daarna tijdelijk ophield te bestaan. Losekoth was ook kerkmeester.

Van Peter Peters weten we dat hij een succesvol winkelier was. Waarschijnlijk huurde hij een pand in de Vierakkerstraat.

Albert ten Westeneijndt tenslotte oefende het slagervak uit in zijn pand in de Langestraat. In 1750 werd hij lid van het St. Gangulphusgilde. Von Baumann kwalificeerde hem in 1765 als zijnde *von gute nahrung und Vermögen*.

Tijdens de besprekingen over de plannen van Von Baumann, die tot in 1765

voortduurden, liet de magistraat zich telkens assisteren door de twee *Burger Officieren* en daarnaast door de zes *Deputirten*. In 1765 werd een brief over de *Fixierung* aan de *Kriegs und Domänenkammer* ondertekend door de leden van de magistraat en door de *Groß Contribuenten*. Op deze lijst van 32 personen staan alle hierboven genoemde *Deputirten* met uitzondering van Albert ten Westeneijndt¹. Wat uiteindelijk ten aanzien van de *Fixierung* werd besloten dient nader te worden onderzocht.

Het betrekken van vooraanstaande burgers in de besluitvorming was een slimme beslissing van de magistraat. Het stadsbestuur stond hierdoor niet alleen sterker tegenover *Commissarius loci* Von Baumann maar nu kon ook een eventueel genomen ongunstig besluit van de *Kriegs- und Domänenkammer* niet alleen aan het optreden van het stadsbestuur worden verweten.

In elk geval na afloop van de Zevenjarige Oorlog bestonden er dus twee groeperingen die zichzelf beschouwden als afgevaardigden van de burgerij. Aan de ene kant waren dat de twee officieel gekozen *Burger Officieren* Gerardus Nabben en Jan Raats. Daarnaast bestond er de groep van zogenaamde *Burger Deputirten*. Dit gezelschap bestond uit zes welvarende ingezetenen van de stad. Deze zes waren door de magistraat gevraagd om deel te nemen aan de beraadslagingen over de plannen van *Commissarius loci* Von Baumann met betrekking tot de *Akzise*. Bestuurlijk gezien bezaten beide groepen geen enkele status. Hoewel Gieben door de *Commissarius loci* wel als verzetsleider werd aangemerkt, werd hij door Von Baumann terecht niet als *Burger Deputirte* beschouwd. Gieben beschouwde zichzelf in elk geval in februari 1767 echter wel als zodanig².

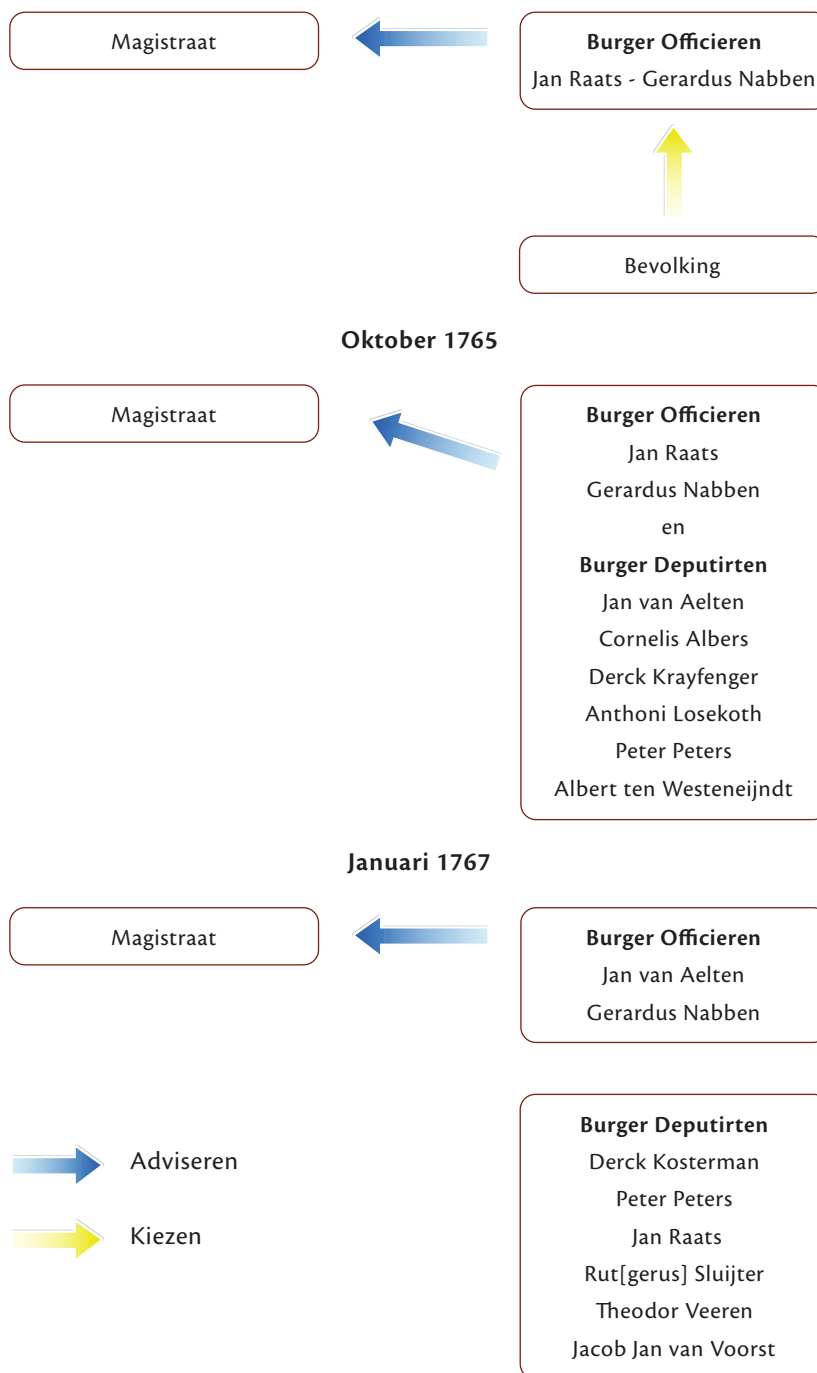
De officieel aangestelde afvaardiging van *Burger Officieren* bestond in 1767 nog steeds. Gerardus Nabben was al sinds de instelling lid. Jan Raats was echter ergens tussen 1763 en 1767 vervangen door de *Burger Schutzen Capitain* Jan van Aelten zoals Von Baumann hem noemde. Waarschijnlijk doelde de *Commissarius loci* hierbij op zijn functie binnen het St. Gangulphusgilde. Op dat moment was het gilde overigens, zoals opgemerkt al sinds 1753 niet meer actief. Of Van Aelten, net als zijn voorganger Jan Raats door de bevolking is gekozen danwel door de magistraat als zodanig werd benoemd is niet bekend.

Von Baumann rapporteerde op 8 april 1767 dat de vergaderingen van de magistraat ten huize van burgemeester Bartz werden gehouden behalve wanneer de afgevaardigden van de burgerij aanwezig waren want dan kwam men bijeen op het stadhuis. Dus als er met zes in plaats van met vier man werd vergaderd, kwam men bijeen ten stadhuize. Burgemeester

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 28 magistraat aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 10 en 24 oktober en 21 februari 1765. R.A.N. -G.A.H. Oud archief inv. nr. 157 Gildeboek van het St. Gangulphusgilde 1576-1777; G.A. Parochiearchief Huissen inv. nr. 88 Rentebok 1757-1794; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985. *Hypothekenbuch* f. 57r., f. 97r., f. 167r., f. 180r. f. 263; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2944 Protocol van transporten en opdrachten van stad en ambt Huissen (1760-1786) f. 275r., f. 294r., f. 325v.; J.H.F. Zweers, "Tot een ander Cieraed ... te gebruijcken", *Med. H.K.H.* 15 (1990) 85-88; Vermaas (e.a.), *a.w.*, 46.

2 Gieben en Krayfenger noemden zich op 26 februari 1767 *Gemeinsleuten*. De termen *Burger Vorsteher*, *Burger Officieren*, *Burger Deputirten* en *Burger Capitains* worden in de correspondentie door elkaar gebruikt.

Tabel 24 De positie van de Burger officieren en Burger Deputirten in/na 1756 - 1767

H4

Bartz was of erg klein behuisd of wenste deze papenvreter hen niet thuis te ontvangen¹?

Wat betreft de *Burger Deputirten* weten we dat een deel van deze groep in 1767 (weer) actief was. Het waren, althans volgens Von Baumann, immers de *Burger Deputirten* geweest, die op 20 januari 1767 aan de *Kriegs- und Domänenkammer* voorstelden Gieben en Krayfenger tot schepenen te benoemen. Dit voorstel was ondertekend door Van Voorst, Veeren, Jan Raats, Derck Kosterman, Rut[gerus] Sluijter en Peter Peters. Raats zette achter zijn naam zelfs nog *als gedeputeerde*. Met uitzondering van Veeren waren alle ondertekenaars katholiek.

Derck Kosterman was naast timmerman en houthandelaar ook herbergier. Hij werd op 7 april 1766 eigenaar van het huis op de hoek van de Vierakkerstraat en de Langekerkstraat. Daarnaast was Kosterman kerkmeester.

Peter Peters was zoals gezegd winkelier en was de enige van deze groep die in 1765 als *Burger Deputirte* door burgemeester Bartz was gevraagd.

Jan Raats was aanvankelijk één van de twee *Burger Officieren* geweest. Ergens tussen 1763 en 1767 moest hij plaats maken voor Jan van Aelten. Mogelijk gebeurde dit omdat hij had deelgenomen aan niet nader omschreven onlusten die ontstonden vanwege de belastingheffing door de Fransen tijdens de Zevenjarige Oorlog. Door Von Baumann werd hij gezien als één van de aanstichters van deze onlusten. In de brief van 20 januari 1767 zette Raats wel *als gedeputeerde* achter zijn naam. Waarschijnlijk deed hij dit om te provoceren.

Rut[gerus] Sluijter was de katholieke schoolmeester in het stadje. Op 20 maart 1765 verkocht hij samen met de luitenant in Staatse dienst Gerlach Cornelis Ketelaar een huis, schuur en hof in de Langestraat voor 617 gulden. Ten tijde van de gebeurtenissen in 1767 was hij dus waarschijnlijk niet onbemiddeld.

Hoewel Veeren alleen met zijn achternaam ondertekende, gaat het hier hoogstwaarschijnlijk om Coenraad Casparus Veeren. Hij was lid van de in Huissen vooraanstaande familie Veeren. Hij was luitenant in het Staatse leger en bezat in 1767 een huis in de Langestraat.

Ook Van Voorst tekende alleen met zijn achternaam. Het gaat hier om de kapitein in Staatse dienst Jacobus Jan van Voorst tot Schoonderbeek. Hij trad op 13 januari 1753 in het huwelijk met de in Huissen woonachtige Maria Francisca van Spittael. Het echtpaar woonde in de stad. Op 1 mei 1762 verkochten zij hun huis in de Langekerkstraat voor 815 gulden en 15 stuivers. In 1765 bezaten zij een ander huis eveneens in de Langekerkstraat. De familie Van Spittael bezat in het ambt Huissen een adellijk huis en landerijen².

Het is natuurlijk niet verwonderlijk dat er binnen de kleine Huissense gemeenschap sprake was van de nodige relaties tussen de *Burger officieren* en de al dan niet officieel

1 Emile Smit, 'Rome of Berlijn? Politieke ontwikkelingen langs godsdienstige scheidslijnen in Huissen in de achttiende en vroege negentiende eeuw' in: Job Westrate en Dick E.H. de Boer (red.), *Begrensd beeld. Identiteit in grensregio's omstreeks 1800* (Hilversum 2021) 163-186; 167-168.

2 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985. *Hypothekenbuch*; f. 55r., f. 57r., f. 256r. f. 265r.; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2944 Protocol van transporten en opdrachten van stad en ambt Huissen (1760-1786) f. 279r., f. 287v.; Smit, Zweers en Neijenhuis, *a.w.*, 42-46.

gevraagde *Deputirten*. *Burger Officier* Gerardus Nabben was getrouwd met Petronella Raats, de dochter van zijn collega Jan Raats. De *Deputirte* Derck Krayfenger die in 1767 door de oppositie werd voorgedragen als schepen, was in 1765 getrouwd met Anna Maria ten Westeneynt de dochter van *Deputirte* Albert ten Westeneijndt. *Deputirte* Anthoni Losekoth was getrouwd met Agnes Nabben, de halfzus van de aanvankelijke *Burger Officier* en later lid van de oppositie Gerardus Nabben. *Deputirte* Peter Peters van getrouwd met Joanna Krayvanger. Of zij en Derck familie waren is niet gebleken. Rut[gerus] Sluijter was getrouwd met Catharina Gieben. Of zij familie was van Anthoni Gieben kan niet worden vastgesteld. Coenradus Casparus Veeren tenslotte was een broer van schepen Johan Rabo Bernardt Veeren.

De *Commissarius loci* constateerde terecht dat het verzoek Krayfenger en Gieben te benoemen niet door de *Burger officieren* Jan van Aelten en Gerardus Nabben was ondertekend. Sterker nog, Van Aelten en Nabben verklaarden dat ze niet eens op de hoogte waren van het bestaan van de brief en ze wisten ook niet door wie deze zes ondertekenaars tot gedeputeerden waren benoemd. Dat zij werkelijk van niets wisten lijkt gezien de hierboven geschetste familieverhoudingen tussen Raats en Nabben onwaarschijnlijk. Von Baumann had geen goed woord over voor de ondertekenaars van de brief van 20 januari en sprak dan ook consequent over de *sogenannten Deputirten der Bürgerschaft*. Zowel het stadsbestuur als de *Kriegs- und Domänenkammer* zullen dan ook zeer onaangenaam verrast zijn geweest dat een oppositiegroep, door Von Baumann als *Rädels Führer* bestempeld, in 1767 (weer) van zich liet horen.

Keren we terug naar de vergadering van 8 april 1767. Er circuleerden vier namen voor de vacante schepenplaats. Het waren de al genoemde *Salzfactor* Johann König, en de eveneens genoemde heren Anthoni Gieben, Derck Krayfenger en Jan Jurrien Meijer. Hoewel König protestant was en als trouw en eerlijk te boek stond, werd hij niet geschikt bevonden. Hij had al een baan en König werd onbekwaam geacht voor de functie omdat hij een *Handtwercks Man* was. Gieben en Krayfenger waren allebei katholiek en Von Baumann betoogde dat men van koning Friedrich II alleen dan katholieken toe mocht laten tot de magistraat wanneer er geen geschikte protestantse kandidaten voorhanden waren. Bovendien hadden beide mannen niet zelf gesolliciteerd en waren ook niet voorgedragen door het stadsbestuur. Daar kwam nog bij dat Krayfenger slecht kon schrijven en geen bestuurlijke ervaring had. Gieben daarentegen kon wel goed de pen voeren maar omdat hij tijdens de Zevenjarige Oorlog betrokken was geweest bij het verzet tegen de overheid was hij ten ene male onaanvaardbaar. Nog even overwoog men een broer van secretaris Veeren tot lid van de schepenbank te maken maar dat vond Von Baumann onwenselijk omdat de koning immers had verordonneerd dat geen bloedverwanten samen in een stadsbestuur mochten zitten. Hoewel niet met name genoemd, ging het hier waarschijnlijk over Coenradus Casparus Veeren, die lid was van de groep *Burger Deputirten*. Dit maakte hem voor Von Baumann natuurlijk al onaanvaardbaar. Er bleef dus maar één kandidaat over; Jan Jurrien Meijer. Meijer had alles mee. De protestant Meijer was winkelier en woonde

op dat moment ongeveer tien jaar in Huissen. Meijer beschikte over een gezond verstand, was vermogend en was goed in rekenen en schrijven. Het enige minpuntje was dat hij geen Duits kon schrijven.

Voor zover er nog sprake was van magistraatsverkiezingen vonden die in 1767 zoals van oudsher gebruikelijk plaats op 8 april, de tweede zondag na Pasen. Dat jaar werd Meijer lid van het stadsbestuur, niet alleen vanwege zijn capaciteiten, maar ook omdat hij afkomstig was uit Zutphen waarbij men hoopte, op die manier meer inwoners vanuit de Republiek naar Huissen te kunnen lokken! De twee *Burger Officieren* hadden wel aangegeven dat ze liever een ingezetene, liefst katholiek, benoemd hadden gezien maar verklaarden zich uiteindelijk wel akkoord met de benoeming van Meijer tot schepen. Toen echter na korte tijd bleek dat Jan Jurrien Meijer uit het Staatse leger was gedeserteerd, werd hij uit het stadsbestuur verwijderd en waarna op 12 augustus 1767 *Burger Officier* Gerardus Nabben, in zijn plaats werd gekozen. Opnieuw telde het stadje weer vijf bestuurder¹.

Een aantal zaken is hierbij opvallend. Op de eerste plaats had men in augustus kennelijk niet de beschikking over een (plaatselijke) gereformeerde kandidaat, die geschikt was in de ogen van zowel de magistraat als van Von Baumann. Daarnaast is opmerkelijk dat *Commissarius loci* Von Baumann tegenover de koning de kandidatuur van Nabben verdedigde met de stelling dat hij het vertrouwen van de gehele bevolking genoot². Daarnaast was het (plaatselijk) gezag, ondanks de boosheid van de katholieke meerderheid en het feit dat men vanuit de katholieke burgerij had gepleit voor de aanstelling van een katholieke schepen, in april niet bereid aan die wens gehoor te geven. Pas toen het niet anders kon, mocht na elf jaar weer een katholiek in de schepenbank plaatsnemen. Wat opvalt is dat het ten tijde van de vrije magistraatsverkiezingen gebruikelijk was dat een raadsverwant na verloop van tijd doorschoof naar de schepenbank. In 1767 bleef raadsverwant Jan Buddingh zijn positie gewoon bekleden. Omdat Buddingh op dat moment 78 jaar was zal men hem mogelijk op grond van zijn leeftijd geen zetel meer in de schepenbank hebben toebedeeld.

Tenslotte nog een enkel woord over de *Burger Officieren*. In Duisburg bestond dit fenomeen ook. Vanaf 1728 werden zij als vertegenwoordigers van de *Bürgerwehr* toegelaten bij de magistraatsvergaderingen als de heren bestuurders dat wensten. Deze twaalf burgerofficieren werden vooral ingezet als onderhandelaars met de burgerij onder andere als het ging om belastingzaken³. Wanneer deze *Bürgerwehr* werd opgeheven is niet bekend,

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 54 protocol van de magistraatsverkiezingen dd. 8 april 1767 (Bijlage bij magistraat aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 23 april 1767); GldA. - D.A.H. inv. nr. 2a stadsrekening 1766/1767.

2 GldA.- D.A.H. inv. nr. 54 protocol van de magistraatsverkiezingen dd. 8 april 1767 (Bijlage bij magistraat aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 23 april 1767); GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt IIIa nr. 2 *Kriegs- und Domänenkammer* aan Friedrich II dd. 1 mei 1767. Protocol van de verkiezing van Meijer dd. 8 april 1767. Von Baumann aan Friedrich II dd. 26 augustus 1767. Protocol van de verkiezing van Gerardus Nabben dd. 12 augustus 1767. In dit protocol wordt Jan Jurrien Meijer Johan Georg Meijer genoemd. In een koopakte van 10 augustus 1771 wordt hij Jan Jurrien genoemd. (GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985. *Hypothekenbuch* f. 337r.); GldA. - D.A.H. inv. nr. 54 stukken betreffende de verkiezing van Meijer tot schepen van Huissen.

3 Von Roden, *a.w.*, 1 136 en 140; Karl W. Lerch, 'Die frühe Neuzeit (ca. 1550-1830)' in: Ludger Heid (e.a.), *Kleine Geschichte der Stadt Duisburg* (Duisburg 1996) 109-184; 136.

maar er bestond in het laatste kwart van de eeuw nog wel een college van burgerofficieren, dat oorspronkelijk twaalf leden telde. De burgerij beklagde zich in 1776 tegenover Friedrich II dat de magistraat probeerde de macht van dit college te verkleinen. De koning antwoordde daarop dat de burgerofficieren zich van hun eigenlijke taken moesten kwijten maar er kon wel weer een college van vier verstandige mannen opgericht worden die als *Stadtverordnete* dienst konden gaan doen. Wat die taken waren, staat niet vermeld, maar aan te nemen valt, dat het ging om het verdedigen van de stad. Opmerkelijk is hierbij, dat het in dit geval niet de staat maar juist de magistraat was, die de macht van de burgervertegenwoordigers trachtte in te perken¹. Ten aanzien van het bepaalde, dat geen familieleden in de magistraat mochten zitten, heeft men zich daar in Duisburg zeker niet aan gehouden. In 1778 beklagden de burgers aldaar zich over de *in starker Verwandtschaft stehenden Magistrat*².

In Huissen werden in 1777 zowel het St. Gangulphusgilde als het St. Laurentiusgilde heropgericht. Als eerste werd het St. Gangulphusgilde nieuw leven ingeblazen. Op 25 mei kwam men op initiatief van pastoor Kölcken in de kerk bijeen. Maar liefst 59 man werden die dag lid van het gilde, dat vanaf dat moment een meer kerkelijk karakter kreeg. Zo gingen de gildebroeders assisteren tijdens de jaarlijkse Sacramentsprocessie. Onder de leden van het eerste uur vinden we Theodorus Kraijvanger, G. Raats en Wilhelm Nabben. Van de "overste" Kraijvanger is niet gebleken dat hij familie was van Derck Krayfenger, de op 20 januari 1767 door de *Burger Deputirten* voorgedragen schepen. Kerkmeester en gildeadjutant Gisbertus Raats was een zoon van Jan Raats; aanvankelijk was hij *Burger Officier* en later één van de ondertekenaars van het verzoekschrift van 20 januari 1767. Gisbertus Raats was overigens tot 1750 kapitein geweest van het St. Laurentiusgilde, dat vanaf dat jaar tot 1777 geen activiteiten ontplooidde. De gemene schutter Wilhelm Nabben was een broer van de overleden *Burger Officier* en latere schepen Gerardus Nabben. De aanwezigheid van mensen, van wie familieleden in het verleden lid waren geweest bij het stadsbestuur of bij de niet erkende oppositiegroep hadden gehoord, duidt erop dat de heroprichting mogelijk een poging van de katholieken was zich te gaan organiseren om zodoende meer invloed te krijgen op het bestuur van de stad.

¹ Barleben, *a.w.*, 94-96; Regine Jägers, *Duisburg im 18. Jahrhundert. Eine niederrheinische Kleinstadt im Ancien Régime* (Köln Weimar Wien 2001) 71.

² Jägers, *a.w.*, 72.

Tabel 25 De magistraat 1768/69

Burgemeester Wilhelm Friedrich Bartz (Prot.) † 06-11-1768
Schepenen Johan Rabo Bernardt Veeren (Prot.) Gerhard Nabben* (R.K.) Johann Plencker (Prot.)
Raadsverwant Jan Buddingh (Prot.)
*Meestal Gerardus genoemd.

In 1769/70 was het stadsbestuur gereduceerd tot een drietal schepenen¹. De hoogbejaarde burgemeester Bartz overleed op 6 november 1768 terwijl een jaar later raadsverwant Buddingh het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Met het overlijden van Buddingh kwam ook een einde aan het bestaan van diens functie. Vanaf december 1769 bestond het stadsbestuur nog slechts uit drie schepenen waarvan er twee protestant en één katholiek was.

Tabel 26 De magistraat 1770/71 – 1771/72

Magistraat 1770/71-1771/72
Burgemeester F.L. Schirps (Prot.)
Schepenen Johan Rabo Bernardt Veeren (Prot.) Gerhard Nabben* (R.K.) Johann Plencker (Prot.)
*Meestal Gerardus genoemd.

Vanaf *Trinitate* 1769 tot *Trinitate* 1785 is er sprake van een instabiele periode voor wat betreft de personele bezetting van de magistraat. Na het overlijden van burgemeester Bartz in 1768, werd hij tijdens het boekjaar 1770/71 opgevolgd door Lodewijk Willem Schirps, die gereformeerd was. Schirps werd op 10 februari 1774 begraven terwijl een jaar eerder,

¹ GldA. - D.A.H. inv. nr. 2a stadsrekening 1767/1768.

om precies te zijn op 16 januari 1773, schepen Gerardus Nabben was komen te overlijden. Omdat over de periode 1774/75 tot en met 1778/79 de stadsrekeningen ontbreken, is niet bekend hoe men na dit verlies van bestuurders heeft gehandeld en hoe de religieuze samenstelling zich in die periode heeft ontwikkeld. Plencker is waarschijnlijk vóór het boekjaar 1779/80 overleden. Op 14 mei 1785 verkochten zijn weduwe Johanna Geertruijda Felderhoff en de kinderen een woning¹.

Tabel 27 De magistraat 1779/80 – 1782/83

Burgemeester	
Reisman (Prot.) en daarna Van Endt (R.K.)	
Schepenen	
Johan Rabo Bernardt Veeren (Prot.)	Anthoni Gieben (R.K.)

H4

Uit de stadsrekening van 1779/80 blijkt dat er dan naast schepen en stadssecretaris Veeren nog slechts één andere schepen was namelijk Anthoni Gieben². Hij bekleedde deze functie al sinds 1775. Een opmerkelijke keuze. *Commissarius loci* Von Baumann wist immers al in 1767 aan te geven dat Gieben tijdens de Franse bezetting van Huissen gedurende de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) zich niet bepaald gezagsgetrouw had opgesteld. Er was òf geen capabele protestantse kandidaat voorhanden òf Von Baumann koos voor de katholiek Gieben om zodoende het overwegend katholieke volksdeel van Huissen tevreden te stellen. Overigens zou iedereen; katholiek en protestant, zowel in als buiten Huissen op den duur spijt krijgen van deze benoeming. Maar dat wist men in 1775 nog niet.

Na een mislukte poging van secretaris Veeren om het burgemeestersambt te verwerven werd de Wezelse koopman Wilhelm Reisman de opvolger van Schirps. Aangezien hij echter bijna nooit aanwezig was, werd hij in 1779 vervangen door de uit Nijmegen afkomstige katholiek Bartholomeus Petrus van Endt. Ook Van Endt had weinig hart voor de zaak want in de stadsrekening van 1782/83 staat achter zijn naam *ist gar selten anwesend*. Weliswaar startte de Kleefse *Kriegs- und Domänenkammer* in 1782 een onderzoek naar Van Endt, maar dit had weinig om het lijf. Vanaf 1783/84 stond hij niet meer als burgemeester vermeld. Van Endt vertrok uit Huissen en was in 1789 in Breda woonachtig.

Vanaf 1783/84 tot de komst van burgemeester Johann Friedrich Pilgrim in 1785 werd de stad in de praktijk alleen door de beide schepenen Veeren en Gieben bestuurd. De beide burgemeesters Reisman en Van Endt waren gedurende hun ambtstermijnen, dus gedurende de periode 1779-1783 immers veelvuldig afwezig.

1 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 125r.

2 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1779/1780.

Tabel 28 De magistraat 1785/86

Burgemeester	
Johann Friedrich Pilgrim (Prot.)	
Schepenen	
Johan Rabo Bernardt Veeren (Prot.)	Anthoni Gieben (R.K.)

In het vroege voorjaar van 1786 legde schepen en stadssecretaris Veeren wegens ouderdom en zwakte zijn functie neer. Het is ook mogelijk dat hij dat deed omdat hij teleurgesteld was over het feit dat hij geen burgemeester was geworden¹. Daarop koos het stadsbestuur Friedrich Leonhard van de Wall tot stadssecretaris. Van de Wall was geen onbekende in Huissen want hij was al sinds een aantal jaren werkzaam bij het Huissense gericht tegen een *gantzlich ermangelender Besoldung*². In tegenstelling tot zijn voorganger werd Van de Wall geen schepen. Hij bleef na zijn aanstelling nog maar kort in Huissen want halverwege 1788 was hij alweer vertrokken.

Tabel 29 De magistraat 1789/90

Burgemeester	
Johann Friedrich Pilgrim (Prot.)	
Schepenen	
Anthoni Gieben (R.K.)	Carl David Schmidt (?)

In 1789/90 trad de chirurgijn Carl David Schmidt toe tot de magistraat en werd schepen. Johann Gottlieb von Bequignolle functioneerde vanaf dat jaar als secretaris ad interim. Na het gedwongen vertrek van schepen Anthoni Gieben in 1791, waarover later meer, bestond het stadsbestuur slechts uit de burgemeester en één schepen. In 1795, bij het begin van de Overgangstijd had Huissen alleen nog burgemeester J.F. Pilgrim, die werd bijgestaan door stadssecretaris Von Bequignolle.

Na de komst van de gereformeerde burgemeester Pilgrim in 1785 was alleen Gieben nog katholiek. Na het vertrek van schepen-secretaris Veeren in 1786 kwam er wel een nieuwe [interim]-secretaris, maar de protestant Johann Gottlieb von Bequignolle maakte geen deel uit van het stadsbestuur. Gieben en Pilgrim vormden samen de magistraat en de religieuze verhouding was dus gelijk. Na het aantreden van Carl David Schmidt in 1789/90

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1786/1787.

2 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 nr. 101 Band 3 Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm II dd. 3 april 1787.

en het vertrek van Gieben in 1791 is de verhouding onduidelijk, omdat de godsdienstige gezindte van Schmidt niet bekend is. Vermoedelijk was hij katholiek. In 1772 vestigde zich de katholiek Warenus Schmidt als chirurgijn in Zevenaar. Hij was mogelijk familie van de toenmalige stadschirurgijn van Huissen, de latere schepen Carl David Schmidt die dan dus waarschijnlijk ook katholiek was. Bewezen is dat echter niet¹.

Bij het begin van de Overgangstijd in 1795 was Schmidt intussen vertrokken en stond de lutherse burgemeester Johann Friedrich Pilgrim bestuurlijk gezien alleen aan het roer. De protestantse stadssecretaris Von Bequignolle was de enige, die hem kon bijstaan.

Concluderend kan gesteld worden dat sinds de afschaffing van de vrije magistratsverkiezingen in 1713 het aantal leden van het stadsbestuur sterk wisselde. De onder meer beoogde reductie van het aantal bestuurders van de stad is ten aanzien van Huissen pas na 1731 enigszins bereikt. De teruggang van het aantal magistratsleden werd pas substantieel vanaf de jaren veertig toen vrijgevallen plaatsen niet meer werden opgevuld. Deze politiek had ook tot gevolg dat de magistraat meer en meer ging vergrijzen, iets dat met name tijdens de laatste bestuursjaren van burgemeester Bartz in de tweede helft van de jaren zestig goed zichtbaar was.

Hoe anders had het plaatselijk bestuur zich op religieus gebied ontwikkeld sinds de dood van de Grote Keurvorst in 1688. Onder diens bewind was sprake van een actieve bemoeienis van de regeringen in Kleef en Berlijn met de verkiezingen van de magistraat teneinde de positie van de gereformeerden binnen het stadsbestuur te versterken. Deze politiek werd onder de regering van Friedrich III/I voortgezet. In 1713 waren de verhoudingen tussen de beide geloofsrichtingen gelijk.

In 1718 moest een opgaaf worden gedaan van alle magistratsleden en hun religie en was de verhouding zes tegen vijf ten gunste van de katholieken. Het vormde geen aanleiding tot ingrijpen. Sterker nog, in 1723 waren acht van de dertien magistratsleden katholiek. Voor zover bekend, waren de katholieken binnen het Huissense stadsbestuur van 1731 tot 1740 in de meerderheid. Mogelijk is deze rekatholicering van het stadsbestuur te danken aan het feit dat het stadje tussen 1716 en 1719 en daarna tussen 1720 en 1729 en tenslotte tussen november 1735 en 4 oktober 1736 bestuurd werd door de katholieke burgemeesters Backer.

In 1740 was de verhouding tussen de beide religies gelijk namelijk drie tegenover drie. Deze toestand bleef in elk geval bestaan tot en met 1745/46. In het najaar van 1747/48 was de situatie radicaal gewijzigd en zat er nog slechts één katholiek tegenover vier gereformeerden in het stadsbestuur. Of deze verandering tot stand kwam op last van de *Kriegs- und Domänenkammer* is niet duidelijk. Het is ook niet ondenkbaar dat de verandering op initiatief van burgemeester Bartz is doorgevoerd. Hij was een scherpshijper, waarover later meer.

Martin Smits bleef tot zijn dood in augustus 1756 als enige katholiek op het kussen zitten. Na zijn overlijden werd hij niet vervangen hetgeen tot woede leidde bij de

1 D.J.B. Ringoir, *Vroedvrouwen, heelmeeesters en Doctoren in Huissen* (Hoofddorp 2012) 16-17.

katholieke bevolkingsmeerderheid ter plaatse. Het duurde tot augustus 1767 voor er weer een katholiek in het plaatselijk bestuur kwam te zitten en dan nog omdat het niet anders kon. Burgemeester Bartz zal het in zijn nadagen met lede ogen hebben moeten tolereren.

Het is opmerkelijk te noemen dat de Zevenjarige Oorlog, toen het noordelijk deel van de Kleefse erflanden onder het gezag stond van de katholieke vorstin Maria Theresia, niet heeft geleid tot een herstel, laat staan versterking van de positie van de katholieken in het stadsbestuur.

Na de dood van Wilhelm Friedrich Bartz veranderde er qua geloofssamenstelling vooreerst niet veel. De krimpende magistraat bleef overwegend protestant hoewel dat na de komst van de katholieke burgemeester Van Endt even andersom was. Het lijkt in 1779/80 minder relevant te worden wanneer men bedenkt dat het stadsbestuur vanaf dat moment uit maximaal drie personen bestond waarbij we de absenteïstische burgemeesters voor het gemak meetellen.

Vanaf de komst van Gerardus Nabben in 1767 tot het gedwongen vertrek van Gieben in 1791 zat er altijd één katholiek in het stadsbestuur. Omdat niet duidelijk is, welke religie Carl David Schmidt aanhing, weten we dat over de periode 1791/92 tot het begin van de Overgangstijd niet zeker.

Toen de Fransen op 11 januari 1795 het stadje binnentrokken, was daar uitsluitend de protestantse burgemeester Johann Friedrich Pilgrim die aan het plaatselijke bestuurlijke roer stond en als taak had het stadje, samen met secretaris Von Bequignolle, door de staatkundig gezien meest roerige periode van zijn geschiedenis te loodsen.

Wat betreft de duur van de aanstelling was dat veelal een benoeming voor het leven. Dit gold niet in alle gevallen. De schepen Smellsing zat in 1723 in het stadsbestuur maar maakte daar in 1731 geen deel meer van uit terwijl hij pas in 1741 overleed. De schepen Schmidt vertrok vermoedelijk in 1798 of kort daarna naar elders terwijl Johan Rabo Bernardt Veeren in 1786 zijn functies neerlegde maar wel in Huissen bleef wonen. De schepenen Meijer en Gieben werden respectievelijk in 1767 en in 1791 ontslagen. De meeste magistraatsleden stierven echter in het harnas. Dat geldt ook voor de meeste burgemeesters. Burgemeester Van Endt verliet het stadje voortijdig. Gezien zijn taakopvatting zal daar in Huissen wel niemand rouwig om zijn geweest. Van burgemeester Reisman is niet bekend of hij overleed of naar elders vertrok. Overigens had die aanstelling voor het leven wel consequenties. Met name in de jaren 50 en 60 waren het soms hoogbejaarden, aan wie de bestuurlijke zorg van het stadje was toevertrouwd. Burgemeester Bartz stierf in 1768 op 85-jarige leeftijd. Schepen Van Laar was negentig toen hij in 1759 kwam te overlijden terwijl raadsverwant Buddingh tachtig was toen hij in 1769 overleed.

Hoewel in elk geval vanaf 1713 tot in elk geval 1791 er, met uitzondering van de periode 1756-1767, altijd katholieken deel uitmaakten van de magistraat stond hun getalsmatig aandeel in het bestuur in geen enkele relatie tot de geloofsverhoudingen in Huissen. Gezien het feit dat ruim 90% van de bevolking uit katholieken bestond was het aandeel protestantse bestuurders ter plaatse onevenredig groot. Of de opmerking van

Von Baumann in 1767 dat de koning de voorkeur gaf aan protestantse bestuurders ook daadwerkelijk afkomstig was van Frederik de Grote danwel van Von Baumann zelf of van de *Krieges und Domänenkammer* is niet duidelijk. Feit is wel dat in elk geval de *Krieges und Domänenkammer* de voorkeur gaf aan protestanten op het kussen.

6 De magistraat van 1713 tot 1795: sociaal –economische positie

De aanwezigheid van doop- trouw- en begraafboeken alsmede het *Hypothekenregister*, een soort Pruisisch kadaster, maakt het enigszins mogelijk een prosopografisch onderzoek in te stellen naar de leden van de magistraat¹.

De magistraat van 1713 stond onder leiding van burgemeester Wilhelm Caspar Mathijs van Vinceler. Hij was een telg uit het bekende geslacht dat al vanaf het begin van de zeventiende eeuw een belangrijke rol speelde in het bestuur in Huissen. Hij werd in Huissen in 1675 geboren. Van Vinceler was in de beide rechten doctor en was naast dijkgraaf en tevens burgemeester en stadssecretaris van Huissen en ook nog schepen van Tiel. Hij was in 1712 ouderling van de gereformeerde gemeente van Huissen. Hij overleed in 1716. Van Vinceler bezat in Huissen in de Vierakkerstraat een huis met toebehoren dat door zijn erfgenamen in 1733 voor 550 gulden werd verkocht².

Aangezien de naam van de echtgenote van de katholieke Wilhelm Backer niet bekend is, lijkt het dat hij weduwnaar was, toen hij zich samen met zijn kinderen in Huissen vestigde. Wilhelm Backer was in 1713 schepen van Huissen. In 1716 volgde hij de overleden Van Vinceler op als burgemeester. Deze functie bekleedde hij slechts kort, want op een overzicht van leden van de magistraat van 30 november 1718 komt hij al niet meer voor. Hij kreeg in elk geval drie kinderen, Wilhelm, Reinier en Theodor. Burgemeester Wilhelm Backer had het nog wel beleefd dat zijn zoon Theodor op zondag 24 januari 1717 uit de kerk van het St.-Elisabethsconvent werd weggevoerd om gedwongen dienst te gaan doen in het *Potsdamer Garderegiment* en wel in de *Riesengarde* als zogeheten *langer Kerl*. Niet vanwege het feit dat men iemand tegen zijn wil wegvoerde maar wel omdat zulks plaats had gevonden tijdens een Heilige Mis ontstonden er moeilijkheden. Een aantal katholieken diende hiertegen in 1722 een aanklacht in waarbij men tevens bezwaar maakte tegen de religieverhoudingen binnen de magistraat. Het weerwoord vanuit Kleef dat op 3 augustus 1723 werd opgesteld loog er niet om. Dankzij het feit dat Theodor Backer bij de *Riesengarde* zat, hadden twee van zijn broers een prachtige baan gekregen. De één, Reinier, was begiftigd met een kanunnikenpost in Sittard terwijl broer Gerhard het inmiddels tot burgemeester van Huissen had gebracht³. Over Gerhard later meer. De burgemeester bezat een bescheiden woning in de Korte Kerkstraat, die in 1726 werd verkocht. In 1735 had de

1 De genealogische gegevens uit deze paragraaf zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de retroacta van de burgerlijke stand.

2 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 179r.

3 Derksen, 'Huissen leverde "langer Kerl"': LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 1422 ff. 64r. - 64v. antwoord van de Kleefse regering op klachten van de Huissense katholieken dd. 3 augustus 1723; 231r. - 234v.. Buno en Backer aan de Kleefse regering dd. 26 april 1723.

woning een geschatte waarde van 210 gulden¹.

De bestuurlijke carrière van Evert [Everhard] van Laar kan op zijn zachtst gezegd als grillig worden omschreven. Hij werd gereformeerd gedoopt in Huissen op 29 november 1669 en woonde oorspronkelijk op Bergerden in het ambt Huissen. Van Laar werd in 1695 lid van de plaatselijke gereformeerde gemeente en in 1697 ouderling/diaken. Hij zat in de schepenbank in 1706, 1709, 1713 en 1718. Vanaf het najaar 1719 tot in het vroege voorjaar van 1720 was hij burgemeester om toen te worden vervangen door Gerhard Backer. In 1723 en 1731 zat Van Laar weer in de schepenbank waarna het tot 1740 duurde voordat hij weer als schepen genoemd werd. Vanaf dat moment zat hij onafgebroken tot zijn dood in 1759 in de magistraat. Hij bezat een huis in de Langestraat nabij de Markt. Zijn erfgenamen verkochten deze woning in 1764 voor 902 gulden².

Over de schepen Johannes Huijsman is weinig bekend. Hij was in 1695 ouderling/diaken van de gereformeerde gemeente ter plaatse. Hij was ongehuwd en bezat geen onroerend goed in de stad. Hij was schepen in 1713, 1718 en 1723.

Jurrien Christoffel Smellsing werd met Pinksteren 1678 lid van de gereformeerde gemeente van Huissen en was ouderling/diaken in 1703. In 1713 en in 1729 bezat hij onroerend goed in Huissen. Hij zat in de schepenbank in 1713, 1718 en in 1723. Naast schepen was hij ook stadsbode. Smellsing overleed in 1741 waarbij het dus zeer opmerkelijk is dat hij in 1731 en in de jaren daarna niet meer in de schepenbank zat.

Wilhelmus [Willem] Elshof werd op 6 augustus 1673 in de katholieke kerk van Huissen gedoopt. Zijn vader, Winant Elshoff hertrouwde na 1685 met Hendrina Intros³. Bij de geboorte van hun eerste kind Everardt in 1687 was Evert Intros getuige. Dat zou kunnen betekenen dat de schepenen Elshof en Int Ros verwanten waren. Elshof was schepen in 1713, 1716, 1718, 1723, 1731 en 1736. Op het overzicht van 1737 komt zijn naam niet meer voor. Hij bezat, voor zover bekend geen onroerend goed in de stad.

Gerrit van Lits/Lith was schepen in 1713 en in 1718. Hij woonde in elk geval in 1681 in Huissen en was katholiek. In dat jaar trad hij voor de eerste keer in het huwelijk. In 1690 bezat hij een woning in de Langestraat. Van Lits/Lith zat in 1713 en in 1718 in de schepenbank. Op 17 juni 1721 werd het huis door zijn weduwe Willemina Menting verkocht⁴. Van Lits/Lith maakte waarschijnlijk tot zijn overlijden deel uit van de schepenbank.

Evert Intross [Int Ross] was een geboren en getogen Huissenaar. Hij werd op 10 december 1653 katholiek gedoopt en was kerkmeester in 1691. Intross was schepen in 1713, 1723 en in 1731. In 1731 was hij dus al behoorlijk op leeftijd. Hij overleed waarschijnlijk voor of in 1735. Intros bezat een niet al te grote woning in de Langestraat⁵. Mogelijk waren

1 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 81r.

2 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 141r; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2943 protocol van obligatiën van stad en ambt Huissen f. 33r.

3 Everardt had een oudere zus Henricka (*1651). Of zij dezelfde is als Hendrina Intros met wie Winant Elshoff trouwde is niet gebleken.

4 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 3r.

5 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 83r. Ten tijde van de invoering van het Hypotheekregister in 1735 was het pand eigendom van de weduwe van schepen Intros.

hij en zijn medeschepen Willem Elshof (zijdelings) aan elkaar verwant.

Over Steven van Aelten weten we slechts dat hij katholiek was en in 1713 raadvriend was. Of hij onroerend goed bezat in de stad is niet gebleken.

De katholiek Gerrit van Eimeren werd vanaf 1713 telkens genoemd als raadvriend tot en met 1745/46. In de stadsrekening over het jaar 1747/48 komt hij niet meer voor. Hij was waarschijnlijk afkomstig uit de familie Van Eimeren, die ook in de zeventiende eeuw een vooraanstaande rol in Huissen speelde. Leden van deze familie maakten toen deel uit van de magistraat en waren lid van het St. Gangulphusgilde. Hij trouwde voor de eerste keer in de parochiekerk van Huissen in 1704 en bezat in 1713 het *huis aan de Put* in de Langestraat¹. Hij bezat daarnaast ook een woning in de Rijnstraat. Op 25 oktober 1746 verkocht hij deze woningen aan zijn dochter Johanna van Eimeren. Alleen al voor de woning in de Langestraat moest zij 800 gulden betalen². Kort daarna moet hij zijn overleden. Van Eimeren was als eigenaar van twee woningen in de stad klaarblijkelijk niet onbemiddeld.

De chirurgijn Joannes [Jan] Buddingh was ook geboren en getogen in Huissen. Hij werd gereformeerd gedoopt op 23 oktober 1689 en was in 1712 ouderling/diaken van de Huissense gemeente. Hij was raadvriend in 1713, 1718, 1723 en 1731. Op het overzicht van 1740 komt zijn naam niet voor. Vanaf 1 januari 1741 tot aan zijn dood in november 1769 maakte hij als raadsverwant onafgebroken deel uit van de magistraat. Daarnaast was hij scholt in Huissen en Malburgen en niet op de laatste plaats eigenaar van een winkel. In 1757 vermaakte hij zijn woonhuis in de Langestraat en een hof en boomgaard aan de Struifstraat aan zijn enige zoon Johan Derk Buddingh. In het huis in de Langestraat was gevestigd *mijne Chirurgie Winkel ... met alle instrumenten, gereedschap, voorraad van medicamenten en alle aankleven van dien wat enigzint daartoe is gehorende*³. Een man van aanzien dus.

Roelef Stoudt vestigde zich van elders in Huissen. Hij werd op 20 mei 1692 lid van de gereformeerde gemeente van Huissen. In 1700 was hij diaken/ouderling. Voor zover bekend bezat hij geen onroerend goed in de stad Huissen. Hij was raadsverwant in 1713 en in 1718.

Johan of Jan van Aelten was katholiek en raadvriend in de jaren 1718, 1723 en 1731 en was klaarblijkelijk de opvolger van zijn naamgenoot Steven van Aelten. Omdat de naam Van Aelten / Aalten in Huissen veelvuldig voorkwam, is het moeilijk na te gaan, om wie het hier ging. We komen in de stad een Jan van Aelten tegen, als eigenaar van een pand in de Langestraat in 1713 en in 1729. In 1736 werd dit pand door de erfgenamen verkocht voor 330 gulden⁴.

Toen de stadsrekening van 1723 werd opgemaakt, fungeerde de katholiek Gerhard Backer als burgemeester van Huissen. Hij was een zoon van burgemeester Wilhelm Backer. Waarschijnlijk woonde Gerhard Backer in een huis aan de Langekerkstraat⁵. Hij overleed in november 1729. En was tot dat moment burgemeester van de stad.

1 GldA. - Parochiearchief Huissen inv. nr. 201 Legger inkomsten van armen 1713, 1729 f. 39r.

2 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* ff. 113r. - 113v.

3 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 123r.

4 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 129r.

5 GldA. - Parochiearchief Huissen inv. nr. 86 Renteboek 1757-1794 f. 44r.

De gereformeerde Wilhelm Friedrich Bartz zat sinds 1722 in de magistraat. Hij werd omstreeks 1683 geboren. In 1715 kwam hij als *Akziseinspector* naar Huissen. Op dat moment was hij gehuwd met Bernardina ten Baring. In 1721 trouwde hij voor de tweede keer met Maria Elisabeth Vermeer, de dochter van de Huissense stadssecretaris. Op 31 januari 1730 werd hij benoemd tot burgemeester en bleef dat tot 2 november 1735. Hij werd toen opgevolgd door Theodorus Backer. Na de dood van Backer in oktober 1736 werd Bartz op 11 december 1736 opnieuw burgemeester en bleef dat tot zijn dood op 6 november 1768. De man stak zijn negatieve mening over de katholieken niet onder stoelen of banken en ook het feit dat hij sterk Pruisisch gezind was, liet hij goed merken¹. Hij was dan ook niet bepaald geliefd onder het merendeel van de Huissense bevolking. Hij bezat in de stad geen onroerend goed hetgeen bepaald opmerkelijk genoemd kan worden voor iemand die zo lang het burgemeestersambt heeft bekleed.

Vanaf 1723 zat de katholiek Gosuinus [Gosewijn, Goossen] Gertsen in de schepenbank. Hij kocht op 30 december 1737 een huis in de Langestraat voor 465 gulden². Naast schepen was hij vanaf 1740 ook rentmeester en was vanaf dat moment verantwoordelijk voor het opmaken van de stadsrekeningen.

In 1723 maakten naast de vier raadsvrienden ook twee *Gemeinsfreunde* (*Gemeinsleuten*) deel uit van de magistraat. De katholieke Jan Nabben was één van hen. Hij heeft zich waarschijnlijk van elders in Huissen gevestigd. In 1704 werd hier zijn eerste kind gedoopt. Hij bezat een huis op de Markt tegen de Dijk *De Moriaen* dat in 1736 een geschatte waarde van 850 gulden had. Van oudsher was *De Moriaen* een herberg, dus valt aan te nemen dat Jan naast schepen ook herbergier was. In 1739 werd Richarda Maessen als de weduwe van Nabben genoemd³. Na 1723 komt zijn naam al niet meer voor op de lijst van magistraatsleden. Jan bezat ook grond buiten de stad.

De tweede *Gemeinsfreund* in 1723 was Arnt ten Westeneindt. Hij werd in Huissen katholiek gedoopt op 13 oktober 1658. In 1690 was hij de eigenaar van een woning in de Langestraat⁴. Ook Ten Westeneindt komt maar één keer voor op de lijst van leden van de magistraat namelijk in 1723.

De katholieke schepen Martin Smits werd niet in Huissen geboren. Hij trad in Huissen in 1718 in het huwelijk met Margreta Maassen. Of Margreta familie was van Richarda Maessen, de laatste echtgenote van raadsvriend Jan Nabben is niet gebleken. Smits werd op 10 februari 1730 tot stadssecretaris benoemd om op 11 december 1736 plaats te maken voor Johan Rabo Bernardt Veeren. Of Smits vrijwillig of gedwongen zijn positie van stadssecretaris af heeft gestaan aan Veeren is niet duidelijk. Hij maakte in elk geval vanaf 1736 tot aan zijn overlijden op 28 augustus 1756 deel uit van het stadsbestuur. Zijn

1 J.H.F. Zweers, 'Huissen en de Zevenjarige Oorlog (1756-1763)', *Med. H.K.H.* 26 (2001) 22-27.

2 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2943 protocol van obligatiën van stad en ambt Huissen 1738-1786 f. 81r.

3 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2943 protocol van obligatiën van stad en ambt Huissen 1738-1786 ff. 35v. - 39r.

4 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 3495 ff. 43r. - 43v.

naam komt ten onrechte voor op de ledenlijsten van de magistratuur over de jaren 1757/58-1759/60. Dit komt omdat deze rekeningen pas na het einde van de Zevenjarige Oorlog, dus na 1763 werden opgemaakt. Men wist op dat moment kennelijk het exacte jaar van zijn overlijden niet meer. Tussen 1728 en 1748 bewoonde hij samen met zijn gezin een groot huis aan de Langestraat nabij de Markt. Hij had daarnaast nog een woning in de Vierakkerstraat in eigendom¹. Hij bezat ook grond in het ambt Huissen. Hij was waarschijnlijk een meer dan bemiddeld man.

Schepen Theodorus Backer bezat in de Langekerkstraat een huis en twee *Nebenhäuser* die in 1735 een waarde hadden van 1.000 gulden. Daarnaast had hij nog meer onroerend goed in eigendom, zowel in als buiten de stad. Gerhard en Theodorus Backer hadden geen kinderen. De laatste broer, kanunnik Reinier Backer stierf vóór of in 1765. Na diens dood werden de onroerende goederen in maart 1766 verkocht. Het bestond op dat moment uit twee naast elkaar gelegen panden aan de Langekerkstraat². Bij de verkoop brachten ze samen meer dan 500 gulden op. Beide panden waren gekocht door burgemeester Wilhelm Backer en werden door zijn zonen geërfd. Duidelijk is wel dat vader en zonen Backer niet onbemiddeld waren.

Na het overlijden van schepen Gosewijn Gertsen in maart 1746 nam de gereformeerde Paul Theodorus Bartz diens plaats in. Hij maakte vanaf augustus 1747 deel uit van het stadsbestuur. Hij was een zoon van burgemeester Bartz en was op 20 juli 1724 in Huissen gedoopt. In 1750 was hij ouderling/diaken van de plaatselijke gereformeerde gemeente. Bartz zat tot het boekjaar 1755/56 in het stadsbestuur. Hij trouwde twee keer en bezat een bescheiden woning in de Langestraat. Deze woning verkocht hij in 1760 voor 632 gulden aan schepen Johannes Henricus Plencker³.

De plaats van Paul Theodorus Bartz in de schepenbank werd in 1755/56 ingenomen door de gereformeerde Johannes Henricus Plencker. Hij was rentmeester der Domeinen en was in 1757 in Kranenburg getrouwd met Johanna Geertruida Felderhoff. Kennelijk was zijn schoonfamilie al eerder bekend in Huissen, want in 1748 bewoonde rentmeester Felderhoff/Felderhoff een pand in de Langestraat⁴. Plencker kocht verschillende huizen in de stad waaronder de woning van Paul Theodor Bartz. Hij maakte in elk geval tot het boekjaar 1772/73 deel uit van de Huissense magistratuur. Hij is vóór het boekjaar 1779/80 komen te overlijden.

Johan Rabo Bernardt Veeren was weliswaar al vanaf december 1736 stadssecretaris maar ging vanaf *Trinitati* 1754 als schepen deel uitmaken van het stadsbestuur. Hij werd geboren in 1714 in Gennep en wist het dus al op vrij jonge leeftijd tot stadssecretaris van Huissen te brengen. Dit is niet verwonderlijk, omdat leden van de familie Veeren al vanaf het midden van de zeventiende eeuw een vooraanstaande rol speelden in het bestuur van Huissen. De familie

1 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 Hypothekenbuch f. 127r. en 241r.

2 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2944 protocol van transporten en opdrachten van stad en ambt Huissen 1760-1786 ff. 296v. - 297r.

3 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2944 protocol van transporten en opdrachten van stad en ambt Huissen 1760-1786 f. 296v.

4 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 55r.

Veeran was zowel in Huissen als in Gennep niet onbemiddeld. Johan Rabo Bernardt bleef vrijgezel. Hij was in 1738 ouderling van de plaatselijke gereformeerde gemeente. De familie bezat meerder panden in de stad waaronder een huis in de Langestraat¹. In 1785/1786 nam hij *Alters und Schwachheits halber* ontslag. Hij overleed in 1803 aan *een verval van kragten*. Mogelijk dat hij al in 1785/1786 niet meer in staat was zijn functie naar behoren uit te oefenen of dat hij teleurgesteld was over het feit dat hij geen burgemeester was geworden.

Na de dood van Martin Smits in augustus 1756 zat de gereformeerde Johan Otto Klemcke vanaf september van dat jaar in de schepenbank. Hij werd rond 1705 geboren en was als *Akziseinspector* werkzaam in Huissen. Aangezien zijn dochter Anna op 12 april 1754 in de hervormde kerk van Huissen werd gedoopt, was hij dus al enkele jaren in Huissen woonachtig voordat hij lid werd van het stadsbestuur. Hij werd tot schepen benoemd vanwege het feit dat hij van zijn salaris als *Akziseinspector* nauwelijks rond kon komen. Hij bezat waarschijnlijk daarom dan ook geen eigen woning in de stad. Klemcke overleed in 1766.

Op 12 augustus 1767 maakte Gerardus [Gerhard] Nabben zijn entree in het stadsbestuur. Voor het eerst sinds 1756 zat er weer een katholiek in de schepenbank. Gerhard was in 1706 in Huissen geboren en zoals gezegd zoon van raadsvriend Jan Nabben. Gerardus was naast schepen ook *Verwalter van het Koniglijke postambt* en genoot aanzien binnen de plaatselijke gemeenschap. Hij was gehuwd met Petronella Raats, een dochter van de *Burger Officier* Jan Raats. Gedurende zijn leven kocht en verkocht Gerardus Nabben verschillende kleinere huizen in de stad². In 1764 werd hij akkerbouwer genoemd. Nabben overleed in Huissen op 16 januari 1773.

Op 6 november 1768 kwam burgemeester Bartz op 85-jarige leeftijd te overlijden. Het duurde tot 1770, voor er een opvolger in zijn plaats kwam. Het was de uit Sonsbeck afkomstige Lodewijk Willem Schirps. Op 11 augustus van dat jaar gaf deze in de gereformeerde kerk van Huissen het jawoord aan de eveneens uit Sonsbeck afkomstige Johanna Catharina Kelder. In 1772 werd hij ouderling van de gereformeerde gemeente ter plaatse. Hij stierf in februari 1774. Hij bezat geen woning in de stad.

In 1775 werd de katholiek Antonius [Anthoni] Gieben lid van het stadsbestuur. Hij werd rond 1723 geboren en was gehuwd met Maria ten Haef. Gieben woonde in elk geval al in 1749 in Huissen, want in januari van dat jaar werd een zoontje van het echtpaar in de stadsparochiekerk gedoopt. Hij kocht in maart 1766 een huis in de Langekerkstraat waar hij iets meer dan 490 gulden voor betaalde³. Toen Bartz in 1755 aangaf op te willen stappen solliciteerde hij naar de functie van burgemeester. Een tweede poging om in de magistraat te komen mislukte in 1767. In 1768 was Gieben in elk geval als *Akzise-Einnehmer*

1 J.H.F. Zweers, 'De Huissense familiekroniek Veeren-Diepenbruch'; GldA. - Notariële archieven inv. nr. 949 akte nr. 117/91.

2 GldA. - Parochiearchief Huissen inv. nr. 201 Legger inkomsten van armen 1713, 1729 f. 5r. en f. 17r; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 337r.

3 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 283r; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2944 protocol van transporten en opdrachten van stad en ambt Huissen 1760-1786 f. 273r; GldA. Parochiearchief Huissen inv. nr. 86 Renteboek 1757-1794 f. 44r.

in Huissen werkzaam. Om de verschuldigde *Caution* van 2.000 *Reichstaler* te kunnen voldoen moest hij in 1781 nog een hypotheek op zijn huis nemen ter hoogte van 500 *Reichstaler*¹. In een overzicht uit 1768, werd hij als *gut* gekwalificeerd². Dat Gieben niet bepaald een makkelijk man was, was toen al bekend en komt elders nog ter sprake. In 1791 werd hij uit de schepenbank gezet. Bij zijn overlijden in 1798 werd genoteerd dat hij *staatsvestwagter* en landmeester van de stad was.

Tussen *Trinitate* 1779 en *Trinitate* 1780 was eerst Willem Reisman en daarna Bartholomeus Petrus van Endt burgemeester. De uit Wezel afkomstige protestant Reisman bekleedde het burgemeestersambt vanaf 1774, dus nadat burgemeester Schirps was overleden. Van Endt was katholiek en afkomstig uit Nijmegen. Daar was hij, naar zijn eigen zeggen *mit zeitlichen Güter reichlich gesegnet*³. Hij woonde in Huissen samen met zijn echtgenote en schoonmoeder in een groot huis in de Langestraat. Zoals reeds opgemerkt, nam hij zijn taak niet al te serieus. Al vanaf het boekjaar 1783/84 komt zijn naam niet meer voor in het overzicht van leden van de magistraat. Op 6 januari 1789 verkocht hij samen met zijn schoonmoeder de woning in de Langestraat voor 1.800 gulden. Van Endt woonde op dat moment in Breda⁴.

In 1785 werd de lutheraan Johann Friedrich Pilgrim burgemeester van Huissen. Hij werd in 1741 geboren in Büderich bij Unna in Westfalen. Begin 1762 aanvaardde hij de functie van *Rentei Verwalter* in Huissen. Hij werd beheerder van de kroondomeinen ter plaatse. In 1774 werd hij *Kreiseinnehmer*, de hoogste ambtenaar buiten de stad. Vanaf juni 1785 combineerde Pilgrim de functie van *Kreiseinnehmer* met die van burgemeester van Huissen en werd zodoende de machtigste man zowel in als buiten de stad. In 1791 betrok hij samen met zijn gezin een grote woning in de Langestraat, die in 1750 helemaal was gemoderniseerd. Hij was een bemiddeld man, niet alleen vanwege zijn officiële functies maar hij genoot ook tal van neveninkomsten zoals het verhuren van een deel van zijn woning als onderkomen voor het stadsbestuur, nadat het stadhuis op de Markt in 1795 door de Fransen was verwoest⁵.

Carl David Schmidt maakte in 1789/90 zijn entree in de Huissense magistraat. Hij was in 1772 als stadschirurgijn in Huissen werkzaam en kocht op 4 mei 1789 een woning aan de Tempelier(en)straat voor 525 gulden. Op 3 december 1798 verkocht hij deze kleine woning voor 550 gulden⁶.

Wat betreft de maatschappelijke posities van de leden van het Huissense stadsbestuur

- 1 G.A.H. - O.A. inv. nr. 4 Verklaring van de Huissense magistraat dd. 8 november 1781. Voor de hoogte van de te betalen *Caution* zie artikel XII van de als bijlage 2 opgenomen *Rathäufliche Instruction*.
- 2 GStA PK. - II. HA GD. GStA PK. Abt. 18 Kleve Tit XV Sekt III A 1. *Kriegs- und Domänenkammer* aan Friedrich II dd. 30 mei 1755; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18 Kleve Tit. CXXXVI Sekt I nr. 5 *Historisches Büchlein von denen Städten des Hertzogthums Cleve von dem Jahr 1768*, 9.
- 3 GStA PK. - II. HA GD Abt 18 Kleve Tit. CVIII nr. 36 ongedateerd schrijven van Van Endt aan koning Friedrich II [12 januari 1782].
- 4 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2950 gerechtelijke acten betreffende onroerende goederen. De bedragen in de gerechtelijke archieven zijn of in *Reichstaler* of in gulden Hollands genoteerd.
- 5 Smit en Zweers, 'Honderdvijftig jaar Pilgrims in Huissen (1762-1911)', 43-58.
- 6 GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2985 *Hypothekenbuch* f. 317r; GldA. - R.A. der voormalige Kleefse enclaves inv. nr. 2948 gerechtelijke acten betreffende onroerende goederen; Ringoir, *a.w.*, 16-17.

kan veilig worden gesteld dat zij veelal welgesteld en soms zelfs rijk waren. Zeker wanneer men hun posities vergelijkt met een steeds verder verarmende bevolking van de stad en de ambten. Dit gold voor zowel de katholieke als de protestantse leden van de magistratuur.

7 Leven op een (dode) vulkaan

Werd hiervoor vermeld dat *Commissarius loci* Von Baumann bij de aanstelling van Gerardus Nabben in 1767 opmerkte dat hij het vertrouwen van de bevolking genoot, van de overige magistraatsleden kon zulks lang niet altijd gezegd worden. De katholieken voelden zich ten opzichte van hun gereformeerde stadsgenoten achtergesteld. Immers, terwijl het overgrote deel van de bevolking uit katholieken bestond, was dat in de samenstelling van de magistratuur niet zichtbaar. De kleine gereformeerde groep van de bevolking was in feite vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds oververtegenwoordigd in het stadsbestuur. Met name in de zeventiende eeuw uitte de opgekropte woede en machteloosheid van het leeuwendeel van de bevolking zich in grotere of kleinere tegenstand, waardoor ook het leven der regerende gereformeerden er niet aangenamer op werd.

Kwam de bevolking in de zeventiende eeuw meerdere malen in het geweer tegen het gezag, in de achttiende zou dit minder vaak het geval zijn. Afgezien van het eerder genoemde protest uit 1723 naar aanleiding van de wegvoering van Theodor Backer en het feit dat de poging van Krayfenger en Gieben om in 1767 een katholiek in de magistratuur te krijgen in eerste instantie mislukte, kwam het tot 1795 slechts één keer tot ongeregelheden.

Nadat in 1757 Pruisisch-Gelderland en Kleef door de Franse koning Lodewijk XV bezet waren, kreeg de Oostenrijkse keizerin Maria Theresia krachtens een overeenkomst met Frankrijk het bestuur over dit gebied in handen. Nadat op 23 april Johann Anton Graf von Pergen door Maria Theresia aangesteld was tot *Administration praeside* van de westelijke gebieden kregen de katholieken weer hoop op een verbetering van hun positie omdat zowel de Franse koning als de Oostenrijkse keizerin katholiek waren.

Op 3 juni ontving burgemeester Bartz het decreet van de benoeming van Von Pergen. Kennelijk voorzag Bartz moeilijkheden en talmde derhalve met de afkondiging, want pas op 19 juni kwamen de reacties los, en hoe. Op die zondag verzamelde zich een aantal katholieke ingezetenen en eiste van de stadsbode de sleutel van het stadhuis. Zij kregen die

Keizerin Maria Theresia in 1759.

natuurlijk niet en onverrichter zake en teleurgesteld dropen de burgers af om zich in de plaatselijke herbergen te goed te doen aan drank.

De inname van het stadhuis was dan weliswaar mislukt, toch heerste er vreugde onder de bevolking. 's Nachts gaven zij uiting aan hun blijdschap door massaal de straat op te gaan en onder begeleiding van drie *Signalleuten* zeer hard: *Vivat Maria Theresia* te roepen. Of dit nog niet genoeg was, werd een voorraad bier vóór het stadhuis geplaatst en schreef één van de stoutmoedigen op de deur: *De Rooms en mogen van dit Bier drincken maar de Geuse honden niet, vivat dit Bier wordt gedroncken ter Eere van Maria Theresia*.

De magistraat was begrijpelijkerwijs niet erg ingenomen met de actie van de burgers en haastte zich de volgende dag naar Kleef. Zij vroegen en kregen steun van de Oostenrijkse bestuurders. De katholieken werd bevolen zich rustig te houden om zodoende geen lijfstraffen te riskeren. Op 23 juni werd dit bevel op schrift gezet en de volgende dag door pastoor Kölcken vanaf de preekstoel bekend gemaakt.

De pastoor was het er echter in het geheel niet mee eens en luchtte op 26 juni zijn gemoed. Kölcken was weliswaar op de bewuste zondag niet zelf in Huissen geweest, maar had intussen wel inlichtingen ingewonnen. Enige kinderen en gepeupel hadden inderdaad *Vivat Maria Theresia* geroepen en er was ook wel gedronken op de keizerin maar dat was dan ook alles geweest, aldus Kölcken. De enige, die moeilijkheden had veroorzaakt was burgemeester Bartz zelf geweest. Hij had enige feestvierders in het voorbijgaan namelijk toegevoegd dat *man die Muijtmaker woll kriege solle* maar ondanks dat hadden de burgers vreedzaam en zonder excessen hun bier gedronken.

Dit was overigens niet het enige, wat de parochieherder op zijn lever had. Zo liet hij weten dat een jaar tevoren de laatste katholieke schepen, Martin Smits overleden was. Het ontbreken van katholieken in het stadsbestuur was er dan ook de oorzaak van dat de Huissense Sacramentsprocessie op 9 juni van datzelfde jaar 1757 niet geheel vlekkeloos was verlopen. De magistraat had namelijk niet opgedragen tevoren de straten te reinigen en bovendien had, tegen de regels in, tijdens de processie de poort van de toen waarschijnlijk al bouwvallige Rijnpoort aan de Markt wagenwijd open gestaan. Tenslotte waren Kölcken en pastoor Janssen uit het dorp Qualburg, bij Kleef na afloop van de processie door de Arnhemmer Van Goor uitgescholden.

Op 29 juni werd een deel van deze klachten aan het stadsbestuur doorgegeven. De scheldpartij van Van Goor en het feit dat er geen katholieken meer deel uitmaakten van het stadsbestuur werden niet vermeld. Terecht, want de woordenwisseling van Van Goor met de beide zielzorgers had niet op Huissens territorium plaatsgevonden en wie al dan niet een bestuursfunctie mocht bekleden viel niet onder de competentie van de pastoor. Het stadsbestuur reageerde pas op 19 juli, waarbij men uitgebreid inging op de gesignaleerde onrechtmatigheden tijdens de processie. Opvallend is dat de gebeurtenissen van 19 juni nu werden gebagatelliseerd en afgedaan als een kleinigheidje¹.

1 J.H.F. Zweers, 'Vivat Maria Theresia!', *Med. H.K.H.* 7 (1982) 76-83.

Tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) nam ongeveer een derde deel van de plaatselijke bevolking deel aan een protest tegen de heffing van de *Fixirung*. De zes mannen die dit verzet van de bevolking leidden werden nog in 1767 als *Rädels Führer* betiteld. Naast deze zes behoorde in elk geval ook Anthoni Gieben tot de leiders van het plaatselijk verzet. Of het tot rellen kwam is niet bekend maar het was voor het stadsbestuur wel aanleiding te besluiten een afvaardiging van de burgerij een adviserende stem te geven in de magistraatsvergaderingen. Overigens bestond deze groep niet alleen uit katholieken. Een lid van de vooraanstaande protestantse familie Veeren maakte er ook deel van uit¹.

Toen in 1763 een einde kwam aan de Zevenjarige Oorlog, waren alle inwoners van het koninkrijk natuurlijk blij. De oorlog had niet alleen veel mensenlevens geëist maar daarnaast ook nog enorm veel geld gekost. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de burgerij de komst van de vrede ging vieren. Het verslag van deze feestelijkheden werd voor het Kleefse land zelfs te boek gesteld. Voor wat Huissen betreft waren alle huizen naar vermogen feestelijk verlicht. Twee woningen sprongen eruit: die van burgemeester Bartz en die van stadsrentmeester Plencker. Zij hadden daarnaast opschriften voor hun ramen gehangen waaruit hun vreugde over de vrede en hun trouw aan de vorst bleek². Overigens is het wel kenmerkend dat het juist gereformeerde gezagsdragers waren, die dergelijke spreuken ophingen. De merendeels katholieke Huissenaren zullen waarschijnlijk niet zo enthousiast zijn geweest over het “Mirakel van het huis Brandenburg” om over liefde en trouw jegens Friedrich II verder nog maar te zwijgen.

8 Verlos ons toch van deze mens

Men zou verwachten dat de steeds kleiner wordende groep mannen die op het kussen zat eensgezind zouden gaan proberen de enorme, met name economische problemen waarmee de bevolking geconfronteerd werd aan te pakken. Niets is echter minder waar.

Uit de stadsrekeningen over de periode na 1777 komen drie conflicten naar voren, waarbij schepen en stadsrentmeester Anthoni Gieben een belangrijke rol speelde. Twee ervan waren zuiver plaatselijk van aard en worden slechts behandeld om aan te geven hoe ver de macht van de regering c.q. de koning reikte. Toen Gieben zich verzette tegen de *Kriegs- und Domänenkammer* was er echter sprake van een conflict op een veel hoger bestuurlijk niveau.

Gieben werd, zoals hiervoor al werd opgemerkt in 1775 lid van het stadsbestuur en bleef dat tot 1791 toen hij uit zijn functie werd ontheven. Hij kwam voor de eerste keer in aanvaring met zijn medebestuurders toen hij in 1777 de plaats opeiste in de speciaal voor de schepenen bestemde bank in de katholieke kerk, waar hij naar eigen zeggen recht op had. Dit recht werd hem in eerste instantie betwist door pastoor Kölcken, die een hekel had aan Gieben omdat deze *geen qualiteijdt had als die van foeselstooker*. De pastoor

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 54 protocol van de magistraatsverkiezingen dd. 8 april 1767. Bijlage bij Huissense magistraat aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 23 april 1767 en een kopie van een brief van een afvaardiging van de Huissense bevolking aan koning Friedrich II dd. 20 januari 1767; inv. nr. 2a Stadsrekening 1762/1763. In dit boekjaar werd de Rijnpoort afgebroken *weilen das der Einfall drohende*.

2 Zweers, ‘Huissen en de Zevenjarige Oorlog’.

De middeleeuwse katholieke kerk aan de Langekerkstraat rond 1920.

H4

verpachtte de bank in 1781 aan de katholieke burgemeester Van Endt. Dit kon Gieben niet verkroppen en hij wendde zich op 27 september 1781 tot Friedrich II. De koning eiste vanuit het verre Berlijn dat Gieben een plaats moest krijgen in de bank! Deze beslissing van de koning werd overigens genegeerd, want op 29 oktober 1782 liet Gieben Friedrich II weten dat hij nog steeds niet de beschikking had over de door hem gewenste zitplaats. Uiteindelijk kwam het pas in 1785 tot een oplossing. Het kwam tot een rechtszaak en toen pastoor Kölcken opnieuw weigerde de plaats ter beschikking te stellen wilde Gieben dat de stad in beroep zou gaan. Hier stak de pas benoemde burgemeester Johann Friedrich Pilgrim een stokje voor en toen ook nog bleek dat Gieben een onjuiste voorstelling van zake had gegeven was daarmee de kous af. De *Kriegs- und Domänenrat* Von Hoven vroeg zich zelfs af of de gemaakte proceskosten nog op Gieben verhaald konden worden¹.

Het tweede interne conflict betrof de woning van de portier van de Arnhemse Poort. Deze woning was er in 1789 erbarmelijk aan toe en moest worden opgeknapt. De Emmerikse aannemer Petschafft kreeg van het stadsbestuur opdracht het bouwwerkje te herstellen. De aanbesteding was tot ongenoegen van de *Kriegs- und Domänenkammer* niet openbaar geweest. Petschafft raamde de kosten op 99 *Reichstaler*. Toen de aannemer op 13 januari 1790 met het werk aanving, stortte de voorgevel in! Petschafft hield zich niet aan het bestek. Zo plaatste hij een raam in de woning zodat de portier niet telkens naar buiten hoefde om te controleren wie de stad in of uit ging. Bij de oplevering bleek dan ook dat de geraamde bouwkosten ruimschoots waren overstegen. Burgemeester Pilgrim had

¹ J.H.F. Zweers, 'Geen bank en ook geen stoel. "Problemen" in het 18e eeuwse Huissen', *Med. H.K.H.* 45 (2020) 88-92.

74 gulden uitgegeven voor de aanschaf van bouwmaterialen en daarnaast had het verblijf van Petschafft en zijn mannen 150 gulden gekost. Daar kwam nog 20 gulden bij voor de aanschaf van jenever! In eerste instantie kreeg Gieben opdracht zowel de burgemeester als herbergier Van Haren uit te betalen, maar hij voegde de beide heren op 26 september 1790 toe *er zahle kein Gulden aus*. Toen Petschafft zijn rekening van 99 *Reichstaler* indiende werd die door de *Kriegs- und Domänenkammer* goedgekeurd en kon door Gieben worden uitbetaald. Voor de *Kriegs- und Domänenkammer* was daarmee de kous af. Petschafft had zich keurig aan zijn begroting gehouden en met de bijkomende kosten die door de aannemer waren gemaakt had de *Kriegs- und Domänenkammer* niets te maken. Burgemeester Pilgrim en kastelein Van Haren konden dus fluiten naar hun geld!

Schepen en stadsrentmeester Gieben was niet bepaald een makkelijk man. Hij had ruzie met zowel de pastoor als met de burgemeesters Van Endt en Pilgrim. Laatstgenoemde zal in de ogen van Gieben de gebeten hond geweest zijn. Pilgrim was immers de man die direct na zijn aantreden als burgemeester de voortzetting van het proces tegen pastoor Kölcken over de kerkbank had geblokkeerd. De wraak van Gieben was zoet. Hij zal ongetwijfeld in zijn vuistje hebben gelachen toen de *Kriegs- und Domänenkammer* weigerde de door Pilgrim gemaakte onkosten inzake de portierswoning te vergoeden. Het zal het werken binnen het stadsbestuur er evenwel zeker niet gemakkelijker, laat staan gezelliger op hebben gemaakt.

Zorgde de kwestie rond de plaatsen in de kerkbank en de herbouw van de portierswoning ongetwijfeld al voor de nodige spanning binnen de driehoofdige magistraat. Vanaf 1785 kwam er nog een nieuw wrijvingspunt bij. De stadsrekeningen

dienden na de afsluiting door de schepen-stadsrentmeester, dus na de tweede week na Pinksteren, ter goedkeuring voorgelegd te worden aan de magistraat. Nadat het stadsbestuur had ingestemd, moest de rekening worden doorgestuurd naar de *Kriegs- und Domänenkammer* die uiteindelijk nog het fiat moest geven. Wanneer bepaalde posten voor de *Kriegs- und Domänenkammer* niet duidelijk waren, volgde een doorgaans schriftelijke discussie waarna uiteindelijk de rekening ook door de *Kriegs- und Domänenkammer* werd goedgekeurd.

Op 3 november 1788 werd de magistraat opgedragen de drie stadsrekeningen over de periode 1785-1788 op 29 november te overleggen. Toen Gieben hier geen gehoor aan gaf, volgde een verordening van de *Kriegs- und Steuerrat* Von Hoven waarin werd bedreigd met een *Execution*. Toen het laatste bericht op 4 december 's avonds in Huissen arriveerde, werd Gieben onmiddellijk ingelicht en op de 5e uitgenodigd om

op zaterdag 6 december om 10 uur ten stadhuize de rekeningen te overleggen,

Ornament van een linksgaande zwaan op de stadsroede. Aangebracht na 1680.

zodat ze op maandag in Kleef konden zijn. Gieben was niet onder de indruk. Hij liet Pilgrim nog op 5 december weten dat hij het vreemd vond dat het stadsbestuur had vergaderd zonder dat hij dat wist en liet weten dat er dus geen sprake was van de magistratuur maar van een *Deputatione Magistratus*. Het beloofde niet veel goeds. De volgende ochtend om tien uur verscheen Gieben inderdaad niet ten stadhuis. Een brief, waarin hij werd gesommeerd de rekeningen te komen overleggen en waarin werd beloofd dat men nog een uur langer op hem zou wachten, werd om elf uur door de stadsbode Mantz vanuit het raadhuis naar Gieben gebracht. Dit schrijven sorteerde ook niet het gewenste effect¹.

Nog dezelfde dag besloot Pilgrim Von Hoven te vertellen hoeveel moeite hij zich getroost had om de stadsrentmeester zover te krijgen de rekeningen te presenteren en dat men zelfs tot kwart over twaalf tevergeefs op hem had gewacht. De burgemeester sprak zijn twijfels uit of Gieben de rekeningen wel op orde had. Hij had zelf over de afgelopen drie jaar nog geen *Heller* salaris ontvangen en ook de kerk- en schoolfunctionarissen hadden geen geld gekregen. Pilgrim vroeg Von Hoven beleefd de voorgenomen *Execution* niet uit te willen voeren².

Op 10 december werden zowel de magistratuur als Gieben persoonlijk door de *Kriegs- und Domänenkammer* te verstaan gegeven dat de rekeningen nu echt binnen acht dagen ter tafel moesten liggen. Gieben richtte nu zijn pijlen op interim stadssecretaris Von Bequignolle. Hij liet de burgemeester weten dat hij geen enkele rekening ter goedkeuring voor zou leggen wanneer Von Bequignolle aanwezig was, want hij erkende hem niet als interim stadssecretaris. Het was ook daarom dat Gieben weigerde het salaris van de stadssecretaris te betalen. Op 12 december vroeg Von Bequignolle aan Von Hoven hem te willen helpen anders waren alle moeite en werk die hij had verzet voor niets geweest. Pilgrim deed er diezelfde dag tegenover Von Hoven nog een schepje bovenop. De opmerkingen over de status van Von Bequignolle dienden volgens de burgemeester alleen als uitvlucht om de rekeningen niet te hoeven overleggen. Daarnaast was het volgens de burgemeester een chicane van Gieben tegenover de stadssecretaris³.

Op 15 december vond een korte maar zeer merkwaardige correspondentie plaats tussen Gieben en de burgemeester. Allereerst liet Gieben de burgemeester weten dat hij de rekeningen klaar had en dat Pilgrim ze de volgende ochtend om tien uur tijdens een zitting van de magistratuur in kon zien. De burgemeester antwoordde daarop dat niet Gieben, maar hij een vergadering van de magistratuur uit mocht schrijven en dat hij dat zou doen als de stadsrentmeester schriftelijk of mondeling had laten weten dat de rekeningen er waren. De woedende Pilgrim beklagde zich nog dezelfde dag bij Von Hoven. Hij eiste van de *Steuerrat* dat hij Gieben tot de orde zou roepen en eindigde met de hartenkreet *helft uns doch von*

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786. *Kriegs- und Domänenkammer* aan magistratuur dd. 3 november 1788. Pilgrim aan Gieben dd. 5 december met antwoord van Gieben; Resolutie van de magistratuur dd. 5 december 1788; Pilgrim en Von Bequignolle aan Von Hoven dd. 5 december 1788.

2 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786 resolutie van de magistratuur dd. 6 december 1788.

3 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786 resolutie van de magistratuur dd. 6 december 1788. Von Bequignolle aan Von Hoven dd. 12 december; Pilgrim aan onbekende dd. 12 december 1788 (bijlage bij de brief van Von Bequignolle dd. 12 december aan Von Hoven).

*solchen Menschen ab*¹. Niet alleen de burgemeester, ook de *Kriegs- und Domänenkammer* begon er nu schoon genoeg van te krijgen. Von Hoven kreeg opdracht de zaak binnen acht dagen te regelen. Tijdens de magistratsvergadering van 18 december weigerde Gieben opnieuw de rekeningen ter goedkeuring voor te leggen omdat *dies seine Sache wehre und dem Magistrat nichts angehe*². Von Hoven kon niet anders dan op 19 december een rapport opstellen waarin hij verslag deed over het impertinente gedrag van Gieben waarbij hij tevens de *Kriegs- und Domänenkammer* vroeg maatregelen tegen Gieben te willen nemen.

Op 21 december richtte burgemeester Pilgrim zich tot Friedrich Wilhelm II. Hij liet de koning weten dat als het zo doorging, hij zijn functie neer zou leggen maar dat hij dan wel eerst de bevolking van zowel de stad als van de beide ambten Huissen en Malburgen zou vertellen wat voor een man Gieben was. Op donderdag de 20e was Gieben ten stadhuize verschenen en was hem door Pilgrim naar de rekening gevraagd. Gieben trok daarop een rekening uit zijn buis en nadat Pilgrim hem had gelezen vroeg hij Von Bequignolle een afschrift ervan te maken. Toen Gieben dat hoorden sprong hij furieus op uit zijn stoel en probeerde de rekening met geweld uit de hand van Pilgrim te grissen. Pilgrim gaf de rekening echter niet af en dicteerde Von Bequignolle de inhoud. Toen dat gebeurd was schreef Pilgrim een magistratsvergadering uit voor de zaterdag 22 december. Of deze vergadering heeft plaatsgevonden, is niet gebleken.

Tijdens de ontmoeting tussen Gieben en Pilgrim op 20 december maakte Pilgrim gebruik van de gelegenheid te vragen naar zijn achterstallig salaris over de periode van drie jaar en nog enkele andere rekeningen die Pilgrim had voorgeschoten. Gieben beloofde te zullen betalen zodra de kwitanties werden overlegd. Daarop stuurde Pilgrim stadsbode Mantz met de gevraagde stukken naar het huis van Gieben. Toen de bode bij Gieben kwam nam hij de kwitanties in ontvangst maar wilde er zestien gulden vanaf trekken vanwege door Gieben zelf gemaakte onkosten. Toen Mantz met het geld terug kwam werd hij door Pilgrim terug gestuurd met de mededeling dat hij of de kwitanties terug wilde of de 225 gulden van zijn salaris wenste te ontvangen. Gieben gaf echter niet toe en dreigde zelfs Mantz een pak slaag te zullen geven. De ongetwijfeld woedende Pilgrim vroeg de *Kriegs- und Domänenkammer* opnieuw of Gieben afgezet zou kunnen worden³.

De situatie was nu onhoudbaar geworden. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet er geen gras over groeien. Op 27 december liet men vanuit Kleef aan Gieben weten dat als hij nu niet binnen veertien dagen de rekeningen bij de *Kriegs- und Domänenkammer* had ingeleverd *ein militairisches Commando ihm abfahren und hier auf das Schloß transportiren* zou. Het werd Gieben duidelijk dat het nu wel degelijk ernst was en dus koos hij eieren voor zijn geld. Op 4 januari 1789 kon Von Hoven melden dat de rekeningen binnen waren⁴.

1 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786. Pilgrim aan Gieben en Gieben aan Pilgrim dd. 15 december 1788; Pilgrim aan Von Hoven dd. 19 december 1788.

2 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786 resolutie van de magistraat dd. 18 december 1788.

3 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786 Pilgrim aan Friedrich Wilhelm II dd. 21 december 1788.

4 GldA. - D.A.H. inv. nr. 2b stadsrekening 1785/1786. *Kriegs- und Domänenkammer* aan Gieben dd. 27 december 1788; Von Hoven aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 4 januari 1789.

De zeer uitgebreide afhoring door de *Kriegs- und Domänenkammer* kon beginnen.

Dat het koninkrijk Pruisen in steeds sterkere mate was gecentraliseerd blijkt uit het feit dat schepen-rentmeester Gieben met zijn probleem rond de kerkbank zich rechtstreeks tot de koning wendde en Berlijn zich ook daadwerkelijk ging bemoeien met de kwestie van een zitplaats in een kerkbank in het kleine en verre Huissen. Uit de verbouw van de portierswoning blijkt ook dat het stadsbestuur niet of nauwelijks zelfstandig kon besturen. De stad was geheel afhankelijk van de *Kriegs- und Domänenkammer* in Kleef. Overschrijding van de begroting werd niet getolereerd en als dat toch gebeurde moesten de plaatselijke bestuurders of zelfs particulieren daar persoonlijk voor opdraaien.

Het laatste conflict was duidelijk van een andere orde dan de eerste twee. Hier ging het niet om meningsverschillen tussen magistraatsleden onderling waarbij de *Kriegs- und Domänenkammer* uiteindelijk het laatste, financiële woord had. Hier is sprake van een serieuze obstructie van het gecentraliseerde bestuur. Een schepen probeerde de controlerende taak van de *Kriegs- und Domänenkammer* te verhinderen en zodoende zand in de geoliede staatsmachine te strooien. Dat werd niet geaccepteerd. Toen na geduldig wachten de drie rekeningen over de periode 1785-1788 begin november 1788 nog niet ter controle en goedkeuring waren overlegd was dat voor de *Kriegs- und Domänenkammer* reden om eind december Gieben voor eens en voor altijd duidelijk te maken dat er met Kleef niet te spotten viel. Men deinsde er niet voor terug de schepen eventueel te arresteren en gevangen te zetten als hij niet aan de door de *Kriegs- und Domänenkammer* gestelde eisen voldeed. Overigens zien we ook in dit conflict dat men er niet voor schroomde een probleem rechtstreeks aan de koning voor te leggen. Of Friedrich Wilhelm II zich ook daadwerkelijk met de kwestie heeft bemoeid is niet gebleken. Het was in elk geval niet nodig. De *Kriegs- und Domänenkammer* trad zelf daadkrachtig op en dat bleek voldoende te zijn.

D. De Kleefse erflanden onder Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers

1 De inperking van de stedelijke autonomie in de Kleefse erflanden

Toen Friedrich Wilhelm I aan de macht kwam hadden van de vierentwintig Kleefse steden er nog zestien het recht zelf de magistraat te mogen kiezen. In de andere acht, veelal kleinere steden was dit recht geheel of gedeeltelijk in handen van de landsheer¹.

Al op 29 juni 1713 werd een koninklijke commissie benoemd die tot taak had het *Städtewesen* in Kleef en Mark te onderzoeken. Deze commissie onder leiding van *Kriegsrat* Michael Durham werd door de stadsbesturen op alle mogelijke manieren tegengewerkt. Op 29 december werd haar mandaat door de koning bevestigd. De steden waren echter niet van zins hun medewerking aan dit onderzoek te verlenen want op 11 januari 1714 liet

¹ Barleben, *a.w.*, 38.

de koning weten dat de onderzoekers bij hun werkzaamheden niet gehinderd mochten worden. Alle functionarissen die ofwel in dienst van de koning ofwel in stedelijke dienst waren dienden zich onverwijld voor ondervraging ter beschikking van de commissie te stellen als daarom werd gevraagd. Als iemand aan een tweede verzoek van de commissie nog geen gehoor gaf zou hij door leden van de militia worden gearresteerd om daarna voor de commissie te worden gevoerd¹. De animo vanuit de steden om mee te werken was klaarblijkelijk niet al te groot.

Zonder de uitslag van de onderzoekscommissie af te wachten besloot de koning op 15 december 1713 de vrije magistratsverkiezingen al voorlopig te verbieden. Als argumenten voor deze beslissing voerde hij aan dat er niet alleen sprake was van *Intrigues* tijdens de verkiezingen maar ook, dat de magistratsleden uit waren op *Privat Nutzen und des Publici schaden*. Daarnaast was de koning van mening dat er veel overbodige kosten werden gemaakt. Daarom werden met onmiddellijke ingang het houden van maaltijden, het drinken bij zowel vergaderingen als bij het afhoren van de stadsrekeningen verboden. Op 28 december stuurde de Kleefse regering deze verordening door aan alle magistraten. Diezelfde dag kregen de steden ook opdracht informatie te verstrekken over hoe de verkiezingen werden gehouden en op grond van welke privileges dat gebeurde².

In maart 1714 is voor de eerste keer sprake van de *zum Rathäuslichen Wesen im Clevischen verordnete Commisio*³. Deze commissie bestond uit de Geheime Regeringsraden Von Viereck, Masch en Müntz. Zij speelden vanuit Kleef een belangrijke rol bij de invoering van de door de koning bedachte maatregelen inzake de opschorting van de vrije magistratsverkiezingen. Op 5 maart 1714 richtte de magistraat van de stad Kleef zich tot de koning met het verzoek de vrije verkiezingen te handhaven met als argument, dat steden met vrije verkiezingen beter bestuurd werden dan steden waar een permanent stadsbestuur aanwezig was. Op 15 april liet Friedrich Wilhelm weten dat hij bij zijn standpunt bleef⁴. Ook de Kleefse regering pleitte voor het herstel van de vrije verkiezingen, waarop de koning op 25 april beval dat de verkiezingen werden opgeschort totdat overal de *Akzise* was ingevoerd en op dat moment bovendien het onderzoek naar de bestuurlijke situatie in de steden zou zijn afgerond⁵.

In december 1714 tekenden de *Stände* protest aan tegen de opschorting van de vrije magistratsverkiezingen. Zij voerden maar liefst acht argumenten aan waarom de verkiezingen in ere moesten worden hersteld. Naast het feit, dat de verkiezingen bijna net zo oud waren als de steden zelf, gaf men ook aan dat de onkosten die gemaakt werden

1 *Sammlung der Gesetze*, II, 805-806; Barleben *a.w.*, 41-42; Schmoller, *a.w.*, 300, 380-382.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 1r. - 2v. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 15 december 1713 en f. Sr. Kleefse regering aan de Kleefse steden dd. 28 december 1713.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 136r. - 137v. ongedateerd schrijven van de magistraat van Kleef aan de Kleefse regering [ingekomen 26 januari 1725] bijlagen B en C dd. 29 maart 1714.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 6r. magistraat van Kleef aan Friedrich Wilhelm I dd. 15 maart 1714; f. 18r. Friedrich Wilhelm aan Von Viereck, Masch en Müntz dd. 15 april 1714.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 18r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 25 april 1714.

om de verkiezingen te houden *nur Kleinigkeiten* waren. Ook het eerder door de stad Kleef aangevoerde argument dat steden met vrije verkiezingen beter bestuurd werden, dan die, waar de leden van de magistratuur permanent op het kussen zaten werd naar voren gebracht. Als er inderdaad magistraatsleden waren, die zich slecht hadden gedragen, dan dienden zij bestraft te worden, maar daarom hoefde het privilege niet afgeschaft te worden. Juist het benoemen van leden van de magistratuur zou in de toekomst leiden tot intriges binnen de steden¹. Een antwoord op dit pleidooi is niet aangetroffen!

Op 25 april 1715 liet de koning aan Von Viereck, Masch en Müntz weten, dat de verkiezingen hangende het onderzoek naar de toestand waarin de steden in Kleef verkeerden opnieuw werden opgeschort. Dit werd op 16 december van dat jaar en op 24 januari 1716 nogmaals meegedeeld².

Friedrich Wilhelm besloot niet over één nacht ijs te gaan. Op 24 januari 1716 vroeg hij bovengenoemde drie heren om nadere informatie. De Soldatenkoning wilde weten of de magistraten werden benoemd door de koning of werden gekozen door de bevolking. Ook vroeg de koning hun advies over de vraag of het beter zou zijn de stadsbestuurders voor het leven te benoemen en hoe de *Küperereien* in de toekomst konden worden voorkomen. Tenslotte wilde hij weten hoeveel leden nodig waren om de verschillende magistraten naar behoren te kunnen laten functioneren³. Kennelijk had de in juni 1713 ingestelde commissie haar werk niet goed gedaan of wilde de koning niet langer op haar onderzoeksresultaten wachten.

De onderzoeken gingen verder. Op 27 juli 1718 kreeg men in Kleef opdracht nadere informatie te verstrekken over de bestuurlijke toestand in de Kleefse steden. Dit werd een maand later publiekelijk bekend gemaakt, want op 25 augustus 1718 moesten de steden alle namen van de magistraatsleden opgeven. Daarnaast diende van iedereen de religie te worden vermeld en over welke capaciteiten de leden beschikte. Ook moest men antwoord geven op de vraag *ob das Rathaus nicht mit weniger Bedienten zurecht kommen könne und warumb der Personen so viel seyn müssen*⁴. Op 26 augustus van dat jaar volgde een tweede besluit waarin bepaald werd dat vanaf dat moment aan het *Generalkommissariat* in Berlijn moest worden gemeld waarom het noodzakelijk geacht werd om magistraatsverkiezingen te houden. Ook de namen van de nieuw gekozen leden dienden te worden doorgegeven alsmede de redenen waarom de verkiezingen noodzakelijk geacht werden. Het betekende in feite het definitieve einde van de vrije magistraatsverkiezingen.

Het besluit van 25 augustus maakte nogal wat los in de Kleefse steden. Dit blijkt wel uit het feit dat Von Viereck en andere Geheime Raden het op 12 september geen goed idee vonden er bij de steden op aan te dringen de op 25 augustus gevraagde inlichtingen

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 13r. - 16v. *Stände* aan de Kleefse regering dd. 14 of 17 december 1714.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 19r. Friedrich Wilhelm I aan Von Viereck, Masch en Müntz dd. 25 april 1715; f. 20r. Friedrich Wilhelm I aan Von Viereck, Masch en Müntz dd. 16 december 1715; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 19v. onbekende aan Friedrich Wilhelm I.

3 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 20r. - 30v. Von Viereck, Masch en Müntz aan Friedrich Wilhelm I dd. 19 november 1719. Hier met name f. 20r.

4 *Sammlung der Gesetze*, II, 932.

snel toe te sturen. Men vroeg Friedrich Wilhelm dus om uitstel omdat op dat moment een deputatie van de *Stände* zich bij hen gemeld had vanwege het schrijven van 25 augustus. Het bezoek van de *Stände* was zeer informatief voor de commissie, want men kreeg de beschikking over een brief, die de *Stände* op 16 september aan de koning zouden gaan richten! Deze brief ging als bijlage mee naar Berlijn. De leden van de commissie deelden de *Stände* nog op 12 september mee, dat zij zich ten onrechte tot de koning gingen richten. Immers Friedrich Wilhelm had de privileges helemaal niet opgeheven, maar alleen maar opgeschort. Het enige, wat zijne majesteit wilde, was dat voortaan de nieuwe magistraatsleden door hem moesten worden bevestigd. Pas na een onderzoek naar de situatie in de steden zou Friedrich Wilhelm met een nadere beslissing komen¹.

Inderdaad waren de *Stände* in Kleef bijeen gekomen om zich te beraden over het besluit van 25 augustus. Het door de Geheime Regeringsraden aangevoerde argument dat het slechts ging om een opschorting van de vrije magistraatsverkiezingen had hen niet kunnen overtuigen van de goede bedoelingen van Friedrich Wilhelm I, zo de koning die al had. De brief, die zij al op 12 september klaar hadden werd op de 16e naar de koning gezonden. Het bevatte het verzoek de vrije verkiezingen weer in ere te herstellen. Ook verzette men zich tegen het feit dat nieuw gekozen leden door het *General Kriegskommissariat* moesten worden goedgekeurd. Als argumenten werden aangevoerd, dat de burgers van een stad zelf het beste konden beoordelen, welke personen het meest geschikt waren de stad te kunnen dienen. Bovendien was de bestuurlijke situatie in steden waar het stadsbestuur niet werd gekozen niet anders dan in steden waar wel vrije verkiezingen werden gehouden². Op 20 september liet de koning de Kleefse regering weten, dat hij zeer tevreden was over de manier waarop Von Viereck en de zijnen de *Stände* op 12 september te woord hadden gestaan³.

Op 28 september liet Friedrich Wilhelm de *Stände* weten, dat hij helemaal niet van plan was de vrije magistraatsverkiezingen af te schaffen! Er diende alleen wel voor gezorgd te worden, dat bestuurders aangesteld zouden worden, die de wil en de kennis hebben *dem Publico nützlichen Diensten* te bewijzen. Voor alle duidelijkheid liet de koning wel weten dat het recht de uitslag van de magistraatsverkiezingen te bevestigen toebehoorde aan de landsheer⁴.

Op 1 november konden Von Viereck en de zijnen de koning laten weten dat de opdracht van 27 juli om de magistraten te onderzoeken intussen was uitgevoerd door een viertal *Kriegs- und Steuerräthe* onder wie Samuel Smettach⁵. De bezoeken van de *Kriegs-*

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 1v. - 5v. Von Viereck e.a. aan Friedrich Wilhelm I dd. 12 september 1718 met als bijlage de brief die de *Stände* op 16 september 1718 naar Friedrich Wilhelm I zouden gaan sturen; Barleben, *a.w.*, 42.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 25r. - 31v. en GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 8r. - 11r. Kleefse *Stände* aan Friedrich Wilhelm I dd. 16 september 1718.

3 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Kleve Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 7v. Friedrich Wilhelm I aan onbekende dd. 20 september 1718. Hoewel geen geadresseerde staat genoteerd, is vrijwel zeker dat dit schrijven was gericht aan de Geheime Regeringsraden.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 140r. en GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 12r. Friedrich Wilhelm I aan de *Stände* dd. 28 september 1718.

5 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 88r. - 89r. Von Viereck en andere leden van het *Commissariat* aan Friedrich Wilhelm I dd. 1 november 1718.

und *Steuerräthe* versterkte het wantrouwen van de lokale bestuurders. Terecht vatten de Kleefse steden de grote belangstelling van de koning voor de Kleefse stadsbesturen op als het begin van het einde van de vrije magistraatsverkiezingen. Op 8 november 1718 protesteerden de *Stände* dan ook opnieuw bij de koning. De gedeputeerden van de hoofdsteden ter vergadering betoogden dat hun recht, hun eigen stadsbestuur te mogen kiezen tot nu toe door elke vorst erkend was en dat zij het vreemd vonden dat een instantie in Berlijn voortaan ging beslissen of iemand in staat was de stad te kunnen besturen. Men kon immers *aus Urkunden der Personen füglich nicht urteilen*. Op 31 december protesteerden de Kleefse hoofdsteden binnen de *Stände* opnieuw¹.

Friedrich Wilhelm liet zich door het protest van de *Stände* niet van de wijs brengen. Aan het einde van de maand, op 30 november herhaalde de koning tegenover de Kleefse regering zijn eis om inzending van het overzicht van alle magistraatsleden, hun capaciteiten en hun religie². Op dat moment was dat overzicht al onderweg naar de Soldatenkoning. De drie Geheime Regeringsraden stuurden het op 19 november 1718 in en lieten het vergezeld gaan met een uitvoerig memorandum waarin zij de koning voorzagen van informatie en adviezen. Von Viereck c.s. gaven aan, dat er overal problemen waren, zowel in steden met vrije magistraatsverkiezingen als in die, waar de magistraatsleden voor het leven werden benoemd. Zo deden de gekozen magistraatsleden niets om de schuldenlasten van de steden te verminderen. Aflossing van de schulden zou immers betekenen, dat de belastingen verhoogd zouden moeten worden en dat zou hun herverkiezing in gevaar brengen. Als gevolg van de *Raths-Küperereien* waren verschillende aanzienlijke families *ruinirt*. In steden, waar de magistraatsleden door de koning voor het leven waren benoemd, was sprake van nepotisme. Zo werden in die steden bij inkwartieringen vrienden van de stadsbestuurders bevoorreed. Men stelde de koning dan ook het volgende voor. Bij steden met vrije verkiezingen zou de koning bijvoorbeeld vooraf de te kiezen kandidaten goed moeten keuren of achteraf de nieuw gekozenen moeten kunnen afwijzen. Bij misbruiken zou men de plaatselijke privileges (tijdelijk) kunnen opzeggen. Tenslotte zou men als een *douceur* kunnen beloven dat voortaan verkiezingen zouden plaatsvinden op het moment dat een lid van de magistratuur was overleden. In de steden, waar de benoeming door de koning plaatsvond zou men kunnen bepalen dat het staatshoofd het recht zou krijgen in geval van misstanden het gehele stadsbestuur of individuele leden naar huis te sturen. Bij een dergelijke aanpak zouden de magistraten eerder de belangen van het volk gaan behartigen aldus de drie heren.

Wat betreft de malversaties tijdens de magistraatsverkiezingen werden die door de Geheime Regeringsraden gebagatelliseerd. Feitelijk was er alleen in de grotere steden en

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 25r. - 28v. Kleefse hoofdsteden aan Friedrich Wilhelm I dd. 8 november 1718; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Kleve Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 39r. - 44r. en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 33r. - 37v. Geheime Regeringsraden aan Friedrich Wilhelm I dd. 30 november 1718; Barleben, *a.w.*, 42-43; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 40r. - 41v. Kleefse steden en Ridderschap aan Friedrich Wilhelm I dd. 31 december 1718.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 33r. - 37v. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 30 november 1718.

dan met name in Kleef (1674) en in Wezel (1704) sprake geweest van manipulaties. Voor manipulaties van de verkiezingen in de kleinere steden hoefde de koning niet bang te zijn. Er waren niet alleen vrijwel geen geschikte kandidaten voorhanden, maar de bewoners wilden veel liever gewoon hun beroep uitoefenen dan zitting nemen in het stadsbestuur.

Ten aanzien van de omvang van de magistraten kwamen Von Viereck en de zijnen ook met ideeën. In de grotere steden, waar de burgemeester géén schepenen was zou het stadsbestuur moeten bestaan uit de burgemeester, zeven schepenen en vier raadsverwanten waaronder de rentmeester. In steden waar de burgemeester ook schepenen was, zou men met zeven personen kunnen volstaan inclusief de burgemeester. Ten aanzien van de kleinere steden werd voorgesteld voor wat betreft de burgemeester en schepenen het hierboven genoemde aantal van zeven leden te handhaven. Wel waren de commissieleden van mening dat het aantal raadsverwanten gereduceerd moest worden naar twee personen. Daarnaast waren in de kleinere steden de rentmeester en de stadssecretaris werkzaam. Wat betreft de stadssecretaris kreeg de koning het advies om met name in de kleinere steden deze functionaris beter te gaan betalen want anders zou niemand meer die functie willen bekleden. Wat betreft de *Gemeinsleuten* of gezworenen werd in overweging gegeven dit bestuurscollege gewoon af te schaffen. Door de invoering van de *Akzise* waren de *Gemeinsleuten* niet meer nodig en zij zouden alleen maar zorgen voor *confusion*. Daar komt nog bij, dat de koning natuurlijk niet gecharmeerd was van het bestaan van welke vorm van inspraak vanuit de burgerij dan ook. Men verwachtte overigens wel dat in de steden, waar de magistraten werden gekozen, de voorgestelde reductie tot problemen aanleiding zou kunnen geven, met name in Emmerik. In deze stad waren de magistraatsleden voor het leven benoemd en hadden zij bovendien in 1674 uit eigen middelen meer dan 5.000 *Reichstaler* brandschatting betaald aan de troepen van Lodewijk XIV. Kennelijk was deze benoeming voor het leven voorwaarde geweest voor de stadsbestuurders om zelf in de buidel te tasten¹.

De heren voegden nog vier bijlagen toe, waarvan de vierde voor ons het meest interessant is. Zij presenteerden de koning namelijk een concept-reglement, omtrent de magistraatsbestellingen. Een aantal van de hierboven genoemde maatregelen, zoals de omvang van de magistraten is in dit reglement opgenomen. Nieuw was dat men voorstelde voortaan in de steden met vrije verkiezingen een toezichthouder aan te stellen, die ervoor moest zorgen dat alles goed verliep. De bedoeling was dat de hier geformuleerde maatregelen al in 1719 in werking zouden gaan treden².

Dat laatste was wel heel erg optimistisch gedacht van de Geheime Raden. Naar aanleiding van hun concept-reglement kregen de commissieleden, waarschijnlijk in het

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Kleve Tit. XVI Sekt I nr.1 Band 2 ff. 20r. - 30v. Von Viereck, Masch en Müntz aan Friedrich Wilhelm I dd. 19 november 1718; Dederich, *a.w.*, 490-491. Hier wordt wel het bedrag genoemd, dat elk individueel lid van de magistratuur doneerde, maar niet de voorwaarde, dat de geldgevers hierdoor het recht verkregen voor het leven in het stadsbestuur te mogen zitten.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 33r. - 35v. bijlage D bij Von Viereck, Masch en Müntz aan Friedrich Wilhelm I dd. 19 november 1718.

voorjaar van 1719 een aantal vragen voorgelegd. De commissie gaf te kennen dat de keus van de eerste kiesmannen niet meer aan de zittende magistraat moest worden overgelaten maar aan een apart college. Wat betreft de reductie van het aantal magistraatsleden hield men vast aan het al in november 1718 gedane voorstel. Inzake de bovengenoemde speciale situatie in Emmerik stelde men voor dat als daar het aantal schepenen zou worden gereduceerd men de vertrekkende leden schadeloos zou stellen. Wel benadrukte men dat in de meeste steden het nodig was een goede secretaris aan te stellen. Vanwege het slechte traktement ontbraken degelijke functionarissen namelijk veelal¹. Ook werd een eveneens ongedateerde *Erläuterung* toegevoegd. Deze toelichting moest de plannen uit november 1718 omtrent het verkiezingsreglement niet alleen nader verduidelijken maar daarnaast ook aanscherpen. Zo stelde men dat in steden waar de koning het benoemingsrecht had de vorst niet alleen het recht had de bestuurders te benoemen maar hij daarnaast ook het aantal leden mocht reduceren *ohne daß sich jemand mit Füge darüber zu beschweren*. In steden waar de magistraatsleden voor het leven waren benoemd moest men naar het oordeel van de commissie niet ingrijpen om onlusten te voorkomen. Echter na het overlijden van de leden kon men het aantal leden wel beperken. Voor wat betreft de steden met vrije verkiezingen werd de koning ten stelligste aangeraden deze te handhaven omdat het nog die *eintzige Puppe ist womit die Bürgerschaft noch spielet und sich ein großes Vorrecht zu haben einbildet*. Ook was men nu van mening, dat het aantal schepenen in bepaalde gevallen gereduceerd kon worden. Tenslotte gaven de heren in overweging ook vreemde en vermogende mannen die zich in de Kleefse steden hadden gevestigd de mogelijkheid te bieden lid te worden van het stadsbestuur. Het *Indigenatsrecht* voor zover dat recht nog bestond, werd hier in één enkele zin aan de kant geschoven². Of de commissie ook van mening was dat het bezit van het burgerrecht niet langer noodzakelijk was om toegelaten te kunnen worden tot het stadsbestuur blijkt niet. Eén voorstel zou, als dat werd doorgevoerd, een aanzienlijke verbetering betekend hebben, namelijk het voorstel om de eerste kiesmannen niet meer door het zittende stadsbestuur te laten kiezen. Duidelijk is wel dat de adviezen van Von Viereck c.s. in de meeste gevallen gericht waren op het in omvang beperken van het aantal stedelijke bestuurders en ook van hun macht. Dit zal zeker bij de koning in de smaak zijn gevallen.

Op 30 november deelden de Kleefse Geheime Raden hun bevindingen ook mee aan het *Generalkriegskommissariat*. Men kwam tot de conclusie, dat erg nonchalant werd omgegaan met de bevestiging van magistraatsleden in hun functie door de koning. In feite werd alleen ingegrepen, wanneer er iets fout ging met de verkiezingen. Wel werd de bestuurders in Berlijn aangeraden de vrije magistraatsverkiezingen alleen dan af te schaffen wanneer dat strikt noodzakelijk was. Dit om problemen in de steden en met Pfalz-Neuburg te voorkomen. Als men de verkiezingen ook in de toekomst doorgang zou laten vinden dan

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 112r. - 113v. *Das Clevische Commissariat beantwortet die vorgelegte Punkte wegen der Rahts Wahl.*

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 110r. - 111v. *Erläuterung und Rationes über das... Reglement...*

moest men wel rekening houden dat *ohne Zweiffell Eurer königl M[ajestät]t allergnädigsten Intention dahin gehen wird daß die Glaubens Genossen ... wann sie capabel sind vor Anderen mit in Consideration gezogen und befördert ...werden soll*¹.

Openhartige ontboezemingen van de Geheime Raden in Kleef tegenover hun geestverwanten in Berlijn. Men had van beide kanten hetzelfde doel voor ogen en hoefde ten opzichte van elkaar dus geen blad voor de mond te nemen. Ruiterslijk gaf men vanuit Kleef toe dat men de vrije verkiezingen beschouwde als een speeltje voor de burgers waarbij het moest lijken of ze een belangrijk voorrecht hadden. De invloed van de *Commissarii loci* was sinds het aantreden van koning Friedrich Wilhelm I gegroeid met name dankzij de hervorming van de belasting op gebruiksgoederen (de *Akzise*). De macht van deze commissarissen zou in de loop der jaren alleen maar verder toenemen ten koste van de stedelijke machthebbers, maar dat wist men natuurlijk op dat moment nog niet. De verkiezingen, als ze weer werden ingevoerd tenminste, moesten onder toezicht van een koninklijke ambtenaar worden gehouden en zouden dus allesbehalve “vrij” zijn. Alleen om de burgers tevreden te houden zouden ze nog doorgang moeten vinden. Ook het idee te komen tot een reductie van het aantal magistraatsleden werd omarmd. De opmerking tenslotte, dat men moest streven meer protestanten op het kussen te krijgen omdat dat de intentie was van de koning, is veelzeggend. Deze ontboezemingen over het gevoerde en te voeren beleid zoals dat door de Kleefse Geheime Raden in 1718 en 1719 op papier werd gezet, zullen met veel waardering in Berlijn zijn ontvangen. De Kleefse Geheime Raden zullen er zeker angstvallig voor gewaakt hebben dat hun visie voor de *Stände* en natuurlijk vooral voor de steden strikt geheim bleef. Het waren immers niet voor niets Geheime Raden.

Op 6 december 1718 protesteerden de *Stände* opnieuw bij de koning. De steden hadden, aldus de *Stände* altijd het voornemen gehad de juiste personen in het stadsbestuur te kiezen. Men vroeg de koning de verkiezingen zonder verdere beperking weer doorgang te laten vinden. Ook vond men het niet nodig dat de koning de nieuwe bestuurders in hun functie bevestigde. Bovendien zou het handhaven van de vrije magistraatsverkiezingen het aantrekkelijk maken voor nieuwe burgers zich in de Kleefse steden te gaan vestigen. Eenzelfde verzoek ditmaal van de Kleefse hoofdsteden werd ongeveer gelijktijdig naar Berlijn gestuurd. Overigens werden in dit verzoek geen nieuwe argumenten aangevoerd waarom de vrije magistraatsverkiezingen hersteld zouden moeten worden².

Reeds op 19 december reageerde Berlijn op het bovenstaande protest van de *Stände*. Men liet de vertegenwoordigers van de ridderschap en de Kleefse steden weten, dat de bevestiging van de magistraatsleden in hun functie door de koning de nieuwe bestuurders

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 39r. - 44r. en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 33r. - 37v. Geheime Regeringsraden aan het *Generalkriegskommissariat* dd. 30 november 1718.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 71r. - 72r. *Stände* aan Friedrich Wilhelm I dd. 6 december 1718 en ff. 73r. -75r. ongedateerd schrijven van de Kleefse hoofdsteden aan Friedrich Wilhelm I [december 1718].

meer autoriteit verleende. Op de verder door de *Stände* aangedragen argumenten werd niet ingegaan¹.

Toen de *Stände* op 31 december nogmaals omstandig pleitten voor het herstel van de vrije verkiezingen van de magistraat, leidde dat in Berlijn duidelijk tot irritatie. Een onbekende schreef in de marge van dit protestschrijven niet alleen het al bekende standpunt, dat de verkiezingen alleen maar waren uitgesteld maar hij eindigde zijn opmerking dat de koning van de *Stände* en de steden eigenlijk niet alleen *treue Assistenz* verwachtte maar ook dat ze zouden stoppen met het debiteren van ongegronde verhalen.

Op 19 januari 1719 reageerde Friedrich Wilhelm. Hij wees de protesten van de *Stände* opnieuw van de hand. De oude privileges werden door het opschorten van de verkiezingen helemaal niet aangetast en de bevolking had wel degelijk invloed op de samenstelling van de magistraat. Het enige dat de koning wilde was, dat hij als landsheer, zoals dat in al zijn landen gebruikelijk was, het recht kreeg *die gewehlete Magistratsglieder zu confirmiren*. Daarnaast was het doel van de koning dat de steden alleen maar door capabele mensen zouden worden bestuurd en die *Ungeschickten aber abgeschaffet* zouden worden. Ook wenste hij dat magistraatsfuncties niet langer meer gekocht werden. De steden kregen verder te horen dat er een algemeen verkiezingsreglement zou komen. Wanneer een dergelijk reglement er zou komen, liet de Soldatenkoning echter in het midden².

Het hoofd van het *Generalkriegskommissariat* Friedrich Wilhelm von Grumbkow liet op 10 februari 1719 vanuit Berlijn aan het *Clevische Commissariat* weten, dat ook het komende jaar geen verkiezingen zouden plaatsvinden en dus de magistraten bleven zitten³. Dit schrijven is om twee redenen opmerkelijk te noemen. De mededeling dat de magistraten ook in 1719 bleven zitten suggereert, dat men in Berlijn nog niet precies wist wat men in de toekomst met de vrije magistraatsverkiezingen wilde doen. Het kan de steden de hoop hebben gegeven, dat hun privilege in de (nabije) toekomst zou worden hersteld. Het is echter ook mogelijk dat Von Grumbkow bewust de illusie wilde wekken dat er nog steeds sprake was van een tijdelijke opschorting van de magistraatsverkiezingen om zodoende het verzet tegen afschaffing van de verkiezingen in de kiem te smoren. Op de tweede plaats iets over de adressering. Evenals in andere territoria binnen zijn rijk kwamen ook in Kleef de steden onder het toezicht van een *Kommissariat* te staan. Deze *Kommissariate* waren overal ondergeschikt aan het *Generalkriegskommissariat* behalve in Kleef. In het hertogdom moest het *Kommissariat* zich verantwoorden tegenover de Kleefse regering. Na de opheffing van de *Kommissariate* kwamen de *Kriegs- und Domänenkammern* daarvoor in de plaats⁴.

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 76r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse *Stände* dd. 19 december 1718.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit. XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 87r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 19 januari 1719.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 42r. Von Grumbkow aan het *Clevische Commissariat* dd. 10 februari 1719.

4 Barleben, *a.w.*, 101-103.

Kennelijk werd eind februari of begin maart 1719 in Berlijn de knoop definitief doorgehakt. Op 13 maart 1719 werd bepaald dat voorlopig geen enkele vacante magistraatzetel opnieuw zou worden bezet. Deze maatregel werd op 22 januari 1720 nog eens bevestigd¹. De reductie van de magistraten vond dus op een natuurlijke wijze plaats. Dat de stadsbesturen allerminst gelukkig waren met dit besluit, laat zich raden.

Naar aanleiding van de benoeming van een protestantse burgemeester in Xanten liet Friedrich Wilhelm op 8 december 1719 aan paltsgraaf Karl III Philipp weten dat hij helemaal niet van zins was de verkiezingen af te schaffen maar wel uit was op het afschaffen van misbruiken. Bovendien liet hij de paltsgraaf weten dat hij in 1720 met een nieuwe wet zou komen aangaande de verkiezingen². Het doel is duidelijk. De Soldatenkoning probeerde de paltsgraaf zand in de ogen te strooien om zodoende te voorkomen dat hij actie zou gaan ondernemen om de vrije verkiezingen hersteld te zien worden. Karl Philipp zal immers ook wel geweten hebben, dat bij het afschaffen van die verkiezingen de positie van de katholieken in de besturen van de Kleefse steden op zijn minst in het gedrang zou komen.

Zoals gezegd, werd in januari 1720 bepaald dat opengevallen zetels niet zouden worden opgevuld. Op de valreep van dat jaar, op 30 december 1720 werd een vrijwel volledig reisverbod voor de leden van de magistratuur van kracht dat tot doel had de voortgang van het bestuur te waarborgen. Op 24 maart 1721 werd deze maatregel echter versoepeld. Zo mocht de burgemeester voor een periode van veertien dagen de stad verlaten mits hij toestemming had van de koninklijke commissarissen³.

Tijdens een vergadering van de *Stände* in 1724 kwamen de vrije verkiezingen opnieuw ter sprake. Op 21 november richtte men zich, men kan wel zeggen, voor de zoveelste keer tot de koning. Men herinnerde Friedrich Wilhelm er aan dat hij *im negst vorigen Jahr ... verßprochen* had, dat de magistraatsverkiezingen in 1723 zouden worden hersteld, maar dat dat nog niet was gebeurd. Als in het verleden al sprake was geweest van misstanden dan kon men dat de huidige stedelijke burgerij toch niet verwijten net zo min als men de zoon de wandaden van de vader kon aanrekenen⁴.

Mogelijk was het naar aanleiding van deze vergadering dat de Kleefse regering zich nog één keer bezighield met een poging het bestuur van de steden te hervormen. Op 24 november 1724 werd een memorandum aan de *Kriegs- und Domänenkammer* voorgelegd. De regering sprak haar zorg uit over het feit dat magistraatsleden voor het leven werden benoemd en daarnaast *keine Andere als capabele Subjecta* mochten worden aangesteld waar bovendien de burgerij geen bezwaar tegen tegen mocht aantekenen. Hierdoor konden, aldus de Kleefse regering, gewone handwerklieden geen lid meer worden van de magistratuur! Daarnaast werd een aantal voorstellen gedaan. Zo wilde men nieuwe magistraatsleden met een proeftijd van een jaar benoemen. Als ter plaatse geen geschikte

1 *Sammlung der Gesetze*, II, 936.

2 GStA PK. –Abt. 18A Kleve Tit XVI Sekt 1 nr. 1. Band 2 ff. 170r. - 170v. Friedrich Wilhelm I aan paltsgraaf Karl III Philipp dd. 8 december 1719.

3 *Sammlung der Gesetze*, II, 960-961, 963-964.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 124r. - 126v. *Stände* aan Friedrich Wilhelm I dd. 21 november 1724.

kandidaat voor het burgemeesterschap voorhanden was zou men de vrijheid moeten hebben om iemand buiten de stad te gaan zoeken. De leden van de commissie moesten ter plaatse gaan onderzoeken welke omvang de magistratuur moest hebben waarbij men ook moest bekijken hoeveel ambtenaren er nodig waren. Tenslotte stelde men voor dat de stadssecretaris tegelijk ook als gerichtsschrijver dienst kon doen¹.

Een kritische kanttekening is hier op zijn plaats. Het is opvallend en vreemd dat de Kleefse regering zich plotseling druk maakt over het feit dat handwerklieden niet meer in het stadsbestuur konden komen. Gezien de oligarchische structuur van veel Kleefse magistraten en de omkooppraktijken die in een aantal steden gebruikelijk waren, was het voor mensen met een beperkt aanzien en een smalle beurs al sinds jaar en dag onmogelijk op het kussen te komen. De zorg om de positie van de handwerklieden kwam wel erg laat.

Hoe de benoeming van magistratsleden plaatsvond tussen 1713 en 1722 is niet duidelijk. In een aantal gevallen werd vanuit Berlijn contact opgenomen met de Kleefse regering. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1715, toen Friedrich Wilhelm inlichtingen vroeg omtrent magistratsverkiezingen die zouden hebben plaatsgevonden². Vanaf de oprichting van het *Generaldirektorium* in december 1722 werd dat anders. In de meeste afzonderlijke territoria waarover de koning regeerde werd een *Kriegs- und Domänenkammer* opgericht die in samenspraak met het *Generaldirektorium* toezicht hield op de magistraten en zich bemoeide met de benoeming van nieuwe leden. Pas op 29 december 1765 werd dit voor de steden Kleef, Huissen, Griethuizen, Wezel, Dinslaken, Büderich, Orsoy, Schermbeck, Holten, Ruhrort, Zevenaar, Goch, Grieth, Kervenheim, Xanten, Duisburg en Isselburg officieel vastgelegd. Er werd toen bepaald dat de leden van de magistratuur een nieuw lid mochten kiezen maar wel onder toezicht van de *Kriegs- und Domänenkammer*. De *Kriegs- und Domänenkammer* moest er ook op toezien, dat geen familieleden werden gekozen en er werd tevens bepaald, dat het eerste jaarsalaris in de *Städte Credit Casse* gestort moest worden om daarmee een deel van de schulden af te lossen. Vanaf nu verschoof het kiesrecht, zij het onder restricties, naar de magistratuur aldaar. In Uedem, Gennep, Kranenburg, Emmerik, Sonsbeck en Rees werden, zoals van oudsher gebruikelijk was, de nieuwe magistratsleden door de landsheer aangesteld³. Het is dan ook opmerkelijk, dat deze maatregel ook voor Zevenaar gold. In deze stad werden de leden van de magistratuur immers van oudsher benoemd door de landsheer. De Kleefse regering kwam er helemaal niet meer aan te pas. Overigens zien we dat de aspirant-schepenen zich in veel gevallen bereid verklaarden om, als ze waren benoemd een aanzienlijke bijdrage, de zogenaamde *Caution* te zullen storten in de *Rekrutenkasse*. Door deze storting in de oorlogskas toe te

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 142r. - 144v. Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 24 november 1724.

2 GStA PK. –Abt. 18A Kleve Tit XVI Sekt 1 nr. 1. Band 2 f. 81r en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 20r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 16 december 1715.

3 Margret Wensky (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 84: Uedem* (Köln Weimar und Wien 2003), 4, 6. In Uedem bezat de hertog vanaf 1539 het recht schepenen te benoemen; Dederich, *a.w.*, 570-572 transcriptie van de brief van Friedrich II aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 29 december 1765.

zeggen hoopten de aspiranten eerder benoemd te worden. Door de coöptatie en door het feit dat een bedrag in de *Rekrutenkasse* moest worden gestort, was het voor mensen die niet tot een bepaalde vooraanstaande familie behoorde (financieel) vrijwel onmogelijk zich een plaats in de magistratuur te verwerven.

In het hertogdom Kleef lag de situatie voor wat betreft de benoeming van nieuwe magistratsleden gecompliceerder. Zoals we al eerder zagen had de verdeling van de Kleefse erffanden gezorgd voor een ingewikkelde situatie. Vanaf het Verdrag van Xanten van 1614 waren de erffanden verdeeld tussen de calvinistische keurvorst van Brandenburg en de katholieke paltsgraaf van Neuburg. Zoals gezegd werd overeengekomen dat beide heren de belangen van hun geloofsgenoten in het andere deel van de erffanden zouden behartigen. Dit werd in 1666 vastgelegd in het definitieve erfverdrag en in het zogenaamde *Religionsvergleich* en de *Nebenrecesse* zoals die in 1666, 1672 en in 1673 waren vastgelegd. In artikel X §12 van het in 1672 gesloten verdrag stond dat niemand omwille van de godsdienst mocht worden uitgesloten van de verkiezing van de magistratuur. Ook werd bepaald, dat indien een magistratslid was komen te overlijden hij moest worden vervangen door een geloofsgenoot. Voorwaarde was, dat altijd zowel katholieken als protestanten in het stadsbestuur vertegenwoordigd waren. Voor wat betreft de religieverhoudingen binnen de magistratuur werd als beginpunt 1624 aangehouden. Het jaar 1624 werd het zogenaamde *Normaljahr*¹. Deze bepaling zorgde ervoor dat de Neuburgse residenten in Kleef zich in een aantal gevallen bemoeiden met de benoeming van schepenen. Wanneer een katholieke schepen was komen te overlijden beijverden zij zich opnieuw een geloofsgenoot op het kussen te krijgen. Zij richtten zich altijd in eerste instantie tot de Kleefse regering, die daarna in overleg trad met de *Kriegs- und Domänenkammer* die het laatste woord had. Twee zaken vallen hierbij op. In de eerste plaats nam de *Kriegs- und Domänenkammer* nooit de moeite de regering schriftelijk op de hoogte te brengen wie uiteindelijk was benoemd. Daarnaast is het opvallend, dat de Kleefse regering in een aantal gevallen eerder geneigd was zich aan het hierboven aangehaalde artikel X §12 te houden terwijl de *Kriegs- und Domänenkammer* daar veelal niets voor voelde. Dit kwam waarschijnlijk, omdat de Kleefse regering bestond uit ingezetenen terwijl de leden van de *Kriegs- und Domänenkammer* bij voorkeur afkomstig waren uit andere delen van het koninkrijk.

De bescheiden met betrekking tot de magistratsverkiezingen die zich in het archief van de Kleefse regering bevinden hebben veelal betrekking op opengevallen plaatsen van katholieken in de magistraten. Het patroon was veelal als volgt. De vertegenwoordiger van de paltsgraaf constateerde het openvallen van een positie. Dit kwam meestal doordat iemand was komen te overlijden en een enkele keer door het vertrek van een lid van het stadsbestuur. Hij vroeg daarop aan de Kleefse regering om de benoeming van een katholiek conform het bepaalde in artikel X §12. Daarna ontstond een briefwisseling tussen de Kleefse regering met enerzijds de *Kriegs- und Domänenkammer* en anderzijds de vertegenwoordiger van de paltsgraaf. Zoals gezegd werd de eindbeslissing genomen door

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 118v. *Extract Religions Vergleiches de Ao 1672*.

het *Generaldirektorium* en de *Kriegs- und Domänenkammer* die het besluit geen enkele keer schriftelijk meedeelde aan de Kleefse regering.

Het zo ontstane archief heeft betrekking op de periode 1713-1789 maar biedt een verre van compleet beeld. In totaal bemoeiden de Neuburgse residenten, dr. Henricus Lengell, dr. G. Heijden en Roelen zich slechts met het bestuur in negen van de vierentwintig Kleefse steden. Dat de Neuburgse vertegenwoordigers in Kleef zich niet met alle steden bezighielden is begrijpelijk. Immers om in te gaan op de wisseling van magistraatsleden in steden die tijdens het *Normaljahr* 1624 door een protestantse magistraat werden bestuurd, zoals bijvoorbeeld Wezel, was voor de vertegenwoordiger van de palts sowieso niet interessant. De kans dat hij in een dergelijke stad een katholiek tot lid van de magistraat benoemd kreeg, was immers nihil. Opmerkelijk is echter wel dat geen enkele Neuburgse vertegenwoordiger gedurende al die jaren op geen enkel moment geprobeerd heeft de positie van de katholieken in de magistraat in het vrijwel geheel door katholieken bewoonde Huissen te versterken. Daar was, na het overlijden van de katholieke burgemeesters Gerhardt en Theodor Backer in respectievelijk 1729 en 1736 alle reden toe, omdat in beide gevallen de protestant Bartz tot burgemeester werd benoemd. Dit is des te opvallender, omdat de eerste Neuburgse vertegenwoordiger, Lengell wel bekend was met het St. Elisabethsconvent in het stadje¹.

Een aantal keren kwam het tot conferenties tussen vertegenwoordigers van beide regeringen. Zo kwam men op 30 januari 1738 in Düsseldorf bijeen om te praten over het uitsluiten van protestanten in de magistraat van Elberfeld bij Wuppertal en van katholieken in het stadsbestuur van Xanten, Kalkar, Kleef en Duisburg. Wat het resultaat van dit overleg was, is niet bekend.

Nader onderzoek in het archief van het *Generaldirektorium* alsmede in de archieven van Pfalz-Neuburg en de afzonderlijke Kleefse steden kan mogelijk uitsluitsel geven over hoe het met de benoeming van magistraatsleden in de Kleefse steden is gegaan en in hoeverre rekening werd gehouden met de bepalingen omtrent de religieverhoudingen binnen de stadsbesturen.

De centrale regering ging zich niet alleen meer en meer bemoeien met de aanstelling van nieuwe magistraatsleden, ook het interne bestuur van de steden werd onderzocht en aangepakt. Tussen 1714 en 1717 werd voor een aantal Kleefse steden een *Rathäußliche Instruction* uitgegeven. Deze regelingen over de werkzaamheden van het stadsbestuur hadden gezien de naam een voorlopig karakter en golden per stad. De inhoud van de *Rathäußliche Instruction* is al besproken.

Wanneer we het overzicht nader bezien, valt allereerst op dat de *Rathäußliche Instructionen* niet tegelijkertijd voor alle steden werden uitgevaardigd². Uit dit onvolledige overzicht komt naar voren dat de instructie in de verschillende steden tussen 10 augustus 1714 en 8 maart 1717 werden geïntroduceerd. De hoofdsteden Kleef en Wezel werden er

¹ Zweers, *Huissen in het conflict*, 34.

² *Sammlung der Gesetze*, II, 805-806; Barleben, *a.w.*, 52 noot 7.

allebei als eerste op 10 augustus 1714 mee geconfronteerd waarna of Duisburg of Emmerik volgde. Volgens dit incomplete overzicht was Huissen de laatste stad waar de *Rathäußliche Instruction* werd ingevoerd.

Tabel 30 Data waarop de *Rathäußliche Instructionen* uitgevaardigd zijn¹

Nr.	Stad	Datum	Nr.	Stad	Datum
1	KLEEF	10-08-1714	13	Ruhrort	
2	Huissen	08-03-1717	14	EMMERIK	08-07-17152
3	Uedem		15	Zevenaar	
4	Gennep		16	KALKAR	
5	Kranenburg	23-07-1716	17	Goch	
6	Griethuizen		18	Sonsbeck	
7	WEZEL	10-08-1714	19	Grieth	
8	Dinslaken		20	Kervenheim	30-12-1716
9	Büderich		21	XANTEN	
10	Orsoy		22	DUISBURG	18-07-1715
11	Schermbek		23	REES	
12	Holten		24	Isselburg	03-07-1716

Resumerend kan veilig worden gesteld, dat koning Friedrich Wilhelm I tussen 1713 en 1719 stap voor stap een einde maakte aan de vrije magistraatsverkiezingen in de Kleefse steden. Protesten van afzonderlijke steden alsmede van de *Stände* vermochten de Soldatenkoning niet van zijn voornemen te doen afwijken. De regering van Pfalz-Neuburg ondernam wel pogingen het aantal katholieke magistraatsleden in de Kleefse steden te handhaven. Wat de gevolgen waren van deze politiek van Friedrich Wilhelm en zijn opvolgers is voor wat betreft Huissen reeds besproken. Hoe het met de samenstelling van de magistraten in een aantal andere Kleefse steden verging wordt kort besproken.

Hoewel het buiten het bestek van dit onderzoek valt, een enkele opmerking over het naburige graafschap Mark dat eveneens onder Pruisisch bestuur viel. Ook daar werden de vrije magistraatsverkiezingen in 1713 opgeschort en werd door de commissie onder leiding van Durham in de daaropvolgende jaren een onderzoek ingesteld. Tussen 1718 en 1720 werden in Mark in de zes hoofdsteden *Interims-Instructionen* ingevoerd. Tussen 1729 en 1735 werd in vrijwel al de andere steden een *rathäusliches Reglement und Instruction* van kracht. De inhoud van de *Instructionen* en het *Reglement* waren overigens identiek en voor wat betreft de taakomschrijvingen van het stadsbestuur soortgelijk aan de *Rathäußliche Instructionen* die in de Kleefse steden van kracht werden. Het grote verschil was dat bij de invoering ervan in Mark

¹ Barleben, *a.w.*, 52. In het overzicht van Barleben ontbreekt Huissen.

² Schmoller, *a.w.*, 382. Emmerik zou volgens Schmoller de *Rathäußliche Instruction* op 8 juni 1714 hebben ontvangen.

het aantal magistraatsleden werd verkleind. In Herford werd het aantal stadsbestuurders gereduceerd van zeventien naar tien personen. Daarna nam het aantal bestuursleden nog verder af. Wat de oostelijke gebieden van het koninkrijk betreft zien we daar een soortgelijke ontwikkeling. Ook daar werden in de jaren twintig en dertig *Ratsreglements* doorgevoerd¹.

Het lijkt erop dat pas nadat de bestuurshervormingen in de Kleefse steden was doorgevoerd Friedrich Wilhelm begon met de aanpak van de stadsbesturen in het naburige Mark. Evenals in Kleef werd ook hier de verandering per stad en op verschillende tijdstippen ingevoerd. Het nam in Mark wel meer tijd in beslag en in tegenstelling tot in Kleef werd hier de omvang van de magistraat onmiddellijk verkleind. Kennelijk waren de magistraten in de Markse steden dusdanig omvangrijk dat de koning hier koos voor een onmiddellijke reductie van het ledental in plaats van de geleidelijke vermindering door middel van natuurlijk verloop zoals dat in de Kleefse steden gebeurde.

2 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden onder koning Friedrich Wilhelm I en zijn opvolgers

2a De bestuurlijke situatie in 1718 en in 1731

Zoals gezegd, vroeg koning Friedrich Wilhelm I in augustus 1718 om een opgave van alle bestuurders, werkzaam in de Kleefse steden². Dit resulteerde in een overzicht van alle leden van de magistraten in de Kleefse steden zoals die in het najaar van 1718 bestond. Daarnaast werd ook de godsdienstige gezindte van de leden genoteerd³. In de tabel op blz. 408 staat links de omvang van de magistraat bij de stadsverheffing. Rechts daarvan staat de situatie zoals die in 1718 bestond. Dit overzicht is om verschillende redenen interessant.

¹ Werner Freitag, *Westfalen Geschichte eines Landes, seiner Städte und Regionen im Mittelalter und Früher Neuzeit* (Münster 2023) 430-432 in de stad Soest werd het *pactum ducale* in 1752 afgeschaft; Rüge *a.w.*, 87 en 94; Göse, *a.w.*, 200-201.

² Hoewel het systeem van hoofdsteden en ondersteden tijdens de regering van de Pruisische koningen geen enkele betekenis meer had, is ter wille van de uniformiteit in dit hoofdstuk deze indeling bij de bespreking gehandhaafd.

³ GStA PK. - II. HA GD Abt. 18 Kleve tit. XVI Sekt 1 Band 2. De godsdienstige gezindten zijn in het overzicht in drieën gesplitst namelijk evangelisch, luthers en rooms katholiek. Ter wille van de overzichtelijkheid zijn calvinisten en lutheranen samengevoegd onder de noemer protestanten.

Tabel 31 Aantal magistratsleden in de kleefse steden bij de stadsverheffing en in 1718

	Stad	B.	S.	1718			
				B.	S.	V.	†
1	KLEEF	1	7	1	6	1	
2	Huissen ^o	1	7	¹	6		1
3	Uedem	1	7	1	6		
4	Gennep	1	6	¹	5		
5	Kranenburg	1	7	1	6	1	
6	Griethuizen	1	7	1	7		
7	WEZEL	2	12	2	10		
8	Dinslaken	1	7	1	5		2
9	Büderich	1	6	1	4		
10	Orsoy	1	6	¹	4		
11	Schermbeck	1	6	1	6		
12	Holten	1	6	¹	5		
13	Ruhrort	1	6	1	5		
14	EMMERIK	1	12	1	11		
15	Zevenaar	1	7	¹	6		
16	KALKAR	1	7	1	6		
17	Goch	1	7	1	7		
18	Sonsbeck	1	7	1	7		
19	Grieth	1	7	1	8		
20	Kervenheim	-	-	-	-		
21	XANTEN	1	7	1	5		1
22	DUISBURG	1	12	²	7	3	
23	REES	1	12	¹	8		
24	Isselburg	1	7	1	5	1	
	Totaal	25	175	24	144	6	3

B. = Burgemeester(s) S. = Schepenen V. = Vacante posten

¹ Burgemeester(s) tevens lid van de schepenenbank.

Gennep = stad, waar (een gedeelte van) de magistratuur werd aangesteld door de hertog.

^o Door het overlijden van de katholieke burgemeester Wilhelm Backer had Huissen in november 1718 geen burgemeester.

Naast de burgemeesters en schepenen werden in 1718 van de meeste steden ook de raadvrienden, gemeenslieden en de stadssecretarissen in het overzicht opgenomen¹. Ter

¹ Flink, 'Die klevischen Herzöge', 86; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sect 1 nr. 1 Band 2 ff. 46r. - 59v. overzicht van de leden van de magistraten van de steden in Kleef in 1718.

wille van de duidelijkheid is de tabel beperkt tot de burgemeesters en de schepenen. Van Kervenheim waren geen gegevens beschikbaar.

Als we kijken naar het aantal burgemeesters, dan is hun aantal vanaf de stadsverheffingen tot in 1718 gelijk gebleven. Duisburg had op dat moment een tweede burgemeester, een functie, die bij de stadsverheffing nog niet bestond. In Huissen was in november 1718 de burgemeestersfunctie vacant door het overlijden van burgemeester Wilhelm Backer.

In de steden Griethuizen en Schermbeck was de magistratuur nog in volle omvang aanwezig. De magistratuur van Grieth was, dankzij de komst van een extra schepen, sinds de stadsverheffing zelfs groter geworden.

In de overige achttien steden was het aantal schepenen afgenomen. In Dinslaken waren twee schepenen komen te overlijden. Dit heeft waarschijnlijk plaatsgevonden nadat de koning in december 1713 de vrije magistratuerverkiezingen had opgeschort. Overigens blijkt uit dit overzicht ook dat de stad intussen nog maar één magistratuur had, die zowel de *Altstadt* als de *Neustadt* bestuurde. In Xanten was één schepen komen te overlijden. Het grootst was de teruggang in Duisburg. Het aantal schepenen was daar intussen van twaalf naar zeven gedaald. Opmerkelijk is, dat de steden Kleef, Kranenburg, Duisburg en Isselburg in 1718 opgaven dat er vacatures bestonden. Kleef en Kranenburg gaven beiden aan dat één schepenplaats niet bezet was. Wanneer de schepenbank in beide plaatsen weer helemaal gevuld zou zijn, zou dat betekenen, dat de schepenbanken weer dezelfde omvang zouden hebben, die ze ook bij de stadsverheffing hadden gehad.

Voor Duisburg en Isselburg lag dat anders. Duisburg noteerde drie lege schepenplaatsen en Isselburg één. Als in beide steden de opengevallen plaatsen zouden zijn opgevuld, dan was het aantal schepenen nog altijd kleiner, dan bij de stadsverheffing. Isselburg zou dan op een getal van zes schepenen komen, dus nog één minder dan bij de stadsverheffing terwijl in Duisburg de schepenbank tien leden zou gaan tellen, nog altijd twee minder dan bij de stadsverheffing. Kennelijk was in beide steden het aantal schepenen al eerder verkleind. Mogelijk hoopten de twee steden op het herstel van de situatie zoals die in 1713 had bestaan. Het is overigens opmerkelijk dat slechts vier van de achttien steden aangaven dat er lege schepenplaatsen waren. Kennelijk was het merendeel van de steden er in 1718 al wel van doordrongen dat de koning sowieso niet van zins was de magistratuur in de omvang van 1713 voort te laten bestaan en dat het dus geen zin had vacatures te melden.

Naast de namen van alle bestuurders is in een aantal gevallen nog een opmerking toegevoegd waarvan een enkele zo veelzeggend dat ze in dit overzicht niet mogen ontbreken. In Orsoy had men één schepen van zeer hoge leeftijd die *in einer Krankheit Sinnlos* geworden was. In Holten was de situatie ronduit treurig. De burgemeester, die ook schepen was, was te oud om nog te kunnen functioneren terwijl van de vijf schepenen er

één oud; één oud en blind en de derde oud en ziek was. Daar werd nog aan toegevoegd dat het *ungelehrte Leute* waren. In Grieth tenslotte wilde de burgemeester ontslag nemen.

Wat betreft de personele bezetting waren er verschillende meningen. De stad Kleef gaf aan dat door de hoeveelheid werk, dat op het stadsbestuur afkwam bijvoorbeeld voor wat betreft de armenzorg en de weeshuizen de magistraat *mit Arbeit überladen* was. Dit was er soms de oorzaak van dat de magistratsleden *ihre eigener Haußgeschäfte verabsäumen müssen*. Het stadsbestuur pleitte er dan ook voor, het aantal bestuurders niet te verkleinen. Maar liefst dertien andere Kleefse steden sloten zich bij deze zienswijze aan. Uit Huissen en Schermbeck daarentegen klonken heel andere geluiden. In Huissen gaf men aan dat men met minder mensen toe zou kunnen maar dan moesten ze wel beter betaald worden. In Schermbeck wilde men het aantal schepenen graag zien teruggebracht van zes naar vier.

Hoe was het gesteld met de stadsbesturen van de Kleefse steden rond 1722? Op 29 maart 1720 kreeg de Kleefse *Kriegs- und Steuerrat* Samuel Smettach van Friedrich Wilhelm I opdracht over elke Kleefse stad een korte geschiedenis te schrijven. Smettach ging in zijn verslagen ook in op de op dat moment bestaande economische en demografische situatie. In deze rapporten, die tussen 1720 en 1722 werden opgemaakt, besteedde Smettach ook aandacht aan het bestuur in de steden. Van een aantal steden werden de bevindingen van Smettach gepubliceerd. Hieruit komt het volgende beeld naar voren.

Over Griethuizen zei hij dat vrijwel het gehele stadsbestuur uit katholieken bestond op één schepen na. Eén van de gebreken waaraan Griethuizen te lijden had, was volgens hem *das schlecht bestellte Magistrats-Wesen*. De burgemeester was weliswaar een goed econoom en een bemiddeld man maar hij kon niet lezen of schrijven.

Het bestuur van de stad Büderich kon in de ogen van Smettach ook geen genade vinden. De burgemeester was schoenmaker en landbouwer en ook de andere leden van het stadsbestuur waren eenvoudige lieden die hartstochtelijk dronken. Ze hadden zich in hun functies kunnen handhaven dankzij kuiperijen bij de magistratsverkiezingen. Vanwege hun *Unverstand* en met behulp van een advocaat hadden zij zich verzet tegen de *Rathh[äuslichen] Commission*, waarmee waarschijnlijk de commissie onder leiding van Michael Durham bedoeld werd. De stadssecretaris was in het stadje de baas en werd blind gehoorzaamd. Intussen had men in Büderich onnodig veel geld uitgegeven.

Over de magistraat van Kalkar velde Smettach een vernietigend oordeel dat nog ter sprake komt.

Wat het stadsbestuur van Kranenburg betreft was het oordeel van Smettach duidelijk. Hij had er geen goed woord voor over onder andere vanwege de *Untüchtigkeit einiger Magistratsglieder*. Ook hier sprak Smettach de hoop uit dat het nieuwe *rathäusliche Reglement* de situatie zou gaan verbeteren.

Over Uedem was de rapporteur evenmin te spreken. Ook hier functioneerde het stadsbestuur slecht omdat de burgemeester *durch die fast tägliche Trunkenheit* niet in staat was het stadje goed te besturen. Er was intussen al een voorstel gedaan om een nieuwe burgemeester te benoemen.

Over Huissen tenslotte was Smettach tevreden voor wat het bestuur betreft. Ook hier hadden de vrije magistratsverkiezingen in het verleden tot veel misstanden geleid, maar daar was intussen gelukkig een einde aan gekomen en men mocht zich in Huissen gelukkig prijzen met het feit dat Gerhard Backer burgemeester was¹.

Katholieken, analfabeten, simpele lieden die veel dronken, kuiperijen ofwel drinkgelagen; het was allemaal kommer en kwel aldus Smettach. Hij vergat overigens wel dat Huissens eerste burger katholiek was.

Bij al zijn beschrijvingen werd door Smettach standaard de kwalificatie *Mängel und Gebrechen* gebruikt waardoor het in elk geval lijkt alsof hij het op voorhand niet eens was met het bestaan van vrije magistratsverkiezingen en dat hij blij was met de door de koning genomen maatregelen hiertegen. Hier ontstaat de indruk dat Smettach in het gevele wilde komen bij zijn superieuren. Slechts enkele keren, zoals bijvoorbeeld in het geval van Uedem gaf hij concreet aan, wat er niet goed was aan het stadsbestuur. Of het werkelijk allemaal zo slecht was gesteld met de magistraten in de Kleefse steden, zal nader onderzoek uit moeten wijzen.

Friedrich Wilhelm kon in 1718 constateren, dat de door hem gevolgde politiek in bescheiden mate vruchten begon af te werpen. Het aantal schepenen was in vijf jaar tijd gedaald van 175 naar 144; een afname van haast 18%! De schepenbanken zouden in de loop der jaren alleen maar leger worden. Na het bekijken van de kwalificaties van de verschillende magistraten zal hij minder tevreden zijn geweest en ook de rapporten van Smettach gaven aan, dat er nog voldoende werk aan de winkel was om de magistraten niet alleen te verkleinen maar ook om ze te bezetten met capabele personen.

Bij zowel Dinslaken als Ruhrort werd de religie van de burgemeester niet opgegeven, waarbij van Dinslaken bekend is, dat daar in 1716 een lutheraan tot eerste burger was benoemd. Omdat de bewoners van Ruhrort voor het overgrote deel protestant waren, zal ook daar de burgemeester protestant geweest zijn². In Huissen was de katholieke burgemeester Wilhelm Backer komen te overlijden. Uitgaande van de tabel was van 22 van de 24 burgemeesters de godsdienstige overtuiging bekend. Achttien van hen waren protestant zijnde 75%. Alleen de burgemeesters van Schermbeck en Isselburg en mogelijk ook die van Ruhrort waren lutheraan terwijl de anderen calvinistisch waren. Van de 144 schepenen was iets meer dan 70% protestant³.

1 Jacob Imig, 'Griethausen zur Zeit König Friedrich Wilhelm I. von Preußen' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1991* (Kleve 1990) 142-148; Ibidem, 'Kalkar im Jahre 1720' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1981* (Kleve 1980) 124-132; Ibidem, 'Die klevische Stadt Kranenburg aus der Sicht von 1720' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1984* (Kleve 1983) 176-180; Ibidem, 'Uedem nach dem Bericht Samuel Smettachs aus dem Jahre 1722' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1982* (Kleve 1981) 136-143; Margret Wensky, 'Uedem – eine kleine Stadt im preußischen Herzogtum Kleve im 18. Jahrhundert' in: Margret Wensky (Hrsg.), *Uedem – eine kleine Stadt im Herzogtum Kleve* (Uedem 2020) 139-171; Margret Wensky, 'Büderich im Spiegel der "Historischen Berichten von den Städten" und der "Policy-Protokolle" 1722-1768' in: Martin Wilhelm Roelen en Margret Wensky, ... *des vorigen florissanten Status beraubt - Büderich im 18. Jahrhundert* (Wesel 2018) 11-49, 22 en 152; Zweers, 'Het "Historischer Bericht"'.
 2 Vriendelijke mededeling dr. Hans Georg Kraune dd. 9 juli 2008.
 3 Zoals reeds eerder opgemerkt zijn de godsdienstige gezindten in het overzicht in drieën gesplitst namelijk evangelisch, luthers en rooms katholiek. Ter wille van de overzichtelijkheid zijn *evangelischen* en lutheranen samengevoegd onder de noemer protestanten.

Friedrich Wilhelm I kon als het ging over de religieuze samenstelling van de stadsbesturen in elk geval tevreden zijn. Zijn vader en grootvader hadden er voor gezorgd dat het overgrote deel van de magistraatsleden uit protestanten bestond waarvan het merendeel ook nog eens geloofsgenoten van de koning waren. In zowel Schermbeck als in Isselburg waren de burgemeesters lutheraan. In Schermbeck waren vier van de zes schepenen lutheraan terwijl in Isselburg de gehele schepenbank (vijf man) bestond uit aanhangers van het lutheranisme. In totaal veertien van de 102 protestanten waren lutheraan.

Opvallend is de opmerking over het vervangen van schepenen in Kalkar. Daar waren de katholieke schepenen Heinrich Kortman en Nicolaes Ophorst vervangen door Johannes Fabritius en Friedrich Ludwig Romswinckel, wegen Represalien. De paltsgraaf van Neuburg had in Mettmann in het hertogdom Berg de katholieken bevoordeeld en dat moesten de twee katholieke schepenen in Kalkar dus bezuren. Tussen 1713 en 1718 probeerde de Soldatenkoning nog altijd de schijn hoog te houden dat de magistraatsverkiezingen slechts tijdelijk waren afgeschaft. Toch werden in die periode katholieke schepenen afgezet en vervangen door protestanten waarbij niet aan te nemen valt dat dat met instemming van de betrokken magistraten, laat staan van de bevolking is gebeurd.

Tabel 32 De verhouding tussen de religies in de magistraten van de Kleefse steden in 1718

Religieverhouding binnen de magistraten van de Kleefse steden (1718)							
	Stad	B.	Prot	RK	S.	Prot	RK
1	KLEEF	1	1		6	6	
2	Huissen				6	3	3
3	Uedem	1	1		6	5	1
4	Gennep	1	1		5	5	
5	Kranenburg	1	1		6	1	2
6	Griethuizen	1		1	7	1	6
7	WEZEL	2	2		10	10	
8	Dinslaken	1	?	?	5	?	?
9	Büderich	1	1		4	1	3
10	Orsoy	1	1		4	4	
11	Schermbeck	1	1		6	6	
12	Holten	1	1		5	5	
13	Ruhrort	1	?	?	5	?	?
14	EMMERIK	1	1		11	10	1
15	Zevenaar	1	1		6	5	2
16	KALKAR	1		1	6	2	4
17	<i>Goch</i>	1	1		7	7	
18	Sonsbeck	1	1		7	6	1
19	Grieth	1		1	7		7
20	Kervenheim	-	-	-	-	-	-
21	XANTEN	1	7	1	5	2	3
22	DUISBURG	2	2		7	7	
23	REES	1	1		8	8	
24	Isselburg	1	1		5	5	
	Totaal	24	18	4	144	102	33

B. = Burgemeester(s) S. = Schepenen

In 1731 werd op last van de *Kriegs- und Domänenkammer* een overzicht gemaakt van de leden van de magistraten van de Kleefse steden. Dankzij dit overzicht kunnen de veranderingen die tussen 1718 en 1731 plaatsvonden in kaart worden gebracht¹.

¹ GStA PK. - II. HA GD Abt. 18 Kleve tit. XVI Sekt 1 Band 2. Overzicht magistraatsleden in 1718; LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 1201. Overzicht magistraatsleden in 1731.

Tabel 33 Omvang van de magistraten van de Kleefse steden in 1718 en in 1731

Stad	1718				1731				Verschil	In functie in 1718 en in 1731
	B.	S.	R(+G)	Totaal	B.	S.	R(+G)	Totaal		
KLEEF	1	6	4	11	1	7	4	12	1	3
Huissen	¹	6	4	10	1	4	4	9	-1	6
Uedem	1	6	2	9	¹	6	1	8	-1	4
<i>Gennep</i>	¹	5	3	9	¹	5	1	7	-2	4
Kranenburg	1	6	3	10	1	5	1	7	-3	2
Griethuizen	1	7	2	10	1	7	0	8	-2	3
WEZEL	2	10	8	20	2	10	7	19	-1	7
Dinslaken	1	5	2	8	¹	2	0	3	-5	2
Büderich	1	4	7	12	¹	2	2	5	-7	2
Orsoy	¹	4	4	9	²	4	1	7	-2	1
Schermbbeck	1	6	8	15	1	5	4	10	-5	4
Holten	¹	5	4	10	1	3	3	7	-3	4
<i>Ruhrort</i>	1	5	5	11	²	5	0	7	-4	1
EMMERIK	1	11	9	21	1	7	4	12	-9	5
<i>Zevenaar</i>	¹	6	-	7	¹	7	-	8	1	-
KALKAR	1	6	10	17	1	4	0	5	-12	2
<i>Goch</i>	1	7	6	14	³	3	3	9	-5	5
Sonsbeck	1	7	7	15	1	5	1	7	-8	5
Grieth	1	7	2	10	1	5	1	7	-3	6
Kervenheim				0	1		3	4	4	
XANTEN	1	5	15	21	¹	5	3	9	-12	7
DUISBURG	²	7	3	12	2	7	4	13	1	5
REES	¹	8	14	23	1	5	7	13	-10	3
Isselburg	1	5	3	9	1	4	1	6	-3	1
Totaal	24	144	125	293	30	117	55	202	-91	82

¹ Burgemeester(s) ook schepen. In 1731 maakte in Ruhrort de eerste burgemeester in Uedem en Orsoy de tweede burgemeester en in Goch de derde burgemeester deel uit van de schepenbank. *Gennep* = stad waar de magistratuur werd benoemd door de landsheer.

Wanneer we het aantal magistratsleden van de Kleefse steden in 1718 en 1731 met elkaar vergelijken, dan valt een aantal zaken op. Allereerst de situatie in Kervenheim. In 1718 werden voor deze stad geen magistratsleden opgegeven. In 1731 bleek men daar

te beschikken over een burgemeester en twee raadsmannen. Het stadje had in elk geval vanaf het midden van de zeventiende eeuw vrije magistraatsverkiezingen gehad waarbij men naast de burgemeester vier raadsmannen koos¹. Het aantal raadsmannen was dus in 1731 gehalveerd ten opzichte van het midden van de zeventiende eeuw. Wanneer deze reductie plaats heeft gevonden, is niet bekend. Doordat in 1731 ineens wel gegevens over Kervenheim beschikbaar zijn, ontstaat een enigszins vertekend beeld. De situatie in 1718 laat zich hierdoor niet zonder meer vergelijken met die van 1731.

Wat betreft het aantal burgemeesters is er sprake van een aanzienlijke toename. In 1718 ontbraken twee burgemeesters in het overzicht namelijk die van Huissen, vanwege het overlijden van burgemeester Backer en van Kervenheim. In 1731 hadden zowel Orsoy als Ruhrort twee in plaats van één burgemeester en was het aantal in Goch zelfs met twee gegroeid naar drie. Voor deze stijging is geen verklaring gevonden.

In de steden, waar de benoeming van de magistraatsleden in handen was van de landsheer is de afname van het aantal bestuurders niet significant anders dan in de steden waar men van oudsher vrije magistraatsverkiezingen had gekend. In Zevenaar zien we dat tussen 1718 en 1731 de magistraat zelfs met één persoon werd versterkt.

In Kleef en in Zevenaar is het aantal schepenen met één toegenomen. In Uedem, Gennep, Griethuizen, Wezel, Orsoy, Ruhrort, Xanten en Duisburg bleef het aantal leden gelijk. Van Kervenheim is niet bekend of daar in 1718 nog één of meer schepenen aanwezig waren. In de overige dertien Kleefse steden daalde het aantal leden van de schepenenbank.

De grootste teruggang vond plaats in de colleges van raadsverwanten en *Gemeinsleuten*. Opnieuw is voor Kervenheim niet duidelijk of er sprake was van een verandering van het ledental omdat de gegevens uit 1718 ontbreken. Duisburg was de enige stad, waar het aantal leden toenam met één persoon. In Huissen bleef het aantal raadsverwanten gelijk terwijl in alle andere steden het aantal leden, soms zelfs fors, daalde. Het totaal aantal leden van beide colleges was in 1731 meer dan gehalveerd waarbij het met name de *Gemeinsleuten* waren, die het veld moesten ruimen. In Büderich en Sonsbeck waren in 1731 zelfs helemaal geen *Gemeinsleuten* meer voorhanden. Xanten telde in 1718 nog negen *Gemeinsleuten* in 1731 was er nog maar één. Het idee, dat Von Viereck en de andere Kleefse Geheime Raden in november 1718 lanceerden om het aantal *Gemeinsleuten* in de Kleefse erflanden te reduceren was in 1731 al in hoge mate gerealiseerd.

Als we de vier leden van de Kervenheimse magistraat buiten beschouwing laten, dan waren van de 197 magistraatsleden van 1731 er 82, die ook al in 1718 op het kussen zaten. In een aantal steden zoals bijvoorbeeld in Wezel (zeven van de negentien) en in Emmerik (vijf van de twaalf) was dat aantal wel te overzien. In andere plaatsen zoals in Dinslaken (twee van de drie) en in Grieth (zes van de zeven) betekende het dat er sprake moet zijn geweest van een magistraat die in meer of mindere mate begonnen te vergrijzen. Dat deze vergrijzing op den duur tot een onvermijdelijke reductie van het aantal leden zou leiden zal zowel voor de Kleefse Geheime Raden, de Kleefse *Kriegs- und Domänenkammer*

¹ Flink, 'Die klevischen Herzöge', 86.

alsmede voor het *Generaldirektorium* in Berlijn een prettige gedachte zijn geweest.

Uit een onderzoek naar het *Rathaußliches Wesens* uitgevoerd in 1731 door de voorzitter van de *Kriegs- und Domänenkammer* Von Borcke komt naar voren dat in een aantal Kleefse steden de leden van de magistraat de salarissen van de overleden leden onder elkaar verdeelden. Hier werd vanzelfsprekend een einde aan gemaakt¹.

2b De bestuurlijke ontwikkeling in een aantal Kleefse steden.

Kleef

Nadat Friedrich Wilhelm in december 1713 de magistraatsverkiezingen had opgeschort, maakte hij daarop al in het vroege voorjaar van 1714 een uitzondering. Op 22 februari 1714 vroeg het Kleefse stadsbestuur om het herstel van de vrije magistraatsverkiezingen met als argument dat wanneer een stad een steeds wisselend stadsbestuur had dat beter was dan dat men te maken had met stadsbestuurders, die voor het leven waren benoemd. Men verwees daarbij naar Emmerik, Rees en Goch waar zulks het geval was. Ook vroeg men de koning wat men moest doen, wanneer een schepen was komen te overlijden. Toen kort daarna in de stad Kleef een schepenplaats vacant werd liet de koning op 29 maart 1714 de magistraat weten dat zij ter vervanging zelf een schepen mochten kiezen en dat de keuze van de magistraat ter bevestiging aan de koning moest worden voorgelegd. Het stadsbestuur deed op 24 april nog een poging te komen tot het herstel van de vrije verkiezingen, maar antwoord op dit nieuwe verzoek is niet voorhanden en zal waarschijnlijk ook niet geschreven zijn². Wie uiteindelijk tot schepen werd benoemd, is niet gebleken.

In 1715 vroeg de stad opnieuw om het herstel van de magistraatsverkiezingen. Op 15 maart van dat jaar raadde de Kleefse regering Berlijn aan dit niet toe te staan. Men pleitte ervoor eerst het onderzoek naar de bestuurlijke toestanden in de Kleefse steden af te wachten. Bovendien als men in de stad Kleef de vrije magistraatsverkiezingen zou herstellen, dan zouden de andere Kleefse steden dat recht ook weer opeisen³. In 1718 waren alle stadsbestuurders in Kleef protestant⁴. Het stadsbestuur van Kleef vroeg in 1722 opnieuw om het herstel van de vrije magistraatsverkiezingen *eins der ältesten und fast importantesten Privilegien*⁵. Of de magistraat een antwoord ontving is niet gebleken, maar als dat zo was, dan laat de inhoud daarvan zich gemakkelijk raden.

1 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 1347 ff. 24v. - 25r. Verslag van Von Borcke dd. 4 juni 1731.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 ff. 14r. - 16r. stad Kleef aan Friedrich Wilhelm I dd. 22 februari 1714; f. 19r. *Generalkriegskommissariat* aan *Oberhofmarschall* dd. 4 maart 1714; ff. 26r. - 27r. en LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 138r. - 139r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering alsmede aan de *zum Rathäuslichen Wesen in Cleve verordenete Commissarien* dd. 29 maart 1714; ff. 52r. - 53r. stad Kleef aan Friedrich Wilhelm I dd. 24 april 1714.

3 GStA PK. - I. HA GR. Rep. 34 KMRN inv. nr. 194 *Clevische Städtésachen Rathäusliche Sachen in genere* Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 15 maart 1715.

4 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 46r. - 46v. overzicht van leden van de magistraat van de stad Kleef in 1718.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 124r. - 126v. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I [ongedateerd]. [1722].

Het slot te Kleef in 1758.

H4

Toen op 23 februari 1722 de raadsverwant Marcelis Cox was komen te overlijden solliciteerden zoon Leonardus Cox en de uit Kleverham afkomstige Justus Joachim Geselschap naar de vacante functie. Leonardus Cox genoot de voorkeur van de magistraat en kreeg de functie. Hij moest wel 50 *Reichsthaler* aan de *Rekrutenkasse* betalen. Vanaf 1723 mochten katholieken geen deel meer uitmaken van de schepenbank¹.

Het duurde kennelijk tot 1725 voordat er weer een schepenplaats vacant kwam. Het stadsbestuur wendde zich eind januari tot de Kleefse regering en stelde voor in plaats van de onlangs overleden schepen Von Groin de raadsverwant dr. Fredericus Knoeps tot schepen te benoemen. De plaats van Knoeps zou dan moeten worden ingenomen door dr. Friedrich von der Portzen. Men ging in Kleef kennelijk van uit gedachte uit, dat hetgeen de koning in 1714 had toegestaan nu nog steeds gold. Men maakte tevens van de gelegenheid gebruik te protesteren tegen het feit dat men geld moest storten in de *Rekrutenkasse*. Dit werkte de komst van *untüchtigen und ... inhabile subjecta* in de hand, waarbij echter niet werd aangegeven, waarom dat dan wel zo zou zijn. Op 28 januari werd het verzoek met bijlagen aan de *Kriegs- und Domänenkammer* ter hand gesteld². Welk besluit werd genomen, is niet duidelijk.

¹ Scholten, *Zur Geschichte der Stadt Cleve* 452.

² LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 136r. - 140r. ongedateerd schrijven van de magistraat van Kleef aan de Kleefse regering [ingekomen 26 januari 1725] met bijlagen en Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 28 januari 1725.

De Neuburgse vertegenwoordiger in Kleef dr. Henricus Lengell kwam inzake de residentie voor het eerst in 1733 in beeld. Toen op 1 oktober 1733 schepen Knoeps was komen te overlijden vroeg Lengell de Kleefse regering vrijwel onmiddellijk een katholieke opvolger aan te stellen. Klaarblijkelijk was hij niet op de hoogte van de in 1723 genomen maatregel dat katholieken geen deel meer mochten uitmaken van de schepensbank. De *Kriegs- und Domänenkammer* besloot echter geen nieuwe schepen te benoemen¹.

In februari 1734 richtte Lengell zich opnieuw tot de Kleefse regering inzake de Kleefse magistraat. Hij begon met op te merken, dat geen vervanger van Knoeps was benoemd. Kort na het overlijden van Knoeps was schepen Witten gestorven. Intussen was de zoon van Witten zijn vader opgevolgd en waren de katholieken weer gepasseerd. Lengell vroeg om de benoeming van een katholieke schepen. In de zomer van 1735 gaf Lengell nogmaals aan, dat hij het met de in 1734 gevolgde procedure niet eens was². Zijn vragen hadden dus kennelijk geen succes opgeleverd.

In december 1737 bleek dat een opgevallende schepensplaats opgevuld was door de *Procurator* Johan Carl Geselschap. Heijden, de opvolger van Lengell als vertegenwoordiger van Neuburg in Kleef protesteerde tegen diens aanstelling omdat Geselschap een bedrieger was en dat alleen lieden *von guter renomee* mochten worden aangesteld³. Aangezien de Neuburgse gezanten alleen tot taak hadden erop toe te zien dat het aantal katholieken in de magistraten werd gehandhaafd viel deze opmerking over de handel en wandel van een nieuw magistratslid buiten de competentie van Heijden.

Toen Heijden op 3 februari 1738 bezwaar maakte tegen het feit dat na het overlijden van *Justitzrat* en schepen Timmer diens plaats was ingenomen door zijn zoon, liet de magistraat van Kleef daarop weten dat in Kleef geen enkele capabele katholiek voorhanden was en dat daarom de zoon van Timmer was benoemd⁴. Wanneer we kijken naar de functies van Geselschap en de overleden Timmer, lijkt het erop dat de *Kriegs- und Domänenkammer* bij voorkeur leden uit de eigen geleding benoemde tot lid van de Kleefse magistraat.

In 1742 ging het allemaal wat minder gemakkelijk. Heijden liet zich ditmaal niet met een kluitje in het riet sturen. Nadat de protestantse schepen Wunder was komen te overlijden richtte hij zich op 18 mei tot koning Friedrich II en drie dagen later tot de Kleefse regering met het verzoek de *Kriegs- und Domänenkammer* een katholiek aan te laten stellen als opvolger van Wunder. Op de 25^e kreeg hij nul op het rekest van de *Kriegs- und Domänenkammer* waarop hij zich op de 29^e maar weer tot de Kleefse regering richtte

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 161r. - 161v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 3 oktober 1733]; ff. 163r. - 163v. kanselier, vice-kanselier en Gemene Raden van Gulik en Berg aan de Kleefse regering dd. 7 november 1733.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 168r. - 168v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 8 februari 1734]; ff. 173r. - 173v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 18 juli 1735].

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 230r. - 231r. Heijden aan de Kleefse regering dd. 5 december 1737.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 195r. - 195v. Heijden aan de Kleefse regering dd. 3 februari 1738; ff. 206r. - 207v. ongedateerd schrijven van de magistraat van Kleef aan de Kleefse regering [ingekomen 24 februari 1738].

met het verzoek om genoegdoening¹. Op 14 juni had Heijden nog steeds geen antwoord ontvangen waarop de Kleefse regering dezelfde dag nog de *Kriegs- und Domänenkammer* liet weten dat men Heijden op een dusdanige manier moest beantwoorden dat daardoor geen *Religionsbeschwerden* konden ontstaan². Om aan dat laatste te voldoen bedacht de *Kriegs- und Domänenkammer* een simpele oplossing. De Kleefse regering kreeg op 21 juni te horen dat zich geen katholieke sollicitant had gemeld. Heijden werd kennelijk gelijk op de hoogte gesteld want nog dezelfde dag liet hij de Kleefse regering weten dat hij Johann Anton Ritzardt als gegadigde had voorgesteld. De regering kon niet anders antwoorden dat indien dat zo was dan Ritzardt zou worden benoemd³. Het moet dan ook voor zowel de regering als voor Heijden een hard gelag zijn geweest toen ze moesten constateren dat een zekere Hannes was aangesteld. Maar Heijden gaf niet op. Kort daarna overleed opnieuw een schepen. Op 3 augustus solliciteerde de arts Joh. Moritz de Vries naar de vacant geworden plaats⁴. Hij richtte zich tot de Kleefse regering en verklaarde zich bereid 500 *Reichstaler* in de *Rekrutenkasse* te willen storten. Heijden stelde echter op 13 augustus 1742 voor de eerder gepasseerde Ritzardt te benoemen. Deze aspirant-schepen had zich bereid verklaard om 300 *Reichstaler* in de *Rekrutenkasse* te willen storten. De regering kon niet meer doen dan het verzoek op 16 augustus ter hand te stellen van de *Kriegs- und Domänenkammer* met het verzoek het voorstel in consideratie te willen nemen. Het lijkt erop, dat de regering de sollicitatiebrief van De Vries niet heeft doorgestuurd naar de *Kriegs- und Domänenkammer* mogelijk om op die manier de benoeming van de katholieke Ritzardt niet in de weg te staan. Op 20 augustus kon Heijden opgelucht adem halen. De *Kriegs- und Domänenkammer* deelde de Kleefse regering mee, dat Ritzardt was benoemd tot schepen. Er was wel een probleem, want de magistraat was het niet eens met de benoeming⁵. Op 10 september klaagde Heijden dan ook over het gedrag van de Kleefse magistraat bij de regering. Het argument van de magistraat dat Ritzardt geen gepromoveerd rechtsgeleerde was sneed volgens hem geen hout. Johan Carl Geselschap, die in 1737 op het kussen was gekomen was dat ook niet. Ritzardt was architect en geboren en getogen in Kleef. Tenslotte merkte Heijden op dat zowel in 1624 als in 1672 er ook niet-gepromoveerden deel uitmaakten van de Kleefse schepenbank. Intussen was hij wel te weten gekomen dat De Vries ook had gesolliciteerd⁶. Of het niet-academisch zijn van Ritzardt de werkelijke reden was van de magistraat om tegen zijn benoeming te zijn valt te betwijfelen. Veeleer het feit dat hij katholiek was zal tegen hem hebben gepleit, maar dat kon men natuurlijk niet als reden opgeven. In oktober 1742

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 214r. - 214v. Heijden aan de Kleefse regering dd. 29 mei 1742.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 216r. - 216v. Heijden aan de Kleefse regering dd. 14 juni 1742 met op de achterzijde het schrijven van de Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* van dezelfde datum.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 219r. - 219v. Heijden aan de Kleefse regering dd. 21 juni 1742 met daarachter het antwoord van de Kleefse regering aan Heijden van dezelfde datum.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 232r. - 232v. De Vries aan de Kleefse regering dd. 3 augustus 1742.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 234r. - 235r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 20 augustus 1742.

6 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 228r. - 229r. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 10 september 1742].

Het slot te Kleef in 1758.

werd Ritzardt door de *Kriegs- und Domänenkammer* alsnog voorgedragen als *Rahts Glied* in Kleef. Waarom de *Kriegs- und Domänenkammer* toch gezwicht was, werd pas 46 jaar later duidelijk, toen Ritzardt inmiddels was komen te overlijden. De toenmalige gezant Weseler wist op 18 januari 1788 te melden dat de benoeming van Ritzardt pas had plaatsgevonden nadat de katholieken zich tot het hof in Berlijn hadden gewend¹. Hieruit blijkt dat Friedrich II ten opzichte van andersgelovigen een minder rigide politiek voerde dan zijn vader vóór hem had gedaan.

Vanaf 1742 tot 1787 leidden de benoemingen van schepenen niet meer tot conflicten met Pfalz-Neuburg. Niet dat het altijd rustig was in de residentie. Tijdens de Zevenjarige Oorlog kwam het een aantal keren tot onlusten. In 1757 werd in de stad demonstratief een Sacramentsprocessie gehouden. In 1760 werd door middel van plakkatens niet mis te verstane woorden opgeroepen tot verzet tegen de plaatselijke ambtenaren die als *Landesdiebe* werden gekarakteriseerd en die volgens de tekeningen op die plakkatens opgehangen dienden te worden².

Zoals gezegd, kwam het pas in 1787 weer tot moeilijkheden. In het voorjaar stierf schepen Johan Anton Ritzardt en er moest dus weer een nieuw schepen komen. De Neuburgse gezant

¹ LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 243r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 18 oktober 1742; ff. 495r. - 496r. Weseler aan de Kleefse regering dd. 18 januari 1788. Weseler stelt echter, dat de benoeming pas in 1743 plaats vond.

² Horst Carl, *Okkupation und Regionalismus: Die preussischen Westprovinzen im Siebenjährigen Krieg* (Mainz 1993) 369.

Von Hasenbach liet de Kleefse regering eind mei weten dat Ritzardt was overleden en dat hij graag opnieuw een katholiek als vervanger benoemd wenste te zien¹. De *Kriegs- und Domänenkammer* had daar echter geen oren naar. In Gulik en Berg hield men zich, aldus de *Kriegs- und Domänenkammer* intussen ook niet meer aan de bepalingen van 1672 en dus was het niet nodig een katholiek te benoemen². De Kleefse regering was het hier niet mee eens en stelde de *Kriegs- und Domänenkammer* op 16 oktober dan ook voor een katholiek te benoemen om zodoende alle moeilijkheden voor te zijn³. Dit mocht echter niet baten. In Berlijn werd op 23 oktober besloten de plaats van Ritzardt voorlopig niet opnieuw te bezetten. Het zodoende bespaarde schepensalaris kon worden gebruikt om een gedeelte van de schulden van de stad af te lossen⁴. Dit was zowel voor Von Hasenberg als voor de regering in Düsseldorf volstrekt onaanvaardbaar en zij tekenden in december zowel bij de Kleefse regering als bij koning Friedrich Wilhelm II bezwaar aan tegen de gang van zaken. Op 3 januari 1788 kreeg de Kleefse regering vanuit Berlijn te horen dat die *Sache allhier unbekandt ist* en dat men zo spoedig mogelijk inlichtingen wenste te ontvangen. Op 13 januari liet men de koning vanuit Kleef weten dat men altijd al van mening was geweest dat een katholiek benoemd moest worden, een mening, die men op 29 januari ook naar de *Kriegs- und Domänenkammer* ventileerde. Het is overigens wel merkwaardig te noemen dat men vanuit Berlijn de Kleefse regering verweet dat men niet op de hoogte was van de perikelen in Kleef⁵. Immers de benoeming van magistratsleden lag in handen van de *Kriegs- und Domänenkammer* in samenspraak met het *Generaldirektorium* en niet bij de Kleefse regering. Op deze manier werd wel op een heel doorzichtige manier gepoogd het eigen straatje schoon te veegen. Het resultaat was dat het *Generaldirektorium* op 4 maart opdracht gaf in Kleef weer een katholieke schepen te benoemen⁶. Daarmee leek het probleem opgelost. Leek; want een benoeming vond simpelweg niet plaats. Op 19 november 1788 richtte de hertog van Neuburg, keurvorst Karl IV, zich tot de regering in Berlijn met de vraag hoe het nu toch zat met de aanstelling van een nieuwe schepen in Kleef. Deze brief werd aan de Kleefse regering ter hand gesteld die de keurvorst op 13 januari 1789 liet weten dat het een kwestie van geld was. Het schepensalaris van Johan Anton Ritzardt bedroeg 80 *Reichstaler* maar aangezien de stad een schuld had van 83 *Reichstaler* had de *Kriegs- und Domänenkammer* besloten dat eerst deze schuld moest worden afgelost vooraleer men overging tot de benoeming van een

- 1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 481r.-481v. ongedateerd schrijven van Von Hasenbach aan de Kleefse regering [ingekomen 30 mei en gepresenteerd op 4 juni 1787].
- 2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 483r. en f. 484r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 27 juli en 10 augustus 1787.
- 3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 487r.-488r. Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 16 oktober 1787.
- 4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 491r. Friedrich Wilhelm II aan de Kleefse regering dd. 23 oktober 1787.
- 5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 493r. - 493v. Von Hasenberg aan de Kleefse regering dd. 20 december 1787; f. 499r. Friedrich Wilhelm II aan de Kleefse regering dd. 3 januari 1788 met antwoord van de Kleefse regering dd. 13 januari; ff. 495v. - 496r. regering in Düsseldorf aan de Kleefse regering dd. 18 januari 1788 met schrijven van de Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 29 januari 1788.
- 6 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 498r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 17 maart 1788.

opvolger van Ritzardt. Wel liet de regering de keurvorst nog wel even fijntjes weten dat zij er altijd voorstander van was geweest om een katholiek te benoemen¹!

Door wie en wanneer de vacante schepenplaats in de Kleefse magistraat weer werd ingenomen blijkt niet uit de archieven van de Kleefse regering en ook niet uit die van de *Kriegs- und Domänenkammer*.

Kranenburg

Ook voor de Kleefse onderstad Kranenburg hadden de bestuurshervormingen van Friedrich Wilhelm I de nodige gevolgen. In november of december 1714 was Jacob Diederich, de zoon van richter Jhew tot schepen benoemd². Een jaar later, in december 1715, vroeg de koning geïnformeerd te worden over hoe het zat met het vergeven van enige schepenplaatsen in Kalkar en in Kranenburg. Hij wilde weten op basis waarvan dat gebeurde omdat er immers geen magistratuursverkiezingen mochten worden georganiseerd. Het antwoord van de Kleefse regering is helaas niet bekend³. In 1718 bestond de magistraat merendeels uit protestanten. Naast burgemeester Küster waren vier van de zes leden van de schepenbank en drie van de vier raadsverwanten protestant. Eén schepenplaats was op dat moment niet bezet⁴. In 1723 beklagde Lengell zich tegenover de Kleefse regering dat tot 1672 in Kranenburg geen enkele protestant in de magistraat had gezeten maar dat op dat moment *fast alle Catholische de facto außgesetzt* waren⁵.

Op 9 september 1738 werd de vroegere stadssecretaris van Xanten Heinrich Peter Carp door Friedrich Wilhelm tot burgemeester van Kranenburg benoemd. Dit werd op 15 oktober aan de Kleefse regering meegedeeld⁶.

Nadat kort daarvoor de protestantse schepen Schüfelder was komen te overlijden stelde de Neuburgse vertegenwoordiger Heijden in februari 1744 voor, de katholiek Albert van Eijck in diens plaats te benoemen met als argument dat er vroeger in elk geval twee katholieke schepenen waren geweest. Op 9 februari gaf de Kleefse regering de richter van Kalkar opdracht na te gaan, hoe de geloofsverhoudingen binnen de magistraat in 1672 waren geweest⁷. Op 18 februari liet richter Pavenstädt weten dat hij over de religieuze samenstelling van de magistraat in 1672 niets te weten was gekomen, maar dat burgemeester Küster hem had verteld, dat er altijd twee katholieken in het stadsbestuur

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 500r. Karl IV aan de Pruisische regering dd. 19 november 1788; f. 501r. Kleefse regering aan Karl IV dd. 13 januari 1789.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 f. 47r. extract uit een brief uit Kleef dd. 1 januari 1715.

3 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 f. 82r. ook in LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 20r. - 20v. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 16 december 1715.

4 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 52v. - 53r. overzicht van leden van de magistraat van Kranenburg in 1718.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 87r. - 89r. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 12 augustus 1723].

6 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 f. 82r.; LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 208r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 15 oktober 1738.

7 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 244r. - 244v. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 4 februari 1744]; f. 245r. Kleefse regering aan richter Pavenstädt dd. 4 februari 1744.

hadden gezeten. Het waren de gestorven schepen Sebastian Schaijman en raadsverwant Heinrich Torck¹. Beide heren maakten blijkens de opgaven van 1718 deel uit van het stadsbestuur. Van Eijck had zich intussen bereid verklaard een jaarsalaris als *Caution* af te staan aan de *Rekrutenkasse*. Maar het mocht niet baten. Op 27 februari liet Heijden de Kleefse regering weten dat de *Kriegs- und Domänenkammer* intussen een protestant had voorgedragen om de vacante schepenplaats op te vullen. Hij verzocht de Kleefse regering alsnog er in Berlijn op aan te willen dringen Van Eijck te benoemen². Op 2 maart kreeg Heijden te horen, dat hij zich bij de *Kriegs- und Domänenkammer* diende te voegen om aldaar de kwestie te bespreken. Wat de uitkomst van dit gesprek was laat zich raden. Op 5 maart tekende de regering in Düsseldorf dan ook bij koning Friedrich II protest aan tegen de benoeming van de protestantse schepen waar de *Kriegs- und Domänenkammer* halstarrig aan vast bleef houden. Men tekende daarbij nog aan dat de richter van Kalkar niet naar de situatie in 1672, maar naar die in 1624 had moeten kijken! Het protest werd doorgestuurd naar de *Kriegs- und Domänenkammer* die het op zijn beurt doorschoof naar de Kleefse regering met het verzoek een dusdanig antwoord te formuleren dat de godsdienstige bezwaren naar de achtergrond verdwenen³. Hoe de Kleefse regering de zaak heeft opgelost is niet gebleken, maar aan te nemen valt dat zij niet gelukkig was met de door de *Kriegs- und Domänenkammer* in deze genomen beslissing. Wel weten we dat in Kranenburg in 1744 raadsverwant Torck nog slechts het enige katholiek magistratslid was. De overige leden van het bestuur van het overwegend katholieke stadje bestond op dat moment uit protestanten.

Wezel

Over Wezel is uit de literatuur het een en ander bekend. Sinds de laatste bestuurlijke hervorming van 1514 bestond het stadsbestuur uit twee burgemeesters, tien schepenen, twaalf raadsmanen en twee rentmeesters. Vanaf 1713 kende ook Wezel natuurlijk geen vrije magistratsverkiezingen meer. In 1714 vroeg het stadsbestuur koning Friedrich Wilhelm de vrije magistratsverkiezingen te herstellen, maar zonder succes. Een hernieuwd verzoek uit 1716 werd door de koning opnieuw afgewezen⁴.

Opegevallen plaatsen in het college van raadsmanen werden niet meer opgevuld zodat na de dood van de laatste raadsman in 1760 dit college ophield te bestaan. De schepenbank kromp na de Zevenjarige Oorlog tot uiteindelijk vier personen. Het aantal burgemeestersfuncties nam toe van twee naar vier waarbij het burgemeesterschap werd gecombineerd met de functie van schepen. Overigens werden na 1754 de burgemeestersplaatsen niet meer allemaal bezet. De taken werden onderling verdeeld.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 246r. - 246v. Pavenstädt aan de Kleefse regering dd. 18 februari 1744.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 248r. - 248v. Heijden aan de Kleefse regering dd. 27 februari 1744.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 250r. - 250v. regering van Pfalz-Neuburg aan de Kleefse regering dd. 5 maart 1744; f. 252r. verslag van een bespreking in de Kleefse *Regierungsrat* dd. 12 maart 1744.

4 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 ff. 103r. - 104r. stad Wezel aan Friedrich Wilhelm I dd. 3 februari 1716 en Friedrich Wilhelm I aan de stad Wezel dd. 25 februari 1716.

Dit bespaarde kosten¹.

Voor zover bekend was Wezel in augustus 1714 de eerste Kleefse stad waar de magistraat te maken kreeg met de *Rathäußliche Instruction*. Binnen tien jaar na het afschaffen van de magistraatsverkiezingen had de gegoede burgerij haar positie binnen het stadsbestuur alweer veilig gesteld. Wanneer een vacature ontstond richtte de aspirant zich tot de *Kriegs- und Domänenkammer* met het verzoek toegelaten te worden. Als de *Kriegs- und Domänenkammer* de benoeming had goedgekeurd en daarnaast maar liefst 200 *Reichstaler* in de *Rekrutenkasse* was gestort werd men lid van de magistraat. Dit hoge bedrag stond er garant voor dat alleen rijke burgers op het kussen kwamen.

In latere jaren werd door de leden van de magistraat een kandidaat voorgesteld die dan meestal door de koning werd benoemd. Het lidmaatschap van de magistraat werd als het ware gekocht en met name vanaf het moment dat het stadsbestuur een kandidaat voor mocht stellen betekende dat natuurlijk het herstel van de oligarchie. Hierbij dient nog wel opgemerkt te worden dat de omvang van de Wezelse magistraat door het ingrijpen van de koningen kleiner werd².

Gezien het feit dat Wezel overwegend werd bewoond door calvinisten speelde in deze stad de geloofstegenstelling tussen de bewoners van de stad en de leden van het stadsbestuur geen belangrijke rol. De vertegenwoordigers van Pfalz-Neuburg hebben tussen 1722 en 1789 dan ook geen enkele poging ondernomen een katholiek in de magistraat van Wezel benoemd te krijgen. Dat zou waarschijnlijk in dit geval zeer zeker een kansloze poging geweest zijn, daar aan te nemen valt dat de Wezelse magistraat in 1624 al geheel uit protestanten bestond.

Dinslaken en Büderich

Onder koning Friedrich I werd geprobeerd het bestuur in Dinslaken te hervormen. Al vanaf de zestiende eeuw bestond er zowel voor de *Altstadt* als voor de *Neustadt* een afzonderlijke magistraat. In 1701 beval de Pruisische regering tevergeefs beide magistraten samen te voegen tot één stadsbestuur *zu Verhütung der doppelten Consumation*. In januari 1702 vonden echter gewoon de jaarlijkse magistraatsverkiezingen plaats en bleven beide magistraten afzonderlijk bestaan. Onder het bestuur van koning Friedrich Wilhelm I kwam het wel tot de vorming van één magistraat. Wanneer de samenvoeging heeft plaatsgevonden is niet duidelijk. Uit het overzicht van stadsbesturen van alle Kleefse steden uit 1718 blijkt dat op dat moment al sprake was van het bestaan van één magistraat³.

In Dinslaken merkte men in 1716 dat er een nieuwe wind was gaan waaien. In dat jaar werd volgens Lengell in een protestschrijven, waarin hij meerdere grieven opsomde, de katholieke burgemeester van het stadje vervangen door een lutheraan. Helaas weten we

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 ff. 10r. - 12r. stad Wezel aan Friedrich Wilhelm I dd. 31 januari 1714 met bijvoeging van een kopie van het *Extractus Privilegii Seu Reversalis de Anno 1255*; Wilhelm Roelen, *Wesel kleine Stadtgeschichte* (Wesel 2017) 114-116.

2 Karl Westermann, *Geschichte der Stadt Wesel* (Wesel 1927) 87-88; Emsbach *a.w.*, 282-284.

3 Stampfuß und Triller, *a.w.*, 237-238; Wensky, *Städteatlas Nr. 85*; *Dinslaken* 9.

niet, welke godsdienstige gezindten de schepenen in 1718 aanhingen. Wat we echter wel weten, dat de omvang in dat jaar al behoorlijk was gedecimeerd. De schepenbank telde nog vijf leden omdat twee van hen waren overleden. Van de *Gemeinsleuten* waren er vier gestorven en nog slechts twee in leven¹.

Wel kreeg men ook in Dinslaken met dezelfde problemen te maken als in de andere steden. Doordat Friedrich Wilhelm I geen nieuwe magistraatsleden benoemde nam het aantal leden aanzienlijk af, zoals zowel in 1718 als in 1731 duidelijk zichtbaar was. In 1731 bestond het hele stadsbestuur nog slechts uit de burgemeester en twee schepenen. De hervormingen van de Soldatenkoning waren gunstig voor het stadje. De financiën kwamen op orde en van de ontwikkeling van een oligarchisch bestuur schijnt geen sprake te zijn geweest, aldus Stampfuß en Triller in hun boek over Dinslaken. De religieuze tegenstellingen tussen calvinisten, lutheranen en katholieken ter plaatse werden in de achttiende eeuw steeds kleiner. Als het al tot religieuze problemen kwam dan werden die veroorzaakt door mensen van buiten het ongeveer achthonderd inwoners tellende stadje². Hierover later meer. De vertegenwoordigers van Pfalz-Neuburg hebben zich tussen 1722 en 1789 niet bezig gehouden met de samenstelling van de magistraat van deze kleine stad. Volgens een verslag uit 1748 vonden er op dat moment jaarlijkse magistraatsverkiezingen plaats. Van de zeven schepenen waren er drie katholiek, twee luthers en twee gereformeerd³. Friedrich II bepaalde in 1765 dat nieuwe leden van het stadsbestuur voortaan moesten worden gekozen door de magistraat onder toezicht van de *Kriegs und Domänenkammer*⁴.

In Büderich kwam het al onder koning Friedrich I tot problemen. Lengell wist nog in 1723 te vertellen, dat de burgemeester in 1708 *vom Rathhaus de facto höchstschimpflich abgewiesen* was en dat in zijn plaats een protestant was benoemd⁵. In 1718 was burgemeester Johan Kerkhoff van protestantse huize, terwijl drie van de vier schepenen op dat moment katholiek waren. De drie raadsverwanten waren protestant⁶. In 1724 was al sprake van het feit dat gestorven magistraatsleden niet meer waren vervangen. In mei van dat jaar werd de *Akziseinspector* op last van de koning benoemd tot tweede burgemeester⁷. In 1731 was het stadsbestuur gereduceerd van twaalf naar vijf man. Ook voor Büderich geldt, dat de vertegenwoordigers van Pfalz-Neuburg zich tussen 1722 en 1789 niet bemoeiden met de religieuze verhoudingen binnen de magistraat.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 87r. - 89r. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 12 augustus 1723]; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 54r. overzicht van leden van de magistraat van Dinslaken in 1718.

2 Stampfuß und Triller, *a.w.*, 240-244.

3 Liesegang, *a.w.*, 750-751.

4 Dederich *a.w.*, 570-572.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 87r. - 89r. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 12 augustus 1723].

6 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 56v. overzicht van leden van de magistraat van Büderich in 1718.

7 Wensky, 'Büderich im Spiegel der "Historische Berichte..." 27.

Kalkar

In het katholieke Kalkar richtte ouderling Wilhelm Bachman zich op 24 december 1716 tot de koning. Het gerucht ging op dat moment in het stadje, dat de vrije magistraatsverkiezingen hersteld zouden worden en Bachman vroeg Friedrich Wilhelm I dat te verhinderen. Aangezien de stad overwegend door katholieken bewoond werd zou dat automatisch de terugkeer van een katholieke magistraat betekenen. Bachman gaf aan dat de protestanten van Kalkar niet langer onder het katholieke juk wensten te leven en pleitte dan ook voor de komst van enige protestantse magistraatsleden¹. De koning liet zowel de Kleefse regering als de Kalkarse protestantse gemeente op 14 januari 1717 weten dat hij opdracht had gegeven de aanstelling van protestanten in de magistraat te bewerkstelligen voor zover dat mogelijk was binnen de bepalingen van het *Religionsrecess*.

Op 19 november 1718 waarschuwde de Kleefse regering Friedrich Wilhelm I. Allereerst vroeg men zich af of men de Kalkarse magistraat de komst van protestantse leden op moest dringen. Of dat *Practicabel* was liet men in Kleef aan het oordeel van de koning over. Daarnaast liet de regering Friedrich Wilhelm weten dat bij het benoemen van protestanten tot schepenen het risico bestond dat van de zijde van Pfalz-Neuburg maatregelen tegen protestanten in Gulik en in Berg zouden worden genomen. Bovendien verwachtte men de nodige tegenstand van de plaatselijke burgerij². De koning deed in december wel wat water bij de wijn toen hij de Kleefse regering liet weten dat ten aanzien van de benoeming van een nieuw magistraatslid eerst moest worden gekeken naar diens capaciteiten en pas in de tweede plaats of hij protestant was³. Men zal in Kleef ongetwijfeld besmuikt hebben gegrinnikt toen men deze hypocriete opmerking van de koning onder ogen kreeg.

Zoals hiervoor al opgemerkt, zaten in elk geval in november 1718 twee protestanten in de Kalkarse schepenbank. Alle andere leden van het stadsbestuur waren katholieken met aan het hoofd burgemeester dr. Gerhard Francis Wilhelm Mahler⁴. De twee protestantse schepenen hadden hun zetel te danken aan de al eerder genoemde represaillemaatregel tegen het optreden van de paltsgraaf van Neuburg ten voordele van de katholieken in Mettmann in Berg. De komst van deze twee schepenen was *bis näher Verordnung ad interim*. Klaarblijkelijk zouden de katholieke schepenen hun plaats weer terugkrijgen indien de problemen in Mettmann zouden zijn opgelost. Nog in 1723 beklagde Lengell zich over de aanwezigheid van deze twee schepenen. De twee katholieke schepenen Kortman en Ophorst waren op het moment dat ze werden afgezet de twee jongste schepenen. De twee protestantse schepenen, die in hun plaats waren gekomen, waren tot oudste schepenen

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18 Kleve Tit XVI Sect 1 Band 1 ff. 128. – 129r. Bachman aan Friedrich Wilhelm I dd. 24 december 1716.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sect 1 nr. 1 Band 1 ff. 178r. - 180v. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 19 november 1718; ff. 190r. - 191v. Friedrich Wilhelm I aan ouderlingen en predikant van Kalkar dd. 14 januari 1717.

3 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sect 1 nr. 1 Band 2 f. 82r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 20 december 1718.

4 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sect 1 nr. 1 Band 2 ff. 58r. - 58v. overzicht van leden van de magistraat van Kalkar in 1718.

gemaakt en hen werd de *Rang fort nach dem Bürgerm[eis]ter* gegeven¹.

Dat Kalkar overwegend katholiek was blijkt uit het *Historischer Bericht* van de hand van Samuel Smettach uit 1722. Volgens hem waren de 1788 inwoners merendeels katholiek en het stadje bezat dan ook de nodige katholieke instellingen zoals de grote parochiekerk, drie kloosters en een gasthuiskapel. De gereformeerden hadden aldus dit rapport enige jaren tevoren een eigen kerk gebouwd terwijl de kleine lutherse gemeente in een woning haar erediensten hield. Over het stadsbestuur velde Smettach een hard oordeel. Alle problemen en gebreken van het stadje waren voorgekomen uit *die vorige schändliche Kuipereyen in den Raths Wahlen eingeschlichen*. Het stadsbestuur was bang voor de *Gemeinsleuten* aldus Smettach. De kwaliteit van het stadsbestuur zou er zeker op vooruit gaan door de *neue Einrichtung en wenn einige unnütze Magistratsglieder augesäubert* zouden zijn².

In 1721 kwam het voor de eerste keer tot problemen in Kalkar. Inzet was de benoeming van een nieuwe stadssecretaris, waarschijnlijk ter vervanging van de katholiek Petrus Lengel. Op 24 oktober beklagde de regering van Pfalz-Neuburg zich bij de regering in Kleef; drie dagen later gevolgd door een klacht vanuit Kalkar bij het koninklijke *Commissariat*. Burgemeester Mahler en de oudste schepen Alard Gerhard Hellendorn lieten op 27 oktober 1721 weten dat juist toen zij samen in de stad Kleef verbleven, *Krieges Rath* Samuel Smettach in Kalkar was gekomen. Smettach had de magistraat bijeen laten komen en had de benoeming van de protestantse *Akzisecontrolleur* Jacob Schmidt tot secretaris er bij de aanwezige stadsbestuurders doorgedrukt. Daarna had de kersverse secretaris onmiddellijk de eed afgelegd. Hierbij dient nog bedacht te worden dat de stad zelf al een opvolger had aangewezen in de persoon van de katholiek Theodorus Gödden³. De beide genoemde bezwaarschriften werden doorgestuurd naar Friedrich Wilhelm I⁴. Enige dagen later liet Lengell de Kleefse regering ook nog weten dat de stad zowel in 1612 als in 1624 katholieke secretarissen had gehad⁵. De koning gaf op 18 november te verstaan dat aangezien de secretaris geen deel uitmaakt van de magistraat de benoeming van Schmidt los stond van de magistraatsverkiezingen. De Neuburgse regering had zich derhalve met de aanstelling en de religie van Schmidt niet te bemoeien⁶. Overigens kwam de koning een paar maanden

- 1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 87r. - 89r. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 12 augustus 1723].
- 2 Imig, 'Kalkar im Jahre 1720' 124-132. Smettach dateerde zijn rapport op 1 mei 1722. In het stadsarchief van Kalkar bevindt zich het dossier *Bürgermeister* 1601-1784 (Kalkar I, A4) dat grotendeels gaat over de aanstelling van de burgemeester in 1716; GStA PK. - II. HA GD Abt. 18 Kleve Tit XVI Sect 1 Band 1 ff. 128. - 129r. Bachman aan Friedrich Wilhelm I dd. 24 december 1716 Bachman refereert in deze brief naar een rebellie in samenhang met de protestantse koopman Sebus uit Kalkar.
- 3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 55r. - 56r. magistraat van Kalkar aan de Kleefse regering dd. 27 oktober 1721.
- 4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 58r. - 58v. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 29 oktober 1721 met als bijlagen de brieven van 24 en 27 oktober 1721.
- 5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 48r. - 50v. ongedateerde brieven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 9 en 15 oktober 1721].
- 6 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 60r. - 61r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 18 november 1721.

later nog op de kwestie terug. Smettach kreeg op 14 april 1722 opdracht na te gaan in hoeverre in Gulik-Berg protestantse magistratsleden waren vervangen door katholieken. Als dat het geval was moest Lengell dat maar eens haarfijn uit komen leggen. Als dat niet het geval was dan zou in Kalkar weer een katholiek tot stadssecretaris worden benoemd maar *wiedrigenfalls uns aber nichts verdacht werden könnte wenn wir den Controlleur Schmidt bey dem Secretariat conjungirten*¹. Overigens bleef de benoeming van Schmidt ook daarna nog een rol spelen in de relatie tussen de regeringen in Berlijn c.q. in Kleef en de regering van Gulik en Berg in Düsseldorf. Nog in januari 1723 ontving men in Düsseldorf een uitnodiging voor het houden van een conferentie over de kwestie. Of die ooit heeft plaatsgevonden is niet bekend².

Na een lang ziekbed overleed in november 1724 burgemeester Mahler. De Neuburgse Geheime Raad Von Daleedig pleitte naar aanleiding van dit overlijden voor het herstel van de vrije magistratsverkiezingen. Dat dit pleidooi niets uithaalde, zal niemand verwondering hebben gewekt. Tijdens zijn ziekte was Mahler vervangen door de oudste schepen Hellendorn. Hellendorn, die al dertien jaar als schepen functioneerde, was ook al tijdens eerdere ziekteperiodes van de burgemeester als diens plaatsvervanger opgetreden. Daarom was door de koning toegezegd dat Hellendorn na het overlijden van Mahler voor de burgemeestersfunctie in aanmerking zou komen. Intussen had de *Kriegs- und Domänenkammer* de aspirant schepen gevraagd hoeveel geld hij in de *Rekrutenkasse* zou willen storten omdat er inmiddels al 200 *Reichstaler* voor de functie was geboden. Lengell was daarover zo boos geworden dat hij per expresse de kwestie aan de koning voorlegde en om opheldering vroeg³. Toen de Kleefse regering de zaak onder ogen kreeg deelde die desgevraagd de koning mee, dat men al in 1723 aan de *Kriegs- und Domänenkammer* aangegeven had dat men wenste te overleggen over de magistratsverkiezingen maar dat men daarover nog steeds geen uitsluitsel had ontvangen. Op de vervanging van de overleden burgemeester Mahler ging men niet in⁴. Hellendorn werd wel burgemeester, zoals we nog zullen zien. Hieruit blijkt wel, dat de Kleefse regering en de *Kriegs- und Domänenkammer* zo ongeveer vanaf de oprichting van de *Kriegs- und Domänenkammer* met elkaar van mening verschilden over hoe moest worden omgegaan met de magistratsverkiezingen en over het door de *Kriegs- und Domänenkammer* gevoerde beleid in deze.

Op 30 januari 1738 vond een conferentie plaats tussen vertegenwoordigers van de Kleefse regering en van Pfalz-Neuburg. Tijdens deze bijeenkomst werd wederzijds geklaagd over het niet toelaten van geloofsgenoten in de stadsbesturen. Ook Kalkar werd in dit kader

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 76r. - 77r. Friedrich Wilhelm I aan de Kleefse regering dd. 14 april 1722.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 64r. - 71r.; ff. 89r. - 93v.; ff. 103r. - 105v. correspondentie betreffende de benoeming van de secretaris.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 132r. - 133r. ongedateerd schrijven van Lengell aan Friedrich Wilhelm I.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 135r. - 135v. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 15 december 1724.

genoemd¹. Helaas werden tijdens de bijeenkomst geen concrete voorbeelden aangedragen.

Niet alleen het uitsluiten van katholieken, ook de decimering van de Kalkarse magistraat wordt gaandeweg duidelijk. Tussen 1718 en 1731 daalde het aantal magistraatsleden van zeventien naar vijf man. Naast de burgemeester zaten nog vier schepenen in het stadsbestuur. In 1738 bestond de magistraat weer uit de burgemeester, zeven schepenen en twee raadsvrienden².

Nadat koning Friedrich II op 19 juni 1743 had vernomen, dat de schepenen Clasen en Romswinkel waren komen te overlijden, besloot hij op 11 juli 1743, dat beide opgevallende plaatsen niet meer zouden worden opgevuld en dat de salarissen *zum Vortheil der Cammereij einbehalten* moesten worden³. Drie jaar later kwam Heijden daar op terug. Hij constateerde in 1746 dat sinds 1743 de magistraat in Kalkar bestond uit de burgemeester, vier schepenen en de secretaris als rentmeester. Echter zowel de burgemeester als de secretaris waren tevens onbezoldigd schepenen dus bestond het stadsbestuur nog slechts uit de burgemeester-schepenen, de secretaris-schepenen en twee andere schepenen. Intussen had zich een zekere Goossens gemeld om als oudste schepenen in de magistraat te mogen komen. Heijden pleitte niet alleen voor de benoeming van Goossens maar nam ook de gelegenheid te baat te pleiten voor het herstel van de functie van tweede burgemeester. Op een eventuele benoeming van Goossens ging men domweg niet in maar over de eventuele aanstelling van een tweede burgemeester ter plaatse, was de Kleefse regering zeer stellig. Het ging Heijden, aldus de regering *gar nichts an* of de koning één of twee burgemeesters aan zou stellen⁴. Waarom Heijden pleitte voor het opnieuw benoemen van een tweede burgemeester is een raadsel. Bij de stadsverheffing was sprake van de aanwezigheid van één burgemeester en dat was ook in 1718 het geval⁵.

Koning Friedrich II in 1782.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 193r. notulen van een vergadering van de Kleefse regering dd. 16 januari 1738; f. 200r. notulen van een conferentie in Düsseldorf tussen de regeringen van Pfalz-Neuburg en Kleef dd. 30 januari 1738.

2 Margret Wensky (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 76: Kalkar* (Köln Weimar und Wien 2001), 18.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 267r. Friedrich II aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 11 juli 1743.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 268r. - 269v. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 23 juni 1746] met de reactie daarop van de Kleefse regering.

5 Flink, 'Die klevischen Herzöge', 86.

Heijden bleef de situatie in Kalkar nauwgezet volgen met als resultaat dat hij in 1747 weer aan de slag ging om de positie van de katholieken in het stadsbestuur te verdedigen en zo mogelijk te verbeteren. In 1743 had de toenmalige rentmeester van Kalkar zijn functie neergelegd. De taak was na veel aandringen overgenomen door de katholieke schepen Nielen. Nielen begon in 1745 te rekenen. Als schepen verdiende hij 20 *Reichstaler*. De rentmeester ontving 30 *Reichstaler* als salaris. Intussen was nog een schepenplaats komen te vaceren. Waarschijnlijk omdat het wegvallen van deze schepenplaats een verzwaaring van zijn bestuurlijke taken met zich meebracht wilde Nielen dat salaris er ook bij hebben. Hij gaf dus aan 70 *Reichstaler* te willen ontvangen voor de gecombineerde functies. Dat was vanzelfsprekend voor Berlijn onaanvaardbaar en men liet op 14 september 1745 weten dat hij recht had op het salaris van de rentmeester en dat van schepen dus in totaal 50 *Reichstaler* waarop Nielen bedankte voor de eer. Het gevolg was, dat de katholieke burgemeester Hellendorn vanaf dat moment rentmeester ad interim werd. Hellendorn, *ein unruhiger und mehr verwierung als gutes anrichtender Mann* vond dit zo'n zware opgave dat hij om zijn ontslag vroeg¹. Overigens moet Hellendorn op dat moment al redelijk op leeftijd zijn geweest, wanneer men bedenkt, dat hij al in 1718 deel uitmaakte van de schepenbank, in 1721 als oudste schepen werd gekwalificeerd en in 1724 burgemeester was geworden. Sinds 1745 was de functie van rentmeester min of meer vacant en in de zomer van 1747 solliciteerde een zekere Johan Martin Busch naar deze functie². Aangezien Busch protestant was, protesteerde Heijden daar vanzelfsprekend tegen bij de Kleefse regering. Desgevraagd deelde de *Kriegs- und Domänenkammer* de regering op 27 juni mee, dat sinds het openvallen van de vacature geen katholiek had gesolliciteerd. De burgemeester en de schepenen wilden het rentmeesterschap er niet langer bij doen en daarom had men de koning voorgesteld Busch te benoemen³. Op 29 juni werd Busch vanuit Berlijn aangesteld⁴. Heijden was echter goed op de hoogte van de situatie ter plaatse want op 31 juli deelde hij de Kleefse regering mee, dat er wel degelijk een katholiek belangstelling voor de functie had getoond en wel Ditherich Köppen. Daarop gaf de Kleefse regering de *Kriegs- und Domänenkammer* op 1 augustus in overweging de benoeming nog eens te willen bezien⁵. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet daarop op 10 augustus weten, dat Köppen niet alleen niet geschikt was voor de functie maar ook nog een slecht mens zou zijn. Men liet zich niet meer tegenhouden. Busch kreeg in september

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 301r. - 302v. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de koninklijke regering dd. 27 september 1748.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 274r. - 274v. en f. 276r. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 15 juni 1747].

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 277r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 27 juni 1747.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 296r. - 296v. Kleefse regering aan de regering van Pfalz-Neuburg dd. 29 februari 1748.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 278r. - 278v. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 31 juli 1747] met op de achterzijde Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 1 augustus 1747.

de benodigde papieren en toog aan het werk. Hiermee leek de zaak beklonken. Leek, want wat bleek. Nadat Busch zich had gemeld en een *Caution* van 50 *Reichstaler* in de *Rekrutenkasse* had gestort, begon burgemeester Hellendorn zich met de zaak te bemoeien. Hij was het, die Köppen had verzocht om ook te solliciteren naar de functie. Dit was niet verwonderlijk, want hij hoopte met de komst van Köppen op een versterking van het katholieke element in de magistraat van Kalkar¹. De *Kriegs- und Domänenkammer*, bleef bij monde van *Kriegsrat* Gazali volhouden dat Köppen niet bekwaam was voor de functie. Köppen was een eenvoudige handwerker die helemaal niet kon rekenen en nauwelijks zijn eigen achternaam kon schrijven². In het najaar van 1747 werd de kwestie serieuzer. Paltsgraaf Karl IV richtte zich persoonlijk tot Friedrich II en tekende bezwaar aan tegen de benoeming van Busch³. Ook in 1748 bleef de kwestie de gemoederen bezighouden. Op 27 september 1748 resumeerde de *Kriegs- und Domänenkammer* de gang van zaken. Dit relaas werd door de Kleefse regering tegenover de koning bevestigd en deze liet daarbij weten de benoeming van Busch juist te vinden⁴.

Nog één keer kwam het in Kalkar tot problemen. Dit keer was het echter niet de vertegenwoordiging van Neuburg die het in december 1784 en in januari 1785 opnam voor de positie van de katholieken, maar het katholieke deel van de bevolking van Kalkar zelf. Aanleiding was de benoeming van een vierde schepen in de Kalkarse magistraat. De verkleinde magistraat bestond uit de burgemeester en drie schepenen waarvan er twee katholiek waren. Men wenste dat in elk geval nog een vierde, een katholiek, tot schepenen benoemd zou worden. Ook betoogden de burgers, dat zij recht hadden op vrije magistraatsverkiezingen. Ooit had de bevolking van Kalkar, aldus de scribenten de keuze gehad tussen het hebben van jachtvrijheid of het hebben van vrije magistraatsverkiezingen. Men had toen gekozen voor de verkiezingen. Op grond daarvan, meende de burgerij dit recht opnieuw te mogen claimen. De burgers hadden ook gehoord dat vanwege de benoeming van katholieken in de magistraat van het in Berg gelegen plaatsje Mettmann eertijds protestanten in Kalkar op het kussen waren gezet. Men had zich dus tot de pastoor van het plaatsje gewend om te vragen hoe het zat. De schepenbank werd op dat moment, aldus de parochieherder van Mettmann in zijn antwoord aan zijn collega pastoor Brings van Kalkar bezet door één gereformeerde, één lutheraan en twee katholieken. Niet alleen was het in de ogen van de Kalkarse klagers ongehoord om het dorp Mettmann te vergelijken met Kalkar dat nota bene één van de Kleefse hoofdsteden was, maar uit het antwoord van de pastoor bleek bovendien zonneklaar dat de protestanten in Mettmann helemaal niet werden onderdrukt en het dus geen pas had gegeven protestanten in Kalkar te benoemen. Of de protestanten in Mettmann niet onderdrukt werden, is natuurlijk maar de vraag. Men

1 Koepp, *a.w.*, II, 204.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 280r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 10 augustus 1747; f. 286r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 19 oktober 1747.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 290r. - 290v. Karl IV aan Friedrich II dd. 7 november 1747.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 301r. - 302v. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de koninklijke regering dd. 27 september 1748; ff. 303r.-303v. Kleefse regering aan Friedrich II dd. 7 november 1748.

kan zich afvragen of de pastoor in deze in staat was een objectief oordeel te vellen. De brief van de pastoor werd als bijlage aan de Kleefse regering ter hand gesteld. De *Kriegs- und Domänenkammer* werd vanzelfsprekend in kennis gesteld van de grieven van de burgerij¹. Men raadde de Kleefse regering op 25 januari aan eerst de schepenvierkiezing in Kalkar af te wachten. Op 3 februari liet de *Kriegs- und Domänenkammer* weten dat nergens was gebleken dat in Kalkar protestanten in de schepenbank waren gekomen als tegenmaatregel voor de bevoordeling van katholieken in Mettmann hetgeen, zoals we hiervoor al zagen, een aperte leugen was. Ook het verhaal over de keuzemogelijkheid die de burgers zouden hebben gehad tussen het jachtrecht en het recht op vrije magistratsverkiezingen werd naar het rijk der fabelen verwezen. Voor wat betreft dit laatste punt had de *Kriegs- und Domänenkammer* domweg gelijk. Het opschorten van de verkiezingen in december 1713 gold voor alle steden in het noordelijk deel van de Kleefse erflanden dus ook voor Kalkar. Kennelijk was intussen wel een nieuw lid tot de schepenbank toegelaten. Waarschijnlijk was het een protestant want de *Kriegs- und Domänenkammer* eindigde zijn betoog op 3 februari met de opmerking dat nu moest worden afgewacht of de geestelijkheid en de kloosters hun invloed zouden blijven aanwenden². Het was dus voor die heren duidelijk waar de oppositie gezocht moest worden. In hun ogen werd de lokale burgerij opgestookt door de geestelijkheid.

Goch

Op 11 januari 1715 liet men vanuit Kleef aan Berlijn weten dat de arts Lucker assessor was geworden en dat de protestantse burgemeester Wilhelm Motzfeldt in zijn functie was gehandhaafd³. Met uitzondering van de raadsverwant Johan Bruins waren in 1718 alle leden van het stadsbestuur protestant⁴.

In 1723 was er in het overwegend katholieke Goch sprake van de aanwezigheid van twee protestantse burgemeesters. Enerzijds niet bijzonder omdat immers het benoemingsrecht van de magistraat bij de landsheer lag. Anderzijds echter wel opmerkelijk, omdat volgens de opgave van 1718 er op dat moment sprake was van slechts één burgemeester. In 1731 telde het stadje maar liefst drie burgemeesters waarbij de derde burgemeester tevens schepen was. Het aantal bestuurders was tussen 1718 en 1731 van veertien naar negen leden gegaan. In later jaren had Goch weer één burgemeester. Op 8 januari 1741 deelde *Steuerrat* Hermsen mee dat op bevel van Friedrich II het aantal schepenen en raadsliden in Goch tot zes zou moeten *aussterben*. Uit een overzicht uit 1769 blijkt dat men toen in elk geval dat doel had bereikt. Naast burgemeester Speck telde het stadsbestuur toen vijf

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 475r. - 477r. burgerij van Kalkar aan de Kleefse regering dd. 27 december 1784 en 5 januari 1785 met brief van de pastoor van Mettmann aan pastoor Brings dd. 4 januari 1785 als bijlage.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 480r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 3 februari 1785.

3 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 1 f. 47r. extract uit een brief dd. Kleef 11 januari 1715.

4 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 51v. - 52r. overzicht van leden van de magistraat van Goch in 1718.

schepenen¹. Ten opzichte van 1731 betekende dat, dat de schepenbank met één lid was uitgebreid. Het college van raadslieden was tussen 1718 en 1731 al gehalveerd en in 1769 intussen dus geheel van het plaatselijke politieke toneel verdwenen.

In 1745 kwam het tot problemen in het stadje. In oktober van dat jaar was er een schepenplaats vacant en Heijden stelde de Kleefse regering voor de katholieke *Licentiat* Lax te benoemen. Heijden liet ook weten dat het Gochse consistorie alles in het werk aan het zetten was om de benoeming van Lax te voorkomen. Ook was de katholieke raadsverwant Bruins onlangs komen te overlijden. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet daarop aan de Kleefse regering weten dat ze het vreemd vond, dat Heijden wist dat het consistorie van Goch een aanbeveling aan de koning had overhandigd. Lax had al eerder gesolliciteerd en was door de *Kriegs- und Domänenkammer* al een keer eerder voorgedragen. Als Lax nu zou worden benoemd, lag dat dus niet aan Heijden, maar zou dat een besluit zijn van de koning. Daarnaast liet men weten dat de plaats van de overleden Bruins niet meer zou worden opgevuld². De boodschap in de richting van met name Heijden was duidelijk. Niet Heijden, maar koning Friedrich II had te allen tijde het laatste woord.

De Zevenjarige oorlog ging in meerdere opzichten niet onopgemerkt aan de stad voorbij. Nadat de Fransen op 10 augustus 1758 Goch waren binnengetrokken, werd al op 13 augustus een openbare processie georganiseerd. Het was voor het eerst sinds 1626 dat een dergelijke openbare bedetocht plaatsvond en er waren meer dan duizend deelnemers. Ook tussen 1760 en 1762 trokken regelmatig processies door de straten van het stadje. Wel kreeg de bevolking te maken met inkwartiering van Franse soldaten³.

In 1765 klaagde *Kriegsrat* Von Baumann, over het feit dat een aantal inwoners van Goch bezwaar had aangetekend tegen bepaalde belastingmaatregelen. Zij hadden, aldus Von Baumann nog *den alten geldrischen Freigeist im Kopf*. Die *Freigeist* was inderdaad wel zeer oud, want Goch hoorde op dat moment al 293 jaar niet meer bij Gelre! Tijdens de Zevenjarige oorlog had een groep van meer dan dertig *sogeannte Deputierte und Gemeinsleute bestaan welke dem Magistrat fast alle Autorität benommen*. Ongetwijfeld tot zijn genoegen kon de *Kriegsrat* de Kleefse regering op 29 mei meedelen dat na de oorlog deze groep had plaatsgemaakt voor een deputatie bestaande uit acht nette *Bürger Officiere* die bovendien allemaal protestant waren⁴. Met name de laatste opmerking doet het vermoeden rijzen, dat de afvaardiging die tijdens de oorlog bestond hoofdzakelijk katholieke leden telde. Waarschijnlijk ook door het feit dat de merendeels katholieke bevolking zich toen gesteund wist door de aanwezige Fransen zullen zij geprobeerd hebben de macht van de protestantse magistraat te breken of in elk geval te beperken. We zien hier dat, voor wat betreft de duur van de Zevenjarige oorlog, in Goch kennelijk sprake was van een soortgelijke ontwikkeling als in Huissen.

1 Koepp, a.w., II, 166 en 220.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 258r. - 258v. ongedateerde brief van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 28 oktober 1745]; ff. 260r. - 260v. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 2 november 1745.

3 Koepp, a.w., II, 206-211.

4 Ibidem, II, 217.

Sonsbeck

Hoewel in Sonsbeck de leden van de magistraat werden benoemd en de vertegenwoordigers van Pfalz-Neuburg zich niet bemoeiden met het stadje zijn vanuit de literatuur wel gegevens voorhanden. In 1718 werd de stad nog door vijftien personen bestuurd. In 1731 was dat aantal al gereduceerd tot zeven man. Met name het aantal raadsvrienden was sterk geslonken van zeven in 1718 naar slechts één in 1731. Ook het aantal schepenen was afgenomen van zeven naar vijf personen. Uiteindelijk bestond het stadsbestuur nog slechts uit de burgemeester en vier schepenen. In 1758 was de uit de Republiek afkomstige Johann Ludwig Evers burgemeester van het stadje. Toen hij om een gunst vroeg werd hem die verleend omdat het moeilijk was om ambtenaren te krijgen met name voor Sonsbeck omdat het traktement van 30 *Reichstaler* erg laag was. Een overzicht van 1798 over de toestand in Sonsbeck is veelzeggend. De 43-jarige burgemeester Kautz was afkomstig uit het leger. Hij was lutheraan die niet graag administratief werk deed en hij was daarnaast *eigenmächtig*. Schepen Hinsen was overleden en in 1794 opgevolgd door zijn 31-jarige zoon Ludwig. Ludwig Hinsen was gereformeerd en fabrikant. Schepen Metzges was inmiddels 80 jaar oud en al 29 jaar schepen en een *alter eigensinniger* man. Schepen Schwarz was 52 jaar en verdiende onder andere als azijnmaker en koopman de kost. Hij beschouwde *die Scheffen-Stellen ... als Nebensache*. De vierde schepen Henrick Evers tenslotte was tevens stadssecretaris en stond te boek als een bekwaam en vlijtig man¹.

Grieth

In 1718 bestond het complete stadsbestuur van het kleine Grieth uitsluitend uit katholieken². In 1731 was het aantal bestuurders gedaald van tien naar zeven leden. Aangezien in het laatstgenoemde jaar nog zes van de zeven leden van 1718 op het kussen zaten, kan veilig worden gesteld, dat het stadsbestuur van het stadje overwegend uit katholieken bestond. Von Borcke merkte in 1731 op dat de *Magistrat an diesem an sich elenden Orte mit sehr schlechten Leute bestellet* was³. In Grieth bemoeide de vertegenwoordiger van Pfalz-Neuburg, Heijden, zich twee keer met de benoeming van een nieuwe burgemeester. Op 17 maart 1753 overleed de katholieke burgemeester Gerhard Boegel. Een zevental burgers van Grieth stelden op 21 maart een petitie op waarin ze vroegen om de benoeming van schepen Johan Hendrik van Elsbergen. Gesteund door deze petitie vroeg Heijden ook om de benoeming van Van Elsbergen. De *Kriegs- und Domänenkammer* was natuurlijk niet van plan zonder slag of stoot toe te geven, waarschijnlijk vooral omdat het de benoeming van een burgemeester betrof. De gezant moest eerst maar eens aantonen, dat Grieth in 1624 en in 1672 een katholieke burgemeester had gehad. Heijden kon kennelijk alleen de katholieke burgemeester van 1672, Lambertus Schleuffert achterhalen want dat was de enige naam,

1 Margret Wensky (Hrsg.), *Sonsbeck. Die Geschichte der niederrheinischen Gemeinde von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. (Köln Weimar und Wien 2003), 62-63.

2 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2f. 57r. overzicht van leden van de magistraat van Grieth in 1718.

3 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 1347 verslag van Von Borcke dd. 4 juni 1731 f. 21v.

die hij op 7 mei doorgaf aan de Kleefse regering. Kort daarna schijnt een zekere Wolters, een protestant ook naar de burgemeestersfunctie gesolliciteerd te hebben en dus vroeg Heijden de Kleefse regering eind juni een katholiek tot burgemeester te benoemen¹.

Op 5 mei 1766 overleed burgemeester Van Elsbergen. Kennelijk werd hij dus toch in 1753 tot eerste burger van Grieth benoemd. Nu hij was overleden stelde een groep burgers op 6 mei een petitie op waarin zij *Commissarius loci* Möller verzochten schepen Gerard van Elsbergen tot burgemeester te benoemen. Roelen, de opvolger van Heijden als vertegenwoordiger van Pfalz-Neuburg in Kleef, stelde het een en ander ter hand aan de Kleefse regering en wist ook te vertellen dat Van Elsbergen zelf bij Möller had gesolliciteerd naar de functie. Roelen pleitte bij die gelegenheid voor de benoeming van een katholiek tot eerste burger van Grieth. De Kleefse regering vroeg de *Kriegs- und Domänenkammer* rekening te houden met wat in 1672 was bepaald. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet daarop de Kleefse regering weten, dat zij Möller opdracht hadden gegeven bij de verkiezing van een nieuwe burgemeester van Grieth rekening te houden met de overeenkomst van 1672². Hoewel uit de stukken niet blijkt, wie burgemeester is geworden, lijkt het waarschijnlijk dat de nieuwe eerste burger van Grieth een katholiek was.

Kervenheim

Von Borcke berichtte in 1731 over Kervenheim dat men daar enkele jaren geleden begonnen was met de bouw van een nieuw stadhuis. In 1731 was het gebouw nog niet af en het was bovendien te klein om als raadhuis dienst te kunnen doen. Daarnaast konden de vergaderingen van het stadsbestuur, dat samen met de burgemeester uit vier personen bestond, ook ten huize van de burgemeester worden gehouden. Von Borcke stelde dan ook voor het beoogde nieuwe stadhuis te verkopen. *Kriegs- und Domänenrat* Geelhaar kreeg in juli opdracht de kwestie nader te onderzoeken. Geelhaar maakte niet bepaald haast, want pas op 6 mei 1734 kwam hij op de zaak terug. Men had enkele keren geprobeerd het *gar kleine Häußgen* te verkopen maar dat was niet gelukt. Geelhaar stelde voor om het gebouw te gaan gebruiken voor de opslag van de brandspuit en brandemmers. Voor de opslag van de blusmiddelen zou men anders 40 stuivers per jaar aan huur kwijt zijn en die zouden hierdoor in de toekomst *erspahret werden*³. Of het voorstel van Geelhaar is aangenomen, is niet gebleken.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 305r. - 306v. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 24 maart 1753] met bijgevoegd de petitie van de burgerij van Grieth dd. 21 maart 1753; f. 308r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 1 mei 1754; f. 309r. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 7 mei 1753]; f. 312r. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 30 juni 1753].

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 412r. - 413r. Roelen aan de Kleefse regering dd. 14 juni 1766 met als bijlage de petitie van de burgers van Grieth dd. 6 mei 1766 en Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 16 juni 1766; ff. 414r. - 414v. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 14 juni 1766.

3 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 1347 ff. 21v. - 22r. verslag van Von Borcke dd. 4 juni 1731; f. 55r. *Kriegs und Domänenkammer* aan Geelhaar dd. 28 juli 1731; ff. 179r. - 179v. Geelhaar aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 6 mei 1734.

Xanten

Zoals uit de opgave van 1718 blijkt, bestond het stadsbestuur van Xanten in 1718 hoofdzakelijk uit katholieken. Er zaten op dat moment twee protestantse schepenen in het stadsbestuur. De katholiek Everhard Kempen was op dat moment burgemeester. Hij was analfabeet en de Kleefse regering vroeg Friedrich Wilhelm dan ook te willen zorgen voor de komst van een protestantse burgemeester *zum Besten dasigen Gemeine und der gantzen Stadt*¹. Toen in het najaar van 1719 Kempen overleden was had de Kleefse regering de oudste schepen Daniël Lucassen aangesteld tot burgemeester. Deze arts en apotheker was echter gereformeerd en dat was reden voor Lengell zich ermee te gaan bemoeien. Hij protesteerde tegen deze benoeming, die volgens hem op een *gantz wiederliche Weise* had plaatsgevonden². Xanten had, aldus Lengell tegenover de Kleefse regering, altijd een katholieke burgemeester gehad en dus eiste hij dat opnieuw een katholiek tot eerste burger van Xanten zou worden aangesteld. Gezien wat de Kleefse regering daarover een jaar eerder had opgemerkt was dat natuurlijk niet erg waarschijnlijk. Ook pleitte Lengell voor de herinvoering van de vrije magistrataatsverkiezingen ter plaatse³. Op 23 oktober besloot de Kleefse Geheime Raad, dat de benoeming van Lucassen geen *Religionssache* was en dat Lengell dus geen reden had zich ermee te bemoeien⁴. Op het verzoek de vrije verkiezingen te herstellen ging men uiteraard niet in. Lengell had intussen paltsgraaf Karl III Philipp ingeschakeld. De paltsgraaf wendde zich op 21 november tot Friedrich Wilhelm. Karl Philipp had van Lengell gehoord, dat zijn protest niet ontvankelijk was verklaard door de Kleefse regering⁵. De paltsgraaf verzocht de Soldatenkoning de benoeming ongedaan te maken. Het mocht niet baten, Lucassen bleef gewoon de eerste burger van de stad tot zijn overlijden in 1733 en tot een herstel van de vrije magistrataatsverkiezingen kwam het vanzelfsprekend ook niet.

Tussen 1718 en 1731 was het aantal bestuurders geslonken van 21 naar twaalf personen. Van de negen gemeenslieden van 1718 was er in 1731 nog slechts één in functie. Nadat burgemeester Lucassen was komen te overlijden wendde Lengell zich in maart 1733 tot de Kleefse regering en stelde dat de burgers niet opnieuw een protestantse burgemeester opgedrongen moesten krijgen. Op 24 maart stelde de Kleefse regering de *Kriegs- und Domänenkammer* dan ook voor over de kwestie een conferentie te beleggen⁶. De *Kriegs- und Domänenkammer* had kennelijk geen zin in een dergelijke bijeenkomst en besloot daarop

1 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Kleve Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 51r. overzicht van leden van de magistraat van Xanten in 1718; ff. 78r. - 80v. Kleefse regering aan Friedrich Wilhelm I dd. 19 november 1718.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 48r. - 48v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [oktober 1719].

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 48r. - 48v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 23 oktober 1719].

4 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 f. 180v. ongeadresseerde minuut van de Kleefse Raden dd. 23 oktober 1719. Waarschijnlijk was dit schrijven gericht aan Lengell.

5 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2 ff. 167r. - 168v. Karl III Philipp aan Friedrich Wilhelm I dd. 21 november 1719.

6 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 152r. - 152v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 24 maart 1733] en Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 24 maart 1733.

twee *Kriegsräthe* naar Xanten te sturen om aldaar te overleggen over de ontstane situatie¹. Het overleg in Xanten leidde niet tot een oplossing want in augustus drong de regering van Pfalz-Neuburg vanuit Düsseldorf er in Berlijn op aan te komen tot de benoeming van een katholiek tot burgemeester. Natuurlijk kwam deze klacht weer terecht bij de Kleefse regering die daarop de *Kriegs- und Domänenkammer* op 18 augustus vroeg hierover zijn mening te willen geven. Het antwoord loog er niet om. In Xanten zaten protestanten in het stadsbestuur en als één van hen geschikt was om burgemeester te worden, dan was dat niet in strijd met het *Religionsrecess* zo liet de *Kriegs- und Domänenkammer* de Kleefse regering in september weten². De gevolgde redenering raakte kant noch wal maar de politiek van de *Kriegs- und Domänenkammer* was duidelijk; er kon gewoon een protestant benoemd worden en daarmee was voor de *Kriegs- und Domänenkammer* de kous af.

Nauwelijks was deze benoeming rond of er deed zich een nieuw probleem voor. Eind februari en begin maart 1734 vroeg de Neuburgse gezant om de benoeming van een katholieke stadssecretaris in Xanten maar aangezien hij daar maar niets over hoorde vroeg hij dit eind maart opnieuw. Opnieuw sloot de regering in Düsseldorf zich bij dit verzoek van Lengell aan. Het haalde allemaal niets uit want een protestant, de eerder genoemde Heinrich Peter Carp, werd in 1738 tot nieuwe stadssecretaris aangesteld³. Deze benoeming leidde tot een protest van de zijde van Pfalz-Neuburg en deze keer met succes. Carp moest vertrekken uit Xanten en werd vervolgens burgemeester van het merendeel door katholieken bewoonde Kranenburg. Of de Neuburgse gezant tevreden was met deze verandering valt te betwijfelen⁴.

Toen in het najaar van 1737 de katholieke schepen Johan von Vinnen overleed werd de protestantse medicus Van der Werth in diens plaats benoemd. Heijden vroeg de Kleefse regering de benoeming ongedaan te maken en een katholiek de plaats van Von Vinnen te laten innemen. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet daarop op 23 november aan de Kleefse regering weten dat over de benoeming van Van der Werth nader bericht zou volgen. Dat dit bericht er is gekomen is niet gebleken. Heijden, de opvolger van Lengell werd, men kan haast wel zeggen, zoals gewoonlijk door de *Kriegs- und Domänenkammer* met een kluitje in het riet gestuurd.

Zoals al eerder opgemerkt, vertrok stadssecretaris Carp in 1738 uit Xanten nadat hij op 9 september tot burgemeester van Kranenburg benoemd was. Schepen Von Forshin werd nu stadssecretaris. Zowel Heijden als de regering in Düsseldorf maakten daar, overigens tevergeefs, bezwaar tegen, waaruit geconcludeerd kan worden dat deze schepen protestant

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 154r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 15 april 1733.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 156r. - 157v. kanselier, vice-kanselier en Gemene Raden van Gulik en Berg aan Friedrich Wilhelm I dd. 13 augustus 1733; f. 159r. Kleefse regering aan de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 18 augustus 1733; f. 160r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 3 september 1733.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 170r. - 171v. ongedateerd schrijven van Lengell aan de Kleefse regering [ingekomen 29 maart 1734] met aansluitende brief van de Neuburgse regering.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 208r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de koninklijke regering dd. 15 oktober 1738.

moet zijn geweest¹.

In de zomer van 1745 was de protestantse schepen Pahs overleden en opnieuw probeerde Heijden de positie van de katholieken in het stadsbestuur te versterken. Hij begon zijn betoog op 5 augustus met de mededeling dat er meer dan twee protestanten op het kussen zaten. Naast de protestantse burgemeester Boonmeijer zaten ook zijn geloofsgenoten Van der Werth en Van de Everth op het kussen. De protestanten begonnen nu niet alleen pogingen te ondernemen de positie van tweede burgemeester te verwerven, maar ook om een geloofsgenoot als opvolger van Pahs benoemd te krijgen. Heijden pleitte bij de Kleefse regering een zekere Heix benoemd te krijgen. De vader van deze man had tot zijn overlijden in 1735 ook in de magistraat gezeten als schepen en als stadssecretaris². Ook nu was het pleidooi aan dovemansoren gericht, want een zekere Wesendonck werd als vervanger van Pahs aangesteld. Het optreden van Heijden was natuurlijk bij voorbaat gedoemd te mislukken. Hij had inmiddels kunnen weten, dat de *Kriegs- und Domänenkammer* nooit toe zou staan dat een door een protestant bezette zetel in de magistraat zou worden opgegeven ten gunste van een katholiek.

Van een tweede poging van Heijden om Heix in 1747 alsnog benoemd te krijgen omdat Van der Werth uit Xanten vertrok weten we slechts dat zowel de Kleefse regering als de *Kriegs- und Domänenkammer* Heijden lieten weten diens voorstel in overweging te nemen³. Meer dan in overweging nemen deed men overigens niet, want men kwam tegenover de resident niet meer terug op de kwestie.

Pas in 1753 ging Heijden zich weer bemoeien met de magistraat van Xanten. Burge-meester, *Justitzrat* Boomhauer had de stad verlaten waardoor de functie vacant was geworden. De katholieke secretaris van Kalkar, Gesellschaft, had intussen gesolliciteerd, zo wist Heijden begin september de Kleefse regering te melden. Hij vroeg of de regering er bij de *Kriegs- und Domänenkammer* voor wilde pleiten een katholiek te benoemen tot burgemeester⁴. Vanuit Düsseldorf ging de regering zich ook met de kwestie bemoeien. In Xanten waren zowel de burgemeester, de secretaris als de rentmeester protestant. Nu Boomhauer vertrokken was hadden zich ook katholieke kandidaten gemeld, maar die waren *ohngeachtet der Ursachen ausgeschloßen* aldus de regering van Gulik en Berg. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet daarop de Kleefse regering in oktober weten dat als er een katholiek solliciteerde hij ook kans maakte op de functie⁵. Verder deden noch de

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 208r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 15 oktober 1738.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 253r. Heijden aan de Kleefse regering dd. 5 augustus 1745; ff. 271r. - 272v. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 19 januari 1747].

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 271r. - 272v. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 19 januari 1747] met de opmerking van de Kleefse regering dd. 19 januari 1747; f. 273r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 27 januari 1747.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 320r. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 7 september 1753].

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 322r. regering van Gulik en Berg aan de Kleefse regering dd. 28 september 1753; ff. 324r. - 324v. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 9 oktober 1753.

Kleefse regering, noch de *Kriegs- und Domänenkammer* iets met de door Heijden en de regering in Düsseldorf ingediende verzoeken.

In het voorjaar van 1754 werd de zaak weer aanhangig gemaakt. Nadat de katholieke schepenen Kempken was komen te overlijden solliciteerden zowel katholieke als protestantse kandidaten naar de vrijgekomen functie. Heijden vroeg op 25 mei er bij de *Kriegs- und Domänenkammer* op aan te dringen een katholiek te benoemen. Dit verzoek werd op 27 mei doorgegeven. Twee dagen later ging ook de regering in Düsseldorf zich bemoeien met de kwestie. Men constateerde bitter, dat de protestant Frowein tot burgemeester was benoemd en dat men het daar vanzelfsprekend niet mee eens was. Dat in plaats van Kempken een protestant zou worden benoemd was in strijd met het *Religionsrecess*¹.

Men dreigde in Düsseldorf met het nemen van tegenmaatregelen waarbij men katholieken zou gaan bevoordelen ten opzichte van de protestanten aldaar. Het betrof Elberfeld, Lennep, een van de hoofdsteden van Berg, en de stad Solingen. De magistraten van deze drie steden waren kennelijk bang dat bij hen protestantse magistratsleden vervangen zouden worden door katholieken als antwoord op het gedrag van de Kleefse regering c.q. de *Kriegs- und Domänenkammer*. In Kleef werd nu wel duidelijk dat de regering van Gulik en Berg het beu was telkens aan het lijntje te worden gehouden om dan uiteindelijk elke keer nul op het rekest te krijgen.

Op 6 juni 1754 was de kogel door de kerk. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet de Kleefse regering weten dat ter vervanging van Kempken de arts Walters tot schepenen was benoemd. Daar kon Pfalz-Neuburg niets tegen hebben, aldus de *Kriegs- und Domänenkammer* omdat de aanwezigheid van een arts in Xanten *hochst nötig* was. Bovendien had Kempken indertijd de plaats van een protestant ingenomen en was er dus helemaal niet tegen het *Religionsrecess* gehandeld. Op 16 juli stelde de Kleefse regering de regering in Düsseldorf in kennis van de benoeming. Op 29 november protesteerde paltsgraaf Karl IV persoonlijk tegen zowel de benoeming van burgemeester Frowein in maart als van Walters. Hij beëindigde zijn betoog dat men in Gulik en Berg zich wel aan de bepalingen van het *Religionsrecess* had gehouden waarbij werd verwezen naar Solingen en Elberfeld². Kennelijk had de regering in Düsseldorf tot dan toe afgezien van de eerdere plannen in beide steden in te grijpen in de samenstelling van de magistratuur ten gunste van de katholieken.

Het geduld van de paltsgraaf was op. Op 9 december vond een zitting van zijn Geheime Raad plaats. Hierin werd geconstateerd, dat vanaf 1719 in Xanten in de magistratuur geleidelijk aan steeds meer protestanten waren benoemd. Op 29 november kreeg de magistratuur van Solingen te horen dat er katholieken aldaar in de magistratuur aangesteld zouden worden als niet binnen zes weken de positie van de katholieken in de magistratuur van Xanten zou zijn

- 1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 326r. ongedateerd schrijven van Heijden aan de Kleefse regering [ingekomen 25 mei 1754]; ff. 327r. - 327v. regering van Gulik en Berg aan de Kleefse regering dd. 29 mei 1754.
- 2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 329r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 6 juni 1754; ff. 332r. - 334v. Kleefse regering aan de regering van Gulik en Berg dd. 16 juli 1754; ff. 369r. - 371r. Karl IV aan de Kleefse regering dd. 29 november 1754.

hersteld conform de *Religions Recessen*. In Solingen zouden dan naar verhouding evenveel katholieken in de magistraat worden benoemd als er protestanten in het stadsbestuur van Xanten zaten. Kennelijk beperkte de regering van Gulik en Berg zich niet alleen tot Solingen want op 21 december gaf de magistraat van Elberfeld eenzelfde bericht door aan de Kleefse regering¹.

Naar aanleiding van het optreden van de paltsgraaf besloten de Kleefse regering en de *Kriegs- und Domänenkammer* op 3 februari 1755 samen te overleggen. Men liet het *Generaldirektorium* weten dat het naar hun mening met de situatie in Xanten wel meeviel. Er zaten nog steeds katholieken in de magistraat en men stelde voor de samenstelling van de magistraat aldaar niet te veranderen. De Kleefse regering en de *Kriegs- und Domänenkammer* verzochten Berlijn contact op te willen nemen met Karl IV met de mededeling dat het met het achterstellen van de katholieken in Xanten wel meeviel. De *Akziseinspector* van Xanten was katholiek en nog onlangs waren in Zevenaar een katholieke burgemeester en twee katholieke schepenen aangesteld². Koning Friedrich II liet op 6 februari aan paltsgraaf Karl IV weten dat de vorige burgemeesters van Xanten ook protestanten waren geweest en dat de katholiek Klempken eertijds een protestantse schepen was opgevolgd³. Op 11 november werd de zaak in een conferentie tussen de *Kriegs- und Domänenkammer* en de Kleefse regering nogmaals besproken. Men kwam toen tot de conclusie dat de burgerij in Xanten tevreden was met zowel burgemeester Frowein als met schepenen Walters. Dit liet de Kleefse regering enkele dagen later ook aan het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn weten. De onrust in Xanten was slechts veroorzaakt door *Unruhe liebenden übel Gesinneten*. Men kon er tegenover het ministerie ter geruststelling nog aan toevoegen dat de maatregelen tegen de steden in Gulik en Berg waren opgeschort⁴. Mogelijk werd het ministerie van buitenlandse zaken ingeschakeld om via Berlijn de berichten naar Düsseldorf te krijgen.

Nog één keer was de magistraat van Xanten onderwerp van discussie tussen de resident van Pfalz-Neuburg en de Kleefse regering. Eind december 1763 pleitte resident Roelen er voor om op de vacante burgemeestersplaats een katholiek te benoemen. Op 10 januari liet de Kleefse regering Roelen weten, dat nog geen opvolger was benoemd⁵. Wie daarna burgemeester van Xanten is geworden en welke religie hij had, is niet gebleken.

1 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 339r.; ff. 344r. - 344v. kopie *Copia Extractus Geheijmenraths Protocolli de 9ten Decembris 1754*.

2 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 384r. - 385r. Kleefse regering aan het *Generaldirektorium* dd.

3 februari 1755. In een soortgelijk schrijven (ff. 382r. - 382v.) is sprake van een katholieke *Akziseinspector* in Kleef.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 387r. - 388r. Friedrich II aan Karl IV dd. 6 februari 1755.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 398r. - 399r. verslag van een conferentie tussen de Kleefse regering en de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 11 november 1755; ff. 402r. - 404v. Kleefse regering aan het *Auswärtig Departement* dd. 17 of 18 november 1755.

5 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 408r. ongedateerd schrijven van Roelen aan de Kleefse regering [ingekomen 24 december 1763]; f. 411r. Kleefse regering aan Roelen dd. 10 januari 1764.

Duisburg en Rees

In Duisburg werd op 20 oktober 1717 het college der *Sechzehner* opgeheven. Dit college bestond uit vier vertegenwoordigers per wijk en had het recht op de uitoefening van de controle over de financiën van de stad¹. Hiervoor in de plaats kwam een groep *Bürgeroffiziere*. Uit elke wijk kwamen nu drie vertegenwoordigers. Tot 1728 waren zij de bevelhebbers van de burgerwacht. Daarna werden zij tot een soort vertegenwoordiging van de burgerij die in opdracht van de magistraat met de bevolking moest onderhandelen over bijvoorbeeld het verrichten van werkzaamheden aan de wegen en het betalen van belastingen. In 1776 beklagde een afvaardiging van de burgerij zich tegenover de koning over de *Schwächung und Unterdrückung des angeordneten Bürgervorstands*. Ook werd de magistraat ervan verdacht dat zij de burgerij *alle ihre Freyheiten und Gerechtsame langsamer Hand zu bringen trachtet*. Overigens waren ook de koninklijke ambtenaren tegen het bestaan van de *Bürgeroffiziere* en werd er alles aan gedaan hun macht te beperken. In de oostelijke delen van het koninkrijk daarentegen bleven de *Altermännern* als controleurs van de magistraat deel uitmaken van de stadsbesturen².

In 1718 had de stad twee burgemeesters, die allebei protestant waren. Eén van hen was Henrich Wintgens, een telg uit een vooraanstaande Duisburgse familie. Zowel de schepensbank als het college van raadsverwanten bestonden geheel uit protestanten. Op dat moment waren drie plaatsen in de schepensbank vacant. Eén raadsverwant mankeerde op dat moment³. De katholieken vormden in Duisburg een minderheid maar waren in het stadsbestuur niet vertegenwoordigd. Als één van de weinige Kleefse steden was in Duisburg in 1731 het aantal leden van de magistraat toegenomen. In 1718 had men drie raadsverwanten en één vacante plaats. In 1731 telde men weer vier raadsverwanten.

In 1738 kwam de positie van de katholieken in het stadsbestuur aldaar enkele malen ter sprake in samenhang met gebeurtenissen in andere steden zoals bijvoorbeeld Xanten. Hieruit kwam naar voren dat ook in deze stad de positie van de katholieken in het stadsbestuur op zijn zachtst gezegd verzwakt was⁴.

Op 29 december 1765 bepaalde koning Friedrich II dat de zittende magistraat nieuwe bestuurders mocht aanstellen onder toezicht van de *Kriegs- und Domänenkammer*. Ondanks het feit dat de koning verbood dat familieleden samen in de magistraat

1 Barleben, *a.w.*, 89-90; Joseph Milz, 'Das Mittelalter (ca. 800-1550)' in: Ludger Heid (e.a.), *Kleine Geschichte der Stadt Duisburg* (Duisburg 1996) 37-107; 52.

2 Barleben, *a.w.*, 95-97; Jägers, *a.w.*, 103 noot 322; Lerch, *a.w.*, 135-136; Göse, *a.w.*, 201; Frank Göse, 'Die Städtepolitik König Friedrich Wilhelms I.' in: Hans-Christof Kraus en Frank-Lothar Kroll, *Historiker und Archivar im Dienste Preußens. Festschrift für Jürgen Kloosterhuis* (Berlin 2005) 63-101; 99. Hij stelt dat de aanwezigheid van dergelijke functionarissen in de Brandenburgse *Kernlanden* gebruikelijk was en dat de koning erna streefde om geleidelijk aan in de overige gebieden van het rijk soortgelijke vertegenwoordigers van de burgerij te gaan benoemen.

3 GStA PK. - II. HA GD Abt. 18A Tit XVI Sekt 1 nr. 1 Band 2f. 48r. overzicht van leden van de magistraat van Duisburg in 1718.

4 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 ff. 189r. - 189v. Heijden aan de Kleefse regering dd. 7 januari 1738; ff. 201r. - 202r. verslag van een conferentie tussen de regering van Gulik en Berg en de Kleefse regering dd. 30 januari 1738.

mochten zitten leidde deze bepaling tot het ontstaan van een oligarchie. De burgerij beklaagde zich hierover herhaaldelijk bij de koning, waarbij onder andere leden van de familie Wintgens met name werden genoemd. Regine Jägers constateert dat ook na deze bestuurs Hervorming de religieuze samenstelling van de magistratuur niet representatief was voor de geloofsverhoudingen binnen de burgerij. De burgerofficiërs maakten nog steeds deel uit van het bestuur¹.

Bovengenoemde bepaling van 29 december was ook op Huissen van toepassing waar het overigens niet leidde tot het ontstaan van een samen regerende familiekerk, waarschijnlijk omdat daarvoor de plaatselijke protestantse gemeente in Huissen te klein was.

Uit een overzicht uit 1784/85 van zowel de leden van de magistratuur als van de stedelijke ambtenaren blijkt dat op dat moment slechts één katholiek binnen het Duisburgse stadsbestuur actief was en dat de plaatselijke katholieken slechts één ambtenaar leverde. Het was de griffier Johann Schäfer. Hij was een oud-militair die men op deze manier aan een baantje had geholpen².

In Rees tenslotte waren in 1718 de burgemeester en alle schepenen protestant. Van de zeven raadsverwanten waren er vier katholiek en drie gereformeerd. In 1736 vroeg de magistratuur om de benoeming van een katholiek als opvolger voor de overleden schepen Rohs. De *Kriegs- und Domänenkammer* liet de Kleefse regering op 26 april van dat jaar weten, dat er ook protestanten naar de vacante schepenplaats hadden gesolliciteerd³. Wie benoemd werd, is niet gebleken.

2c De bestuurlijke situatie in een aantal Kleefse steden in 1789

Op 30 augustus 1789 stelde een anoniem gebleven functionaris, waarschijnlijk de *Commissarius loci*, een uitgebreid rapport op over de economische situatie in zijn *Kreis* ten behoeve van de president van de Kleefse *Kriegs- und Domänenkammer*⁴. In dit verslag doet hij ook een boekje open over de stadsbesturen in de acht rechtsrijne steden die in zijn gebied lagen.

Over Wezel schreef hij dat in deze stad veel activiteiten werden ontplooid. De burgemeester verloor echter zijn eigen belangen niet uit het oog. Over bepaalde, door zijn superieuren afgekondigde maatregelen, waarvan het nut door de gewone man soms niet werd begrepen, stak hij zijn ongenoegen niet onder stoelen of banken. Het gevolg hiervan was, dat hij door zijn superieuren werd gewantrouwd. De tweede burgemeester voldeed in de ogen van de rapporteur ook niet. Hij was incapabel, ja zelfs gevaarlijk. De derde burgemeester was wel geschikt voor zijn taak maar was liever lui dan moe. De stadssecretaris tenslotte, was als enige ijverig en actief.

1 Von Roden, *a.w.*, 1 136-140; Jägers, *a.w.*, 71-72, 124; Lerch, *a.w.*, 136.

2 Jägers, *a.w.*, 96 en 107 noot 335.

3 LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 424 f. 181r. *Kriegs- und Domänenkammer* aan de Kleefse regering dd. 26 april 1736.

4 LAV NRW R AA0059 Kleve, Kammer nr. 1615. onbekende aan de president van de *Kriegs- und Domänenkammer* dd. 30 augustus 1789.

Over de stadsbestuurders van Duisburg kon men in alle opzichten tevreden zijn. Zowel de eerste burgemeester, de secretaris als de beheerder van de financiën (de *camararius*) functioneerden goed. Onlangs was de tweede burgemeester Voss overleden. Zijn opvolger was nog niet begonnen, maar stond bekend als een ijverig en geleerd man. De Duisburgse burgerij kon dan ook tevreden zijn.

Over Rees was onze rapporteur kort. De stad had te lijden onder het feit dat de plaatselijke bestuurders omkoopbaar waren, maar gelukkig werd de stadskas goed beheerd.

Over Dinslaken had onze zegsman geen goed woord over. Het stadsbestuur functioneerde slecht en dat was al een halve eeuw het geval! De burgemeester was nalatig en de beide schepenen waren niet alleen onkundig maar lieten ook nog de burgemeester gewoon zijn gang gaan. De voorbereidingen van de verkiezing van een nieuwe burgemeester waren intussen in gang gezet. De nieuwe functionaris zou naast eerste burger ook secretaris en *camararius* worden. Het is echter wel te hopen, aldus de rapporteur, dat de nieuwe functionaris een beter salaris zou gaan ontvangen zodat hij seinen *künftigen Dienst mit Treue und Rechtschaffenheit* zou kunnen uitvoeren.

Ook over Ruhrort was de schrijver niet echt tevreden. Men zou ook daar een beter stadsbestuur wensen verzuchtte hij tegenover de president van de *Kammer*. De burgemeester werd omschreven als *ein alter Mann mit dem man Geduld haben muß*.

In Schermbeck was het ook kommer en kwel. De burgemeester bekommerde zich nauwelijks om de stad en was bovendien dikwijls afwezig. De secretaris die ook *camararius* was, was niet alleen ongeschikt voor zijn functie, maar bovendien ook nog ziekelijk. Wat de schepenen betrof; de tweede schepen was een oude man en de derde een schoolmeester *der nur unterschreibt*.

In Holten tenslotte *dirigirt alles der Bürgermeister*, aldus onze rapporteur. Hij werd bijgestaan door één schepen want de tweede schepen was overleden en nog niet vervangen. De burgemeester was goed in staat zijn werk te doen *in diesem kleinen Landstädschen*.

Uit andere bronnen weten we dat het stadsbestuur in Goch in 1787 bestond uit een tweetal burgemeesters en drie schepenen. De magistraat van Kalkar bestond in dat jaar nog slechts uit de burgemeester en drie schepenen. Eén schepenplaats was op dat moment niet bezet¹.

3 Nawoord

De vier belangrijkste doelen, die koning Friedrich Wilhelm I zich ten aanzien van de stedelijke magistraten in de Kleefse erflanden had gesteld, had hij aan het einde van zijn regering in 1740 bereikt. Niet alleen waren de magistraten qua omvang aanzienlijk verkleind, de kosten van het bestuursapparaat waren ook aanzienlijk verminderd. Het aantal protestantse magistratsleden was, ondanks het verzet daartegen door Pfalz-Neuburg, toegenomen. Niet in de laatste plaats kon de koning tevreden constateren dat de macht van de stadsbesturen meer en meer was uitgehold ten gunste van een versterking

¹ Wensky (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 97: Goch*, 15; Wensky (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 76: Kalkar*, 18.

van de invloed van de *Kriegs- und Domänenkammer*. De opvolgers van de Soldatenkoning hebben de door hem gevoerde politiek ten aanzien van de stadsbesturen in grote lijnen voortgezet.

Wat deze politiek in eerste instantie voor gevolgen had voor de magistraten bleek zowel in 1718 als in 1722. Uit de opsomming van magistraten uit 1718 blijkt, dat er toen al in een aantal gevallen, zieke en oude mannen op het kussen zaten. Smettach rapporteerde vier jaar later, dat in Griethuizen een analfabeet burgemeester was en dat zijn ambtgenoot in Uedem haast elke dag dronken was. In Kalkar tenslotte constateerde hij de aanwezigheid van *unnütze Magistratsglieder*.

Wat een en ander betekende voor de magistraat van Huissen tot 1795 is al besproken. Wat betreft de andere Kleefse steden zijn uit later jaren slechts sporadisch opmerkingen bekend. Zo functioneerde de burgemeester van Kalkar, althans in de ogen van de *Kriegs- und Domänenkammer*, in de jaren '40 slecht. Tijdens de Zevenjarige Oorlog komt de onvrede van de bevolking over de plaatselijke bestuurders even aan de oppervlakte. In Huissen kwam het in 1757 tot rellen terwijl in 1760 de stadsbestuurders van Kleef voor *Landesdiebe* werden uitgemaakt. Tenslotte is er nog de veelzeggende opmerking van *Kriegsrat* Von Baumann uit 1765 waarin hij klaagde over de *Freigeist*, die de inwoners van Goch *im Kopf* hadden.

Het geschetste beeld van de magistraten van een achttal Kleefse steden aan het einde van het Ancien Régime is weinig verheffend. Behalve Duisburg en Holten waar de magistraten naar tevredenheid hun werk verichtten, waren de bestuurders van de andere zes steden in een aantal gevallen incapabel, lui, oud, absentëistisch en werden ze slecht betaald. Het uit 1798 daterende overzicht over Sonsbeck wijkt in zoverre af van het hier geschetste beeld dat daar op dat moment de bestuurders nog erg jong waren en slechts één van de schepenen hoogbejaard was. Dat de schepenen in Sonsbeck ook slecht werden betaald blijkt uit het feit dat zij allerlei andere functies uitoefenden om in hun bestaan te kunnen voorzien. Echter ook in Sonsbeck functioneerde het stadsbestuur niet naar behoren.

Er kan veilig gesteld worden, dat de bestuurlijke situatie in Huissen niet afweek van wat uit dit treurig makende verslag uit 1789 over een aantal Kleefse steden naar voren komt. Een van de belangrijkste oorzaken van deze slecht functionerende magistraten was ongetwijfeld de slechte beloning die de heren voor hun werk ontvingen. Aangezien de salarissen van de bestuurders in de andere steden al even karig waren, als in de hier beschreven plaatsen kan gevoeglijk worden aangenomen, dat de bovenstaande, weinig vleierende kwalificaties ook op de magistraten in de andere Kleefse steden van toepassing waren.

Hoofdstuk 5

De politiek-bestuurlijke ontwikkeling in enkele belangrijke Gelderse steden (1672-1748)

Een beknopte schets ter vergelijking

1 De bestuurlijke ontwikkeling in de Gelderse hoofdsteden in de tweede helft van de zeventiende eeuw

Als Pruisische enclave werd Huissen omringd door Gelders gebied, dat weer deel uitmaakte van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het is daarom interessant om ter vergelijking een blik te werpen op de politiek-bestuurlijke ontwikkeling in een aantal belangrijke Gelderse steden in ongeveer dezelfde periode waarin Huissen een groot deel van zijn stedelijke zelfstandigheid verliest als gevolg van de Pruisische centralisatiepolitiek. De bestuurlijke ontwikkeling in alle Gelderse steden belichten zou binnen het kader van deze studie echter te ver voeren. Het literatuuronderzoek beperkt zich ten aanzien van deze periode dan ook hoofdzakelijk tot de ontwikkelingen in de drie hoofdsteden te weten Nijmegen, Arnhem en Zutphen. Omdat Tiel in het nabije Kwartier van Nijmegen ligt zijn de literatuurgegevens over deze stad ook in het onderzoek betrokken.

Nadat Nijmegen zich in 1591 had overgegeven aan prins Maurits werd de Reductie van die stad afgekondigd. Vanaf 21 oktober 1591 verloor het gedurende de duur van de oorlog het recht op magistraatsverkiezingen. Het Sinter Claesgilde dat van oudsher een zeer belangrijke invloed had gehad op de verkiezing van het stadsbestuur werd in januari 1592 opgeheven. Ervoor in de plaats kwam een college van 32 gemeenslieden¹. De reductie van Nijmegen is om twee redenen te billijken. In de eerste plaats wilde de Republiek voorkomen dat deze frontierstad opnieuw een katholiek stadsbestuur zou krijgen. Dat zou ongetwijfeld tot gevolg hebben dat de stad opnieuw in Spaanse handen zou vallen net als in 1585 het geval was geweest. Daarnaast kan de reductie van Nijmegen gezien worden als een strafmaatregel voor de stad². Een poging van de stad in 1618 het recht terug te krijgen zelf de magistraat te mogen kiezen mislukte. Het aangevoerde argument dat het vrede was, werd door stadhouder, prins Maurits terecht van de hand gewezen. Door de weigerachtige houding van de remonstrantse magistraatsleden zag de prins zich

1 Geurts en Janssen, *a.w.*, 127.

2 R.J. Kolman, *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel. La traité de capitulation de Nimègue en 1591, préliminaires et suite* (Groningen Djakarta 1952) 59.

genoodzaakt de wet in Nijmegen te verzetten. In feite was dit in strijd met de reductie van 1591. Die was immers mede bedoeld om te voorkomen dat de vijand de stad weer in handen zou krijgen. Daar was in 1618 geen sprake van omdat het toen ging om de tegenstelling tussen remonstranten en contra-remonstranten. *Het optreden van Maurits lijkt er dus eerder op, als handelde hij volkomen als een soeverein vorst in het belang van zijn eigen gezag* aldus Kolman¹. Toen de Vrede van Münster was gesloten en er dus een einde aan de oorlog was gekomen probeerde de stad haar aloude recht tot het kiezen van een eigen stadsbestuur te herkrijgen. Stadhouders Willem II wist er in 1649 met behulp van de Landdag voor te zorgen dat hij het benoemingsrecht van de magistratsleden voor de rest van zijn leven behield. Willem II, aldus Kolman *wenste niets minder dan onbeperkte macht*. Gelukkig voor de stad duurde dit leven echter niet meer zo lang want de stadhouder overleed geheel onverwachts op 6 november 1650. Hierna her kreeg de stad de magistratsverkiezingen, al duurde het tot de zomer van 1651 vooraleer alles geregeld was. Het lukte de zittende stadsbestuurders niet de invloed van de gemeenslieden te beperken of uit te schakelen². In 1667 was het aantal raadsleden weer gesteld op twaalf die allen voor het leven op het kussen zaten. Dit twaalfstal werd jaarlijks op 2 januari aangevuld. Als de raadslieden aangevuld moesten worden werd er door de raad een lijst met dubbeltallen opgesteld waaruit de 32 gemeenslieden de nieuwe leden kozen. De aldus aangevulde raad koos uit zijn midden één oud-burgemeester tot burgemeester en één raadslid die nog nooit deze functie had bekleed tot burgemeester. Als er zodoende weer twee burgemeesters waren dan werden alle twaalf, met inbegrip van de burgemeesters tot schepenen aangewezen³.

In Zutphen was in de tweede helft van de zeventiende eeuw geen sprake meer van vrije magistratsverkiezingen. Er behoorden twaalf schepenen te zijn waarvan de oudste twee de functies van burgemeester en zegelaar bekleedden. Ook in Zutphen zaten de magistratsleden voor het leven. Twee schepenen traden op als schepenen-richters omdat de scholtis van Zutphen *binnen en buiten Zutphen* geen bevoegdheden had ten aanzien van de burgers van de stad en het schependom van Zutphen. Na de dood van stadhouder Willem II hadden de gemeenslieden hun invloed op de bestelling van het stadsbestuur verloren en was het de bedoeling dat de zittende magistraat vacatures zelf opvulde. Dit deed men echter niet consequent. In 1660 waren er nog maar acht schepenen van de oorspronkelijke twaalf over. Tussen 1671 en 1673 vielen nog eens drie plaatsen vrij die ook niet werden opgevuld⁴.

1 J.J. Poelhekke, 'Nijmegen, Gelderland en de "Grote Vergadering" van 1651' in: J.J. Poelhekke, *Geen blijder maer in tachtigh jaer. Verspreide studiën over de Crisisperiode 1648-1651* (Zutphen 1973) 180-248; 190; Kolman, *a.w.* 152-158. Voor het citaat; zie 158.

2 Poelhekke, 'Gelderland van 1609-1672', 201-203; Poelhekke, 'Nijmegen, Gelderland', 193-214; Kolman, *a.w.*, 174-193. Voor het citaat zie 180.

3 A. Johanna Maris, 'Prins Willem III en het provisionele regeringsbestel in Gelre en Zutphen van 1674', *B.M. Gelre LXXII* (1981) 139-174; 157.

4 *Ibidem*, 159.

Over Arnhem kunnen we kort zijn omdat daar de situatie in grote lijnen dezelfde was als in Zutphen. Ook hier regeerden twaalf, voor het leven benoemde schepenen, met aan het hoofd twee burgemeesters en ook hier hadden de gemeenslieden na de dood van Willem II hun invloed verloren. Het enige verschil met Zutphen was dat men in de hoofdstad van het Veluwe Kwartier de opengevallen plaatsen wel consequent opvulde en wel op de traditionele verkiezingsdag *ipsa Pauli* (25 januari)¹.

Samenvattend kan gezegd worden dat de plaatselijke bevolking in Nijmegen via de gemeenslieden nog een beperkte invloed had op de samenstelling van het stadsbestuur. In de beide andere Gelderse hoofdsteden Zutphen en Arnhem hadden de burgers gedurende het Eerste Stadhoudersloos Tijdperk (1651-1672) haar inbreng bij de verkiezingen van het stadsbestuur verloren en waren de stadsbesturen geworden tot een groep levenslang zittende schepenen die zichzelf aanvulden. Dit laatste was voor de Zutphense magistratuur kennelijk nog te veel moeite.

Het Rampjaar 1672 was voor Gelderland méér dan een rampzalig jaar. In april en mei 1672 verklaarden Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen de oorlog aan de Republiek en kwam het begin juni tot gevechten in Gelderland. Op 12 juni staken Franse troepen de Rijn over waarbij het tot bloedige gevechten kwam tussen de invallers en Staatse troepen. In de nacht van 13 op 14 juni trok prins Willem III zich terug op Utrecht waarbij kleine garnizoenen in onder andere de drie Gelderse hoofdsteden werden achtergelaten. De Franse maarschalk Turenne die intussen het opperbevel van de gewonde Condé had overgenomen sloeg het beleg voor Arnhem. Op 17 juni gaf de stad zich over. Zutphen weigerde die dag te capituleren maar moest kort daarna het verzet tegen de Fransen opgeven. De stad werd niet geplunderd. Nijmegen verdedigde zich dapper tegen de vijand uit het zuiden. De stad viel pas op 8 juli in Franse handen. De strijd kostte aan Franse zijde maar liefst 1.300 doden en 1.100 gewonden. Nijmegen werd voor dit moedige verzet bijzonder zwaar gestraft doordat het zeer zware contributies moest betalen. Tijdens de Franse inval had een groot aantal regenten bepakt en gezakt de wijk genomen naar Holland om daar het einde van de oorlog af te wachten². Gelderland had veel te lijden onder de Franse bezetting. Op de Veluwe werden Nijkerk en Putten door Franse soldaten geplunderd terwijl ook Ermelo hetzelfde lot trof maar dan door troepen van de Münsterse bisschop Bernard van Galen. In het Kwartier van Nijmegen werd niet alleen Nijmegen financieel zwaar getroffen maar ook Tiel had bijzonder te lijden onder de Franse bezetting. In laatstgenoemde stad werd het definitieve vertrek van de Fransen op 29 april 1674 honderd jaar later nog steeds gevierd! De dag daarna werd Nijmegen door de Fransen ontruimd en op 1 mei 1674 verliet de bezetter ook de andere twee Gelderse hoofdsteden³.

1 Maris, 'Prins Willem III' 160.

2 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 212-221; Den Tex, *a.w.*, 7-9.

3 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 221-223; Den Tex, *a.w.*, 85; E.J.Th.A.M.A. Smit en H.J. Kers, *De Geschiedenis van Tiel* (Tiel 2001) 95-99; Maris, 'Prins Willem III', 142.

Voor wat betreft de magistraten in de hoofdsteden tijdens de Franse bezetting kunnen we kort zijn. In 1673 werd door de Fransen het houden van magistraatsverkiezingen in Nijmegen verboden. In Arnhem bleek dat toen de magistraat op 7 juni 1672 de eed op Lodewijk XIV moest afleggen twee leden vertrokken of zo men wil gevlucht te zijn¹.

Al in de zomer van 1672 was in de vergadering van de Staten-Generaal besloten dat de bezette gewesten Utrecht, Gelderland en Overijssel niet meer tot de vergaderingen werden toegelaten. Nadat in het najaar van 1673 de krijgskansen waren gekeerd en de vijanden zich begonnen terug te trekken uit deze drie gewesten kwam hun toekomstige status binnen de Republiek opnieuw ter sprake. Mochten de drie gewesten weer deel uitmaken van de Unie en zo ja onder welke condities? Holland ging het verst in de afwijzing. Holland wilde de drie niet meer toelaten en zelfs degraderen tot generaliteitslanden. Het wilde zelfs een deel van Utrecht inlijven. Als reden voor de weigering voerde men aan het laffe gedrag tijdens de verdediging van de Republiek in 1672. De werkelijke reden was een financiële. Holland wilde de uitgemergelde gewesten niet meer opnemen omdat het rijkste gewest bang was dat deze drie gewesten hun financiële bijdragen aan de Unie, de zogenaamde quoten niet zouden kunnen voldoen. Stadhouders Willem III wees het plan van Holland af met als argument dat er in Holland ook steden waren geweest *die sig op de aankomst van den vyand, niet ten beste verdedigd* zouden hebben. Willem III vond dat de drie gewesten hun oude positie in de Unie weer in mochten nemen. Wel stelde hij in januari 1674 onder andere aan de vergadering van de Staten van Holland voor dat voldaan moest worden aan enige verplichtingen. Er dienden nieuwe inundatiegebieden aangewezen te worden langs Rijn en IJssel teneinde de Republiek in de toekomst beter te kunnen verdedigen. Holland moest hierover de soevereiniteit krijgen alsmede over de buiten Holland aangelegde fortificaties. Daarnaast zou Gelderland één van zijn twee plaatsen in de Raad van State moeten afstaan aan Groningen en tenslotte zou er een nieuwe indeling dienen te komen van de quoten. In de Staten van Holland was in februari 1674 een resolutie aangenomen waarin men de Staten-Generaal voor ging stellen dat de prins de oude leden van de regeringscolleges in de heroverde gebieden zou herbenoemen of ontslaan en eventueel nieuwe leden aan zou stellen. Op 20 april 1674 namen de Staten-Generaal een resolutie aan met daarin de volgende bepalingen:

1. Gelderland, Utrecht en Overijssel kwamen in hun oude positie terug in de Unie
2. Gelderland moest één van zijn zetels afstaan in de Raad van State aan Groningen
3. Holland kreeg soevereiniteit over de buiten zijn gebied aangelegde fortificaties en machtiging tot inundaties in Gelderland en Utrecht wanneer dat nodig zou zijn
4. Als de gewesten het niet eens werden over de verdeling der quoten mocht de prins beslissen
5. De stadhouder werd gemachtigd de *Regeringe in de hooghemelte Provincie soodanigh te ordonneren en bestellen, als hooghemelte Syne hoogheyt oordelen sal 't best, bequaamst en voor den Landen seeckerst te wesen,... ende dat al hetselve sal geschieden voor dese reijse, ende sulcx sonder eenige praejuditie off consequentie*

¹ Maris, 'Prins Willem III', 157, 160.

*voor het toecomende, ende mede onvermindert ende sonder eenigh nadeele voor het toecomende, ten aensien van privilegiën, vrij en gerechticheijden, die hooghemelte provintiën in 't gemeijn off leden en steden in 't particulier competerende*¹.

Op 25 april arriveerde Willem III in Utrecht waar een nieuw Regeringsreglement werd ingevoerd waarbij de prins aan de stadhouder, dus aan zichzelf het recht gaf nieuwe functionarissen te benoemen. Naar Gelderland ging hij in 1674 niet meer omdat Willem III in zijn functie van kapitein- en admiraal-generaal van de Unie te druk was met het voeren van oorlog in de Spaanse Nederlanden. Pas in 1675 verscheen hij persoonlijk in Gelderland. Dit betekende overigens niet dat er intussen niets gebeurde. Op 11 mei 1674 tekende Willem III een acte van aanstelling van Gedeputeerden in de drie Kwartieren. De volgende dag, op 12 mei ontsloeg de stadhouder door middel van een reeks besluiten de burgemeesters, schepenen en Raden in de stemhebbende steden en verving hen door provisionele colleges. Deze colleges bestonden uit acht, in een paar gevallen uit zeven *regenten*. In het Kwartier van Nijmegen functioneerde de eerste *regent* als voorzitter terwijl in de beide andere Kwartieren men een *hoogscholtis* of *scholtis* als voorzitter kreeg. Twee bijzondere Raden kregen van de prins opdracht ervoor te zorgen dat nieuwe functionarissen in het vroegere hertogdom werden aangesteld. Op 1 juni kreeg Doesburg een voorlopig nieuw stadsbestuur dat geheel uit Oranjegezinden bestond.

In Nijmegen werden de twaalf raadsleden op 21 juni 1674 vervangen door een college van acht regenten. In Arnhem werden al op 15 juni een nieuwe *hoogscholtis* en acht regenten aangesteld terwijl dit in Zutphen op 8 mei gebeurde. Ook dit college was natuurlijk tijdelijk van karakter. Overigens keerde in de oude Hanzestad alleen Jacob Schimmelpenninck terug op het kussen en wel als *hoogscholtis*². Opvallend daarbij is dat de bij de inval in 1672 gevluchte magistraten op het kussen kwamen³!

Zoals gezegd kwam Willem III pas in januari 1675 naar Gelderland. Op 2 januari gaf de stadhouder toestemming tot het houden van een buitengewone Kwartiersdag in Nijmegen. Na enig overleg werden de vertegenwoordigers van de drie Kwartieren het op 29 januari eens over een voorstel de prins de hertogshoed van Gelderland aan te bieden hetgeen de volgende dag geschiedde⁴. Hoewel het idee van de aanbidding van de hertogshoed door Willem III zelf was voorgesteld vroeg de prins toch enige bedenktijd en richtte de volgende dag een brief aan alle gewesten waarover hij het stadhouderschap uitoefende met een verzoek om *goede en wijze raedt*. Dat Utrecht een voorstander was van de aanvaarding van de hertogelijke titel zal gezien de wetsverzetting die in 1674 had plaatsgevonden geen

1 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 226-227; M.W. Hartog, 'Prins Willem III en de hertogshoed van Gelderland, 1673-1675. Een onderzoek naar voorbereidingen, motieven en reacties', *B.M. Gelre* LXIX (1976/1977) 122-155; 126-127; Antoni Brants, *Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche Plooierijen*. (diss. Leiden 1874) 29 alwaar de volledige tekst van de resolutie van 20 april 1674 staat afgedrukt; Ronald de Graaf m.m.v. Steven Verhoeven, 'Moeizaam herstel 1648-1702' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland III. Gelderland als Nederlands gewest van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 169-227; 219, 222.

2 Maris, 'Prins Willem III', 150-154; De Graaf, *a.w.*, 222.

3 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 227-229; Maris, 'Prins Willem III', 144-146.

4 Hartog, *a.w.*, 128-139.

verwondering wekken. Voor wat betreft Holland hadden de Staten positief gereageerd maar waren het vooral de steden en met name Amsterdam die tegen de aanvaarding van de hertogshoed waren. Zeeland stuurde na lang overleg op 16 februari een negatief advies aan Willem III die daarop op 19 februari 1675 op de Gelderse Landdag meedeelde de titel van hertog van Gelderland niet te aanvaarden¹.

De Landdag van 19 februari 1675 was om nog een andere reden van groot belang. Willem III, die op die datum wel het erfelijk stadhouderschap van Gelderland aanvaardde kondigde die dag namelijk het Gelderse Regeringsreglement af. Alle belangrijke functionarissen mochten vanaf die dag door de stadhouder worden benoemd. Ook de aanstelling van leden van de magistraat kwam vanaf die dag aan de erfelijk stadhouder. Hij kreeg de macht de raadslieden om de drie jaar te continueren of te vervangen terwijl de termijn voor burgemeesters werd bepaald op één jaar. Gemeenslieden, gildemeesters en vertegenwoordigers van de broederschappen en burgercompagnieën werden voortaan door de prins voor het leven aangesteld. Van het *voor dese reis* zoals de Staten-Generaal het in bovenvermelde resolutie van 20 april 1674 hadden geformuleerd kwam dus niets terecht. Protesten hiertegen waren vruchteloos en de gezaghebbers lieten dat ook wel want tegenstanders van de prins werden door hem de volgende keer simpelweg niet herbenoemd. De stadhouder kreeg welhaast absolute macht.

Naar aanleiding van het nieuwe Regeringsreglement van 19 februari 1675 kreeg Nijmegen diezelfde dag nog een nieuw stadsbestuur dat bestond uit twintig Raden. Vijf van hen hadden deel uitgemaakt van de magistraat van vóór 1673 en daarnaast werden alle regenten herbenoemd. Burgemeesters werden vanaf 20 februari Wilhelm van Heuckelom en Nicolaes Fagel. Van de overige Raden werden er acht schepenen. De burgemeester en de schepenen werden voor één jaar aangewezen terwijl de Raden drie jaar zitting hadden. Tussentijds kon Willem III ontstane raadvacatures opvullen. In Zutphen werd het nieuwe stadsbestuur op 21 februari benoemd. Jacob Schimmelpenninck van der Oije tot Voorstonden en Hendrick van Lochteren werden burgemeester. Naast twee schepenen-richters werden er acht Raden benoemd. De burgemeesters en de twee schepenen-richters hadden al vóór 1673 deel uitgemaakt van de magistraat terwijl ook één schepen uit die tijd op het kussen zat. Vijf van de andere schepenen hadden als *regent* gefunctioneerd. Te Arnhem trad het nieuwe stadsbestuur eveneens op 21 februari 1675 in functie. De stad kreeg Johan opten Noorth en Arnoldt van Eck als burgemeesters. De burgemeesters waren vóór 1673 schepenen geweest. Van de acht schepenen hadden er zeven als regent zitting gehad in het in 1674 aangestelde tijdelijke stadsbestuur terwijl de achtste vóór 1673 als schepen had gefungeerd².

Tussen 20 en 23 maart 1675 bezocht stadhouder Willem III zijn oom, keurvorst Friedrich Wilhelm in Kleef. Men sprak tijdens deze ontmoeting vooral over de oorlog

1 Hartog, *a.w.*, 140-145; Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 229; Maarten Prak, *Stadsburgers. Stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie* (Amsterdam 2019) 212; De Graaf, *a.w.*, 221. Deze auteur geeft als datum 29 februari 1675, hetgeen onjuist is.

2 Maris, 'Prins Willem III', 157-160.

met Zweden¹. Ongetwijfeld zullen de ontwikkelingen in Gelderland ook aan de orde zijn gekomen. Daarbij zal de keurvorst hebben moeten constateren dat zijn veel jongere neef in een aanzienlijk kortere tijdspanne meer bereikt had ten aanzien van de beteugeling van de stedelijke autonomie dan hij zelf.

De colleges van gemeenslieden bleven zowel in Nijmegen, Arnhem en Zutphen bestaan maar deze colleges hadden in het geheel geen invloed meer op de bestelling van de magistraat. De prins was gerechtigd ze aan te vullen maar deed dat niet waardoor deze colleges steeds kleiner werden en daardoor aan invloed en aanzien verloren. De historica A. Johanna Maris concludeert terecht dat de prins bij de provisionele bestelling van 1674 helemaal voorbij ging aan de diversiteit van privileges en gewoonten die de steden tot dan toe hadden gehad. Nieuw was dat de leden van de stadsbesturen niet meer voor het leven werden benoemd. Daarvoor in de plaats kwam de zogenaamde triënnale bestelling dat wil zeggen dat om de drie jaar bestuurders werden (her)benoemd. Historica Wertheim-Gijse Weenink voegt hier nog aan toe dat het veelal juist de in 1672 gevluchte regenten waren die na de wetsverzetting opnieuw op het kussen kwamen². Dit laatste is natuurlijk wel heel wrang wanneer men bedenkt dat juist het vermeende laffe gedrag van de Gelderse bestuurders bij de inval in 1672 aanleiding was geweest tot het ter discussie stellen van de toekomstige status van het gewest! Voor de stadsbestuurders die in 1672 en gedurende de moeilijke bezettingsperiode op hun post waren gebleven was de ontwikkeling dan ook bitter. Zij werden in een aantal gevallen zoals in Wageningen na de aftocht van de bezetters vervangen door hen die destijds gevlucht waren³.

Voor Gelderland betekende de zevenentwintig jaar van de regering van Willem III weinig goeds. De stadhouder en latere koning van Engeland hield zich vooral bezig met de buitenlandse politiek en dan met name met het dwarsbomen van de Franse koning Lodewijk XIV. Hij had veel minder oog en tijd voor binnenlandse kwesties laat staan voor Gelderland. Hij moest het bestuur dan ook overlaten aan zijn beschermelingen. Deze groep diende meer het eigen belang dan dat van de gewesten. Kritiek durfde men niet te geven uit angst niet te worden herbenoemd. Hoe de Gelderse burgerij hierover dacht zou na de dood van de koning-stadhouder blijken⁴.

2 De Plooiërijen in Gelderland 1702-1718

De onlusten die in Gelderland tussen 1702 en 1703 plaatsvonden en die onder de naam *Plooiërijen* de geschiedenis zijn ingegaan zorgden voor een ommekeer in de besturen van de Gelderse steden. Het betekende niet alleen dat andere magistraten op het kussen kwamen te zitten maar dat in een aantal steden het volk via de colleges van gemeenslieden (vertegenwoordigers van gilden, ambten en burgerij) een grotere invloed kreeg op de samenstelling van de magistraten. Omdat Huissen in deze periode geografisch gezien

1 *Urkunden und Actenstücke* 3, 457.

2 Maris, 'Prins Willem III', 161; Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 228, 232. Dit wordt ten aanzien van Tiel bevestigd door Smit en Kers, *a.w.*, 99-100.

3 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 228.

4 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 230-231.

werd omgeven door het Kwartier van Nijmegen, zal alleen worden stil gestaan bij de drie steden die in dit Kwartier zijn gelegen te weten Nijmegen, Tiel en Zaltbommel. Omdat de Huissense bevolking van oudsher natuurlijk sterk op Arnhem was georiënteerd, zullen ook de gebeurtenissen in deze stad worden gezien.

Op 24 maart 1702 ontvingen de Staten van Gelderland het bericht dat op de 19e van die maand koning-stadhouder Willem III de laatste adem had uitgeblazen. De vijf nu stadhouderloze gewesten besloten vrijwel onmiddellijk dat deze situatie zou worden bestendig, waarbij voorbij werd gegaan aan de wens van de overledene om zijn veertienjarige neef Johan Willem Friso tot zijn opvolger te benoemen. Nu Gelderland de handen vrij had, werd op 8 april besloten het in 1675 door Willem III ingevoerde Regeringsreglement af te schaffen¹. Daar was iedereen het vanzelfsprekend over eens, maar over de vervangende maatregel daarvoor waren de gemoederen scherp verdeeld. Er werd namelijk bepaald *dat de bestelling van de regering in de steden nu wederom gecomen is en voortaan altijd sal zijn en verblijven aan de vrije dispositie van de resp[ievelijke]e magistraeten*². Deze bepaling betekende dat diegenen die door de komst van Willem III in het zadel waren gekomen, de zogenaamde Oude Plooi, niet alleen de macht behielden maar ook hun eigen opvolging konden regelen. De bestuurders die na het vertrek van de Fransen in 1674 het veld hadden moeten ruimen en natuurlijk vooral hun nazaten, de zogeheten *Nieuwe Plooi*, maakten door deze maatregel vrijwel geen kans op een plaats op het kussen³.

Nijmegen was de eerste stad waar het begon te gisten. Op 18 april 1702 werd een verzoek van François Romswinkel in de magistraat ter tafel gebracht om het getal der gemeenslieden dat intussen was gedaald van 32 (in 1675) naar zes of zeven weer aan te vullen tot het normale aantal van 32. Het stadsbestuur stelde de gemeenslieden voor te wachten tot de keurdatum, zijnde 15 februari 1703. Nieuwe voorstellen om tot een eerdere aanvulling te komen werden in mei door de magistraat afgewezen waarna op 31 mei de vertegenwoordigers van de gilden, ambten en broederschappen zelf een lijst van dubbeltallen opstelden, waaruit de magistraat een keus zou moeten maken. Op 1 juni ging een groep onder leiding van Romswinkel naar het stadhuis en legde de dubbeltallen voor. De regenten bleven proberen de zaak op de lange baan te schuiven en stelden voor dat de zittende gemeenslieden zelf een lijst met dubbeltallen op zouden moeten gaan stellen. Deze eis werd door de gilden en ambten en een aantal vooraanstaande burgers afgewezen met als argument dat de overgebleven gemeenslieden te oud, te ziek of te veel aan de zittende magistraat gelieerd waren om tot een goede keuze te kunnen komen. Begin juni gaf het stadsbestuur toe en op 9 juni bestond het college van gemeenslieden eindelijk weer uit 32 personen, die acceptabel waren in de ogen van de bevolking. De magistraat was gezwicht onder de druk van het volk maar ook vanwege de dreigende oorlogssituatie.

Koning-stadhouder Willem III had namelijk kort voor zijn dood de Grote Alliantie,

1 Ibidem, *a.w.*, 233-234.

2 Brants, *a.w.*, 55.

3 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 234-235.

een bondgenootschap tussen Pruisen, Oostenrijk, Engeland en de Republiek, gesmeed met als doel te beletten dat Filips van Anjou de sinds 1700 vacante Spaanse troon zou gaan bestijgen. Daarop was in mei 1702 (twee maanden na Willems dood) de Spaanse Successieoorlog uitgebroken. Op 10 juni 1703, dus daags nadat Nijmegen weer een voltallig college van gemeenslieden had gekregen kwam het bericht dat de Fransen oprukten in de richting Nijmegen¹. Daarom werden op 10 juni de interne problemen even opzij gezet en stonden de Nijmegenaren schouder aan schouder op de wallen om de stad tegen de Fransen te verdedigen. De Fransen trokken zich snel terug². Nu het oorlogsgevaar was geweken kon men de onderlinge twisten weer hervatten.

Op 24 juni besloten de gemeenslieden dat zij weigerden samen te werken met de zittende magistraat, omdat de leden aangesteld waren *door een onwettig Reglement, hetwelk inden jare 1675, alleen door de directie van den Heere Prince van Orangie ... over de regeeringe des furstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen gemaakt en opgesteld...*³. Hoewel aanvankelijk het vertrek van slechts een deel van het stadsbestuur werd geëist, werd op 29 juni de hele magistraat door de gemeenslieden afgezet. Een deel van de raadsleden werd vervangen door leden van de Nieuwe Plooi. Romswinckel en Van Heerdt werden tot burgemeesters benoemd. De beide oud-burgemeesters Roukens en Reinders accepteerden hun afzetting niet maar werden door een woedende menigte uit het stadhuis verdreven⁴.

Intussen was het ook in Tiel tot problemen gekomen. Aan het einde van de zestiende eeuw werd daar de magistraat benoemd door de ambtman Diederick Vijgh, die de veelzeggende bijnaam de *koning van Tiel* had. Prins Maurits liet Vijgh in december 1597 weten dat wanneer een plaats in de magistraat vrij kwam Vijgh twee kandidaten mocht voordragen. Het Hof zou uit de voordracht dan een keuze maken. Voorwaarde was wel dat Vijgh alleen *personen van goeden name ende fame ende hen totter gereformeerde religie bekennende* zou voordragen. Vijgh heeft zich gedurende de rest van zijn leven (hij stierf in 1615) verzet tegen deze beslissing. Na de dood van de *koning van Tiel* viel het benoemingsrecht toe aan het Hof van Gelre⁵.

De afschaffing van het Regeringsreglement was voor de notabelen in de stad niet onacceptabel, omdat het reglement er daar nauwelijks voor had gezorgd dat aanzienlijke families van vóór 1672 uit het stadsbestuur waren verdwenen. Hier speelde echter een ander probleem, namelijk de gilden. Deze hadden al in 1652 vergeefse pogingen ondernomen inspraak te krijgen in de verkiezing van de magistraat en ze wilden het nu opnieuw gaan proberen. Op 8 juli 1702 kwamen de gilden bijeen in de St Maartenskerk en kozen uit hun midden veertien gemeenslieden. De volgende dag eisten zij dat de magistraat de

1 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 235-236; Brants, *a.w.*, 67-74. Wertheim-Gijse Weenink legt vooral de nadruk op de druk die de bevolking uitoefende terwijl Brants vooral de dreigende oorlogssituatie als argument aanvoert waarom de Nijmeegse magistraat toegang aan de eisen van de oppositie.

2 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 236.

3 Brants, *a.w.*, 75.

4 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 236; Brants, *a.w.*, 82-87; De Graaf, *a.w.*, 140.

5 Huub van Heiningen, *Devotie en macht in Tiel schetsen uit de historie van caritas en kloosters* (Tiel 2009) 121-122; Smit en Kers, *a.w.*, 84.

Het stadhuis van Tiel met rechts ervan het gasthuis in 1728

gemeenslieden de eed af zou nemen, maar nadat de stadsbestuurders daaraan een aantal eisen had verbonden, ging het verkeerd. Een woedende menigte trok naar het stadhuis en eiste de beëdiging op voorwaarden van de gilden. Daarnaast werd het vertrek geëist van de magistraatsleden Johan van Lidth de Jeude en Willem Caspar Matthijs van Vinceler. Uit angst voor de massa die gewapend met knuppels op en voor de trappen van het stadhuis stond, gaf het stadsbestuur toe aan alle eisen. Van Vinceler was overigens uit Huissen afkomstig en was gehuwd met een lid van de Tielse patriciërsfamilie Van Lidth de Jeude. Ook in Zaltbommel werden enige leden van de magistratuur ontslagen nadat ook daar het college van gemeenslieden in functie was hersteld¹.

De reactie van de Gelderse Landdag liet niet lang op zich wachten. De vergadering die men aanvankelijk in Nijmegen had willen houden werd, gezien de situatie aldaar verplaatst naar Arnhem. Op 18 juli werd een resolutie aangenomen waarin stond *dat de ontsettinge der Regenten in de Steden Nijmegen, Thiel en Bommel door de Gemeensluyden en Gildens gedaen is onwettelijk en informeel...*². De afgezette stadsbestuurders dienden dus in hun functies te worden hersteld! De resolutie maakte echter totaal geen indruk op de nieuwe machthebbers in de drie genoemde steden, want de twee mombers (een soort rechter-commissarissen) die namens Gelderland naar Nijmegen, Zaltbommel en Tiel

1 Smit en Kers, *a.w.*, 89-91, 102; Kamerling, *a.w.*, 117; Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 236-237.

2 Brants, *a.w.*, 92.

gingen, kregen in geen der drie steden de kans de resolutie af te kondigen. Op de 26e werd door de Landdag besloten dat tegen de opstandige bestuurders geprocedeerd zou gaan worden. Gezien het feit dat de afgevaardigden die de eerste resolutie naar de steden gingen brengen, vijandig waren behandeld besloten de Gelderse Staten troepen te sturen. Op 4 augustus 1702 trokken alle Raadsheren van het Hof van Gelderland en zes leden van de Landschap samen met een bende ruiters Nijmegen binnen. Roukens en Reinders werden in hun functies van burgemeester hersteld. De leden van de oude magistratuur die ook lid waren geworden van het nieuwe stadsbestuur konden blijven, mits ze spijt betuigden. Dit verliep echter niet bepaald gladjes want de heren verzonnen smoezen of stelden brutale vragen. Zo vroeg één van hen de Gelderse vertegenwoordigers of dit een verhoor van de inquisitie was. De mannen die op 29 juni nieuw in de magistratuur waren gekomen, kwamen gewoon niet opdagen, toen ze voor ondervraging werden opgeroepen. Het herstel van de *Oude Plooi* verliep dus niet bepaald vlotjes. Geen enkele oproerkraaier werd gepakt en de mombers konden zelfs niet rekenen op de steun van de plaatselijke predikanten. De Gelderse vertegenwoordigers lieten al snel het idee varen om alle troepen mee te nemen naar Tiel en Zaltbommel¹.

Op 11 augustus vertrok de Gelderse afvaardiging vanuit Nijmegen naar Tiel. Daar lagen intussen troepen van de overste Boussonet voor de stad, omdat hen de toegang door de gilden was geweigerd. Toen de Gelderse vertegenwoordigers 's avonds om zeven uur arriveerden, bleven ook voor hen de poorten gesloten en noodgedwongen overnachtte een deel van hen in een herberg en anderen zelfs in koetsen. Wel had men nog een gesprek met burgemeester Johan van Welderen van de *Oude Plooi*, die hen vertelde dat de burgerij onder de wapenen was gebracht en de oude machthebbers vreesden voor plundering van hun huizen. De volgende ochtend kwamen opnieuw waarschuwingen vanuit de stad dat het tot een bloedbad zou komen. De situatie werd dreigender toen de commandant van de ruitery beval dat de paarden gezadeld moesten worden. Plotseling verschenen de burgemeesters weer buiten de stad. Men wilde toegang tot de stad verlenen, mits men de schriftelijke verzekering kreeg dat de privileges zouden worden gehandhaafd en de burgerij geen overlast van de militairen zou ondervinden. Deze verklaring werd onmiddellijk opgesteld waarna de troepen en de Gelderse vertegenwoordigers 's middags de stad binnen konden rijden. Daags daarna, op zondag 13 augustus werden Van Lidth de Jeude en Van Vinceler in hun vroegere functies hersteld. Ook in Tiel werd een onderzoek gedaan naar de opstand waarbij enkele burgers zelfs naar Arnhem werden overgebracht².

De vertegenwoordigers van de Gelderse Staten hadden intussen in Tiel wel iets geleerd, want voordat de delegatie naar Zaltbommel ging, had men ervoor gezorgd dat de stad bezet was door twee compagnieën afkomstig van het fort St. Andries. Op 16 augustus kwamen de Gelderse Raden en de afgevaardigden van de Landdag aan in Zaltbommel waar zij werden verwelkomd door enige leden van de magistratuur. Ook hier werden de

1 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 238-239; Brants, *a.w.*, 98-107.

2 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 240-241; Smit en Kers, *a.w.*, 102.

twee uit de magistraat gezette leden, te weten burgemeester W. Verbolt en schepen G. van Minningen weer in hun functies hersteld. In Zaltbommel vond eveneens een onderzoek plaats naar de gang van zaken waarbij allerlei personen werden ondervraagd. Ook in deze stad verliepen de verhoren niet gemakkelijk¹.

Na nog een tussenstop gemaakt te hebben in Tiel keerden de Gelderse Raden en de afgevaardigden van de Landdag op 20 augustus terug naar Arnhem waar het onderzoek naar het verloop van de gebeurtenissen in de drie steden nog tot in het najaar werd voortgezet. Op 5 december 1702 werden de opstandelingen door de Landdag schuldig verklaard aan *seditie en oproer tegen hunnen overheid, vilipendie en ongehoorzaamheid tegen de landsvorstelijke Hoogheid...* Er werden zware straffen uitgedeeld aan onder andere Romswinkel die werd verbannen. Aan het privilege de *non evocando* dat wil zeggen dat Nijmeegse burgers bij onderlinge geschillen alleen voor een rechtbank bestaande uit de twaalf stadsschepen terecht mochten staan, werd voorbij gegaan. Op 9 december kregen de meelopers van dezelfde Landdag amnestie. De *Nieuwe Plooi* had in de drie steden in het Kwartier van Nijmegen bakzeil gehaald al gingen de aanhangers in Nijmegen zich wel organiseren om zich te gaan beijveren voor meer vrijheden².

De overwinning van de *Oude Plooi* bleek een tijdelijke te zijn. De oorlog maakte dat het Staatse leger moest worden gebruikt voor de taak, waarvoor het eigenlijk was ingehuurd. Het was daarom niet meer in staat, zoals in 1702, de zittende machthebbers te beschermen. De *Nieuwe Plooi* maakte dankbaar gebruik van deze situatie.

Uit Nijmegen vertrokken op 2 januari 1703 de meeste soldaten om ingezet te worden vanwege het beleg van Venlo. Terwijl die dag de leden van de *Nieuwe Plooi* buiten het stadhuis heen en weer liepen, dacht de zittende magistraat zichzelf aan te kunnen vullen. De gemeenslieden hadden zich echter verzameld om een protest in te dienen bij het stadsbestuur maar toen zij niet werden toegelaten tot de raadskamer, liep het volk te hoop voor het stadhuis. De gemeenslieden eisten niet alleen het recht zelf de magistraat te mogen kiezen maar ook de vernietiging van de vonnissen van 5 december. Met moeite lukte het de stadsbestuurders een uitstel van acht dagen te krijgen, waarna de leden om tien uur 's avonds in de gelegenheid werden gesteld ongehinderd het stadhuis te verlaten³.

De zittende magistraat probeerde gedurende de acht dagen uitstel die ze had gekregen hulp te krijgen van het Hof en de Landdag. Van die kant hoefde men echter niet op militaire steun te rekenen en dat terwijl de *Nieuwe Plooi* in Nijmegen de beschikking had over *vrijwillige compagnieën*. Op 9 januari kwamen de raadslieden op de burcht in conferentie bijeen en verwachtten de gemeenslieden een positief antwoord op hun op 2 januari gestelde eisen. De regenten gaven mede onder druk van een menigte die zich voor de burcht had verzameld toe aan de eisen. Het zou niet lang meer duren of alle regenten van 29 juni 1702 zaten weer op het kussen terwijl op 22 maart het vonnis van 5 december

1 Brants, *a.w.*, 112-115.

2 Brants, *a.w.*, 117-126; Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 241-242.

3 Brants, *a.w.*, 129-130; Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 242-243.

1702 werd vernietigd¹.

Ook in Tiel giste het wederom. Op 19 december 1702 kwamen de leden van het kramersgilde in de Sint-Maartenkerk bijeen en eisten dat de nieuwe magistraat zou worden gekozen door de burgerhoplieden, de gecommiteerden en de dekens van de gilden. De leider van deze bijeenkomst dr. Mattheus van Eck werd daarop gearresteerd. Op 1 januari 1703 verlengde de zittende magistraat het eigen mandaat. De nieuwe burgemeester jhr. Johan van Welderen was het echter met de gang van zaken niet eens. Hij had al in december gepleit voor de vrijlating van Van Eck maar nu hij burgemeester geworden was, kon hij dat ook zelf doen. Nadat Van Eck op 15 januari op vrije voeten kwam verscheen een afvaardiging van de gemeenslieden op het stadhuis en verklaarde de zittende magistraat voor afgezet en kwam er een nieuwe stadsbestuur voor in de plaats, die vrijwel geheel bestond uit leden van de *Nieuwe Plooi*. In 1709 en 1719 leverde de inspraak van de gemeenslieden bij de verkiezingen van de magistraat problemen en conflicten op. Democratisch was het bestuur in Tiel in de achttiende eeuw niet².

In de derde stad van het Nijmeegse Kwartier; Zaltbommel, kwam het eveneens tot onlusten. Op 5 februari 1703 kwamen de leden van de gilden, ondanks het feit dat dat verboden was, bijeen in de Grote Kerk. De volgende dag besloot de magistraat dat als er weer een dergelijke bijeenkomst plaats zou vinden, het garnizoen ter plaatse er op afgestuurd zou worden. Vier magistraatsleden waren tegen deze maatregel. De rust keerde niet weer in de stad. De dekens van de gilden kwamen bijeen en lieten het stadsbestuur op 22 februari weten dat *de magistrateur alhier, bij Sijn Majesteit als Stadhouder vergeven, ipso jure heeft opgehouden, en dat het recht om een nieuwe regeringh te maecken volgens het recht der nateure op de gemeynte is vervallen*. Dat de zittende magistraat het met deze zienswijze niet eens was, behoeft geen nader betoog. In mei 1703 werd het stadsbestuur afgezet en een nieuwe magistraat gekozen door de Kwartierslieden, de dekens van de vijftien gilden en afgevaardigden uit de burgerij. Dit stadsbestuur zou voor een periode van drie jaar zitten³.

De gebeurtenissen in Arnhem wijken niet veel af van die in de andere al besproken steden. De Arnhemse burgerij eiste op 24 januari 1703 het recht tot benoeming van de nieuwe magistraat op. Op 25 januari vonden de gebruikelijke verkiezingen plaats. Het zittende stadsbestuur was echter niet van plan het veld te ruimen en besloot aan te blijven. De gemeenslieden benoemden die dag een nieuwe raad. Deze nieuwe raad bestond uit twaalf personen waarvan er zes afkomstig waren uit de oude magistraat. Vijf van de oude leden aanvaardden deze benoeming niet, waarna er in hun plaats vijf andere leden gekozen werden. Dr. W. Tulleken was het enige oude magistraatslid dat bleef zitten. De elf afgezette stadsbestuurders konden zich niet verzetten want het stadhuis was niet toegankelijk omdat

het door burgercompagnieën was afgezet. Op 29 maart legde het nieuwe stadsbestuur

1 Brants, *a.w.*, 133-137; Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 243.

2 Smit en Kers, *a.w.*, 102-103.

3 E. Epkema, 'Gilden en quartiersluiden contra den magistraat van Zalt-Bommel in 1703 en volgende jaren. Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche Plooierijen', *B.M. Gelre V* (1902) 253-289; 256-261.

plechtig de eed af ten overstaan van de burgerij. De *Nieuwe Plooi* had ook in Arnhem de macht stevig in handen¹. In december 1707 werd het bestuur in Arnhem hervormd. Naast de twaalf leden van de magistraat bestond het bestuur uit het college van gezworen gemeenslieden. Dit bestuursorgaan bestond uit maar liefst 48 leden afkomstig uit de elf plaatselijke gilden en de burgerij².

Vanaf 1705 werden de tegenstellingen binnen de *Nieuwe Plooi* duidelijk zichtbaar. In Arnhem was de magistraat onderling verdeeld. Felle magistraatsleden als Valenus Swaen en burgemeester Bouwens stonden tegenover de gematigde burgemeester Van Brienen. Laatstgenoemde wilde niet alleen leden van de *Oude Plooi* weer toelaten tot de magistraat maar pleitte ook voor de opheffing van de *Compagnie van Vrijwilligers*. Toen Van Brienen erin slaagde de opheffing door te zetten regende het protesten waarna het in juni 1705 tot vechtpartijen kwam tussen de burgerwacht en de vrijwilligers. De Markt werd door de vrijwilligers bezet waarna Van Brienen werd afgezet en werd verbannen uit stad en schependom Arnhem. Hij werd opgevolgd door Valenus Swaen³.

In Nijmegen ging het er datzelfde jaar veel feller aan toe. Op 7 augustus 1705 bezetten leden van de *Oude Plooi* het stadhuis maar werden daar nog dezelfde dag uit verdreven. Vier samenzweerders werden onmiddellijk opgehangen terwijl een vijfde de volgende dag hetzelfde lot trof. Oud-burgemeester Roukens werd op 8 augustus op de binnenplaats van het stadhuis onthoofd zonder zelfs maar te zijn verhoord⁴. De leden van de *Nieuwe Plooi* zaten vanaf 1705 in zowel Arnhem als Nijmegen stevig in het zadel.

In 1707 ontstonden nieuwe problemen toen de Friese stadhouder Johan Willem Friso ook in andere gewesten stadhouder wilde worden. In juli werd dit besproken in de Veluwe Kwartiervergadering. De ridders waren natuurlijk vóór de komst van de nieuwe stadhouder. Arnhem was uiteraard tegen. De Wageningse afvaardiging gedroeg zich merkwaardig. De lastgeving van de stad was om tégen de benoeming van Johan Willem Friso te stemmen maar dat deden zij in eerste instantie niet. Pas nadat de Wageningers door de Arnhemse afgevaardigden onder druk waren gezet stemden zij alsnog tegen. Met een krappe meerderheid werd Johan Willem Friso afgewezen⁵.

De onderlinge verdeeldheid binnen het Wageningse stadsbestuur kwam later dat jaar opnieuw naar voren. Vier van de zeven Wageningse afgevaardigden hielden zich tijdens de oktober-vergadering van het Veluws Kwartier opnieuw niet aan de lastgeving en toen zij op 10 oktober terug kwamen in de stad zetten deze vier alle gemeenslieden af. Eén van de afgezette gemeenslieden ging die nacht naar Arnhem om daar alarm te slaan. Op 11 oktober trokken de driehonderd leden van de beide Arnhemse vrijwilligerscompagnieën met vier kanonnen op naar Wageningen. In Wageningen had men intussen de stadspoorten gesloten en wachtposten geïnstalleerd. Buiten de gesloten stadspoorten vond overleg plaats

1 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 245-246.

2 *Reglement over de regeeringe van de stad Arnhem* (Arnhem 1708).

3 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 262.

4 *Ibidem*, 263-264; Brants, *a.w.*, 174-178.

5 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 265-266.

tussen de Arnhemse burgemeesters Bouwens en Van Bassenn en de Wageningse eerste burger Schaets en drie schepenen. Dit waren uitgerekend de vier mannen die zich tijdens Kwartiervergadering niet aan de lastgeving hadden gehouden. Hun komst werkte op de Arnhemse burgemeesters als een rode lap op een stier waarbij burgemeester Bouwens zelfs rake klappen uitdeelde. De Wageningers werden gevangen genomen en toen de poort niet werd geopend werd het geschut in stelling gebracht. Nadat de stadspoort aan flarden was geschoten trokken de Arnhemse vrijwilligers Wageningen binnen en werd de magistraat op het stadhuis gevangen gezet.

De Staten reageerden woedend en wensten dat de vier weer in hun oude functie zouden worden hersteld. Er werden, ondanks protesten van *Nieuwe Plooiers* uit Arnhem, Nijmegen en Wageningen zelfs troepen gestuurd om hun eisen kracht bij te zetten. Op 19 oktober werden de gevangen magistraatsleden vrij gelaten¹.

De *Oude Plooiers* kregen vanaf oktober 1707 hun macht terug. In oktober bevestigde de Veluwe Kwartierendag de benoeming van de vier leden van de *Oude Plooi* in Wageningen. In november werden door de Staten de vrijwillige compagnieën verboden. Toen Nijmegen zich hiertegen verzette stuurde de Landdag een afvaardiging naar de Staten-Generaal om hulp. Op 24 november werden alle besluiten van de Gelderse Landdag door de Staten-Generaal bekrachtigd en bovendien werd beloofd troepen te zullen sturen.

In Arnhem werden onmiddellijk na het bekend worden van het besluit van de Staten-Generaal de vrijwillige compagnieën afgedankt. In december 1707 trokken Staatse troepen Arnhem binnen en kreeg de stad in de persoon van P. Eygell een nieuwe burgemeester. Bouwens en Van Bassenn werden afgezet alsmede alle gemeenslieden die iets te maken hadden gehad met het sturen van de manschappen naar Wageningen. Op 15 februari 1708 volgden de uitspraken in de processen tegen de aanvallers op Wageningen. Bouwens werd bij verstek ter dood veroordeeld en Van Bassenn werd levenslang verbannen. In Nijmegen kwamen de leden van de *Oude Plooi* in januari 1708 weer terug op het kussen².

In oktober 1717 vaardigden de Staten van Gelderland een plakkaat uit waarbij de magistraatsleden voor het leven werden benoemd. Dit leidde in een aantal kleinere steden zoals Lochem, Elburg en Zaltbommel tot verzet. Het plakkaat werd echter overal in Gelderland onverkort doorgevoerd waardoor in 1718 een definitief einde kwam aan de eerste democratiseringsbeweging in Gelderland.

3 Opnieuw een stadhouder (1722)

De *Plooiërijen* hadden één ding duidelijk gemaakt. Gelderland had iets of iemand nodig die kon bemiddelen wanneer het kwam tot onderlinge conflicten. Daarbij was het ook duidelijk, dat men niet zat te wachten op een bemiddelende rol van de Staten-Generaal of, nog erger, van de Staten van Holland die *zig, in zulke gelegenheden, veel te veel gezags aanmaatigden, over de nabuuren: 't welk zy niet te dugten zouden hebben, waanneer zy de beslegting hunner*

1 S.P. Haak, 'De Plooiërijen, in het bijzonder in het kwartier van Veluwe', *B.M. Gelre XI* (1908) 69-207; 161-163.

2 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 268-269; De Graaf, *a.w.*, 239-245.

geschillen eenen Stadhouder opdroegen aldus Jan Wagenaar in zijn bekende *Vaderlandse Historie*. Ondanks een poging van het gewest Holland, de benoeming van een stadhouder te verhinderen, werd Willem IV op 2 november 1722 tot stadhouder van Gelderland benoemd. Op het moment dat deze Oranjetelg achttien zou zijn geworden, zou hij de stadhouderlijke functie kunnen gaan bekleden. Hij had echter aanzienlijk minder macht dan Willem III voor hem had gehad. In dit kader is het van belang te vermelden dat hij zich niet mocht bemoeien met de bestelling van magistraatsleden in de steden. Hij was een stadhouder, *die weinig meer dan den naam hadt van dit aanzienlyk ampt* aldus opnieuw Jan Wagenaar. Wagenaar zelf was overigens geen overtuigd voorstander van het stadhouderschap¹. De eerste vijftientig jaar moest Willem IV genoegen nemen met deze bescheiden rol.

4 De Oranje-omwenteling 1747-1748

In 1740 besteede keizerin Maria Theresia de Oostenrijkse troon. Dit vormde de aanleiding tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog waarin Oostenrijk, Pruisen, Frankrijk en vanaf 1744 ook Groot-Brittannië waren betrokken. Hoewel het de grote wens van de Republiek was neutraal te blijven, lukte dat niet. In april 1744 raakte de Republiek betrokken bij de oorlog door een aanval van een kleine Franse legermacht die eerder bedoeld was als een waarschuwing dan als een echte invasie². In juli 1747 sloegen de Fransen het beleg om Bergen op Zoom en het jaar daarop werd ook Maastricht belegerd. Beide steden vielen in Franse handen.

Paniek maakte zich van de bevolking van de Republiek meester waarbij men natuurlijk onmiddellijk dacht aan het Rampjaar 1672. Er ontstond vrijwel direct een roep, onder met name het "gemene" volk om een nieuwe stadhouder; een Oranje, die het land moest gaan leiden zoals in 1672 stadhouder Willem III dat ook gedaan had. Gelderland vormde hierop geen uitzondering. Weliswaar was Willem in 1722, zeer tegen de zin van het gewest Holland, tot stadhouder aangesteld, maar hij had slechts weinig macht. Tijdens een extra-ordinaire landschapsvergadering in Zutphen op 3 mei 1747 hoopten de prinsgezinden dat Willem IV dezelfde bevoegdheden zou krijgen als indertijd Willem III had gehad. Toen in Nijmegen op 16 mei bekend werd dat Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel Willem tot stadhouder hadden benoemd vierden de prinsgezinden uitbundig feest. Om de prinsgezinden enigszins tegemoet te komen besloten de Staten van Gelderland dat 19 mei een officiële feestdag zou zijn om te vieren dat de vier bovengenoemde gewesten Willem tot hun stadhouder hadden benoemd³.

De Oranjegezinden bestonden uit verschillende groepen. Allereerst waren het gegoede

1 Geciteerd in: Fred Jagtenberg, *Willem IV Stadhouder in roerige tijden 1711-1751* (Nijmegen 2018) 163 en 169; A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Hollandse Historische Reeks 14) ('s-Gravenhage 1990) 58 en 68; L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Hollandse Historische Reeks 27) ('s-Gravenhage 1997), 289-376; Wessels L.H.M., 'Jan Wagenaar's "Remarques" (1754): A reaction to Elie Luzac as a pamphleteer. An eighteenth-century confrontation in the Northern Low Countries', *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas* 11 (1984) 19-82.

2 Israel, *a.w.*, 996, 1067.

3 H. Beckering Vinckers, 'De verheffing tot erfstadhouder enz. van Willem Carel Hendrik Friso in de drie steden van het kwartier van Nijmegen: Nymegen, Tiel, Salt-Bommel', *B.M. Gelre XXX* (1927) 103-131; 103-104; Jagtenberg, *a.w.*, 163-169.

burgers, die niet in de verschillende regeringsorganen zaten en daar graag hun invloed wilden doen gelden. Daarnaast waren het burgers die wel in het bestuur zaten, maar die te weinig invloed hadden. Tenslotte was er het zogenaamde *Oranjegrauw*; het gewone volk. Deze laatste groep hoopte dat Oranje een einde zou maken aan de macht van de oligarchische regenten die al sinds jaar en dag de dienst uitmaakten in de Republiek.

Op 3 oktober kwam tijdens de landschapsvergadering het voorstel ter sprake om Willem meer macht te geven. De zittende regenten waren hier vanzelfsprekend tegen want als Willem erfstadhouder zou worden, zou hij er alles aan doen om ook “de bestelling van de regering” in handen te krijgen. Op dat moment zouden veel van de zittende regenten het veld moeten ruimen en zouden prinsgezinden op het kussen komen. De zittende regenten die wel gehoor wilden geven aan de eisen van het volk deden dat of uit angst of uit eigenbelang¹.

Zutphen was de eerste stad waar de omwenteling ten gunste van Oranje plaatsvond. Op de avond van 24 oktober 1747 verzamelde zich een grote menigte voor het huis van de woordvoerder der gemeenslieden en hoorde men overal het *Vivat Oranje*. Het volk eiste het bijeenroepen van gilden en compagnieën. De volgende dag kwamen zij bijeen en eisten dat Willem IV tot erfstadhouder zou worden uitgeroepen. Toen de magistraat deze eis kreeg voorgelegd antwoordden de heren dat dit geen zaak was die de stad kon beslissen, maar dat dit door de Landdag moest worden besloten. Het volk nam hier geen genoegen mee. Uiteindelijk werd het stadhuis bezet en mocht niemand het gebouw verlaten voordat men het besluit had genomen dat Zutphen aan de Landdag zou vragen Willem IV tot erfstadhouder te benoemen en hem ook de macht te geven de regenten aan te mogen wijzen. Op 28 oktober besloot het Kwartier van Zutphen dat Willem het erfelijk stadhouderschap mocht gaan bekleden².

Op 29 oktober werd de Nijmeegse bevolking door middel van pamfletten aan de stadspoorten opgeroepen die dag samen te komen om de prins tot erfstadhouder uit te roepen. De magistraat reageerde onmiddellijk door af te kondigen dat, wat Nijmegen betrof Willem het erfstadhouderschap mocht gaan bekleden. Het verlangen van de burgers dat de prins ook de magistraat zou mogen bestellen werd vooreerst niet gehonoreerd. De gemoederen raakten dusdanig verhit dat het op 16 november zelfs tot een vechtpartij kwam tussen leden van de prinsgezinde ridderschap en de Nijmeegse burgemeesters. Kort daarna werd een rekest opgesteld waarin werd gevraagd de benoeming van Willem tot erfelijk stadhouder niet langer uit te stellen. Openlijk ging men met dit verzoekschrift langs de huizen om steun te vragen. Uiteindelijk gaf de Nijmeegse magistraat op 11 december toe aan de eisen³.

In Arnhem kwam het voor de eerste keer tot rellen nadat men daar vernomen had dat Zutphen het erfelijk stadhouderschap had aanvaard. Enige burgers besloten een verzoekschrift op te stellen waarin de magistraat werd gevraagd het Zutphense voorbeeld te volgen.

Dog eenigen van den hoop, die wat veel Wyn op de gezondheid van den Stadhouder

1 Beckerling Vinckers, a.w., 105-106.

2 Wertheim-Gijse Weenink, a.w., 283-284; *Nederlands wonder-toneel, Geopent in de Jaren 1747 en 1748* (2 dln; Leiden 1749) 1, 323.

3 Jagtenberg, a.w., 608-609; Wertheim-Gijse Weenink, a.w., 284; *Nederlands wonder-toneel*, 1, 327-328.

gedronken hadden, begrepen dit wel haast anders, liepen met geweer en trommels langs de straat, en maakten met trommelen en schieten een vreeselyk geweld, al schreeuwende, *Vivat de Prins onzen Stadhouder!*¹ Een jongen werd gearresteerd en opgesloten in het Spinhuis. Op 13 december braken er echter opnieuw relletjes uit. De jongen die was opgesloten in het Spinhuis werd door de de opstandige burgers naar het raadhuis gebracht waar de regenten werden gedwongen hem met alle egards te ontvangen en hem geld te geven. Bij de huizen van enkele regenten werden de ruiten ingegooid. Bij deze rellen werden twee burgerwachten en een soldaat gedood. Het oproer zou nog weken aanhouden, maar uiteindelijk kwam ook de Arnhemse magistraat op 11 januari 1748 tot de slotsom dat Willem IV dezelfde rechten moest krijgen als Willem III eertijds had gehad².

Op 13 december vertrok een delegatie vanuit Nijmegen per boot naar Den Haag om daar de prins het voor hem heuglijke nieuws mee te gaan delen. Onderweg legde het schip aan in Tiel wat tot gevolg had dat ook daar rellen uitbraken. Ook in Tiel wilde de magistraat het erfstadhouderschap van Willem wel erkennen maar niet zijn recht om magistraatsleden te mogen benoemen. De Tielse magistraat, gilden en burgers kwamen op 13 december bijeen in de St. Maartenskerk. Besloten werd dat de stad er voorstander van was dat Willem IV dezelfde rechten kreeg, die Willem III indertijd ook had gehad en dat de prins tevens het recht kreeg opengevallen plaatsen in de magistraat op te vullen. Op 14 december kwam het in Zaltbommel tot een soortgelijke omwenteling als daags tevoren in Tiel. Hier vonden geen ordeverstoringen plaats³.

Niet alleen vooraanstaande steden als Arnhem, Zutphen en Nijmegen, maar ook kleinere zoals Tiel en Zaltbommel waren eind 1747 of begin 1748 "om". Op 12 januari 1748 kwam in Arnhem een buitengewone Landdag bijeen waar werd besloten dat Willem IV het erfstadhouderschap zou worden aangeboden. Daarnaast werd hij kapitein-generaal en -admiraal en werd het stadhouderschap erfelijk zowel in de mannelijke als in de vrouwelijke lijn. De nieuwe stadhouder kreeg zelfs meer macht dan Willem III voor hem had gehad. Het besluit werd in een gouden doos overgebracht naar de prins. Pas op 9 oktober 1750 vond de prins tijd om persoonlijk in Zutphen zijn benoeming te aanvaarden en te bevestigen⁴.

De omzetting van de magistraten, of zoals Beckering Vinckers het formuleerde *de groote schoonmaak* begon in 1748. In Nijmegen werden de regenten die tegen de prins waren in augustus van dat jaar vervangen. In Tiel en in Zaltbommel gebeurde dat pas in 1749⁵.

De vraag rijst of de nieuwe erfstadhouder aan de hoog gespannen verwachtingen voldeed. Op militair gebied zeer zeker niet, want de prins was niet in staat de inname van Bergen op Zoom en Maastricht te voorkomen. Gelukkig kreeg de Republiek beide steden bij de Vrede van Aken van 1748 terug.

Op 14 oktober 1750 kreeg Gelderland een nieuw Regeringsreglement, dat die van 1722

1 *Nederlands wonder-toneel*, 1, 321.

2 Beckering Vinckers, *a.w.*, 108-111; Jagtenberg, *a.w.*, 608-609.

3 Beckering Vinckers, *a.w.*, 119-123.

4 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 285-286; Fred Jagtenberg, *a.w.*, 609.

5 Beckering Vinckers, *a.w.*, 125-128.

verving. De magistraatsleden vervulden hun functie niet langer meer voor het leven. De stadhouder bepaalde vanaf dat moment elke drie jaar of de leden van het stadsbestuur in functie mochten blijven of werden vervangen. Als de stadhouder besloot iemand te vervangen dan was hij gerechtigd *sonder dat daartoe eenige voorgaende nominatie van personen sal mogen werden gedaan*. Alleen de grotere steden zoals Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Harderwijk mochten bij een tussentijdse vacature een dubbeltal kandidaten aan de stadhouder voorleggen. Hieruit kon de stadhouder dan een keuze maken. Het nieuwe Regeringsreglement verleende de stadhouder een buitensporige machtspositie temeer, daar ook nog werd bepaald dat de stadhouder de bevoegdheid kreeg de afzonderlijke artikelen op zijn eigen wijze te interpreteren, te vermeerderen of te veranderen¹. Toen het nieuwe Regeringsreglement werd aanvaard zat met name de oude bestuurlijke elite met een kater. De gevreesde grote oorlog met Frankrijk was uitgebleven maar men zat wel opnieuw opgescheept met een almachtige stadhouder².

En dan rest natuurlijk de vraag waarom de bevolking zich zo sterk inzette voor de prins. Wertheim-Gijse Weenink stelt dat naast het gewone volk dat opgezweept werd door de edelen er ook burgers waren, die de petitie vóór de prins ondertekenden. Hoopte men dat de grotere invloed van burgers op het bestuur, waar men zich in het begin van de eeuw sterk voor had gemaakt nu alsnog zou worden gerealiseerd? Uit de pamfletten uit die tijd is het volgens haar niet gebleken. Wertheim-Gijse Weenink eindigt met de opmerking dat het mogelijk naïevelingen waren die dachten dat als Willem IV eenmaal aan de macht zou zijn er van bovenaf democratische hervormingen zouden worden doorgevoerd. Zij stelt echter wel dat hier nader archiefonderzoek voor nodig is³.

Pas aan het einde van de achttiende eeuw zouden patriotten en bataven al dan niet met een expliciet beroep op volkssoevereiniteit een nieuwe poging wagen veranderingen in een meer democratische zin te bewerkstelligen⁴.

1 Gabriëls, *a.w.*, 68-69.

2 Toon Bosch m.m.v. Steven Verhoeven, 'Oude en nieuwe denkbeelden ca. 1750-1795' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland III. Gelderland als Nederlands gewest van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 291-345; 291-293.

3 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 286-288.

4 Wertheim-Gijse Weenink, *a.w.*, 278. Overigens is het al wat oudere overzicht (1975) van Wertheim-Gijse Weenink qua interpretatie van de beschreven ontwikkelingen niet geheel onvooringenomen. Daarom zij hier voor de Gelderse achttiende-eeuwse politiek-bestuurlijke ontwikkelingen nadrukkelijk ook verwezen naar Bosch, *a.w.*, dat zich ten dele ook op recentere literatuur baseert.

Hoofdstuk 6

Terugblik. Enkele (historiografische) reflecties en conclusies

1. Inleiding

Nadat de Britse auteur Nicholas Henshall in 1991 zijn boek *The Myth of Absolutism: Change and Continuity of Early Modern European Monarchy* het licht had doen zien, ontstond in Duitsland een discussie over de vraag in hoeverre de vorsten van Brandenburg-Pruisen absoluut dan wel als despoten¹ geregeerd hadden over hun landen. Hiermee werd opnieuw een waardeoordeel over de heersers met name vanaf het aantreden van keurvorst Friedrich Wilhelm in 1640 tot de dood van koning Friedrich II in 1786 geveld. Het vormt tot nu toe het sluitstuk van steeds wisselende beoordelingen van met name deze vier machthebbers omdat zij worden beschouwd als de grondleggers en uitbouwers van een steeds machtiger wordende staat die uiteindelijk de kern vormde van het op 18 januari 1871 gestichte Duitse keizerrijk.

In de historiografische paragraaf van de inleiding van de onderhavige studie is naar voren gebracht dat men in de Duitse geschiedschrijving oog had niet alleen voor de grote bijdrage van met name keurvorst Friedrich Wilhelm en de koningen Friedrich Wilhelm I en Friedrich II aan de groeiende staatsmacht van Brandenburg-Pruisen maar ook voor de reductie van de macht van de (magistraten in de) steden in hun deel van de Kleefse erflanden². Na een korte samenvatting van het onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkelingen in zowel Huissen als in andere Kleefse steden zullen in deze Terugblik de eigen bevindingen worden getoetst aan de opvattingen en interpretaties van de verschillende besproken historici. Tenslotte zal comparatief nog kort worden stilgestaan bij enige verschillen en overeenkomsten in de politiek-bestuurlijke ontwikkelingen van de steden in Kleef en die in het zeer nabije Gelderland.

2 Huissen in de zeventiende en achttiende eeuw

De economische situatie waarin Huissen in het laatste kwart van de zestiende eeuw verkeerde was verre van rooskleurig. In de jaren '80 had het geleden onder de aanwezigheid van Staatse troepen waarbij met name Malburgen zwaar was getroffen. De Neder-Rijn

¹ In het geval van koning Friedrich II kan men daar nog aan toevoegen: verlicht-despoot. De internationale historiografie hierover is zeer uitgebreid. Vgl. voor een beeld van niet-Duitse zijde, bijvoorbeeld Paul Knevel, 'Lodewijk XIV en Frederik de Grote: kanttekeningen bij absolutisme en verlicht absolutisme', in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 238-268.

² Zie hierboven: 'Ter verantwoording', paragraaf 2 'Historiografische context'.

begon al in de zestiende eeuw meer en meer te verzanden waardoor schepen steeds meer de Waal gingen bevaren en de economische betekenis van de bij het stadje gelegen riviertol steeds minder belangrijk werd. De economische neergang werd aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw vertraagd door de komst van nieuwe, over het algemeen rijke, bewoners naar het stadje. Het betrof hier katholieke vluchtelingen uit Gelderland. De *Borchtgraft binnen de stad Huissen* werd gedempt om huizen te bouwen om alle nieuwkomers te kunnen huisvesten. In Huissen woonden de nodige ambachtslieden want het stadje had een verzorgende functie voor zowel de bewoners van de beide ambten Huissen en Malburgen maar ook voor de omliggende dorpen. De bewoners van de ambten waren hoofdzakelijk werkzaam in de agrarische sector. Zij weidden hun vee in de ruimschoots aanwezige uiterwaarden. Daarnaast verdienden ze hun geld met de teelt van kersen, die vooral werden geëxporteerd naar het naburige Arnhem. Ze werden zelfs tot in Amsterdam verkocht. Aan de voorspoed die kenmerkend was voor de eerste tientallen jaren van de zeventiende eeuw kwam in de tweede helft van die eeuw een einde. De riviertol werd in 1656 verplaatst naar Emmerik om pas in 1722 weer terug te keren. Door de verzanding van de Neder-Rijn ging ook de handelsbetekenis van het stadje verloren en bood de scheepvaart niet of nauwelijks meer bestaanszekerheid. Een regelrechte ramp was de koudeperiode die rond het midden van de eeuw inzette en die bekend is geworden als de Kleine IJstijd. Het gevolg was dat de kersenbomen regelmatig bevroren en de kersenteelt verdween om plaats te maken voor de verbouw van tabak. Deze arbeidsintensieve teelt diende om de kleine boeren in de ambten te voorzien van het broodnodige geld, maar dat viel niet mee. De tabak was van slechte kwaliteit en bracht dus niet veel op. Daarnaast lag de prijs hoog, omdat als gevolg van de mercantilistische politiek die onder koning Friedrich Wilhelm I werd geïntroduceerd, uitvoerrechten moesten worden betaald. De Huissense tabak kon dus op de Arnhemse markt niet of nauwelijks concurreren met de tabak afkomstig uit andere plaatsen in Gelderland. Het gevolg was dat de bewoners van de ambten maar ook die van het stadje meer en meer verarmden. Aan het einde van de achttiende eeuw was in elk geval het inwonertal van de stad afgenomen en een groot gedeelte van de huizen bood een desolate aanblik. Van de verzorgende functie van eertijds was door de sterke afname van het aantal ambachtslieden niet veel meer over.

Godsdienstig gezien was met name de zeventiende eeuw turbulent te noemen. Weliswaar waren er al wel protestanten in de zestiende eeuw in het stadje woonachtig; van een gemeente was pas in 1604 sprake. Die gemeente werd toen bediend door de predikant van Angeren. In 1609 en in 1611 kwam het tot ongeregelde tusschen protestanten en katholieken. Pas in 1611 kreeg Huissen een eigen dominee in de persoon van Petrus Wassenberg. Predikanten volgden elkaar in hoog tempo op totdat in 1622 Wilhelmus Hachin werd beroepen. Een kamergeleerde die niet geliefd was binnen zijn gemeente en zich er ook niet zal hebben thuis gevoeld. In het begin van de zeventiende eeuw was het qua geloofsbeleving voor de katholieken kommer en kwel. Bij gebrek aan een eigen pastoor kwam vanaf 1607 bij tijd en wijle de dominicaan Boulhardus vanuit Kalkar naar Huissen en

pas in 1613 kreeg Huissen weer een eigen parochieherder in de persoon van Jacobus van Everdingen. Vanaf zijn komst werd de parochie in de zeventiende eeuw steeds geleid door strijdbare pastoors. De herleving van het parochieleven vanaf de komst van Boulhardus zal zeker mede zijn bepaald door de komst van de al genoemde katholieke geloofsvluchtelingen uit het naburige Gelderland. Opvallend is dat de parochiekerk veel kunstvoorwerpen bezat uit de zeventiende eeuw. Mogelijk waren ze afkomstig van de rijke immigranten of werden ze door hen geschonken. Bij het bombardement van de parochiekerk in mei 1943 zijn veel van die kunstschaten verloren gegaan.

Bestuurlijk gezien kan een onderscheid worden gemaakt tussen ambtenaren die door en vanwege de landsheer werden aangesteld en de leden van het stadsbestuur die jaarlijks door en uit de bevolking werden gekozen. Wat betreft de landsheerlijke ambtsdragers kan voor wat betreft de zeventiende eeuw het volgende worden gesteld. Tot het ontslag van ambtman Johan van Wittenhorst tot Endt in juni 1616 waren zij allen katholiek en bestond er dus in religieus opzicht geen onderscheid tussen hen en de stadsbestuurders. In april 1617 ging een nieuwe, protestante ambtman Stephan von Hertefeld als vertegenwoordiger van de Brandenburgse keurvorst Johann Sigismund op de Huissense burcht wonen. In 1621 werd de protestant Wilhelm van Vinceler tot richter benoemd. Vanaf dat moment werden uitsluitend nog protestanten, meest calvinisten, op deze twee belangrijke posten benoemd. Had het stadsbestuur theoretisch niet of nauwelijks wat te maken met de ambtman, voor wat betreft de richter was dat een ander verhaal. Samen met de schepenen vormde de richter het Huissense gericht. De katholieke schepenen moesten dus samenwerken met de protestantse richter, of ze wilden of niet. Van Vinceler werd tot zijn dood in 1650 overigens verschillende keren beschuldigd van kwade praktijken, zoals corruptie.

En dan de magistraat. De Huissense magistraat verkeerde in een aparte positie. De oudste oorkonde, waarin Huissen als stad wordt genoemd, dateert uit 1314 en werd opgemaakt vanwege het feit dat de stad werd verpand. Tijdens haar geschiedenis werden de stad en de ambten Huissen en Malburgen daarna regelmatig verpand. Deze verpandingen aan absenteïstische heren zal er zeker toe hebben bijgedragen dat het stadsbestuur zich steeds meer onafhankelijk ging voelen ten opzichte van het centrale gezag en zich ook als zodanig is gaan gedragen. De laatste keer werd Huissen verpand aan graaf Adam von Schwarzenberg. Hij was tussen 1623 en 1641 de feitelijke machthebber in zowel de stad als de ambten. Onder Schwarzenberg weigerde men in elk geval in 1634 de bieraccijns en in 1640 het schoorsteengeld te betalen. Ook kwam het tot problemen tussen magistraat en graaf over de aanstelling van een nieuwe gerichtsschrijver. Nadat keurvorst Friedrich Wilhelm in 1640 zijn overleden vader was opgevolgd betekende dat niet dat het rustiger werd. Burgemeester Arndt van Will liet zich niet kisten en bood, gesteund door het leeuwendeel van de bevolking, verzet toen Brandenburgse vertegenwoordigers namens keurvorst Friedrich Wilhelm in 1641 het gezag van Schwarzenberg kwamen overnemen. Het verzet werd uiteindelijk gebroken toen de *Ambtsverwalter* in augustus van dat jaar dreigde de stad met kanonnen te gaan beschieten.

De minachting die de Huissenaren de eerste jaren koesterden ten aanzien van de nieuwe Brandenburgse heren kwam zowel in 1642 als in 1643 tot uiting. In 1642 werd de secretaris van *Ambtsverwalter* Von Wylich gegijzeld in het stadhuis en het scheelde maar een haar of de burgers hadden Von Wylich zelf ook opgesloten in het stadhuis. Het feit dat Friedrich Wilhelm keurvorstelijke ambtenaren had vrijgesteld van inkwartiering had ook voor Huissen gevolgen. Tolbeziender en -schrijver Conradt Pieck hoefde vanaf dat moment geen soldaten meer in huis te nemen en dat zette kwaad bloed onder de leden van de magistratuur. Er waren verschillende redenen waarom men Pieck de vrijstelling niet gunde waaronder het feit dat hij protestant was een belangrijke zal zijn geweest. De weigering Pieck vrij te stellen leidde in januari 1643 tot een volksoptocht onder leiding van burgemeester Van Will. Bij deze opstand viel zelfs een dode.

Hoewel Arndt van Will zich tussen 1641 en 1643 als een ware leider ontpopte werd hij in 1644 niet herkozen tot burgemeester. Waarschijnlijk was dat vanwege door hem gepleegde malversaties. Ook zijn opvolger Jacob Porh was niet geheel zuiver op de graat en moest dus in 1647 het veld ruimen om plaats te maken voor opnieuw Van Will! Van Will ging overigens daarna op de oude voet verder want nog in 1661 werd overwogen hem een proces aan te doen. Men was in Huissen sowieso niet afkerig van het voeren van processen. In 1649 raakte de stad verwickeld in een proces met de geërfden van Malburgen over de vraag wie welk deel van de belasting voor het onderhoud van troepen moest betalen. Dit kostbare proces duurde tot 1668. De stadsbestuurders kwamen weliswaar op voor het behoud van privileges maar waren in een aantal gevallen corrupt en onbekwaam.

In 1647 verschenen voor de eerste keer keurvorstelijke vertegenwoordigers in Huissen om als waarnemers de magistratuurverkiezingen bij te wonen. Een eigenzinnige burgemeester Van Will die ook nog corrupt was en die opgevolgd was door een eveneens corrupte burgemeester Porh; er waren redenen genoeg om eens in Huissen te gaan kijken. Mogelijk waren dit argumenten om speciaal naar Huissen te komen, maar ook in andere Kleefse steden gingen keurvorstelijke ambtenaren zich vanaf dat jaar bezighouden met het reilen en zeilen van de magistratuurverkiezingen. Ergens tussen 1647 en 1659 gingen, door toedoen van keurvorst Friedrich Wilhelm, protestanten deel uitmaken van het Huissense stadsbestuur. In 1661 en in 1678 bemoeide Kleef zich actief met de verkiezingen in Huissen.

In 1677 was een protestant eerste burger van Huissen. Gezien de geloofsverhoudingen binnen Huissen (de protestanten vormden een kleine minderheid) en de verhoudingen tussen de aanhangers van de twee religies was dit nooit gebeurd als de verkiezingen niet door de keurvorst en diens vertegenwoordigers waren gemanipuleerd. Toen in 1678 een katholiek tot burgemeester werd gekozen werden de verkiezingen simpelweg ongeldig verklaard en bleef de vorige magistratuur onder leiding van de protestantse burgemeester Ophoff gewoon in functie. Wanneer men echter de resultaten van de verkiezingen zou hebben geaccepteerd en dus de gekozen magistratuur had laten zitten was het werk van de toezichhoudende commissie vanaf 1647 voor een deel teniet gedaan. Niet alleen had men in Huissen dan weer een katholieke burgemeester gekregen maar de verhouding

tussen het aantal katholieken en protestanten binnen de magistraat zou gewijzigd zijn. In 1677 waren zeven leden van het stadsbestuur protestant en vijf katholiek. Na de magistraatsverkiezingen in 1678 lagen de verhoudingen omgekeerd.

Onder Friedrich III/I die zijn vader in 1688 opvolgde is ten aanzien van Huissen weinig bekend. De keurvorst was tot 1701 waarschijnlijk veel te druk met het verwerven van de Pruisische koningskroon en had weinig oog voor zijn westerse bezittingen, laat staan voor zijn meest westelijke stad. Ook daarna liet hij zich weinig aan zijn westelijke gebieden gelegen liggen. Gedurende zijn regering waren in Huissen twee kwesties actueel. Dat waren de malversaties gepleegd door richter Stephan van Vinceler, de zoon van de eerdere richter Wilhelm van Vinceler en de richtingstrijd binnen de plaatselijke katholieke gemeenschap. Pogingen van de Pruisische bestuurders de positie van de katholieken te verzwakken ten gunste van de aanhangers van Petrus Codde mislukten.

Hoe anders ging het onder de regering van koning Friedrich Wilhelm I. Nog in 1713, het jaar van zijn aantreden, werden in alle Kleefse steden de vrije magistraatsverkiezingen "opgeschort". Vanaf dat moment zijn er nooit meer magistraatsverkiezingen gehouden op de traditionele manier. Voor Huissen had deze beslissing de nodige consequenties. Het betekende op den duur een afname van het aantal bestuurders waar ook nog bijkwam dat met name in de periode 1750-1760 in een aantal gevallen het bestuur in handen was van hoogbejaarde lieden die tot hun dood in functie bleven. Burgemeester Bartz was 85 toen hij in november 1768 overleed en een jaar later, eveneens in november, stierf raadsverwant Buddingh op 80-jarige leeftijd.

De manier van besturen werd dankzij de invoering van de *Rathäußliche Instruction* (zie Bijlage II) in 1717 wel efficiënter en uit de bewaard gebleven stadsrekeningen valt op te maken dat die volgens strakke richtlijnen zijn opgemaakt. De kleinere omvang van de magistraat leidde wel tot een reductie van de kosten maar niet tot een verbetering van het bestuur van de stad. Het feit dat steeds meer (hoog)bejaarden deel uitmaakten van de magistraat zal de bestuurlijke slagkracht niet ten goede zijn gekomen. Veel duidelijker herkenbaar is, dat als het tot conflicten kwam tussen bestuurders onderling, het regeren sterk werd bemoeilijkt. Dit bleek met name toen het tot moeilijkheden kwam tussen de schepenen Anthoni Gieben enerzijds en de burgemeesters Van Endt en Pilgrim anderzijds. De *Commissarius loci*, had dan ook de handen vol aan Huissen.

En dan waren er natuurlijk de *Commissarius loci of Steuerrat* en de *Kammer- of Landrat*. Eerstgenoemde functionaris hield namens het landsheerlijk gezag toezicht op de stad terwijl de *Landrat* het platteland, in het geval van Huissen de beide ambten Huissen en Malburgen, controleerde. Beide functionarissen fungeerden als het oog en oor van de *Kriegs- und Domänenkammer* in Kleef die op zijn beurt weer ondergeschikt was aan het *Generaldirektorium* in Berlijn. Omdat de *Akzise* door de staat werd geheven kreeg de *Commissarius loci* ook een grote invloed op het financiële beleid van de stedelijke overheid. De *Commissarius loci* werd vanaf december 1765 ook nog officieel belast met de controle over de aanstelling van nieuwe leden van de magistraat. Uit het door *Kriegsrat*

Von Baumann opgemaakte proces verbaal van de eerste “verkiezingen” nieuwe stijl die in 1767 plaatsvonden blijkt duidelijk dat de adviezen van Von Baumann zeer dwingend waren, waarop de katholieke *Burger Officieren* zich schoorvoetend neerlegden bij de benoeming.

Interessant is de samenstelling van het stadsbestuur in de achttiende eeuw als het gaat om de religieuze verhoudingen. Hoewel Huissen in Wilhelm Backer en zijn beide zonen Gerhard en Theodor in de jaren twintig en dertig nog drie katholieke burgemeesters had, zou het daarna tot 1779 duren vooraleer weer een katholiek het tot eerste burger van Huissen bracht. Voor wat betreft de steeds kleiner wordende schepbank kan worden geconstateerd dat ook daar na het overlijden van Theodor Backer steeds minder katholieken te vinden waren. Na de dood van Martin Smits in 1756 zou het tot 1767 duren voor er weer een katholiek deel uit ging maken van het stadsbestuur.

Kwam het in de zeventiende eeuw regelmatig tot conflicten tussen de burgerij en de Brandenburgse machthebbers, in de achttiende eeuw was daarvan niet of nauwelijks sprake. Gaandeweg zullen de burgers zich zijn gaan realiseren dat verzet nutteloos was.

Berusting maakte zich van hen meester. Illustratief hiervoor is de ontvoering van Theodor Backer op 24 januari 1717. Tijdens een H. Mis werd hij afgevoerd om te worden ingelijfd bij de *Riesengarde* van koning Friedrich Wilhelm I. Het kwam tot een protest tegen deze gebeurtenis. Niet omdat een jongeman tegen zijn wil was weggevoerd maar vanwege het feit dat de ontvoering had plaatsgevonden tijdens een H. Mis. Men had zich klaarblijkelijk neergelegd bij het feit dat de koning het recht had gewelddadig soldaten te werven. Onder het Pruisische bewind kwam het dan ook niet tot opstanden tegen de koningen. Pas toen het Pruisisch gezag tijdens de Zevenjarige Oorlog tijdelijk werd vervangen door dat van de Oostenrijkse keizerin Maria Theresia zagen de burgers hun kans schoon te protesteren. Het opschrift op een vat bier was onmiskenbaar gericht tegen het protestantse volksdeel dat de katholieke meerderheid onderdrukte. Het

Alter Fritz (Friedrich II) getekend door een anonieme Huissense ambtenaar.

feit dat na de dood van schepen Martin Smits in 1756 geen katholiek meer was benoemd tot schepen werd als argument aangevoerd en ook dat het stadsbestuur “verzuimd” had de straten schoon te laten maken bij gelegenheid van de Sacramentsprocessie. Tijdens het Oostenrijkse bestuur kwam het ook tot verzet tegen genomen belastingmaatregelen. Het noopte het stadsbestuur ertoe een groepje zogenaamde *Burger Officieren* als toehoorders en adviseurs toe te laten tot een deel van de vergaderingen van de magistraat.

De vrede en daarmee het herstel van de Pruisische macht werd in 1763 dan ook zowel door de protestantse burgemeester Bartz als door zijn geloofsgenoot, schepen Buddingh, met gejuich begroet. Het betekende tevens dat waarschijnlijk al vrij snel daarna een einde werd gemaakt aan het instituut van de *Burger Officieren*. Bartz en de andere leden van de magistraat alsmede *Kriegsrat* Von Baumann voelden zich zo sterk dat zij in 1767 opnieuw de wil van de meerderheid van de bevolking naast zich neer durfden te leggen door in april de van buiten Huissen afkomstige protestant Meijer tot schepen te benoemen. Het argument van de *Burger Officieren* dat men graag een katholiek benoemd had willen zien werd afgewezen omdat Friedrich II de voorkeur zou geven aan protestantse bestuurders. Het katholieke volksdeel liet de beslissing zonder ook maar het geringste protest gelaten over zich heen gaan. Toen echter bleek dat Meijer een deserteur was, werd hij ontslagen om in augustus te worden vervangen door de katholieke Huissenaar Gerardus Nabben die het vertrouwen van de bevolking genoot. Voor Bartz moet dat een bittere pil geweest zijn.

Tien jaar later, in 1777, kwam het tot de heropricting van zowel het St. Gangulphus- als het St. Laurentiusgilde. Door initiatiefnemer pastoor Kölcken werd een sterke band gesmeed tussen de gilden en de kerk. Dit laatste zou een aanwijzing kunnen zijn voor het ontstaan van een oppositie op religieuze grondslag met als mogelijk doel het vergroten van het aantal katholieken binnen het stadsbestuur. Feit is echter dat van een vorm van verzet tegen het stadsbestuur vanuit de gilden niet is gebleken.

3 De bestuurlijke ontwikkeling in de Kleefse steden

Bij het *Institut für vergleichende Städtegeschichte an der Universität Münster* wordt momenteel via het internet de *Bibliographie zur deutschen historischen Städteforschung* over de Duitse steden bijgehouden. De voor deze studie geraadpleegde naoorlogse Kleefse stadsgeschiedenissen zijn via deze site gevonden. Van de steden Dinslaken (1973), Duisburg (1970-1974), Kranenburg (1984) en Wezel (1991) werden dankzij deze bibliografie geschiedwerken achterhaald. Het is overigens wel opmerkelijk dat publicaties over de voormalige Kleefse enclaves in Gelderland en Limburg niet in deze bibliografie zijn opgenomen. Natuurlijk werden ook de oude stadsgeschiedenissen van Kleef van de hand van Scholten (1879 en 1905) geraadpleegd. Eén van de meest vooraanstaande Kleefse historici die met name na de Tweede Wereldoorlog onderzoek verrichtte en daarover regelmatig publiceerde was de Kleefse stadsarchivaris dr. Friedrich Gorissen. Hij schreef echter hoofdzakelijk over Kleef en de Kleefse steden gedurende de periode vóór 1609. Zijn opvolger als stadsarchivaris dr. Klaus Flink had ook grote belangstelling

voor stadsgeschiedenis. Hij constateerde in 1984 terecht dat sinds het verschijnen van de studie over de Kleefse steden van Liesegang in 1897 géén algemeen historisch overzicht over de Kleefse steden meer was verschenen¹! Flink liet een tweetal bronnenpublicaties over de stad Kleef in de zeventiende eeuw het licht zien maar daarin besteedde hij niet of nauwelijks aandacht aan de bestuurlijke ontwikkeling binnen de stad.

Hoewel de *Stände* slechts zijdelings betrokken zijn bij het onderzoek toch een tweetal opmerkingen hierover. Vanaf het aantreden van hertog Johan Willem en onder zowel de possiderende vorsten als de keurvorsten Johann Sigismund en Georg Wilhelm was er sprake van een toename van de macht van de *Stände*. Op 16 april 1647 toonde keurvorst Friedrich Wilhelm zijn ware gezicht ten aanzien van de vertegenwoordigers van de Kleefse steden en adel en welke politiek hij nastreefde. Friedrich Wilhelm stelde toen immers dat als *Die Doctoren, die Hunsvötter* verdwenen zouden zijn hij het met de adel wel op een akkoordje zou kunnen gooien. Als ten aanzien van de *Stände* door Baumgart wordt opgemerkt dat deze ook in de achttiende eeuw bleven bestaan dan is dat niet verbazingwekkend. Wie bevolkten toen immers de bestuursorganen in de verschillende delen van het koninkrijk? De adel was door de koningen ingepast in het Pruisisch bestuur en dan natuurlijk met name in het leger. Daar bekleedde zij de officiersrangen en was dus in dienst van de koning. Van de aristocratie behoeften de vorsten dan ook geen oppositie meer te vrezen. Vanaf het aantreden van keurvorst Friedrich Wilhelm werd invloed uitgeoefend op de samenstelling van de magistraten. Onder zijn kleinzoon, koning Friedrich Wilhelm I werden de vrije magistratuerverkiezingen opgeschort maar in feite afgeschaft en werden de steden in toenemende mate bestuurd door personen die de koningen welgevallig waren. Het is dan ook niet te verwonderen dat vanaf die tijd de stedelijke vertegenwoordigers in de *Stände* geen of nauwelijks kritiek uitten of durfden te uiten op het door de heersers voorgestelde beleid. Zoals hierboven al is opgemerkt betekenden de invoering van de *Akzise* en het afschaffen van de traditionele stedelijke belastingen in de achttiende eeuw een verdere verzwakking van de stedelijke macht ten opzicht van de koningen. Deze teruggang van de machtspositie van de steden lijkt echter al in de zeventiende eeuw te zijn ingezet. Hiervoor is een aantal oorzaken aanwijsbaar. Allereerst het feit van de Kleefse (erf) landen al vanaf het einde van de zestiende eeuw te lijden hadden onder opeenvolgende oorlogen die voortduurden tot en met de inval van de Fransen in 1672. Haast een eeuw lang werd het Kleefse land geteisterd door de aanwezigheid van buitenlandse soldateska, brandschattingen en verwoestingen. Daarnaast maakte de parallel daaraan verlopende teruggang van handel en nijverheid dat de steden meer en meer verarmden. De keurvorsten konden dus in mindere mate een beroep doen op financiële steun van de steden omdat het de steden meestal aan geld ontbrak. Dit betekende aan de andere kant dat de steden geen vuist meer konden maken tegenover met name keurvorst Friedrich Wilhelm. Daar komt bij dat de steden tijdens de Noordse oorlog opnieuw verplicht werden de keurvorst

1 Flink, 'Die klevischen Herzöge', 75.

financieel te steunen hetgeen leidde tot een (verdere) verarming van de steden. Voor het verlenen van deze steun werden de steden niet langer door de keurvorst gecompenseerd in de vorm van nieuwe privileges. Daarnaast werden de bestaande privileges meer en meer geschonden. Dit alles had tot gevolg dat de steden gaandeweg de tweede helft van de zeventiende eeuw vrijwel al hun macht in de *Ständevergadering* verloren¹. Zoals hierboven al opgemerkt betekende de invoering van de *Akzise* en het afschaffen van de traditionele stedelijke belastingen dat de steden hun inspraakrecht in de vergadering verloren. Zij zaten daar in feite slechts als decorum en vervulden zodoende, vooral een figurantenrol. Het aantal Kleefse edelen dat deelnam aan de vergaderingen werd gaandeweg de achttiende eeuw steeds kleiner. Daar kwam nog bij dat deze edelen vaak lid waren van de regering en dus geen oppositie hebben gevoerd². De *Stände* verwerden zodoende tot een tadeloze instelling die op geen enkele manier oppositie boden tegen de koningen. De *Stände* bedreigden de machtspositie van de heersers niet meer en dus was het voor de vorsten weinig bezwaarlijk deze te laten voortbestaan.

Voor zover dat met de beperkt voorhanden zijnde literatuur mogelijk is komt het volgende beeld naar voren. Keurvorst Friedrich Wilhelm heeft niet alleen in Huissen maar ook in andere Kleefse steden gepoogd de autonomie van de magistraten in te perken. De omstandigheid dat vanaf 1647 niet alleen in Huissen maar ook in een aantal andere Kleefse steden, waaronder Emmerik en Kalkar, keurvorstelijke commissies verschenen die de taak hadden toezicht uit te oefenen op de gang van zaken tijdens de magistraatsverkiezingen duidt daarop. Twee jaar eerder was al ingegrepen in Kleef immers op 3 juni 1645 kregen de keurlieden aldaar het bevel geen katholiek meer tot burgemeester te kiezen. In 1671 moest de Kleefse richter erop toezien dat leden van bepaalde families niet meer op het kussen kwamen. In Wezel waren met name de drankgelagen waarmee de verkiezingen gepaard gingen een doorn in het oog van de keurvorst. In 1671 en in 1681 werden de misstanden verboden. In de steden waar het benoemingsrecht van de magistraat een keurvorstelijk recht was stelde keurvorst Friedrich Wilhelm protestanten aan. Van een gerichte politiek met als doel alle steden tegelijk aan te pakken is niet gebleken. Mogelijk voelde Friedrich Wilhelm zich in deze niet sterk genoeg ten opzichte van de Kleefse steden en de *Stände* tezamen. Door de maatregelen, heel pragmatisch, per stad en op verschillende tijdstippen en telkens ook met verschillende aanleidingen en argumenten te nemen voorkwam Friedrich Wilhelm een gezamenlijk verzet tegen de door hem in deze gevoerde politiek.

Over de ontwikkeling van de stedelijke autonomie onder het bestuur van Friedrich III/I is weinig bekend. Uit het beperkt voorhanden zijnde materiaal blijkt, dat de politiek

1 *Urkunden und Actenstücke* 5, 103-107, 793. De teruggang van de invloed van de steden binnen de *Stände* verdient nader onderzoek. Als uitgangspunt hiervoor kan deel vijf van de *Urkunden und Actenstücke* uitstekend dienen.

2 Leo Wollenhaupt, *Die Cleve-Märkischen Landstände im 18. Jahrhundert* (Berlin 1924) 6-10; Helga Schultz, *Soziale und politische Auseinandersetzungen in Rostock im 18. Jahrhundert*. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte Band XIII) (Herausgegeben von der hansischen Arbeitsgemeinschaft der Historiker-Gesellschaft der Deutschen demokratischen Republik) (Weimar 1974) 43. Schultz constateert wel dat de stedelijke oppositie *aus der Phalanx der Stände herausgebrochen wurde* maar noemt niet het verdwijnen van de adel als oppositiegroep binnen de *Stände* tegen de vorst.

van deze vorst zich vooral heeft gericht op het handhaven en misschien het uitbreiden van het aantal protestanten in de magistraten. Een poging van Friedrich I het aantal magistraatsleden in Dinslaken te reduceren, liep op niets uit.

Onder koning Friedrich Wilhelm I werden de magistraatsverkiezingen in 1713 in alle Kleefse steden tegelijk opgeschort. Deze opschorting – in retrospectief kan worden vastgesteld dat dit feitelijk neerkwam op het afschaffen van de vrije magistraatsverkiezingen - diende voor de Soldatenkoning en zijn opvolgers een driedelig doel. Natuurlijk was het hem er in de eerste plaats om te doen om zijn macht uit te breiden ten koste van die van de steden. Daarnaast stond de koning een verkleining van het aantal magistraten voor om zodoende de kosten en uitgaven te beperken. Tenslotte was het zijn bedoeling zoveel mogelijk protestanten in de stadsbesturen geplaatst te krijgen. Voor wat betreft dit laatste doel, zette hij de door zijn grootvader en vader gevoerde politiek voort.

De manier waarop de uiteindelijke afschaffing van de vrije magistraatsverkiezingen onder Friedrich Wilhelm I gestalte kreeg, verdient aandacht. De koning begon in december 1713 met het opschorten van de verkiezingen met als argument, dat eerst een onderzoek moest plaatsvinden naar het functioneren van de stedelijke besturen. De onderzoeksresultaten zouden worden gebruikt om te komen tot een nieuwe organisatie van de verkiezingen. De beëindiging van de vrije magistraatsverkiezingen werd door de koning gepresenteerd als een voorlopige maatregel waarschijnlijk bedoeld om massale tegenstand door de steden te voorkomen. Dat door steden verzet werd gepleegd, blijkt uit het feit, dat al op 11 januari 1714 een verordening verscheen waarin het werd verboden de commissie die was ingesteld om het *Städtewesen* te onderzoeken te hinderen bij de uitvoering van haar werkzaamheden. Op welke wijze en door welke steden de commissie werd gehinderd is niet gebleken. In de eerste jaren protesteerden de afzonderlijke steden en dan met name de stad Kleef regelmatig tevergeefs tegen de opschorting van de verkiezingen. Ook de *Stände* gaven regelmatig blijk van hun ongenoegen. De opschorting van de verkiezingen werd jaarlijks door de koning verlengd en nog in 1724 beriepen de *Stände* zich op een door de koning in 1722 gedane belofte, dat de verkiezingen in 1723 zouden worden hersteld. Het verzet door *Stände* en steden tegen deze belangrijke schending van een van hun oudste rechten beperkte zich tot papieren protesten. Na het dringende appel uit 1724 verdween ook de papieren weerstand tegen de beëindiging van de vrije verkiezingen. Kennelijk legde men zich neer bij het onvermijdelijke.

De *Rathäußliche Instruction* werd door de koning niet tegelijkertijd in de Kleefse steden ingevoerd maar, voor zover dat valt na te gaan, in een tijdspanne van drie jaar namelijk tussen 1714 en 1717. Ook de toevoeging *Interims Instruction* wekte de suggestie, dat het hier slechts om een tijdelijke maatregel zou gaan. Kennelijk wilde koning Friedrich Wilhelm I ook in dit geval de schijn hoog houden om zodoende gezamenlijk verzet van de Kleefse steden te voorkomen.

De Geheime Raden zowel in Kleef als in Berlijn waarschuwden tijdens de eerste jaren van de regering van de Soldatenkoning regelmatig voor verzet vanuit de steden als de

verkiezingen, de *eintzige Puppe ... womit die Bürgerschaft noch spielt*, van hen zou worden afgenomen. Het feit dat de Raden al eind 1718 of begin 1719 de verkiezingen op deze manier typeerden en er nog aan toevoegden, dat de burgerij *sich ein großes Vorrecht zu haben einbildet*, geeft aan hoe geringschattend de uitheemse ambtenaren die de burelen in Kleef bevolkten en hun collega's in Berlijn over de verkiezingen dachten.

Niet alleen behoorden in 1718 de magistratsverkiezingen *de facto* al tot het verleden, ook de macht van de stadsbesturen was op dat moment tanende. De omzetting van de *Akzise* van een stedelijke in een koninklijke belasting betekende een versterking van de positie van de *Commissarius loci* in de steden. Het stedelijk verzet tegen de omzetting van de *Akzise* was vruchteloos¹. De invloed van deze provinciale ambtenaar werd dankzij de invoering van de *Rathäußliche Instruction* verder versterkt en ook gedurende de verdere regering van Friedrich Wilhelm en zijn opvolgers kreeg hij een steeds grotere bestuurlijke macht in de steden ten koste van die van de magistraten. Hij moest toezicht houden op de magistraten en de *Commissarius loci* hield zich ook bezig met de benoeming van nieuwe leden. Dit laatste werd pas in 1765 officieel vastgelegd en gold vanaf dat moment niet alleen voor Huissen maar ook voor de steden Kleef, Griethuizen, Wezel, Dinslaken, Büderich, Orsoy, Schermbeck, Holten, Ruhrort, Zevenaar, Goch, Grieth, Kervenheim, Xanten, Duisburg en Isselburg. Opmerkelijk is dat Zevenaar en Goch in dit rijtje genoemd stonden, omdat daar het benoemingsrecht van de magistraat al sinds de stadsverheffing in handen was van de landsheer.

Net als in Huissen, kwamen ook in de andere Kleefse steden bij voorkeur geloofsgenoten van de koning op het kussen en is het daarom dat ook in de andere katholieke steden van het voormalige hertogdom een extra discrepantie ontstond tussen de overwegend protestantse magistraat en de merendeels katholieke bevolking. Of, net als in Huissen, onder koning Friedrich II de katholieken binnen de besturen van de andere Kleefse steden weer meer invloed kregen is niet bekend, maar verdient wel nader onderzoek. Deze gelijkberechtiging zou overigens wel passen binnen het beleid van Friedrich II die in zijn politieke testament in 1768 opmerkt dat de Kleefse regering de katholieken niet alleen moest tolereren, maar ze ook moest beschermen².

De enigen die zich nog verzetten tegen de koninklijke maatregelen en met name wanneer daarbij de positie van de katholieke bestuurders in het gedrang kwam waren de vertegenwoordigers van Pfalz-Neuburg. Van alle aangetroffen klachten die tegen de anti-katholieke maatregelen van de koningen werden ingediend sorteerde er geen enkele het door hen gewenste effect. Het is opmerkelijk te noemen dat men van de zijde van Pfalz-Neuburg nimmer een klacht heeft ingediend over de achterstelling van het katholieke bevolkingsdeel binnen het stedelijke bestuur van Huissen. Het verdient nader onderzoek door wie vanuit de steden de beïnvloeding van de magistratsverkiezingen ten nadele

¹ Barleben, *a.w.*, 51 en 58-59.

² *Politische Testamente*, 340. Van alle achttiende-eeuwse Pruisische vorsten was Friedrich II het meest beïnvloed door de ideeën van de Verlichting, inclusief haar tolerantiedenken.

van de katholieken onder de aandacht van Pfalz-Neuburg werd gebracht. Waren het de overgebleven katholieke magistraatsleden of juist katholieke burgers uit de steden die de noodklok luidden over de achteruitgang van hun machtspositie?

Over de verhouding tussen de Kleefse regering enerzijds en de *Kriegs- und Domänenkammer* anderzijds valt op te merken, dat de Kleefse regering in een aantal gevallen eerder neigde tot toegeeflijkheid jegens de Neuburgse gezanten of de regering van Gulik en Berg. De *Kriegs- und Domänenkammer* toonde zich op geen enkel moment inschikkelijk. Dit kan verklaard worden door het feit dat de leden van de Kleefse regering afkomstig waren uit de eigen streek en dus goed wisten hoe gevoelig in een aantal gevallen de benoeming van een katholiek of een protestant kon liggen bij de plaatselijke bevolking. De leden van de *Kriegs- und Domänenkammer* waren meestal afkomstig uit andere delen van het uitgestrekte Pruisische koninkrijk en hadden veelal geen affectie met de lokale bevolking en de onder hen levende sentimenten. Hun loyaliteit lag bij de Pruisische vorst. Bovendien zien we dat in een aantal gevallen de opengevallen schepenplaatsen werden opgevuld door leden van de *Kriegs- und Domänenkammer* zelf. De leden van dit bestuurscollege hadden er dus soms zelf belang bij vooral niet toe te geven aan de wensen van de Kleefse regering, de Neuburgse gezanten of van die van de regering van Gulik en Berg.

Ten aanzien van het krimpend aantal leden van de magistraten alsmede van de vergrijzing en afnemende capaciteiten en kwaliteiten van de stadsbesturen was de situatie in de andere Kleefse steden niet anders dan die in Huissen. De krimp wordt dankzij het overzicht van 1731 al pijnlijk zichtbaar. Het aantal leden daalde met 91 personen van 293 in 1718 tot 202 in 1731. Het waren in dit stadium vooral de Raadsverwanten en *Gemeinsleuten* die het veld hadden moeten ruimen. Wat betreft de kwaliteiten van de bestuurders werd het er gedurende de achttiende eeuw allemaal niet beter op. Al in 1718 leed een schepen in Orsoy aan ouderdomsdementie en ook met de magistraat in Holten was het in dat jaar treurig gesteld als gevolg van de ouderdom van de leden. Wanneer men bedenkt, dat in 1731 van de 202 magistraatsleden er nog 82 mannen op het kussen zaten, die daar in 1718 ook op zaten, dan wettigt dat het vermoeden dat de vergrijzing zich intussen verder had doorgezet. Uit een beschrijving van magistraatsleden van acht Kleefse steden in 1789 is ook enkele keren sprake van (te) oude mannen die de dienst uitmaakten. Bovendien blijkt uit dit overzicht van de acht rechtsrijnse steden dat het bestuur daar sterk te wensen overliet.

Bestuurders en de plaatselijke bevolking kwamen in de loop der jaren steeds verder van elkaar af te staan. Toen tijdens de Zevenjarige oorlog de Kleefse erflanden door troepen van Lodewijk XV werden bezet en het bestuur in handen kwam van Oostenrijk, kwam het prompt tot allerlei meer of minder grote opstanden tegen de magistraten. In Huissen verzetten de katholieken zich in 1757 tegen het door burgemeester Bartz gedomineerde stadsbestuur. In Kleef kwam het in 1760 tot rellen waarbij de magistraat werd uitgemaakt voor *Landesdiebe* en *Kriegsrat* Von Baumann waarschuwde in 1765 voor de *Freigeist* in Goch. Het feit, dat de burgemeester van Wezel in 1789 tegenover de inwoners van zijn stad soms zijn ongenoegen liet blijken over maatregelen die door zijn superieuren waren

genomen, geeft aan, dat er gedurende de achttiende eeuw ook een kloof ontstond tussen de stedelijke bestuurders en de boven hen staande *Kriegs- und Domänenkammer* en het *Generaldirektorium*.

Opmerkelijk is de parallel tussen Huissen en Goch als het gaat om de deelname aan het stadsbestuur van gedeputeerden uit de burgerij tijdens de Zevenjarige oorlog. Het is in beide gevallen dezelfde *Kriegsrat* Von Baumann die gewag maakt van het bestaan van een dergelijke deputatie. Of we hier te maken hebben met een vorm van inspraak die alleen gold voor Goch en Huissen of dat ook in andere steden (met een overwegend katholieke bevolking) dergelijke organisaties bestonden verdient eveneens nader onderzoek.

4 Interpretaties en opvattingen van Duitse historici getoetst aan het onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkelingen in Huissen en de andere Kleefse steden

In de Verantwoording is al gesignaleerd dat verschillende vooroorlogse historici constateerden dat het bestuur in de steden slecht was. Corruptie en het ontstaan van oligarchieën worden hierbij als kenmerkend genoemd. Voor wat Huissen betreft was er in de zeventiende eeuw inderdaad sprake van corruptie en van financieel wanbeleid. De burgemeesters Van Will en Porh waren corrupt en het proces tegen de geërfden van Malburgen leidde tot financiële problemen waar het stadsbestuur geen adequaat antwoord op had. Het eerste onderzoek naar de malversaties van Van Will ging terug tot 1627. Hij kon dus maar liefst zeventien jaar zijn gang gaan! Toen hij tussen 1647 en 1650 opnieuw burgemeester was, maakte hij zich wederom schuldig aan het plegen van financieel bedrog! Het slepende proces tegen de geërfden van Malburgen werd een kostbare aangelegenheid. De kosten daarvan bedroegen in 1661 al 31.000 gulden – voor een kleine stad als Huissen een enorm bedrag - en dan te bedenken dat deze juridische strijd nog tot 1668 zou gaan voortduren!

Bij het bestuderen van de verschillende vooroorlogse auteurs en dan met name die uit de negentiende eeuw bekruipt de lezer het gevoel dat alles gedaan moest worden om de ontwikkeling van de staat te bevorderen, met andere woorden dat alles in dienst diende te staan van de *Staatsräson*. Iedere vorm van oppositie daartegen, hetzij vanuit de *Stände*, hetzij door de steden, stond deze ontwikkeling in de weg en was dus afkeurenswaardig in de ogen van deze nationalistisch georiënteerde historici. Ilse Barleben is van mening dat de aantasting van de stedelijke vrijheid een poging was de steden weer levensvatbaar te maken¹. Dit laatste gold in elk geval zeer zeker niet voor de situatie in Huissen.

Ernst Opgenoorth stelt dat het stedelijk en regionaal zelfbestuur bleef bestaan tot in de achttiende eeuw². Het hier gepresenteerde onderzoek wil duidelijk maken dit al lang van te voren was uitgehold. Al vanaf 1647 greep keurvorst Friedrich Wilhelm in door middel van de door hem gestuurde commissie die in een aantal steden vanaf dat jaar begon met het toezicht houden op, casu quo het ingrijpen in de magistraatsverkiezingen. Een kritische

¹ Barleben, *a.w.*, 39, 42 en 99.

² Opgenoorth, 'Johann Moritz von Nassau-Siegen als klevischer Statthalter' 64

blik in de registers van de door Opgenoorth bestudeerde *Protokollen und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rathes* had hem geleerd dat hierin talloze plaatsnamen voorkomen. Al tijdens de tweede vergadering van de Brandenburgse Geheime Raad van 2 december 1640 hielden de heren zich uitgebreid bezig met de *Amtschreiber* Weitz in Peitz, een klein stadje in Brandenburg¹. In het eerste deel van deze *Protokollen* komt Huissen meer dan twintig keer voor! Het wekt daarnaast bevreemding dat Opgenoorth zijn stelling doortrekt tot in de achttiende eeuw. Voor wat betreft de achttiende eeuw hebben Barleben en Schmoller vóór en Opgenoorth na de Tweede Wereldoorlog overtuigend aangetoond dat het optreden van koning Friedrich Wilhelm I een einde maakte aan de stedelijke autonomie in alle delen van zijn koninkrijk².

Gerhard Oestreich verkondigde in 1977 terecht dat we slecht geïnformeerd zijn over het functioneren van het bestuur op de laagste niveaus. In het verlengde daarvan ligt de eerder aangehaalde opmerking van Heinz Duchhardt (1989) dat over de *Geschichte von unten* nog weinig bekend is³. Helaas moet worden geconstateerd dat de vaststelling van Oestreich nog steeds opgeld doet! Terwijl Duchhardt dus enerzijds stelde dat over de geschiedenis van de laagste bestuurlijke regionen weinig bekend is, poneerde hij even later wel dat het absolutisme zich op lokaal niveau het minst heeft voltrokken en het niet lukte de onderdanen *in den Staat einzubinden*. Deze opvatting herhaalde hij in 2015⁴. Hier is niet gebleken waar hij deze stelling specifiek op baseerde. Frank Göse was in 2020 een soortgelijke opvatting toegegaan. Naar zijn mening nam als gevolg van het streven van Friedrich Wilhelm I om te bezuinigen de omvang van het ambtenarenapparaat onder de Soldatenkoning niet of nauwelijks toe. Hierdoor lukte het volgens Göse niet om op provinciaal en lokaal niveau administratieve maatregelen efficiënt door te voeren. Het gevolg hiervan zou zijn geweest, dat lokale bestuurders vergaande bestuurlijke vrijheid genoten⁵. Het is duidelijk dat zowel Duchhardts opvatting als die van Göse in elk geval voor de steden in de Kleefse erflanden niet kan worden onderschreven. De constatering van Christopher Clark dat de invoering van de *Akzise* de verzwakking en de uiteindelijke ondergang van de stedelijke zelfstandigheid betekende, is daarentegen terecht⁶. Het *Verstaatlichungsprozeß* waarover Baumgart in 2000 sprak kon wel degelijk doordringen tot op het niveau van het individu⁷.

Met name de komst van de *Commissarius loci* betekende dat de al danig ingeperkte macht van de stadsbesturen nog verder werd verkleind. Het feit dat deze functionaris verplicht was de steden in zijn ressort minstens twee keer per jaar te bezoeken betekende dat hij niet alleen op papier maar ook ter plaatse de bestuurders kon controleren. Door het

1 Protokolle und Relationen 1, 5.

2 Barleben, *a.w.*, 39, 42 en 99; Schmoller, *a.w.*, 224; Dorwart, *a.w.*, 30-32

3 Duchhardt, *Das Zeitalter des Absolutismus* 36-39 en 167-171.

4 Duchhardt und Schnettger, *a.w.*, 169-173.

5 Göse, 'Die Städtepolitik Friedrich Wilhelms I.' 64

6 Clark, *a.w.*, 182-183.

7 Baumgart, *a.w.*, 573-589;

optreden van de *Commissarius loci* en de boven hem staande bestuursorganen, de *Kriegs- und Domänenkammer* en het *Generaldirektorium*, kon men van hogerhand gemakkelijk en snel doordringen tot op het laagste bestuurlijke niveau. Het feit dat Anthoni Gieben zich rechtstreeks tot koning Friedrich II wendde inzake het conflict tussen hem en pastoor Kölcken over de kerkbank met het antwoord daarop uit Berlijn bewijst dat men zich tot in de hoogste regionen bezighield met lokale details. In het *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* in Berlijn bevinden zich maar liefst drie dikke pakken met vaak gedetailleerde correspondentie over de meest uiteenlopende zaken met betrekking tot Huissen over de periode 1609-1816. Daarnaast zijn ook in het archief van het *Generaldirektorium* dat zich ook in Berlijn bevindt de nodige archivalia met betrekking tot Huissen te vinden. Hieruit en uit talloze akten uit met name de zeventiende en achttiende eeuw afkomstig uit het archief van de *Kriegs- und Domänenkammer* dat momenteel in Duisburg wordt bewaard blijkt dat de toezichhoudende instanties zowel in Berlijn als in Kleef vrij weinig ontging en dat men zich actief bemoeide met het wel en wee van zowel de steden, groot en klein, als het platteland.

De positie van de katholieken onder de keurvorsten en koningen is een steeds terugkerend element in ons onderzoek. Zowel de negentiende-eeuwse historicus Droysen als de naoorlogse historici Günter Birtsch en Andrzej Kamiński stelden dat keurvorst Friedrich Wilhelm positief, of in elk geval niet afwijzend stond tegenover het katholicisme. Ernst Opgenoorth concludeerde dat de Grote Keurvorst geprobeerd heeft de bestaande tegenstellingen tussen katholieken en protestanten te ontdoen van zijn scherpe kantjes. Van de door ons onderzochte historici is Gerd Heinrich de enige die de mening was toegedaan dat diens beleid niet tolerant was ten opzichte van katholieken¹.

Het is nauwelijks voor te stellen dat keurvorst Friedrich Wilhelm die in zijn politieke testament van 1667 het katholicisme bestempelt als *abgotterey und greuell* geprobeerd heeft de verschillen tussen protestant en katholiek weg te nemen, laat staan dat hij tolerant was jegens het katholicisme². Zoals uit het voorliggende onderzoek blijkt deed hij er in dat deel van de Kleefse erflanden waar hij zijn gezag kon doen gelden alles aan de protestanten en dan met name zijn calvinistische geloofsgenoten te bevoordelen. De keurvorstelijke commissie die vanaf 1647 in meerdere Kleefse steden actief was had mede tot doel er zorg voor te dragen dat het aantal protestantse magistratsleden zou toenemen. In 1660 ontstond in Huissen een misverstand tussen de toezichhoudende Kleefse commissieleden en de plaatselijke kiesmannen. Men koos toen een protestant tot schepen en dacht daarmee voldaan te hebben aan de voorwaarden van de commissie. Hieruit blijkt duidelijk dat het de leden van de keurvorstelijke commissie er om te doen was het aandeel protestanten in de magistraten te vergroten. Toen de commissie in 1678 vergeefs probeerde de machtspositie van de protestanten te handhaven en een katholiek tot burgemeester van Huissen werd gekozen werden de verkiezingen simpelweg ongeldig

¹ Droysen, *a.w.*, III, Band 3, 184; Birtsch *a.w.*, 147-148; Kamiński, *a.w.*, 166; Heinrich *a.w.*, 64.

² *Politische Testamente*, 56.

verklaard. Ook hieruit blijkt duidelijk dat de keurvorst er alles aan gelegen was zoveel mogelijk protestanten in de magistraten gekozen te zien.

Wat de Kleefse steden betreft blijkt uit een aantal voorbeelden uit de literatuur dat de ingrepen in de magistraatsverkiezingen door Friedrich Wilhelm nogal eens ten voordele waren van de protestanten. In Rees zaten vanaf 1651 verhoudingsgewijs veel te veel protestanten in het stadsbestuur. In Goch, waar het benoemingsrecht van de magistraat toeviel aan de landsheer werden vanaf 1647 protestanten in de magistraat benoemd. Ook in Gennep waar het merendeel van de bevolking katholiek was werden al door de possiderende vorsten protestanten benoemd. De leden van de magistraat aldaar vervulden in de zeventiende eeuw ook allemaal functies binnen de gereformeerde kerk ter plaatse. In Zevenaar, waar, zoals opgemerkt, het benoemingsrecht van de magistraat ook toeviel aan de landsheer, werden in de zeventiende eeuw geen katholieken tot burgemeester benoemd. Katholieken konden, ook in dit merendeels door katholieken bewoonde stadje het hooguit tot schepen brengen. Dat het stadsbestuur aan het einde van de zeventiende eeuw geheel of vrijwel geheel uit protestanten bestond, blijkt wel uit het feit dat in 1698 de magistraat besloot de Heilige Maagd niet meer in het nieuw te snijden zegelstempel te laten aanbrenge¹.

Het bevorderen van de aanstelling van protestanten tot leden van de magistraat werd, onder de regering van Friedrich III/I voortgezet. Zo bepaalde hij in 1704 dat minstens de helft van de kiesmannen van de stad Kleef uit protestanten moest bestaan. In 1708 werd in Dinslaken de katholieke burgemeester uit het stadhuis verdreven. Op dit punt ging Friedrich III/I door op de door zijn vader ingeslagen weg. Toen in 1718 een overzicht van stadsbestuurders werd opgemaakt, zaten in de Kleefse steden op dat moment nagenoeg nog steeds dezelfde mensen op het kussen als in 1713, dus op het moment van het overlijden van koning Friedrich I. Wanneer we dan het aantal protestanten bezien, dat op dat moment in de verschillende steden een bestuurlijke functie vervulde, kan veilig worden gesteld, dat zowel keurvorst Friedrich Wilhelm als zijn zoon in hun opzet geslaagd waren.

Over koning Friedrich Wilhelm I constateerde Barleben terecht dat hij de voorkeur gaf aan geloofsgenoten op het kussen². Wat dat betreft kwam hij, dankzij de door zijn vader gevoerde politiek in 1713 in een gespreid bedje terecht. Friedrich Wilhelm heeft er alles aan gedaan om de positie van de protestanten in de stadsbesturen op zijn minst te handhaven maar liever nog te versterken. Het enige waar de koning in zijn deel van de Kleefse erflanden rekening mee moest houden was Pfalz-Neuburg maar de protesten van de vertegenwoordigers van Neuburg in Kleef haalden niet veel uit. De voorbeelden zijn legio. Toen Kalkar in 1716 vroeg om het herstel van de vrije magistraatsverkiezingen kreeg de koning het advies dat niet te doen omdat er dan teveel katholieken in de magistraat zouden komen. Xanten kreeg in 1719 een protestantse burgemeester en een poging van de

1 J.W. van Petersen, 'Het wapen van de gemeente Zevenaar' in: O. Schutte (e.a.), *De gemeentewapens van Achterhoek en Liemers* (Zutphen 1982) 155-158.

2 Barleben *a.w.*, 46, 67.

gezant van Pfalz-Neuburg om in 1734 een katholiek tot eerste burger benoemd te krijgen haalde niets uit. Het argument dat veelal werd gebruikt om protestanten aan te stellen was dat er geen geschikte katholieke kandidaat voorhanden was. Ook onder koning Friedrich II veranderde er niet veel aan de achtergestelde positie van de katholieken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het gedurende de Zevenjarige Oorlog in verschillende Kleefse steden tot relletjes kwam en er Sacramentsprocessies werden georganiseerd. De katholieken hoopten, overigens tevergeefs, dat de komst van de nieuwe katholieke landsvrouw Maria Theresia tot een verbetering van hun positie zou leiden.

Tenslotte nog een enkel woord over de discussie die vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw gevoerd wordt over de vraag in hoeverre zeventiende- en achttiende-eeuwse vorsten absoluut waren. De door Henshall geconstateerde harmonie tussen koning en onderdanen, de zogenoemde *balanced constitution*, is voor wat betreft de tegenover de stedelijke magistraten gevoerde politiek van zowel keurvorst Friedrich Wilhelm als van de koningen Friedrich Wilhelm I en Friedrich II ver te zoeken. De omstandigheid dat in 1678 in Huissen een katholiek tot burgemeester werd gekozen (maar niet werd benoemd) maakt duidelijk dat de door keurvorst Friedrich Wilhelm gevoerde politiek tegen de wil van de meerderheid van de lokale bevolking in ging. Weliswaar waren er misstanden zowel bij het houden van de magistraatsverkiezingen als bij het besturen van de steden maar of dit het stap voor stap uithollen van de macht van de stadsbesturen rechtvaardigde is maar zeer de vraag. Aan de drankgelagen tijdens de magistraatsverkiezingen kwam een einde domweg omdat de verkiezingen werden afgeschaft. Of de gevoerde politiek een einde maakte aan de bestuurlijke misstanden in de Kleefse steden vereist nader onderzoek. Voor wat betreft Huissen is dat in elk geval niet gebleken. Het feit dat onder zowel Friedrich Wilhelm I als Friedrich II voor het verkrijgen van een plaats in het stadsbestuur betaald moest worden aan de *Rekrutenkasse* zal de kwaliteit van de bestuurders niet hebben verbeterd. Het zal eerder het ontstaan van een rijke bestuurslaag in de hand hebben gewerkt omdat het voor minder gefortuneerden niet meer mogelijk was een ambt te verwerven. Voor Huissen betekende dit bijvoorbeeld dat de rijke burgemeester Van Endt nauwelijks aanwezig was hetgeen natuurlijk niet goed was voor de kwaliteit van het bestuur. Ook de rellen in verschillende Kleefse steden tijdens de Zevenjarige Oorlog maken duidelijk dat een groot deel van het volk zich niet kon identificeren met de door de koningen gevoerde politiek.

Als we de door Henshall gehanteerde redenering volgen kan ten aanzien van de door de drie vorsten gevoerde politiek ten aanzien van de magistraatsverkiezingen zonder aarzelen worden gesteld dat zij in dit opzicht despoten waren. In de historiografie is het gangbaar een groot deel van de Europese geschiedenis in de zeventiende en achttiende eeuw te duiden onder de noemer van het 'absolutisme'. Een groot aantal staten en staatjes kende toen weliswaar een alleenheerser op wie de term "absoluut" van toepassing was, maar daarnaast waren er landen als de Republiek, Groot-Brittannië, Polen, Zwitserland en Venetië waar geen absoluut regerende heersers aan de macht waren. In dat opzicht dekt het gebruik van de term "absolutisme" voor een deel van de Europese staten de lading

zeker niet. Maar om nu om die reden “absolutisme” als benaming voor de geschiedenis van een heel tijdperk te vervangen door de term “Barok”, zoals is voorgesteld, verdient nog veel minder de voorkeur. Naarmate meer bekend wordt over de politiek-staatkundige en bestuurlijke ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw en dan met name op de allerlaagste bestuursniveaus zal het gangbare beeld meer en meer vergruizen en zal het daarmee ook steeds moeilijker worden een eenduidig begrip te hanteren dat als grootste gemene deler op alle staten en bestuursvormen van toepassing is. Daarnaast wordt, de term “Barok”, zoals elders al is geconstateerd, veelal geassocieerd met de weelderige kunststroming van de zeventiende en achttiende eeuw en zeer zeker niet met een manier van besturen.

5 Politiek-bestuurlijke veranderingen in Gelderland gedurende de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw

Aanvankelijk week de manier waarop de magistraten in de hertogdommen Gelre en Kleef werden gekozen weinig van elkaar af. In de eerste helft van de Opstand namen als gevolg van het optreden van de stadhouders Willem van Oranje en Maurits de steden Zaltbommel en Nijmegen een uitzonderlijke positie in Gelderland in. Zaltbommel genoot dankzij de snelle keuze voor prins Willem van Oranje tussen 1572 en 1602 juist een grote mate van vrijheid terwijl voor Nijmegen na het ingrijpen van prins Maurits in 1591 het tegenovergestelde het geval was. De Tielse ambtman Diederik Vijgh maakte gebruik van de verwarde politieke situatie die gedurende het laatste kwart van de zestiende eeuw in Gelderland heerste en trok gewiekst alle macht in Tiel naar zich toe waarbij hij zich ook onafhankelijk opstelde ten opzichte van Gelderland. In 1597 raakte hij zijn bevoorrechte positie kwijt en werden de leden van de magistraat van Tiel vanaf dat jaar benoemd door de stadhouder en het Hof van Gelderland.

De dood van stadhouder Willem II in 1650 en de daarop volgende Grote Vergadering hadden voor Gelderland in zoverre betekenis dat Nijmegen en Tiel de magistraatsbestelling zelf weer ter hand gingen nemen. De colleges van gemeenslieden hadden na de dood van Willem II hun toch al beperkte invloed op de magistraatsverkiezingen geheel verloren. Dit gold overigens niet voor Nijmegen waar ze in geringe mate zeggenschap hadden over de samenstelling van het stadsbestuur. In Tiel verwierven de gemeenslieden een toezichthoudende functie op het financiële doen en laten van het stadsbestuur. Gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk waarin de Ware Vrijheid werd gepropageerd betekende dat slechts vrijheid voor de zittende regenten die dankzij het recht van coöptatie voor zichzelf een oligarchische bestuursorganisatie in het leven wisten te roepen. Het gewone volk, dat wil zeggen de groep stedelingen die van oudsher het burgerschap had gehad en dus gerechtigd was geweest om de magistraat mede samen te stellen, stond gedurende deze periode buitenspel. De Ware Vrijheid had uiteraard consequenties voor de vrijheid die de steden en de gewesten hadden ten opzichte van elkaar. Het decentraliserende karakter van de Ware Vrijheid had daarnaast natuurlijk ook gevolgen voor het denken over

de macht van de stadhouder. Voor een dergelijke functionaris was volgens de aanhangers van de Ware Vrijheid geen plaats meer binnen het bestuur van de Republiek. Dat een deel van het (gewone) volk, en dan met name het *Oranjegraauw* het hier niet mee eens was, blijkt uit vele contemporaine pamfletten, maar bijvoorbeeld ook uit de voorstelling op het bekende schilderij van Jan Steen in het Rijksmuseum waarop een gezelschap in een herberg te zien is, dat de verjaardag vierde van de latere stadhouder Willem III: en daarbij dronk *Op de gezondheid van het nassaus basie*.

De komst van stadhouder Willem III in 1672 werd door de Oranjegezinden in Holland en in de rest van de Republiek toegejuicht. Voor de regenten in Gelderland betekende zijn aantreden evenwel een regelrechte ramp. Weliswaar behield het gewest dankzij Willem III uiteindelijk zijn positie binnen de Staten-Generaal maar de bestelling van nieuwe magistraatsleden kwam dankzij de invoering van het Regeringsreglement vanaf 1674 geheel in handen van de stadhouder. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat de stadsbestuurders die in 1672 op het kussen zaten en toen waren gevlucht, dankzij de stadhouder terugkeerden terwijl de magistraatsleden die tijdens de Franse bezetting de steden hadden bestuurd het veld moesten ruimen. De colleges van gemeenslieden, voor zover ze nog van invloed waren, raakten hun macht helemaal kwijt. De stadhouder was heer en meester en zou dat blijven tot zijn overlijden in 1702.

Vrijwel direct na de dood van de koning-stadhouder kwam het in de Gelderse steden tot beroeringen die onder de naam *Plooierijen* de geschiedenis in zouden gaan; deze zouden tot 1717 duren. Aanvankelijk wonnen de leden van de *Nieuwe Plooi* het pleit. Gesteund door opnieuw in het leven geroepen colleges van gemeenslieden en het volk kwamen er nieuwe magistraatsleden, veelal afstammelingen van de in 1674-1675 afgezette bestuurders, op het kussen. De invloed die de gemeenslieden op de samenstelling van de magistraten hadden gehad werd hersteld. Vanaf 1707 keerden de leden van de *Oude Plooi* in de meeste steden terug in de stadsbesturen en toen in 1717 door de Staten van Gelderland een plakkaat werd uitgevaardigd waarin werd bepaald dat alle magistraatsleden voor het leven waren benoemd betekende dat het einde van de invloed van de gemeenslieden en het volk in Gelderland op de samenstelling van de stadsbesturen.

Het feit dat de Republiek in 1747 betrokken raakte in de Oostenrijkse Successieoorlog, bracht met zich mee dat een deel van de bevolking van de Republiek opnieuw riep om een stadhouder uit het Huis Oranje. Willem IV werd nu benoemd tot stadhouder met grote macht en bevoegdheden in alle zeven gewesten van de Republiek; ook werd dit stadhouderschap erfelijk verklaard in de mannelijke en vrouwelijke lijn. Er vonden omwentelingen plaats in de kwartierhoofdsteden maar ook in steden als Tiel en Zaltbommel. Het nieuwe Regeringsreglement, dat in 1750 werd ingevoerd betekende dat de benoeming van de leden van de magistraten weer in handen van de stadhouder kwam te liggen. De stadhouder kreeg zelfs het recht dit Regeringsreglement op zijn eigen manier uit te leggen. De komst van prinsgezinden op het kussen betekende echter niet dat er voor de gewone man iets wezenlijks veranderde. De opmerking van Wertheim-Gijse Weenink

dat je wel erg naïef moet zijn geweest om democratische veranderingen te verwachten van Willem IV of van Willem V is dan ook begrijpelijk.

6 Kleefse en Gelderse steden vergeleken

Wanneer we de ontwikkeling van het stedelijk bestuur in de Gelderse steden vergelijken met die in het naburige Brandenburgs-Pruisische deel van de Kleefse erflanden dan kan daarover het volgende worden gezegd. In de Republiek en dus ook in Gelderland had het leeuwendeel van de burgers al in de zeventiende eeuw de invloed op de samenstelling van de stadsbesturen geheel verloren. In het Brandenburgse deel van de Kleefse erflanden werden door keurvorst Friedrich Wilhelm wel maatregelen genomen om de stedelijke autonomie in te perken zoals het sturen van keurvorstelijke commissarissen vanaf 1647 maar tot een volledige uitschakeling van de invloed van de stemhebbende burgerij is het gedurende zijn regering en die van zijn zoon en opvolger nooit gekomen. Wel slaagde hij erin het aandeel protestantse magistratsleden te vergroten. De keurvorst moet zeer zeker jaloers geweest zijn op zijn jonge neef toen deze het in 1674 gedaan kreeg dat hij, niet alleen in Gelderland, maar ook in Utrecht en Overijssel nagenoeg alle stedelijke functionarissen mocht benoemen. Willem III leek gedurende zijn stadhouderschap zo in twee jaar tijd meer te hebben bereikt dan de keurvorst gedurende de 34 jaar die hij intussen aan de macht was!

In de Kleefse erflanden verloren de stedelingen vanaf 1713 vrijwel alle invloed op de benoeming van nieuwe magistratsleden. In de Gelderse steden werden de magistraten vanaf 1717 - net als gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk - opnieuw door coöptatie aangevuld en was er nauwelijks sprake van enige inspraak van de stadsbewoners. In 1750 verloren de magistraten van de Gelderse steden opnieuw het coöptatierecht en kwam het benoemingsrecht van leden van het stadsbestuur wederom in handen van de stadhouder. Vanaf dat moment is de situatie in de Kleefse erflanden en in Gelderland vergelijkbaar te noemen. De stedelingen van hoog tot laag hadden vrijwel geen invloed meer op de samenstelling van de stadsbesturen waarvan de leden van hogerhand werden benoemd. Er is echter nog wel één belangrijk verschil aan te geven. In de Kleefse erflanden riepen de in 1713 door Friedrich Wilhelm I ingevoerde maatregelen aanvankelijk nog papieren verzet op van de bestuurlijke elite. Met uitzondering van een kleine eruptie in de beginjaren van de Zevenjarige Oorlog liet het volk het definitieve verlies van zijn macht evenwel gelaten over zich heen gaan. In Gelderland verzette de heersende bestuurlijke elite zich uiteraard tegen de wetsverzetten maar was het juist mede dankzij het gewone volk en zeker ook het gemobiliseerde *Oranje-graauw* dat de stadhouder onbepaalde macht kreeg over de samenstelling van de stedelijke besturen. In de Republiek en dan met name in Gelderland mochten de beide laatste stadhouders, ondanks het feit dat zij geen democratische hervormingen doorvoerden, zich verheugen in de populariteit van een groot deel van het gewone volk en het gepeupel: de Oranjegezinden. Onder het volk van de Kleefse erflanden, daarentegen, was geen sprake van veel sympathie voor de in het verre Berlijn zetelende

Pruisische koningen. Naar de aanwezigheid van bijvoorbeeld een strijdbaar en loyaal *Hohenzollernsgrauw* zal tevergeefs worden gespeurd.

H6

Bijlagen

Bijlage 1

Stadsrechtbevestiging van 13 juli 1348 (LAV NRW R AA0058 Kleve-Mark nr. 392)

In Godtz naemen Amen. Wy Johan, Greve van Cleve, maken kundt ind kenlick allen luiden, die diesen brieff sullen sien of hoeren lesen, dat wy by raede unser frunden ind unser raidtz umb sunderlinge gunsten ende trouwen dienst, die unss ind unsen alderen uns guede luiden ind getrouwen onse stadt van Huessen duck gedaen hebben gegeven hebben ind geven allen, die dair nu inne wonachtich syn ind namails wonen sullen, erfflich ind ummermehr van unss in unsen erffgenaemen off nacoemplingen alle sullick recht ind vryheden tot behalden ind to hebben also veer als dat gericht van Huessen kert als in dessen brieff geschreven steit ind herna volgt.

In der irsten so is to weten: so wie van unsen porteren in der vurschr(even) stadt sterfft die neeste erffgenaemen die sullen syn erve ind guet upboeren vryelick ind sunder wederseggen. Wer dat daer geen wittelick erffgenaem weren, so solde wy off unse amptman by raed der schepen ein jair und sess weeken halden des doeden guet des goenen to geven, die bynnen dieser tydt proeffden ind bewiesenden dat sy rechte erffgenaem weeren. Wert dat geen erffgenaemen en quemen bynnen deser tydt, so soude dat guet unss wesen.

Voirt so wie mit vuisten sleit die sall gelden unss vyff schillinck ende unss stadt viff s(chillinck) paymentz als genge ind geve is.

Voirt wie ein minsch wondt, dair van die wondt nyet koerber is als liths lanck ind naegelt diep, die bettheringh sall wesenn gelyck die vuisten slach. Mehr dair die wundt koerber is, daeraff sullen wy hebben twe punt ind X schilling ind unse stadt vurschr(even) twe punt ind X sch(illinck). Voirt so wie eynen mynsche sleet lam die verboerdt X punt. Daer aff sullen wy hebben twe deele und unse stadt vursch(reven) dat derdedell paymentz vurss(egt).

Voirt mehr wert sake, dat wy ind unse amptman van unsen porteren imant anetegen onnig broke, des wy off unse amptman onne mit schepen vondenisse nyet moegen betuegen, so mach hie syn unschult dair voir doen ind dair mede sall hie quijt wesenn.

Voirt mehr so wie syn broecken mach verburgen tot schepen vondenisse off die syns guetz als veels hiff ind bewisen mach dat guet genoich is voir syn broeken, deen sall men nyet meht behachten noch beswerenn an der broekenn.

Voirt willen wy, wert saeck dat wy off unse amptman imant weigerden schepen vondenisse, dat unse schepen nyet mehr einer vondenisse noch over gerichte wesen en sullen sunder missdaet ofte broeken tegen unss und tegen unse nakoemelingh noch wie

noch unse nakoemplinge noch unse amptman bynnen den gericht van Huessen nyet richten en sullen hin ter tijdt dat die mynsche wordt gesatt tot schepen vondenisse.

Voirt willen wy, dat alle unse porteren bynnen unsen gericht van Huessen geseten bynnen tolvrij vaeren sullen alle unse graeffschap doer te land ind tot water ende to Nymegen, uithgesacht unse toll to Buerick.

Voirt willen wy, dat unse porteren van Huessen oer lyff ind oer guet nymant in unse lande besett off bekommeren en mach off en sall. Mer wie eyn saecke tegen oin hefft sall coemen to Huessen voir dat gericht ind eisschen ind nemen van den porteren, dat die schepen wysenn dat recht is. Ethen weer saecke, dat ergens verbonde were off geloeffnisse gedaen hedden in unse lande ind men om des mit schepen avergain muchte, dair en sullen sye nyet neen voir seggen moeghen.

Voirt so wie die porteren van Huessen vurss(egt) buiten unse lande an oer lyff ind an oere guede queste off anverdigden, dan sullen wy to hulpe koemen na unser macht to beschermen.

Voirt so willen wy, dat sy gheen eighen man of horinge man, die unss off unse vaeghdie off unse mann off dienstmannen gehoerich is, ontfangen sullen tot eynen porteren, ten is van gemein wille unss ind unsen manne ind dienstmanne dien sy gehoerich weren.

Voirt so frien wy unsen vurss(egde) porteren ewelick ind ummermehr van allre schattungen ind ungelde ind daerum sullen sy unse landen helpe wehren na oere macht tegen die fyande in alre formen ind manieren dat unse andere steden schuldich syn to doen. Mehr, als wy unse wettelicke soen ridder maken off unse wittelicke dochter mannen, dair to sullen sy unss vollist doen na oere macht. Ind hijrumb so geve wy oer vry water ind weide.

Voirt willen wy, dat unse burgermeister, raidt ind schepen van Huessen setten moegen Ziese end koernziese by unsen raedt off unse amptmans bynnen den gerichte van Huessen in oere stadt behoiff, also moegelick ind redelick is. Ende so wie den koer breeke, den koer sullen wy halff hebben ind unse vurss(egde) stadt halff.

Voirt willen wy, dat unse amptluide ind richter, die nu sint to Huessen off naemaels wesen sullen, sweren sullen ten hilligen voir den burgermeister, schepen ind raedt to Huessen eer sy dat ampt anfangen off to gerichte sitten oef onnich rechte sich underwinden, dese vurschreven luide van Huessen desint of naemaels wonafftich wesen sullen alle oer recht to behaldenn. Ende illicker malck recht ind vondenisse to doen, na unse schepen vondenisse vurss(egt), den armen als den ryckenn.

Voirt mehr willen wy, dat unse guede porteren van Huessen in oeren kiesen schepen, burgermeister, raedt ind baedt tot oeren will als gewontelick is alle jaer des neesten sonnendages na andach van Paesschen. Ende wie dat wederseggen, die tot dissen ampte worde gekaren, die weese und schuldich eint punt ind unse stadt ein punt der vurss(egde) munten. Ind off diet drywerff wederseggen, so sullen sy tot allen wiederseggen die peen vurss(egt) betaalen. Mer of siet vierderwerff wiedderseggen, so sullen siet doen by alle oer guet datsy hebben.

Voirt willen wy, so wie gespannen wirdt ind den boeden bevolhen wordt in unser stadt to Huessen, der sal gelden drie s(chillinck) to sluetgelde dise vurss(egde) munte. Ind die

kost sall staen tot tweyer schepen seggen.

Voirt willen wy, wannehr ennich twist geviell, dair eins frede to doen is, to geven in unser vurss(egde) stadt off in den gericht van Huessen dair unse richter eynen friede eisschende einwerff, anderwerff ind derdewerff van den goenen, die des vriede dan nyet geven en wolde, also ducke als hie dat wedersegt,verboerde hy vijff puntt derselver munte. Mehr off hie idt vierdewerff wederseggen, so is hie up lyff ind guet. Ende so mochte on dan unse richter haldenn tot uns behoiff, thinth hie den friede geve ind ock die broeke unss of unsen richter betaelde.

Voirt willen wy, off unse richter nyet en wehr dair by, dat die burgermeister, schepen off porteren van Huessen albesst dat selven moegen dien van unser wegenn.

Voirt so geven wy unsen porteren van Huessen eynen weeckmerckt bynnen unser stadt Huessen, die an sal gaen des donredages ter verspertydt en duren sal hent des saterdages, dat men luedet ter missen. Ind geve guet geleiden alle den goenen, die dar koemen umb oere koemenschap ind den merckt to sueken. Ind voirt geve wy tollvry alle guet dat in desse vurss(egde) marckte gekofft ind verkofft wirt ind alle datguet, dat unverkofft bliff tollvry weder to faeren dart koomen is. Beheltenisse unss unser tols to Huessen vurs(egt) sunder argelist.

Voirt mehr geven wy allen luiden, die umb oer koemenschap koemen in dess vurss(egde) merckt, alle alsulcke recht van woerde ind rechtelicke saken, als wy unsen porteren gegeven hebben in dese vurss(egde) stadt. Ende voirtmehr van oeniger geloeffnisse of koemenschap die imant den anderen gelaefft hedde off gemaect in dessen vurss(egde) merckte, dair mach een den anderen voir aen taellen ind nemen van oen ein unvertaget recht up den staende voet sunder wederseggen. Off imant weer die des van den anderen nyet nemen en wolde, die ander solde dat recht biedenn urkundt twyer schepenn. Wolde his dan nyet hebben, so mach hie faeren sunder broecken van unss ind unser stadt.

Voirt mehr so geve wy unse porteren van Huessen eynen jairmerckt to twen tyden vanden jair. Die irste jairmerckt sall begynnen des soonendages voir midvasten ind salt duren hint des soonendagen na midvasten. Ind die andere jairmerckt sall ingaen acht dage voir Sancte Margrieten dach ind sall dueren acht dage na Sancte Margrieten dach vuerss(egt). Ind geven alle die goene, die in dese jaermerckt koemen om oere koemenschap alle dat recht ind geleide, dat hyr voir beschreven steit in den weeckmarckt.

Voirt mehr so geven wy unse porteren vurs(egt) dat unse amptlude nymant geleide geven en sullen van eyngesinde saeken, dat uth en by orkundt twyer schepen. Ende wert saeke dat imant van unsen porteren kroende oever ehlich geleidt, man urkundt schepen alst van reelicke saecken, so solde unse amptman dien man dat geleide opseggen ind geen geleide geven, ten weer des wille die aver oin kroende.

Voirt met, so gelaeven wy unsen porteren vurss(egt) alle brieven ind vryheiden, recht ind alde gewoente, also als on die geven syn ind die herbracht hebben van unss unsen alderen van unsen vorcoemelingen, vast ind stede tot haldenn beheltelick on alle recht ind puncten die in diesser hantveiste hyr voir geschreven staen.

Voirt so gelaeven wy, wert sake, dat onnige brieve van unss off unsen alderen gecancellert

ter broeken off anderssins gefiell, dat sy vernyett worden, dat wy oer die vernijen sullen.

Voirt so wie den peinder begert, die sall unse richter geven sees Brabantz. Ende die sall hie an die pande haldenn die hy gepeynt.

Alle argelist uithgescheidenn, in urkunt dair aff want wy willen dat diese punten vast ind stede toe ewygen dagenn gehaldenn werde, so hebben wy unse meeste ingesegell aen diesen brieff doen hangenn. Hyr aver waren unse frunde ind manne her Elbert van Eill, herr Ote van Bylant, die oude her Diderick van Bylant, her Wilhelm van Gentem her Wilhelm van der Horst, riddere Diderick Leekar, Sweder van Swartbrugge, unse man. Gegeven in den jair unss Heren dusent driehundert und achten viertich up Sancte Margrieten dach der hilliger junfferenn.

Bijlage 2

Rathäußliche Instruction van 8 maart 1717 (GldA. - F.A. inv. nr. 2440)

Die Rathäußliche Instruction.

Interims Instruction Wornach sich der Magistrat zu Huissen allerunterthänigst zu achten.

I.

Obgleich allen und jeden Rath's Gliedern überhaupt obliegt, der Stadt bestes auf alle ersumliche Weise zu suchen derselben Schaden und Nachtheil aber zu verhüten; so finden Seine Königl[iche] Majestät dennoch nöthig und dem Publico zuträgliches zu seyn, daß einem jeden Rathsgliede Specialis Cura, als dem Einen das Policeij= dem Andern das Rentheiwesen, dem dritten die besorgung der rathhäußlichen Oeconomie und Pertinentien usw., usw., aufgetragen, und demselben zugleich jemand von denen Duputirten der Bürgerschaft zur Assistance beigegeben werden, damit alles und jedes mit so viel mehrerem Eifer beobachtet werde, und nicht Einer auf den Andern sich verlassen möge.

II.

Und weil grösentheils die Unordnungen der Policeij, und Stadtwesens daher rühren, daß die Sorge dem Bürgemeister allein auf den Hals geschoben wird die übrigen Rathsglieder aber sich der gemeinen Nothdurft nicht annehmen, und die Rathsgänge wenig oder gar nicht besuchen, auch wohl, daß der Bürgermeister, und die Connoissance des Stadtwesens an sich alleine zu halten, und sich dadurch desto mehr necessaire zu machen, mit den übrigen nicht communiciren will; so soll, was dieses letztern betrifft, inskünftige nichts von ihm allein, sondern alles communicato Consilio, sowohl in Policei- als in Oeconomiesachen geschehen, und sollen zu dem Ende zu den Rathhäußlichen Verrichtungen und Zusammenkunften, wo es nicht bereits geschehen, gewisse ordentliche Tage gesetzt werden und die Rathglieder gehalten seyn, sich alsdann, auch so oft es der Vorhaltende Bürgemeister extraordinair ansagen läßet, unausbleiblich einzufinden, auch nicht ehender vom Rathhause wegzugehen, bis die nöthige Deliberanda abgethan worden, zu welchem Ende der Secretarius in seinem Protocoll die praesentes jedes mahl zu annotiren, nach Ablauf eines jeden Quartals aber ein Register der Absentium daraus zu verfertigen hat, nach welchen denenjenigen, so nicht wegen ehrhaften und gehörig zu bescheinenden Ursachen wegbleiben müssen, und sich deßfals beim Collegio Senatus von der Session schriftlich entschuldiget vor jeden versäumten Actum 5 st[u]b[e]r von ihrem Gehalt durch den Rentmeister abgezogen, und die davon kommende Gelder bei der Renthei unterm Titel von neglecten Geldern in Einnahme berechnet die Hälfte davon denen Praesentibus zur Ergözlichkeit aus gezahlet, und in Ausgabe gebracht werden soll.

Die Deliberanda aber und Agenda müßen bei denen Versamlungen ein jedes ins besondern und nicht die Justitz- Policei- und Oeconomie Sachen durcheinander, dat nöthigste auch zufferst abgehandelt, und was übrig bleibet, gleich den folgenden Tag vorgenommen werden, und hätte Magistratus, was das Policeiwesen betrifft wohl insonderheit dahin zu sehen, daß unterm Praetext der Accisen die Pretia rerum nicht über die Gebühr gesteigert, auch da die naße Maase bei jüngster Veränderung kleiner geworden, der Verkauf des Weins, Biers, Oehls, Eßig, Milch usw., usw., darnach proportioniret werde; Weswegen Seine König[liche] Majestät jedes orts accise Inspectorem darauf acht zu haben in Specie Allernädigst beordern, und wenn auf deren Erinnerungen darunter nicht versehen wird, solches an den Magistrat ahnden wollen.

III.

Das Protocoll führet zwar der Secretarius es soll aber um mehrere Richtigkeit willen, jederzeit Einer von denen gelehrten Rathsglieder ein Gegenprotocoll halten, und müßen die Protocolla eines jeden Jahres in ein Volumen zusammen gebunden werden damit bei künftig zu continuirender Untersuchung, man dieselbe zur hand und daraus die nöthige Nachrichten haben kan, und da auch oftmahls die Protocolla von denen Delibirationibus und Conclusis Magistratus sehr different, so müßen dieselbe jedes mahl vor Scheidung der Session öffentlich wieder vorgelesen, und was darinne nicht recht gefaßt, corrigiert werden.

IV.

Was die Berechnung der Stadteinkünfte betrifft, so soll sich Magistratus nach dem deshalb vorgeschriebenen Formular praecise richten und müßen sowohl die Tituli sowohl der Einnahmen als Ausgabe nicht verrückket, sondern in allen Rechnungen in der vorgeschriebenen Ordnung gelaßen werden; auf der andern Seite des Titelblats des Rathhäußlichen Renthei-Registers sollen jedesmahl S[eine]r König[liche] Majestät hoher Nahme und das Jahr Dero Regierung, demnächst die Vor- und Zunahmen der sämtlichen Rathsglieder und deren Speciale Aemter verzeichnet werden.

V.

Die Stadstükke, wie dieselbe nur Nahmen haben (so bei brennender Kerze verpachtet und darüber Caventen gestellet werden müssen) sollen zur einnahme ohne Abzug der Höhegelder, von der Stipulirten Summa gebracht und mit denen Protocollis belegt und diese in der Ausgabe in den daselbst angefertigten Titel gestellet werden, keines wegs aber sollen hinfort Remissiones ertheilet und in Rechnung passirt werden, gestalt ein jeder der Pächter bedeutet werden kan, daß, er sich hiezu keine Hofnung zu machen habe, sondern soll seine angenommenen Pacht auf Form und Gute ohne einige Exception erlegen und damit das Clevische Commissariat wissen könne, wie hoch sich der jährliche Ertrag der Stadtseinkünfte beläuft, so sollen ins künftige keine Verpachtungen, von was für Natur dieselbe ach seyn ohne deßen Vorwißen geschehen noch zugeschlagen werden, und wollen

Seine Königl[iche] Majestät, daß daßelbe allemahl den Commissarium Loci oder Accise-Inspectorem denen Verpachtungen ex officio beizuwohnen committire.

VI.

Alle Gefälle von der Stadt, sie mögen Nahmen haben wie sie wollen, sollen in der Stadtsrechnung in Einnahme getragen, und nicht diejenige, woraus die Creditores sich per se oder mortificando vel antichretico bezahlen oder die Stadtbediente ihr Salaria ziehen verschwiegen sondern das Fundament eines jeden Tituli der Einnahme gebührend bescheiniget und nicht das geringste bei nachdrücklicher Strafe daraus gelaßen werden, auch

VII.

Die liegende Gründe, und der Stadt zugehörige Stücke so vorhin veralienieret worden, und entweder Jure emtionis Jure antichretico onder insolutum Jemand zugeschlagen worden, und anjetzo von Particulieren possediret werden müssen nichts desto minder in der Stadts Renteirechnung pro Memoria an Wen, zu welcher Zeit, warum und wie hoch sie veräußert worden eingeführet werden weil diese ins künftige, wenn sie der Stadt vortheilhaft wiederum dazu gezogen und reluiret werden sollen der Rentmeister muß allein mit dem Geld zu thun haben, und keiner von den übrigen Raths Gliedern sich unterstehen davon etwas zu empfangen oder auszuzahlen Sub poena resitutionis dupli, wie denn auch alle, die Pächter oder wer sonsten etwas zur Rathhäußlichen Renthei zu zahlen hat, deßen zu bedeuten sind.

VIII.

Keine Erbzinsen und Pachte sollen dem Rentmeister in rest zu bringen gestattet werden und wenn allefalls welche inexigibel zu seijn scheinen soll der zeitige Rentmeister gegen den Schluß seiner Rechnung solche dem Magistrat in pleno vortragen, welcher darüber ein ordentlich Protocol zu halten und zu erkennen ohne warhafte Noth aber solche nicht zu remittiren hat.

IX.

Der Stadts Rentmeister soll sich nicht gelusten laßen eines Hellers Werth ohne des Magistrats Anweisung die der Bürgemeister in consessu Tolius Collegii Senatus befordern muß wann darüber vorher ein Protocol a secretario formiret worden, zu bezahlen und wenn die Anweisung geschehen ist, soll es nicht nach Passiones oder Affecten, oder wohl gar ein Theil der Bezahlung vor sich zu erzwingen, die Leute nachlaufen laßen, sondern einem Jeden das Seinige ohne Unterschied, und ohne das geringste davon für sich zu stipuliren oder anzunehmen, reichen, widrigenfals gewärtig seijn daß er das empfangene zweifach ersetzen und überdem noch arbitrarie dafür angesehen werden soll.

X.

Alle geldposten, sie mögen so gering seijn wie sie wollen, sollen mit hinlänglichen und ordentlichen Protocolen Anweisungen und Quittungen, welche nach ihrer Ordnung

numeriret und mit den Nummern des in Ausgabe berechneten Posten correspondiren müßen beleet werden; als ohne welche nichts in Ausgabe passirt werden soll.

Anmerkung. Dieser 10te Paragraph ist eigentlich der 9ten und der 9te der 10te

XI.

Auch hat der Bürgemeister vor sich selbst in Stadt Renthei= und Geldsachen nichts vorzunehmen und abzuthun sondern er soll alles ad Collegium zur Decision erst bringen, vornemlich da nicht der Bürgemeister allein mit dem Rentmeister, sondern der ganze Magistrat vor Einahme und Ausgabe in nexu bleiben müßen, zu dem Ende und da

XII.

Seine Königl[iche] Majestät nötig finden und Allernädigst verordnet haben wollen, daß künftighin das Amt des Rentmeisters nicht ambulatorium sondern perpetuum seijn soll, als hat Magistratus dahin zu sehen, daß zu deßen sicherheit allezeit ein possessionirtes Subject, so in Rechnungs und Oeconomiesachen geübt zum Stadts Rentmeister gegen Praesentirung einer tüchtigen Caution von 2000 r[eichsthaler]s: daran sich die Stadt allenfals erholen kan, bestellet wird.

XIII.

Die Besoldungen und ander nach dem Etat constituirte Fixa solle ohne S[eine]r Königl[iche] Majestät allernädigsten Vorbewust der Magistrat zu augiren oder zu diminuiren keine Macht haben, sondern es sollen die etwa vorkommende Umstände jedes Mahl geziemend angewiesen, und darüber Königl[iche] Allernädigste Verordnung eingeholet werden.

XIV.

Wann bei den Stads – Gebäuden Mäuern Brücken Laufen usw. usw. etwas zu bauen und zu arbeiten vorkommt, soll die sich ereigende Nothstandigkeit á Deputatis des Magistrats mit zuziehung einiger Bauverständigen in Augenschein genommen davon dem Collegio ad Protocollum Relation eingebracht, darüber collegialiter ein Schluß gefaßet und nach solchem der Bau fastgesetzt werden. Die Handwercker und Arbeiter sollen wegen ihres verdienten Lohns in Consessu Magistratus gerne vorher á Deputatis die verfertigte Arbeit in Augenschein genommen und davon ad Protocollum relation abgestattet ist, bedungen und behandelt werden, darüber der Secretarius die Anweisung hat die Stadts Renthei verfertigen und unter des Bürgermeisters und ältesten Scheffen Unterschrift dieselbe ausgegeben werden soll, welche mit dem Protocollo nach der einzu gestanden Numero den Belägen zufügen und die Ausgabe damit zu bescheinigen ist wie dan auch die baukosten in der Rentheirechnung nicht unter ander Titulos verstecket sondern wenn was gebauet und repariret wird selbige noch denen deshalb vorgeschriebenen Titeln eingetragen der Rechnung in die deshalb gemachte Kosten und Reparationes desto beßer examiniren in Augenschein nehmen und also die nöthige von der unnöthigen Ausgabe alsobald unterscheiden können.

XV.

Alle Schmausereyen bei der Rathswahlen zusammenkünften und Expeditionen bei der Stadt ingleichen die Verehrungen sollen gänzlich ins künftige abgeschafset seyn und bleiben auch desfalls in Ausgabe nich passiret werden. Nicht weniger soll ins künftige der Magistrat nachdem die Fixa Salaria darauf eingerichter alle Stadt Agenda wofür bishero Praesenten gezogen ex Offico und mit eben dem Fleiß und Empiessiment als vorhin verrichten bei Entstehung deßen aber und da durch seiner Nachlässigkeit der Stadt weniger Schade zuwachsen solte daß man sich deshalb an der Bürgermeister und meist freistelten Rathsglieder einen Jeden für gantz erhohlen wolle gewärtig seyn.

XVI.

Die Process = Kosten sind so viel wie möglich zu menagiren auch beim Process deßen Fundament nicht gefordert cum specie facti dem dortigen Commissariat schriftlich eingesand und darauf selbigen zu führen schriftliche Erlaubniß erhalten anzufangen und dieserhalb sowohl von gedachtem Commissariat als der Stadt unter des vom 6ten Martij 1713 publicirte König[ichen] Edict ganz genau und nachdrücklich zu halten.

XVII.

Wenn auch die Rentmeister Extraordinaire Einhebungen von Anlagen bei der Stadt haben, soll ihnen durchaus weiter nicht pro Receptura etwas extraordinaires gut gethan werden, sondern diese müßen sich mit dem Gehalt so ihm als Rentmeister constituiret ist, begnügen.

XVIII.

Wenn auch bei der Stadt und sonsten Bau und reparaciones vorkommen, sollen weder die Rentmeister wann es bishero geschehen noch andre Rathsglieder sich unterstehen, einige alte Steine, Planken und Holtz als ein accidens sich anzumaaßen, sondern dergleichen erüberte un zu bau annoch bequeme Materialien, die dort zu Lande theuer und kostbar seijn sollen, in das Materialienhauß verwahrlich beigeleget und bei vorkommender Nothwendigkeit dieser der Stadt zum besten wieder angewandt, oder an die Meistbietende verkauft und das davon gelösete Geld der Stadtrenthei berechnet werden.

XIX.

Das Brennholtz, Torf, oder Kohlen, welches zum Behuf des Rathhauses erfordert wird, soll an einen sichern Ort verwarlich hingebracht und a Magistratu dahin gesehen werden, daß derjenige, so die Logements heitze, rathsamlich damit umgehe, und nichts davon nach ihrem Hause schleppen oder sonsten abhanden bringe.

XX.

Wenn die Stadtrentmeistereirechnung geschlossen worden, soll der Rentmeister bei 50 r[eichsthaler]s Strafe gehalten seijn selbige mit den Belägen 14 Tagen darauf dem Magistrat

ad Videndum zu praesentiren, welches diese den Gemeinsleuten zu Rathause zu überliefern hat, die dieselbe in einem besondern Gemach, ohne dasz Jemand vom Magistrat dabei zugegen seij, damit die Errinnerungen zum Besten der Stadt desto freier gemacht werden können, mit aller bescheidenheit zu revidiren und zu moniren haben; nachmahls sollen die monita von denen Examinatoribus der burgerschaft unterschrieben, mit dem Register und Belägen dem Magistrat wieder zugehändiget werden, der dieselbe bei Examinirung zu adhibiren, und den Rentmeister darüber zu vernehmen hat, was Liquide und richtig seijn mögte, abthun, und das übrige bis zu der Commissarien die Seine König[liche] Majestät zur revision der Rathhäußlichen Rechnungen Allernädigst demoniren werden Decision aus setzen soll, und wenn alles mit zuziehung des gantzen Raths erläutert worden, sollen Commissarii nebst dem Bürgemeister und zwei Scheffen die Rechnung quittiren, und ein Exemplar dem Rechnungsführer zu seiner Sicherheit aus antworten, das andre aber zu Rathause ad Archivum hingeben. Und wolle Seine König[liche] Majestät daß allezeit zum gute und leserliche Hand zur Abschrift genommen, sonst aber auf des Rentmeisters, oder deßen der sie verfertigen muß, Unkosten umgeschrieben werden sollen, wobei letztlich noch zu beobachten daß hinführo alle Rechnungen a 1mo Januario usque ad Ult[i]mo Decembr[is] geführet und geschloßen werden müßen.

XXI.

Der Bestand, welcher sich nach geschloßener Jeden Jahres Rechnung in Cassa baar finden solte, soll von dem Magistrat alsofort dem König[lichen] Commissariat angezeigt werden, damit daßelbe an Seine König[liche] Majestät davon berichten, und Allernädigste Verordnung, welcher gestalt derselbe zu der Stadt Besten angewendet werden solle, darüber einholen könne.

XXII.

Da auch durch Einquartirung und Billettirung der Milice denen Bürgern groser Unfug geschehen kan, wodurch bemittelte Leute so der Stadt Nahrung zubringen, zum theil verjaget, andre auch sich hinein zu ziehen, abgeschrekket werden, so hat der Magistrat dahin zu sehen, wie ihm denn solches wohl ernstlich und nachdrücklich anbefohlen wird, daß denen Fremden die Freiheit nach denen Allernädigsten Edictis, und übrigens auch durchgehends eine genaue Gleichheit gehalten, und keiner als die per se eximirte damit übersehen, hingegen andere praegraviret werden, zu welchem Ende Seine König[liche] Majestät an Dero Clevisches Commissariat Allernädigst rescribiren werden, ein wachsames Auge darauf zu haben, und, wenn Klagen dagegen geführet werden solten, solches zu scharfer Ahndung alsofort zu berichten.

XXIII.

Lezlich heben Seine König[liche] majestät das Allernädigste Vertrauen zu dem Magistrat der Stadt Huissen, es werde derselbe in allen Stücken seines Amts sie betreffen die Justiz,

Policei oder Oeconomie sich also aufführen, wie Er sich gegen Gott, Seine Königl[iche] Majestät und sein gewissen sich zu verantworten getrauet, und es hochgemeldter Seiner Königl[ichen] Majestät Allernädigster zum Besten der Stadt einzig und allein abzielenden Intention gemäs ist, wogegen sie demselben Ihres Schutzes versichern und ihm allemahl mit höchster Königl[ichen] Gnade zugethan verbleiben werden.

Signatum Berlin d[en] 8ten Martij 1717.

L.S.

Interims- Instruction für den
Magistrat zu Huissen.

F. Wilhelm.

F.G.W.: v[on] Grumbkow.

Summary

The small town Huissen and the districts Huissen and Malburgen have almost continuously been part of the county of Cleves since 1242. From 1417 onward, they were part of The Duchy of Cleves. At the end of the sixteenth century the town and the districts were in economic decline. The Lower Rhine was increasingly silted which had a detrimental effect on river tolls and trade in general. Moreover, the districts were often plagued by military violence. At the same time, Catholics from Guelders arrived to settle in the town to be free from religious persecution. These newcomers were often wealthy individuals who slowed down the economic decline.

At or shortly before 1314, Huissen was given town rights and from that moment on annual magistrate elections were being held. The town council became rather autonomous over time because the town and both districts were often pledged by the counts and dukes of Cleves to largely absentee tenants-in-chief who did not show much interest in local governance.

After Duke John William died without heirs in March 1609, the Duchy of Cleves became a playing field for rival claimants. Elector John Sigismund von Brandenburg and Count Palatine Philipp Ludwig von Neuburg ruled the inherited lands together as so-called possessory princes. Under the provisional division of the inherited lands of Cleves in 1614, the northern part, including Huissen, was ruled by the Electors of Brandenburg. The southern part became property of Palatinate-Neuburg. The Electors John Sigismund († 1619) and George William (1619-1640) did not have the administrative and military power necessary in order to fully exert their authority over their inherited lands. As a result of both the Eighty Years' War and the Thirty Years' War, various troops in service of different countries and lords had free rein in the region.

Due to financial difficulties caused in part by the wars in several parts of his territory, Elector George William was forced to borrow large amounts of money, from, among others, his trusted confidant Duke Adam von Schwarzenberg. In return Schwarzenberg acquired, among other things, the town of Huissen and both districts Huissen and Malburgen as collateral. He assumed definitive control of the town and the districts by 1633. Although, the tenant-in-chief had the deteriorating Huissen castle restored, he did not interfere or barely interfered with local governance. As a result, the magistrate was able to gradually gain more power, leading to conflicts, particularly between Judge Wilhelm van Vinceler as representative of Schwarzenberg or as the case may be the government of Cleves and the town council.

All members of the town council were Catholics, unlike the electoral officials which were exclusively Protestant. This contrast in believe systems attributed to a great extent to the development of tensions between these officials and especially between Judge Vinceler and the Catholic members of the magistracy.

When Elector Frederick William succeeded his deceased father in December 1640 (he

ruled until 1688) this marked the end of Adam von Schwarzenberg's position of power. Shortly after the duke's death in March 1641, his son Johann Adolf fled to the imperial court from which he tried in vain to maintain control of Huissen until 1649.

Spring 1641 marked the start of the reestablishment of the elector's authority in Huissen. However, this did not happen without resistance. In August 1641, the town yielded under the pressure of threatening canons pointed at the town from the castle. Both 1642 and 1643 were characterised by violent disputes between the town council led by mayor Arndt van Will and *District Administrator* John Sigismund von Wylich zu Lottum as local representative of Frederick William. Some form of administrative calm was restored after Von Wylich zu Lottum, at the latest in 1645, was forced to leave Huissen. After Von Wylich fell out of favour, he was replaced by Bailiff Adolf Werner van Pallandt. The fact that Van Will permanently lost his position as mayor in 1650 will have contributed significantly to the emergence of a stable government. After Van Pallandt in turn aroused the elector's dissatisfaction, Von Wylich was appointed bailiff in 1654.

After he had taken office, Elector Frederick William sought to consolidate his position of power in his various territories. In the inherited lands of Cleves, he successfully fought the Estates which finally lost out in the fight against the tenacious elector. The Estates were not the only ones that lost their grip on power, Frederick William also encroached upon city autonomy. From 1647 onwards, the elector gradually expanded his influence on the composition of city governments. The ultimate goal was to make sure that in cities – especially those in which the magistracy was predominantly Catholic – Protestants would also be given a seat at the table in the magistracy.

The fact that from 1647 onward, the people who elected the members of the magistrate of Huissen were obligated to take an oath, meant that from then on, the government of Cleves exercised oversight over the local magistrate elections. Although the contents of the oath are not known, one can conclude that from this year on there was no such thing as free magistrate elections anymore. It is impossible to pinpoint the exact moment in which Protestants first became part of the Huissen magistracy, but by 1661, a minority of the town government consisted of Protestants. It is therefore a reasonable assumption that Protestants had already entered town government several years before 1661. Notwithstanding the fact that in 1661 only four, maybe five members of the town government – consisting out of twelve members in total – were Protestant, this was by no means an accurate reflection of the local religious landscape. Less than 10% of the population in Huissen adhered to the new religion at that time.

The government of Cleves intervened in 1668 and 1678. During the elections in 1668, supervisor John Sigismund von Wylich zu Lottum replaced a Catholic alderman with a Protestant. Why a Protestant council member was replaced by another Protestant on this same occasion remains unclear. In the summer of 1677, conflicts emerged within the small Protestant community in Huissen. The government of Cleves was aware of the situation and feared that this could have consequences for the religious composition of the town

government. Prior to the magistrate elections of 1678, Protestant town council members were pressured to maintain unity among themselves. This was done in order to prevent the Protestants from losing their apparently gained majority within the town government since 1668. The government's fears were confirmed. Not only was the newly elected mayor Catholic, but also the newly appointed council of aldermen was largely composed of Catholics. Frederick William subsequently decided to declare the elections void and allowed the previous magistrates to remain in office.

The developments in Huissen do not deviate from those in other cities under the jurisdiction of Elector Frederick William. Literature on the subject is scarce and from it the image emerges that from 1647 onward, the government of Cleves started interfering in the composition of the magistracies. This is evident for Emmerich, Goch and Kalkar. In any case, Frederick William actively involved himself in the magistrate elections in Duisburg, Huissen and Dinslaken during the 1660s. It is noteworthy that these interventions never took place simultaneously in all cities. Apparently, the government of Cleves or the elector sought to prevent a joint protest from the cities.

Only little is known about the interventions by Frederick III-I (1688-1713). Literature shows that problems arose during the city council elections in the city of Cleves between 1704 and 1707. The same was true for Dinslaken and Wesel. There is not any mention of issues in Huissen. With regards to the first Prussian king's policy towards the religious composition within the city governments, one can say that he continued along the same lines as his father in this regard. When we look at the religious composition within the city governments of the Duchy of Cleves in 1718, it becomes clear that of the 24 mayors, 18 were Protestant, and of the 144 aldermen, only 33 were Catholic. Considering the fact that King Frederick William I (1713-1740) postponed the elections in 1713, the year of his accession, the religious composition of the city governments in 1718 was for the most part established during the reign of Frederick III-I. The changes from 1713 onward were only caused by the deaths of members of the magistracy, as was the case in Huissen, among others.

This situation very much changed under the rule of King Frederick William I. His policy was aimed at centralisation. Postponing the elections in 1713 meant that in fact they did not take place at all anymore, not under his reign, nor under that of his successors. As a result, the magistrates first aged and then dwindled through death, as deceased members were often not replaced.

Between 1714 and 1717, the so-called *Rathäußliche Instruction*, which meticulously regulated the organisation of the city government, was implemented in the cities of Cleves. The gradual implementation might have been intended to prevent a collective resistance from the cities. The *Instruction* was given the subtitle indicating it was an *Interim Instruction*. As on other occasions, the king suggested that this was also a temporary measure pending a definitive decision regarding the organization of both the magistrate elections and the city government. Apparently, the king hoped that the magistrates would not revolt, but

instead await the promised future agreement. Incidentally, these “temporary” instructions remained in effect until the end of the eighteenth century.

In 1723, Frederick William implemented yet again another drastic administrative reform. From that moment on the *Generaldirektorium* (General Directory) became the most significant governing body in the Kingdom of Prussia. Each part of the kingdom received its own *Kriegs- und Domänenkammer* (War and Domain Chamber) which was directly subject to the General Directory. Officials of the War and Domain Chamber increasingly involved themselves with city government. The intention of all governmental reforms was to increase the king’s power and to reduce administrative costs.

The representatives of Palatinate-Neuburg, who were tasked with advocating for and protecting the interests of the Catholics in the northern parts of the Cleves inherited lands, could not prevent Catholics from being increasingly ousted from the magistrates. It is, however, remarkable that there is a noticeable difference between the attitude of the government of Cleves and that of the War and Domain Chamber in this respect. The members of the government of Cleves originated from Cleves and were probably more familiar with and had a greater affinity for the local circumstances than the War and Domain Chamber officials, who were purposefully recruited from other parts of the kingdom. The latter administrators held more power and used their power to push their own agenda. The Catholic magistrate candidates nominated by Palatinate-Neuburg were invariably rejected by the War and Domain Chamber. In addition, in some cases, the War and Domain Chamber officials themselves tried to obtain the vacant administrative posts.

Ageing, reduction in size, and moreover poor remuneration of the magistrates took their toll. There are numerous complaints, particularly from the War and Domain Chamber, regarding malfunctioning city administrations without any action being taken to address the root cause of the problems. It can therefore be concluded that, by the end of the eighteenth century, the magistrates of the Prussian part of the inherited lands of Cleves were functioning poorly due to the policy towards city administration adopted by King Frederick William I and his successors.

Huissen was no exception to this rule. Whereas in 1713 the magistracy still consisted out of the mayor, seven aldermen and four council members, by the end of the century, only two aldermen remained to assist the mayor in governing the town. In 1795, due to the circumstances of war, Huissen had only a mayor, Johann Friedrich Pilgrim, assisted by Town Secretary Johann Gotlieb von Bequignolle. Huissen also had to deal with the consequences of ageing. In 1768, Mayor Bartz passed away, and the following year so did Council Member Jan Buddingh. They were 85 and 80 years old, respectively. During the last years of his term, Bartz was barely able to go to the town hall for meetings. Buddingh had been a council member since 1713, which means he had been part of the Huissen’s town administration for at least 56 years!

With regards to the religious relations, it can be stated that under the reign of Frederick William I and his successors, Protestants were favoured when it came to appointing

members to the Huissen magistracy. Only on rare occasions was a Catholic appointed, such as was the case in 1767 when Gerardus Nabben became aldermen. It is remarkable, however, that no proof has been found to suggest that the representatives of Palatinate-Neuburg have ever attempted to maintain the position of Catholics within the Huissen town administration let alone reinforce it. Under Frederick II (Frederick The Great, 1740-1786), a Catholic was appointed as mayor once, and for a couple of years, Catholics even held the majority in the heavily reduced town government, but this was an exception rather than the rule. At the end of the seventeenth and during the eighteenth century, the town was predominantly inhabited by Catholics and run by a town government primarily dominated by Protestants.

Whereas during the seventeenth century, the people were occasionally – sometimes even by armed force - inclined to oppose the elector's authority, during the eighteenth century, people stood idly by, with one exception. After the Prussian part of the inherited lands of Cleves was occupied by a French army in the name of the Catholic Austrian sovereign Maria Theresia during the Seven Years' War (1756-1763), the Catholics seized their opportunity. In Huissen, they demanded the key to the town hall and a catholic opposition group emerged, allowing two Catholics, under pressure of the circumstances, an administrative vote within the town government. Catholics in other cities of Cleves, such as Cleve and Goch also made their voices heard. After King Frederick II miraculously won the war and re-established his authority, the changes implemented during the Austrian occupation were gradually reversed.

Since Huissen, as an enclave, was entirely surrounded by Guelders territory (which was part of the Dutch Republic of the seven United Netherlands until 1795) a comparison was made with the developments in the most important cities of Guelders. The most significant difference between the cities of Guelders and Cleves was that, unlike the cities in Cleves, the cities in Guelders formally retained their existing autonomy. The similarity is that in both cases, the influence of the citizenry on the composition of the magistracy virtually disappeared.

During the two eras without stadtholder rule, the magistrates in the cities of Guelders consisted of wealthy regents. There was a strong movement towards oligarchisation, which reserved positions of power for a select group of citizens, sometimes supplemented by members of the aristocracy. Ordinary citizens lost their influence over the city administration.

Between 1672 and 1702 and between 1747 and 1795, when the stadtholders regained their political and administrative position within the Republic and were able to further reinforce it, primarily due to the implementation of the Government Regulation in 1675, they were (partly) responsible for appointing the magistrates of Guelders. Thus, the House of Orange was able to increase its influence over the composition of the city governments. However, the power in the cities remained in the hands of the regents. Even under stadtholder rule, city governments were not accessible to ordinary citizens. The 'ordinary'

folk, who had welcomed the return of the stadtholders in both 1672 as well as in 1747, had nothing to show for it.

The remarkable difference between the House of Orange and the Hohenzollerns was that the House of Orange could often count on the support and loyalty of the 'ordinary' people (the so-called *Oranjegrauw*), whereas the Prussian kings in the inherited lands of Cleves could 'look forward to' the aversion or, if you will, the hatred that, with the exception of officials, was felt towards them within the lower ranks up to the higher ranks.

Zusammenfassung

Das Städtchen Huissen und die Ämter Huissen und Malburgen gehörten seit 1242 fast ununterbrochen zur Grafschaft bzw. ab 1417 zum Herzogtum Kleve. Ende des 16. Jahrhunderts befanden sich die Stadt und die Ämter wirtschaftlich im Niedergang. Der Niederrhein verlandete immer mehr, was Flussszoll und Handel lähmte. Außerdem wurden die Ämter regelmäßig von militärischer Gewalt heimgesucht. Gleichzeitig ließen sich Katholiken, die aus dem umliegenden Gelderland flohen, wegen des Glaubens in der Stadt nieder. Diese Neuankömmlinge waren meistens wohlhabend und verlangsamten den wirtschaftlichen Niedergang.

Nachdem Huissen im oder kurz vor 1314 Stadtrechte erhalten hatte, fanden jährlich Magistratswahlen statt. Der Stadtrat konnte vergleichsweise autonom handeln, da die Stadt und die beiden Ämter von den Grafen bzw. Herzögen von Kleve an meistens abwesende Herren verpfändet wurden, die sich wenig um die Kommunalverwaltung kümmerten.

Nachdem Herzog Johan Willem im März 1609 kinderlos gestorben war, wurden seine Länder - damit auch das Herzogtum Kleve - zum Spielball konkurrierender Prätendenten. Kurfürst Johann Sigismund von Brandenburg und Pfalzgraf Philipp Ludwig von Neuburg regierten gemeinsam als sogenannte ‚possidierende Fürsten‘ die Erblande. Mit einer vorläufigen Aufteilung der Klever Erblande im Jahre 1614 gelangte der nördliche Teil, zu dem Huissen gehörte, an den brandenburgischen Kurfürsten, der südliche Teil an Pfalz-Neuburg. Die Kurfürsten Johann Sigismund (†1619) und Georg Wilhelm (1619-1640) waren administrativ und militärisch zu schwach, um die Herrschaft über ihren Teil der Erblande voll auszuüben. Sowohl im Achtzigjährigen als auch im Dreißigjährigen Krieg hatten die im Dienst von allerlei Länder und Herren stehenden Truppen freie Hand.

Kurfürst Georg Wilhelm war, auch bedingt durch die Kriege in den verschiedenen Landesteilen, gezwungen, sich viel Geld zu leihen, unter anderem bei seinem Vertrauten Graf Adam von Schwarzenberg. Als Pfand erwarb Schwarzenberg unter anderem die Stadt Huissen und die beiden Ämter Huissen und Malburgen. Ab 1633 war er endgültig deren Herrscher. Er ließ zwar die marode Huissener Burg reparieren, mischte sich aber nicht oder kaum in die örtliche Verwaltung ein. Dadurch konnte der Magistrat immer mehr Macht an sich ziehen. Dies führte zu zahlreichen Konflikten, insbesondere zwischen Richter Wilhelm van Vinceler als Vertreter von Schwarzenberg bzw. der Klever Regierung und dem Rat der Stadt.

Die Mitglieder des Stadtrates waren alle katholisch, im Gegensatz zu den ausschließlich evangelischen kurfürstlichen Beamten. Dieser religiöse Konflikt trug in nicht geringem Maße zum Entstehen von Spannungen zwischen diesen Beamten bei, insbesondere zwischen Richter van Vinceler und den katholischen Mitgliedern des Magistrats.

Nachdem Kurfürst Friedrich Wilhelm im Dezember 1640 die Nachfolge seines verstorbenen Vaters angetreten hatte (er regierte bis 1688), endete die Machtstellung Adam von Schwarzenbergs. Kurz nach dessen Tod im März 1641 floh dessen Sohn Johann Adolph an den Kaiserhof, von wo aus er bis 1649 erfolglos versuchte, Huissen zu halten.

Ab dem Frühjahr 1641 wurde die Autorität des Kurfürsten in Huissen wiederhergestellt. Dies verlief jedoch nicht ohne Zwischenfälle. Im August 1641 beugte sich die Stadt der Bedrohung durch Kanonen, die von der Burg aus auf die Stadt gerichtet waren. Sowohl 1642 als auch 1643 kam es noch zu heftigen Auseinandersetzungen zwischen dem Rat der Stadt unter Bürgermeister Arndt van Will und dem Beamten Johann Sigismund von Wylich zu Lottum als *Amtsverwalter* Friedrich Wilhelms. Nachdem von Wylich zu Lottum Huissen verlassen musste, spätestens 1645, trat etwas Ruhe in der Administration der Stadt ein. Nachdem von Wylich in Ungnade gefallen war, wurde er 1649 durch den Amtmann Adolf Werner van Pallandt ersetzt. Die Tatsache, dass van Will 1650 endgültig sein Amt als Bürgermeister verlor, dürfte wesentlich zum Aufbau einer stabilen Verwaltung beigetragen haben. Nachdem van Pallandt wiederum den Unmut des Kurfürsten erregt hatte, wurde von Wylich 1654 zum Drost ernannt.

Kurfürst Friedrich Wilhelm strebte nach seinem Amtsantritt danach, seine Machtposition in seinen verschiedenen Territorien zu stärken. In Kleve kämpfte er erfolgreich gegen die *Stände*, die schließlich dem hartnäckigen Kurfürsten unterlagen. Nicht nur die *Stände* verloren ihre Macht, auch die städtische Autonomie wurde durch Friedrich Wilhelm eingeschränkt. Ab 1647 baute der Kurfürst allmählich seinen Einfluss auf die Zusammensetzung der Stadträte aus. Ziel war es, vor allem in Städten, in denen die Magistrate aus Katholiken bestanden, dafür zu sorgen, dass auch Protestanten Mitglieder des Stadtrates werden konnten.

Der Umstand, dass die Wahlmänner in Huissen ab 1647 einen Eid leisten mussten, bedeutet, dass die Klever Regierung von diesem Moment an die örtlichen Magistratswahlen überwachte. Obwohl der Inhalt des Eids nicht bekannt ist, lässt sich daraus schließen, dass es ab diesem Jahr keine freien Magistratswahlen mehr gab. Es ist nicht bekannt, wann erstmal Protestanten in den Huissener Magistrat kamen, aber auf jeden Fall bestand 1661 eine Minderheit des Stadtrats aus Protestanten. Es ist davon auszugehen, dass bereits einige Jahre zuvor Protestanten in den Stadtrat eingezogen waren. Obwohl 1661 vier, vielleicht fünf Protestanten im zwölfköpfigen Stadtrat vertreten waren, spiegelte das keineswegs die religiösen Verhältnisse vor Ort wider. Damals gehörten weniger als 10 % der Bevölkerung von Huissen der neuen Religion an.

1668 und 1678 intervenierte die Klever Regierung. Bei der Wahl 1668 ersetzte der Wahlleiter Johann Sigismund von Wylich zu Lottum ein gewähltes katholisches Ratsmitglied durch ein protestantisches. Warum bei dieser Gelegenheit auch ein protestantischer Ratsmitglied durch einen anderen Protestanten ersetzt wurde, ist unklar. Im Sommer 1677 kam es innerhalb der kleinen protestantischen Gemeinde in Huissen zu Streitigkeiten. Die Klever Regierung war sich dessen bewusst und befürchtete, dass dies Folgen für die religiöse Zusammensetzung des Stadtrates haben könnte. Vor den Magistratswahlen von 1678 wurden die protestantischen Magistratsmitglieder unter Druck gesetzt, die Einheit untereinander zu bewahren. Damit sollte verhindert werden, dass die Protestanten ihre offenbar nach 1668 errungene Mehrheit im Stadtrat verlören. Die Befürchtungen der

Regierung bewahrheiteten sich. Nicht nur wurde ein Katholik zum Bürgermeister gewählt, auch die neu gewählte Schöffenbank bestand überwiegend aus Katholiken. Friedrich Wilhelm beschloss daraufhin, die Wahlen für ungültig zu erklären und den bisherigen Magistrat im Amt zu belassen.

Die Entwicklungen in Huissen unterscheiden sich nicht von denen in den anderen klevischen Städten unter Kurfürst Friedrich Wilhelm. Aus der kaum darüber vorliegenden Literatur ergibt sich das Bild, dass die Klever Regierung ab 1647 begann, sich in die Zusammensetzung der Magistrate einzumischen. Dies gilt nachweislich für Emmerich, Goch und Kalkar. Jedenfalls engagierte sich Friedrich Wilhelm in den 1660 Jahren aktiv bei den Magistratswahlen in Duisburg, Huissen und Dinslaken. Auffallend ist, dass nie in allen Städten gleichzeitig interveniert wurde. Offenbar wollte die Klever Regierung bzw. der Kurfürst einen gemeinsamen Protest der Städte verhindern.

Über Eingriffe von Kurfürst Friedrich III (1688-1713) - ab 1701 König in Preußen - ist wenig bekannt. Aus der Literatur geht hervor, dass es in der Stadt Kleve zwischen 1704 und 1707 zu Problemen bei den Stadtratswahlen kam. Auch in Dinslaken und Wesel gab es Schwierigkeiten. Über Probleme in Huissen ist nichts bekannt. Was man über die Politik des ersten Königs in Preußen in Bezug auf die religiösen Verhältnisse innerhalb der Magistrate sagen kann, ist, dass er die Politik seines Vaters fortsetzte. Betrachtet man die religiösen Verhältnisse innerhalb der Klever Stadträte im Jahre 1718, so stellt man fest, dass damals von 24 Bürgermeistern 18 evangelisch und von 144 Schöffen nur 33 katholisch waren. Angesichts der Tatsache, dass König Friedrich Wilhelm I. (1713-1740) im Jahr seiner Ernennung 1713 Wahlen ausgesetzt hatte, war die religiöse Zusammensetzung der Stadträte, wie sie 1718 bestand, weitgehend unter Friedrich III./I entstanden. Die Veränderungen ab 1713 waren nur das Ergebnis des Todes von Magistraten, wie es unter anderem in Huissen der Fall war.

Ganz anders wurde es unter König Friedrich Wilhelm I. Seine Politik zielte auf Zentralisierung. Die Aussetzung der Wahlen im Jahr 1713 führte praktisch dazu, dass sie sowohl unter seiner Regierung als auch unter der seiner Nachfolger gar nicht mehr stattfanden. Die Folge war, dass die Magistrate erst alterten und dann durch den Tod dezimiert wurden, weil verstorbene Mitglieder oft nicht ersetzt wurden.

Zwischen 1714 und 1717 wurde in den klevischen Städten die sogenannte *Rathäußliche Instruction* eingeführt. Darin wurde die Organisation der Stadtverwaltung genau geregelt. Die schrittweise Einführung könnte dazu gedient haben, einen gemeinsamen Widerstand der Städte zu verhindern. Die Instruction wurde als *Interim Instruction* untertitelt. Wie zu anderen Zeiten suggerierte der König, dass dies auch, ebenso wie die ausgesetzten Ratswahlen, eine vorübergehende Maßnahme sei, bis eine endgültige Entscheidung über die Organisation sowohl der Magistratswahlen als auch der Stadtverwaltung getroffen sei. Der König hoffte offenbar, dass die Magistrate nicht rebellieren würden, sondern die versprochenen künftigen Regelungen abwarten würden. Die „vorläufigen“ Weisungen blieben im Übrigen bis Ende des 18. Jahrhunderts in Kraft.

1723 führte Friedrich Wilhelm eine weitere tiefgreifende Verwaltungsreform durch.

Von diesem Moment an wurde das *Generaldirektorium* zum wichtigsten Verwaltungsrat im Königreich Preußen. Jeder Reichsteil erhielt eine *Kriegs- und Domänenkammer*, die dem *Generaldirektorium* direkt unterstand. Beamte der *Kriegs- und Domänenkammer* mischten sich zunehmend in die Verwaltung der Städte ein. Ziel aller Verwaltungsreformen war es, die Macht des Königs zu stärken und Verwaltungskosten zu drücken.

Die Vertreter von Pfalz-Neuburg, die die Interessen der Katholiken im nördlichen Teil der Klever Erblande zu vertreten und zu wahren hatten, konnten nicht verhindern, dass die Katholiken zunehmend aus den Magistraten verdrängt wurden. Bemerkenswert ist, dass ein Widerspruch zwischen dem Verhalten der Klever Regierung und dem der *Kriegs- und Domänenkammer* sichtbar wird. Die Mitglieder der Klever Regierung stammten aus dem Klever Land und waren wahrscheinlich besser informiert und den örtlichen Verhältnissen näher als die bewusst in anderen Teilen des Königreichs angeworbenen Beamten der *Kriegs- und Domänenkammer*. Die Letzteren hatten mehr Macht und nutzten diese Macht, um ihren Willen durchzusetzen. Von Pfalz-Neuburg vorgeschlagene katholische Magistratskandidaten wurden von der *Kriegs- und Domänenkammer* ausnahmslos abgelehnt. Darüber hinaus versuchten die Beamten der *Kriegs- und Domänenkammer* in einer Reihe von Fällen, die frei gewordenen Magistratsstellen selbst zu besetzen.

Alterung, Verkleinerung und darüber hinaus die schlechte Bezahlung der Magistrate forderten ihren Tribut. Es gibt zahlreiche Beschwerden, insbesondere von der *Kriegs- und Domänenkammer*, über schlecht funktionierende Stadtverwaltungen, ohne dass etwas gegen die Ursachen unternommen wurde. Es kann daher argumentiert werden, dass die Magistrate im preußischen Teil der Klever Erblande am Ende des 18. Jahrhunderts aufgrund der Stadtpolitik König Friedrich Wilhelms I. und seiner Nachfolger schlecht funktionierten. Huissen war keine Ausnahme von dieser Regel. 1713 bestand der Magistrat noch aus dem Bürgermeister, sieben Schöffen und vier Ratsmitgliedern, am Ende des Jahrhunderts wurde der Bürgermeister nur noch von zwei Schöffen unterstützt, die die Stadt regierten. Aufgrund der Kriegsumstände hatte Huissen 1795 einen Bürgermeister in der Person von Johann Friedrich Pilgrim, dem der Stadtschreiber Johann Gotlieb von Bequignolle zur Seite stand. Das Problem der Veralterung blieb nicht aus. Bürgermeister Bartz starb 1768 und ein Jahr später Ratsmitglied Jan Buddingh. Sie waren 85 bzw. 80 Jahre alt. In den letzten Jahren seiner Amtszeit konnte Bartz kaum zu Sitzungen ins Rathaus gehen. Buddingh war seit 1713 Ratsmitglied und gehörte somit mindestens 56 Jahre lang dem Stadtrat von Huissen an!

Was die religiösen Verhältnisse belangt, lässt sich sagen, dass unter Friedrich Wilhelm I. und seinen Nachfolgern Protestanten bei der Ernennung von Mitgliedern des Huissener Magistrats bei weitem bevorzugt wurden. Nur in Ausnahmefällen wurde ein Katholik ernannt, wie 1767, als Gerardus Nabben Schöffe wurde. Bemerkenswert ist jedoch, dass die Vertreter von Pfalz-Neuburg niemals versucht haben, die Position der Katholiken im Huissener Stadtrat zu behaupten, geschweige denn zu stärken. Unter Friedrich II. (Friedrich der Große, 1740-1786) wurde zwar einmal ein Katholik zum Bürgermeister ernannt und im stark verkleinerten Stadtrat stellten die Katholiken für einige Jahre sogar die Mehrheit, aber

das war die Ausnahme und nicht die Regel. Ende des 17. und während des 18. Jahrhunderts war oft die Rede von einer hauptsächlich von Katholiken bewohnten Stadt mit einer von Protestanten dominierten Stadtverwaltung.

Während sich die Bevölkerung im 17. Jahrhundert oftmals gegen die kurfürstliche Autorität wehrte - manchmal sogar mit Waffengewalt -, wurde im 18. Jahrhundert bis auf eine Ausnahme alles passiv geduldet. Nachdem im Siebenjährigen Krieg (1756-1763) der preußische Teil der Klever Erblande im Namen der katholischen österreichischen Fürstin Maria Theresia von einem französischen Heer besetzt worden war, sahen die Katholiken ihre Chance. In Huissen forderten sie den Rathauschlüssel und es bildete sich eine katholische Oppositionsgruppe, in der zwei Katholiken unter dem Druck der Umstände eine beratende Stimme im Stadtrat erhielten. Auch in anderen klevischen Städten wie Kleve und Goch regten sich die Katholiken. Nachdem König Friedrich II. auf miraculöse Weise als Sieger aus diesem Krieg hervorging und seine Macht wiedererlangte, wurden die während der österreichischen Besatzung eingeleiteten Veränderungen Schritt für Schritt wieder rückgängig gemacht.

Da Huissen als Enklave vollständig von Gelderland (das bis 1795 Teil der Republik der Sieben Vereinigten Niederlande war) umgeben war, wurde zum Vergleich auch ein Blick auf die Entwicklungen in den wichtigsten gelderländischen Städten geworfen. Der Hauptunterschied zwischen den Städten Gelderlands und denen im Klevischen bestand darin, dass die Städte in Gelderland formal ihre bestehende Autonomie behielten. Die Ähnlichkeit besteht darin, dass in beiden Fällen der Einfluss der Bürgerschaft auf die Zusammensetzung des Magistrats praktisch verschwunden war.

Während der beiden stadthalterlosen Epochen bestanden die Magistrate in den gelderländischen Städten aus wohlhabenden Regenten. Es gab eine starke Tendenz zur Oligarchisierung, wodurch die Macht einer ausgewählten Gruppe von Stadtbewohnern vorbehalten war, manchmal ergänzt durch Mitglieder des Adels. Einfache Bürger verloren ihren Einfluss auf die Stadtverwaltung.

Zwischen 1672 und 1702 sowie zwischen 1747 und 1795 erlangten und stärkten die Statthalter ihre politisch-administrative Position innerhalb der Republik wieder. Insbesondere durch die Einführung des Regierungsreglements im Jahr 1675, wurden die gelderländischen Magistrate (teilweise) von ihnen ernannt. Auf diese Weise gelang es den Oranjes, ihren Einfluss auf die Zusammensetzung der Stadträte zu erhöhen. Die Macht in den Städten blieb jedoch in den Händen der Regenten. Auch unter den Statthaltern waren die Stadträte für normale Bürger nicht zugänglich. Das „einfache“ Volk (das sogenannte *Oranjegrauw*), das sowohl 1672 als auch 1747 die Rückkehr des Statthalters bejubelt hatte, hatte also nichts gewonnen. Der bemerkenswerte Unterschied zwischen den Oranjes und den Hohenzollern bestand darin, dass die Oranjes oft auf die Unterstützung und Loyalität des „einfachen“ Volkes zählen konnten. Im Gegensatz dazu konnten sich die preußischen Könige – mit Ausnahme der Beamten - in den Erblanden Kleves über die Abneigung oder besser gesagt den Hass der gesamten Bevölkerung „freuen“.

Lijst van afkortingen

A.B.	= Abgekommene Besitzungen.
A.O.B.C.	= Archief van de Oud Bisschoppelijke Clerezie.
a.w.	= het aangehaalde werk.
B.H.I.C.	= Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch.
Cart. E.C.	= Cartularium van het St. Elisabethsconvent.
D.A.H.	= Domeinadministratie Huissen.
D.T.B.	= Doop-, Trouw- en Begraafboeken.
F.A.	= Frans Archief.
F.A. Schw.	= Familiearchief Schwarzenberg.
G.A.Am.	= Gemeentearchief Amsterdam.
G.A.Arn.	= Gemeentearchief Arnhem.
G.A.H.	= Gemeentearchief Huissen te Nijmegen.
G.A.N.	= Gemeentearchief Nijmegen.
G.A.W.	= Gemeentearchief Wehl.
Gelre.	= Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre.
GD	= Generaldirektorium.
GldA.	= Gelders Archief te Arnhem.
GStA PK.	= Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz te Berlijn.
H.H.S.A.W.	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv te Wenen.
Hof.	= Archief van het Hof van Gelderland.
H.S.M.	= Hessisches Staatsarchiv te Marburg.
K.E.C.	= Kroniek van het St. Elisabethsconvent.
K.H.A.	= Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage.
LAV NRW R	= Landesarchiv Nordrhein-Westfalen Abteilung Rheinland te Duisburg.
Med. H.K.H.	= Mededelingen van de Historische Kring Huessen.
N.A.	= Nationaal Archief te 's-Gravenhage.
O.A.	= Oud Archief.
o.s.	= oude stijl.
R.St.	= Raad van State.
R.A.	= Rechterlijke archieven.
R.A.N.	= Regionaal Archief Nijmegen
Rep.	= Repertorium.
Res.	= Resolutie.
R.H.R.	= Reichshofrat.
S.O.A.C.K.	= Státní Oblastní Archiv te Český Krumlov.
St.-Gen.	= Staten-Generaal.
U.A.U.	= Utrechts Archief te Utrecht.

Overzicht van geraadpleegde archieven

- 1) **Nationaal Archief te 's-Gravenhage.**
 - Archief van de Staten-Generaal.
 - Archief van de Raad van State.
 - Archief van Hugo de Groot.

- 2) **Koninklijk Huis Archief te 's-Gravenhage.**
 - Archief Nassau-Siegen. Johan Maurits van Nassau-Siegen.

- 3) **Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch.**
 - Collectie Rijksarchief (Raad van State).

- 4) **Gemeentearchief Arnhem.**
 - Verzameling Domeinadministratie van Huissen.
 - Archief van het Hof van Gelre en Zutphen.
 - Archief van gewestelijke besturen en colleges of autoriteiten onder de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en het Franse Keizerrijk (Frans Archief).
 - Retroacta van de Burgerlijke Stand.
 - Archief van de voormalige Statie van Huissen (parochiearchief).
 - Archief van het St.Elisabethsconvent te Huissen.
 - Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Huissen.
 - Gemeentearchief Arnhem (Rechterlijk archief).
 - Notariële archieven.
 - Rechterlijke archieven der voormalige Kleefse enclaves in Gelderland.

- 5) **Het Utrechts Archief te Utrecht.**
 - Archief van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij.

- 6) **Landesarchiv Nordrhein Westfalen Abteilung Rheinland in Duisburg.**
 - Handschriften.
 - Jülich-Berg II.
 - Kleve-Mark, Akten.
 - Kleve, Kammer.
 - Kleve, Landstände.
 - Archiv Haus Hueth.

- 7) **Nordrhein-Westfälisches Staatsarchiv Münster te Münster.**
 - Kleve-Märkische Landstände.

-
- 8) **Hessisches Staatsarchiv te Marburg.**
 - 4d. Kanzlei.
 - 4f. Niederlande, Preussen.

 - 9) **Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz te Berlijn.**
 - Bestand Kleve, Mark, Ravensberg und Niederlande.
 - Generaldirektorium Kleve.

 - 10) **Bundesarchiv Berlin te Berlijn Lichterfelde.**
 - Archief Reichskammergericht.

 - 11) **Statní Oblastní Archiv v Trebone te Český Krumlov.**
 - Familiearchief Schwarzenberg.

 - 12) **Haus-, Hof- und Staatsarchiv te Wenen.**
 - Archief van de Reichshofrat.
 - Antiqua fz. Schwarzenberg.

 - 13) **Gemeentearchief Amsterdam te Amsterdam.**
 - Resoluties van de Staten van Holland.
 - Familiearchief De Graeff.

 - 14) **Gemeentearchief Wehl te Wehl.**
 - Oud archief.

 - 15) **Gemeentearchief Zevenaar te Zevenaar.**
 - Oud archief.

 - 16) **Regionaal Archief Nijmegen te Nijmegen.**
 - Gemeentearchief Huissen (Oud Archief).
 - Gemeentearchief Nijmegen (Resoluties der Staten-Generaal).

 - 17) **Stadarchiv Kleve te Kleef.**
 - Handschriften.

 - 18) **Stadarchiv Rees te Rees.**
 - Handschriften.

 - 19) **Stifsarchiv Xanten te Xanten.**
 - Karten.

Overzicht van gedrukte bronnen

- *Acta Borussica. Denkmäler der Preussischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert. Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert* GUSTAV (VON). SCHMOLLER (e.a.), ed. (22 dln; Berlin 1894-1982).
- *Aen Hare Hoogh Mogh. de Heeren Staten Generael Der Vereenighde Nederlanden in 't Jaer 1647.* (z.p., 1647).
- *Annales Cliviæ ae, Juliæ, Montiaë, Marchiæ, Ravensburgiæ ...* Werner Teschenmacher ed. (Arnhem 1638; Frankfurt/Lippe 1721).
- Beiträge zur Korrespondenz des Kurprinzen Friedrich Wilhelm von Brandenburg mit dem Grafen Adam zu Schwarzenberg (1634-1640). A. MÖRATH ed. *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* Band 32 (1896), 1-39.
- *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel XI.* B.L. MEULENBROEK en PAULA P. WITKAM ed. ('s-Gravenhage 1981) ('s Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote serie nr. 179).
- *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584.* J.H. KLUIVER ed. (Amsterdam 1984).
- *Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit. Teile III und IV Quellen zur Geschichte des klevischen Rheinzollwesens vom 11. bis 18. Jahrhundert.* MARIE SCHOLZ-BABISCH ed. (2 dln; Wiesbaden 1971).
- *Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein. Actenstücke und Erläuterungen. Dritter Teil 1609-1623.* LUDWIG KELLER ed. (Leipzig 1895).
- *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen. Naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481* A.J. DE MOOY ed. (Werken Gelre No. 24) (Arnhem 1950).
- *Inventar der Urkunden des Archivs von Schloß Diersfordt bei Wesel. Erster Band 1272-1599.* CARL WILKES en RUDOLF BRANDTS ed. (Essen 1957).
- *Kirchen=Ordnung, der Christlich Reformirten Gemeinden in den Ländern, Cleve und Marck; Wie auch Religions=Vergleiche, und Neben=Recessen, Nebst andere dazu dienlichen Stücken, ... Ueber das Religions- und Kirchen=Wesen in obbemeldten Länderen ... in den Jahren 1666, 1672 und 1673 aufgerichtet worden* (Duisburg 1754).
- *Kleve im 17. Jahrhundert. Studien und Quellen 2. Teil (1640-1666).* KLAUS FLINK (Hg), (Kleve 1979) (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 1).
- *Klevische Städteprivilegien (1241-1609).* KLAUS FLINK (Hg), (Kleve 1989) (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 8).
- *Kort Verhael Nopende de Comste van Syne Cheur-Vorstelijcke Genade; den Hertogh van Brandenburg In 's-Graven-Haghe, Den 22 November 1646.* (z.p., z.j. (1646)).
- *Politische Testamente der Hohenzollern.* RICHARD DIETRICH ed. (München 1981).
- *Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rates aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg.* O. MEINARDUS ed. (7 dln; Band 7.1. postuum uitgegeven door E. MÜLLER. Leipzig 1889-1919).
- *Quellen zur inneren Geschichte der rheinischen Territorien- Herzogtum Kleve I Ämter und Gerichte.* THEODOR ILGEN ed. (Bonn 1925).
- 'Rechten der stad Huissen'. J.S. VAN VEEN ed. *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht.* Zesde deel No. V (1916), 489-536.
- *Die reformierten klevischen Synoden im 17. Jahrhundert. Band 2. 1649-1672.* WOLFGANG PETRI ed. (Köln 1979) (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 59).

-
- *Reglement over de regeeringe van de stad Arnhem.* (Arnhem 1708).
 - *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670. Derde deel 1617-1618.* J.G. SMIT ed. ('s-Gravenhage 1975). (Rijksgechiedkundige Publikaties nr. 152).
 - *Sammlung der Gesetze und Verordnungen, welche in den ehemaligen Herzogthümern Jülich, Cleve und Berg und in dem vormaligen Großherzogthum Berg über Gegenstände der Landeshoheit, Verfassung, Verwaltung und Rechtspflege ergangen sind. Vom Jahr 1475 bis zu der am 15. April 1815 eingetretenen König [lich] Preuß[ischen] Landes-Regierung.* J.J. SCOTTI ed. (4 dln; Düsseldorf 1821-1822).
 - *Sitzungsberichte der Convente der Reformierten Klever Classis von 1611 bis 1670.* WOLFGANG PETRI ed. (Düsseldorf 1971) (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 38).
 - *Sitzungsberichte der Convente der Reformierten Klever Classis von 1671 bis 1719.* HERMANN KLEINHOLZ en MICHAEL KNIERIEM ed. (Wesel 2015) (Mitteilungen aus dem Schlossarchiv Diersfordt und vom Niederrhein. Beiheft 46).
 - *Taffel von grossen und gewichtigen interessen, zum nachtheil und geringhschatzungh Ihrer Churf. Durchl... Zu mercklichen schaden nachtheil und interessen deren von Malburgen* (Arnhem 1656).
 - *Underthänigste Supplicatio an Sr. Churfürstliche Durchleucht. zu Brandenburg unsern gnädigsten Herrn. In Sachen des Kirspels Malburg Contra Burgemeistern Scheffen und Rhat der Statt Huyszen.* (z.p. [Arnhem] 1653).
 - *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Politische Verhandlungen. Erster Band.* B. ERDMANNSDÖRFFER ed. (Berlin 1864).
 - *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Vierter Band. Politische Verhandlungen. Zweiter Band.* B. ERDMANNSDÖRFFER ed. (Berlin 1867).
 - *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Fünfter Band. Ständische Verhandlungen. Erster Band (Cleve-Mark).* AUGUST VON HAEFTEN ed. (Berlin 1869).
 - *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der inneren Politik des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Zweiter Teil. Stände und Verwaltung von Cleve und Mark in der Zeit von 1666 bis 1697.* OTTO HÖTZSCH ed. (Leipzig 1908).
 - *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg Dritter Band. Auswärtigen Acten. Zweiter Band (Niederlande).* HEINRICH PETER ed. (Berlin 1866).
 - *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. In 4 Bänden (779-1609).* T.J. LACOMBLET ed. (Düsseldorf 1840-1858; fotomechanischer Nachdruck Aalen 1966).
 - *Vast ende onverbreeckelij en geslooten recht het welcke by syne Churv. Doorl. tot Brandenburgh, Anno 1649. den 30. Novemb. Met toedoeen van de Heeren Landt-Stenden des Vorstendoms Cleve ende Graafschap Marck, op een gemeyne Landtdagh tot Cleeff is gegeven, ende van de Heeren Regieringh-Raeden met rijpen Raadt geconfirmeerd, den 3. Martij 1650 voor 't kerspel Malburgen tegen de Stadt van Huyszen.* (Arnhem 1668).
 - WITT, JOHAN DE, *Hoef-yzersche Schult en rekening. Gelet by den ondergheschreven, op de voorstaende Casus ende Vraghen daer uyt voorgesteld.* (Amsterdam 1649).

Geraadpleegde literatuur

- AA, A.J. VAN DER, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (13 dl.; Gorinchem 1839-1851).
- AITZEMA, LIEUWE VAN, *Historie of Verhael van Saken van Staet en Oorlogh, In ende omtrent de Vereenigde Nederlanden...* (15 dl.; 's-Gravenhage 1657-1671).
- AITZEMA, LIEUWE VAN, *Saken van Staet en Oorlogh, In ende omtrent de Vereenigde Nederlanden...* (7 dln; 's-Gravenhage 1669-1672).
- AKKERMANS, A.J.M., M.A.M. VAN DEN HEUVEL en G.J.H. KROSENBRINK (red.), *Zevenaar stad in de Liemers* (Zutphen 1986).
- ANDERNACH, NORBERT (e.a.), 'Katalog der Ausstellungsgegenstände' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 327-526.
- ANDERSON, ALISON DEBORAH, *On the Verge of War: International Relations and the Jülich-Kleve Succession Crises (1609-1614)* (Studies in Central European Histories) (Boston 1999).
- BAAL, W.J. VAN EN A.G.M. MULLER, 'Huissens bevolkingsverloop in de Pruisische tijd', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 157-161.
- BAMBAUER, KLAUS, 'Der klevische Rat Heinrich Bars gen. Olschleger' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1986* (Kleve 1985) 94-95.
- BARLEBEN, ILSE, *Die Entwicklung der städtischen Selbstverwaltung im Herzogtum Kleve während der Reform Friedrich Wilhelms I.* (Rheinisches Archiv Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn 18) (Bonn 1931).
- BAUMGART, PETER, 'Absolutismus ein Mythos? Aufgeklärter Absolutismus ein Widerspruch? Reflexionen zu einem kontroversen Thema gegenwärtiger Frühzeitforschung', *Zeitschrift für Historische Forschung* 27 (2000), 573-589.
- BAUMGART, PETER, 'Der Große Kurfürst. Staatsdenken und Staatsarbeit eines europäischen Dynasten' in: Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8) (Berlin 1990), 33-57.
- BAUMGART, PETER, 'Wie Absolut war der preußische Absolutismus?' in: Manfred Schlenke (Hrsg.), *Preussen Versuch einer Bilanz* (5 dln; Reinbek 1981) 89-105.
- BECKERING VINCKERS, H, 'De verheffing tot erfstadhouder enz. van Willem Carel Hendrik Friso in de drie steden van het kwartier van Nijmegen: Nymegen, Tiel, Salt-Bommel', *B.M. Gelre XXX* (1927) 103-131.
- BIRTSCH, GÜNTER, 'Pflichthandels und Staatsräson. Der Gründer des preußischen Staats Kurfürst Friedrich Wilhelm im Spiegel der Geschichtsschreibung' in Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8) (Berlin 1990) 137-149.
- BÖCK, MATTHIAS, 'Die Auseinandersetzungen zwischen Wilhelm V. von Jülich und Kleve und Kaiser Karl V. im geldrischen Erbfolgekrieg' in: Guido van Büren, Rolf-Peter Fuchs und Georg Mölich (Hrsg.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit* (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 11) (Bielefeld 2020) 149-170.
- BOR, PIETER, *Vervolgh van de Nederlandsche Oorloghen, beroerten ende Borgerlijke oneenicheyden...* (Amsterdam z.j.).
- BOSCH, RUDOLF en JOHAN OOSTERMAN, 'Schaakspel om de macht 1423-1492' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland II. Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom van 1025 tot 1543* (Amsterdam 2022) 225-269.

- BOSCH, Toon m.m.v. Steven Verhoeven, 'Oude en nieuwe denkbeelden ca. 1750-1795' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland III. Gelderland als Nederlands gewest van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 291-345.
- BOTZENHART, ERICH, 'Die Entwicklung der preußischen Stadtverfassung im 18. Jahrhundert', *Jahrbuch für Kommunalwissenschaft* 2, 1. Halbjahrsband (1935) 129-157.
- *Brandenburgs Kurfürsten Preußens Könige* (Berlin 2003).
- BRANTS, ANTONI, *Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche Plooierijen* (diss. Leiden 1874).
- BRAUBACH, MAX, 'Vom Westfälischen Frieden bis zum Wiener Kongreß' in: Franz Petri en Georg Droege (Hrsg.) *Rheinische Geschichte in drei Bänden. Band 2 Neuzeit* (Düsseldorf 1976) 219-365.
- BROUWER, T., 'De oude stadsrechten van Huissen' in: *Huissen (Gld) 600 jaren stad* (Huissen 1948) 19-27.
- BRUSSE, PAUL, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Werken Gelre No. 51) (Arnhem 1999).
- BRUSSEN, KRIS, 'Het laatste regeringsjaar van hertog Adolf (1477), naar oorspronkelijke bescheiden bewerkt', *B.M. Gelre CXIII* (2022), 11-34.
- BUISMAN, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (7 dln; Franeker 1995-2019).
- BURGHARDT, FRANZ JOSEF, 'Brandenburg und die niederrheinischen Stände 1615-1620', *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. Neue Folge* 17 Heft 1 (2007) 1-95.
- CARL, HORST, *Okkupation und Regionalismus: Die preussischen Westprovinzen im Siebenjährigen Krieg* (Mainz 1993).
- CARSTEN, F.L., 'The Great Elector and the Foundation of the Hohenzollern Despotism', *The English Historical Review* LXV (1950) 175-202.
- CARSTEN, F.L., *The origins of Prussia* (Oxford 1954).
- CARSTEN, F.L., 'The Resistance of Cleves and Mark to the Despotic Policy of the Great Elector', *The English Historical Review* LXVI (1951) 219-241.
- CLARK, CHRISTOPHER, *Preußen Aufstieg und Niedergang 1600-1947*. Richard Barth (e.a.), vert. (München 2007).
- COENEN, DOROTHEA, *Die katholische Kirche am Niederrhein von der Reformation bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (Münster 1967).
- CRUYSHEER ANTON, 'De muntplaats Nosnen in het graafschap Kleef', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 109 (2022) 43-56.
- DASCHER, OTTFRIED, 'Pruisen en zijn westelijke provincies. Economie en handelspolitiek in de late achttiende eeuw' in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath, *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001) 87-94.
- DEDERICH, ANDREAS, *Annalen der Stadt Emmerich* (Emmerich 1867; facsimile: Düsseldorf 1971).
- DERKSEN, H.W.J., 'Het geslacht Veeren', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 329.
- DERKSEN, H.W.J., 'Gildefunctionarissen 1550-1663' *Huissense Gildenkroniek* 2 (1956/1957) nr. 2, 12-16.
- DERKSEN, H.W.J., 'Huissen leverde "langer Kerl" voor Pruisische Soldatenkoning', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 139-146.
- DERKSEN, H.W.J., 'Huissen "oase" voor om geloof vervolgden', *De Gelderlander*, 22 december 1973.
- DERKSEN, H.W.J., 'Ook in voorbije eeuwen groep neringdoenden sterk in Huissen vertegenwoordigd', *De Gelderlander*, 21 oktober 1959.
- DERKSEN, H.W.J., 'Uit de oudste geschiedenis van Huissens stadsbestuur', *De Gelderlander*, 28, 29, 30 mei; 2 en 3 juni 1970.
- DEURSEN, A.TH. VAN, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000).

- DINTER, WIEL VAN, *Kleine historie van Gennep* (Gennep 2001).
- DORGELO, A., 'De klokkengieters van Trier en hun werk', *B.M. Gelre LX* (1961) 1-90.
- DORWART, REINHOLD AUGUST, *The administrative reforms of Frederick William I of Prussia* (2^e druk; Westport 1971).
- DRIEL, M. VAN, 'Gelre vóór 1543' in: F. Keverling Buisman (eindred.), *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993* (Werken Gelre No. 43) (Hilversum 1993) 83-107.
- DRIESEN, LUDWIG, *Leben des Fürsten Johann Moritz von Nassau – Siegen* (Berlin 1849; facsimile: Kleve 1979).
- DRIESSEN, H.L., 'De geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Huissen', *B.M. Gelre XLIX* (1949) 259-266.
- DROYSEN, J.G., *Geschichte der preussischen Politik* (10 dln; Leipzig, 1868-1886).
- DUCHHARDT, HEINZ, (Absolutismus) Abschied von einem Epochenbegriff? *Historische Zeitschrift* 258 (1994) 113-122.
- DUCHHARDT, HEINZ, 'Die Absolutismusdebatte – Eine Antipolemik', *Historische Zeitschrift* 275 (2002) 323-331.
- DUCHHARDT, HEINZ, *Das Zeitalter des Absolutismus* (München 1989).
- DUCHHARDT, HEINZ, und MATTHIAS SCHNETTGER, *Barock und Aufklärung* (Berlin 2015).
- DÜNNWALD, ACHIM, *Konfessionsstreit und Verfassungskonflikt. Die Aufnahme der niederländischen Flüchtlinge im Herzogtum Kleve 1566-1585* (Bielefeld 1998).
- EMSBACH, KARL, 'Politische Geschichte der Stadt Wesel (1660-1815)' in: Jutta Prieur (ed.), *Geschichte der Stadt Wesel* (2 dln; Düsseldorf 1991) 1 251-307.
- ENGELBERT, GÜNTHER, 'Der Hessenkrieg am Niederrhein', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 161 (1959) 65-113; 162 (1960) 35-96; 163 (1961) 134-165.
- ENGELMANN, BERNT, *Preußen Land der unbegrenzten Möglichkeiten* (München 1979).
- EVERS, HEINZ, 'Der alte Herr von Portmann' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1998* (Kleve 1997) 50-52.
- EPKEMA, E., 'Gilden en quartiersluiden contra den magistraat van Zalt-Bommel in 1703 en volgende jaren. Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche Plooiërijen', *B.M. Gelre V* (1902) 253-289.
- FABER, MARTIN, 'Absolutismus ist doch ein Quellenbegriff', *Zeitschrift für Historische Forschung* 44 (2017) 635-659.
- FIX, W., *Die Territorialgeschichte des preußischen Staates* (Berlin 1884 reprint: Wolfenbüttel z.j.).
- FLINK, KLAUS, *Emmerich, Kleve, Wesel. Formen der städtischen und territorialen Entwicklung am Niederrhein II* (Kleve 1995).
- FLINK, KLAUS, 'Kleve und Brandenburg. Kurfürst, Statthalter und Stadt (1640-1688)' in: *Kleve im 17. Jahrhundert. Studien und Quellen 2. Teil (1640-1666)* Klaus Flink (Hg). (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 8) (Kleve 1989).
- FLINK, KLAUS, 'Die klevischen Herzöge und ihre Städte (1394-1592)' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 75-98.
- FLINK, KLAUS, 'Die Städteprivilegien: Begriff, Inhalt und Praxis' in: *Klevische Städteprivilegien (1241-1609)*, Klaus Flink (Hrsg), (Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve 8) (Kleve 1989) 13-90.
- FLÜCHTER, ANTJE, 'Religionspolitik in Jülich-Kleve-Berg unter Herzog Wilhelm V. Tradition und Weiterentwicklung der via media' in: Guido van Büren, Rolf-Peter Fuchs und Georg Mölich (Hrsg.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit*. (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 11) (2^e druk; Bielefeld 2020) 263-285.
- FREITAG, WERNER, *Westfalen Geschichte eines Landes, seiner Städte und Regionen im Mittelalter und Früher Neuzeit* (Münster 2023).

- FREY, L. UND M., *Friedrich I. Preußens erster König* (Graz Wien Köln 1984).
- FRUIN, ROBERT, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1901).
- FUCHS, RALF-PETER, *Ein „Medium zum Frieden“. Die Normaljahrsregel und die Beendung des Dreißigjährigen Krieges* (München 2010).
- GABRIËLS, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Hollandse Historische Reeks 14) ('s-Gravenhage 1990).
- GEURTS, P.A.M. en A.E.M. JANSSEN, 'Gelderland van 1566-1609' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 97-131.
- GORISSEN, FRIEDRICH, *Niederrheinischer Städteatlas/Klevische Städte 2. Heft Kalkar* (Kleve 1953).
- GÖSE, FRANK, *Friedrich Wilhelm I. Die vielen Gesichter des Soldatenkönigs* (Darmstadt 2020).
- GÖSE, FRANK, 'Die Städtepolitik König Friedrich Wilhelms I.' in: Hans-Christof Kraus en Frank-Lothar Kroll, *Historiker und Archivar im Dienste Preußens. Festschrift für Jürgen Kloosterhuis* (Berlin 2005) 63-101.
- GRAADT JONCKERS, R.H., *Huissen eene stad des vredes, benevens de nieuwste en oudste kunstweg in Neerland* (Dordrecht 1856; facsimile: Huissen 1977).
- GRAAF, RONALD DE m.m.v. STEVEN VERHOEVEN, 'Moeizaam herstel 1648-1702' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland III. Gelderland als Nederlands gewest van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 169-227.
- GRASWINCKEL, D.P.M., *De rechterlijke archieven der voormalige Kleefse enclaves in Gelderland, 1543-1816* ('s-Gravenhage 1927).
- GROTEFEND, HERMANN, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (12^e druk; Hannover 1982).
- GRUTING, R.R.A. VAN, 'Het lot van de kerkschatten van de Sint Walburgiskerk te Arnhem in de vroege 17^e eeuw', *Arnhem de Genoeglijkste* 15 (1995) 134-156.
- GROENVELD, S., 'De Nederlanden en de Guliks-Kleefse erfopvolging ca. 1592-1614. Oorlogsdreiging voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand' in: S. Groenveld, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog. Twaalf artikelen over de periode 1559-1652* (Hilversum 2018) 206-238.
- HAAK, S.P., 'De Plooierijen, in het bijzonder in het kwartier van Veluwe', *B.M. Gelre XI* (1908) 69-207.
- HAGEMAN, MAARTEN, 'Gelderland in een overgangstijd. Van Habsburgse inlijving tot Nederlandse Opstand 1543-1591' in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels en Michel Melenhorst (red), *Verhaal van Gelderland III. Gelderland als Nederlands gewest van 1543 tot 1795* (Amsterdam 2022) 13-93.
- HAGEMANN, MANUEL, *Herrschaft und Dienst. Territoriale Amtsträger unter Adolf II. von Kleve (1394-1448)* (Bielefeld 2020).
- HAGEMANN, MANUEL, 'Die klevischen Städtegründungen der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Anmerkungen zur Geschichte von Dinslaken, Büderich, Orsoy, Huissen und Kranenburg', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 225 (2022) 91-116.
- HANTSCHKE, IRMGARD, *Atlas zur Geschichte des Niederrheins. Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie* 4 (2004).
- HANTSCHKE, IRMGARD, 'Die Niederrheinlande und Brandenburg-Preußen. Der niederländische Einfluss auf Brandenburg-Preußen am Niederrhein' in: Georg Mölich, Meinhard Pohl en Veit Veltzke (Hrsg.), *Preußens schwieriger Westen. Rheinisch-preußische Beziehungen, Konflikte und Wechselwirkungen* (Duisburg 2003) 27-61.
- HARTOG, M.W., 'Prins Willem III en de hertogshoed van Gelderland, 1673-1675. Een onderzoek naar voorbereidingen, motieven en reacties', *B.M. Gelre LXIX* (1976/1977), 122-155.

- HEININGEN, HUUB VAN, *Devotie en macht in Tiel schetsen uit de historie van caritas en kloosters* (Tiel 2009).
- HEINRICH, GERD, 'Religionstoleranz in Brandenburg-Preußen. Idee und Wirklichkeit' in: Manfred Schlenke (Hrsg.), *Preussen Versuch einer Bilanz* (5 dln; Reinbek 1981) 61-88.
- HELMER J. HELMERS, *De Comentarius van Emanuel van Meteren. Een geannoteerde edtie van een verloren gewaand zestiende-eeuws familieboek* (Hilversum 2023).
- HENSHALL, NICOLAS, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy* (2^e druk; London New York 1993).
- H[EUSSEN], H[UGO] v[AN], *Batavia Sacra of Kerkelyke Historie van Batavia. Behelzende de Daaden van de Utrechtsche Bisschoppen en van de Pauselijke Vikarissen in de Vereenigde Nederlanden* (3 dln; Antwerpen 1715-1716).
- H[EUSSEN], H[UGO] v[AN], *Kerkelijke historie en outheeden der zeven vereenigde provincien. Tweede deel. Behelzende de historie van 't Utrechtse Bisdrom* (Leiden 1716).
- HINRICH, CARL, *Friedrich Wilhelm I. König in Preußen. Eine Biographie* (2^e druk; Hamburg 1941).
- HOFMAN, J.H., 'Verloren sprokkels', *Bijdragen voor de geschiedenis voor het bisdom Haarlem I* (1873) 421-435.
- HOLLWEG, O., 'Kurbrandenburgische Kirchenpolitik am Niederrhein 1672-'83', *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsverein* 48/49 (1915-1916).
- HOPP, EGBERT, *Kurze Beschreibung des Clevischen Landes, nebst angehängter Genealogie der Grafen und Herzogen desselben, aus verschiedenen sowohl alten als neuen Schriftstellern und Geschichtsbüchern zusammengetragen* (2^e druk; Wesel und Eisenach 1781; Fotomechanischer Nachdruck: Kleve 1976).
- HUBATSCH, WALTER, 'Die Geschichte der Ballei Brandenburg bis zur Säkularisation' in: Adam Wienand, (Ed.) (e.a.), *Der Johanniter-Orden, der Malteser-Orden. Der ritterlichen Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Geschichte, seine Aufgaben* (3^e druk; Köln 1988) 303-311.
- IMIG, JAKOB, 'Griethausen zur Zeit König Friedrich Wilhelm I. von Preußen' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1991* (Kleve 1990) 142-148.
- IMIG, JAKOB, 'Kalkar im Jahre 1720' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1981* (Kleve 1980) 124-132.
- IMIG, JAKOB, 'Die klevische Stadt Kranenburg aus der Sicht von 1720' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1984* (Kleve 1983) 176-180.
- IMIG, JAKOB, 'Uedem nach dem Bericht Samuel Smettachs aus dem Jahre 1722' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1982* (Kleve 1981) 136-143.
- ISAACSOHN, S., *Geschichte des preussischen Beamtenthums vom Anfang des 15. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart*. (3 dln; Berlin 1874-1884; Fotomechanischer Nachdruck: Aalen 1962).
- ISRAEL, JONATHAN, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- JÄGERS, REGINE, *Duisburg im 18. Jahrhundert. Eine niederrheinische Kleinstadt im Ancien Régime* (Köln Weimar Wien 2001).
- JAGTENBERG, FRED, *Willem IV Stadhouder in roerige tijden 1711-1751* (Nijmegen 2018).
- JANSSEN, A.E.M. en Kosterus G. van Manen, *Johannes Fontanus (1543-1615). Een Gelders predikant in dienst van de orthodoxie* (Nijmegen 2015).
- JANSSEN, WILHELM, 'Kleve-Mark-Jülich-Berg-Ravensberg 1400-1600' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 17-40.
- JANSSEN, WILHELM, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit, 1537-1543' in: F. Keverling Buisman [eindred.], *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993* (Werken Gelre No. 43) (Hilversum 1993) 13-40.

- JONG, O.J. DE, 'De Kerkgeschiedenis 1492-1795' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 331-384.
- KAISER, MICHAEL, 'Erweiterte Spielräume. Möglichkeiten landständischer Politik in Kleve und Mark im frühen 17. Jahrhundert' in: Manfred Groten (e.a.) (Hrsg.), *Der Jülich-Klevischen Erbstreit 1609. Seine Voraussetzungen und Folgen* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde Vorträge 36) (Düsseldorf 2011) 83-110.
- KAISER, MICHAEL, 'Kooperation und Partizipation, Wilhelm V. und die Landstände der vereinigten Herzogtümer' in: Guido van Büren, Rolf-Peter Fuchs und Georg Mölich (Hrsg.), *Herrschaft, Hof und Humanismus. Wilhelm V. von Jülich-Kleve-Berg und seine Zeit*. (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 11) (2^e druk; Bielefeld 2020) 171-192.
- KAISER, MICHAEL, "'pro principe" auf dem Landtag: Johann Moritz und die Stände von Kleve und Mark' in: Irmgard Hantsche (Ed.), *Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert* (Münster New York München Berlin 2005) 85-105.
- KAISER, MICHAEL, 'Der unhöfische Favorit. Eberhard von Danckelmann (1643-1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III' in: Michael Kaiser und Andreas Pečar (Hrsg), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 32) (Berlin 2003) 271-294.
- KAMERLING, E.J.C., "'De Hoeve" en de familie Van Vinceler', *Med. H.K.H.* 2 (1976/1977), 113-119, 154.
- KAMIEŃSKI, ANDRZEJ, 'Das Ringen der Stände von Kleve-Mark mit den absolutistischen Bestrebungen des Großen Kurfürsten', *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte neue Folge* 3. Band Heft 2 (1993) 145-166.
- KASTNER, DIETER, 'Die Grafen von Kleve und die Entstehung ihres Territoriums vom 11. bis 14. Jahrhundert' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 52-62.
- KASTNER, DIETER, *Die Territorialpolitik der Grafen von Kleve* (Düsseldorf 1972).
- KATHE, HEINZ, *Der „Soldatenkönig“ Friedrich Wilhelm I. 1688-1740 König in Preussen - Eine Biographie* (Köln 1981).
- KERKWIJK, A.O. VAN, 'De munt te Huissen in 1626', *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* IX (1922) 1-40.
- KESSEL, HEINRICH, 'Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517-1609)', *Düsseldorfer Jahrbuch* 30 (1918/19).
- KLOOSTERHUIS, JÜRGEN, *Legendäre "lange Kerls". Quellen zur Regimentskultur der Königsgrenadiere Friedrich Wilhelms I. 1713-1740* (Berlin 2003).
- KNEVEL, PAUL, 'Lodewijk XIV en Frederik de Grote: kanttekeningen bij absolutisme en verlicht absolutisme', in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 238-268.
- KOBER, ULRICH, 'Der Favorit als „Factotum“. Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkammerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg' in: Michael Kaiser und Andreas Pečar (Hrsg), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 32) (Berlin 2003) 231-252.
- KOBER, ULRICH, *Eine Karriere im Krieg. Graf Adam von Schwarzenberg und die kurbrandenburgische Politik von 1619 bis 1641* (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte 24) (2003).
- KOEPP, HANS-JOACHIM, *Kelten, Kirche und Kartoffelpüree. Chronologie der 750-jährigen Geschichte der Stadt Goch* (5 dln; Goch 2004-2010).

- KOLMAN, R.J., *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel. La traité de capitulation de Nimègue en 1591, préliminaires et suite* (Groningen Djakarta 1952).
- KOOIJMANS, LUUC, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000).
- LAMERS, GERD, 'Die Geschichte Kranenburgs und seines Umlandes' in: Ingwert Groh und Gerd Lamers (red.), *Kranenburg. Ein Heimatbuch* (Kranenburg 1984).
- LEIBOLD, G., 'Schenkenschans. Ein Zeitgemälde aus drei Jahrhunderten clevischer Geschichte', *Clever Kreisblatt* (1906) (Fotomechanischer Nachdruck: Kleve 1975).
- LERCH, KARL W., 'Die frühe Neuzeit (ca. 1550-1830)' in: Ludger Heid (e.a.), *Kleine Geschichte der Stadt Duisburg* (Duisburg 1996) 109-184.
- LIESEGANG, ERICH, *Niederrheinisches Städtewesen vornehmlich im Mittelalter. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der clevischen Städte* (Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 52. Heft) (Breslau 1897).
- LUEBKE, DAVID M., (e.a.), *Conversion and the Politics of Religion in Early Modern Germany* (New-York / Oxford 2012).
- LUDA, MANFRED, *Kleve-Mark unter dem grossen Kurfürsten. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Landes Nordrhein-Westfalen* (Iserlohn 1996).
- MARIS, A. JOHANNA, 'Over de Sint Werenfriedskerk te Elst en de daarmee verbonden stichtingen. Genealogische Staten – Ingen Nuland', *B.M. Gelre LVII* (1958) 51-129.
- MARIS, A. JOHANNA, 'Prins Willem III en het provisionele regeringsbestel in Gelre en Zutphen van 1674', *B.M. Gelre LXXII* (1981) 139-174.
- MEIJ, P.J., '1492-1543' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 13-78.
- METEREN, EMANUEL VAN, *Historie der Nederlanden, En hun Naburen tot het laar 1612* (Amsterdam 1612).
- MILZ, JOSEPH, 'Das Mittelalter (ca. 800-1550)' in: Ludger Heid (e.a.), *Kleine Geschichte der Stadt Duisburg* (Duisburg 1996) 37-107.
- MITTENZWEI, INGRID/ERIKA HERZFELD, *Brandenburg-Preußen 1648-1789. Das Zeitalter des Absolutismus in Text und Bild* (Berlin 1987).
- MOLHUYSEN P.C. en P.J. BLOK (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln; Leiden 1911-1937).
- MOORMAN VAN KAPPEN, O., 'Het Habeas corpusbeginsel in het oud-Nijmeegse recht', *Numaga XXX* (1983) nr. 3/4, 76-85.
- MUSCHKA, WILHELM, *Opfergang einer Frau. Lebensbild der Herzogin Jakobe von Jülich-Kleve-Berg, geborene Markgräfin von Baden* (2^e druk; Baden-Baden 1989).
- *Nederlands wonder-toneel, Geopent in de Jaren 1747 en 1748.* (2 dln; Leiden 1749).
- NÈVE, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie – territoire – archieven* (Assen 1972).
- OEDIGER, FRIEDR. WILH., 'Die ältesten Grafen von Kleve', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 153/154 (1953) 263-268.
- OEDIN, S., *De gemeente Huissen. Proeve eener sociaal-geographische analyse* (diss. Wageningen 1946).
- OESTREICH, GERHARD, *Friedrich Wilhelm I. Preußischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus* (Göttingen Frankfurt Zürich 1977).
- OESTREICH, GERHARD, *Verfassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reiches* (5^e druk; München 1983).
- OLDEWELT, W.F.H., 'De Hoeffijserse Schuld (1616-1681)', *Historisch Genootschap Amstelodamum* 51 (1959) 37-52.
- OOSTERMAN, JOHAN, *Het Berghse kroniekenhandschrift. Begin van de Gelderse geschiedschrijving* ('s-Heerenberg 2021).

- OOSTERVINK, PAUL en THEO NISSEN, 'Huessensche contrefeijtsels', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 100 (2013) 129-142.
- OPGENOORTH, ERNST, *Friedrich Wilhelm der grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie* (2 dln; Frankfurt Zürich 1971-1978).
- Opgenoorth, Ernst, 'Johann Moritz von Nassau-Siegen als klevischer Statthalter' in: J.J. Poelhekke (e.a.), *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679* (Kleve 1979) 61-70.
- OPGENOORTH, ERNST, "'Nervus rerum". Die Auseinandersetzungen mit den Ständen und die Staatsfinanzierung' in: Gerd Heinrich (Hrsg.), *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten von Brandenburg (1640-1688)* Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 8 (Berlin 1990) 99-111.
- OPGENOORTH, ERNST, 'Die rheinischen Gebiete Brandenburg-Preußens im 17. und 18. Jahrhundert' in: Peter Baumgart (Hrsg.), *Expansion und Integration. Zur Eingliederung neugewonnener Gebiete in den preußischen Staat* (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte 5) (Köln / Wien 1984). 33-44.
- Opgenoorth, Ernst, 'Stände im Spannungsfeld zwischen Brandenburg-Preußen, Pfalz-Neuburg und den niederländischen Generaalstaaten: Cleve-Mark und Jülich-Berg im Vergleich' in: Peter Baumgart en Jürgen Schmäddeke (Ed.), *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 55) (Berlin Boston 1983) 243-262.
- OPLADEN, PETER, 'Johann Sternenberg gen. Düsseldorf Dechant zu Rees, Propst zu Xanten, Weihbisschop von Münster (gest. 1622). Ein Beitrag zur religiösen Bewegung am Niederrhein zur Zeit der Gegenreformation', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 157 (1955) 98-146.
- PALMER, R.R. & JOEL COLTON, *A History of the Modern World* (4e druk; New-York 1971).
- PARKER, GEOFFREY, *The army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War* (4e druk; Oxford 1981).
- PARKER, GEOFFREY, *The Dutch revolt* (Revised edition; London 1990).
- PARKER, GEOFFREY, *Global Crisis. War, climate change and catastrophe in the seventeenth century* (New Haven London 2013).
- PARKER, GEOFFREY (ed.), *The Thirty Years' War* (Second Edition; London New York 1997).
- PETEGHEM, P. VAN, 'Zevenaar 500 jaar geleden gesticht. Een peiling naar de typologie van deze laat-middeleeuwse stad' in: A.J.M. Akkermans, M.A.M. van den Heuvel en G.J.H. Kroesenbrink (red.), *Zevenaar stad in de Liemers* (Zutphen 1986) 11-30.
- PETERSDORFF, HERMAN VON, *Der Grosse Kurfürst* (Gotha 1926 reprint: Braunschweig z.j.).
- PETERSEN, J.W. VAN, 'Het wapen van de gemeente Zevenaar' in: O. Schutte (e.a.), *De gemeentewapens van Achterhoek en Liemers* (Zutphen 1982) 155-158.
- POELHEKKE, J.J., *Frederik Hendrik Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- POELHEKKE, J.J., 'Gelderland van 1609-1672' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 133-210.
- POELHEKKE, J.J., 'Nijmegen, Gelderland en de "Grote Vergadering" van 1651' In: J.J. Poelhekke, *Geen blijder maer in tachtigh jaer. Verspreide studiën over de Crisisperiode 1648-1651* (Zutphen 1973) 180-248.
- PRAK, MAARTEN, 'De staat in opmars (vijftiende – zeventiende eeuw)' in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 152-178.
- PRAK, MAARTEN, *Stadsburgers. Stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie* (Amsterdam 2019).

- PREUSS, HEIKE, 'Die Fluchtung des klevischen Archivs 1621 und die kaiserliche Archivkommission 1628', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 220 (2017) 127-170.
- PREUSS, HEIKE, 'Politische Heiraten in Jülich - Kleve - Berg' in: Wilhelm Janssen (e.a.) *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 133-146.
- RAA, F.J.G. TEN en F. DE BAS, *Het Staatsche leger 1568-1795* (8 dln; Breda 1911-1959).
- RANKE, LEOPOLD VON, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte* (Hrsg. Willy Andreas) (Wiesbaden z.j.).
- RECKMANN, HANS, 'Die preussische Landesverwaltung in Kleve und Geldern während der Regierungszeit König Friedrich II.' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1974* (Kleve 1973) 70-75.
- RECKMANN, HANS, 'Die Reform der Untergerichte im Herzogtum Kleve unter König Friedrich II.' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1979* (Kleve 1978) 77-83.
- RENGER, CHRISTIAN en JOHANNES MÖTSCH, *Inventar des herzoglich arenbergischen Archivs in Edingen/Enghien (Belgien), Teil 2. Die Urkunden der deutschen Besitzungen bis 1600* (Koblenz 1997).
- RIETBERGEN, PETER, 'Staat, standen en klassen' in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 116-149.
- RINGOIR, D.J.B., *Vroedvrouwen, heelmeesters en Doctoren in Huissen* (Hoofddorp 2012).
- RITSCHER, HELMUT, 'Fronleichnamsprozession in Kleve 1665' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1984* (Kleve 1983) 143.
- RODEN, GÜNTER VON, *Geschichte der Stadt Duisburg* (2 dln; Duisburg 1970-1974).
- ROELEN, MARTIN WILHELM, *Wesel kleine Stadtgeschichte* (Wesel 2017).
- ROESSINGH, H.K., 'Het Veluwe inwonertal, 1526-1947', *Afdeling Agrarische Geschiedenis* (A.A.G.) 11 (1964) 79-150.
- ROGGENDORF, HERMANN JOSEF, 'Die Politik des Pfalzgrafen von Neuburg im Jülich-Klevischen Erbfolgestreit', *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* 53 (1968) 1-211.
- MICHAEL ROHRSCHEIDER, "'...vndt keine favoritten ahn Euerem hoffe haltet": Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten' in: Michael Kaiser und Andreas Pečar (Hrsg.), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* (Zeitschrift für Historische Forschung Beiheft 32) (Berlin 2003) 253-270.
- RÜGE, NICOLAS, *Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert* (Göttingen 2000).
- SCHILFGAARDE, A.P. VAN, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen* (Werken Gelre No. 33) (Arnhem 1967).
- SCHLEIDGEN, WOLF-RÜDIGER, 'Kanzleiwesen' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 99-108.
- SCHMIDT, F., 'Die Herzöge von Geldern und die klevische Erbfolge im 14. Jahrhundert', *B.M. Gelre* XXX (1927) 31-34.
- SCHMIDT, HANS, 'Pfalz-Neuburgs Sprung zum Niederrhein. Wolfgang Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Jülich-Klevische Erbfolgestreit' in: Hubert Glaser (Hrsg.), *Wittelsbach und Bayern deel III/1 Um Glauben und Reich Maximilian I. Beiträge zur Bayerische Geschichte und Kunst 1573-1657* (6 dln; München Zürich 1980) 77-89.
- SCHMIDT, WERNER, *Friedrich I. Kurfürst von Brandenburg König in Preußen* (2^e druk; München 1998).
- SCHMOLLER, GUSTAV VON, *Deutsches Städtewesen in älterer Zeit* (Bonn Leipzig 1922; reprint: Aalen 1964) (Bonner Staatswissenschaftliche Untersuchungen 5).
- SCHOLTEN, ROBERT, 'Beiträge zu den Kämpfen zwischen Katholiken und Protestanten am Niederrhein und Johannes Stalenus aus Calcar' in: Alfred Herrmann (e.a.), *Beiträge zur Geschichte des Herzogtums Kleve. Festschrift des Historischen Vereins für den Niederrhein zur Feier der dreihundertjährigen Zugehörigkeit Kleves zur Krone Preussen* (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für den Niederrhein II) (1909) 294-343.

- SCHOLTEN, ROBERT, *Zur Geschichte der Stadt Cleve aus archivalischen Quellen* (Cleve 1905; Fotomechanischer Nachdruck: Kleve 1980).
- SCHRIJVERSHOF, JOSEF, *Monument. Protestant leven in Zevenaar sinds 1577* (z.p. 1990).
- SCHRÖDER, BRIGITTE en HEINZ STOOB (Bearbeitern), *Bibliographie zur deutschen historischen Städteforschung. Teil 1 (Nord- Mittel und Ostdeutschland)* (Köln Wiemar Wien 1986).
- SCHULTZ, HELGA, *Soziale und politische Auseinandersetzungen in Rostock im 18. Jahrhundert.* (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte Band XIII) (Herausgegeben von der hansischen Arbeitsgemeinschaft der Historiker-Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik) (Weimar 1974).
- SCHÜTTE, LEOPOLD, 'Themen kleve-märkischer Landtage im letzten Jahr des Dreißigjährigen Krieges (1647)', *Der Märker. Landeskundliche Zeitschrift für das Bereich der ehem. Grafschaft Mark und den Märkischen Kreis* 47 (Okt.-Dez. Heft 1998) 159-171.
- SCHWARZENBERG, KARL ZU, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg* (Neustadt an der Aisch 1963).
- SCHWENNICKE, DETLEV, *Europäischen Stammtafeln. Neue Folge* (29 dln; Marburg 1935-2012).
- SELLERT, WOLFGANG, *Über die Zuständigkeitsabgrenzung von Reichshofrat und Reichskammergericht. Insbesondere in Strafsachen und Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit* (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte Neue Folge 4) (Aalen 1965).
- SMIT, E., 'Huissens landsheren', *Med. H.K.H.* 18 (1993) 130-133; 19 (1994) 21-23, 53-55, 83-85, 130-133, 150-152; 20 (1995) 32-35, 110-113, 129-133, 162-163; 21 (1996) 17-19, 82-84, 115-119, 141-144.
- SMIT, E. en J.H.F. ZWEERS, 'De economische teruggang van Huissen in de 17e eeuw', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 245-251.
- SMIT, E. en J.H.F. ZWEERS, 'Het einde van de parochie Malburgen', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 87-91.
- SMIT, E. en J.H.F. ZWEERS, 'De geschiedschrijving over Huissen (een analyse van de eerste fase: de zeventiende eeuw.)', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 69-83, 86-93.
- SMIT, E. en J.H.F. ZWEERS, 'De Huissense burcht in 1629', *Med. H.K.H.* 7 (1982) 159-168.
- SMIT, E., en J.H.F. ZWEERS, 'Onbekend stadsgezicht uit 1574', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 67-73.
- SMIT, EMILE, 'Het St. Gangulphusgilde van 1536 tot 1889' in: J.H.F. Zweers, E. Smit en W.J. van Baal, *De Geschiedenis van de Huissense gilden* (Huissen 1986) 11-25.
- SMIT, EMILE, 'Een krantenartikel uit 1623', *Med. H.K.H.* 41 (2016) 99-101.
- SMIT, EMILE, 'Rome of Berlijn? Politieke ontwikkelingen langs godsdienstige scheidslijnen in Huissen in de achttiende en vroeg negentiende eeuw' in: Job Weststrate en Dick E.H. de Boer (red.), *Begrensd beeld. Identiteit in grensregio's omstreeks 1800* (Hilversum 2021) 163-185.
- SMIT, EMILE und JAN ZWEERS, 'Der Erwerb Gelderns als Beweggrund für die Heirat zwischen Anna von Kleve und Heinrich VIII. von England' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 147-153.
- SMIT, EMILE en JAN ZWEERS, 'Geen varkenskot onverhuurd. Geloofsvluchtelingen in Huissen (1548-1640)', *Jaarboek Tabula Batavorum* 18 (2017) 93-106.
- SMIT, EMILE en JAN ZWEERS, 'Honderdvijftig jaar Pilgrims in Huissen (1762-1911)', *Jaarboek Tabula Batavorum* 15 (2014) 43-58.
- Smit, E.J.Th.A.M.A., *De geschiedenis van Huissen van 1242 tot 1368* (Huissen 1992).
- SMIT, E.J.Th.A.M.A., 'Hulhuizen. Gehucht, leen en heerlijkheid' in: C.O.A. baron Schimmelpenninck van der Oije (e.a.), *Gendt 750 Jaar Stadsrechten* (Gendt 1983) 99-108.
- SMIT, E.J.Th.A.M.A., 'Neercassel en Huissen (1675-1679)', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 17 (1975) 203-225.
- SMIT, E.J.Th.A.M.A., *Neercassel, Huissen en de Hollandse Zending. Uitgave ter herdenking van het verblijf van Apostolisch Vicaris Johannes van Neercassel in Huissen 1675-1679* (Huissen 1979).

- SMIT, E.J.TH.A.M.A., 'Nieuw licht op Huissens economische geschiedenis', *Med. H.K.H.* 2 (1976/1977) 29-32.
- SMIT, E.J.TH.A.M.A., 'Het ontstaan van de Nederlands Hervormde Gemeente te Huissen (1603-1613)', *Med. H.K.H.* 8 (1983) 124-132.
- SMIT, E.J.TH.A.M.A., *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817* (diss. Nijmegen 1975).
- SMIT, E.J.TH.A.M.A. en H.J. KERS, *De Geschiedenis van Tiel* (Tiel 2001).
- SMIT, E.J.TH.A.M.A. en J.H.F. ZWEERS, 'Oudste vermelding van Huissen als stad uit 1314', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 117, 119-121.
- SMIT, EMILE, JAN ZWEERS en COR NEIJNHUIS, *De Waede of de Poll in het ambt Huissen* (adellijke huizen in Lingewaard) (z.p. 2021).
- SMIT, E.J.TH.A.M.A. en J.H.F. ZWEERS, 'Wervingen in Gelderland onder de Soldatenkoning', *B.M. Gelre LXXXI* (1990) 100-106.
- *Stam-Buch der hochgebornen und Beruhmten Grafen und Durchleuchtigen Hertzogen von Cleve* (Arnhem 1677; facsimile: Kleve 1978).
- *Stamm- und Rang-Liste des Kurfürstlich Hessischen Armee-Corps vom 16ten Jahrhundert bis 1866.* (z.p. z.j.)
- STAMPFUSS, RUDOLF UND ANNELIESE TRILLER, *Geschichte der Stadt Dinslaken 1273-1973* (Beiträge zur Geschichte und Volkskunde des Kreises Dinslaken am Niederrhein 10) (Neustadt/Aisch 1973).
- STEINBERG, S.H., *The "Thirty Years War" and the conflict for European Hegemony 1600-1660* (London 1975).
- STRUICK, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Werken Gelre No. 30) (Arnhem 1960).
- TEKATH, KARL-HEINZ, 'Am Schloßtor das brandenburgische Wappen angeschlagen. Das Wirken des klevischen Rittergeschlecht von Hertefeld am Niederrhein und in Brandenburg (1. Teil)' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1991* (Kleve 1990), 57-58.
- TEX, J. DEN, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982).
- THAMM, RUDOLF, 'Anfang des Jahres 1655 Rahts Chur. Aus den Ratsprotokollen der Stadt Goch' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 2001* (Kleve 2000) 87-89.
- THISSEN, BERT, 'Klevische Patrizier im 17. Jahrhundert. Das katholische Ehepaar Dr. Eberhard Streuff und Gertrude Gykens' in: *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 2021* (z.p. 2020) 73-88.
- TROOST, WOUT, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).
- TÜMPEL, LUDWIG, *Die Entstehung des brandenburgisch-preußischen Einheitsstaates im Zeitalter des Absolutismus* (Breslau 1915; Neudruck: Aalen 1965).
- VALKENIER, PETRUS, 't *Verwerd Europa ofte Politijke en Historische Beschryvinge Der waare Fundamenten en Oorsaken van de Oorlogen en Revolutien in Europa, voornamentlijk in en omtrent de Nederlanden zedert den jaare 1664 gecauseert door de gepretendeerde Universele Monarchie der Franschen* (Amsterdam 1675).
- VEEN, J.S. VAN, 'Arnhem in den tijd van overgang (1578-1590)', *B.M. Gelre XV* (1912) 247-360.
- VEEN, J.S. VAN, 'Hertog Eduard als erfheer van Huissen gehuldigd (1368)', *B.M. Gelre XIII* (1910) 469-470.
- VEEN, J.S. VAN, 'Schepenen van Huissen', *Algemeen Familieblad* 15 (1902) kolom 497-501.
- VEN, G.P. VAN DE, *Aan de wieg van Rijkswaterstaat. De wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal* (Zutphen 1976).
- VERMAAS, F.J.M. (e.a.), *Huissens gildenzilver vanaf 1554* (Huissen 2002).
- VERZIJL, JAN, 'De Heeren van Grubbenvorst en Lottum uit het geslacht van Wylich', *Maasgouw* (1931) 31-33, 44.
- WAGENAAR, JAN, *Vaderlandsche Historie* (21 dln; Amsterdam 1749-1759).

- WALZ, RAINER, 'Pfalzgraf Wolfgang Wilhelm von Neuburg und der Vertrag von Xanten von 1614' *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 219 (2016) 171-200.
- WALZ, RAINER, 'Wirtschaft und Verkehr' in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984) 109-118.
- WENSKY, MARGRET, 'Büderich im Spiegel der „Historischen Berichten von den Städten“ und der “Policey-Protokolle” 1722-1768' in: Martin Wilhelm Roelen en Margret Wensky, ... *des vorigen florisanten Status beraubt - Büderich im 18. Jahrhundert* (Wesel 2018) 11-49.
- WENSKY, MARGRET, (HRSG.), *Sonsbeck. Die Geschichte der niederrheinischen Gemeinde von der Frühzeit bis zur Gegenwart.* (Köln Weimar Wien 2003).
- WENSKY, MARGRET (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 85: Dinslaken* (Köln, Weimar, Wien 2007).
- WENSKY, MARGRET, (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 97: Goch* (Köln, Weimar, Wien 2013).
- WENSKY, MARGRET, (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 76: Kalkar*(Köln, Weimar, Wien 2001).
- WENSKY, MARGRET, (Bearb.), *Rheinischer Städteatlas Nr. 84: Uedem* (Köln, Weimar, Wien 2003).
- WENSKY, MARGRET, 'Uedem – eine kleine Stadt im preußischen Herzogtum Kleve im 18. Jahrhundert' in: Margret Wensky (Hrsg.), *Uedem – eine kleine Stadt im Herzogtum Kleve* (Uedem 2020) 139-171.
- WESSELS, L.H.M., *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Hollandse Historische Reeks 27) ('s-Gravenhage 1997).
- WESSELS, L.H.M., 'Ex libris HAR SCHILLINGS: Landesgeschichte' in: Babke Aarts, Ad van Pinxteren en Jos SCHATORJÉ (red.), *Limburgensia. De schatten van Schillings* (Nijmegen 2019), 104-110, 241-242.
- WESSELS L.H.M., 'JAN WAGENAAR'S "REMARQUES" (1754): A reaction to Elie Luzac as a pamphleteer. An eighteenth-century confrontation in the Northern Low Countries', *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas* (11 (1984) 19-82.
- WERTHEIM-GIJSE WEENINK, A.H., 'Gelderland van 1672-1795' in: P.J. Meij (e.a.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 211-330.
- WESTERMANN, KARL, *Geschichte der Stadt Wesel* (Wesel 1927).
- WIJNAENDTS VAN RESANDT, W., 'Puchler', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap De Nederlandsche Leeuw* 39 (1921) kolom 95-97.
- WIJNAENDTS VAN RESANDT, W., 'Van Vinceler', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) kolom 30-32.
- WINTER, J.M. VAN, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen.* (Werken Gelre No. 32) (Arnhem 1962).
- WOLLENHAUPT, LEO, *Die Cleve-Märkischen Landstände im 18. Jahrhundert* (Berlin 1924).
- WORST, IDS, 'Politieke theorie, 1650-1800' in: Willem Frijhoff en Leo Wessels (red.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het Ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 270-279.
- WURZBACH, CONSTANT VON, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (60 dln; Wien 1856-1891; reprint: New-York London 1966).
- ZAMOYSKI, ADAM, *The Polish Way. A Thousand-year History of the Poles and their Culture* (New-York 1987).
- ZWEERS, JAN, 'De heymelijke gemeynte tot Huysen. De ontstaansgeschiedenis van de protestante gemeente te Huysen 1548-1660', *Jaarboek Tabula Batavorum* 19 (2018) 181-192.
- ZWEERS, J.H.F., 'Bestuur(d) op z'n Pruisisch', *Med. H.K.H.* 6 (1981) 129-135, 152.
- ZWEERS, J.H.F., *Bibliografie van Huysen VI. Voorlopige inventarisatie van literatuur die betrekking heeft op Huysen* (Huysen 2020).
- ZWEERS, J.H.F., 'Brandenburgse inkwartiering in Huysen 1647', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 171-176.
- ZWEERS, J.H.F., 'Geen bank en ook geen stoel. "Problemen" in het 18^e eeuwse Huysen', *Med. H.K.H.* 45 (2020) 88-92.

- ZWEERS, J.H.F., 'De Gereformeerde Kleefse synode en Huissen tegen het einde van de 17^e eeuw', *Med. H.K.H.* 7 (1982) 62-67.
- ZWEERS, J.H.F., 'Het "Historischer Bericht von der Stadt Huijssen" uit 1722', *Med. H.K.H.* 8 (1983) 137-146.
- ZWEERS, J.H.F., 'Huissen en de Zevenjarige Oorlog (1756-1763)', *Med. H.K.H.* 26 (2001) 22-27.
- ZWEERS, J.H.F., *Huissen in het conflict Rome-Utrecht 1701-1712* (Huissen 1987).
- ZWEERS, J.H.F., 'De Huissense familiechroniek Veeren-Diepenbruch (1682-1738)', *Med. H.K.H.* 24 (1999) 91-99.
- ZWEERS, J.H.F., 'Een Huissense vijzel in Brugge', *Med. H.K.H.* 18 (1993) 30-32, 57.
- ZWEERS, J.H.F., 'Italiaanse muiters in Huissen 1624-1622', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 164-170.
- ZWEERS, J.H.F., 'De klokken in de stadsparochiekerk', *Med. H.K.H.* 22 (1997) 114-117.
- ZWEERS, J.H.F., 'Oorlogsschade in de ambten Huissen en Malburgen tussen 1580 en 1586', *Med. H.K.H.* 34 (2009) 26-33.
- ZWEERS, J.H.F., 'Rumoer rond de inkwartiering in Huissen in het jaar 1870', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 120-126.
- ZWEERS, J.H.F., 'De sectie bronneninventarisatie in de DDR (1979)', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 301-304.
- ZWEERS, J.H.F., 'Stadskapelaan Jacobus Verhaer (1659-1661)', *Med. H.K.H.* 22 (1997) 189-191.
- ZWEERS, J.H.F., 'Een stedelijke klaagzang uit 1660', *Med. H.K.H.* 35 (2000) 78-81.
- ZWEERS, J.H.F., 'De tabaksteelt in Huissen tussen 1740 en 1772/1771', *Med. H.K.H.* 41 (2016) 186-194.
- ZWEERS, J.H.F., '"Tot een ander Cieraed ... te gebruiken"', *Med. H.K.H.* 15 (1990) 85-88.
- ZWEERS, J.H.F., 'Het vertrek van stadssecretaris-gerichtsschrijver Van Lendt in 1715', *Med. H.K.H.* 24 (1999) 136-140.
- ZWEERS, J.H.F., 'Vivat Maria Theresia!', *Med. H.K.H.* 7 (1982) 76-83.
- ZWEERS, J.H.F., 'Wonen en werken in Huissen 1722, 1765', *Med. H.K.H.* 25 (2000) 97-101.
- ZWEERS, J.H.F. en H.W.J. DERKSEN, 'De muntslag te Huissen', *Med. H.K.H.* 5 (1979/1980) 316-317, 330-332.
- ZWEERS, J.H.F. en E.J.TH.A.M.A SMIT, *Geschiedenis van Huissen in kort bestek* (Huissen 2000).
- ZWEERS, J.H.F. en E.J.TH.A.M.A. SMIT, 'Reformatie en Contrareformatie in Huissen. Een angel in Gelders vlees' in: S.E.M. VAN DOORNMALEN (eindred.) *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis*. (Delft 1999) 89-103.
- ZWEERS, JAN, en EMILE SMIT, *De poorten van de stad Huissen in historische afbeeldingen en reconstructies*. (Huissen 2021).

Lijst van kaarten en tabellen

Kaarten

- 1) Blz. 34: De territoriale ontwikkeling van Kleef, Mark, Jülich, Berg en Ravensberg (1348-1614) door Dieter Weber in: Wilhelm Janssen (e.a.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich-Kleve-Berg* (Kleve 1984).
- 2) Blz. 66: De Kleefse enclaves in Gelderland door D.P.M. Graswinckel in: D.P.M. Graswinckel, *De rechterlijke archieven der voormalige Kleefse enclaves in Gelderland 1543-1816* ('s Gravenhage 1927).

Tabellen

Tabel 1:	Overzicht van de kinderen uit het huwelijk tussen hertog Willem V van Kleef en aartshertogin Maria van Habsburg.	46
Tabel 2:	Omvang, inwoners, getal der huizen en belastingaanslagen der Kleefse steden.	61
Tabel 3:	De magistraatsverkiezingen in de Kleefse steden.	64
Tabel 4:	De verkiezingen van het Huissense stadsbestuur	70
Tabel 5:	Verpachtingen in 1631 en 1632 in <i>Reichstaler</i>	116
Tabel 6:	Tiendenopbrengsten in 1632 en 1633 in <i>Reichstaler</i>	117
Tabel 7:	Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 14 april 1641	164
Tabel 8:	Magistraatsverkiezingen op 1 mei 1661	278
Tabel 9:	Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 15 april 1668	281
Tabel 10:	Nieuwe magistraat vanaf 17 juni 1668	283
Tabel 11:	Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 2 mei 1677	285
Tabel 12:	Magistraatsverkiezingen op 24 april 1678	292
Tabel 13:	Bestuursstructuur in Pruisen 1723-1806	338
Tabel 14:	Omvang van het Pruisische leger 1713, 1715, 1731 en 1739	340
Tabel 15:	Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 30 april 1713	347
Tabel 16:	Uitslag van de magistraatsverkiezingen op 30 april 1713	357
Tabel 17:	De magistraat in 1718	358
Tabel 18:	De magistraat in 172	359
Tabel 19:	De magistraat in 1731	361
Tabel 20:	De magistraat in 1736	362
Tabel 21:	De magistraat 1740 – 1745/46	363
Tabel 22:	De magistraat in het najaar van 1747	363
Tabel 23:	De magistraat 1759/60 – 1766/67	364
Tabel 24:	De positie van de Burger Officieren en Burger Deputirten in/na 1756 – 1767	369
Tabel 25:	De magistraat 1768/69	374

Tabel 26:	De magistraat 1770/71 – 1771/72	374
Tabel 27:	De magistraat 1779/80 – 1782/83	375
Tabel 28:	De magistraat 1785/86	376
Tabel 29:	De magistraat 1789/90	376
Tabel 30:	Data waarop de Rathäußliche Instructionen uitgevaardigd zijn	406
Tabel 31:	Aantal magistraatsleden in de Kleefse steden bij de stadsverheffing en in 1718	408
Tabel 32:	De verhouding tussen de religies in de magistraten van de Kleefse steden in 1718	413
Tabel 33:	Omvang van de magistraten van de Kleefse steden in 1718 en in 1731	414

Afbeeldingen

Op de voorzijde: Stadsroede van Huissen (Foto: Henk van Eimeren), Gezicht op de stad Huissen in 1574 (Stiftarchiv Xanten Karte 37 detail) Scepter van de koning Friedrich I in Pruisen door een onbekende goudsmid (SPSG, X 5449 [HM6447]./ SPSG/ Fotonr. F0115787/ Foto: Wolfgang Pfaunder).

- Hertog Johan Willem van Kleef (gravure door H. Iacopsen). 39
- Jakobe von Baden (kopergravure circa 1600). 41
- Stadsroede van Huissen (Detail) (Stadsmuseum Hof van Hessen, Huissen) (Foto: Henk van Eimeren). 68
- Stadsroede van Huissen (Stadsmuseum Hof van Hessen, Huissen) (Foto: Henk van Eimeren). 69
- Gezicht op de stad uit 1586 (GA Kaartenverzameling 0367-9_8). 72
- Borchgraft binnen de Stadt Huessen (GA Kaartenverzameling 0367-9_4). 74
- Malburgen in 1574 (Stiftsarchiv Xanten Karte 37 detail). 80
- Petrus Wassenberg door Henrick Rochuszn. van Dagen (Collectie British Museum Londen nr. 1869,0612.476). 81
- Amalia Elisabeth von Hanau door Gerard van Honthorst (circa 1640) (Ashdownhouse, Oxfordshire). 93
- Graaf Adam von Schwarzenberg als Herrenmeister van de Ballei Brandenburg van de Johanniter orde door een onbekende schilder (Schloss Schwarzenberg bij Scheinfeld, Franken). 98
- Keurvorst Georg Wilhelm door een onbekende schilder. (SPSG, GK 1 1071./ SPSG/ Fotonr. F0019767/ Foto: Wolfgang Pfaunder). 105
- Koningsschild van Hendrick Inschaep (1603) (Koningsketen van het St. Gangulphusgilde) (Foto: Henk van Eimeren). 112
- Schepenzegel 1680 (Stadsmuseum Hof van Hessen, Huissen) (Foto: Anja Zweers-Hendriks). 130
- Alexander van der Capellen (Rijksmuseum Amsterdam). 139
- Tekening van de Huissense burcht door Aert Schouman (RKD – Instituut voor Kunstgeschiedenis 's-Gravenhage). 141
- Carl Rabenhaupt von Sucha waarschijnlijk vervaardigd door Lambertus Antonius Claessens ca. 1790-1796. (Collectie van de auteur). 147
- Graaf Adam von Schwarzenberg. Gravure door Peter Rollos (circa 1635). 151
- Detail van de preekstoel in de kerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming te Huissen (Foto: Henk van Eimeren). 166
- Johann Adolf von Schwarzenberg door een onbekende schilder (Schloss Schwarzenberg bij Scheinfeld). 172

- De Pelsenhoeve. Schilderij door G. Tonk (Collectie G. Vermeulen, Huissen). 193
- Keurvorst Friedrich Wilhelm von Brandenburg en echtgenote Louise Henriëtte van Nassau door Gerard van Honthorst (1647) (Rijksmuseum Amsterdam). 211
- Gezicht op de katholieke kerk van Huissen in 1932 (Collectie Emile Smit) 231
- Slot te Huessen in de zeventiende eeuw door Abraham Rademaker (RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis 's-Gravenhage). 235
- Portret van Johann Sigismund von Wylich zu Lottum. Uit: Walter Nickel, *Aus dem Kunstbesitz eines schlesischen Schlosses. Bildnisse der Familie Wylich Lottum im Schloss Lissa* (Breslau 1940) (Foto: Benny Kaptein). 249
- Spotprent op de Huissense magistraat op het titelblad van *De Huysense verkaerde achtergaense krabbeganck* (Arnheim 1658) (Pamflet door Jacob van Biesen) (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde Archief Reichskammergericht AR 1a inv. nr. 148). 273
- De stad Huissen 1660. Fragment van een prent door Hendrik Feltman (Stadtarchiv Kleve). 282
- Portret van keurvorst Friedrich Wilhelm naar een schilderij van Pieter Nason (1666) (Burgerzaal Zutphen) (Foto: Anja Zweers-Hendriks). 297
- Detail van de scepter van koning Friedrich I door een onbekende goudsmid (SPSG, X 5449 [HM6447]./ SPSG/ Fotonr. F0115788/ Foto: Wolfgang Pfaunder). 320
- Verloren gegaan portret van Friedrich Otto von Wittenhorst-Sonsfeld in 1725 door Friedrich Wilhelm Weidemann. 326
- Portret van Friedrich Wilhelm I door Antoine Pesne (circa 1733) (SPSG, GK 1 1173./ SPSG/ Fotonr. F0030214/ Foto: Roland Handrick). 342
- Stad Huissen en omgeving door ingenieur Luitenant von Charton (detail) (G.A. Kaartenverzameling 0569-2988_6). 343
- Huissen aan de landzijde Kleefs (1732?) door Cornelis Pronk of Abraham de Haen (later ingekleurd) (Gemeentemuseum Arnhem inv. nr. 9451). 352
- Koningsschild van koning Jan van Aelten (1749) (Koningsketen van het St. Gangulphusgilde) (Foto: Henk van Eimeren). 367
- Keizerin Maria Theresia in 1759 door Martin van Meytens (Akademie der bildenden Künste, Wenen). 386
- Langekerkstraat met katholieke kerk omstreeks 1900 (Collectie van de auteur). 389
- Stadsroede (detail) (Stadsmuseum Hof van Hessen Huissen) (Foto: Henk van Eimeren). 390
- Het slot te Kleef door Jan de Beijer (1758) (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam). 417
- Het slot te Kleef door Jan de Beijer (1758) (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam). 420

- Friedrich II door Anton Graff (1781) (SPSG, GK 1 5615./ SPSG/
Fotonr. F0018623/ Foto: Jörg P. Anders). 429
- Het stadhuis van Tiel in 1728 door Abraham de Haen (RKD –
Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis 's-Gravenhage). 454
- *Alter Fritz* getekend door een anonieme Huissense ambtenaar in de
tweede helft van de achttiende eeuw (GA Verz. Domeinadministratie
Huissen inv. nr. 18). 470

Register

A

Aachen, Gerhard von, 82
Aalten, zie: Aelten
Adolf I, graaf van Kleef, 31, 106
Adolf II, graaf van Kleef, 31, 32, 106, 180
Adolf van Gelre, 32, 33
Aelten, Jan van, 358, 359, 361, 367, 368, 369, 370, 381
Aelten, Steven van, 347, 357, 358, 381
Ahr 104
Aitzema, Lieuwe van, 78, 104, 213, 217, 222, 223, 224, 226, 272
Aken, 51
Albers, Cornelis, 369
Albrecht, aartshertog, 46, 49, 50, 58, 299
Albrecht, Achilles, 315
Albrecht, Friedrich, 315
Albrecht, van Pruisen, 195
Alphen, Jan van, 164, 166, 238, 239, 242, 244
Alva, hertog van, 58, 59
Amalia Elisabeth van Hessen Kassel, 93, 208
Amsterdam, 216, 223, 450
Angeren, 75, 82, 327
Angermund, 216
Angerort, 217
Anna I, tsarina van Rusland, 336
Anna Sophie van Brandenburg, 49
Anna van Pruisen, 195
Antoinette von Lotharingen, 102
Antwerpen, 45
Aragon, Catharina van, 36
Arnhem, 1, 12, 71, 73, 78, 80, 82, 110, 113, 167, 169, 171, 230, 232, 239, 246, 271, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 462, 463
Arnhemse Poort, 71, 389
Assendelft, Aleid van, 260
August II van Saksen, koning van Polen, De Sterke, 24, 318
August III van Saksen, 24

B

Bachman, Wilhelm, 426
Bachmann, 259, 262

Backer, Gerhard, 359, 360, 380, 382, 411
Backer, Reinier, 383
Backer, Theodor, 360, 361, 362, 379, 386, 405
Backer, Wilhelm, 345, 347, 349, 350, 357, 358, 379, 381, 383, 408, 409, 411, 470
Baden, Jakobe von, 40, 41, 42, 43, 44
Banèr, Johan, 88
Baring, Bernardina ten, 382
Barleben, Ilse, 16, 17, 25, 302, 308, 328, 329, 373
Bartholdi, 317, 318
Bartz, Paul Theodor, 363, 383
Bartz, Wilhelm, 377, 378, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 405
Bassenn, Derk Reinier van, 459
Baumann, von, 379, 386, 433, 444
Baumgart, Peter, 20, 23, 24
Bawijr, Johan van, 122, 135, 137
Beckerling Vinckers, H., 462
Beieren, Ernst van, 59
Beieren, Joseph Ferdinand van, 318
Beieren, Magdalena van, 49
Beieren, Maximiliaan I van, 49, 50, 85, 86
Beieren, Wilhelm IV van, 58
Beijer, Claeske de, 277
Beijer, Johann de, 327, 328
Bell, Johan, 307
Bemmel, 75, 326
Bentinck, Hans Willem, 316
Bequignolle, Johann Gottlieb von, 376, 377, 391, 392
Berendts, Gisbert, 244
Berendts, Jacob, 250
Berendts, Jan, 245
Berg, hertogdom, 266, 516
Bergen op Zoom, 460, 462
Berlijn, 9, 14, 15, 20, 85, 90, 92, 95, 112, 177, 188, 197, 201, 224, 255, 299, 314, 317, 318, 319, 321, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 377, 389, 395, 397, 399, 400, 401, 402, 420
Berrenthage, Daniël, 72
Betuwe, 76
Biesen, Jacob van, 273
Bilgen, 365

Birgh, Peter, 305
 Birtsch, Günther, 26
 Blaspeil, Conrad, 104, 116, 187, 230, 232, 233, 243, 247
 Blaspeil, Lucas, 106, 133, 154, 160, 171
 Blumenthal, Joachim Friedrich von, 95, 175, 203, 208, 260
 Bodden, 329
 Boeckhorst, 178, 238, 242, 247,
 Boekhorst, Diderich von, 308
 Boekhorst, Johann Philips von, 104, 116
 Boegel, Gerhard, 434
 Boetbergen, Guert van, 293, 294, 296, 299, 300
 Bogislav XIV, 87
 Bohn, dr. Johann, 140
 Bohnen, Hans, 116, 230, 233
 Bonn, 316, 330
 Boomhauer, 438
 Boonmeijer, 438
 Bor, Pieter, 56
 Borch Verwolden, A. van der, 354
 Borcke, Friedrich Wilhelm von, 416, 434, 435
 Bornholm, 200
 Bottenberg genannt Von Schirp, Ida Margaretha, 258
 Botzenhart, Erich, 16, 17
 Boulhardus, Theodorus, 79, 110
 Bouman, Jacob, 127, 128, 130
 Boussonet, 455
 Bouwens, 458, 459
 Brahms, Theodorus, 324
 Brandenburg, Agnes van, 260
 Brandenburg, Albrecht Achillis van, 315
 Brandenburg, Albrecht Friedrich van, 315
 Brandenburg, Ernst van, 50, 98
 Brandenburg, Friedrich I van, 196
 Brandenburg, Friedrich III van (zie Friedrich I in Pruisen)
 Brandenburg, Friedrich August, 329
 Brandenburg, Friedrich Wilhelm van, passim
 Brandenburg, Johann Georg van, 179, 196, 315
 Brandenburg, Johann Sigismund van, 27, 46, 47, 49, 50, 85, 96, 97, 98, 100, 102, 111, 113, 114, 157, 195, 196, 204, 229, 232, 248, 296, 467, 472, 504,
 Brandenburg, Karl Emil van, 313, 314, 332
 Brandenburg, Ludwig van, 314
 Brandenburg, Philipp Wilhelm van, 315
 Brandenburg, Wilhelm Heinrich van, 313
 Brandenburg, 26, 49, 50, 51, 189
 Brandis, 190
 Brandts, Engelbert, 325
 Brandts, 129
 Brassier, Govert, 136, 138
 Braunschweig, 38, 102, 224
 Breda, 385, 522
 Brempt, Johann von, 205
 Bresser, Heinrich, 230
 Brienen, Johan van, 259, 458
 Brouwketel, 116, 327
 Brings, 431
 Bruckmann Philippus, 167, 187, 188
 Bruins, Johan, 432, 433
 Brun, Antoine, 189
 Brunnen, 206
 Brussel, 187, 204, 218
 Buckhorst, 259, 262, 263
 Buddingh, Jan, 347, 357, 358, 359, 361, 363, 364, 372, 374, 381, 501, 507
 Buddingh, Johan Derck, 381
 Büderich, 61, 62, 64, 76, 93, 205, 220, 267, 385, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 425
 Burckhart, 121
 Buren, 78
 Burgau, Karl von, 45, 46
 Burgsdorff, Conrad von, 182, 183, 190, 191, 208, 210, 257, 299, 300
 Busch, Johan Martin, 430
 Byland en Reydt, baron van, 223
 Bylant, Diderick van, 490
 Bylant, Otto van, 490

C

Calcum genannt Leuchtmar, Gerhard Romilian von, 209, 255
 Calcum genannt Leuchtmar, Johann Friedrich von, 161, 209
 Califice, Barbara, 361
 Camp, Gerrit op den, 162, 163
 Canis, Jacob, 82, 112, 113
 Capellen, Alexander van der, 94, 206
 Caretto, 206
 Carp, Heinrich Peter, 422, 437
 Carsten, Francis Ludwig, 17, 18

- Casan, 259
Český Krumlov 9, 14
Clark, Christopher, 25, 478
Christiaan IV, 86, 101, 197
Christina, 196, 198, 212
Christina van Zweden, 87
Clasen, 429
Clemens XI, 325
Clochtmans, Werner, 307
Codde, Petrus, 325
Coets, Ameldonck, 289
Condé, Lodewijk II van Bourbon, 222, 447
Cook, Hendrik, 123
Cool, Gaudanus Cornelius, 79
Cornelii, Johannes, 327
Cox, Leonardus, 417
Cox, Marcelis, 417
Cramer, Friedrich, 330
Crijnen de May, Adrian, 346
Cromwell, Oliver, 224
Crook, 143, 144
Crottendorf, 191, 192
Culemborg, 78
Curtenius, Engelbertus, 111
- D**
- Daleedig von, 428
Danckelmann, Eberhard von, 313, 315, 317, 321, 322, 330, 331, 335
Danzig, 195, 199, 201
Dederich, Andreas, 25
Delft, 136
Den Haag (zie ook 's-Gravenhage), 78, 86, 94, 97, 108, 111, 178, 187, 188, 200, 208, 210, 212, 217, 223, 224, 226, 227, 272, 316, 462
Dercksen, Johan, 305
Derksen, Henny W.J., 12, 13
Diepenbruch, Gerardus Simon, 360
Diest, Johan von, 244, 254, 255, 256
Dirk III, graaf van Kleef, 29
Dirk IV, graaf van Kleef, 29
Dirk V, graaf van Kleef, 67, 68
Dirk VI, graaf van Kleef, 30, 67, 68
Dirk VII, graaf van Kleef, 30
Dirk VIII, graaf van Kleef, 30
Dirk IX, graaf van Kleef, 30, 67, 68, 71
- Dinslaken, 61, 63, 64, 93, 205, 208, 305, 308, 310, 328, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 424, 425, 443
Doesburg, 171, 449
Dohna Schlobitten, Alexander zu, 330, 331, 333
Doorwerth, 165
Dordrecht, 32, 130
Dorsten, 227
Dorth, Jan van, 252, 253
Dorwart, Reinold August, 18, 203, 337
Doubleth, 109
Dresden, 197
Driessen, H.L., 11, 275
Droysen, Johann Gustav, 15, 25, 176
Duchhardt, Heinz, 22, 24
Duinkerken, 207
Duisburg, 14, 51, 60, 61, 93, 204, 205, 208, 217, 220, 225, 227, 267, 307, 308, 310, 311, 403, 405, 406, 415, 441, 443, 444, 509
Duiven, 65
Düren, 55
Durham, Michael, 393, 406
Düsseldorf, 13, 50, 51, 52, 97, 166, 204, 210, 405, 421, 423, 437, 438, 439, 440
- E**
- Eberstein, Kaspar von, 145, 148
Eck Arnoldt van, , 450
Eck, Mattheus van, 457
Eglen, 190, 191, 192
Ehrentreich von Burgsdorf, Georg, 208, 210, 257
Eichholz, Peter, 291
Eichman, 323, 324
Eijck, Albert van, 422
Eijlers, Joost, 292, 293, 294
Eill, Elbert van, 490
Eimeren, Gerrit van, 347, 357, 358, 359, 361, 363, 381
Eimeren, Henrick van, 277, 278, 279, 285, 286, 293
Eimeren, Hester van, 279
Eimeren, Jacob van, 128, 164, 166, 277, 278, 279, 284
Eimeren, Johanna van, 281
Eimeren, Steven van, 178, 179
Elberfeld, 405, 439, 440
Elbing, 195, 199

- Elisabeth Charlotte van de Pfalz, 85
 Elisabeth Henriëtte von Hessen-Kassel, 314
 Elisabethsconvent, 79
 Elsbergen, Johan Hendrik van, 434, 435
 Elshof, Willem, 380, 381
 Elshoff, Everardt, 380
 Elshoff, Winant, 380
 Elstroth, Chr., 82
 Embrich, Diederich von, 253
 Emmerik, 25, 51, 60, 61, 92, 93, 94, 167,
 179, 185, 204, 205, 233, 238, 242, 243,
 272, 302, 305, 306, 307, 309, 310, 311,
 329, 398, 399, 403, 406, 415, 416
 Endt, Bartholomeus van, 82, 378, 385,
 389, 390
 Engelen, Bernard, 274
 Engelen, Bernt, 237, 241, 242, 248
 Engelen Evert, 164, 237, 238, 239, 242
 Engels, Daniel, 253
 Engeland, 18, 22, 36, 48, 49, 51, 57, 59,
 316, 318, 447, 451, 453
 Erasmus, Desiderius, 56, 57
 Erdmannsdörffer, Bernard, 95
 Ermelo, 447
 Essen, Peter van, 277, 278, 279
 Everdingen, Jacobus van, 79, 110, 113
 Evers, Henrick, 434
 Evers, Johann Ludwig, 434
 Everstein, graaf, 206
 Everth, van de, 438
 Ewijk, 77
 Eygell, P., 459
- F**
- Faber, Martin, 24
 Fabritius, Johannes, 412
 Fagel, Nicolaes, 450
 Farnese van Parma, Alexander, 77
 Felderhoff, Johanna Geertruida, 383
 Ferdinand II, 88, 91, 93, 101, 106, 186, 197
 Ferdinand III, 93, 171, 174, 176, 180, 181,
 182, 183, 184, 186, 187, 188, 198, 207,
 216, 218, 219, 220, 224
 Ferdinand van Styria, 86
 Ferdinand VII, 22
 Filips de Goede, 31, 32
 Filips I de Schone, 33
 Filips II, 36
 Filips IV, 189, 207
- Filips V van Anjou, 318, 319 453
 Flink, Klaus, 60
 Florissen, Thijs, 131
 Fontanus, Johannes, 82
 Forshin von, 437
 Fourdin, Gomare de, 135
 Francken, Pieter, 132
 Frankfurt aan de Oder, 87, 101, 191, 197,
 208, 324
 Frankrijk, 18, 22, 23, 24, 35, 45, 48, 49, 51,
 200, 212, 215, 219, 224, 227, 316, 318,
 319, 330, 340, 366, 386, 447, 460, 463
 Frans I, 36
 Frantzen, 128
 Frederik Barbarossa, 30
 Frederik Hendrik, prins van Oranje, 91,
 92, 93, 101, 212, 214, 257
 Frederik III van Denemarken, 201
 Frederik V van de Palts, 85, 86, 110
 Freiburg im Breisgau, 24
 Freitag, Werner, 25
 Friedeborn, 324
 Fritze, Peter, 174, 176
 Fromholt, Johan, 188, 189
 Frowein, 439, 440
 Fuchs, Paul von, 315
- G**
- Galen, Bernard van, 221, 224, 227, 447
 Gazali, 431
 Geelhaar, 435
 Gelre, Adolf van, 32
 Gelre, Arnold van, 32
 Gelre, Eduard van, 31
 Gelre, Gerardus van, 29
 Gelre, Mechteld van, 30, 31
 Gelre, Otto II van, 30, 60, 67
 Gelre, Reinald III van, 30
 Genholt, 92
 Gennep, 51, 61, 62, 64, 88, 92, 304, 306,
 310, 383, 403, 406, 408, 413, 414, 415
 Gent, van, 188
 Gentem, Wilhelm van, 490
 Gerard, van der Mark, 31
 Gerritsen int Ros, Thonis, 237, 248, 252,
 253
 Gertsen, Gosewijn, 382, 383
 Geselschap, Johan Carl, 418, 419, 438
 Geselschap, Justus Joachim, 417

- Gheijn, Frerick van, 278, 279, 283, 284, 285, 286, 288, 291, 293, 294
Gieben, Anthoni, 376, 378, 384, 386, 388, 390, 391, 392, 393
Gimborn, 97, 99, 102, 104, 178, 179
Gisberts, Johann, 253
Glückstadt, 199
Goch, 51, 61, 62, 64, 76, 88, 208, 306, 310, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 416, 432, 433, 443, 444, 502
Gödden, Theodorus, 427
Goetzen, Sigismund von, 102, 175, 176, 182, 195
Gonzages, 45
Goltstein, Johan Arnold van, 137, 148, 163
Goor, van, 387
Goossens, Hendrick, 429
Gorissen, Friedrich, 471
Görne, Hans Friedrich Christoff von, 339
Göse, Frank, 21
Gossen, 249
Gote, von der, 187
Goutswaert, Pieter, 94, 206
Graadt Jonckers, Roelof Hendrik, 11
Graswinckel, D.P.M., 11
Graveline, 207
Graz, 207
Gregorius XIII, 15
Grieth, 61, 64, 206, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 434, 435
Griethuizen, 61, 64, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 444
Groessen, 65
Groin von, 417
Grondstein, 65
Groningen, 258, 448
Groot, Hugo de, 145
Grubbenvorst, 230
Grumbkow, Friedrich Wilhelm von, 336, 337, 401, 497
Gulik, Gerard van, 32
Gummersbach, 97
Gustaaf II Adolf, 87, 93, 195, 197
- H**
Habsburg, Maria van, 37
Hachin, Wilhelm, 82, 111, 250, 251, 252, 271
Hacke, von, 208, 257
Haef, Maria ten, 384
Haeften, August von, 204, 214, 220, 228, 229, 310, 311
Halberstadt, 315
Haletrap, 253
Halle, 197
Hamburg, 199,
Hamm, 208, 219, 223, 280
Hannes, 419
Hannover, 314, 330, 333
Hannover, Sophie Charlotte van, 314
Hannover, Sophia Dorothea van, 332
Harderwijck, van, 275
Harderwijk, 322, 463
Haren van, 390
Harwoord, Edward, 134
Hasenbach, von, 421
Hayman, 346
Hecking, Johan Bernard Christian von, 346
Heerenhaeff, Johan ten, 300, 301
Hees, Richard van, 123
Heeshusen, 65
Heidelberg, 112, 316
Heiden tot Schönrad, Gudula van, 230
Heijden, G., 405, 418, 422, 429, 430, 433, 434, 435, 437, 438, 439
Heijnen, Jan, 292, 293
Heimbach, Christian von, 104
Heimbach, Winant von, 108, 109, 126
Heinrich, Gerd, 26, 479
Heinsius, Antoni, 331
Heix, 438
Helden, Jan van, 292, 293, 294
Hellendorn, Alard Gerhardt, 427, 428, 430
Hellingh, Jacobus, 325
Hendrik IV, 48, 49
Hendrik VIII, 57
Henshall, Nicholas, 10, 21, 22, 25
Herdigh, Johann, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 187, 230, 231, 233, 236, 243
Herford, 407
Hermsen, 432
Hertefeld, Stephan von, 101, 102, 103, 104, 113, 114, 115, 467
Hertenn, Peter, 73, 104

Hertogenbosch, 101
 Herwaerden, Herman Jeliszn. van, 113, 114
 Herwaerden, Stephan van, 80, 264, 265,
 269, 270, 271, 322
 Hessen-Kassel, Wilhelm V, 93
 Hessen Kassel, Wilhelm VI, 93
 Heteren, 77
 Hert, ,t, 263
 Heuckelom, Wilhelm von, 450
 Heumen, 111
 Heussen, Hugo van, 111, 274
 Hillensberg, Wilhelm von, 307
 Himmen, 323
 Hinrichs, Ernst, 23
 Hinsin, Ludwig, 434
 Hitler, Adolf, 20
 Hochstädt, 196
 Hoeffijser, Pieter, 96, 206
 Hofman, J.H., 11
 Hökelum, Johan van, 307
 Hol, Egbert, 128
 Hollen, Henricus, 325, 326, 327
 Holten, 61, 64, 93, 205, 208, 403, 406, 408,
 413, 414, 443, 444
 Holtfester, 136
 Hopp, Egbert, 11
 Horst, Wilhelm van der, 490
 Höttsch, Otto, 228, 229
 Hoven, von, 389, 390, 391, 392
 Hoya, Johann von, 38
 Hoyas, Ludwig, 43
 Hückeswagen, 99, 107, 182
 Hueckenhorst, Clemens, 78
 Hueth, 247, 250
 Huijsman, Joannis, 380
 Huijssen, Diderick van, 165
 Huijssen, Gisbert van, 157, 158, 164, 165,
 238, 239
 Huijsman(s), Aleff Willems, 292, 293
 Huissen, passim
 Huissen, Everhardus van, 165
 Hulhuizen, 78
 Huls, Herman, 281,
 Hulst, 294, 298, 299
 Huygens, 143, 144
 Huygens, Derk, 148, 149

I
 Ijsseloord, 131
 Ilgen, Heinrich Rüdiger von, 339
 Ilgen, Theodor, 11
 Ingen Nulandt, Amelis, 253
 Ingen Nulandt, Arndt, 164, 165, 239, 242,
 260,
 Ingen Nulandt, Johan, 165,
 Innocentius XI, 316
 Inschaep, Hendrick, 112
 Intros, Hendrina, 380
 Intross, Evert, 347, 348, 357, 358, 359,
 361, 380
 Isaacsohn, Siegfried, 100
 Isenburg, Salentin, 59
 Isinck, Adam, 182, 213
 Isselburg, 61, 64, 403, 406, 408, 413, 414

J
 Jacobus I, 49
 Jacobus II, 316
 Jager, Jan de, 325, 326
 Jägers, Regine, 442,
 Jan II Casimir, 198
 Jankov, 207
 Jansenius, Cornelis, 325
 Janssen, Rijck, 77
 Janssen, Theo H., 12, 13
 Janssen, Jacob, 131
 Jan van Nassau, 72
 Jelissen, Adriana, 279
 Jelissen, Gerrit, 128, 277, 278, 279
 Jelissen, Egbert, 278, 279, 281, 283, 284
 Jhew, Jacob Diederick, 224
 Johan, graaf van Kleef, 30, 31, 305
 Johan I van Kleef, 32, 63, 198, 240
 Johan II van Kleef, 33
 Johan III van Kleef, 33, 35, 56, 57
 Johan Maurits van Nassau-Siegen, 214,
 219, 221, 223, 224, 226, 264, 267, 269,
 270, 303, 304, 308, 309
 Johann Friedrich van Saksen, 107
 Johann Georg I van Saksen, 86
 Johan Willem, hertog van Kleef, 49, 52,
 58, 59, 85, 102, 106, 164, 198, 209, 223,
 310
 Johan Willem Friso, 331, 452, 458
 Joseph Ferdinand van Beieren, 318
 Joseph II, 23

K

Kalkar, 51, 54, 55, 60, 63, 92, 93, 110, 111, 205, 206, 208, 213, 223, 263, 306, 309, 311, 405, 422, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 438, 443, 444, 500
Kameke, Ernst Bugoslav von, 335
Kamieński, Andrzej, 26
Kanis, Otto, 75, 82
Karel II, 317, 318, 319
Karel V, 57, 218
Karel IX, 196
Karel, hertog van Gelre, 13
Karel Frederik van Kleef, 37, 38, 46
Karel X Gustaaf, 198, 199, 200, 201, 221, 223
Karl III Philipp, 402, 436
Karl IV van Neuburg, 421, 431, 439, 440
Kassel, 314
Kaunitz, Dominik Andreas, 317
Kautz, Johann Jacob, 434
Kelder, Johanna Catharina, 384
Kempen, Everhard, 436
Kempken, 439
Keppel, Jurrien van, 246, 253
Kerkhoff, Johan, 425
Kervenheim, 61, 62, 64, 329, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 435
Kessel, Absolon van, 80, 111, 114
Kerckwegh, 79 (Zie ook Langekerkstraat)
Keulen, 54, 55, 56, 58, 59, 111, 171, 208, 218, 316
Keulen aan de Spree, 106, 260
Kevelaer, 224
Kleef, passim
Kleinpenningh, 240
Kleist, Ewald, 210
Klemcke, Otto, 364, 365, 384
Kleverham, 417
Klock, Wessel, 247, 248, 250
Knoeps, Fredericus, 417, 418
Knupsthoff, 118, 123, 124
Knyphausen, Dodo von, 335
Koenen, von, 346
Kohl, Andreas, 179
Kolbe von Wartenberg, Johann Casimir, 321, 322, 331, 333, 335
Kölcken, Joan Willem, 387, 388, 390
Kolman, Rudolf Jan, 446
Konarski, Stanislav, 24

König, Johann, 266, 329, 346, 496
Koningsbergen, 21, 49, 88, 174, 175, 177, 179, 195, 199, 209, 313, 319
Kopenhagen, 200
Köppen, Ditherich, 430
Kortman, Heinrich, 426
Kosterman, Derk, 369, 370
Kranenburg, 51, 61, 64, 304, 383, 403, 406, 408, 413, 414, 422, 423, 437
Kraijvanger, Joanna, 371
Kraijvanger, Theodorus, 373
Krayenfenger, Engelbert, 292, 293
Krayfenger, Derk, 365, 367, 369, 370, 371, 373, 386
Krosigk, Wolfgang Wilhelm von, 141, 143, 144, 146, 148, 150
Kurtz von Senftenau, Ferdinand Sigismund, 175, 184
Küster, 422
Küstrin, 101, 197

L

Laar, Evert van, 378, 380
Lage, Ebert, 253
Lamberts, Aeltgen, 114
Lamberts, Hendrick, 114
Lambertz., Goessen, 77
Landskrona, 201
Langekerkstraat, (zie ook Kerckwegh), 381, 383, 384
Langenberg, Richard von, 103
Langestraat, 83, 248, 252, 380, 381, 382, 383, 384, 385
Lauff, Jorijn, 259
Laurensen, Maes, 131, 132
Laustorff, Ferdinand Persins von, 301
Lauterberg, Jacob Albrecht von, 299, 301
Lax, 433
Leekar, Diderick, 490
Leer, 93
Leeuwen, Casparus van, 287,
Leeuwen, Gerhart van, 306
Leibnitz, Gotfried Wilhelm von, 315
Lendaen, 71
Lendt Gerhardt van, 345
Lendt, Herman van, 126, 127, 128, 130, 158, 159, 161, 167, 168, 169, 170, 180, 230, 232, 239, 240, 241, 242, 245, 262
Lendt, Thomas van, 280, 288

- Lengel, Petrus, 427
 Lengell, Bernard, 127
 Lengell, Henricus, 326, 329, 405, 418, 422,
 424, 425, 426, 427, 428, 436, 437
 Lennep, 439
 Lent, 67
 Leopold I, 189, 224, 225, 226, 299, 300,
 315, 316, 317, 318, 319, 320
 Le Roy Ladurie, Emanuel, 23
 Leslie, graaf Walter, 174, 175, 176
 Leszczyński, Stanislav, 24
 Lethius, Arnoldus, 278, 279
 Ley genannt Neuhoof, Friedrich, 103
 Lidth de Jeude, Johan van, 454, 455
 Liesegang, Erich, 11, 16, 306, 307, 309
 Linden, Basilius Janszn. van der, 79, 111,
 167, 231, 232, 233, 253
 Linteloo, Christan Karel van, 334
 Lippstadt, 208, 219
 Lits, Gerrit van, 347, 349, 348, 357, 358,
 359, 380
 Löben, Johann Friedrich von, 174, 176,
 184
 Lobith, 76, 94, 113, 258, 265
 Lochem, 459
 Lochteren, Hendrik van, 450
 Lodewijk XIV, 23, 316, 318, 319, 329, 398,
 448, 451
 Lodewijk XV, 24, 386
 Loef, Dirk, 67, 68
 Loenen, 77
 Loevestein, 216
 Londen, 319
 Looman, Antonius, 276, 277, 278, 279,
 280, 281, 283, 284, 285
 Losekoth, Anthoni, 367, 369, 371
 Louise Henriëtte, 187, 212, 217, 313
 Looever, 192
 Lövenich, 48
 Lubbers, Guert, 166
 Lucassen, Daniel, 436
 Lucker, 432
 Lüdinghausen (zie Wolff)
 Ludwig, Johann Paul, 223, 234, 314, 315
 Lügge, Johann, 305
 Luther, Maarten, 195
 Lyseman, Barbara, 287
- M**
 Maagdenburg, 87, 102, 173
 Maassen, Margetha, 382
 Maastricht, 88, 460, 462
 Maassen, Richarda, 382
 Mahler, Gerhard Francis Wilhelm, 426,
 427, 428
 Malburgen, passim
 Mannheim, 316
 Mansfeld, Ernst von, 197
 Mantz, Christoffel, 391, 392
 Marburg, 184, 230
 Maria Theresia, keizerin, 27, 378, 386,
 387, 460
 Maria van Bourgondië, 32
 Mariënborg, 222
 Maris, Adriana Johanna, 451
 Markt 71, 76, 82, 167, 238, 245, 246, 248,
 380, 382, 383, 385, 387
 Marlborough, John Churchill, 332
 Martinice, Jaroslav Borsita, 86
 Marwitz Otto von der, 174, 175, 177
 Masch, 394, 395
 Maschop, Bernard, 169, 170, 171, 243
 Matthias, keizer, 49, 50, 85, 86, 106
 Maurits, prins van Oranje, 51, 56, 72, 86,
 88, 109, 200, 264, 445, 453
 Maximiliaan I, keizer, 49, 50, 85, 86
 Mazarin, Jules, 200, 208, 222, 224
 Meijer, Jan Jurrien, 378
 Meinders, Franz, 315
 Melo, Francisco de, 207
 Menting, Willemina, 380
 Mentz, 246
 Mercator, Michael, 112, 113
 Merseburg, 9, 14
 Meteren, Emanuel van, 56
 Mettmann, 412, 426, 431, 432
 Metzges, Jacob, 434
 Meurs, Hubrecht van, 241
 Meus(s)en, Thonis, 237, 242
 Millendonck, Adolf von, 118
 Minden, 315
 Minningen, G. van, 456
 Möller, 435
 Monterberg, 266
 Moock, Godefridus van, 232
 Moser, Justus, 16

Motzfeldt, Johann, 106, 185, 243, 254, 255,
256, 274
Motzfeld, Wilhelm, 432
München, 49, 512
Münster, 22, 50, 58, 207, 210, 270
Müntz, 394, 395

N

Nabben, Agnes, 371
Nabben, Gerhard, 366, 367, 368, 369, 371,
372, 373, 374, 375, 384, 386, 387, 502,
507
Nabben, Jan, 359, 366, 382, 384
Nabben, Wilhelm, 373, 384,
Neercassel, Johannes van, 14
Neuburg, Anna Catharina Constantina
van, 226
Neuburg, Karl III Philipp van, 402, 436
Neuburg, Karl IV van, 421, 431, 439, 440,
Neuburg, Wolfgang Wilhelm van, 47, 49,
50, 85, 88, 90, 91, 93, 107, 113, 140, 209,
210, 215, 216, 217, 218, 296, 307
Neufspitzer, Johann Georg, 179, 182, 183
Neuhaus, Adam Johann Christoff, 361
Neurenberg, 191
Neuspitzer, 289
Neustadt, 104, 107, 109, 173, 176, 178,
179, 328
Neuville, de, 22
Nielen, 430
Niess, Johann, 223
Nijkerk, 447
Nijmegen, 9, 71, 77, 78, 113, 237, 250,
385, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452,
453, 454, 455, 456, 458, 459, 460, 462,
463
Noll, Bruno van, 346
Noorth, Johan opten, 450
Norprath, Johann von, 184, 185, 208, 209,
210, 257
Noy, Johannes de, 82, 111

O

Oderkercke, Jacob van, 360
Oedin, Sam, 12
Oestreich, Gerhard, 19, 20, 22
Olivares, Caspar de, 201
Oort, Ariën van, 120
Opgehoorth, Ernst, 18, 21, 203, 214, 215

Ophoff, Casparus, 292, 293, 299
Ophoff, Wilhelm Hendrik, 275, 278, 279,
294, 298, 300, 301
Ophorst, Nicolaes, 426
Orsoy, 51, 61, 63, 64, 92, 93, 205, 215, 403,
406, 408, 413, 414, 415
Oscherleben, 192
Osnabrück, 188, 207, 210
Oud-Zevenaar, 65
Overpelt, Jan Arijssen van, 264, 278, 279,
281, 283, 285, 286, 291, 292, 293
Oxenstierna, Axel, 87

P

Pabst, Hermann, 167, 169, 170, 171, 208
Pahs, 436, 438
Pallandt Adolf Werner van, 258, 259, 260,
261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
269, 270, 271, 272, 274, 499, 505
Pallandt, Elbert van, 68
Pallandt, Johan van, 68
Pallandt, Werner van, 68
Palm, Christaan, 349
Palm, Peter, 277, 278, 281, 283, 285, 286,
290, 291, 294, 299, 300
Papou, Johan, 280
Parijs, 48, 145
Paul, Johann, 181
Pauli, Heinrich Matthias, 360
Pauw, Jan, 355
Pavenstädt, 422
Peil, Johann, 244
Peitz, 478
Pelsenhoeve, 115, 192, 234
Pelt, Gerard, 232
Peñaranda, Caspar de, 189
Pergen, Johann Anton graaf von, 386
Peter I de Grote, 318
Petschafft, 389
Philipsen, Johan, 278, 279, 284
Piccolomini, Ottavio, 92, 206
Pieck, Conradt, 180, 230, 251, 252, 253,
254
Pilgrim, Johann Friedrich, 376, 377, 378,
385, 389, 390, 391, 392
Pilsen, Laurentius, 254, 325, 326
Pius V, 38
Platen, Claus Ernst von, 336
Plencker, Johann, 383, 388

- Pley, 100, 116
 Poelhekke, Jan J., 9, 14
 Pontanus, Johannes, 11
 Porh, Evert, 121, 142, 148, 158, 159, 162, 165, 168, 230, 251
 Porh, Henrick, 165
 Porh, Jacob (1594), 165,
 Porh, Jacob (1644-1647), 251, 253, 258, 261, 262, 263, 281, 282, 283, 284, 468, 477
 Porh, Jan, 165, 242, 243, 248, 259, 278, 279, 281, 283
 Porh, Lambert, 164, 165, 259
 Portmann, Johann, 155
 Portzen, Friedrich von der, 417
 Praag, 86, 88, 166, 197, 207
 Pruisen, Albrecht van, 195
 Pruisen, Anna van, 195
 Pruisen, Friedrich I/III, koning in, passim
 Pruisen, Friedrich II, koning van/ in, passim
 Pruisen, Friedrich Wilhelm I, koning in, passim
 Pruisen, Friedrich Wilhelm II, koning van, 27, 28, 392, 393, 421
 Puchler, Frans, 287
 Puchler, Christina, Joanna, 288
 Puchler, Eustachius, 287
 Puchler, Lodewijk, 287
 Pufendorf, Samuel, 26
 Putten, 447
- Q**
 Quackenbruggen, Johann Franck de, 360
 Qualburg, 387
- R**
 Raats, Gisbertus, 373
 Raats, Jan, 366, 368, 369, 370, 371, 373, 384
 Raats, Petronella, 371, 384
 Rabenhaupt von Sucha, Carl, 93, 206
 Raedt, Willem de, 164, 239
 Rauschenberg, Johan von, 49
 Ravenstein, 51, 52, 91, 92, 227
 Rebeneck, Mattheus, 183
 Rebeur, Jean Philipp, 330, 331
 Reck, baron von, 176
 Rees, 26, 51, 55, 58, 60, 79, 92, 93, 94, 111, 204, 205, 226, 228, 266, 267, 302, 307, 309, 310, 311, 329, 403, 416, 442, 443
 Rees, Gerrit Negeler van, 79
 Regensburg, 108, 176, 181, 218, 219, 220, 221, 267, 299
 Reiffenberg, Margarete von, 99
 Reigersberch, Nicolaas van, 145
 Reinders, 453, 455
 Reisman, Willem, 378, 385
 Remscheid, 54
 Ressen, 67
 Reusnerus, Christoffel, 111
 Rheden, 134
 Rheinberg, 215, 263, 301
 Rhetz, 315
 Ribaucourt, Johan Conradt von
 Aubermont baron de, 186, 187, 191
 Ribeck, Georg von, 173
 Rijnpoort, 71, 246, 248, 387
 Rijnstraat, 381
 Rijsswijck, Jacob van, 120
 Rink, 25
 Risswick, Wilhelm van, 167
 Ritzardt, Johann Anton, 419, 420
 Roelen, 405, 435, 440, 525
 Roermond, 92
 Roggen, Hendrick, 121
 Rogh, Lambert, 165
 Rogier, Lodewijk, 13
 Rohs, 442
 Rombergen, Conrad, Philip von, 288
 Rome, 79
 Romswinkel, François van, 452
 Romswinkel, Friedrich Ludwig van, 412
 Romswinkel, Johan, 306
 Roukens, 453, 455, 458
 Rovenius, Philippus, 111, 113, 232
 Rudolf II, keizer, 85, 91, 96, 106, 186
 Ruhrort, 61, 64, 205, 208, 310, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 443
 Ruinen, heer van, 204
 Rutgers, Steven, 293, 294, 295, 296, 299, 300
 Rutger Flamens, 29
 Ruyter, Michiel de, 200, 201
- S**
 Salzgitter, 86
 Sas van Gent, 207
 Savoye, Eugene, prins van, 320, 332
 Schaets, 259

Schäfer, Johann, 442
Schaijman, Sebastian, 423
Schenkenschans, 56, 92, 97
Schermbek, 61, 63, 64, 179, 182, 206,
403, 406, 408, 413, 414, 443
Schimmelpenninck van der Oije, Alexander,
253
Schimmelpenninck van der Oije tot
Voorstonden, Jacob, 449, 450
Schirps, Lodewijk Willem, 384, 385
Schleeswijk-Holstein, Dorothea van, 314,
330
Schleuffert, Lambert, 434
Schlick, Heinrich von, 176
Schlüter, Andreas, 334
Schmidt, Carl David, 316, 376, 377, 378,
385, 427
Schmidt, Jacob, 427
Schmidt, Warenus, 377
Schmidt, Werner, 317
Schmitten, Anton ter, 205, 210, 211
Schmoller, Gustav von, 16
Scholten, Robert, 16
Schönberg, Hans Meinard von, 109
Schönebeck, 337
Schönradt, Gudula van Heiden tot, 230
Schonstein, Wilhelm, 119, 120, 121, 129,
130
Schriek, 308
Schriek, Gerhard, 308
Schriers, Johann von, 123, 124
Schüfelder, 422
Schürenberg, von, 102
Schwarz, Bernd, 434
Schwarzenberg, Adam von, passim
Schwarzenberg, Franz Hatard von, 99
Schwarzenberg, Johann Adolf von, 99,
166, 167, 169, 171, 173, 174, 175, 176,
177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 186,
187, 189, 190, 191, 192, 233, 235, 238,
242, 243, 246, 247
Schwerin, Otto von, 189, 190, 191, 202,
203, 313
Seidel, Erasmus, 173, 179, 182, 183, 188,
260
Sibylle van Kleef, 40, 43, 46, 107
Sigismund, keizer, 27, 49
Sigismund III koning van, 196
Sittard, 92, 379

Slavata, Wilhelm, 86
Slichtenhorst, Arend van, 11
Sluijter, Rutgerus, 369, 370, 371
Sluiter, Evert, 232
Smalevelt, Hendrick van, 73
Smellsing, Christoffel, 380
Smettach, Samuel, 396, 427, 444
Smit, Emile, 9, 13, 14
Smits, Martin, 377, 382, 384, 387
Snitzelaer, Willem, 292, 293
Soest (Westfalen), 31, 125
Soleander, 43
Solingen, 54, 439
Solms, Amalia van, 212, 221
Sonsbeck, 51, 61, 64, 384, 403, 406, 408,
413, 414, 415, 434, 444
Spaen, Jacob van, 218, 220, 223, 268
Spandau, 173, 197, 220, 321
Spanje, 51, 59, 71
Speck, 432
Speyer, 183, 316
Spinola, Ambrosio, 51, 88
Spittael, Maria Francisca van, 370
Staats Evers, Jan Willem, 11
Stalin, Josef, 20
Stampfuß, Rudolf, 425
Steen, Jan, 483
Steenwaard, 65
Steinberg, Johann, 180, 181, 251, 256
Steur, Herman, 278, 279, 281, 283, 285,
286, 294
Stevens, 128
Storck, Johannes, 329
Storr, Jan, 164, 244, 245
Stoudt, Roelof, 381
Straet, Herman, 292, 293,
Stripe, Sebastian, 173, 182
Strückelder, Johann von, 258
Swaen, Valerius, 458
Swartbrugge, Sweder van, 490

T

Teschenmacher, Werner, 11
Thorn, 195
Thulemeier, 337
Tiel, 379, 445, 447, 452, 453, 454, 455,
456, 457, 462
Tilly, Johan T'Serclaes, 86, 87, 197
Timmer, 418

Tonissen, Jan, 277,
 Torck, Heinrich, 423
 Tornow, 203
 Torstenson, 207
 Trautmannsdorff, Maximilian von
 und zu, 176
 Trier, Geertruydt van, 279
 Trier, Peter van, 277, 278, 279, 281, 283,
 284
 Triller, Anneliese, 425
 Tulleken, 457
 Tunissen, Nael, 277
 Tümpel, Ludwig, 202
 Turck, Johann, 155
 Truchseß von Waldburg, Gebhard, 59
 Turenne, Henri, 207, 208, 447
 Till, Johan van, 68

U

Ubbergen, van, 136
 Uedem, 61, 64, 403, 406, 408, 413, 414,
 415, 444, 525
 Ulft, Caspar van, 136, 137, 138
 Utrecht, 79, 232, 313

V

Vaneveld, Hedwig van, 325
 Veen, Jacob Simon, 11
 Veeren, Barend, 349
 Veeren, Bernard, 281, 283, 284, 285, 286,
 288, 291, 294
 Veeren, Coenradus Casparus, 370, 371
 Veeren, Johan Rabo Bernard, 361, 362,
 364, 371, 374, 375, 376, 378, 382, 383
 Veeren, Rudolf, Arnold, 349, 355
 Veeren, Theodor, 369
 Vehlen, Alexander II, graaf von, 182, 206
 Venetië, 481
 Venlo, 456
 Verbolt, W. 456
 Verburgh, Derk, 164
 Verhaer, Jacobus, 274, 280
 Verhoeven, Lucas, 165, 239, 242, 253, 259,
 261, 262
 Vermeer, Maria Elisabeth, 382
 Vianen, 131
 Viereck, Adam Otto von, 349, 394, 395,
 396, 397, 398, 399, 415
 Vijgh, Diederick, 453, 482

Vierakkerse Poort, 71
 Vierakkerstraat, 73, 379, 383
 Vinceler, Aleida van, 293
 Vinceler, Gijssel van, 114, 115
 Vinceler, Paul Reinier van, 290, 291, 292,
 293, 294, 295
 Vinceler, Stephan van, 264, 278, 286, 287,
 288, 290, 291, 295, 322, 324, 325
 Vinceler, Steven van, 112, 279
 Vinceler, Wilhelm van, 114, 115, 126, 127,
 158, 161, 163, 165, 167, 180, 236, 244,
 259, 264, 273, 467, 469, 498, 504
 Vinck, Jacob, 253
 Vinnen, Johan van, 437
 Volckers, Leendert, 355
 Voorst tot Schoonderbeek, Jan Jacob,
 369, 370
 Vosmeer, Sasbout, 79, 110, 325
 Voss, 443
 Vota, 318
 Vries, Johan Moritz, 419

W

Wachtendonk, 33, 65
 Wagenaar, Jan, 222, 460, 525
 Wageningen, 451, 458, 459
 Waldeck, Georg Wilhelm von, 202, 203,
 267
 Wall, Friedrich Leonhard van de, 376
 Wallenstein, Albrecht von, 86, 87, 197
 Walters, 439, 440
 Warschau, 199
 Wassenaer Obdam, Jacob van, 199, 200
 Wassenberg, Petrus, 82, 111
 Wees, Aerndt van, 292, 293
 Wehl, 65
 Weidenfeldt, 190
 Weiler, Richard, 154, 156
 Weiman, Daniel, 223, 224
 Weitze, 478
 Welderen, Johan van, 455, 457
 Wenen, 86, 174, 175, 183, 189, 204, 316,
 317, 318
 Werhavius, Bernardus, 79
 Werth, Th. Van der, 437, 438, 493
 Wertheim-Gijse Weenink, A.H., 451, 463
 Weseler, 420
 Wesendonck, 438
 Wessel, Adam van, 277, 278, 279, 284

- Wessels, Maria, 279
Westeneijndt, Albert ten, 367, 369, 371
Westeneindt, Arndt ten, 359, 382
Westeneynt, Anna Maria ten, 371
Westhoven, 360
Wey, Petrus vander, 80
Wezel, 26, 51, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 78, 88,
92, 93, 94, 101, 112, 204, 205, 206, 217,
226, 257, 304, 309, 310, 311, 328, 385,
398, 403, 405, 415, 423, 424, 442
Wicquefort, Joachim de, 141, 144, 145,
146, 148, 149, 150
Wilich zu Winnenthal, Dietrich Karl von,
204, 205, 214, 218, 220, 267, 268
Will, Arndt van, 115, 120, 122, 126, 127,
128, 130, 157, 158, 164, 181, 246, 256,
259, 260, 261, 262, 264, 293, 295, 467,
468, 499, 505,
Will, Derck van, 120, 121, 258, 259
Will, Egbert van, 80, 112, 113, 114, 164, 230
Will, Gisbert van, 164
Will, Ida van, 259
Will, Reinier van, 286, 292, 293, 294, 300
Willem II, 213, 215, 216, 446, 447
Willem III, 217, 316, 319, 331, 447, 448,
449, 450, 451, 452, 460, 462
Willem IV, 460, 461, 462, 463
Willem V, 484,
Willem van Oranje, 58, 59, 72
Winterfeld, Samuel von, 195
Wintgens, 441, 442
Wilich zu Winnenthal, Dietrich Karl, 218,
220, 221, 267, 268
Wisch, 258
Witt, Johan de 97, 200, 223
Witten, 418
Wittenberg, 173
Wittenhorst, 82
Wittenhorst-Sonsfeld, 322, 323, 324, 326
- Wittenhorst tot Endt, Johan van, 113,
230, 267,
Wittenhorst, tot Endt, Peter van, 82
Wittenhorst tot Endt, Josina van, 230
Władisław IV Wasa, 226
Wolferen, 67
Wolff, 97, 317
Wolf, Margaretha, 97
Wolters, 435
Wolters, 435
Worms, 316
Wrangel, Karl Gustaf, 200
Wulffen, Christian Friederich Luben von, 321
Wunder, 418
Wuppertal, 305
Wüsthau, Adolf, 186, 188, 228, 323
Wylich zu Lottum, Johann Christoff von, 272
Wylich zu Lottum, Johann Sigismund
von, 164, 169, 174, 180, 181, 185, 204,
229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236,
237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 250, 251, 252, 255, 258,
259, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272
Wylich zu Lottum, Philipp Carl von, 308
- X**
Xanten, 51, 58, 60, 89, 90, 92, 106, 109,
116, 205, 208, 310, 402, 403, 405, 415,
422, 436, 437, 438, 439, 440, 441
- Z**
Zaltbommel, 452, 454, 455, 457, 459, 462
Zevenaar, 61, 62, 64, 213, 255, 257, 306,
310, 377, 403, 406, 408, 413, 414, 415, 440
Zollern, 48
Zutphen, 77, 445, 446, 447, 449, 450, 451,
460, 461, 462, 463
Zwolle, 77

Dit boek verscheen als proefschrift aan de Open Universiteit te Heerlen

ISBN/EAN: 978-90-75981-13-1
NUR-code: 693
Uitgever: Historische Kring Huessen
Vormgeving: iWish Design Tiel

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.
